

ISSN 2518-1467 (Online),
ISSN 1991-3494 (Print)

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ҰЛТТЫҚ ҒЫЛЫМ АКАДЕМИЯСЫНЫҢ
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің

Х А Б А Р Ш Ы С Ы

ВЕСТНИК

НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ
НАУК РЕСПУБЛИКИ
КАЗАХСТАН
Қазақстан Республикасының
педагогикалық университетінің
Абая

THE BULLETIN

THE NATIONAL ACADEMY OF
SCIENCES OF THE REPUBLIC OF
KAZAKHSTAN
Abai Kazakh National Pedagogical
University

PUBLISHED SINCE 1944

3 (403)

MAY-JUNE 2023

ALMATY, NAS RK

БАС РЕДАКТОР:

ТҮЙМЕБАЕВ Жансейіт Қансейітұлы, филология ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА құрметті мүшесі, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің ректоры (Алматы, Қазақстан)

БАС РЕДАКТОРДЫҢ ОРЫНБАСАРЫ:

БИЛЯЛОВ Дархан Нұрланұлы, PhD, ҚР ҰҒА құрметті мүшесі, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің ректоры (Алматы, Қазақстан), **Н = 2**

ҒАЛЫМ ХАТШЫ:

ӘБІЛҚАСЫМОВА Алма Есімбекқызы, педагогика ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Абай атындағы ҚазҰПУ Педагогикалық білімді дамыту орталығының директоры (Алматы, Қазақстан), **Н = 2**

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:

САТЫБАЛДЫ Әзімхан Әбілқайырұлы, экономика ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Экономика институтының директоры (Алматы, Қазақстан), **Н = 5**

САПАРБАЕВ Әбдіжапар Жұманұлы, экономика ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА құрметті мүшесі, Халықаралық инновациялық технологиялар академиясының президенті (Алматы, Қазақстан), **Н = 6**

ЛУКЪЯНЕНКО Ирина Григорьевна, экономика ғылымдарының докторы, профессор, «Киево-Могилян академиясы» ұлттық университетінің кафедра меңгерушісі (Киев, Украина), **Н = 2**

ШИШОВ Сергей Евгеньевич, педагогика ғылымдарының докторы, профессор, К. Разумовский атындағы Мәскеу мемлекеттік технологиялар және менеджмент университетінің кәсіптік білім берудің педагогикасы және психологиясы кафедрасының меңгерушісі (Мәскеу, Ресей), **Н = 4**

СЕМБИЕВА Ләззат Мыктыбекқызы, экономика ғылымдарының докторы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры (Нұр-Сұлтан, Қазақстан), **Н = 3**

АБИЛЬДИНА Салтанат Қуатқызы, педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті педагогика кафедрасының меңгерушісі (Қарағанды, Қазақстан), **Н = 3**

БУЛАТБАЕВА Күлжанат Нурымжанқызы, педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Ы. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясының бас ғылыми қызметкері (Нұр-Сұлтан, Қазақстан), **Н = 2**

РЫЖАКОВ Михаил Викторович, педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Ресей білім академиясының академигі, «Білім берудегі стандарттар және мониторинг» журналының бас редакторы (Мәскеу, Ресей), **Н = 2**

ЕСІМЖАНОВА Сайра Рафихевна, экономика ғылымдарының докторы, Халықаралық бизнес университетінің профессоры, (Алматы, Қазақстан), **Н = 3**

«Қазақстан Республикасы Ұлттық ғылым академиясының Хабаршысы».

ISSN 2518-1467 (Online),

ISSN 1991-3494 (Print).

Меншіктенуші: «Қазақстан Республикасының Ұлттық ғылым академиясы» РҚБ (Алматы қ.). Қазақстан Республикасының Ақпарат және коммуникациялар министрлігінің Ақпарат комитетінде 12.02.2018 ж. берілген

№ 16895-Ж мерзімдік басылым тіркеуіне қойылу туралы куәлік.

Тақырыптық бағыты: *әлеуметтік ғылымдар саласындағы зерттеулерге арналған.*

Мерзімділігі: жылына 6 рет.

Тиражы: 300 дана.

Редакцияның мекен-жайы: 050010, Алматы қ., Шевченко көш., 28, 219 бөл., тел.: 272-13-19

<http://www.bulletin-science.kz/index.php/en/>

© Қазақстан Республикасының Ұлттық ғылым академиясы, 2023
Типографияның мекен-жайы: «Аруна» ЖК, Алматы қ., Мұратбаев көш., 75.

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР:

ТУЙМЕБАЕВ Жансент Кансеитович, доктор филологических наук, профессор, почетный член НАН РК, ректор Казахского национального университета им. аль-Фараби (Алматы, Казахстан)

ЗАМЕСТИТЕЛЬ ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА:

БИЛЯЛОВ Дархан Нурланович, PhD, почетный член НАН РК, ректор Казахского национального педагогического университета им. Абая (Алматы, Казахстан), **Н = 2**

УЧЕНЫЙ СЕКРЕТАРЬ:

АБЫЛКАСЫМОВА Алма Есимбековна, доктор педагогических наук, профессор, академик НАН РК, директор Центра развития педагогического образования КазНПУ им. Абая (Алматы, Казахстан), **Н = 2**

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

САТЫБАЛДИН Азимхан Абылкаирович, доктор экономических наук, профессор, академик НАН РК, директор института Экономики (Алматы, Казахстан), **Н = 5**

САПАРБАЕВ Абдижапар Джуманович, доктор экономических наук, профессор, почетный член НАН РК, президент Международной академии инновационных технологий (Алматы, Казахстан), **Н = 6**

ЛУКЪЯНЕНКО Ирина Григорьевна, доктор экономических наук, профессор, заведующая кафедрой Национального университета «Киево-Могилянская академия» (Киев, Украина), **Н = 2**

ШИШОВ Сергей Евгеньевич, доктор педагогических наук, профессор, заведующий кафедрой педагогики и психологии профессионального образования Московского государственного университета технологий и управления имени К. Разумовского (Москва, Россия), **Н = 4**

СЕМБИЕВА Лязгат Мыктыбековна, доктор экономических наук, профессор Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева (Нур-Султан, Казахстан), **Н = 3**

АБИЛЬДИНА Салтанат Куатовна, доктор педагогических наук, профессор, заведующая кафедрой педагогики Карагандинского университета имени Е.А.Букетова (Караганда, Казахстан), **Н=3**

БУЛАТБАЕВА Кулжанат Нурымжановна, доктор педагогических наук, профессор, главный научный сотрудник Национальной академии образования имени Ы. Алтынсарина (Нур-Султан, Казахстан), **Н = 3**

РЫЖАКОВ Михаил Викторович, доктор педагогических наук, профессор, академик Российской академии образования, главный редактор журнала «Стандарты и мониторинг в образовании» (Москва, Россия), **Н=2**

ЕСИМЖАНОВА Сайра Рафихевна, доктор экономических наук, профессор Университета международного бизнеса (Алматы, Казахстан), **Н = 3**

«Вестник Национальной академии наук Республики Казахстан».

ISSN 2518-1467 (Online),

ISSN 1991-3494 (Print).

Собственник: ООО «Национальная академия наук Республики Казахстан» (г. Алматы).
Свидетельство о постановке на учет периодического печатного издания в Комитете информации Министерства информации и коммуникаций и Республики Казахстан № **16895-Ж**, выданное 12.02.2018 г.

Тематическая направленность: *посвящен исследованиям в области социальных наук.*

Периодичность: 6 раз в год.

Тираж: 300 экземпляров.

Адрес редакции: 050010, г. Алматы, ул. Шевченко, 28, ком. 219, тел. 272-13-19

<http://www.bulletin-science.kz/index.php/en/>

© Национальная академия наук Республики Казахстан, 2023

Адрес типографии: ИП «Аруна», г. Алматы, ул. Муратбаева, 75.

EDITOR IN CHIEF:

TUIMEBAYEV Zhansait Kanseitovich, Doctor of Philology, Professor, Honorary Member of NAS RK, Rector of Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan).

DEPUTY CHIEF DIRECTOR:

BILYALOV Darkhan Nurlanovich, Ph.D, Honorary Member of NAS RK, Rector of Abai Kazakh National Pedagogical University (Almaty, Kazakhstan), **H = 2**

SCIENTIFIC SECRETARY:

ABYLKASSYMOVA Alma Esimbekovna, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Executive Secretary of NAS RK, President of the International Academy of Innovative Technology of Abai Kazakh National Pedagogical University (Almaty, Kazakhstan), **H = 2**

EDITORIAL BOARD:

SATYBALDIN Azimkhan Abilkairovich, Doctor of Economics, Professor, Academician of NAS RK, Director of the Institute of Economics (Almaty, Kazakhstan), **H = 5**

SAPARBAYEV Abdizhapar Dzhumanovich, Doctor of Economics, Professor, Honorary Member of NAS RK, President of the International Academy of Innovative Technology (Almaty, Kazakhstan) **H = 4**

LUKYANENKO Irina Grigor'evna, Doctor of Economics, Professor, Head of the Department of the National University "Kyiv-Mohyla Academy" (Kiev, Ukraine) **H = 2**

SHISHOV Sergey Evgen'evich, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Head of the Department of Pedagogy and Psychology of Professional Education of the Moscow State University of Technology and Management named after K. Razumovsky (Moscow, Russia), **H = 6**

SEMBIEVA Lyazzat Maktybekova, Doctor of Economic Science, Professor of the L.N. Gumilyov Eurasian National University (Nur-Sultan, Kazakhstan), **H = 3**

ABILDINA Saltanat Kuatovna, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Head of the Department of Pedagogy of Buketov Karaganda University (Karaganda, Kazakhstan), **H = 3**

BULATBAYEVA Kulzhanat Nurymzhanova, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Chief Researcher of the National Academy of Education named after Y. Altynsarin (Nur-Sultan, Kazakhstan), **H = 2**

RYZHAKOV Mikhail Viktorovich, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, academician of the Russian Academy of Education, Editor-in-chief of the journal «Standards and monitoring in education» (Moscow, Russia), **H = 2**

YESSIMZHANOVA Saira Rafikhevna, Doctor of Economics, Professor at the University of International Business (Almaty, Kazakhstan), **H = 3**.

Bulletin of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan.

ISSN 2518-1467 (Online),

ISSN 1991-3494 (Print).

Owner: RPA «National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan» (Almaty). The certificate of registration of a periodical printed publication in the Committee of information of the Ministry of Information and Communications

of the Republic of Kazakhstan **No. 16895-Ж**, issued on 12.02.2018.

Thematic focus: *it is dedicated to research in the field of social sciences.*

Periodicity: 6 times a year.

Circulation: 300 copies.

Editorial address: 28, Shevchenko str., of. 220, Almaty, 050010, tel. 272-13-19

<http://www.bulletin-science.kz/index.php/en/>

© National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, 2023

Address of printing house: ST «Aruna», 75, Muratbayev str, Almaty.

ПЕДАГОГИКА – ПЕДАГОГИКА – PEDAGOGY

BULLETIN OF NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

ISSN 1991-3494

Volume 3. Number 403 (2023), 5-12

<https://doi.org/10.32014/2023.2518-1467.488>

UDC 378.147

МРНТИ 14.25.07

© **R.S. Akhitova^{1*}, L.B. Begaliyeva², G. Mursalimova³, J. Abiltayeva³,
G.A. Dzhamashova⁴, 2023**

¹L.N. Eurasian National University Gumilyov, Astana, Kazakhstan;

²Almaty Management University, Almaty, Kazakhstan;

³Kazakh National Academy of Arts named after T. Zhurgenov,
Almaty, Kazakhstan;

⁴Shymkent University, Shymkent, Kazakhstan.

E-mail: akhitova.riza@mail.ru

IMPROVING THE QUALITY OF EDUCATION OF FUTURE TEACHERS BASED ON CASE TECHNOLOGY

Akhitova R.S. — 3rd year Doctoral student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Kazakhstan, 010000 Nursultan, Satpayev str., 2

<https://orcid.org/0000-0003-0197-7860>;

Begaliyeva Lyazzat Begaliyevna — candidate of Philology, Senior Language Instructor, Almaty Management University

<https://orcid.org/0000-0001-5666-0778>;

Mursalimova Gulnara Amangeldinovna — Cand. of Art History, docent of the Department of History and Theory of Cinema, Kazakh National Academy of Arts named after T. Zhurgenov

<https://orcid.org/0000-0002-5823-5617>;

Abiltayeva Janel — Cand. of Ped.Sc., Kazakh National Academy of Arts named after T. Zhurgenov

<https://orcid.org/0000-0001-7304-2197>;

Dzhamashova Gulnur Ablakhatovna — Shymkent University Master Lecturer

<https://orcid.org/0000-0003-4700-4976>. E-mail: gulnur_419@mail.ru.

Abstract. The article reveals the content of the concept of ideological synthesis, the essence of philosophical education. Consider the relationship of analysis and synthesis is carried out on the materials of the concept of world-system analysis of I. Wallerstein. This concept shows that the methodology of modern science is to become synergy (Aliev, 2009). The future computer science teacher in the subject block masters disciplines related to the basics of computer science, user training in the field of ICT (experienced user level), programming, development and maintenance

of information systems, as well as the use of ICT tools in the educational process. The need for such disciplines is not in doubt, since their content corresponds to the programs of school informatics, as well as the nature of professional pedagogical tasks. At the same time, in the subject block of training an informatics teacher, there are disciplines that belong to sections of fundamental informatics that are not directly related to the activities of a teacher and the content of school programs (Andyusev, 2010). The content of the discipline “Computer modeling”, mastered by university students, is necessary in full for teaching sections of the line of formalization and modeling in the school course of computer science. Computer modeling, providing the methodology and methods of a wide variety of research using ICT, can also provide a new level of educational research implemented by students.

Keywords: professional sphere, information technology, computer modeling, case technology, pedagogical education, modernization, resource center

©Р.С. Ахитова¹, Л.Б. Бегалиева², Г. Мурсалимова³, Ж. Абелтаева³,
Г.А. Джамашова⁴, 2023

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан;

²Алматы менеджмент университеті, Алматы, Қазақстан;

³Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы, Алматы, Қазақстан;

⁴Шымкент университеті, Шымкент, Қазақстан.

E-mail: akhitova.riza@mail.ru

КЕЙС ТЕХНОЛОГИЯСЫ НЕГІЗІНДЕ БОЛАШАҚ МҰҒАЛІМДЕРІНІҢ БІЛІМ САПАСЫН АРТТЫРУ

Ахитова Риза Суиндиқовна — Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің 3 курс докторанты, 010000, Қазақстан, г. Астана, Сатпаева көшес

<https://orcid.org/0000-0003-0197-7860>

Бегалиева Лаззат Бегалиевна — филология ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы Алматы менеджмент университеті

<https://orcid.org/0000-0001-5666-0778>

Мурсалимова Гулнара Амангелдиевна — тарих ғылымдарының кандидаты, доцент Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы

<https://orcid.org/0000-0002-5823-5617>

Әбелтаева Жәсел — педагогика ғылымдарының кандидаты, қауым.профессор мін.атқ. Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы

<https://orcid.org/0000-0001-7304-2197>

Джамашова Г.А. — Шымкент университетінің оқытушысы

<https://orcid.org/0000-0003-4700-4976>

Аннотация. Мақалада идеологиялық синтез тұжырымдамасының мазмұны, философиялық білімнің мәні ашылады. Талдау мен синтездің өзара байланысын қарастыру и. Валлерштейннің мир-жүйелік талдау тұжырымдамасының материалдарында жүзеге асырылады. Бұл тұжырымдама қазіргі ғылымның әдістемесі синергетикалық болуы керек екенін көрсетеді (Алиев, 2009). Болашақ информатика мұғалімі пәндік блокта информатика негіздерімен, АКТ саласында

пайдаланушыларды даярлаумен (тәжірибелі пайдаланушының деңгейі), Ақпараттық жүйелерді бағдарламалаумен, әзірлеумен және қызмет көрсетумен, сондай-ақ білім беру процесінде АКТ құралдарын пайдаланумен байланысты пәндерді меңгереді. Мұндай пәндердің қажеттілігі күмән тудырмайды, өйткені олардың мазмұны мектеп информатикасы бағдарламаларына, сондай-ақ кәсіби педагогикалық міндеттердің сипатына сәйкес келеді. Сонымен қатар, информатика мұғалімін даярлаудың пәндік блогында мұғалімнің іс-әрекетімен және мектеп бағдарламаларының мазмұнымен тікелей байланысты емес негізгі информатика бөлімдеріне қатысты пәндер бар (Андюсев, 2010). Университет студенттері меңгерген «Компьютерлік модельдеу» пәнінің мазмұны мектеп Информатика курсына формализация және модельдеу сызығының бөлімдерін оқыту үшін толық көлемде қажет. АКТ-ны қолдана отырып, кең ауқымды зерттеулердің әдістемесі мен әдістерін ұсынатын компьютерлік модельдеу студенттер жүргізетін білім беру зерттеулерінің жаңа деңгейін қамтамасыз ете алады.

Түйін сөздер: кәсіптік сала, ақпараттық технологиялар, компьютерлік модельдеу, кейс технологиясы, педагогикалық білім, модернизация, ресурстық орталық

©Р.С. Ахитова¹, Л.Б. Бегалиева², Г. Мурсалимова³, Ж. Абельтаева³,
Г.А. Джамашова⁴, 2023

¹Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,
Астана, Казахстан;

²Алматинский университет менеджмента, Алматы, Казахстан;

³Казахская национальная академия искусств им. Жургенова,
Алматы, Казахстан;

⁵Шымкентский университет, Шымкент, Казахстан.

E-mail: akhitova.riza@mail.ru

ПОВЫШЕНИЕ КАЧЕСТВА ПОДГОТОВКИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ НА ОСНОВЕ КЕЙС-ТЕХНОЛОГИИ

Ахитова Риза Суиндиқовна — докторант 3 курса Евразийского Национального университета им. Л.Н. Гумилева, 010000, Казахстан, г. Астана, ул. Сатпаева

<https://orcid.org/0000-0003-0197-7860>;

Бегалиева Лаззат Бегалиевна — кандидат филологических наук, ст.преп. Алматинский университет менеджмента, Алматы

<https://orcid.org/0000-0001-5666-0778>;

Мурсалимова Гулнара Амангелдиевна — кандидат исторических наук, доцент Казахская национальная академия искусств им. Жургенова

<https://orcid.org/0000-0002-5823-5617>;

Абельтаева Жанель — кандидат педагогических наук, и.о.ассоц.профессор Казахская национальная академия искусств им. Жургенова

<https://orcid.org/0000-0001-7304-2197>;

Джамашова Г.А. — преподаватель Шымкентского университета

<https://orcid.org/0000-0003-4700-4976>.

Аннотация. В статье раскрывается содержание понятия идеологического синтеза, сущность философского образования. Рассмотрение взаимосвязи анализа и синтеза осуществляется на материалах концепции мир-системного анализа И. Валлерстайна. Эта концепция показывает, что методология современной науки должна стать синергетической (Алиев, 2009). Будущий учитель информатики в предметном блоке осваивает дисциплины, связанные с основами информатики, подготовкой пользователей в области ИКТ (уровень опытного пользователя), программированием, разработкой и обслуживанием информационных систем, а также использованием средств ИКТ в образовательном процессе. Необходимость таких дисциплин не вызывает сомнений, поскольку их содержание соответствует программам школьной информатики, а также характеру профессиональных педагогических задач. В то же время в предметном блоке подготовки учителя информатики есть дисциплины, относящиеся к разделам фундаментальной информатики, которые напрямую не связаны с деятельностью учителя и содержанием школьных программ (Андюсов, 2010). Содержание дисциплины «Компьютерное моделирование», освоенное студентами университетов, необходимо в полном объеме для преподавания разделов линии формализации и моделирования в школьном курсе информатики. Компьютерное моделирование, обеспечивающее методологию и методы широкого спектра исследований с использованием ИКТ, также может обеспечить новый уровень образовательных исследований, проводимых студентами.

Ключевые слова: профессиональная сфера, информационные технологии, компьютерное моделирование, кейс-технологии, педагогическое образование, модернизация, ресурсный центр

Introduction

As many domestic and foreign pedagogues-researchers believe in the last three decades, the training of specialists for any professional activity should be based on a competency-based approach. For the first time, the "competency" theme as a response to a specific order of the professional sphere began to be developed in England in the 50s and 60s of the last century. Education, starting with Ya.A. Comenius, operated with such units as knowledge, skills and abilities, and the professional sphere - with competencies. The problem was how to transform knowledge, skills and abilities into competencies in order to carry out the professional activities of specialists. Therefore, the implementation of a competency-based approach in the training of specialists is seen as an attempt to bring education and the needs of the market into line, to smooth out the contradictions between educational and professional activities.

What role does computer modeling play in the process of preparing a computer science teacher? It can hardly be argued that the content of this discipline, mastered by university students, is necessary in full for teaching sections of the line of formalization and modeling in the school course of computer science. There is even less reason to argue that computer modeling provides the basis for the application of

information technology in the learning process. At the same time, if we talk about the implementation of qualitatively new technologies for teaching informatics (project and research work of students, the implementation of various forms of work with gifted children, etc.), then the discipline "Computer modeling" is able to equip teachers of informatics with knowledge and skills applicable to research and projects implemented at a high level using information technology. Computer modeling, providing the methodology and methods of a wide variety of research using ICT, can also provide a new level of educational research implemented by students. In pedagogical science, the theoretical prerequisites for solving the problem of training a computer science teacher in the field of computer modeling have developed: research in the field of teaching methods for computer science (Aliev, 2009).

Materials and main methods

In the process of research the following research methods were applied: theoretical (literature review, analysis, synthesis, comparison of theoretical literature, generalization of pedagogical experience) and empirical (observation).

Each historical system is characterized not only by its specific division of labor, but also by a certain set of organizing principles and institutions; it also has a certain life span. All this is subject to scientific research. There is no reason to believe that the totality of historical systems known to us forms a kind of ladder, the steps of which lead upward along the path of social progress. Wallerstein does not at all consider the capitalist world system to be evidence of the progress of mankind and generally doubts its unconditional progressiveness, stating: "if we want to create an alternative world system that is now in deep crisis, we must consistently consider the themes of truth and goodness in their inseparable connection». He considers modern social science as an intellectual addition to liberal ideology and believes that it will die along with liberalism if it does not change its status. Science, he believes, is still in its infancy. Any knowledge is social knowledge, and social science claims to be the central point of self-reflection, performing this function in close interaction with philosophy and natural science (Andyusev, 2019).

The main goal of reforming education is to increase the quality of education, to achieve the planned educational results that meet the needs of the individual, the needs of society and the state. Based on modern approaches to the organization of the learning process, educational results are achieved through the implementation of certain types of learning activities of students, the implementation of which requires the development of organizational forms of the educational process. For the effective use of new forms of education, new pedagogical personnel are needed who are able to effectively apply these forms in the educational process. Particularly acute is the problem of training informatics teachers who are able and ready to use innovative forms in the educational process, due to the active introduction of information technologies. In accordance with the Concept of the content of the professional standard of the teacher, a teacher of a new type for successful professional activity must have project competence (Baranova, 2018).

One of the central ideas of the content of education, from the point of view

of improving the effectiveness of the educational system, should be the idea of organizing an educational space and an appropriate information and educational environment in which students can self-organize and self-control their activities. The task of organizing educational material and educational work of students in a computer information and educational environment becomes a priority. The use of such pedagogical technologies that would provide a problem-active type of learning becomes relevant. ICT-based case technologies allow organizing this type of training and focusing on the organization of independent work. The practical application of case technologies shows that it is possible to increase the effectiveness of training through: the creation of modern interactive tools for organizing independent work; creation of electronic teaching aids; application of electronic collections of problems; creating test programs in training mode and exam mode; introduction of virtual laboratories into the educational process. All this becomes possible to put into practice if an educational institution has created an electronic library that keeps the funds of educational information up to date and is constantly updated with program and methodological materials. To ensure the successful implementation of ICT-based case technologies, it is necessary to prepare students for their use in the learning process, which is largely determined by the motivation of students (Markovich & Usoltsev, 2017).

The task of organizing educational material and educational work of students in a computer information and educational environment becomes a priority. The use of such pedagogical technologies that would provide a problem-active type of learning is becoming relevant. ICT-based case technologies make it possible to organize this type of training and focus on the organization of independent work. The practical application of case technologies shows that it is possible to increase the effectiveness of learning through:

- creating modern interactive tools for organizing independent work;
- creation of electronic teaching aids;
- application of electronic collections of problems;
- creation of testing programs in training mode and exam mode;
- introduction of virtual laboratories into the educational process. All this becomes possible to put into practice if an educational institution has created an electronic library that keeps the funds of educational information up to date and is constantly updated with program and methodological materials (Filippova, 2019).

Results and Discussion

Given the above, we can distinguish the following contradictions associated with the training of future teachers of informatics in the field of computer modeling: - between the strengthening of the role of practical training in the process of forming the professional competence of a future teacher and insufficient knowledge of the role and place in the preparation of a teacher of informatics of the course computer modeling as fundamental and substantive in the block of disciplines; – between the presence of the potential of case technology as a means of forming and evaluating the competence of students in the system of higher education and the insufficient

development of the theory and practice of using this technology in the process of teaching computer modeling. The presence of these contradictions makes it possible to single out the problem of insufficient development of the methodological foundations for the use of case technology in teaching the discipline "Computer modeling" as part of professional educational programs for the training of future teachers of computer science, which determined the choice of the research topic: "Methodology for using case technology as a means of teaching computer modeling to future teachers of informatics" (Shirokova, 2015).

To ensure the successful implementation of case technologies based on ICT, it is necessary to prepare students for their use in the learning process, which is largely determined by the motivation of students. The task of the teacher is to involve students in work in a particular discipline, it is necessary to translate the motive of "just communication" into the motive of cooperation, inviting the students to jointly develop an independent study plan, and then jointly discuss the results. Independent work will be successful, provided that the teacher takes into account the peculiarities of obtaining information from different sources, as well as the student's work in the electronic library and the use of a case in this discipline.

If the process of teaching computer modeling to future teachers of informatics will be more effective, if:

1) as the goals of teaching computer modeling to future teachers of informatics, consider the formation of the subject and research components of their competence in the field of computer modeling;

2) the main tool for teaching computer modeling to future teachers of computer science will be case technology, which involves the development and solution of subject-oriented cases based on a situational task and including tasks, the solution of which leads to the solution of the task, materials needed to complete tasks, as well as software tools for solving the problem;

3) the methodology for applying case technology as a means of teaching computer modeling to future teachers of informatics will be based on a three-component model for designing, developing and using training cases and take into account the specifics of the target, content and procedural components of the methodology in terms of subject matter. - training future teachers of informatics for computer modeling.

Conclusion

Today, people receiving education are, so to speak, at the junction of two different eras and forms of social life. The perestroika processes for many of them are already a historical past, just like life under socialist conditions. They hear different assessments of this past; the present is also perceived ambiguously and is permeated with very dissimilar ideological "fluids" coming from both the West and the East and inspiring full confidence only in very naive people. Here it is especially important to develop reliable methods of distinguishing between the true and imaginary values of being, the surface of phenomena and their essence.

The task of the teacher is to involve students in work in a particular discipline, it is necessary to translate the motive of "just communication" into the motive of

cooperation, inviting the students to jointly develop an independent study plan, and then jointly discuss the results. Independent work will be successful, provided that the teacher will take into account the peculiarities of obtaining information from different sources, as well as the student's work in the electronic library and the use of a case in this discipline. If the student is not taught the methods of obtaining information, then the first failures can cool the desire to work in this direction. All conditions have been created in the College for the implementation of the above.

REFERENCES

Aliev T.I., 2009 — *Aliev T.I.* Fundamentals of modeling discrete systems / T.I. Aliev - St. Petersburg: SPbGU ITMO, 2009. - 363 p.

Andyusev B.E., 2010 — *Andyusev B.E.* Case method as a tool for the formation of competencies / B. E. Andyusev // Principal of the school. - 2010. - № 4. - Pp. 61–69.

Baranova E.V., 2018 — *Baranova E.V.* Training of bachelors in the direction of pedagogical education in the field of informatics and ICT based on electronic educational resources / E.V. Baranova, V.V. Laptev, I.V. Simonova // Regional Informatics "RI-2018 conference materials. - 2018. - Pp. 356–358.

Filippova L.S., 2019 — *Filippova L.S.* Approaches to professional orientation of school graduates in the field of information technology / L. S. Filippova // Actual problems of applied and school informatics collection of scientific articles. - Cheboksary, 2019. - Pp. 90–94.

Shirokova O.A., 2015 — *Shirokova O.A.* Workshop on computer mathematical modeling. Part II: Computer modeling of physical processes: teaching aid / OA Shirokova. - Kazan: KFU, 2015. - 85 p.

Markovich O.S., Usoltsev V.L., 2017 — *Markovich O.S., Usoltsev V.L.* The structure and content of the course “Computer modeling” in the preparation of bachelors of education in the field of “Computer science” / O.S. Markovich, V.L. Usoltsev // Informatics and education. - 2017. - № 8 (287). - Pp. 55–61 (0.5 p. 1.).

BULLETIN OF NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
ISSN 1991-3494
Volume 3. Number 403 (2023), 13-31
<https://doi.org/10.32014/2023.2518-1467.489>

UDC 378.022

© **K. Bulatbaeva**^{1*}, **S. Zhusupbayev**², **V. Adilova**¹, **J. Zhakiyanova**¹,
Z. Aitchanova³, 2023

¹I. Altynsarin National Academy of Education, Astana, Kazakhstan;

² Pavlodar Pedagogical University named after A. Margulan, Pavlodar, Kazakhstan;

³Gymnasium School No. 75, Astana, Republic of Kazakhstan.

E-mail: kulzhanat.bulatbayeva@mail.ru

**DIGITAL RESOURCES AS MOTIVATIONAL FACTORS FOR
IMPROVING THE ACADEMIC PERFORMANCE OF STUDENTS
(FROM THE EXPERIENCE OF TEACHING THE SUBJECT
«HISTORY OF KAZAKHSTAN»)**

Bulatbaeva Kulzhanat – doctor of Pedagogical Sciences, I. Altynsarin National academy of education, 010000, Astana, Kazakhstan

E-mail: kulzhanat.bulatbayeva@mail.ru. [Orcid.org/0000-0002-7288-8120](https://orcid.org/0000-0002-7288-8120);

Zhusupbaev Serik – PhD student, A. Margulan Pavlodar Pedagogical University, 140000, Pavlodar, Kazakhstan

E-mail: Sayatzhussupbaev@mail.ru. [Orcid.org/0000-0003-3813-9131](https://orcid.org/0000-0003-3813-9131);

Adilova Valentina – candidate of Pedagogical Sciences, I. Altynsarin National academy of education, 010000, Astana, Kazakhstan

E-mail: adilova.v@list.ru. [Orcid.org/0000-0002-8913-4739](https://orcid.org/0000-0002-8913-4739);

Zhakiyanova Jeanne – PhD in Pedagogical Sciences, I. Altynsarin National Academy of education, 010000, Astana, Kazakhstan

E-mail: shanserik@mail.ru. [Orcid.org/0000-0002-2944-988](https://orcid.org/0000-0002-2944-988);

Aitchanova Zuifia – teacher Gymnasium School No. 75, 010000, Astana, Kazakhstan

E-mail: Zuifia@mail.ru. [Orcid.org/0009-0007-1773-6312](https://orcid.org/0009-0007-1773-6312).

Abstract. The article reveals the factors of educational motivation of students, the reasons for the dominance of some internal motivational preferences over others. Students attach different meanings to learning activities, which determines the manifestation of their activity in learning, reflect their interests, perseverance and regulated forms of external motivation. The analysis of data in latent classes confirms that the studied motivational factors are most typical for high school students. In classes with a high level of interest in the study of the subject and dominating internal motivation, the highest indicators of curiosity, stability of interest, receptivity of controlled ways of action and achievements in learning through Digital resources prevail. In other groups, schoolchildren are dominated by high controlled motivation, expressed through indicators of perseverance in educational achievements. In

general, the results of the study reflect that a high externally controlled indicator of motivation refers to an unfavorable factor and reduces the motivational potential of subjects of educational activity. Digital resources as motivational factors or means of predicting the improvement of academic performance of schoolchildren should be considered from the perspective of the use of digital educational technologies in conjunction with the model of the motivational sphere of the student.

Keywords: academic performance of schoolchildren, motivational factors, factors of internal motivation, factors of controlled motivation, Digital resources, digital educational resources, factors of self-actualization

This article was prepared within the programme trust fund study OR 11465474 «Scientific foundations of modernization of the education system and science» (2021–2023, National Academy of Education named after Y. Altynsarin).

© **Р. Булатбаева^{1*}, С. Жүсіпбаев², В. Әділова¹, Ж. Жақиянова¹,
З. Айчанова³, 2023**

¹И. Алтынсарин атындағы Ұлттық академия, Астана, Қазақстан;

²А. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті,
Павлодар, Қазақстан;

³№ 75 мектеп-гимназиясы, Астана, Қазақстан.

E-mail: kulzhanat.bulatbayeva@mail.ru

DIGITAL-РЕСУРСТАР БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ АКАДЕМИЯЛЫҚ ҮЛГЕРІМІН АРТТЫРУДЫҢ МОТИВАЦИЯЛЫҚ ФАКТОРЛАРЫ РЕТІНДЕ ("ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ" ПӘНІН ОҚЫТУ ТӘЖІРИБЕСІНЕН)

Булатбаева Құлжанат — педагогика ғылымдарының докторы, И. Алтынсарин атындағы Ұлттық академия, 010000, Астана, Қазақстан

E-mail: kulzhanat.bulatbayeva@mail.ru. [ORCID.org/0000-0002-7288-8120](https://orcid.org/0000-0002-7288-8120);

Жүсіпбаев Саят — докторант, А. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, 140000, Павлодар, Қазақстан

E-mail: Sayatzhussupbaev@mail.ru. [ORCID.org/0000-0003-3813-9131](https://orcid.org/0000-0003-3813-9131);

Әділова Валентина — педагогика ғылымдарының кандидаты, И. Алтынсарин атындағы Ұлттық академия, 010000, Астана, Қазақстан

E-mail: adilova.v@list.ru. [ORCID.org/0000-0002-8913-4739](https://orcid.org/0000-0002-8913-4739);

Жақиянова Жанна — педагогикалық ғылымдар бойынша PhD. И. Алтынсарин атындағы Ұлттық академия, 010000, Астана, Қазақстан

E-mail: shanserik@mail.ru. [ORCID.org/0000-0002-2944-988](https://orcid.org/0000-0002-2944-988);

Айтчанова Зулфия — № 75 мектеп-гимназиясының мұғалімі, 010000, Астана, Қазақстан
E-mail: Zuifia@mail.ru. [ORCID.org/0009-0007-1773-6312](https://orcid.org/0009-0007-1773-6312).

Аннотация. Мақалада білім алушылардың оқу мотивациясының факторлары, кейбір ішкі мотивациялық артықшылықтардың басқаларға қарағанда үстемдік ету себептері ашылады. Білім алушылар оқу іс-әрекетіне әртүрлі мағына береді, бұл олардың оқудағы белсенділігінің көрінісін анықтайды,

олардың мүдделерін, табандылығын және сыртқы мотивацияның реттелетін түрлерін көрсетеді. Латентті сыныптардағы деректерді талдау зерттелген мотивациялық факторлар орта мектеп оқушыларына тән екенін растайды. Пәнді оқуға қызығушылық танытудың жоғары деңгейі және басым ішкі мотивациясы бар сыныптарда қызығушылықтың, тұрақтылығының, бақыланатын іс-қимыл тәсілдері тиімділігінің және Digital-ресурстар арқылы оқудағы жетістіктердің ең жоғары көрсеткіштері басым болады. Оқу жетістіктері табандылық көрсеткіштері арқылы алынғандықтан басқа сыныптардың оқушыларында қатты бақылау мотивациясы басым болады. Digital-ресурстарды оқушылардың академиялық үлгерімін арттыруды болжаудың мотивациялық факторлары немесе құралдары ретінде оқушының мотивациялық саласының моделімен өзара байланыста цифрлық білім беру технологияларын қолдану тұрғысынан қарастыру қажет.

Түйін сөздер: оқушылардың академиялық үлгерімі, мотивациялық факторлар, ішкі мотивация факторлары, бақыланатын мотивация факторлары, digital-ресурстар, цифрлық білім беру ресурстары (ЦОР), өзін-өзі тану факторлары

Аталмыш мақала Ы. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы тарапынан 2021–2023 жж. жүзеге асырылатын OR 11465474 «Білім және ғылым жүйесін дамытудың ғылыми негіздері» зерттеуді бағдарламалық мақсатты қаржыландыру аясында дайындалды.

© **К. Булатбаева^{1*}, С. Жусупбаев^{2*}, В. Адилова¹, Ж. Жакиянова¹,
З. Айтчанова³, 2023**

¹Национальная академия образования им. Алтынсарина, Астана, Казахстан;

²Павлодарский педагогический университет имени А. Маргулана,
Павлодар, Казахстан;

³школа - гимназия № 75, Астана, Казахстан.

E-mail: kulzhanat.bulatbayeva@mail.ru

DIGITAL-РЕСУРСЫ КАК МОТИВАЦИОННЫЕ ФАКТОРЫ ПОВЫШЕНИЯ АКАДЕМИЧЕСКОЙ УСПЕВАЕМОСТИ ОБУЧАЮЩИХСЯ (ИЗ ОПЫТА ПРЕПОДАВАНИЯ ПРЕДМЕТА «ИСТОРИЯ КАЗАХСТАНА»)

Булатбаева Кулжанат — доктор педагогических наук, Национальная академия образования им. И. Алтынсарина,

010000, Астана, Казахстан

E-mail: kulzhanat.bulatbayeva@mail.ru. [ORCID.org/0000-0002-7288-8120](https://orcid.org/0000-0002-7288-8120);

Жусупбаев Серик — докторант, Павлодарский педагогический университет им. А. Маргулана, 140000, Павлодар, Казахстан

E-mail: Savatzhussupbaev@mail.ru. [ORCID.org/0000-0003-3813-9131](https://orcid.org/0000-0003-3813-9131);

Адилова Валентина — кандидат педагогических наук, Национальная академия образования им. И. Алтынсарина, 010000, Астана, Казахстан

E-mail: adilova.v@list.ru. [ORCID.org/0000-0002-8913-4739](https://orcid.org/0000-0002-8913-4739);

Жакиянова Жанна — доктор PhD, Национальная академия образования им. И. Алтынсарина, 010000 Астана, Казахстан

E-mail: shanserik@mail.ru. [ORCID.org/0000-0002-2944-988](https://orcid.org/0000-0002-2944-988);

Айчанова Зульфия — учитель школы-гимназии № 75, 010000, Астана, Казахстан

E-mail: Zuifia@mail.ru [ORCID.org/0009-0007-1773-6312](https://orcid.org/0009-0007-1773-6312).

Аннотация. В статье раскрыты факторы учебной мотивации обучающихся, причины доминирования одних внутренних мотивационных предпочтений над другими. Обучающиеся придают учебной деятельности различный смысл, что и определяет проявление их активности в учении, отражают их интересы, настойчивость и регулируемые формы внешней мотивации. Анализ данных в латентных классах подтверждает, что изученные мотивационные факторы наиболее типичны для школьников старших классов. В классах с высоким уровнем проявления интереса к изучению предмета и доминирующей внутренней мотивацией преобладают наиболее высокие показатели любознательности, устойчивости интереса, восприимчивости контролируемых способов действий и достижений в учебе посредством Digital-ресурсов. В других группах у школьников доминирует высокая контролируемая мотивация, выраженная через показатели настойчивости в учебных достижениях. В целом результаты проведенного исследования отражают, что высокий внешне контролируемый показатель мотивации относится к неблагоприятному фактору и снижает мотивационные потенциальные возможности субъектов учебной деятельности. Digital-ресурсы как мотивационные факторы или средства прогнозирования повышения академической успеваемости школьников необходимо рассматривать с позиции применения цифровых образовательных технологий во взаимосвязи с моделью мотивационной сферы школьника.

Ключевые слова: академическая успеваемость школьников, мотивационные факторы, факторы внутренней мотивации, факторы контролируемой мотивации, Digital-ресурсы, цифровые образовательные ресурсы (ЦОР), факторы самоактуализации

Статья выполнена в рамках программно-целевого финансирования научно-технической программы OR 11465474 «Научные основы модернизации системы образования и науки» (2021-2023 гг., Национальная академия образования им. Ы. Алтынсарина).

Введение

В Государственной программе «Цифровой Казахстан» определены основные тенденции цифровизации отраслей на принципе непрерывности производительности труда как ключевого фактора роста экономики, что должно привести к наиболее важным показателям качества жизни и деятельности человека за счет использования цифровых ресурсов в среднесрочной перспективе (Decree of the Government of the Republic of Kazakhstan, 2019).

В «Информационной доктрине Республики Казахстан» выделены задачи, решение которых обеспечат устойчивость в функционировании и безопасности

единого информационного пространства, регулирующего основные перспективные направления информационной политики, что определит внесение изменений в информационно-образовательную среду на основе:

- применения цифровых образовательных ресурсов с целью поиска, распространения и предоставления потребителям документированных информационных услуг;
- освоения цифровых технологических систем и средств их обеспечения;
- установления цифровой информационной безопасности субъектам, участвующим в информационных процессах.

В обращении Указа Президента Казахстана «Информационная доктрина Республики Казахстан» выделены важные стратегические направления о непрерывности развития государства на основе цифровой трансформации. В рамках реализации данной стратегии запланирована задача по достижению «цифрового взвешенного подхода» к развитию всех ключевых отраслей и государственного управления (Токаев, 2023).

В Законе Республики Казахстан «Об образовании» введены в действие статьи, в которых отражены изменения по реализации программ обучения с применением цифровых ресурсов и образовательных технологий. Цифровая трансформация образования РК в рамках современной цифровой образовательной среды требует создания государственной информационной системы на базе информационного портала с целью обеспечения доступа, реализуемого разнообразными платформами (The Law of the Republic of Kazakhstan «On Education», 2023).

В теории М. Хайдеггера по герменевтике выдвигается положение о том, что «переход от восприятия отдельных частей знания к смыслу в целом, а затем, исходя из интерпретации целого, необходимо сделать возврат к истолкованию частей на основании достигнутого понимания целого». Продолжительность такого цикла зависит от освоения целостного смысла, заключающегося в информационном материале, что позволяет обосновать подлинность первичности знания и вторичность суждений интерпретатора (Heidegger, 1997).

Мотивационный компонент как осознанная потребность в овладении историческим материалом и его цифровым моделированием основан на мотивационной сфере, включающей:

- внутреннюю мотивацию как целостную организацию побудительных сил к деятельности, составляющих основу поведения обучаемого: потребность, мотив, интерес, убеждение, цель, установки, нормы, ценности;
- контролируруемую мотивацию как потребность в действиях с целью достижения высоких результатов в деятельности;
- самоактуализацию как высшего уровня в иерархии мотивов личности на основе активной позиции личности к наиболее полной реализации потенциала, потребностей самореализации (Markova, 1990)

Актуализация данных факторов позволяет интегрировать Digital-ресурсы в процесс обучения с целью повышения академической успеваемости

школьников, что дает возможность воздействовать на иерархическую систему мотивационного компонента как вида активности в процессе обучения. При этом построение мотивации в определенной иерархической системе происходит внутри каждого фактора на основе ранжирования мотивов в различных видах по использованию цифровых ресурсов в деятельности.

Использование Digital-ресурса предполагает разнообразные подходы к методике преподавания предмета «Истории» посредством применения цифровых фотографий, видеофрагментов, звукозаписей, символьных объектов и исторической графики, текстовых документов, презентаций и иных трехуровневых идеальных и материальных цифровых средств обучения, необходимых для организации учебного процесса.

Это положение обусловлено тем, что деятельность педагога связана с формированием учебных мотивов у обучающихся, так как на той или иной ступени обучения учебная деятельность относится к ведущей, а, следовательно, предпосылки воздействия на мотивацию придают устойчивость непрерывному личностному развитию школьника. Установление причин низкой успеваемости школьников и выявление устойчивых мотивов позволяют раскрыть механизм регулирования способами действий и ценностных отношений к предмету, усиливают возникновение интереса к когнитивно-познавательной организации деятельности. Уровень способностей, устойчивое отношение к учебе и постановка конкретных, измеримых или мотивируемых, достижимых и релевантных целей, основанных на цифровых ресурсах направлены на осознание собственной значимости и ощущения эффективности собственных действий в отношении выполняемых функций цифровых ресурсов.

Зарубежные исследователи Д. Тапскотт, Ш. Теркл, Д. Стиллман, М. Пренски считают, что ценности и система убеждений цифрового поколения, выросших на интернет-технологиях, основана на амбициозных планах, собственных возможностях и адаптированности к среде. Традиционные исторические методы как потенциальные тренды развития цифровых ресурсов в эпоху цифровизации, глобализации и автоматизации информационно-образовательной среды повлияют на:

- развитие цифровой истории, не очерчивающей национальные границы.
- способы деятельности, которые будут отражать видение современной картины мира.
- когнитивную область поколения – цифры.
- формы коммуникации с миром с целью перестроить и устранить фобии, которые появились у человека на основе когнитивных способностей оценивать выгодные возможности для «улучшения» качества жизни:
 - а) синдром «упустить» выгодный ресурс;
 - б) номофобии как иррациональной боязни освоить возможности обновленных моделей мобильных телефонов и связей, зарядов аккумулятора, смартфоны;
 - в) виртуальные игры, цифровые виртуальные помощники, кибербуллинг.

В исследованиях Mckinsey Global Institute выделены положения, обосновывающие глобализацию и одновременно сложность информационного общества, так как проблемы носят противоречивый характер и связаны с автоматизированными процессами жизнедеятельности (Dougherty, Nawrotzki, Arbor, 2013, Bolter, 2019).

Цифровизация повлияла на гибкость системы, сократились временные рамки вывода образовательных методов, форм на рынок, что позволило реализовать новые бизнес-модели в образовании. Например, образовательные стартапы с использованием социальных сетей. Однако потенциальным трендом цифровизации является повышение технологических стандартов, основу которого представляет кооперация производственных капиталовложений в человеческий. Спрос на традиционное потребление товаров можно реализовать быстро, недорого и вполне реально, благодаря инновационным технологиям цифровой среды. Новейшие разработки цифровой среды Aibnb, Uber, Bedandbreakfast, Alibaba, Facebook, созданные для потребления человеком жизненно-необходимы благ не зависят от места проживания людей, континентов, вероисповеданий, рас, национальностей, языка Поэтому в Казахстане проблема интеграции страны в мировое информационное общество определяется как стратегический вектор государственной политики

Материалы и методы эксперимента

Digital-ресурсы – ключевой процесс реализации комплекса компетенций, затрагивающий функционирование процесса обучения посредством применения цифровых технологий как совокупности средств для обеспечения учебной деятельности программным, информационным, техническим и организационным компонентом, электронными изданиями, размещенными в сети (Nurbekova, 2004).

Таким образом, на основе рассмотренных выше теоретических подходов предлагаем компонентный структурный ЦТ-компетентностный подход освоения Digital-ресурсов в цифровом историческом образовании (табл. 1).

Табл.1 – ЦТ-компетентности в цифровом историческом образовании
Table 1 – DT - competencies in digital historical education

Компонент/ уровни	Мотивационно- ценностные	Общеполь- зовательские	Общие предметные	Предметные исторические
Репродук- тивный	отсутствие лич- ностно-значимых потребностных мотивов в зна- ниях и овладении умениями в обла- сти использова- ния ИК и ЦТ	воспроизведение усвоенного ранее знания и умения в предметной области в типовых ситуациях	умение по образцу использовать имеющиеся знания в предметной области в типовых ситуациях	воспроизводить знания и умения при работе с современными ЦТ с учетом специфики предмета

Продуктивный	недостаточно проявляет личностно-значимые потребности в ЦТ	знания, умения для работы с ЦТ; использование локальной и глобальной компьютерной сети; взаимодействие в ИОС; кибербезопасность и медико-санитарные нормы и правила; компьютерная грамотность	умение применять усвоенные информации в нестандартной ситуации, в нетиповом задачном подходе, практического, прикладного вида при консультативной помощи; цифровая грамотность	расширить и углубить сформированный набор знаний, умений с учетом специфики предмета с использованием средств ЦТ; умение применять усвоенный материал в образовательном процессе при консультативной помощи
Творческий	осознанные личностно-значимые потребностные мотивы в знаниях и овладении умениями в области использовании ИК и ЦТ нацеленность на достижение компонентов ЦТ компетентностями и мотивация достижения успеха	осознанный комплекс знаний и умений в ходе самостоятельной работы с ЦТ; использование цифровых ресурсов, баз данных, сетей; взаимодействие. в ИОС; кибербезопасность, медико-санитарные нормы и правила	умение самостоятельно использовать знания в предметной области решении нестандартных задач в ИОС; разработка и создание собственных образовательных продуктов с применением и цифровых технологий;	способность самостоятельно моделировать информацию с использованием ЦТ в стандартных и нестандартных ситуация) с учетом специфики деятельности; умение сознательно и самостоятельно осуществлять и регулировать контроль уровня собственного развития и личностных достижений

Гипотеза исследования заключалась в доказательстве выявленного факта о том, что определенная группа школьников, осознающих собственную эффективность в использовании цифровых технологий, прилагают больше усилий для выполнения сложной системы заданий по предмету «История», чем та группа школьников, которая испытывает серьезные сомнения в собственных возможностях справиться с ними.

В процессе наблюдения за ходом учебной деятельности обучающихся было установлено, что в состоянии «беспомощности» у учащихся возникает сомнение в выполнении заданий посредством применения цифровых технологий и поэтому каждый элемент выполненного ими действия заканчивался неудачными вариантами ответов, выполнения заданий. Такое предположение объясняется возникновением «автоматизированной беспомощности» у субъектов деятельности.

Цифровые технологии – это инструменты, позволяющие эффективно доставить информацию и знания до обучающихся, создать учебный материал, разработать эффективные способы преподавания, построить технологичную

цифровую среду. Преимущественной особенностью организации такой среды является обеспечение мотивационного компонента с целью достижения качества обучения и формирования компетенций в сфере применения цифровых технологий в рамках проведения:

- совместных экспериментальных исследований педагога и ученика;
- по изучению исторической реальности через виртуальные видео, использование визуального, звукового и тактильного интерфейсов;
- по проведению панорамной серии уроков по предмету «История»;
- по разработке мультимедийных учебных материалов и интерактивных электронных контентов.

По мнению ученых, в современном образовании вопросы развития личности школьника, его индивидуальность и возможность к самореализации в учебной деятельности позволяет обозначить определенную методику применения технологий как важного фактора, определяющего повышение академической успеваемости обучаемых, а также оценивание как прогнозируемые результаты обучения (Bulatbaeva, Zhakiyanova, Zhanisov, 2021).

Актуальность исследования данной проблемы состоит в изучении и применении Digital-ресурсов как мотивационного фактора повышения академической успеваемости школьников, исследовании внутренних и внешних учебных мотивов, воздействующих на шкалу достижения компетенций школьниками, показатели которых подтверждают высокие и средние результаты. Полученные экспериментальным путем данные могут быть основой организации классов с разными типами обучения с целью объединения школьников и совместного их обучение с детьми, имеющими разный уровень способностей.

Результаты и обсуждение

Анализ образовательной среды как объекта проведенных исследований в сфере социально-гуманитарных наук позволяет обосновать положение о том, что проблемы образовательной среды актуализированы в научных областях, связанных с теорией и практикой современного образования.

В рамках современной философии образования необходимо актуализировать средовой подход, ориентированный не только на освоение объектов предметного мира, но и на объединение систем, ассоциаций образовательных учреждений и их достижений в единую целостную культурную среду (Adilova, 2017).

В условиях информационно-образовательной среды использование современных компьютерных программ, средств коммуникации и интернет-ресурсов с целью сочетания консервативных источников по Истории и современных информационных технологий связано с изучением и исследованием исторического прошлого, представляющий концепт Digital History.

С одной стороны, Digital History рассматривается как коммуникационная площадка по созданию новых образовательных материалов посредством компонентов информационно-образовательной среды или цифровой среды и различных форм репрезентации данных.

С другой, Digital History поясняется как метод на основе использования

возможностей современных технологий, упорядочивающих обработку и анализ исторического материала. Цифровые методы позволяют «оцифровывать» прошлые события через создание рамок при изучении фактологических материалов, исторических явлений и процессов (Weller, 2013).

Проблема достижения высоких показателей в учебной деятельности зависят от наличия смысла учения у школьников посредством использования Digital исторических ресурсов. Понимание смысла собственного учения составляет основание мотивационной сферы, а умение придавать значимость усвоенным знаниям посредством цифровых технологий усиливает запоминание учебного материала, концентрирует внимание на важных вопросах учения, увеличивает работоспособность.

В среднем школьном возрасте проблема укрепления познавательного мотива и интереса к новым знаниям посредством цифровых технологий основана на решении важной задачи по использованию разнообразных интерактивных методов и приемов. Решение данной задачи предполагает привлечение учащихся с повышенной мотивацией к проявлению разнообразным видов активности в цифровой среде. Такие ученики назначались «экспертами» в ходе организации групповой работы, они своими познаниями и личными убеждениями увлекали за собой слабо мотивированных школьников, объясняя им наиболее сложные вопросы при работе с текстом и картам

Одним из действенных методов повышения мотивации и проявления интереса к изучаемой теме является технология «перевернутого обучения»». Школьники, самостоятельно создавая свои «цифровые кейсы», учились способам поиска исторической информации, ее анализу, синтезу, конкретизации, выделяя основную мысль и расширяя ее применимость через цифровые инструменты.

Изучение исторического материала посредством современных цифровых ресурсов предоставляет условия по освоению учебно-познавательного материала с использованием собственных мобильных устройств связи. Преимущественной и значимой особенностью использования видеолекций по предмету «История» как основной формы просветительского урока с использованием цифровых образовательных ресурсов является формирование умений у обучающихся вести полный контроль усвоения исторического материала: пересматривать фрагменты, делать пометки, выписывать необходимые факты, строить схемы, возвращаться к началу, середине или к его итоговым заключительным абзацам по мере необходимости (Human world: normative dimension - 7.0. The problem of substantiating norms in various perspectives: from realism to constructivism and transcendentalism, 2021).

Использование цифровых образовательных технологий в процессе освоения материала на уроках истории способствует положительному личностному изменению, повышает мотивацию к изучению дисциплины, стимулирует совершенствование навыков по использованию цифровых средств. Распространенным приемом, используемым на уроках истории, является цифровой «кластер-технология». Этот прием универсален и позволяет ученикам

уточнять информационный исторический материал графическим способом. Побуждение учащихся к изучению новой темы происходит через применение системы заданий по заполнению и дополнению кластера краткими тезисами. Это помогает учащимся создать четкую структуру и предупреждает возникновение путаницы при получении нового цифрового дидактического материала. Дополнительные баллы за выполненное задание позволяют ученикам прочувствовать свой вклад в процесс деятельности на уроке.

Проблема проявления интереса к способам приобретения знаний обосновывается стремлением школьника быть взрослым, поэтому использованные цифровых средств на уроках развивают у большинства школьников мотивы самообразования.

Сложность решения задачи исследования по мотивации обусловлена тем, что побуждение к учению школьников происходит на целом комплексе мотивов, взаимообогащающих друг друга и противоречащих друг другу. Поэтому возникают другие задачи проведения исследования мотивации. В рамках данного исследования необходимо обозначить значимость цифровых технологий с целью эффективного саморегулирования деятельности и ее дальнейшей успешности на основе характерных им кластеров учебной мотивации и соответствующих им паттернах саморегуляции, позволяющих достичь высокие академические результаты.

В условиях информационно-образовательной среды использование современных компьютерных программ, средств коммуникации и интернет-ресурсов по истории и современных информационных технологий связано с изучением и исследованием исторического прошлого, представляющий концепт Digital History или Цифровая История.

С одной стороны, Digital History/Цифровая История рассматривается как коммуникационная площадка ученых-исследователей с обществом на основе новых образовательных курсов посредством компонентов информационно-образовательной среды или цифровой среды и различных форм репрезентации данных.

С другой, Digital History/ Цифровая История рассматривается как метод на основе использования возможностей современных технологий, упорядочивающих обработку и анализ исторических данных. Цифровые методы позволяют «оцифровывать» прошлые события через создание рамок при изучении фактологических материалов, исторических явлений и процессов.

Таким образом, реализация цифрового исторического образования требует освоения комплекса компетентностей цифровой среды и цифровых продуктов, включая активную деятельность обучающихся с целью создания и сбора данных, их обработки и анализа, а также автоматизации процесса посредством компьютерных технологий:

- методов с целью усовершенствования опыта деятельности;
- личностно-деятельностной характеристики специалиста сферы образования;

- набора цифровых компетенций;
- готовности творческого использования цифровых технологий й профессиональной деятельности.

Изложенные выше теоретические положения позволяют сделать вывод о том, что в аспекте исследования традиционных методов как потенциальных трендов развития Цифровой Истории необходимо уточнить понятие компетентность обучающихся как интегрального личностно-деятельностного качества, проявляющегося:

- в способностях, основанных на знаниях, умениях и опыте деятельности, приобретенных в процессе школьной подготовки к решению задач по Истории с помощью цифровых технологий на основе усвоения традиционных методов как потенциальных трендов развития Цифровой Истории;
- в готовности мотивированного применения цифровых технологий с учетом специфики предмета цифровой Истории.

Сосредоточенность внимания педагога к каждому школьнику, тщательность изучения его возможностей и определение эффективных условий его развития требует организации обучения с применением цифровых технологий, изменения задач каждого этапа и фазы деятельности. Изменения в планировании и проектировании использования цифровых технологий на каждом этапе деятельности школьников влияют на особенности поведения:

- регулирование собственного поведения;
- правильном реагировании на ситуации в учении;
- проявление настойчивости в учебе и достижение успехов в деятельности;
- субъективное построение собственного благополучия (схема 1).

Рис.1 – Типы мотиваций успешной деятельности в Цифровой Истории
(Fig.1 – Types of Motivations for Successful Activity in Digital History)

Современные исследования мотивационных факторов основываются на теории самодетерминации и проведенные серии экспериментов отражают типы мотиваций на материалах учебной деятельности школьников.

Проведенные исследования группой казахстанских ученых-исследователей по выявлению влияния цифровых ресурсов на успеваемость обучающихся позволила выявить, что потребность в организации учебной деятельности через применение цифры оказывает положительное влияние на повышение мотивации учения, успеваемости школьников.

В исследованиях канадского ученого К. Рателле и его коллег были проведены эксперименты, респондентами которого были школьники. Ими выделены следующие кластеры учебной мотивации школьников (Ratel, 2007):

I. Автономный кластер основан на изучении и выделении группы школьников с высокими показателями автономной мотивации – это внутренне идентифицированные и низко контролируемые школьники. Автономность как источник проявления собственной активности ориентирована на свободный выбор, инициирование и самостоятельное планирование.

II. Мотивированный кластер представила группа учащихся с высокой автономной, высоко контролируемой, но низкой мотивацией;

III. Амотивированный кластер представила группа учащихся с низкой автономной, низко контролируемой, но высокой амотивацией. Третий кластер охарактеризован более низким уровнем академических достижений – низкими показателями успеваемости.

Если рассматривать с позиции теории самодетерминации данные типы мотиваций, то сложно обосновать кластеры с высокими и низкими контролируемыми мотивациями, различие которых зависит от такой переменной, как успеваемость.

Выделенные группы школьников охарактеризованы типами учебной мотивации и представлены кластерами (рис.2).

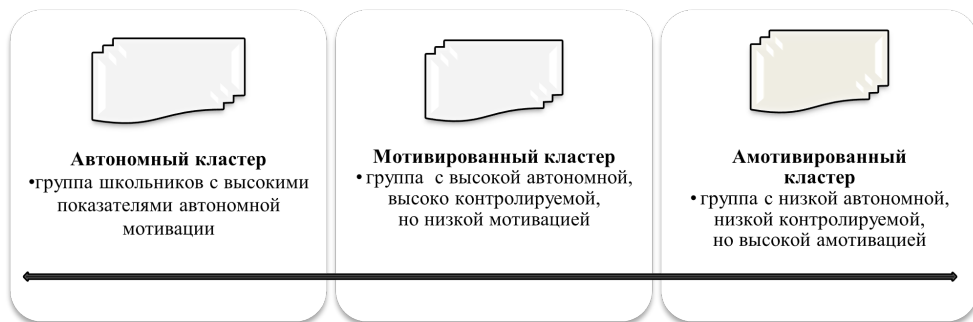

Рис. 2 - Кластеры учебной мотивации
(Fig. 2 - Clusters of educational motivation)

Значимость исследования внутренней мотивации школьников позволяет определить эффективные способы действий для саморегуляции учебной деятельности и дальнейшего успешного протекания. Обозначенные кластеры учебной мотивации и паттерны как свойства повторяющихся компонентов

поведения объединены общими структурными элементами, что позволяет зафиксировать взаимодействие изучаемых компонентов в общей структуре и использовать в ходе учебной деятельности трехуровневые цифровые средства обучения с целью достижения высоких академических результатов в процессе обучения.

Ученые-психологи в проведенных лонгитюдных исследованиях отмечают предикторы академических достижений школьников с целью прогноза стратегии цифрового обучения, при этом существенную роль в характеристиках данных имеет связь с достигнутыми достижениями в учебе на основе выявленных внутренних и идентифицированных регуляционных действий.

В исследовании приняли участие 58 респондентов, в первой группе было 28 респондентов (N=28), во вторую группу вошли респонденты, численность которой составляла 30 (N=30). Средний возраст – 16–17 лет.

Методика для оценивания мотивационно-регуляторной переменной проведена с помощью опросника, измеряющая показатели настойчивости, упорства и интересов, а диагностика самоконтроля осуществлялась с помощью краткой шкалы самоконтроля Дж. Тангни, Р. Баумайстера и А.Л. Бун (табл. 1).

(Табл. 2 - Показатели оценки мотивационных факторов деятельности)

Table 2 - Indicators of evaluation of motivational factors of activity

	Показатели	Методика	Диагностика по субшкале
Диагностика самоконтроля			
1	Самоконтроль	Самоконтроль по краткой шкале Дж. Тангни, Р. Баумайстера и А.Л. Бун	1. Субшкала состоит из 13 утверждений, согласие оценивается 5-балльной шкалой. Например, утверждение: «Мне хорошо удается сопротивляться соблазнам». Коэффициент надежности шкалы — 0.78.
Оценивание мотивационно-регуляторных переменных			
1	Настойчивость и устойчивость интересов	Самооценка упорства и настойчивости «Grit» по шкале А. Дакворте	I. Субшкала – постоянство интересов (6 утверждений, например, утверждение: - ставлю цель, но потом переключаюсь на решение другой) II. Субшкала - настойчивость (4 утверждения: - заканчиваю все, что начинаю) Коэффициент надежности субшкал составляет 0.73 и 0.71 соответственно.
Диагностика когнитивно-мотивационных переменных			
1	Субъективный контроль учебной деятельности	Субъективная контролируемость учебной деятельности по шкале академического контроля Р. Перри	Субшкала состоит из 8 утверждений, согласие с которыми надо оценить по 5-балльной шкале. Например, утверждение: «Я чувствую, что я контролирую свои успехи и достижения в учебе». Коэффициент надежности шкалы — 0.66.

2	Уверенность в потенциальных возможностях, достижениях высоких результатов в учебе	Самоэффективность, составление опросника в соответствии с рекомендациями Ф. Паджереса (F. Pajeres)	Субшкала состоит 4-х утверждений, диагностирует веру в академические потенциальные возможности, способность успешно преодолевать трудности, которые возникают в процессе учебной деятельности. Например, утверждение: «Я верю, что результаты учебы полностью зависят от меня». Коэффициент надежности шкалы — 0.61.4.
---	---	--	--

Академические достижения школьников были определены на основе оценок за учебный год по «Истории» как обязательного предмета у школьников (табл. 3).

Табл. 3 - Академические достижения школьников по четвертям
(Table 3 - Academic achievements of schoolchildren by quarters)

I	II	III	IV	Итоговый показатель
70%	68%	69%	71%	69,5 %

В шкалах академических достижений необходимо вести учет мотивационных факторов как предикторов академических достижений школьников. К ним отнесли следующие факторы:

- внутренняя мотивация (ВМ) – у большинства школьников наблюдается тенденция к саморазвитию, изучению своих особенностей, ориентированность на исследование. Мотивация неудачи данная группа школьников воспринимает как точку роста или новые возможные варианты. Внутренняя мотивация зависит от сформированных ценностей, от глубины понимания важных действий или бездействий;

- мотивация самоуважения (МС) связана с удовлетворенностью базовыми психологическими потребностями со стороны значимых взрослых (родителей), окружающих школьника. Если школьники чувствуют удовлетворенность их потребностей в компетентностях, то они с большей вероятностью выберут аутентичные типы самоуважения и не будут нуждаться в компенсаторных.

Если к аутентичным типам оснований самоуважения отнести группу школьников, предполагающих делать упор на собственное оценивание компетентностей и учитывать мнение значимых других, то мотивация самоуважения выступает предиктором благополучия. Это удовлетворенность своими данными, семьей, школой, а также мотивация самоуважения – это предиктор продуктивно воспринимать учебные мотивации, так как более высокая внутренняя мотивация и учебная настойчивость, и успеваемость позволяют школьникам стремиться к самореализации.

Также необходимо отметить, что аутентичные и компенсаторные типы оснований самоуважения различны у школьников, так как надо учитывать

разные типы образовательной среды. В гендерных различиях надо отметить, что в основании самоуважения лежит более высокой успеваемость группы девочек

- интроецированная мотивация (ИМ) определяет уровень овладения содержательными аспектами учебной деятельности (умение абстрагировать, обобщать, рефлексировать);

- экстернальная мотивация (ЭМ) связана с переживаниями школьников вынужденных включаться в учебную деятельность и выполнять учебные требования, характерно стремление избегать проблемы, связанные с неодобрениями педагога;

- амотивированная мотивация (АМ) показатель доминирования амотивации как субъективного переживания ситуации, в которой школьники не могут определить связь между собственными действиями и результатами контролируемой внешней мотивации, так как сформирован низкий уровень выраженности внутренней мотивации и мотивация самоуважения (рис. 3).

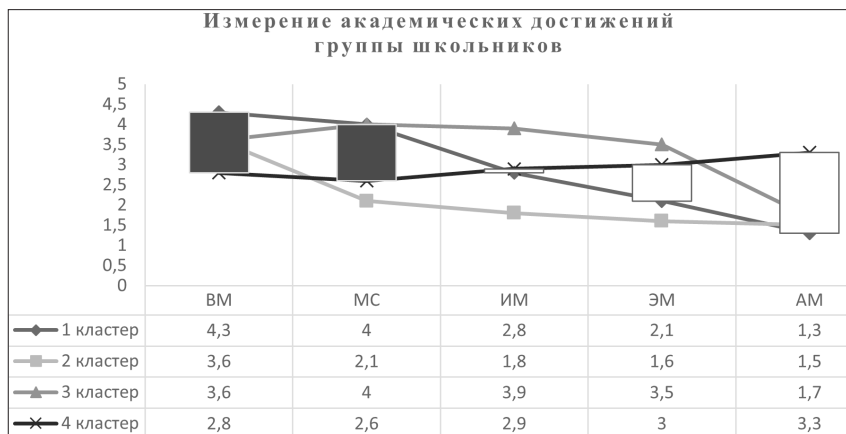

Рис. 3 – Диаграмма мотивационных факторов как предикторы повышения академической успеваемости школьников

(Fig. 3 – Diagram of motivational factors as predictors of improving academic performance of schoolchildren)

Полученные в результате анализа кластеров учебной мотивации показатели отражают наиболее типичные два компонента:

- кластер № 1 — это показатель доминирования внутренней мотивации и мотивации самоуважения. В этой группе – 46 % респондента;

- кластер № 2 – это показатель доминирования продуктивной мотивации и непродуктивного контролируемого поведения при относительно высоких уровнях внутренней мотивации. В данную группу вошли 32 % респондентов.

Кластер № 3 характеризуется тем, что у школьников данной подгруппы доминирует внутренняя мотивация с низким уровнем учебных мотивов, это

10 % респондентов, что не характерно для большинства школьников и редко встречается среди них.

Кластер № 4 отражает доминирование амотивации как субъективного переживания ситуации, в которой школьники не могут определить связь между собственными действиями и результатами контролируемой внешней мотивации, так как низкая выраженность внутренней мотивации и мотивации самоуважения. В эту группу вошли 12 % респондентов.

В данной статье обозначены результаты изученности проблемы и на основании данных выделены четыре (4) типа учебной мотивации, характерных для группы школьников-респондентов, представленность которых в кластерах отличается неравномерностью.

Группа школьников (кластер №1) с высокой внутренней, низкой внешне контролируемой мотивацией и группа школьников (кластер №2) со средней внутренней мотивацией, высокой внешней контролируемой и средней амотивацией не имеют резких различий по выраженности мотивации самоуважения.

Данные кластеров (№1 и № 3) имеют различие по выраженности уровня любознательности и в характеристиках по мотивационно-регуляторному постоянству, проявляющихся в их интересах. По когнитивно-мотивационному переменному составу выделен элемент воспринимаемого академического контроля — это переменные, которые позволили отразить степень позитивного отношения к происходящим явлениям и проявление оптимизма с целью достижения академических результатов в учебной деятельности. Это группа школьников (кластер №1), которые в своих опросниках отмечают и выражают мысли о доверии в собственные потенциальные возможности по достижению высоких результатов в учебной деятельности

Значимые различия можно наблюдать не по всему мотивационно-регуляторному и когнитивно-мотивационному составу переменных. В целом можно увидеть, что преимущественные показатели в кластере № 1 преобладают перед кластером № 3.

Также отметим, что данные показателей кластеров № 1 и № 3 значительно различаются по уровню успеваемости, оба показателя относятся к текущей успеваемости школьников по предмету «История».

В группе респондентов-школьников доминирует высокая внутренняя мотивация (кластер № 1) и высокая контролируемая мотивация на фоне с умеренными показателями внутренней мотивации и мотивацией самоуважения (кластер № 3). Данные показатели также не имеют различий по степени проявления настойчивости, этот показатель значительно высокий, чем у респондентов кластера № 4.

Выявленные факторы свидетельствуют о том, что мотивации без дополнительной поддержки и внешне контролируемых типов мотивации могут угасать. Двойной характер проявления природы показателя настойчивость задается как внутренними, так и разнообразными формами внешней мотивации.

Данный аспект требует дальнейших исследований и подтверждений результатов по показателям мотивационных факторов проявления настойчивости.

Удовлетворенность базовыми психологическими потребностями также имеет существенные различия, так выраженность данного показателя у респондентов кластера № 1 выявлены потребности, которые удовлетворены в большей степени, чем у респондентов из кластера № 3. Эти данные соответствуют положениям теории самодетерминации, в соответствии с которыми расстройство тех или иных психологических потребностей может значительно снизить внутреннюю мотивацию.

К базовым потребностям, имеющим психологический характер, относят:

- автономию, так как в цивилизованном обществе каждый нормально развитый человек стремится быть самостоятельным, независимым от обстоятельств, чужих мнений о своем собственном благополучии и состоянии здоровья, их показателей;

- компетентность как стремление к самосовершенствованию;

- межличностные взаимоотношения в развитом обществе позволяют установлению нормальных отношений между ее членами. Это возможно при условии, если высокие показатели в культуре, в развитых способностях сочувствовать, сопереживать другим, ставить себя в положение другого.

Заключение

Преимуществом изученности данной проблематики является достаточно необходимая репрезентативная выборка школьников, самое главное — это выделение в исследовательской батарее мотивационно-регуляторного и когнитивно-мотивационного комплекса переменных, которые позволили сравнить выраженность того или иного мотивационного фактора, что глубоко позволяет осветить природные или базовые характеристики, к каким последствиям могут привести разные типы мотиваций, представленные у современных школьников.

К базовым психологическим потребностям относят потребность быть принятым в социум, чувствовать себя значимым, востребованным, любимым. Фрустрация данных базовых психологических потребностей как фактор может привести к росту непродуктивных форм внешней мотивации, в частности – к интроецированию и эстернальности.

Таким образом, полученные результаты подтверждают результаты проведенного исследования, а изученность проблемы показывает, что мотивация самоуважения наиболее существенный тип мотивации, придающий смысл учебной деятельности и стимулирующий учебную активность и настойчивость.

Вместе с тем, определенные ограничения данного исследования обусловлены кросс-секционным характером корреляций, что не позволило рассмотреть влияние особенных элементов учебной мотивации на настойчивый и успешный показатель учебной деятельности. Безусловно, решение данной задачи необходимо будет осветить в будущих исследованиях, имеющих лонгитюдный характер.

REFERENCES

State Program "Digital Kazakhstan" with amendments, Decree of the Government of the Republic of Kazakhstan dated December 20, 2019 № 949// <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1900000949>

Decree of Kassym-Jomart Tokayev "On approval of the Information Doctrine of the Republic of Kazakhstan" dated January 21, 2023 // <https://orda.kz/v-kazhstane-poyavitsya-informaczionnaya-doktrina/>

The Law of the Republic of Kazakhstan "On Education" (as amended and supplemented as of 04/01/2023) // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30118747&pos=54;-54#pos=54;-54

Human world: normative dimension - 7.0. The problem of substantiating norms in various perspectives: from realism to constructivism and transcendentalism // Proceedings of the International Scientific Conference of the Saratov State Law Academy. - Saratov: Sarat Publishing House. state legal acad. - 2021. - 588 p.

Markova A.K., 1990 — Formation of learning motivation: a book for teachers /A.K. Markova, T.A. Matis, A.B. Orlov. - M., 1990 - 192 p.

Markova A.K., 1983 — Formation of learning motivation at school age [Text] / A.K. Markov. - M.: Enlightenment, 1983

Writing History in The Digital Age / Ed. by J. Dougherty, K. Nawrotzki. Ann Arbor. - 2013. - 283 p.;

J. David Bolter, 2019 — Digital Completeness: The Decline of Elite Culture and the Rise of New MEDIA. Cambridge: MIT Press. – 2019.

G.B. Beisembaev, Zh.G. Zhakiyanova, A.T. Zhanisov, 2021 — On the issue of student achievement// Innovative development of science and education: monograph / Ed. ed. G. Yu. Gulyaeva - Penza: ICNS "Science and Education". — 2021. — 320 p.

K.N. Bulatbaeva, Zh.G. Zhakiyanova, A.T. Zhanisov, 2021 — Low academic performance as a pedagogical problem// VI International scientific and practical conference "Actual tendencies of development science and practice". – Rome, 2021

K.Sh. Alimgazinov, 2011 — Electronic sources on the modern history of Kazakhstan: methodology and methods of analysis: Monograph / K.Sh. Alimgazinov. - Almaty: "Science". - 2011. - 390 pages.

Zh.K. Nurbekova, 2004 — Theoretical and methodological foundations of teaching programming: monograph. - Pavlodar: PSU im. S. Toraigyrov. - 2004. - 225 p.

V.Kh. Adilova, 2017 — Formation of the culture of intellectual work of future specialists: theory, technology, practice: monograph - Pavlodar: PSU. S. Toraigyrov. - 2017. - 287 p.

"Innova - 2021" // Proceedings of the international scientific and methodological conference of the Kostanay Regional University. A. Baitursynova. - Kostanay: Kostanay Publishing House. region. Univer. - 2021. - 322 pages.

Toni Weller, History in the digital age / edited by Toni Weller. London; New York: Routledge. - 2013. - 212 p.

K. F. Ratel — Autonomous, controlled and amotivated types of academic motivation: a personality-oriented analysis // Journal of Pedagogical Psychology. - 99(4). – p. 734

BULLETIN OF NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
ISSN 1991-3494
Volume 3. Number 403 (2023), 32-44
<https://doi.org/10.32014/2023.2518-1467.490>

FTAP 14.25.09

© **N.G. Galymova***, **Zh.S. Mukataeva**, **N. Zhussupbekova**,
M. Orazbayeva, 2023

KazNPU named after Abai. "Institute of Natural Sciences and Geography",
Almaty, Kazakhstan.

E-mail: nurzhanar.galymova@gmail.com

WAYS TO IMPLEMENT SOCIAL AND HUMANITARIAN SECURITY IN THE PREPARATION OF FUTURE TEACHERS OF CHEMISTRY

Galymova Nurzhanar Gaissatkyzy — PhD Doctoral student. KazNPU named after Abai, Junior Researcher. Almaty, Kazakhstan

E-mail: nurzhanar.galymova@gmail.com. ORCID: 0009-0000-5887-2483;

Mukataeva Zhazira Sagatbekkyzy — Candidate of Chemical Sciences, Associate Professor. Almaty, Kazakhstan

E-mail: jazira-1974@mail.ru. ORCID: 0000-0002-1584-5810;

Zhussupbekova Nursulu Sarsenovna — Candidate of Chemical Sciences, senior lecturer Almaty, Kazakhstan

E-mail: nursulusarjus@mail.ru. ORCID: 0000-0003-4221-9863;

Orazbayeva Meruyert — Candidate of Chemical Sciences, senior lecturer Almaty, Kazakhstan

E-mail: orazbayeva1979@mail.ru. ORCID: 0000-0003-2667-5447.

Abstract. Socio-humanitarian safety as one of the significant components of modern life has only recently entered the priority area of study. At the present stage and level of development of society and the individual, a person constantly has to face many threats. Taking into account the constant improvement and self-improvement of society, as well as its socialization and interaction, the above-listed areas of socio-humanitarian safety become its integral part, transmitted to the next generations. That is why the most important aspect of the training of future specialists is the security of the individual in all areas of its activities and manifestations for the full disclosure of potential and professional competencies.

Keywords: socio-humanitarian safety, chemistry, ecology, environment

© Н.Г. Галымова*, Ж.С. Мукатаева, Н.С. Жусупбекова,
М. Оразбаева, 2023

Абай атындағы ҚазҰПУ. «Жаратылыстану және география институты»,
Алматы, Қазақстан.

E-mail: nurzhana.galymova@gmail.com

БОЛАШАҚ ХИМИЯ МҰҒАЛІМДЕРІН ДАЯЛАРДАУДА ӘЛЕУМЕТТІК – ГУМАНИТАРЛЫҚ ҚАУІПСІЗДІКТІ ЖҮЗЕГЕ АСЫРУ ЖОЛДАРЫ

Галымова Нуржанар Гайсатқызы — PhD Докторанты. Абай атындағы ҚазҰПУ, кіші ғылыми қызметкер. Алматы, Қазақстан

E-mail: nurzhana.galymova@gmail.com. ORCID: 0009-0000-5887-2483;

Мукатаева Жазира Сағатбекқызы — химия ғылымдарының кандидаты, қауым. профессор, Алматы, Қазақстан

E-mail: jazira-1974@mail.ru. ORCID: 0000-0002-1584-5810;

Жусупбекова Нурсулу Сарсеновна — химия ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы, Алматы, Қазақстан

E-mail: nursulusarjus@mail.ru. ORCID: 0000-0003-4221-9863;

Оразбаева Меруерт — химия ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы, Алматы, Қазақстан

E-mail: orazbayeva1979@mail.ru. ORCID: 0000-0003-2667-5447.

Аннотация. Қазіргі таңда әлеуметтік гуманитарлық қауіпсіздік қазіргі өмірдің маңызды құрамдас бөліктерінің бірі ретінде зерттеудің басым бағыттары болып отыр. Қазіргі кезеңде және қоғам мен жеке тұлғаның даму деңгейінде адам үнемі көптеген қауіптерге кездесіп отырады. Қоғамның үнемі жетілдірілуі мен өзін-өзі жетілдіруін, сондай-ақ оның әлеуметтенуі мен өзара әрекеттесуін ескере отырып, жоғарыда аталған әлеуметтік-гуманитарлық қауіпсіздік бағыттары оның келесі ұрпаққа берілетін ажырамас бөлігіне айналады. Сондықтан болашақ мамандарды даярлаудың ең маңызды аспектісі-бұл адамның қызметінің барлық салаларындағы қауіпсіздігі және оның әлеуеті мен кәсіби құзыреттіліктерін жан-жақты ашу болып табылады.

Түйін сөздер: әлеуметтік-гуманитарлық қауіпсіздік, химия, экология, қоршаған орта

© Н.Г. Галымова*, Ж.С. Мукатаева, Н.С. Жусупбекова,
М. Оразбаева, 2023

E-mail: *nurzhanar.galymova@gmail.com*

КазНПУ имени Абая. «Институт естествознания и географии»,
Алматы, Казахстан.

ПУТИ РЕАЛИЗАЦИИ СОЦИАЛЬНО-ГУМАНИТАРНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ ПРИ ПОДГОТОВКЕ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ ХИМИИ

Мукатаева Жазира Сагатбекқызы — кандидат химических наук, ассоциированный профессор.
Алматы, Казахстан

E-mail: *jazira-1974@mail.ru*. ORCID: 0000-0002-1584-5810;

Галымова Нуржанар Гайсатқызы — докторант PhD. КазНПУ имени Абая. Младший научный сотрудник. Алматы, Казахстан

E-mail: *nurzhanar.galymova@gmail.com*. ORCID: 0009-0000-5887-2483;

Жусупбекова Нурсулу Сарсеновна — кандидат химических наук, старший преподаватель, Алматы, Казахстан

E-mail: *nursulusarjus@mail.ru*. ORCID: 0000-0003-4221-9863;

Оразбаева Меруерт — кандидат химических наук, старший преподаватель, Алматы, Казахстан
E-mail: *orazbayeva1979@mail.ru*. ORCID: 0000-0003-2667-5447.

Аннотация. Социогуманитарная безопасность как одна из значимых составляющих современной жизни лишь относительно недавно попала в приоритетную область изучения. На современном этапе и уровне развития общества и индивидуума человеку постоянно приходится сталкиваться с множеством угроз. Учитывая постоянное совершенствование и самосовершенствование социума, а также его социализацию и взаимодействие, вышеперечисленные направления социогуманитарной безопасности становятся его неотъемлемой частью, передаваемой следующим поколениям. Именно поэтому наиболее важным аспектом подготовки будущих специалистов является безопасность личности во всех сферах её деятельности и проявления для всестороннего раскрытия потенциала и профессиональных компетенций.

Ключевые слова: социальная и гуманитарная безопасность, биология, география, химия, экология, окружающая среда

Кіріспе

Қоғам дамуының қазіргі кезеңінде адамдар үнемі көптеген қауіп-қатерлерге (айқын және ашық, жасырын және жанама түрде) тап болуда, сондықтан элеуметтік-гуманитарлық қауіпсіздік мәселелері өзекті болып отыр.

1994 жылы Біріккен Ұлттар Ұйымының «Даму бағдарламасының» баяндамасында элеуметтік-гуманитарлық қауіпсіздіктің негізгі бағыттары тұжырымдалды, атап айтсақ, бұл экономикалық, азық-түлік, медициналық, экологиялық қауіпсіздік, жеке адамның және қоғамның қауіпсіздігі. Дегенмен, бұл мәселе әліде болса жан-жақты зерттелмегенін айта кеткен жөн (Қазақов, 2013).

Әдістер мен материалдар

Болашақ мамандарды даярлаудың маңызды аспектілерінің бірі-адамның қызметінің барлық салаларындағы қауіпсіздігі және оның әлеуеті мен кәсіби құзыреттерін жан-жақты ашу үшін көріністері. Кәсіби маман ретінде қалыптасудың барлық кезеңдеріндегі адамның қауіпсіздігі мен тұрақтылығы оның дамуы мен оқуының бір бөлігі болып табылады және қоғамға үйлесімді енуді, оның жеке басы мен айналасындағы құндылықтардың алуан түрлілігін сақтауды және беруді шарттайды .

Демек, қазіргі ақпараттық, әлеуметтенген және экологияланған әлемде оқушыларға бағыт-бағдар беруде мұғалімнің рөлі даусыз артып келеді.

Жалпы орта білім беру мекемелерінде бұл бағыттағы негізгі жұмыстар әлеуметтік-гуманитарлық қауіпсіздіктің негізгі ұғымдарын біріктіретін пәндер ретінде биология, география және химия сабақтарында жүргізілетін болады. Сонымен, студенттерді қазіргі өмірдің өзекті мәселелері — экологиялық, экономикалық, саяси, халықаралық өзара әрекеттестік және т.б. бағдарлауға үйрету мұғалімнің негізгі міндеті болмақ.

Осыған сәйкес биология, география, химия пәндерінің мұғалімдерін даярлауға қойылатын талаптар да артып келеді. Бұл бағыттағы жұмыс соңғы ғылыми жетістіктердің, жалпы және жеке дидактиканың мазмұнын ескере отырып зерттелді.

"Химия" оқу пәні аясында студенттер Жер туралы ғылымдардың эволюциясы (химия тұрғысынан), қазіргі ғылыми дүниетаным, табиғи объектілердің дамуының физика-химиялық негіздерін түсіну үшін қажетті іргелі жаратылыстану-ғылыми білім мен химиялық ойлау жүйесінің негіздері туралы нақты түсінік қалыптастырады.

Өз кезегінде, "Биология және химия" мамандығының студенттері "Жалпы жертану негіздері" пәнін оқиды, бұл мектепте алған табиғаттану білімі, дағдылары мен түсініктері мен жаһандық жаратылыстану арасындағы байланыс болып табылады. Осы пәнді оқу барысында болашақ биология және химия мұғалімдері әртүрлі деңгейлеріндегі қоршаған кеңістікпен бірлікте және өзара әрекеттесуде, қазіргі табиғи (табиғи - антропогендік) жағдайларды құру және өмір сүру жолдарын және олардың болашақта мүмкін болатын өзгеру тенденцияларын қарастырады.

Нәтижелер және оларды талқылау

Жаратылыстану - ғылыми пәндер, оның ішінде химия мұғалімдері дүниетаным ғылымдары саласында неғұрлым кең кәсіби құзыреттілікке ие мамандар ретінде әлеуметтік-гуманитарлық қауіпсіздік мәселелері бойынша жұмысты ұйымдастыру үшін дайындығы бар болуы мүмкін, сондай-ақ табиғат, қоғам және экономика компоненттері арасында заңдылықтарды белгілеу және себеп - салдарлық байланыстарды бөліп көрсету дағдыларын меңгерген.

Өз кезегінде, жаратылыстану-ғылыми білім беру аясындағы әлеуметтік-гуманитарлық қауіпсіздіктің мәселелері мен аспектілері тақырыпқа байланысты өзіндік ерекшеліктерге ие.

Қоршаған ортаның жағдайы - бұл адамның және басқа тіршілік иелерінің денсаулығын қамтамасыз етудегі қажеттілік. Қоршаған ортаның жағдайы оның тірі организмдерге, соның ішінде адамдарға, тіпті қазір жоқ жерде де пайдасын бағалай алады.

Педагогикалық мамандықтың рөлі мен маңыздылығын әлеуметтік-гуманитарлық қауіпсіздік тұрғысынан қарастыра отырып, болашақ мұғалім оқушыларға алған білімдерін кәсіби қызметті таңдауда да, өз қоғамы мен қоршаған ортасының қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін де пайдалана алатын жағдайлар жасауға ықпал ету керек екенін атап өткен жөн.

Біздің ойымызша, болашақ химия мұғалімдерін жоспарлы және жүйелі түрде даярлау мақсатында, әлеуметтік-гуманитарлық қауіпсіздік компоненттерін өзінің болашақ кәсіби қызметінде жүзеге асыру үшін:

-мамандарды жан-жақты және сапалы даярлау әдістемелеріне баса назар аудару мақсатында болашақ химия мұғалімдерінің жаратылыстану біліміндегі әлеуметтік-гуманитарлық қауіпсіздік компоненттерінің орны мен рөлін айқындау;

- адам мен қоғамның әлеуметтік-гуманитарлық қауіпсіздігінің факторы ретінде құзыреттілік тәсілді іске асыруға жаратылыстану пәндері мұғалімдерін даярлаудың тұжырымдамалық негіздерін әзірлеу;

- жаратылыстану пәндерін оқыту әдістемелерінің мазмұнын жаңарту;

- білім беру жүйесінің қазіргі заманғы талаптары мен үрдістерін ескере отырып, жаратылыстану пәндері мұғалімдерін даярлаудың нысандары мен әдістерін жаңғырту;

- болашақ химия мұғалімдерін даярлау үрдісін ғылыми-әдістемелік қамтамасыз етуді жетілдіру;

б) болашақ мұғалімдерді даярлау үрдісін диагностикалау — қажет.

Болашақ химия пәндерінің мұғалімдерін тәжірибеге бағдарлап даярлау бағыттарының бірі ретінде әлеуметтік гуманитарлық қауіпсіздікті қарастыруға болады (Захаров, 2000).

Әлеуметтік гуманитарлық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің бір жолы оқытудың әртүрлі деңгейлеріне арналған тапсырмалар жүйесін құру және пайдалану болып табылады.

Мектептегі білім беруді реформалаудың қазіргі жағдайында барлық оқушыларға біркелкі талаптар қоюдан белгілі бір пән шеңберінде әртүрлі деңгейде оқытуға көшу үрдісі байқалады. Оқушылардың дайындық деңгейлерін саралау соңғы жылдардағы педагогика ғылымының өзекті мәселелерінің бірі ретінде жаппай мектепте оқушылардың жеке танымдық қабілеттерін ескерудің негізгі жолы ретінде қарастырылуда. Осыған байланысты мамандарды даярлау деңгейлері ғылымда қазірдің өзінде белгіленген және мектеп тәжірибесіне енгізіліп жатқан білім беру стандарттары мен оқу бағдарламаларында көрініс тапқан (ҚР Үкіметінің 2018 жылғы 20 желтоқсандағы № 846 қаулысы) дегенмен, оқыту деңгейлерін саралаудың әзірленген тәсілдерін ескере отырып, студенттер мен олардың ерекшеліктерін ескере отырып, оларды оқу үрдісінде

жүзеге асыру шарттарын анықтау қажеттілігі өзекті болып қала беретінін атап өткен жөн.

Химия пәні бойынша міндетті (ең төменгі) және мүмкін (ілгері және тереңдетілген) ретінде белгіленген оқыту деңгейлері әр сыныпта әр оқу пәні шеңберінде оқушыларды оқытудың әртүрлі деңгейлерін ұйымдастыруды көздейді. Осыны негізге ала отырып, біз «оқушыларды көпдеңгейлі оқыту» ұғымынтүсіндіруде өзіндік ұстанымымызды анықтауға тырыстық. Оқушыларды көп деңгейлі дайындау кезінде біз әрбір оқушыға белгілі бір сыныптағы белгілі бір пән бойынша оқушының міндетті және ықтимал дайындық деңгейлеріне қойылатын талаптар шеңберінде өзінің оқу траекториясын құру мүмкіндігін айқындауды айтамыз. Бұл түсініктің мәні мынада: білім беру және нормативтік құжаттарда (оқу жоспарлары, оқулықтар) көрсетілген негізгі мазмұнға сәйкес оқытуды ұйымдастыру арқылы студенттерге ең төменгі (міндетті) деңгейге жету бөлігінде өз міндеттерін орындауға мүмкіндіктер беріледі. оқытудың ықтимал деңгейлерінің (ілгері және тереңдетілген) талаптарына сәйкес оқу материалын игерудің жеке қарқынын, деңгейін таңдау құқығын пайдалану. Оқытудың әртүрлі деңгейлерін осылай түсіну жаппай мектепте оқу-тәрбие үрдісін ұйымдастыру кезінде оқушылардың танымдық қабілеттерін ескеруге мүмкіндік береді.

Білім беру үрдісін ізгілендіру және оқытуға қатысушылар арасында жаңа қарым-қатынасты қалыптастыру жағдайында білім беру пәнінің мазмұнын оқушылардың меңгеру үрдісі ретінде оқытуға ерекше мән беріледі. Берілген оқу материалын меңгерудегі оқушының іс-әрекетін жүзеге асыру құралдарының бірі оқу тапсырмалары болып табылады (Мычко, 2016; Пичугина, 2004). Тапсырмалар оқу материалының мазмұнының іске асуы бола отырып, оқу іс-әрекетінің сол немесе басқа түріне бағдарлана отырып, оқушылардың пәндік білім мен дағдыларды меңгеруіне ықпал етеді. Оқытудың мазмұны мен процессуалдық аспектілерінің бірлігі сияқты дидактикалық принципке бағдарлану тапсырмаларды:

- әртүрлі оқу жағдаяттарында білім беру мазмұнын іске асыру процесі ретінде пәндік білім, білік және дағдыны тапсырмаларға түрлендіру процедуралары;

- пәндік білімді жеке меншікке айналдыру процесі ретінде студенттердің тапсырмаларды орындау процедуралары тұрғысынан қарастыруға мүмкіндік берді.

Осы өзара байланысты екі процедураны қарастыра отырып, біз олардың бірлігінде оның мәнін ашатын оқу тапсырмасының келесі үш сипаттамасын бөліп аламыз.

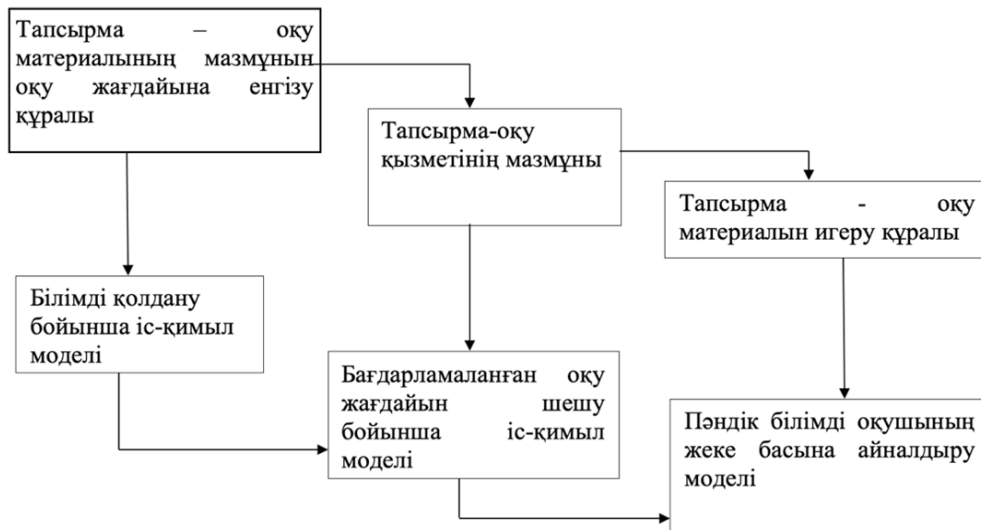
Біріншіден, тапсырма оқу материалының мазмұнын оқу жағдайына аудару құралы, яғни пәндік білімді қолдану бағдарламаланатын әрекеттер үлгісі.

Екіншіден, тапсырма оқушының оқу іс-әрекетінің мазмұны, яғни бағдарламаланған оқу жағдайын шешу іс-әрекетінің үлгісі болып табылады.

Үшіншіден, тапсырма — оқушылардың оқу материалын меңгеру құралы, яғни материалданған пәндік білімді оқушының жеке меншігіне айналдыру үлгісі.

Біздің ойымызша, бұл ұғымды осылайша түсіндіру оның мақсаты мен көпқызметті мәнін кеңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Тапсырмалардың көрсетілген сипаттамаларын түрлендіру логикасын схемалық түрде 1-суреттегідей көрсетуге болады:

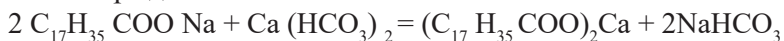
Сур. 1. Оқу тапсырмаларының сипаттамасы
(Fig. 2. Characteristics of training tasks)

Жоғарыда көрсетілген оқу тапсырмаларының моделіне қарап, біз төменде практикаға бағдарланған тапсырмалар мысалын бердік.

1) 2-бromo2-нитропропандиол-1,3 көптеген жуғыш заттардың ингредиенті болып табылады. Оның формуласын жаз.

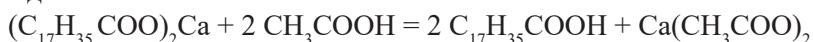
Қара түсті киімдерді сабынмен және кермек сумен жуу керек болды. Жуып, шаюдан кейін олар «сұр дақ» қалдырды. Оны қалай түзетуге болады және оны болдырмау үшін не істеу керек? Ағымдағы процестердің молекулалық және иондық теңдеулерін жазыңыз.

Жауап: Кермек судағы сабын нашар көбіктенеді және кальций стеараты тұнбасын түзеді:

Бұл шөгінді қара маталарла сұр дақ түрінде пайда болады.

Сірке қышқылының әлсіз ерітіндісінде заттарды шайсаңыз, одан құтылуға болады.

Бұған жол бермеу үшін алдымен суды қайнату немесе сода қосу арқылы жұмсарту керек болады.

2) Неліктен биологиялық қоспалары бар синтетикалық кір жуғыш заттар әсіресе қол терісін жеп қояды?

Жауап: Бұл түрдегі ұнтақтарға ақуызды ластаушы заттарды ыдырату үшін

ферменттер қосылады. Бұл қоспалар терінің үстіңгі қабатын құрайтын керотин молекулаларын да ішінара бұзады.

3) Oral-B тіс пастасын стоматологтар тіс эмальдары қышқылға ерекше сезімтал адамдарға ұсынады. Қаптама оның құрамында гидроксил-апатит бар екенін көрсетеді. Бұл пастада фторидті қосылыстар жоқ. Оның тағамдық қышқылдарға сезімтал тіс эмаліне оң әсерін қалай түсіндіруге болады?

4) Ақ бидай нанының бір бөлігінде 0,8 мг темір бар. Бұл элементке күнделікті қажеттілікті қанағаттандыру үшін күніне қанша бөлікті жеу керек. (Темірге тәуліктік қажеттілік 18 мг).

5) «Әже, мен қазір торт жегім келмейді! Ол менің аузымда қышқыл түзеді, өйткені мен тісімді бірден тазалай алмаймын», - деп айқайлайды жарнамалық роликтегі көңілді сары шашты бала әжесіне. Әжесі оған тіс щеткасының орнына қантсыз Orbіт сағызын ұсынады. Кім дұрыс - бала ма, әлде әжесі ме?

6) Көптеген адамдар тұмау немесе радикулатты ас тұзымен емдеу әдісін біледі. Оны табада немесе пеште қыздырып, тығыз матадан жасалған дорбада сақтайды, ал дорба бірнеше сағат бойы ауырған жерге қолданылады. Бұл рецептте ас тұзының қандай қасиеттері қолданылады? Сонымен қатар тұздың орнына таза құмды қолдануға болады, ол негізінен SiO₂-ден тұрады

7) Алматы қаласында ауыз судың құрамында Ca²⁺ және Mg²⁺ иондарының еритін тұздары бар. Олардың кермектігін сульфаттары мен карбонаттары анықтайды. Мұндай суды күнделікті тұтыну ас қорыту жолдарының бірқатар ауруларына әкелуі мүмкін. Алматы қаласы суының кермектілігін азайту үшін төменде келтірілген заттардың қайсысын қолдануға болады:

1. калий карбонаты;
2. ас тұзы;
3. натрий фосфаты.

"Химия" оқу пәні арқылы денсаулыққа құндылық қатынасты қалыптастыру химия бойынша пәндік құзыреттердің нәтижелерінен тұрады: заттармен қауіпсіз жұмыс істеу ережелерін, жарақаттар мен улану кезінде алғашқы медициналық көмек көрсету әдістерін меңгеру; қоршаған ортаның химиялық ластануының себептері мен салдарын, оның тірі организмдер мен адам денсаулығына әсерін анықтау және сипаттау.

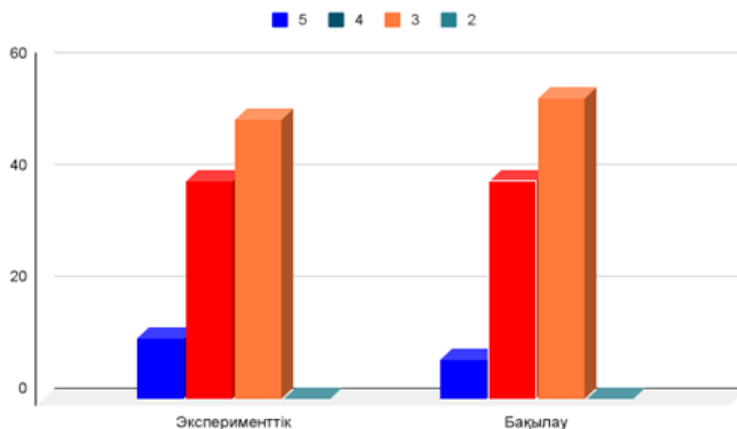
Біз өз зерттеуімізде күнделікті өмірде кездесетін қоршаған ортаға байланысты деңгейлік тапсырмаларды қолдана отырып, химияны оқытуда эксперимент арқылы тексердік.

Зерттеу жұмысы бойынша осы оқу жылында педагогикалық іс — тәжірибеден өту барысында, Ш. Уәлиханов атындағы №12 мамандандырылған гимназиясы, 9 «Г» сыныбына бақылау жұмысы жүргізілді. Эксперименттен өткен сынып: 9 «Г», бақылау тобы: 9 «Б».

Екі сыныпты яғни, бақылау тобы мен эксперименттік топты қадағалай отырып, бір сыныпқа дәстүрлі түрде, екінші сыныпқа күнделікті өмірде кездесетін қоршаған ортаға байланысты деңгейлік тапсырмаларды қолданып сабақ өткіздік, біз оларды 1-кестеде және 2-суретте көрсеттік.

Кесте 1. Оқушылардың экспериментке дейінгі химиядан білім деңгейінің көрсеткіші

Сынып	Оқушы саны	Экспериментке дейінгі көрсеткіш							
		“5”	%	“4”	%	“3”	%	“2”	%
9 “Г” Эксперимент	28	3	11	11	39	14	50	-	-
9 “Б” Бақылау	28	2	7	11	39	15	54	-	-

Сур. 2. Оқушылардың экспериментке дейінгі білім деңгейінің диаграммасы
(Fig. 2. Diagram of the level of knowledge of students before the experiment)

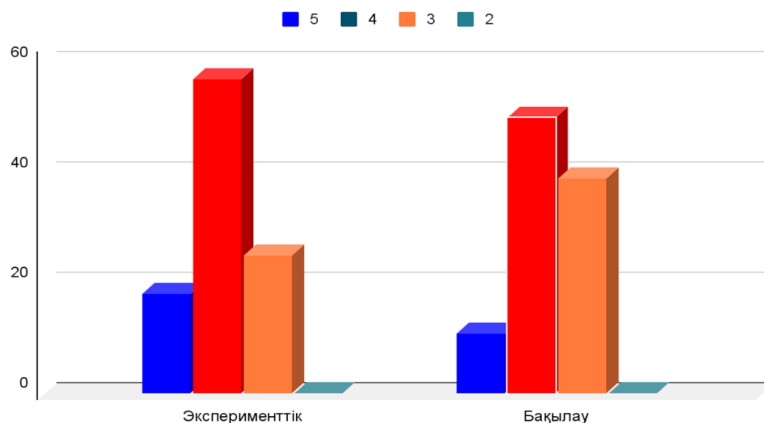
Зерттеу жұмысымыз арқылы біз күнделікті өмірде кездесетін қоршаған ортаға байланысты деңгейлік тапсырмалар көмегімен білім алу кезінде оқушылардың өзіндік танымдық дағдыларын дамытуға назар аударамыз, таным процестерін, оның ішінде қабылдау дәрежесін дамытуды, белгілі бір ойға шоғырлануды сыни тұрғыдан дамыту; оқушының пәнді оқуға деген ынтасы қалыптасады және дамиды.

Біз оның кез-келген нәрсені жасай алатындығын, қиын сәттерді тез шешетінін және қарым-қатынас пен шығармашылыққа деген жеке қажеттіліктерін орындайтынын анықтадық. Деңгейлік тапсырмаларды қолданып оқыту әдістерінің тиімді сапасын анықтауға арналған педагогикалық эксперименттің ерекшеліктері келесідей болды.

Тәжірибе нәтижесінде оқушылардың химиядан білім деңгейінің сапалық көрсеткіштері анықталды.

Кесте 2. Эксперимент нәтижесінде оқушылардың химиядан білімдерінің деңгейі

Сынып	Оқушы саны	Бақылау жұмысының нәтижесі							
		“5”	%	“4”	%	“3”	%	“2”	%
9 “Г” Эксперимент	28	5	18	16	57	7	25	-	-
9 “Б” Бақылау	28	3	11	14	50	11	39	-	-

Сур. 3. Эксперимент нәтижесіндегі оқушылардың химиядан білім деңгейінің диаграммасы
(Fig. 3. Diagram of the level of knowledge of students in chemistry as a result of the experiment)

Эксперимент аяқталғаннан кейінгі оқушылардан алынған сауалнама, Google Forms-та дайындалды. Деңгейлік тапсырмаларды пайдаланып химияны оқытуда қоршаған ортамен байланысынық рөлі. Ш.Уәлиханов атындағы №12 мамандандырылған гимназия, тоғызыншы сынып оқушыларынан сауалнама алынды, онда оқушылар ия не жоқ деп жауап беру керек.

1. Күнделікті сабақ үдерісінде, химия пәнін күнделікті өмірмен байланыстырғанды жөн көресің бе?

2. Химия пәнін оқу барысында "деңгейлік тапсырмалар" арқылы сабақты жүйелеу, оқу тапсырмасын сұрау, бекіту кезеңдері көңіліңнен шықты ма? *

3. Галогендер тақырыбын өткен кезде "газдардың адам ағзасына әсері" туралы тапсырма ұнады ма?

4. Оқушылармен бірлесе ойлап тапқан "Нитраттар және пестицидтерге" арналған тапсырма қалай ерекшеленді?

Ынтамыз артып, пәнге қызығушылығымыз ұлғайды

Қызықты тапсырмалар барлық кезде сабақты меңгеруге көмектесті

5. "Фосфат иондарының адам ағзасына өтуі" тапсырмасының ерекше тұсы қандай болды?

Дұрыс тамақтану үшін фосфор мен кальций арасындағы тұтыну мөлшері тепе-теңдікте болуы тиістілігін меңгертті

Фосфорға бай тағамдарды көп пайдалану сүйектерден кальцийді жуып шығаратындығын ұқтым

Тіс пастасын таңдаған кезде міндетті түрде құрамымен танысатын болдым

6. Оқушының өзіндік танымдық дағдысының дамуына; танымдық процестердің соның ішінде, белгілі бір нәсреге назарын шоғырландыру, қабылдау дәрежесінің дамуына, ойлау қабілетінің сыни тұрғыда дамуына әсер еткен оқыту түрі.

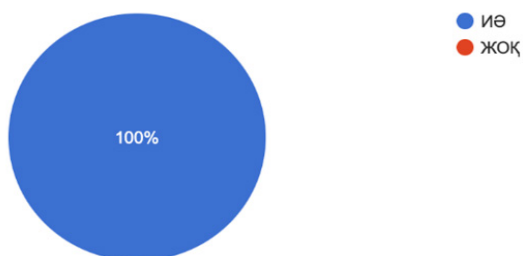
Дәстүрлі оқу арқылы

Күнделікті өмірмен байланыс арқылы

7. Алдағы уақытта, химия пәнін меңгеруде қоршаған орта және күнделікті өмірмен тығыз байланыс орнатып оқуды құптайсың ба?

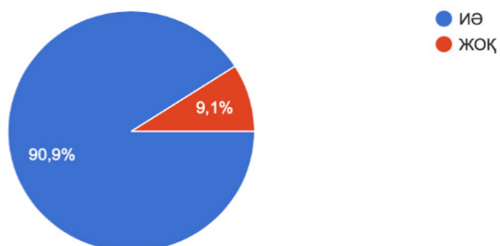
Күнделікті сабақ үдерісінде, химия пәнін күнделікті өмірмен байланыстырғанды жөн көресің бе?

11 ответов

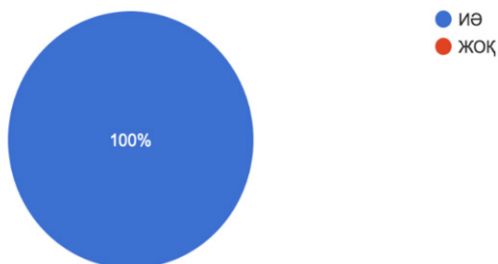
Химия пәнін оқу барысында "деңгейлік тапсырмалар" арқылы сабақты жүйелеу, оқу тапсырмасын сұрау, бекіту кезеңдері көңіліңнен шықты ма?

11 ответов

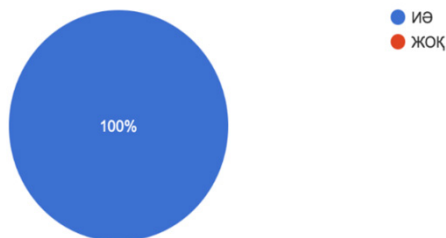
Галогендер тақырыбын өткен кезде "газдардың адам ағзасына әсері" туралы тапсырма ұнады ма?

11 ответов

Алдағы уақытта, химия пәнін меңгеруде қоршаған орта және күнделікті өмірмен тығыз байланыс орнатып оқуды құптайсың ба?

11 ОТВЕТОВ

Сур. 4. Сауалнама нәтижесі
(Fig. 3. Survey result)

Қорытынды

Қорытындылай келе, жоғарыда аталған қадамдарды жүзеге асыр келесі мәселелерге ықпал етеді:

-жаратылыстану пәндерін оқытудың заманауи әдістері мен технологияларын қолдану арқылы білім беру процесінің тиімділігін арттыру;

-болашақ химия мұғалімдерінің әлеуметтік-гуманитарлық қауіпсіздігінің аспектілерін қалыптастыруды және оларды Абай атындағы ҚазҰПУ түлектерінің кәсіби қызметі нәтижесінде жалпы орта білім беру мекемелерінің білім беру үрдісіне енгізуді қамтамасыз ететін жағдайлар жасау.

-адамның өмірлік маңызды мүдделерін қорғаудың нақты жағдайы ретінде әлеуметтік гуманитарлық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге қанағаттану сезімін қалыптастыру.

Жаратылыстану-ғылыми білім беру аясындағы әлеуметтік-гуманитарлық қауіпсіздік мәселелері пәнге байланысты өзіндік ерекшеліктерге ие.

Биологияда олар қоршаған ортаның денсаулық аспектілерінде – байланыстырушы адамның құрамдас бөлігі, табиғат пен қоғам қарым-қатынасында көрінсе, ал, географияда –жеке тұлғалар геосаясат, урбанистика, логистика, "ақылды қала" тұжырымдамасында көрінеді, химияда – экология және күнделікті өмірде химиялық заттарды қауіпсіз қолдану мәселелерінде көрініс табады..

ӘДЕБИЕТТЕР

Акулова О.В., 2008 — *Акулова О.В.* Конструирование ситуационных задач для оценивания компетентности учащихся: Учебно методическое пособие для педагогов школ. СПб: КАРО, 2008. -160 с.

Казаков М.А., 2013 — *Казаков М.А.* Гуманитарная безопасность как основание внутренней политики современной России / М. А. Казаков // Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского. Серия Социальные науки. – 2013. – №1 (29). – С. 22–27.

Мычко Д.И., 2016 — *Мычко Д.И.* Методические рекомендации и дидактические материалы к проведению факультативных занятий «Химия Земли» // Биология и химия. – 2016. – №9. – С. 24–34.

Захаров В.М., 2000 — *Захаров В.М.* Здоровье среды: концепция / В.М. Захаров. – М.: Центр экологической политики России, 2000. – 30 с.

Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2018 жылғы 20 желтоқсандағы № 846 қаулысы “Қазақстан Республикасының индустриялық-инновациялық дамуының 2020–2025 жылдарға арналған тұжырымдамасы”

Пичугина Г.В., 2004 — *Пичугина Г.В.* Химия и повседневная жизнь человека. - М.: Дрофа, 2004. –С.15–20.

REFERENCES

Akulova O.V., 2008 — *Akulova O.V.* Construction of situational tasks for assessing the ability of students: An educational and methodological guide for school teachers. St. Petersburg: KARO, 2008. -160 p.

Kazakov M.A., 2013 — *Kazakov M.A.* Humanitarian protection as the basis of the national politics of modern Russia / M. A. Kazakov // Bulletin of the University named after N. I. Lobachevsky. Social Sciences series. - 2013. – №1 (29). – Pp. 22–27.

Mychko D.I., 2016 — *Mychko D.I.* Methodological guidelines and didactic materials for performing optional courses "Chemistry of the Earth" // Biology and Chemistry. – 2016. – № 9. – Pp. 24–34.

V.M. Zakharov, 2000 — *V.M. Zakharov.* Environmental health: a concept M.: Center for Environmental Policy of Russia, 2000. – 30 p.

Resolution of the government of the Republic of Kazakhstan no. 846 dated December 20, 2018 “Concept of manufacturing and innovational development of the Republic of Kazakhstan for 2020–2025”

Pichugina G.V., 2004 — *Pichugina G.V.* Chemistry and everyday life of a person. - М.: Bustard, 2004. –Pp.15–20.

BULLETIN OF NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
ISSN 1991-3494
Volume 3. Number 403 (2023), 45-55
<https://doi.org/10.32014/2023.2518-1467.491>

MPHT 14.35.07

© A.K. Dildabek^{1*}, M.A. Yermaganbetova¹, A.A. Tumysheva², 2023

¹ L.N. Gumilyov Eurasian National University;

² Atyrau University named after Kh.Dosmukhamedov, Atyrau, Kazakhstan.

E-mail: akosh.enu@gmail.com

ANALYSIS OF THE ESSENCE OF THE CONCEPT OF "SMART TECHNOLOGY" IN MODERN PEDAGOGICAL SCIENTIFIC RESEARCH

Abstract. The purpose of this article is a comprehensive overview of the concepts of Smart technologies and objects presented in it. Smart technologies are one of the main directions of modern technologies today. This is due to the fact that Smart technologies are increasingly penetrating into the modern world and have a significant positive impact on the quality of human life and socio-economic development in general. Manufacturers are also trying to make their products Smart for consumers and users. For example: smartphone, smart watch, smart home, Smart city. To conduct this review, focusing on scientific research related to the Internet of Things, which create the basis for smart technologies. After all, the use of the Internet of Things, which has led to the fact that they have become smarter by connecting devices and various sensors to the Internet, accessing big data. Smart technologies are actually implemented in a Smart city, a smart home, or things that a person wears. And the use of the Internet of Things has made the city, the house, and devices in general smarter. The article also describes the main components and features of a smart city in which smart technologies are implemented in practice. Recently, the study of intelligent technologies and the Internet of Things has also taken its place in the field of education. The issues of their teaching as separate subjects or together with other disciplines are studied. After all, when teaching them, it is very important to choose the right software and hardware, use effective methods and techniques.

Keywords: Smart technologies, Internet of Things(IoT), Smart city, Internet, education

© А.Қ. Ділдабек^{1*}, М.А. Ермаганбетова¹, А.А. Тумышева², 2023

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық Университеті, Астана, Қазақстан;

²Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау, Қазақстан.

E-mail: akosh.enu@gmail.com

ЗАМАНАУИ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ ЗЕРТТЕУЛЕРДЕГІ "SMART-ТЕХНОЛОГИЯЛАР" ҰҒЫМЫНЫҢ МӘНІН ТАЛДАУ

Ділдабек А.Қ. — корреспонденция үшін автор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Информатика кафедрасының докторанты

E-mail: aakosh.enu@gmail.com. ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9519-0481>;

Ермаганбетова М.А. — Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент м.а.

E-mail: madinaerm@mail.ru. ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8147-0383>;

Тумышева А.А. — магистр, аға оқытушы, Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті. Атырау, Қазақстан

E-mail: anar_ta86@mail.ru. ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9866-3336>.

Аннотация. Бұл мақаланың мақсаты Smart технологиялар тұжырымдамаларына және оған берілген нысандарға жан-жақты шолу жасау. Smart технологиялар — бүгінгі таңдағы заманауи технологиялардың негізгі бағыттарының бірі болып саналады. Себебі, Smart технологиялар қазіргі әлемге көбірек еніп, адамның өмір сүру сапасына және тұтастай алғанда әлеуметтік-экономикалық дамуға айтарлықтай оң әсер етуде. Сондай-ақ, өндірушілер өз өнімдерін тұтынушылар мен қолданушыларға Smart етіп жасауға тырысуда. Мысалы: смартфон, Smart сағат, ақылды үй, ақылды қала. Бұл шолуды технологиялардың ақылды болуына негіз жасайтын Заттар интернетіне қатысты ғылыми зерттеулерге назар аудара отырып жүргізу. Өйткені, құрылғылар мен әр түрлі сенсорларды интернетке қосу, үлкен көлемдегі деректерге қол жеткізу арқылы олардың ақылды болуына себепші болған Заттар интернетінің қолданылуы. Smart технологияларды Ақылды қала, ақылды үй немесе адам киетін заттардан көре аламыз. Ал Заттар интернетінің қолданылуы тұтастай қаланы, үйді, құрылғыларды ақылды етті. Сонымен қатар мақалада ақылды технологиялар іс жүзінде жүзеге асырылатын ақылды қаланың негізгі компоненттері мен ерекшеліктері сипатталған. Соңғы уақыттарда Smart технологиялар мен Заттар интернетін оқыту білім саласында да өз орнын алуда. Оларды жеке пән ретінде немесе басқа пәндермен бірлесе оқыту мәселелері туындауда. Өйткені оларды оқыту кезінде пайдаланатын бағдарламалық және техникалық жасақтамаларды таңдау, тиімді әдіс-тәсілдерді қолдану өте маңызды.

Түйін сөздер: Smart технология, Заттар интернеті (IoT), Smart қала, Интернет, білім беру

© А.Қ. Ділдабек^{1*}, М.А. Ермаганбетова¹, А.А. Тумышева², 2023

¹Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,
Астана, Казахстан;

²Атырауский университет имени Х. Досмухамедова, Атырау, Казахстан.
E-mail: akosh.enu@gmail.com

АНАЛИЗ СУЩНОСТИ ПОНЯТИЯ “SMART ТЕХНОЛОГИИ” В СОВРЕМЕННЫХ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ НАУЧНЫХ ИССЛЕДОВАНИЯХ

Аннотация. Целью этой статьи является всесторонний обзор концепций Smart-технологий и объектов, представленных в ней. Smart-технологии – одно из основных направлений современных технологий на сегодняшний день. Это связано с тем, что Smart-технологии все больше проникают в современный мир и оказывают существенное положительное влияние на качество жизни человека и социально-экономическое развитие в целом. Производители также пытаются сделать свою продукцию Smart для потребителей и пользователей. Например: смартфон, умные часы, умный дом, Умный город. Провести этот обзор, сосредоточившись на научных исследованиях, связанных с Интернетом вещей, которые создают основу для умных технологий. В конце концов, использование Интернета вещей, которое привело к тому, что они стали умнее, подключая устройства и различные датчики к интернету, получая доступ к большому объему данных. Smart-технологии на самом деле реализуются в Умном городе, умном доме или вещах, которые носит человек. А использование Интернета вещей сделало умнее город, дом, устройства в целом. Также в статье описаны основные компоненты и особенности умного города, в котором на практике реализуются умные технологии. В последнее время изучение интеллектуальных технологий и Интернета вещей также заняло свое место в сфере образования. Изучаются вопросы их преподавания как отдельных предметов или совместно с другими дисциплинами. Ведь при их обучении очень важно правильно выбрать программное и аппаратное обеспечение, использовать эффективные методы и приемы. В последнее время изучение интеллектуальных технологий и Интернета вещей также заняло свое место в сфере образования. Изучаются вопросы их преподавания как отдельных предметов или совместно с другими дисциплинами. Ведь при их обучении очень важно правильно выбрать программное и аппаратное обеспечение, использовать эффективные методы и приемы.

Ключевые слова: Smart-технологии, Интернет вещей (IoT), Smart город, Интернет, образование

Кіріспе

Smart-технологиялар мен жүйелер қазіргі заманғы ақпараттық-коммуникациялық технологиялар саласындағы өте қарқынды дамып келе жатқан бағыттардың бірі болып табылады. SMART технология элементтері ретінде

қарастыруға болатын құрылғылардың саны жыл сайын артып келеді және өндірушілер өз өнімдерін Smart санатына жасауға тырысуда. Мысалға алар болсақ: Smart сағаттар мен смартфондар, Smart City концессиясына сәйкес Smart house, Smart білім беру, Smart орта, Smart денсаулық сақтау, smart автотұрақ, автономды қосылған автомобильдер және т.б.

Кембриджегі ағылшын тілінің сөздігі бойынша SMART сөзіне берген анықтамалар келесідей сипаттамаларды көрсетеді. SMART: «ақылды, тез ойлануға қабілетті немесе қиын жағдайларда ақылға қонымды ойлауға қабілетті / қиын жағдайларда ақылды әрекет етеді», «ақылды машина, және т. б. дербес жұмыс істей алатындай етіп жұмыс жасау үшін компьютерлерді пайдалану(АҚШ)», «таза, ұқыпты және стильді келбетке ие болу(Ұлыбритания)» деген анықтамалар берілген (Cambridge English Dictionary, 2020). Smart сөзіне ұсынылған түсініктемелерге сүйенсек жылдам арада ақпараттарға қол жеткізу, алмасу, басқару, өздігінен шешім қабылдау, үнемдеу қасиеттері арқылы нысандар ақылды бола бастайды.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Мақала ақылды технологияларға, сенсорларға, Заттар интернеті мен ақылды технологиялар арасындағы байланыс, сонымен қатар оларды педагогикада қалай оқыту әдістерін қарастыруға бағытталған әдебиеттерге шолу жасауға негізделген. Әр түрлі әдебиеттерге шолу аясында мәліметтер базасындағы ғылыми жарияланымдарға талдау жасалды, сараланды және талқыланды. Сондай-ақ, зерттеудің тағы бір мақсаты ақылды технологиялар туралы педагогикалық зерттеулерде не айтылғандығын зерделеу. Әдебиеттерге шолу қазіргі ақпарат көздерінде белгілі бір тақырыптарға жеке-жеке арналған көптеген шолулар бар екенін көрсетті.

Теориялық негіздеме

К.Б. Ахилеш, Дитмар П.Ф. Меллердің «Smart Technologies: Scope and Applications» еңбегінде Smart технологияларды IoT, жасанды интеллект, робототехника, бұлтты есептеу, машиналық оқыту және үлкен деректермен біріге жұмыс жасау арқылы біздің өмірімізді "ақылды" ету үшін жасалынған деп қарастырады (К.В. Akhilesh, Dietmar P.F, 2020). Аталған 1 суреттегі жеке бағыттардың барлығы бір-бірімен жұмыс жасау арқылы технологияларды smart етеді.

1-сурет. Smart технологияларда қолданылатын салалар

Соңғы уақыттарда әр түрлі жүйелер мен орталарды, технологияларды, материалдар мен нысандарды, аппараттарды сипаттау үшін "интеллектуалды" және "ақылды" сын есімдері жиі қолданылуда. Әдебиеттерге шолу жасайтын болсақ Smart технологияларға берілген анықтамаларды бірінші кестеден көруге болады:

Кесте 1

Автор	Ақылды технологияларға берілген анықтамалар
Элвуд 2008 (Elwood, 2008)	"Сенсорларға, мәліметтер базасына және сымсыз қол жеткізуге мүмкіндік беретін технологиялар қоршаған ортадағы пайдаланушыларға бірлесіп қабылдауға, бейімдеуге және қамтамасыз етуге мүмкіндік береді. Мұндай ақылды технологиялар қазіргі уақытта қарт адамдарға арналған тұрғын үй жобаларында және білім беру орындарында сенсорлармен жұмыс және мұражайлардағы ақпараттық арналарда қолданылады"
Зугби 2015 (Zoughbi, 2015)	"Қоршаған ортаға сәйкес мінез-құлықты автоматты түрде бейімдеуге және өзгертуге қабілетті технологиялар (барлық форматтағы физикалық және логикалық қосымшаларды қоса). Технологиялық сенсорлар арқылы заттарды сезінеді, талдау мен қорытынды жасау үшін мәліметтер береді, ережелер негізінде қорытынды жасайды. Сондай-ақ, ол өзін-өзі құру және өзін-өзі қамтамасыз ету қабілетімен өнімділікті арттыру, болжау, ойлау және одан әрі не істеу керектігі туралы ойлау үшін тәжірибені қолдана отырып үйренуге қабілетті".
Сан Мартин және т.б. (San Martin et al., 2020),	"Аумақтар мен кәсіпорындарды басқаруды жақсарту үшін пайдаланылатын ақпараттық-коммуникациялық технологиялар. Үлкен деректер, бұлтты қызметтер, Заттар интернеті, соңғы пайдаланушыларға арналған Интернет қызметтері жүйесі, жасанды интеллектті қосқанда".

Ақылды технологиялардың анықтамаларының басым көпшілігі оларды ақпараттық технологиялар мен жүйелермен байланыстырады. Әдеби дереккөздердегі берілген сипаттамаларға шолу жасасақ ақылды технологияларға шағын қозғалыс датчиктерінен бастап, қала бойынша бүкіл көше жарығын автоматтандыруға дейінгі кез келген басқа да құрылғылар жататады. Ақылды деп отырған нысандардың, жүйелердің барлығын бірдей деңгейде көруге болмайды, өйткені ақыл ойдың әртүрлі деңгейі бар. Бұл жүйеде жазылған бағдарламаға және оны қолдану аясы мен іс-әрекеттің күрделілігіне байланысты деңгейленеді. Сол себепті де технологиялар мақсаттарына қарай түрлі деңгейде ақылды етіп жасалады. Тағы бір маңызды айырмашылық "автоматтандыру (іс-әрекетті қамтымайтын)" және "автономия (әрекетті қамтитын)" терминдеріне қатысты. Мысалы: қарапайым және ақылды нысандарды қарастырарсақ. Ақылды нысандар автоматтандыруды көрсетеді, бірақ екі нысанның автономия деңгейі әр түрлі. Қарапайым нысандарға қарағанда ақылды нысандардың жауап беру мүмкіншілігі артығырақ болады.

"Ақылды технологиялар" термині өзін-өзі бақылау, талдау және есеп беру, интернет-желілерге қосыла алатын және басқа құрылғыларға немесе қашықтағы дерекқорларға қосыла алатын кез-келген құрылғыны сипаттайды. Бірақ құрылғының интернетке қосылуы немесе ақпаратты жібере және қабылдай алатыны оны ақылды етпейді. Технологиялардың ақылды болуының

тағы бір маңызды себепшісі Заттар интернеті(IoT) және құралдарының қолданылуы.

Заттар интернетінде(IoT) көптеген нысандар немесе "заттар" бар, олардың кейбіреулері зерттеулерде әртүрлі атауларға ие болуы мүмкін, мысалы, Smart құрылғылар, IoT құрылғылар, Smart заттар немесе Smart нысандар. Ақылды құрылғылар қарапайым сенсорлық түйіндерден бастап тұрмыстық техника мен смартфондарға дейін байланыс пен есептеуге қабілетті нысандар болып саналады. Стойкоска және Триодалиев өз зерттеулерінде Smart құрылғыларды заттар интернетіндегі объектілер ретінде қарастырады. Осы айтылғандарға сүйенсек Smart технологиялар мен Заттар интернетіне қатысты зерттеулер немесе жобалар, жұмыстар бір-бірімен байланысты болады.

Төменде көрсетілген 2 - кестеде Заттар интернетіне(IoT) қатысты кейбір танымал анықтамалар берілген:

Кесте 2

Автор	Заттар интернеті
Краненбург Р.В, 2008. (Kranenburg, 2008)	физикалық және виртуалды "заттардың" идентификаторлары, физикалық атрибуттары және виртуалды тұлғалары бар және ақылды интерфейстерді қолданатын, сондай-ақ ақпараттық желіге кедергісіз кіретін стандартты және интероперабельді байланыс протоколдары негізінде өзін-өзі конфигурациялайтын мүмкіндіктері бар динамикалық ғаламдық желілік инфрақұрылым
Желілік кәсіпорын, RFID, микро және наножүйелер, 2008. (Networked enterprise & RFID INFSO, 2008)	"Заттар интернеті (IoT) Интернетке кез-келген уақытта және кез-келген жерде қосылған заттардан тұрады . Техникалық тұрғыдан алғанда, ол сенсорлар мен құрылғыларды Интернетке стационарлық және сымсыз желілер арқылы қосылған күнделікті заттарға біріктіруден тұрады. Интернеттің барлық жерде бір уақытта болуы бұл технологияны жаппай енгізуге мүмкіндік береді. Олардың мөлшері мен құнын ескере отырып, сенсорлар үйлерге, жұмыс орындарына және қоғамдық орындарға оңай біріктіріледі. Осылайша, кез-келген нысанды қосуға болады және Интернет арқылы "өзін көрсете" алады. Сонымен қатар, IoT-да кез-келген объект деректер көзі бола алады . Бұл біздің бизнесті қалай жүргізетінімізді, мемлекеттік секторды басқаруды және миллиондаған адамдардың күнделікті өмірін өзгерте бастайды".
М. Фридеман и К. Флеркемайер (Mattern and Floerkemeier, 2010)	"Заттар интернеті - бұл интернет нақты әлемге, оның ішінде күнделікті заттарға тарайтын көзқарас . Физикалық нысандар енді виртуалды әлемнен ажыратылмайды, бірақ оларды қашықтан басқаруға болады және олар Интернет қызметтеріне физикалық кіру нүктелері ретінде әрекет ете алады. Интернет заттары есептеулерді шынымен қарапайым етеді".

Заттар интернетінің негізгі мақсаты сенсорлар мен құрылғыларды интернетке байланыс жасау арқылы кез келген жерге шынайы уақыт ішінде деректерді жіберіп дұрыс шешім қабылдау. Заттар интернетінде қолданылатын өлшеу құрылғылары бір түйіннен екінші түйінге деректерді беру, тадау, жинау, алмасу үшін интернет желісін пайдаланады.

Дж. Хе, Дан Чиа-Тянь Ло, Ю. Се және Дж. Лартиг зерттеуерінде Заттар

интернетін -сенсорлар, машиналар, автономды құрылғылар, дрондар, ақылды камералар және т.б. сияқты әртүрлі ақылды өзара байланысты құрылғыларды камтиды деп жазады (He, Lo, Xie, & Lartigue, 2016).

Н. Шахид және С. Анея (Shahid and Aneja, 2017) IoT нысандар, әдетте, батареялардан немесе күн панельдерінен жұмыс істейтін, есептеу мүмкіндіктері бар, аты мен мекен-жайы бойынша анықталатын, өзара байланыса алатын т.б. мүмкіндіктері бар құрылғылар ретінде қарастырған. Технологияларды жәй ғана ақылды деп айта алмаймыз, оларды ақылды ету үшін қандай да болмасын өзінің басқалардан ерекшелікті болу керек.

Ақылды құрылғыларды жабдықтау үшін қолданылған сенсорлар өлшеудің барлық түрлерін орындай алады: температура, үдеу, сәулелену, жарық қарқындылығы, ылғалдылық, қозғалыс, жүрек соғысы, қысым және т.б. Алынған сенсор деректерінің, қарым-қатынас пен оқытудың үйлесімі ақылды құрылғыларға белгілі бір дербестік береді, олардың басқа құрылғыларға қарағанда өнімділігін арттырады.

Ақылды қала және Заттар интернеті бойынша (Ahmad, Paul & Rho, 2016; Gubbi et al., 2013; Arasteh et al., 2016) М.М. Ратор, А. Ахмад, А. Пол, Дж. Губи, Р. Буя, С. Марусик, М. Паланисвами, С. Ро, Арастех Х., Хоссейннежад В., Лойя В., Томмазетти А., Тройзи О., Шафи-Хах М., Сиано П. және т.б. ғалымдар өз зерттеулерін жүргізген. Ақылды қала ұғымы кең ауқымды қосымшаларға ие және бұл жердегі әртүрлі нысандар арасындағы қатынасты көрсетуші Заттар интернеті. IoT бір жағынан "Smart құрылыс", "Smart Денсаулық сақтау", "Smart Энергетика", "Smart білім", "Smart басқару", Smart қауіпсіздік жүйелері сияқты ақылды қала тұрғындарының өмірінің әртүрлі аспектілеріне әсер етеді. Екінші жағынан, ол саяси шешімдерге (энергияны үнемдеу, ластануды азайту және т.б.), қашықтан бақылау деңгейде маңызды рөл атқара алады.

Көп жағдайларда SMART сөзі қолданылған нысандарда Заттар интернеті ұғымын да бірге естіп жатамыз, ал осы екі ұғым көп жағдайда бірін-бірі толықтырып тұрады. Осыған Smart City, Smart house концепциясында Smart пен IoT-тың бірге жиі қолданылуы мысал бола алады. Smart City концепциясында әрбір саланы ақылды ету және ол үшін ақылды технологияларды қолдану жоспарланған. Smart технологиялар іс жүзінде Ақылды қала, ақылды үй және адам киетін құрылғыларда жүзеге асырылады.

Ақылды қала - бұл халық санының өсіп келе жатқанына байланысты туындаған мәселелерді шешу үшін барлық қалалық операцияларды оңтайландыруға, тұрақты даму мақсаттарына қол жеткізуге және азаматтардың өмір сүру сапасын жақсартуға көмектесетін интеграцияланған және автоматтандырылған ақпараттық және коммуникациялық технологияларды қолдана отырып шешетін инфрақұрылымдық құрылым.

Smart қалалар бірқатар негізгі технологияларға, соның ішінде интернет заттарына (IoT), смартфондарға, сенсорларға және жоғары жылдамдықты байланыс желілеріне сүйене отырып жұмыс жасайды.

Әр түрлі мақсаттаға сенсорларды, GPS сияқты спутниктік деректерді,

коммуналдық көрсеткіштерді, есептегіштерді, камераларды және басқа да қосылған құрылғыларды пайдалану қалаларға үлкен масштабта кеңірек мәліметтер берді. Сондықтан IoT желісінің қолдануда үнемі жиналатын деректердің үлкен көлемін ескертулерге, ақпаратқа және әрекеттерге айналдыратын қосымшалар бар.

Ақылды қала жұмысының маңызды құрамдас бөлігі - қоғамдық пайдалану. Денсаулық сақтау, көлік немесе құтқару қызметтері сияқты қалалық функциялар енді жеке жеке жұмыс істемей, бәрі бір-бірімен байланысты.

Ақылды қаладағы инфрақұрылымның элементтері барлық негізгі қалалық операцияларды қамтиды: сумен жабдықтау және электрмен жабдықтау (ақылды желілер), қалдықтарды жою және қайта өңдеу, санитария, ақылды жолдар және қоғамдық көлік, қол жетімді баспана, сенімді және жылдам Интернет, қызметтерді цифрландыру (электрондық басқару), тұрақты қоршаған орта, азаматтардың қауіпсіздігі мен қорғалуы, Денсаулық сақтау және білім беру қызметтері. Ақылды қаланың инфрақұрылымы оның қоғамдастығына энергияны бөлу, қоқыс жинауды оңтайландыру, жол кептелісін азайту және ауа сапасын жақсарту сияқты мәселелерді шешуге көмектеседі. Мысалы: жолдарға, көше шамдарына, бағдаршамдарға және автомобильдерге салынған сенсорлар мониторинг жүйелеріне жол кептелісін азайту арқылы нақты уақыттағы трафикке жауап беру үшін бағдаршамның жиілігі мен уақытын өзгертуге мүмкіндік беретін деректерді үнемі жібереді. Бұл сенсорлық желілер ауа сапасы, су ағыны, өрт немесе тіпті жабайы табиғат апаттары сияқты қоршаған орта жағдайларын дәл қадағалайды. Датчиктер сонымен қатар ғимараттар, жолдар, бөгеттер және көпірлер сияқты инфрақұрылымның құрылымдық жағдайын бақылауға мүмкіндік береді. Ақылды қоқыс жәшіктері деректерді қалдықтарды басқару компанияларына автоматты түрде жібереді және қоқысты алдын-ала жоспарланған кесте бойынша емес, қажет болған жағдайда шығаруды көздейді және т.б.

Қалалар ақылды болу үшін ең алдымен бір-біріне қосылған болуы керек, яғни үлкен көлемдегі ақпараттарды алып оны тарату керек. Қажетті сандық инфрақұрылымға сенсорлар мен деректерді жинайтын құрылғылар желісі, кең жолақты және сымсыз желілер, сондай-ақ деректерді сақтауға және бөлісуге болатын платформалар кіреді. Адамдар қосымшалардан деректерді кез-келген жерде беруді және алуды талап ететіндіктен, смартфондар маңызды компонент болып табылады.

Киюге болатын «ақылды» құрылғылар. Заттар интернетімен (IoT) байланысты киюге арналған құрылғылар пікірталастардың ортасында. Жүрек соғу жиілігі, терлеу деңгейі, жүрген қадамы, қан қысымы, тіпті қан ағымындағы оттегі деңгейі сияқты күрделі биометриялық өлшеулерді ұсынатын денсаулық пен фитнеске бағытталған киілетін құрылғылар қол жетімді болды.

Ақылды сағаттар, жеңдер, сақиналар, бекітілген датчиктер арқылы алынбалы компоненттер қатарына жатқызылса, ақылды киім, жетек және терапевтік құрылғылар матаға салынған сенсорларды қолдану арқылы

жасалады. Сондықтан да оларды киноге болатын электроника деп аталады.

Ақылды қала ішіндегі маңызды бөліктерінің бірі Smart білім беру. Ақылды технолоиялар білім беру процесінде де өз орнын табуда. Ақылды технологиялар мен Заттар интернетінің білім беруде қолданылуы (Singh et al., 2020; Abdel-Basset, 2019). оқу орындарында өзгерістерге әсер етуі мүмкін. Білім саласында оларды қолданып қана қоймай Smart технологияларды оқыту қазіргі таңда маңызды істердің бірі.

Зерттеу нәтижелері және талдау

Smart технологиялар, Заттар интернеті барлық салада өз орнын тапты, солардың бірі – педагогика саласында болып отыр, яғни оқытуда. Қазіргі білім беру тәжірибесіне заттар интернеті мен ақылды заттарды енгізу кейбір ашық мәселелерге тереңірек назар аударуды қажет етеді: білім берудегі заттар интернетін жалпы пайдалану, және Ақылды технологиялар және заттар интернетін пән ретінде тиімді оқыту үшін маңызды әдіс-тәсілдерді әзірлеу, тапсырмаларды құрастыру.

Қазіргі уақытта ақылды құрылғыларды көптеген салалардағы адамдар пайдаланады, өйткені көптеген үй шаруашылықтары, компаниялар, қалалар, бизнес Smart құрылғылар мен инфрақұрылымды қолдайды. Smart технологияларды қолданып қана қоймай оларды ілгерілету және үнемі дамыту мазмұны мен оқытуға енгізу туралы мәселе туындауы мүмкін. Білім беруде ақылды технологияларды оқыту студенттердің танымдық қызметін тереңдетеді. Сондықтан оларды информатика бойынша оқу бағдарламаларына қосу маңызды. Оқытуда Smart технологиялар мен IoT құрылғыларын пайдаланудың мысалдары білім алу үшін үшін ең жиі қолданылатын Arduino, Raspberry Pi, Keystudio, Micro: bit және Arduino, Python т.б. бағдарламалау тілдері болып табылады (Jang et al., 2018). Осы техникалық және бағдарламалық жасақтамаларды Smart технологияларды оқыту кезінде қолдануға болады. Smart технологияларды білім беруде оқыту болашақ мамандардың ақылды технологиялардың жұмыс жасауын практика түрінде өз қолдарымен құруға олардың жұмыс істеу, деректерді алмасу, қауіпсіздікті қамтамасыз ету жолдарын тереңірек түсінуге әсерін тигізеді. Білім алушыларға өз бетінше және бірлесіп жұмыс істеуге мүмкіндік бере отырып мәселелерді анықтау мен шешуде өз құзыреттерін дамытуға көмектеседі

Қорытынды

Мақалада Smart технологияларға қатысты зерттеулер мен анықтамаларға шолу жасалды. Әдеби шолуда қарастырған анықтамалар мен түсініктерден Smart технологияларға нақты бір тұжырымдама берілмеген, бірақ қоршаған ортаның өзгеруіне байланысты жылдам әрекет етуін, бейімделгіштігін, интернет арқылы деректермен алмаса алуын, сенсорларды қолдануын, өздігінен шешім қабылдай алу сияқты ортақ қасиеттерінің болуымен сипаттайды. Орта немесе құрылғылар ақылды болу үшін бір ғана технология емес жасанды интелект, үлкен деректер, Заттар интернеті, робототехника және машиналық оқыту бағыттарының бірлесе жұмыс атқаруы заттар мен құрылғыларды ақылды етті.

Технологияларды ақылды болуында Заттар инертетінің қолданылуы, ал оның негізгі архитектурасы сенсорлар мен құрылғыларды интернетке сымды және сымсыз байланыстыру арқылы үлкен деректерге нақты уақыт ішінде жеткізіп қажет болған жағдайда кері байланыс жасау.

Технологияларға белгілі бір мақсат бойынша қолданған датчиктер өлшеудің кез келген түрін анықтайды, және мәліметтер Интернет арқылы жіберіледі. Алынған мәліметтер құрылғылардың көмегімен басқарылып, шешім қабылдау әрекеттері жүзеге асырылып, осылайша ақылды болады. Бұл құрылғылардың барлығын біріктіріп жұмыс істеуі Ақылды қала, ақылды үй, немесе адам киетін құрылғылардан практикалық түрде көрініс табады. Озық өлшеу және цифрлық технологиялардың қарқынды дамуына байланысты ақылды қалалар интернет заттары негізінде әртүрлі электрондық құрылғылармен жарақтандырылды, сондықтан олар бұрынғыға қарағанда ақылды бола бастады.

Ақылды қала ішіндегі кішкентай заттан бастап бүкіл ақылды қаланың өзі сияқты үлкенге дейін Заттар интернеті құрылғыларымен жабдықталған. Сол қала ішіндегі әр бір зат немесе құрылғы жеке бір нысан болып саналады. Осы нысандардың қалай жұмыс істеуі және оны практикалық түрде оқытудың пәндік ерекшеліктері мен әдіс-тәсілдерін анықтау жұмыстың негізгі мақсаты болып отыр. Ал, осы ақылды технологияларды арнайы әдіс-тәсілдермен білім беруде оқыту білім алушылардың өз бетінше терең меңгеру мен көшбасшылық дағдыларды алуын, бұл өз кезегінде жаңа когнитивті нәтижелерге әкеледі деп сенеміз.

REFERENCES

Abdel-Basset M., Manogaran G., Mohamed M. & Rushdy E., 2019 — *Abdel-Basset M., Manogaran G., Mohamed M. & Rushdy E.* Internet of things in smart education environment: Supportive framework in the decision-making process. *Concurrency and Computation: Practice and Experience*, 31(10). Pp. 1–12. <https://doi.org/10.1002/cpe.4515> (in Eng.).

Arasteh H., Hosseinnezhad V., Loia V., Tommasetti A., Troisi O., Shafie-Khah M. and Siano P., 2016 — *Arasteh H., Hosseinnezhad V., Loia V., Tommasetti A., Troisi O., Shafie-Khah M. and Siano P.* Iot-Based Smart Cities: A Survey. 2016 IEEE 16th International Conference on Environment and Electrical Engineering (EEEIC), Florence. Pp. 7–10 June 2016. Pp. 1–6, <https://doi.org/10.1109/EEEIC.2016.7555867> (in Eng.).

Cambridge English Dictionary, 2020 — Cambridge English Dictionary. Smart. In *Cambridge English Dictionary [Электронный ресурс]*: URL: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/smart> (қаралған уақыты: 03.04.2022)

Elwood S., 2008 — *Elwood S.* Embedding ubiquitous technologies. In: *Encyclopedia of Information Technology Curriculum, Integration* Robert Morris University, USA, 2008. DOI: 10.4018/978-1-59904-881-9 (in Eng.).

Gubbi J., Buyya R., Marusic S. and Palaniswami M., 2013 — *Gubbi J., Buyya R., Marusic S. and Palaniswami M.* Internet of Things (IoT): A Vision, Architectural Elements, and Future Directions. *Future Generation Computer Systems*, 29. 1645–1660 <http://dx.doi.org/10.1016/j.future.2013.01.010> (in Eng.).

INFSO D. 4 Networked Enterprise & RFID INFSO G., 2020 — 2 Micro & Nanosystems, in Co-operation with the Working Group RFID of the ETP EPoSS. *Internet of Things in 2020: A Roadmap for the Future*. Available online: http://www.smart-systems-integration.org/public/documents/publications/Internet-of-Things_in_2020_EC-EPoSS_Workshop_Report_2008_v3.pdf (in Eng.).

Jang Y.J., Kim J.M. & Lee W.G., 2018 — *Jang Y.J., Kim J.M. & Lee W.G.* Development and application of internet of things educational tool based on peer to peer network. *Peer-to-Peer Networking and Applications*, 11(6), 1217–1229. <https://doi.org/10.1007/s12083-017-0608-y> (in Eng.).

J. He, Dan Chia-Tien Lo, Y. Xie and J. Lartigue, 2016 — *J. He, Dan Chia-Tien Lo, Y. Xie and J. Lartigue.* Integrating internet of things (iot) into stem undergraduate education: Case study of a modern technology infused courseware for embedded system course, *IEEE Frontiers in Education Conference (FIE)*. Oct 2016. Pp. 1–9. <https://doi.org/10.1109/FIE.2016.7757458> (in Eng.).

K.B. Akhilesh, Dietmar P.F., 2020 — *K.B. Akhilesh, Dietmar P.F.* Möller Smart Technologies: Scope and Applications, 1st edn, Springer, Singapore, 2020. <https://doi.org/10.1007/978-981-13-7139-4> (in Eng.).

Kranenburg R.V., 2008 — *Kranenburg R.V.* The Internet of Things: A Critique of Ambient Technology and the All-Seeing Network of RFID // Institute of Network Cultures, 2008. (in Eng.).

Mattern F. and Floerkemeier C., 2010 — *Mattern F. and Floerkemeier C.* From the Internet of Computers to the Internet of Things. In: Sachs, K., Petrov, I. and Guerrero, P., Eds., From Active Data Management to Event-Based Systems and More, Springer Berlin Heidelberg, Berlin. Pp. 242–259. http://dx.doi.org/10.1007/978-3-642-17226-7_15 (in Eng.).

M.M. Rathore, A. Ahmad, A. Paul and S. Rho, 2016 — *M.M. Rathore, A. Ahmad, A. Paul and S. Rho.* Urban planning and building smart cities based on the internet of things using big data analytics, *Computer. Networks.*, 2016 <https://doi.org/10.1016/j.comnet.2015.12.023> (in Eng.).

N. Shahid and S. Aneja, 2017 — *N. Shahid and S. Aneja.* Internet of things: Vision application areas and research challenges, *International Conference on I-SMAC (IoT in Social Mobile Analytics and Cloud) (I-SMAC)*, 2017. Pp. 583–587. DOI:10.1109/I-SMAC.2017.8058246 (in Eng.).

San Martín H., García-de-los-Salmones M., Herrero-Crespo Á., 2020 — *San Martín H., García-de-los-Salmones M., Herrero-Crespo Á.* Citizen perceptions and support for smart city projects: the case of “smart santander”, *Handbook of Research on Smart Territories and Entrepreneurial Ecosystems for Social Innovation and Sustainable Growth Handbook of Research on Smart Territories and Entrepreneurial Ecosystems for Social Innovation and Sustainable Growth*, Spain, 2020 ISBN:9783030591250, 3030591255 (in Eng.).

Singh H., Miah S.J., 2020 — *Singh H., Miah S.J.* Smart education literature: A theoretical analysis. *Educ Inf Technol* 25, 3299–3328 <https://doi.org/10.1007/s10639-020-10116-4> (in Eng.).

Stojkoska B.L.R. & Trivodaliev K.V., 2017 — *Stojkoska B.L.R. & Trivodaliev K.V.* A review of internet of things for smart home: Challenges and solutions. *Journal of Cleaner Production*, 2017, 140. Pp. 1454–1464. DOI:10.1016/j.jclepro.2016.10.006 (in Eng.).

Zoughbi S., 2015 — *Zoughbi S.* Regional development getting started with ICE // *Encyclopedia of Information Science and Technology*, 3rd edn. Vol. 10. Information Resources Management Association, USA, 2015 (in Eng.).

BULLETIN OF NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
ISSN 1991-3494
Volume 3. Number 403 (2023), 56-67
<https://doi.org/10.32014/2023.2518-1467.492>

UDC 811
IRSNTI 14.07.09

© **A.M. Elubay^{1*}, G. Sarseke¹, N. Biray², 2023**

¹Eurasian National University L.N. named after Gumilyov, Astana, Kazakhstan;

²Pamukkale University, Denizli, Turkey.

E-mail: *smailova_ase@mail.ru*

PREREQUISITES FOR THE USE OF KAZAKH AND TURKISH PROVERBS IN THE ORGANIZATION OF STUDENTS INDEPENDENT WORK

Asem Mameshkyzy Elubay — doctoral student. Eurasian National University named after L.N. Gumilyov, Astana, Kazakhstan

E-mail: *smailova_ase@mail.ru*. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8746-9623>;

Gulnar Sarseke — Candidate of Philological Sciences, Professor. Eurasian National University named after L. N. Gumilyov, Astana, Kazakhstan

E-mail: *sarseke_ga@enu.kz*. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1670-5131>;

Nergis Biray — Doctor PhD, Professor. Pamukkale University, Denizli, Turkey

E-mail: *nergisb@gmail.com*. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4168-220X>.

Abstract. Language is a means of expressing national identity, culture, worldview, religion and the religion of the nation. The language retains its national code. There is a secret behind every word. One of the tools of the language, filled with a mysterious world, is a proverb. In the Kazakh language lesson, it is impossible to pass a lesson without using a proverb and a saying. The use of proverbs and sayings relating to the female turban in the Kazakh language, the use in language teaching in comparison with Turkish in order to show the connection and history of the single-body language. In this article, we have considered questions about how to effectively offer students the formation of oral speech skills, the correct use of proverbs and sayings using proverbs in Kazakh language lessons. The work on language development in the Kazakh language lessons will be aimed at developing the general game of students. That is, the problem of language development of students is related to their ability to think, and is also organized in the unity of the process of thinking and speech. The main purpose of the organization of language development work related to the teaching of the Kazakh language is to achieve such a level that students to a certain extent can speak Kazakh and convey their thoughts to someone else, as well as understand someone else's speech. To bring students to this level, it is useful to learn

and memorize proverbs. This is due to the promising development of our Motherland, becoming one of the leading countries of the world, the degree of education of the modern young generation, the ability to think creatively. In this regard, the work on the application of new technologies of education and upbringing in educational fields is proceeding at an accelerated pace. The content of modern education proves the high efficiency of teaching in comparison of any phenomena of language with other languages. Our article is also one of those.

Keywords: proverb, Kazakh language, Turkish language, national code

© А.С. Елубай^{1*}, Г. Сарсеке¹, Н. Бирай², 2023

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан;

²Памуккале университеті, Денизли, Түркия.

E-mail: *smailova_ase@mail.ru*

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ТҮРІК МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРІН СТУДЕНТТЕРДІҢ ӨЗІНДІК ЖҰМЫСТАРЫН ҰЙЫМДАСТЫРУДА ҚОЛДАНУДЫҢ АЛҒЫ ШАРТТАРЫ

Елубай Асем Мамешқызы — докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

E-mail: *iosu8990@mail.ru*. ORCID:<https://orcid.org/0000-0002-8746-9623>;

Сарсеке Гүлнар — филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

E-mail: *sarseke_ga@enu.kz*. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1670-5131>;

Нергиз Бирай — PhD, профессор, Памуккале университеті, Денизли, Түркия

E-mail: *nergisb@gmail.com*. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4168-220X>.

Аннотация. Ұлттың ұлттық болмысын, мәденетін, дүниетанымын, ділі мен дінін танытатын құрал — тіл. Тіл өз бойына ұлттық кодты сақтайды. Әр сөздің астарында жасырынған құпия бар. Осында тылсым дүниеге толы тіл құралының бірі – мақал-мәтел. Қазақ тілі сабағында мақал-мәтелді пайдаланбай сабақ өту мүмкін емес. Қазақ тіліндегі әйел тақыбырына қатысты мақал-мәтелдерді қолдану, түбір бір түркі тілінің байланысы мен тарихын көрсету мақсатында түрік тілімен салыстыра отырып, тіл үйретуде қолдану қолжетімді, замауи амалдардың бірі. Осы мақаламызда қазақ тілі сабағында мақал-мәтелдерді қолдана отырып, студенттердің ауызекі сөйлеу, мақал-мәтелдерді дұрыс қолдану дағдыларын қалыптастыруда қандай тиімді жолмен ұсынуға болатындығы туралы мәселелерді қарастырдық. Қазақ тілі сабақтарында тіл дамыту жұмыстары студенттердің жалпы ойын дамытуға бағытталады. Яғни, студенттердің тілін дамыту мәселесі олардың ойлау қабілетімен байланылыстыра, сондай-ақ ойлау мен сөйлеу процесінің бірлігінде ұйымдастырылады. Қазақ тілін оқытуға байланысты тіл дамыту жұмысын ұйымдастырудың негізгі мақсаты — студенттер белгілі бір дәрежеде қазақша сөйлеп, өз ойын басқа біреуге жеткізе алатындай, сондай-ақ өзгенің

сөзін ұға, түсіне алатындай деңгейге жету. Студенттерді осындай деңгейге жеткізу үшін мақал-мәтелдерді оқытып, жаттатуға үйреткен тиімді. Бұл Отанымыздың келешек дамуымен, әлемнің алдыңғы қатарлы елдер қатарына қосылуымен, қазіргі жас өркеннің білім дәрежесімен, шығармашыл ойлай алу қабілеттерімен сабақтаса орайласады. Осыған орай білім беру салаларында оқыту мен тәрбиелеудің жаңа технологияларын қолдану жұмыстары жедел қарқынмен жүруде. Заманауи білім беру мазмұнында тілдің қандай да болмасын құбылыстарын басқа тілдермен салыстыра оқытудың аса жоғары тиімділігі дәлелденген. Біздің мақаламыз да осының бірі көрінісі.

Түйін сөздер: мақал-мәтел, қазақ тілі, түрік тілі, ұлттық код

© А.С. Елубай^{1*}, Г.Сарсеке¹, Н. Бирай², 2023

¹Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева;

²Университет, Денизли, Түрция.

E-mail: *smailova_ase@mail.ru*

ПРЕДПОСЫЛКИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ КАЗАХСКИХ И ТУРЕЦКИХ ПОСЛОВИЦ ПРИ ОРГАНИЗАЦИИ САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ СТУДЕНТОВ

Елубай Асем Мамешқызы — докторант, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева

E-mail: *iosu8990@mail.ru*. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8746-9623>;

Сарсеке Гүлнар — кандидат филологических наук, профессор, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева

E-mail: *sarseke_ga@enu.kz*. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1670-5131>;

Нергиз Бирай — PhD, профессор, Университет, Денизли, Түрция

E-mail: *nergisb@gmail.com*. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4168-220X>.

Аннотация. Язык — средство выражения национальной идентичности, культуры, мировоззрения, религии и религии нации. Язык сохраняет свой национальный код. За каждым словом скрывается секрет. Один из инструментов языка, наполненный загадочным миром, — это пословица. На уроке казахского языка невозможно пройти урок без использования пословицы и поговорки. Использование пословиц и поговорок, относящихся к женскому полу на казахском языке, в сравнении с турецким языком, с целью показать связь и историю одного тюркского языка, является одним из современных приемов. В данной статье мы рассмотрели вопросы о том, каким эффективным способом можно предложить студентам формирование навыков устной речи, правильного употребления пословиц и поговорок с использованием пословиц на уроках казахского языка. Работа по развитию языка на уроках казахского языка будет направлена на развитие общей игры студентов. То есть проблема развития языка учащихся связана с их умением мыслить, а также организуется в единстве процесса мышления и речи. Основной целью организации работы по развитию языка, связанной с преподаванием казахского языка, является

достижение такого уровня, чтобы студенты в определенной степени могли говорить по-казахски и передавать свои мысли кому-то другому, а также понимать чужую речь. Чтобы довести студентов до такого уровня, полезно учить и запоминать пословицы. Это связано с перспективным развитием нашей Родины, вхождением в число передовых стран мира, степенью образованности современного молодого поколения, умением мыслить творчески. В этой связи ускоренными темпами идет работа по применению новых технологий обучения и воспитания в образовательных областях. В содержании современного образования доказана высокая эффективность обучения в сравнении каких-либо явлений языка с другими языками. Наша статья — тоже одна из таких.

Ключевые слова: пословица, казахский язык, турецкий язык, национальный код

Introduction

Each language is a symbol system that preserves the national history, native culture, knowledge and taste, character and sense, craft and custom, tradition and wisdom. In its content structure, it is not just a system of symbols, it is an indicator of culture.

The culture, spiritual wealth and worldview, mentality of our ancestors, which have been developing and forming for centuries, have reached today's generation only through language. On this issue of the power of language, the scientist A. Kaidar expresses his opinion in the following way: the true image and essence of an ethnos is preserved only in its language, through its language it is preserved in the memory of generations. The language of an ethnos reflects not only understanding and assumptions about the ethnos itself, but also about the natural environment that it creates, about its relationships in society, about the inner world, mysteries and secrets, joys and delights, slights and laughter, dreams, about understanding and knowledge, needs, about all the phenomena occurring in it, the language is a reflection of the ethnos, and is a mirror and accurately showed the subtle roots of the connection between ethnicity and language.

Through language, mankind can express its centuries-old experience, or rather, the worldview of the nation at a certain time, the perception of surrounding phenomena, a positive or negative assessment of certain things that happen in a person's life, etc. Such expressions include idioms, aphorisms and proverbs.

“...Facts and data about the language is a full-fledged story. Therefore, first of all, we should look for the history and ethnographic wealth of the ethnos in the language” says the scientist A. Kaidar (Kaidar, 1985).

Materials and main methods

For truly understanding the mystery of the national language, it is not enough to know the laws of the language, its roots are directly related to the centuries-old history, culture and thinking of the ethnos speaking this language. Therefore, the problem of considering the national language in connection with the culture of the people caused the birth of the science of linguoculturology. The basis of this direction

was laid by V. von Humboldt, J. Grimm, F. de Saussure, R. Rask, E. Sepir, B. Whorf, A. Potebnya, G. Steintal. Continuing, Russian scientists V.A. Maslova, V.N. Telia, E. Vereshchagin, V. Kostomarov, V. Vorobyov, A. Arutyunova and others began to introduce this direction as an independent subject.

Proverbs are considered in different directions in linguistics, many local scientists based their research on the topic of proverbs. In particular, B. Adambayev's monograph *Halyq danalyǵy (Folk Wisdom)* (Adambayev, 2019), consisting of two interrelated parts *Maqal-mätelder (Proverbs)* and *Şeşendik sözder (Eloquent words)*, *Qazaq maqal-mätelderiniñ leksika-semantikalıq erekşelikteri (Lexico-semantic features of Kazakh proverbs)* by R. Sarsenbayev (Sarsenbayev, 1961), A. Donbaeva's PhD thesis entitled *Arab jäne qazaq maqal-mätelderiniñ leksika-gramatikalyq erekşelikteri (Lexico-grammatical features of Arabic and Kazakh proverbs)* (Donbaeva, 2003) shows that proverbs are studied from different sides.

There are many discussions concerning proverbs among foreign scholars too. S.G. Katozai states that “proverbs occupy a special place in mentoring human life in every aspect” (Lomotey et al., 2020). M. Tahir and T. Edwards note that “proverbs include a wealth of meanings that, taken together, form a philosophy and way of life” (Tahir et al., 2006). According to E. Arewa and A. Dundes, proverbs are common sayings that paint a picture of society (Arewa et al., 1964). A. Adesida explores how proverbs show power dynamics in society and how they describe societal standards based on gender (Adesida, 2007). A proverb, in W. Mieder's definition, is a brief, widely used traditional sentence that embodies moral principles, knowledge, the truth, and conventional interpretation in a metaphorical, safe, and memorable form that is passed down from one generation to the next (Mieder, 2014). S. Rasul defines proverbs as general truths and accepted adages that are frequently employed as precise statements about society (Rasul, 2015). These sayings are at that point utilized as a device for overseeing exchange of conventional standards and values from one era to the following with a slight or no variety (Glick et al., 2011).

The methodology of teaching the Kazakh language from a theoretical point of view, along with the acquisition of theoretical foundations and rules, definitions and rules of language materials, indicates the need for their practical use.

In the modern education system, the use and observation of various new technologies are being introduced, presenting their rational and optimal results. In particular, Kazakh language teachers enthusiastically support the renovation processes at the school, accepting new developments, testing them in practice, and being very active in their rational use. At the same time, paying attention to the meaning and content of the term pedagogical technology, the following definition is given: “Pedagogical technology” is a meaningful technique for implementing the educational process (Bespalko, 2004) And a specifically organi

zed goal that contributes to the formation of a pedagogical system is considered as interrelated methods and techniques.

Pedagogical technologies are an integral, procedural part of the didactic system (M.V. Choshanov). Pedagogical technologies represent a thoughtful model of

designing, organizing and conducting the educational process (V.M. Monakhov). Such definitions reveal the educational and methodological content of new technologies in the education system. And B.T. Likhachev's interpretation of pedagogical technology as a psychological and pedagogical technique in the form of specially adapted methods, techniques, and teaching tools clarifies the essence and result of learning strategies in the educational process.

Linguistic country-studies-education explains not only the knowledge of lexical units with national-cultural semantics, but also the possibility of their application in the context of intercultural communication (Zaitseva, 2012).

The study of this truly invaluable material, which includes various aspects of the spiritual life of the studied nation, its customs and traditions, ethical and aesthetic attitudes, will not only significantly expand the horizons of students, but also educate them in the spirit of mutual respect and tolerance. Moreover, reflecting the mentality of native speakers, proverbs allow students to learn them and apply them in the future (Vavichkina, 2015).

Results and discussion

Within the framework of the linguistic picture of the world, the category of “gender” requires special attention. Gender is a socio-cultural structure, roles and responsibilities that are assigned to men and women not only on biological qualities, but also on the positions they occupy as a result of socio-cultural activities. In the published work of Simone de Beauvoir “The Second sex”, it is shown that the concept of masculinity and femininity is determined by cultural, philosophical norms and that male culture has been positive, female-negative for ages (Parshley, 1972). The author did not accidentally title her work this way. According to the scientist, the birth of a man or a woman, that is, biological signs belong to the first sex. The main difference between a woman and a man is that she gives birth to a child. In addition to the first sex, there is a problem of the second sex. A person comes into the world as a man/ woman, but becomes a man/woman within the framework of understanding the society in which he or she lives. The second sex is a system of male and female values created and shaped by masculinity and femininity in society. That is why Simone de Beauvoir comes to the conclusion that “women are not born women immediately, but become women based on the cultural attitudes of their society and social environment”. Gender studies are the science of the structure of femininity and masculinity in culture.

The socio-cultural role of female matter in society and the family can be clearly traced by the proverbs of the two nations. We will see which qualities of a woman are highly valued, admired and equated with them. Hence we come to the image of a woman in the national worldview.

We conducted a survey of 1st year students of the Academy of Civil Aviation and made an analysis based on it. A sample survey is shown below (Figure 1).

The survey involved about 60 students aged 16–20 years. Almost half of them are boys and more than half are girls. Almost 80 percent of them studied the Kazakh language at school. As we mentioned above, the participants are 1st year students of the Academy of Civil Aviation.

САУАЛНАРАҚ

Қазақ тілінің ғылыми әлеуетін анықтау мақсатында осы сауалнарақты жүргізіп отырмыз. Осы сынамаға қатысу арқылы сіз осы жұмысқа зор септігіңізді тигізесіз.

Сұрақтарға жауап беріңіз

1. Аты-жөніңіз _____
2. Сыныбыңыз/курсңыз/кызметіңіз _____
3. Жасыңыз _____
4. Жасыңыз _____
5. Мектепте қай тілде оқыдыңыз? _____

1. «Қызбала туралы мақал-мәтел айта» деген кезде қайсы мақал бірінші есіңізге түседі?
 1. Қыз өссе елдің көркі, гүл өссе жердің көркі
 2. Қызға қырық үйден тыйым
 3. Қызым үйде, қылығы түзде
 4. Қыз күнінде бәры жақсы, жаман қатын қайдан шығар
 5. Қыздың жолы жіңішке
2. Осы мақалдың қайсысы қазіргі таңда мәнін жойды немесе әлсіретті?
 1. Қайтып келген қыз жаман, қайта шапқан жау жаман
 2. Шешесін көріп қызын ал
 3. Қалдырмашы қыз онбас
 4. Малды тісіне қарап таңда, қызды ісіне қарап таңда
 5. Жақсы қыз жарылмаған қауын
3. Қазақ халқы қызбаланы сыйлаған, құрметтеген. Қазіргі таңда қызға деген құрмет өсті ме, әлде жеткіліксіз бе?
 1. Жеткілікті
 2. Төмен болып тұр
 3. Ештеме айта алмаймын
 4. Қызға құрметті арттыру керек
 5. Ұлдан биік емес қой
4. Мақал-мәтелдерді сынарымен сәйкестендіріңіз.

Қыз мұраты -	жаман келін – келсап
Жақсы келін-келін,	кету
Қыздың сырғын	бір қолымен әлемді тербейді»
Әйел бір қолымен	керегесі алтын
бесікті тербетсе,	жентесі біледі».
Келіні жақсынын	
5. Ана, қызбала, әйел тақырыбына өзіңіз жақсы көретін 3 мақал-мәтел жазыңыз

Figure 1- A sample survey

We made the decision to present the students' responses in the form of a diagram, believing it would be more effective. They answered our first question in the following way (Figure 2).

1. What is the first proverb that comes to mind when you were said to tell one about a girl?

52 responses

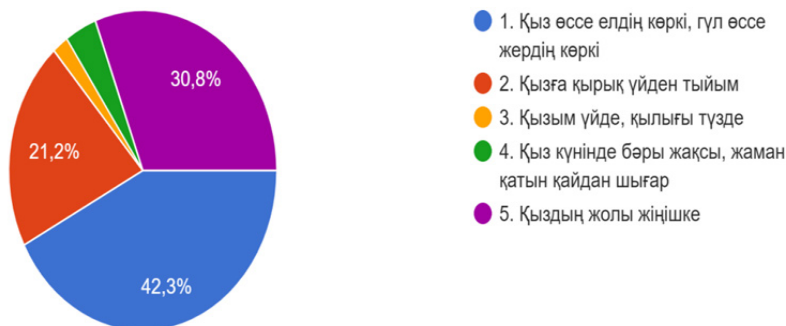

Figure 2 - Diagram 1

Based on our observations, when students were asked to recall a proverb about a girl, the majority responded with the following: “*Qyz össe eldiñ körki, gül össe jerdiñ körki* (If the girl grows up - the beauty of the country, If the flowers bloom – the beauty of the land) which accounted for approximately 42.3 % of the total responses, nearly half. Now let's organize the proverbs based on their frequency of recognition:

1. *Qyz össe eldiñ körki, gül össe jerdiñ körki* (If the girl grows up - the beauty of the country, If the flowers bloom - the beauty of the land)
2. *Qyzdyñ joly jiñiške* (The girl's way is thin, which means that the slightest mistake can ruin a girl's life)
3. *Qyzğa qyryq üiden tyiym* (Prohibitions for a girl come from forty houses, which means that they are always and everywhere under the control)
4. *Qyz küninde bäre jaqsy, jaman qatyn qaidan şyğar* (When maidens all are good, where do bad wives come from?)
5. *Qyzym üide, qylyğy tüзде* (Daughter is in the house, but her coquetry is out of the house).

What we have observed is that the celebration of girls as symbols of beauty remains significant, both in the past and present. Secondly, the girl's tenderness is emphasized. The main focus is that she needs to be protected, and that her path is cautious and others should give way to her. In addition, it is said that a Kazakh girl's shyness, faith and modesty are one of the main characteristics, and if she becomes too open, not only her parents, but the whole community, represented by the aul of forty clans should protect and respect her. The last two proverbs, although widely known and used, are not immediately recalled, which indicates that they are less relevant.

In the previous year, I had the opportunity to engage in a research internship at Pamukkale University, located in Denizli, Turkey, specifically at the department of "Modern Turkish Languages and Literatures". Under the guidance of Professor Nergis Biray, I conducted research on the topic of proverbs related to woman. During that period, I collaborated with Turkish students and together we compared the proverbs in Turkish and Kazakh languages. We determined how similar they were.

The role of women within any nation's society cannot be compared to their position in Kazakh society. From a young age, Kazakh people firmly believed that when a girl is born, she has the potential to become the Mother of the Nation in the future. The presence of delicate and gentle girls often leaves men feeling powerless, compelling them to feel a strong urge to protect them. In Kazakh society, girls were encouraged to speak freely and express their thoughts openly, and there were even ruling women among them. However, they never lost their femininity. In modern times, the rights of girls are considered equal to those of boys, yet it is spiritually emphasized that they should always preserve their tender nature.

The Kazakh community acknowledged the influence of upbringing on a person's future development, following the notion that "what you see in the nest, you follow when you fly". They understood that they would repeat what they saw and learned in their families. That's why they aimed to betroth with a girl from a noble household. In order to achieve this goal, the first thing they looked at was the girl's mother. The belief held was that if the mother possessed virtuous qualities, the girl would likely possess them as well. The saying "The apple does not fall far from the apple tree" conveyed the understanding that the girl would not deviate significantly from the characteristics of her mother.

2. Which of these proverbs has lost or weakened its meaning now? 52 responses

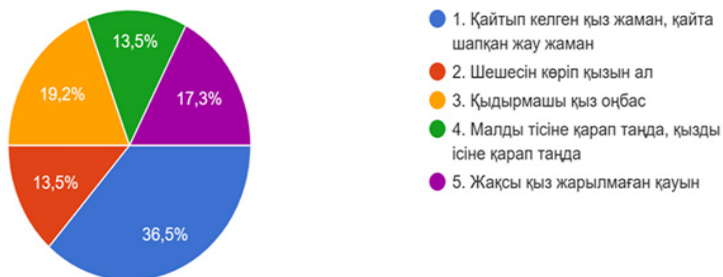

Figure 3 – Diagram 2

1. *Qaityp kelgen qyz jaman, qaita şapqan jau jaman* (A girl who returns (from marriage) is bad, an enemy who strikes again is bad)
2. *Şeşesine qarap qyzyn al* (After looking at the mother, take the daughter to wife)
3. *Qydyrmaşy qyz oñbas* (Wandering girl will not be good)
4. *Maldy terisine qarap tañda, qyzdy isine qarap tañda* (Choose an animal by skin, choose a girl by looking how she does work)
5. *Jaqsy qyz jaryлмаған қауын* (A good girl is an unexploded melon).

As time progresses, the understanding and relevance of proverbs in people's minds also change. In the present era, it is evident that the number of marriages and divorces is on the rise. This shift is reflected in the proverb depicted in the diagram. In the past, if a girl divorced and returned to her place of origin, it would have been considered shameful, not just for her family but also for the entire village. However, in the present context, such a situation is considered normal. A girl who returns is no longer humiliated or shamed but is instead accepted with the understanding that “qatelecpeitın adam bolmaidy, bağy janbağan bolar” (There is no one who does not make mistakes; maybe she is just not lucky). The students comprehend the meaning of this proverb and demonstrate that the proverb “*Qaityp kelgen qyz jaman, qaita şapqan jau jaman*” (A girl who returns (from marriage) is bad, an enemy who strikes again is bad” has lost its significance).

The proverb “*Qydyrmaşy qyz oñbas*” (Wandering girl will not be good) of similar nature is demonstrated to be irrelevant. Even during a time when it was prohibited for girls to walk alone or engage in conversations with unfamiliar men due to the belief that “*Qyzğa qyryq üiden tyiym*” (A girl is forbidden from forty houses), this mindset is no longer widely accepted. This is an era where girls have freedom and equality. Proverbs of similar nature can also be found in the Turkish language, such as “*Kız alan gözle bakmasın kulakla işitsin*—Let the one who takes the bride not look with his eyes, but hear with his ears” and “*Kızını tömmeyen dizini döver*— Who does not look after his daughter, then he/she will regret” both implying that a girl should be disciplined and well-behaved. However, we have discovered that even in Turkey, these proverbs have lost their significance and are no longer in active use.

3. The Kazakh culture held a deep respect for girls. Has this respect for girls grown stronger over time, or is it still lacking in some aspects?

32 responses

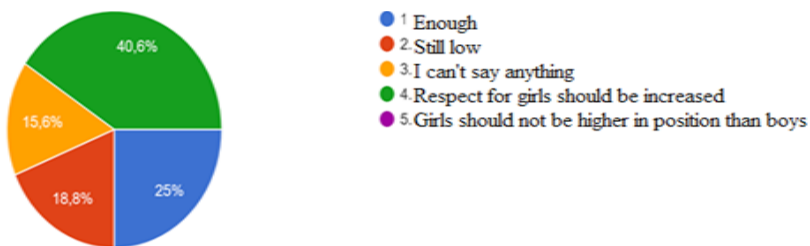

Figure4 – Diagram3

The third question of the survey is: “The Kazakh culture held a deep respect for girls. Has this respect for girls grown stronger over time, or is it still lacking in some aspects?” Most of them responded that the girl still lacks respect and chose the option “Respect for girls should be increased”. 25% of students chose “Enough”. This indicates that while there is already a significant level of respect for girls, further increasing it may not necessarily lead to a substantial rise in overall respect levels.

4. Match the proverbs with their continuations

Figure5 – Diagram4

Students also performed the task “Find the correct part of the proverb”, most of them completed it successfully. This indicates that the level of knowledge regarding proverbs among young people is not significantly low. In the subsequent task: “Write three favorite proverbs on the topic of mother, girl, woman,” numerous proverbs were shared. Among them, the following were the most frequently mentioned:

Qyz össe eldiñ körki(If a girl grows up it is the beauty of the country) 7times

Qyzdyñ joly juñıške(The girl’s way is thin) 6times

Qyz qylyğymen süikımdı (The girl is cute with beautiful behavior) 6times

Şeşesin körıp qyzyn al, aiağyn körıp asyn ış (After looking at the mother, take the daughter to wife, look at the cup, then help yourself) 5times

Qyzğa qyryq üiden tyıym (A girl is forbidden from forty houses) 4times

Qyzy bardyñ nazy bar (Who has a daughter, they have a request) 4times

Qyzdyñ qyryq jany bar (A girl has got forty souls, which means that they are very patient) 3times

Conclusion

Summarizing the work, we believe that it is a very convenient and rational way to organize the work of the ISW using proverbs on the theme of “woman” for students in the Kazakh language class. In the current period of national revival, spiritual revival, return to our traditions, it seems natural to increase the respect for the Kazakh language.

A student who has a good level of spoken language, trained in it, can give a correct and systematic speech in writing. Therefore, these two processes will give correct results only when they are considered and carried out in unity with each other. All the works for language development are of great help in developing students' language skills, level of knowledge, sense of consciousness, and literacy.

In the concept of education, the tasks of further establishing bilingualism as a requirement of life and improving the quality of teaching the Kazakh language to representatives of other nationalities are set. In Russian-language education centers, the task of teaching Kazakh to students should be such that they become able to speak Kazakh. We know that it is important to be able to effectively use phrases and proverbs in everyday life.

REFERENCES

- Adambayev B., 2019 — public speaking—Almaty: publishing house bilim. 2019. - 216 p. ISBN 978-9965-09-906-9
- Adesida A.A., 2007 — Proverbs and masculinity: A stylistic analysis of select gendered proverbs. *The Nigerian Academic Forum: A Multidisciplinary Journal*, 13(3). <https://www.globalacademicgroup.com/journals/the%20nigerian%20academic%20forum/Aderonke09.pdf> [Google Scholar]
- Arewa E.O. & Dundes A., 1964 — Proverbs and the ethnography of speaking folklore. *American Anthropologist*, 66(6). Pp. 70–11. https://doi.org/10.1525/aa.1964.66.suppl_3.02a00040 [Crossref], [Web of Science ®], [Google Scholar]
- Bespalko V., 2004 — education and globalization. - Ulan-Ude: izd-Vo Buryat. Gos. in UN, 2004. - Pp.22–26
- Donbaeva A.B., 2003 — vocabulary and grammar of Arabic and Kazakh Proverbs. features.: Phil. G. Kand. ... diss. abstract. - Almaty, 2003.
- Glick P., Fiske S.T., 2011 — Ambivalent sexism revisited. *Psychology of Women Quarterly*, 35(3). Pp. 530–535. <https://doi.org/10.1177/0361684311414832> [Crossref], [PubMed], [Web of Science ®], [Google Scholar]
- Gulmira Abdimaulen, Gulgaisha Sagidolda, Gulimzhan Zhylykbay, Gulshat Adilova, Akhmaral Serikbaeva, 2022 — Representation of the Concepts Man/Woman In the Kazakh and English Proverbs // *International Journal of Social Science And Human*. – Gumilyov Eurasian National University, Kazakhstan. Nur-Sultan. Volume 05. Issue 05. May 2022
- Kaidar A., 1985 — Ethnolinguistics // education and labor. -1985. Pp. 5–6.
- Lomotey B.A. & Chachu S., 2020 — Gender ideologies and power relations in proverbs: A cross-cultural study. *Journal of Pragmatics*, 168. Pp. 69–80. <https://doi.org/10.1016/j.pragma.2020.07.001> [Crossref], [Web of Science ®], [Google Scholar]
- Mieder W., 2014 — Origin of proverbs. Introduction to paremiology: A comprehensive guide to proverb studies. Pp. 28–48. <https://doi.org/10.2478/9783110410167> [Crossref], [Google Scholar].
- Parshley H.M., 1972 — *The second sex*, trans...Harmondsworth: Penguin. Beauvoir, Simone de (1972).
- Rasul S., 2015 — Gender and power relationships in the language of proverbs: Image of a woman. *FWU Journal of Social Sciences*, 9(2). Pp 53–62. <https://doi.org/10.4236/aasoci.2020.104008> [Google Scholar]

Sarsenbayev R., 1961— lexical and semantic features of Kazakh Proverbs.: Phil. G. Kand. ... diss. abstract. - Almaty, 1961.

Tahir M.N. & Edwards T.C., 2006 — *Rohimataluna: Pashto proverbs*. Pashto Academy, UOP. [Google Scholar]

Vavichkina T.A. role in the formation of sociocultural competence of students. - Philological science. Questions of theory and practice. - Tambov: certificate, 2015. № 6 (48): in 2-x ch.ch. I. Pp. 34–36. ISSN 1997-2911. address in the journal: Zaitseva M.V. formation of socio-cultural competence of students in an unproductive University // World of science, culture, education. 2012. № 2 (33). Pp. 109–111.

Zaitseva M.V., 2012 — formation of socio-cultural competence of students in an unproductive University // World of science, culture, education. 2012. № 2 (33). Pp. 109–111.

BULLETIN OF NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
ISSN 1991-3494
Volume 3. Number 403 (2023), 68-82
<https://doi.org/10.32014/2023.2518-1467.493>

ӨОЖ 378.046.4;371.315.7;57:37.016(574)
FTAMP 14.35; 28.29.59; 34.01.45

©N.N. Yerbolatov^{1*}, A.T. Baikenzheeva¹, N.A. Akhatayev¹, I.O. Aimbetova²,
D.U. Seksenova³, 2023

¹Kyzylorda University named after Korkyt Ata, Kyzylorda, Kazakhstan;

²Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University,
Turkistan, Kazakhstan;

³Abai Kazakh National Pedagogical University, Kazakhstan, Almaty.

E-mail: nurkassim7171@mail.ru

COMPARISON OF EDUCATIONAL PROGRAMS OF MASTER'S STUDIES OF HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS OF KAZAKHSTAN AND APPLICATION OF INNOVATIVE TECHNOLOGIES IN TRAINING MASTERS OF BIOLOGY

N.N. Yerbolatov — Doctoral student of the 2nd year of the specialty «8D01517-Biology», Korkyt Ata Kyzylorda University, Kazakhstan, Kyzylorda

E-mail: nurkassim7171@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-1242-9683>;

A.T. Baikenzheeva — Candidate of Biological Sciences, Associate Professor, Korkyt Ata Kyzylorda University, Kazakhstan, Kyzylorda

E-mail: ainur.20@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6114-3978>;

N.A. Akhatayev — Candidate of Chemical Sciences, Associate Professor, Korkyt Ata Kyzylorda University, Kazakhstan, Kyzylorda

E-mail: nurlibek.83@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-8088-6072>;

I.O. Aimbetova — Candidate of Technical Sciences, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Kazakhstan, Turkistan

E-mail: science@ayu.edu.kz;

D.U. Seksenova — senior lecturer. Abai Kazakh National Pedagogical University. Republic of Kazakhstan, Almaty

E-mail: s.dana_1971@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-3017-9713>.

Abstract. If we talk about the fact that the educated generation is the backbone of an independent country, then the next issue on the agenda of the new era is education, the development of science and production. It is known that the core of civilization is education, science and upbringing. The article compares the experience of preparing masters of biology in higher educational institutions of Kazakhstan, the possibility of effective implementation of the educational process with the widespread use of innovative technologies. It includes an analysis of scientific works of Kazakhstani and foreign researchers, as well as a generalization of the results, a discussion of

educational programs in the field of biology and an overview of the technologies of the educational process. In addition, in a comparative analysis, the article analyzes educational programs published on the website of the university, which train specialists in the educational program of the master's program "7M01517-Biology". According to the study, if universities develop educational programs in cooperation with employers and industry, they will make a significant contribution to the training of future specialists in the field of study coordination and cooperation in scientific research. Digitalization, entrepreneurship, integration of education and science and production, as well as the development of other relations are the priority tasks of Kazakhstani universities.

Keywords: educational program, universal educational process, innovative technologies, education in the field of biology, state compulsory standard of higher education

©Н.Н. Ерболатов^{1*}, А.Т. Байкенжеева¹, Н.А. Ахатаев¹, И.О. Аймбетова²,
Д.У. Сексенова³, 2023

¹Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан;

²Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Түркістан, Қазақстан;

³Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Қазақстан, Алматы;

E-mail: nurkassim7171@mail.ru

ҚАЗАҚСТАН ЖОО МАГИСТРАТУРА БОЙЫНША БІЛІМ БЕРУ БАҒДАРЛАМАЛАРЫН САЛЫСТЫРУ ЖӘНЕ БИОЛОГ МАГИСТРЛЕРДІ ДАЙЫНДАУДА ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ

Н.Н. Ерболатов — «8D01517-Биология» мамандығының 2 курс доктаранты, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қазақстан, Қызылорда

E-mail: nurkassim7171@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-1242-9683>;

А.Т. Байкенжеева — биология ғылымдарының кандидаты, доцент, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қазақстан, Қызылорда

E-mail: ainur.20@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6114-3978>;

Н.А. Ахатаев — химия ғылымдарының кандидаты, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қазақстан, Қызылорда

E-mail: nurlibek.83@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-8088-6072>;

И.О. Аймбетова — техника ғылымдарының кандидаты, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Қазақстан, Түркістан

E-mail: science@ayu.edu.kz.

Д.У. Сексенова — аға оқытушы. Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті. Қазақстан, Алматы

E-mail: s.dana_1971@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-3017-9713>.

Аннотация. Тәуелсіз ел тірегі-білімді ұрпақ десек, жаңа дәуірдің күн тәртібінде тұрған келелі мәселе-білім беру, ғылымды және өндірісті дамыту.

Өркениеттің өзегі-білім, ғылым, тәрбие екендігі белгілі. Мақалада Қазақстандық жоғары оқу орындарындағы биология магистрлерін даярлау тәжірибелерін салыстыру, инновациялық технологияларды кеңінен қолдана отырып оқу процесін тиімді жүзеге асыру мүмкіндіктері қарастырылады. Қазақстанның және шетел ел зерттеушілерінің ғылыми жұмыстарына талдау жасау, сондай-ақ нәтижелерді жинақтау, биология мамандығы бойынша білім беру бағдарламаларын талқылау мен оқу үдерісінің технологияларын қарау жатады. Сонымен қатар, мақалада салыстырмалы талдау жұмыстарында магистратура «7M01517-Биология» білім беру бағдарламасы бойынша мамандар дайындайтын ЖОО-ның білім беру бағдарламаларына университет сайтына жарияланған нұсқалары талданған. Зерттеуге сәйкес университеттер білім беру бағдарламаларын жұмыс берушілер мен және өнеркәсіппен бірлесе отырып дайындаса, оқуды үйлестіру мен ғылыми-зерттеу жұмыстарындағы ынтымақтастық барысында болашақ мамандарды дайындауда елеулі үлес қосар еді. Қазақстанның жоғары оқу орындарында бірінші кезектегі басымдылық беретін мәселелер цифрландыру, кәсіпкерлік, білім мен ғылымды және өндірісті интеграциялау мен басқа да қатынастарды дамыту болып табылады.

Түйін сөздер: Білім беру бағдарламасы, әмбебап оқу процесі, иновациялық технологиялар, биология саласында білім беру, жоғары білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандарты

© Н.Н. Ерболатов*, А.Т. Байкенжеева, Н.А. Ахатаев И.О. Аймбетова²,
Д.У. Сексенова³, 2023

¹Кызылординский университет имени Коркыт Ата, Казахстан, Кызылорда;

²Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави, Туркестан, Казахстан;

³Казахский национальный педагогический университет им. Абая, Казахстан, Алматы.

E-mail: nurkassim7171@mail.ru

СРАВНЕНИЕ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ПРОГРАММ МАГИСТРАТУРЫ ВУЗОВ КАЗАХСТАНА И ПРИМЕНЕНИЕ ИННОВАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ ПРИ ПОДГОТОВКЕ МАГИСТРОВ-БИОЛОГОВ

Н.Н. Ерболатов — докторант 2 курса специальности «8D01517-Биология» Кызылординский университет им. Коркыт Ата, Казахстан, Кызылорда

E-mail: nurkassim7171@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-1242-9683>;

А.Т. Байкенжеева — кандидат биологических наук, доцент, Кызылординский университет им. Коркыт Ата, Казахстан, Кызылорда

E-mail: ainur.20@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6114-3978>;

Н.А. Ахатаев — кандидат химических наук, Кызылординский университет им. Коркыт Ата, Казахстан, Кызылорда

E-mail: nurlibek.83@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-8088-6072>;

И.О. Аймбетова — кандидат техн. наук, Международный казахско-турецкий университет имени Х.А. Ясави, Казахстан, Туркестан

E-mail: science@ayu.edu.kz.

Д.У. Сексенова — ст. преподаватель. Казахский национальный педагогический университет им. Абая, Казахстан, Алматы
E-mail: s.dana1971@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-3017-9713>.

Аннотация. Если мы говорим, что опорой независимой страны является образованное поколение, то следующим вопросом повестки новой эпохи является образование, развитие науки и производства. Известно, что ядром цивилизации является образование, наука и воспитание. В статье сравнивается опыт подготовки магистров биологии в высших учебных заведениях Казахстана, возможности эффективной реализации учебного процесса с широким использованием инновационных технологий. Он включает в себе анализ научных работ казахстанских и зарубежных исследователей, а также обобщение результатов, обсуждение образовательных программ в области биологии и обзор технологий учебного процесса. Кроме того, в сравнительном анализе в статье анализируются образовательные программы, опубликованные на сайте вуза, которые готовят специалистов по образовательной программе магистратура «7M01517-Биология». Согласно исследованию, если вузы подготовят образовательные программы в сотрудничестве с работодателями и промышленностью, они внесут значительный вклад в подготовку будущих специалистов при координации учебы и сотрудничестве в научных исследованиях. Цифровизация, предпринимательство, интергация образования и науки и производства, а также развитие других отношений являются первоочередными задачами в казахстанских вузах.

Ключевые слова: образовательная программа, универсальный учебный процесс, инновационные технологии, образования в области биологии, государственный общеобязательный стандарт высшего образования

Кіріспе

Тәуелсіз ел тірегі - білімді ұрпақ десек, жаңа дәуірдің күн тәртібінде тұрған келесі мәселе — білім беру, ғылымды және өндірісті дамыту. Өркениеттің өзегі — білім, ғылым, тәрбие екендігі белгілі.

Жаңа білім беру бағдарламасы әзірленген кезде, бірінші шешім, әдетте, сәйкесінше ұлттық заңнама және қолданыстағы біліктілік жүйесі (еуропалық, ұлттық, салалық, институционалды) негізінде тағайындалған біліктілік деңгейіне қатысты болады.

Қазақстан Болон үдерісінің мүшесі болып табылатынын ескере отырып, біз бағдарламаның Болон үдерісінің стандарттарымен және Еуропалық біліктілік өлшемімен (EQF) келісілген.

Өзінің мазмұны жағынан биологиялық білім беруді жақсартып, білікті мамандарды даярлаудың тиімді жүйесін қамтамасыз ету болып табылады, бұл өз кезегінде білім беру бағдарламаларын жетілдіруді және оқу үрдісінде инновациялық технологияларды кеңінен қолдануды талап етеді.

Қазіргі заманғы қатынастардың өзгеруіне сәйкес, оқытудың теориялық

және практикалық аспектілерін біріктіруге негізделген, дамудың стратегиялық компоненттерінің бірі ретінде, жаңа (магистрлерді) биологтарды қалыптастыру мақсатын көздейді. Болон үрдісінің негізгі қағидаларын сақтау арқылы оқу орындарының белгілі бір еркіндігі, тиісті білім беру бағдарламаларын сәйкесінше дамытуы.

Жоғары білім үнемі өзгеріс үстінде болады Жаһандану және қоғамдағы білім беру рөлінің артуына байланысты қазіргі заманғы жоғары оқу орындары (ЖОО) қоғамдық пікірталас нысанына айналып отыр. Жаһандану мен идеологиялық конвергенция қазіргі заманғы университеттердің миссияларында, ұйымдық құрылымдарында және білім беру бағдарламаларында институционалдық өзгерістердің орын алуына себепші болады (Carnoy, 2016).

Сонымен қатар білім экономикасы - ұлттық жоғары білім беру жүйелерінің бәсекеге түсе алуына жағдай жасайды (Stromquist & Monkman, 2014).

Жоғары білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандарты ережелерін орындау, кәсіптік білім беру бағдарламаларын іске асыру талаптарын, нәтижелерін анықтау қажеттілігін өзектендіреді.

Стандарт, кәсіптік білім берудің негізгі міндеттері мен артықшылықтарына бағытталған, Білім алушылардың, қоғам мен мемлекеттің бүгінгі мен ертеңгі жарқын болашағы үшін қажеттілігін көрсетеді. Берілген фактор кәсіптік білім берудің мазмұнына, оқыту нәтижесін бағалау тетіктеріне әсер етеді және болашақ биологтарды даярлауды жетілдіру тәсілдерін анықтау үшін ЖОО білім беру бағдарламаларын салыстыру қажеттілігін туғызады. Бұл ретте салыстырмалы талдаудың негізгі критерийлері ретінде міндетті білім беру бағдарламасы, жоғары оқу орнында міндетті түрде оқытылатын пәндердің мазмұны, сонымен қатар білім алушылардың өздері таңдайтын пәндерге саралау жүргізіледі.

Зерттеудің мақсаты

Зерттеудің мақсатында — биология магистрі бойынша білім беру бағдарламаларына талдау жасалып, білім алушылардың өздері таңдайтын пәндерге саралау жүргізіледі.

Жоғары оқу орындарындағы биология магистрі бойынша биологтарды даярлау тәжірибелерін салыстыру, инновациялық технологияларды кеңінен қолдана отырып оқу үрдісін тиімді жүзеге асыру мүмкіндіктерін қарастыру, жоғары оқу орындарындағы биолог мамандардың оқу тиімділігін жетілдіру. Пән биология мамандығы бойынша Қазақстан тәжірибесінде әзірленген білім беру бағдарламалары және енгізілген оқыту технологияларын қолдану.

Зерттеудің әдіснамасы

Қазақстан және шетел зерттеушілерінің ғылыми жұмыстарына талдау жасау, сондай-ақ нәтижелерді жинақтау биология мамандығы бойынша білім беру бағдарламаларын талқылау мен оқу үдерісінің технологияларын қарау. Салыстырмалы зерттеуде *педагогикалық компаративистика* әдістері қолданылды: білім беру бағдарламаларын келесі критерийлер бойынша салыстырмалы талдау жасалады; мемлекеттік стандарт бойынша, міндетті

пәндер саны; оқу орны мен білім алушылардың өздері айқындайтын пәндер; білім беру бағдарламаларын жобалау кезінде басым аспектілерді айқындау; оқу үдерісіне инновациялық технологиялар мен әдістерді енгізу. Гипотеза ретінде оқу үрдісінің тиімділігін жетілдіру және жоғарлату арқылы білім беру бағдарламаларын жобалау және оқытудың дәстүрлі форматын инновациялық мүмкіндіктермен біріктіре отырып, практикалық оқу сабақтарының құрамдас бөлігін арттыру болып табылады.

Зерттеу жұмысын жүзеге асыру кезеңдері бұл, біріншіден, дайындық, зерттелетін тақырып бойынша зерттеушілердің жұмыстарымен таныстыру; екіншіден, деректермен жұмыс істеу тәртібінің кезектілігін орнату; үшіншіден, зерттеудің өзі, қазіргі уақытта зерттеліп жатқан сұрақтың іске асырылып жатқан ережелерін талдау; төртіншіден, қорытындылар мен нәтижелерді анықтау.

Қазақстанның ЖОО биология бойынша білім беру бағдарламаларын зерттеудің салыстырмалы талдау әдісі қолданылады, бұл оның жалпы негіздерін айқындауға және білуге мүмкіндік береді, зерттеудің айрықша ерекшеліктерін анықтауға, жұмыс бойынша логикалық әдіс қорытынды мен ережелерді шығаруға көмектеседі.

ЖОО — білім беруші ретінде адам капиталын қалыптастырудың негізгі көзі болып табылады. Зерттеушілердің көпшілігінің пікірінше ақпараттық қоғамды қалыптастыру кезіндегі университет қызметінде туындайтын басты қиындықтардың бірі — университеттің де, жалпы алғанда сол саланың өзінің де ақпараттық-коммуникациялық инфрақұрылымының нашар дамуы болып есептеледі, бұл білім берудегі басқарудың тиімділігін айтарлықтай төмендетеді.

Білім беру бағдарламалары міндетті, элективті немесе қосымша жүргізілетін оқыту және білім беру курстарынан немесе модульдерден тұрады.

Бағдарламаны әзірлеу оқыту бағдарламасының жалпы құрылымын жасауды көздейді. Оқыту курстарындағы білім беру жұмыстары мен бағалау түрлері бір-бірін толықтырып тұратынын білдіретін тұтастай көзқарас қажет. Бағдарламалар нөлден басталып жасалуы тиіс немесе көбнесе қолданыстағы бағдарламалар негізінде өзгертілуі керек. Бағдарламаны әзірлеуде төмендегідей аспектілерді ұсынуды талап етеді:

- бағдарламаны негіздеу - оқу барысындағы қажеттіліктерді, нарықтағы сұраныстарды және мүдделі тараптардың қажеттіліктерін қанағаттандыру;
- бағдарламаның университеттің міндетімен байланысуы;
- оқыту, білім беру және бағалау әдістерінің үйлесуі;
- болашақ жұмыспен қамтылу дағдыларын дамыту және бағдарлама мазмұнының осы мамандық пен кәсіптің нақты әлемімен сәйкестілігі.

Топпен жұмыс жасайтын оқытушылар өздерінің тәжірйбелерін біріктіріп, кәсіби көзқарастарын үйлестіре отырып, білім беру бағдарламасының сапасына үнемі нақты ықпалдарын тигізеді. Жоғары оқу орнынан кейінгі білім беру бағдарламалары құрылымындағы бірзділікті айқындайтын ережелер магистрлік және докторлық бағдарламалардың сипаттамалары мен құрылымын анықтай алады. Мысалы, қажетті курстар (арнайы пәндер немесе кең ауқымды

дағдылар) мен студенттердің ғылыми-зерттеу жұмыстары арасындағы тепе-теңдік тұрғысында болады.

Білім алушылардың барлығын өзіне қызықтыратын білім беру бағдарламаларын басқарудың стратегиялары мен рәсімдерін әзірлеуге оқу орны мен мақсатты топтарында білім алушылардың қорғалған сипаттамалары және әртүрлі әлеуметтік шығу тегі бар өкілдігі қарастыратын рәсімдерге ерекше назар аудару керек (May and Felsing, 2010).

Зерттеудің нәтижелері

Магистрлік білім - бұл маманның, яғни магистратураның білім беру бағдарламасын игеру үрдісінің нәтижесі, кәсіби және тұлғалық қасиеттерді, сонымен бірге кәсіби саладағы зерттеу құзіреттілігін дамытуға бағытталған іс-шаралар, білім беру барысында туындайтын инновациялық мәселелерді шешуге мүмкіндік береді. Ол қоғамның озық сұраныстарына жедел, тындырымды жауап беруімен көріне отырып, кәсіби дайындықтың икемділігімен сипатталады (Пиралова, 2010: 78).

Мемлекеттік жалпы білім беру стандартының ережелеріне сәйкес жоғарғы оқу орны білім беру бағдарламаларын өздігінен әзірлеп, оны іске асырады. Бағдарламаны жобалау кезінде келесі қағидалар сақталуы керек:

- күтілетін оқу нәтижелеріне негізделген құзіреттілік тәсілі, бұл жерде негізгі болып енгізілген білім ресурстары емес, уақыт барысында қол жеткізілетін нәтижелер;

- білім алушылардың жеке оқу жоспарын құрастыруға қатысуы. Білім алушының нені оқитынына назар аударылады, яғни оқу әдістерін пайдаланып және оның алған тәжірибесін ескере отырып, оған жеке тәсіл қолданылады, сонымен қатар білім алушының қажеттілігі мен қабілеттілігі ескеріледі;

- негізі немесе іргетасы ретінде, білім беру бағдарламасының мазмұны ғылымның, экономиканың дамуына және технологиялар мен қоғамдық өмірдің басқа да салаларының үздіксіз жетілуімен, соңғы жетістіктерінің деңгейіне сәйкес келуі керек. Бұл қағида авторлық немесе арнайы курстарды енгізу арқылы жүзеге асырылады;

- пән аралық тәсіл, жалпы білімді дамытудағы жетістік және оған қол жеткізуде көрінетін өнім ретінде жеке пәндерді оқыту дағдылары.

Білім беру бағдарламасының құрылымы міндетті немесе базалық және вариативті бөліктерді қамтиды: базалық бөлім білім беру стандартында анықталған құзыреттіліктердің қалыптасуын қамтамасыз етеуді белгілейді, оған мыналар кіреді: білім беру стандартымен анықталған пәндер; жоғары оқу орындарының өздері анықтаған пәндер; сондай-ақ мемлекеттік қорытынды аттестаттау; вариативті бөлімде құзыреттерді тереңдету қажеттілігін анықтай отырып, білім беру бағдарламасының мазмұны өзінің бағытына байланысты оқу орны белгілеген және анықталған білім беру стандартымен, сондай-ақ өзі ұсынған пәндерді қамтиды.

Сонымен, білім беру бағдарламасы өзінің негізгі білімнің құрастырушы жиынтығы екенін көрсетіп, ол ұйымдық оқыту ережелерін, оқытудың бағалау

формаларын, қандай да бір енгізілген білім беру бағдарламасының жалпы сипаттамасын және оқу жоспарын, пәндердің жұмыс бағдарламалары, тәжірибелері, әдістемелік материалдар мен басқа да элементтерін қамтиды және бұл жоғары оқу орны мекемесінің шешімімен ескеріледі.

Ғылыми прогресс қазіргі заманғы цифрлық технологиялар саласындағы білім алушылардың өзіндік жұмысы мен тәжірибелік дайындығын арттыра отырып, теориялық құрастырылған пәндерді азайтуды қажет етеді.

Оқытудың заманауи әдістемелері жоғары оқу орындарында инновациялық технологияларды енгізу арқылы іске асырылуда. Интернеттің қол жетімділігі, порталдар, оқу орнының қосымшалары, цифрлық оқу әдістемелік материалдар арқылы ақпарат алу мүмкіндігі білім алушыны тез және мобильді түрде қызықтыру мен оқу пәндеріне дайындалуға көмектесуге мүмкіндік береді, тиісті пәндерді оқу кезінде оқытушы негізгі бағыттаушы болып табылады.

Жұмыс берушілердің ЖОО-на ұсынатын негізгі жағымсыз тұсы теорияның тәжірибемен үйлеспеуі, яғни бітіруші түлектің құжаттарды әзірлеуде педагогика саласында қажетті ресурстармен жұмыс істеу дағдыларының болмауы және іс-әрекет пен оның әртүрлі ерекшеліктеріне психологиялық тұрғыдан дайын еместігі. Сондықтан білім беру бағдарламасын құрастыру кезінде жұмыс берушілердің қатысуы ерекше маңызға ие болады, себебі бұл құзыреттілікті әзірлеумен қатар өндірістік тәжірибелерді ұйымдастыру және жүргізу барысында маңызды. Білім алушыларды дайындау мен оқыту формальды сипатта жүрмеуі керек, егер білім алушыны оқу барысында кәсіби дағдылар алмаса, теориялық білімді бекітпесе; онда олардың қазіргі уақыттағы дайындық дәрежесін анықтау мүмкін емес (ҚР Ғылым және жоғары білім министрінің 18.11.2022 № 145).

Магистратура деңгейіндегі «биология» немесе «жаратылыстану» бағыты бойынша Қазақстандық жоғары оқу орындары Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университетінің, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің, Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университетінің, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің, Қ.А. Ясауи атындағы қазақтүрік университетінің, Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеттерінің Қазақстан Республикасының мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандарты негізінде және білім беру бағдарламаларының ерекшеліктерін қарастырамыз.

Магистратураның білім беру бағдарламасының мазмұны мыналардан тұрады:

1) базалық және бейіндеуші пәндер циклдерін зерделеуді қамтитын теориялық оқу;

2) магистранттарды тәжірибелік даярлау: тәжірибелердің, ғылыми және кәсіби тағылымдамалардың түрлері;

3) ғылыми-педагогикалық магистратура үшін — магистрлік диссертацияны орындауды қамтитын ғылыми-зерттеу жұмысы немесе бейінді магистратура

үшін – магистрлік жобаны орындауды қамтитын эксперименттік — зерттеу жұмысы.

Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес «Жоғары және жоғары оқу орнынан кейінгі білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандарты» (ЖЖОКБ МЖМС) жоғары білім берудің барлық салаларын анықтайды (бұйрық, 2023, №23).

Білім беру бағдарламаларының негізінде оқу жоспарлары (жұмыс оқу жоспарлары, магистранттардың жеке оқу жоспарлары) қалыптастырылады және оқу пәндері бойынша жұмыс оқу бағдарламалары (силлабустар) әзірленеді.

Ғылыми-педагогикалық бағыттағы магистратурада бейіндеуші пәндер циклінің көлемі магистратураның білім беру бағдарламасының жалпы көлемі 53 академиялық кредитті құрайды.

«Биология» білім беру бағдарламасы бойынша жалпы білім беретін, базалық пәндер (БП) мен міндетті компонент (МК) және кәсіптік пәндер (КП) мен ЖОО енгізілген таңдау бойынша компонент (ТК) пәндерін қамтиды. Базалық және бейіндік пәндердің соңғы екеуі ғана енгізілген: жоғары оқу орны компоненті мен таңдау компоненті. Стандартта міндетті компонент пәндерінің тізімі айқындалады, тізімге көлемін өзгертуге болмайтын пәндер енгізіледі. Оларға мына пәндер жатады: Ғылым тарихы мен философиясы, шет тілі (кәсіби), жоғары мектеп педагогикасы, басқару психологиясы, педагогикалық практика. Жоғары оқу орны компоненті (ЖК) мен таңдау компоненті (ТК) пәндерін ЖОО-ры өздері анықтайды.

Қазақстанның жоғары оқу орындарында бірінші кезектегі басымдылық беретін мәселелер цифрландыру, кәсіпкерлік, білім мен ғылымды және өндірісті интеграциялау мен басқа да қатынастарды дамыту.

Атап айтқанда, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті «7M01504-Биология» білім беру бағдарламасында «Биологиялық білім беруде виртуалдық зертхананы қолдану», «Биологиялық білім беруде сандық контент», «Биологиядағы заманауи білім беру технологиялары» және т.б.пәндер (Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті).

Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университетінің «7M01505-Биология» білім беру бағдарламасында «Ғылыми және ғылыми-техникалық қызмет нәтижелерін коммерциализациялау», «STEM-заманауи білім беру кеңістігіндегі технологиялар», «Білім берудегі ғылыми зерттеулерді тәжірибеге енгізу» және т.б. пәндер (Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті).

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің «7M01513-Биология» білім беру бағдарламасы «Ақпараттық биологияға кіріспе», «Фитопатология» және т.б. пәндер (Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті).

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің «7M01505-Биология» білім беру бағдарламасында «Биологиялық ақпаратты

іздеу және құрылымдау технологиясы», «Жалпы және кәсіптік білім беру жүйесінде жобалық және зерттеу жұмыстарын ұйымдастыру» және т.б.пәндер (Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті).

Қ.А. Ясауи атындағы қазақ-түрік университетінің «7М01507-Биология» білім беру бағдарламасында «Нейробиология», «Биотехнология» және «Нанотехнология», «Кинология негіздері» және т.б.пәндер (Қ.А. Ясауи атындағы қазақ-түрік университеті).

М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университетінің «7М01505-Биология» білім беру бағдарламасында «Киберпедагогика негіздері», «Биологиядан электронды оқыту», «Биофизиканың қазіргі мәселелері» және т.б.пәндер (М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті).

Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университетінің «7М01505-Биология» білім беру бағдарламасында «Жоғары мектепте биологияны оқытудың инновациялық технологияларын қолдану», «Биологияда ғылыми жобаларды ұйымдастыру» және т.б.пәндер (Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті).

Қорқыт Ата атындағы университеттің «7М01517-Биология» білім беру бағдарламасы «Ғылыми-әдістемелік зерттеу негіздері», «Биологиядағы статистикалық әдістер», «Арал өңірінің өсімдіктер мен жануарлар дүниесінің биоалуантүрлілігі», «Биологиялық эксперименттерді ұйымдастыру» сияқты пәндерден құралады (Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті).

Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес «Жоғары және жоғары оқу орнынан кейінгі білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандарты» (ЖЖОКБМЖМС) бойынша ЖОО-ры өз бетімен міндетті компонент пәндерінің санын азайту арқылы, мемлекеттің қажетті мамандарға сұраныс жағдайларын талдай отырып мамандарды дайындауға бағытталған.

Жоғарыда айтылғандардың негізінде Қазақстанның ЖОО-ның басымдықтарын белгілеуге болады. Қазіргі ЖОО-ның білім беру бағдарламасында инновациялық технологияларды, пайдаланып, қажетті пәндерді оқытып дамытуға бағытталған. Оқытудың дәстүрлі форматымен оқыту, біздің ойымызша, кәсіби магистр мамандарды даярлауда тиімді нәтижеге қол жеткізудің ең жақсы түрі болып табылады.

Білім беру бағдарламаларын қалыптастыру, вариатипті пәндерді таңдау құқығы білім алушыларға және ЖОО-ның мамандар дайындайтын кафедраларға беріледі.

Салыстырмалы талдау жұмысын жалғастыру мақсатында магистратура «7М01517-Биология» білім беру бағдарламасы бойынша мамандар дайындайтын ЖОО-ның білім беру бағдарламаларын университет сайтына жарияланған нұсқалары қарастырылды (2019–2023 оқу жылдары қарастырылады).

Білім беру бағдарламаларын қалыптастыруда, вариатипті пәндерді ұсыну білім алушылардың білім мен ғылым, өндіріспен және тәжірибе жинауға байланысты жұмыс берушілердің талаптарын қанағаттандырады.

Мысалы атап айтқанда, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

«7M01504-Биология» білім беру бағдарламасында «Инклюзивті биологиялық білім беру», «Теориялық және практикалық биологияның заманауи проблемалары», «Биологиялық білім беруде сандық контент» және т.б.пәндерді жүргізеді.

Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университетінің «7M01505-Биология» білім беру бағдарламасында «Биологиядағы шет-тілін оқыту», «Ғылыми және ғылыми-техникалық қызмет нәтижелерін коммерциализациялау», «Зоологиядан тәжірибелік зерттеулер», «Хроно-биология» секілді пәндерді оқытуы.

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің «7M01513-Биология» білім беру бағдарламасы «Жануарлар мен өсімдіктердің алуантүрлігін сақтау», «Фитопатология» және «Биологияны оқытудағы технологиялар» мен «Мінез-құлық генетикасы» және т.б.пәндер.

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің «7M01505-Биология» білім беру бағдарламасында «Педагогикалық шеберлік негіздері», «Флористика негіздері», «Қолданбалы биотехнология» мен «Микроорганизмдер биологиясы» және т.б. пәндер жүргізіледі.

Қ.А. Ясауи атындағы қазақ-түрік университетінің «7M01507-Биология» білім беру бағдарламасында «Гельминтология», «Микология», «Кинология негіздері» және «Өсімдіктер зианкестері» т.б.пәндер қамтылған.

М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университетінің «7M01505-Биология» білім беру бағдарламасында «Бионанотехнология», «Киберпедагогика негіздері», «Биологиядан электронды оқыту», «Селекцияның заманауи әдістері», «Қазақстан ландшафтарын зерттеу» және т.б.пәндер оқытылады.

Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университетінің «7M01505-Биология» білім беру бағдарламасында «Биологиялық статистика», «Өндірістік микробиология», «Альгология» және т.б.пәндер енгізілген.

Қорқыт Ата атындағы университеттің «7M01517-Биология» білім беру бағдарламасы «Биологиядағы статистикалық әдістер», «Омыртқалы жануарлардың анатомиясы», «Биологиялық статистикалық әдістер мен ғылыми зерттеулерді ақпараттандыру және компьютеризациялау» сияқты пәндер оқытылады.

Білім беруде интерактивті технологияларды қолдану барысында компьютерлік және АКТ құралдардың көмегімен білім алушыларға оқу үрдісінде жаңаша ұйымдастырылған жұмыстарды пайдалануды қажет етеді.

Сондықтан интерактивті технологияларды және әдіс-тәсілдерді оқу үдерісіне енгізу, оқытудағы әртүрлі көмекші әдістерді пайдалануды міндеттейді. Оқу үдерісінде интерактивті әдістерді оқытушы өзінің сабақ беру барысында білімалушылар мен қарым - қатынас кезінде пайдаланып, педагогикалық мансабында жақсы жетістіктерге жетеді.

Инновациялық технологияларды қолдану барысында мынадай жетістіктерге қол жетуге болады:

- білімалушылардың мотивациясын арттырып, танымдық әрекеттерін дамытады.

Биология сабағында түрлі танымдық белсенді әдістерді пайдаланып, сабақты бекітуге немесе қорытындылауға болады;

- сабақ барысында топтық жұмыс кезінде оқытушы мен студенттер арасында психологиялық қолайлы жағдай қалыптастыру. Биология пәнінде тақырып бойынша миға шабул әдісін, кейс-стади әдісін, пікірталастарды қолдануға мүмкіндік береді. Оқытушы білімалушыларды тек бақылап қана қоймай, дұрыс бағытқа бағыттап отырады;

- білімалушылардың шығармашылық қабілеттерін шыңдау арқылы болашақта жақсы маман болуына бағыт беру, қиыншылықтарды жеңе білуге үйрету;

- оқытушының еңбек өнімділігін арттыру, оқу үдерісінде АКТ құралдарын және түрлі платформаларды сабақ барысында пайдаланып, кәсіби жетістіктерге жету.

Магистратураның «6N0113-Биология», «6M011300-Биология», «7M01517-Биология» мамандығының білім беру бағдарламасының мазмұны. «Жоғары және жоғары оқу орнынан кейінгі білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандартындағы пәндердің құрылымы» (ЖЖОКБ МЖМС)

Пәндер циклы	ҚР МЖМСБС 3.09.265-2006	ҚР МЖМСБС 5.04.033-2008	ҚР МЖМСБС 7.09.106-2009	ҚР МЖМСБС 5.04.033-2011	ЖЖОКБ МЖМС 13.05.2016ж. №292 қау-лысы	ЖЖОКБ МЖМС 31.10.2018ж. №604 бұй-рығы	ЖЖОКБ МЖМС 19.01.2023ж. №21 бұй-рығы
	<i>Кредит саны</i>	<i>Кредит саны</i>	<i>Кредит саны</i>	<i>Кредит саны</i>	<i>Кредит саны</i>	<i>Кредит саны</i>	<i>Кредит саны</i>
1 Базалық пәндер (БП)	24	16	16	16	20	84	88
1 Міндетті компонент (МК)	12	9	9	8	8	20	20
2 Таңдауы бойынша компонент (ТК)	12	7	7	8	12	15	15
2 Кәсіптік (КП) немесе Бейіндік пәндер (Бел)	24	18	18	18	22	49	53
1 Міндетті компонент (МК)	12	6	6	2	2		
2 Таңдауы бойынша компонент (ТК)	12	12	12	16	20		
3 Практика* (педагогикалық, ғылыми-зерттеу)	3	6	6	6	6	24	24

4	Магистрлік диссертацияның орындалуын қамтитын магистранттың ғылыми-зерттеу жұмысы (МҒЗЖ)	11	11	11	7	7		
5	Қорытынды аттестация (ҚА)		2	2	4	4	12	8
1	Кешенді емтихан (КЕ)		1	1	1	1		
2	Магистрлік диссертацияны рәсімдеу қорғау (МДРК)		1	1	3	3		
Барлығы		63	46	47	51	59	120	120

Магистратура деңгейіндегі «биология» немесе «жаратылыстану» бағыты бойынша Қазақстандық жоғары оқу орындары Қазақстан Республикасының мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандарты негізінде және білім беру бағдарламаларындағы биологиялық пәндерінің ерекшеліктері

№	Жоғары оқу орындары	Пән саны	Пәндер циклы					
			Базалықпәндер(БП)			Бейіндеуші пәндер (БеП)		
			БП ЖК	БП ТК	Кредит саны	БеП ЖК	БеП ТК	Кредит саны
1	Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті	16	4	4	45	4	4	63
2	Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті	22	4	6	46	2	10	64
3	Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті	23	4	6	45	3	13	65
4	Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті	23	5	7	49	2	9	54
5	Қ.А. Ясауи атындағы қазақ-түрік университеті	21	4	6	46	5	6	55
6	Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті	22	4	6	45	1	11	67
7	Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті	22	4	6	47	2	10	63
8	М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті	25	4	6	39	3	12	75

Ескерту*

Мәліметтер университеттердің ресми сайттарынан алынды.

<http://esuvo.platonus.kz>

1. Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
2. Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

3. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті
4. Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті
5. Қ.А. Ясауи атындағы қазақ-түрік университеті
6. Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті
7. Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті
8. М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті

Қорытынды

Отандық жоғарғы оқу орындарының алдында жергілікті нарықта да, әлемдік қоғамдастық деңгейінде де сұранысқа ие бола алатындай білім беру қызметтері мен ғылыми өнімдерді ұсыну міндеті тұр.

Білім беру бағдарламасының құндылығы мен мазмұны бағдарламада берілген пәндердің анықтамасымен ғана сипатталмайды, ол білімалушыға оқу үдерісінде бағдарламаны жүзеге асырауда жоспарланған нысандарды жүзеге асыру ұсынылады. Білім беру бағдарламасының негізгі мақсаты білімалушының дамуы мен маман болып қалыптасуына ықпал жасау.

Қазіргі қоғамның сұранысына білімалушының қандай пәнді оқығаны емес, оның қандай дағды мен білімді меңгергені және алған тәжірибесі маңызды. Білім беру бағдарламасының мәні мынада оқу үдерісі кезінде барлық білімалушылардың сапалы және тиімді білім беру қызметін жүзеге асыру болып табылады.

Сонымен университеттер білім беру бағдарламаларын жұмыс берушімен және өнеркәсіппен бірлесе отырып дайындаса, оқуды үйлестіру мен ғылыми-зерттеу жұмыстарындағы ынтымақтастықты, сондай-ақ жас кәсіпкерлер мен қолдаушылар және демеушілер арасындағы қарым-қатынастың делдалы ретінде табиғи (нақты) алаңына айналады.

Білімалушыларды оқытуда инновациялық әдістерді және технологияларды пайдалану- педагогикалық іс-әрекеттің мазмұны мен формасын толықтыру негізінде оқыту үдерісін жетілдірудің маңызды бөлігіне айналды. Компьютерлік бағдарламалар мен платформаларды, интернет желісін, электрондық оқулықтарды, мультимедиялық технологияларды, сонымен қатар қашықтан оқыту технологиясын пайдалану жоғары оқу орындарында білімді өздігінен және ғылыми-зерттеу жұмыстарына кеңінен пайдаланады. Бұл үшін ЖОО орындарында ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолжетімді ету және жетілдіру күн талабы.

Магистранттардың өз бетінше шешім қабылдау дағдыларын қалыптастыру мүмкіндігін беру үшін интерактивті технологияларды қолдануға көңіл бөлген жөн. Қазіргі цифрлық инновациялар оқу үдерісіндегі оқытудың дәстүрлі әдістерін, интерактивті әдістермен үйлестіруге мүмкіндік береді.

Білім беру бағдарламаларын қалыптастыру барысында жұмыс берушілер қатарына өңірлік өкілдермен бірге, республикалық, әлемдік, университеттердің тәжірибелерін назарда ұстау сапалы кадрлар дайындауға ықпалын тигізеді, әріптестік байланыс басты назарда болуы керек деп санаймыз.

REFERENCES

- European Credit Transfer and Accumulation System (ECTS)
<https://education.ec.europa.eu/education-levels/higher-education/inclusive-and-connected-higher-education/european-credit-transfer-and-accumulation-system>
- Carnoy M., 2016 — Educational Policies in the Face of globalization: Whither the Nation State. In K. Mundy, A. Green, B. Lingard & A. Verger. (Eds.), Handbook of Global Education Policy. John Wiley & Sons. The Handbook of Global Education Policy. Pp. 27–42
- Stromquist N.P. & Monkman K., 2014 — Defining Globalization and Assessing its implications for Knowledge and Education Revisited. In N.P. Stromquist & K. Monkman. (Eds.), Globalization and Education: Integration and Contestation across Cultures. Lanham, MD: R&L Education
- Piralova O.F., 2010 — Features of training in the magistracy of modern universities // Successes of modern natural science. – 2010. – № 5. – Pp. 78–80; URL: <https://natural-sciences.ru/ru/article/view?id=8125>
- Developing and embedding inclusive policy and practice in higher education Dr Helen May Kath Bridger January 2010 <https://aau.org/wp-content/uploads/sites/9/2018/04/Developing-Embedding-Inclusive-Policy-Practice-Report-final.pdf>
- On amendments to the Order of the Minister of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan dated July 20, 2022 № 2 "On approval of state mandatory standards of higher and postgraduate education" 18.11.2022 № 145 of the Minister of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan.
- Typical principles of activity of organizations of higher and (or) postgraduate education. Approved by the Order of the Minister of Education and Science of the Republic of Kazakhstan dated October 30, 2018 No. 595 (with amendments and additions dated January 20, 2023 № 23)
- Order of the Minister of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan dated July 20, 2022 № 2 on the approval of state mandatory standards of higher and postgraduate education. Registered with the Ministry of Justice of the Republic of Kazakhstan on July 27, 2022 for No. 28916. <https://www.ektu.kz/files/law/MonRk/v2200028916.20-07-2022.kaz.pdf>
- Unified Higher Education Management System http://esuvo.platonus.kz/#/register/education_program/application/406
- Al-Farabi Kazakh National University http://esuvo.platonus.kz/#/register/education_program/application/41466
https://www.kaznu.kz/kz/education_programs/magistracy/speciality/1494
- L.N. Gumilyov Eurasian National University http://esuvo.platonus.kz/#/register/education_program/application/159
- E.A. Buketov Karaganda State University
http://esuvo.platonus.kz/#/register/education_program/application/41571 <https://buketov.edu.kz/kz/page/magistr>
- Aktobe Regional State University named after K. Zhubanov
http://esuvo.platonus.kz/#/register/education_program/application/40373 http://fe.arsu.kz/?page_id=2474
- Kazakh-Turkish University named after H.A. Yasavi http://esuvo.platonus.kz/#/register/education_program/application/40681:/
- South Kazakhstan State Pedagogical University http://esuvo.platonus.kz/#/register/education_program/application/44517
- Korkyt Ata Kyzylorda University http://esuvo.platonus.kz/#/register/education_program/application/37142
- M.H. Dulati Taraz Regional University http://esuvo.platonus.kz/#/register/education_program/application/33243

BULLETIN OF NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
ISSN 1991-3494
Volume 3. Number 403 (2023), 83-91
<https://doi.org/10.32014/2023.2518-1467.494>

IRSTI 29.01.45

© **E. Ergobek***, **Sh. Ramankulov**, **E. Dosymov**, 2023
Khoja Ahmet Yassawi International Kazakh-Turkish University,
Turkestan, Kazakhstan.
E-mail: esim_1998@bk.ru

THEORETICAL ASPECTS OF THE PROBLEM OF DEVELOPING STUDENTS' CRITICAL THINKING BASED ON STEM LEARNING

Ergobek E. — PhD student, Physics department, Khoja Ahmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan

E-mail: esergobek@gmail.com. ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9338-129X>;

Ramankulov Sh. — Assoc. Prof., PhD, Physics department, Khoja Ahmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan

E-mail: sherzod.ramankulov@ayu.edu.kz. ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4786-942X>;

Dosymov Y. — PhD, Physics department, Khoja Ahmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan

E-mail: dossymov.elmurat@ayu.edu.kz. ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4258-8669>.

Abstract. The rapid development of digital technologies in the context of the Fourth Industrial Revolution has led to the fact that, along with IT specialists, specialists in the field of high technologies and education have become the most in demand in society. The problem of the ability of future specialists in the field of education to apply STEM knowledge in their profession has become an urgent study of modern society. Nevertheless, it follows from the research in this area that the professional training of future specialists in STEM education, especially in the field of physical education, is due to the lack of labor associated with the effective implementation of STEM education. The main idea of our research is to determine the theoretical aspects of training future physical specialists in the field of STEM and, accordingly, to improve the methodological system of training. This article defines the essence and significance of the use of STEM technology in the effective implementation of education, the main functions and goals of its implementation in the educational process, the principles of STEM education. The results of the analysis of scientific papers, educational programs based on qualitative research methods used in the study showed that, along with developed countries and the Republic of Kazakhstan, STEM education in physics requires attention to the development of scientific literacy of students, thereby bringing the science and technology industry in the country to a high level.

Keywords: STEM education, critical thinking, future specialist in physics, teaching physics, theoretical aspect, technology

«This research has been/was/is funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Grant № AP19579398)».

© **Е. Ергөбек***, **Ш. Раманқұлов**, **Е. Досымов**, 2023

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

Түркістан, Қазақстан.

E-mail: *esim_1998@bk.ru*

STEM ОҚЫТУ НЕГІЗІНДЕ БІЛІМГЕРЛЕРДІҢ СЫН-ТҰРҒЫСЫНАН ОЙЛАУЫН ДАМУ ТҰРАҚТЫ МӘСЕЛЕСІНІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

Ергөбек Е. — докторант, Физика кафедрасы, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан

E-mail: *esergobek@gmail.com*. ORCID <https://orcid.org/0000-0002-9338-129X>;

Раманқұлов Ш. — доцент, PhD-докторы, Физика кафедрасы, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан

E-mail: *sherzod.ramankulov@ayu.edu.kz*. ORCID <https://orcid.org/0000-0002-4786-942X>;

Досымов Е. — аға оқытушы, PhD-докторы, Физика кафедрасы, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан

E-mail: *dossymov.elmurat@ayu.edu.kz*. ORCID <https://orcid.org/0000-0003-4258-8669>.

Аннотация. Төртінші өнеркәсіптік революция жағдайында цифрлық технологиялардың қарқынды дамуы IT-мамандармен қатар, жоғары технологиялар мен білім беру саласындағы мамандардың қоғамда ең көп сұранысқа ие болуына алып келді. Білім берудегі болашақ мамандардың STEM саласындағы білімдерін өз кәсібінде қолдана алу мәселесі қазіргі қоғамның өзекті зерттеулеріне айналды. Дегенмен, аталған бағыттағы зерттеулерден STEM білім берудегі болашақ мамандардың кәсіби дайындығы, әсіресе, физика білім беру бағытында STEM білім беруді тиімді іске асырумен байланысты еңбектердің жетіспеушілігі алға тартады. Болашақ физика мамандарын STEM саласында даярлаудың теориялық аспектілерін айқындап, соған сәйкес оқытудың әдістемелік жүйесін жетілдіру біздің зерттеуіміздің негізгі идеясы болып табылады. Бұл мақалада білім беруді тиімді жүзеге асыруда STEM технологиясын қолданудың мәні мен маңызы, оны оқу үдерісіне енгізудің негізгі функциялары мен мақсаттары, STEM оқытудың қағидаттары айқындалды. Зерттеу барысында қолданылған сапалық зерттеу әдістері негізінде ғылыми еңбектерге, білім беру бағдарламаларына жүргізілген талдау нәтижелері дамыған елдермен қатар, Қазақстан Республикасында да физика бойынша STEM білім беруде студенттердің ғылыми сауаттылығын дамытуға, сол арқылы елдегі ғылым мен технология саласын жоғары деңгейге шығаруға назар аударуды қажет ететіндігін көрсетті.

Түйін сөздер: STEM білім беру, сын тұрғысынан ойлау, болашақ физика маманы, физиканы оқыту, теориялық аспект, технология

© Е. Ергобек*, Ш. Раманкулов, Е. Досымов, 2023

¹Международный казахско-турецкий университет им. Ахмеда Ясави,
Туркестан, Казахстан.
E-mail: esim_1998@bk.ru

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ ОБУЧАЮЩИХСЯ НА ОСНОВЕ ОБУЧЕНИЯ STEM

Ергобек Е. — докторант, кафедра физики, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави, Туркестан, Казахстан

E-mail: esergobek@gmail.com. ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9338-129X>;

Раманкулов Ш. — доцент, доктор PhD, кафедра физики, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави, Туркестан, Казахстан

E-mail: sherzod.ramankulov@ayu.edu.kz. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4786-942X>;

Досымов Е. — старший преподаватель, доктор PhD, кафедра физики, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави, Туркестан, Казахстан

E-mail: dossymov.elmurat@ayu.edu.kz. ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4258-8669>.

Аннотация. Стремительное развитие цифровых технологий в условиях Четвертой промышленной революции привело к тому, что наряду с IT-специалистами наиболее востребованными в обществе стали специалисты в области высоких технологий и образования. Проблема способности будущих специалистов в области образования применять знания в области STEM в своей профессии стала актуальным исследованием современного общества. Тем не менее, из исследований данного направления следует, что профессиональная подготовка будущих специалистов в STEM-образовании, особенно в области физического образования, обусловлена отсутствием труда, связанного с эффективной реализацией STEM-образования. Основной идеей нашего исследования является определение теоретических аспектов подготовки будущих физических специалистов в области STEM и, соответственно, совершенствование методической системы обучения. В данной статье определены сущность и значение применения технологии STEM в эффективной реализации образования, основные функции и цели ее внедрения в учебный процесс, принципы обучения STEM. Результаты проведенного анализа научных работ, образовательных программ на основе качественных методов исследования, использованных в исследовании, показали, что наряду с развитыми странами и Республикой Казахстан STEM-образование по физике требует внимания к развитию научной грамотности студентов, тем самым выводу отрасли науки и технологий в стране на высокий уровень.

Ключевые слова: STEM-образование, критическое мышление, будущий специалист по физике, преподавание физики, теоретический аспект, технологии

Introduction

In the context of the Fourth Industrial Revolution, due to the emergence of a large number of digital tools, the applicability of physics in various fields of modern

Natural Sciences began to increase rapidly. As a result of meta-analysis of articles in high-ranking journals in recent years, we can take as a basis the works of several scientists who have studied the problems of teaching knowledge in the field of physics in connection with STEM technology (Bunyamin et al., 2020; Devanda & Elizar, 2023). From scientific works on the world stage, it is reflected that the results obtained on the topic of research are used as generalizing recommendations and are not organized in a clear systematic way, within the framework of certain physical disciplines. At the same time, from the works of domestic scientists, it follows that the concept of creativity is often used as a concept of creativity, and there is a small number of studies on the problems of using this concept in the fields of teaching technical disciplines. The results of our preliminary research contribute to the identification of the need for the formation of creativity of future physics specialists and the possibilities of its development. Although the problems of forming students' creativity are studied only on the example of teaching certain sections of physics, it is obvious that these studies will make it possible to conduct systematic searches in this area (Salamanca et al., 2023).

From the works and concepts analyzed on the subject of the study, it can be concluded that creativity is one of the qualities that students in the field of physics need to possess. However, the technologies for the systematic development of the creativity of future physics specialists in the framework of a particular discipline, the mechanisms for its effective implementation are not defined. We use STEM education as an advanced technology to solve this current lack of knowledge, that is, to form students' knowledge in the field of physics in the conditions of Industry 4.0 and develop their creativity indicators.

One of the basic principles of STEM – based learning is to teach future physics specialists to master industrial practice and methodically complex research methods. Researchers have shown that the knowledge and experience gained from mastering the STEM approach is more important than any other experience (Badeleh, 2021). The second important point is the development of industrial business, that is, access to new ideas in response to production tasks. However, the assessment of the potential of STEM technology, the development of indicators of creativity of future physics specialists in fulfilling the requirements of Industry 4.0, remains an urgent problem at the world level.

According to the research topic, there is insufficient research on the methodological system, implementation mechanisms for using the capabilities of STEM technology in the development of creativity of future physics specialists. Specifically, physics is promoted by the fact that didactic models in the field of developing students' creativity in teaching disciplines in the educational program have not been developed, STEM technology is not combined with the concept of "creativity", there are no disciplines in educational programs that contain the concepts of Industry 4.0 and thereby contribute to the formation of future physics specialists as creative individuals in industrial activities, there is a lack of educational and methodological complex and educational materials in disciplines. The first step in meeting the above needs is

to determine the impact of STEM education on the effective implementation of academic disciplines in the training of future physics specialists. Therefore, the first step of our research was to identify the essence and significance, functions and goals, features of STEM learning through a systematic analysis of the scientific literature.

If the teaching methodology for the development of STEM knowledge of future physics specialists on the basis of STEM technology in educational institutions is theoretically based, the use of STEM Technologies is provided scientifically and methodically, then the features of the use of STEM education in specific physical disciplines will be determined, and this will increase the possibility of improving students' readiness to meet the requirements of Industry 4.0 by creating STEM products in the future educational process.

Research methods

In the course of the study, the criteria for searching and grouping literature were selected articles written in English, Kazakh, Russian, indicating the terms "STEM education", "physics teaching", "Effectiveness" in the title, annotation or keywords, indicating methods for assessing creativity, presenting conclusions about the impact of STEM education on creativity. The collection of literature was carried out in the first half of 2023 through the web of Science and Elsevier's Scopus databases, domestic publications. In the collection of literature, publications for the last five years from 2019 to 2023 were taken into account. The stages of the research process are as follows:

The refinement and approach stage was aimed at developing a justification for reviewing articles related to the effectiveness of Project Learning, integrating STEM into physics knowledge, defining research questions, article criteria, and forming a research structure. At the search and selection stages, articles were collected explaining the effectiveness of the project-based STEM learning approach in physics education. The search for journals was carried out using "Google Scholar". To ensure the quality of peer-reviewed articles, authors limited themselves to selecting articles only from reputable international journals. As a result, the authors found more than a hundred articles related to STEM in physical education. However, the authors selected only 30 articles for review. At the stage of analysis and interpretation, the authors analyzed the manifestation of the characteristics of the study. The results of the data analysis were then described using tables and diagrams. At the final stage, the results of the data analysis were developed in the form of a draft article. The results of these studies were focused on identifying the features of STEM project learning in the effective implementation of education in accordance with the research topic.

Research results and discussion

This study proposes a study according to its general characteristics, including the type of publication, year of publication, research approach and level of knowledge. Based on the data obtained, it can be concluded that the articles selected for systematic analysis are exclusively from international journals. We present the results of the analysis on the literature, which made it possible to identify the essence and significance, goals and principles, features of STEM education in teaching physics:

- The STEM-PBL integrated physical module showed a significant increase in students' personal interest, as well as post-intervention thinking and effort (Sulaiman et al., 2023);

- The effectiveness of using the learning model through STEM-based managed queries is evidenced by high indicators of scientific literacy of students (Saputro, Wasis & Prastowo, 2023);

- The results of the study show that the development of students' interest in STEM careers is an epigenetic phenomenon that involves complex interactions between internal factors and external factors (Balta et al., 2023);

- The results of the study represent the development of stem integrated physics electronic modules to improve the skills of students in the 21st century, designed in such a way that they can be used in practical learning (Haryadi & Pujiastuti, 2022);

- STEM literacy is assessed differently depending on gender differences. Boys are better at STEM literacy than girls when studying the natural sciences, especially laboratory work in basic physics (Nurramadhani, 2020);

- Learning based on STEM projects has a beneficial effect on students' creativity (Hanif et al., 2019).

All of the articles considered used different research methods, such as qualitative, quantitative and combined methods. The most widely used research approach in the literature is quantitative methods. And the least used research method is qualitative methods. From the works of many scientists, we have noticed the use of mixed methods as approaches to research. The researchers used tests, interviews, questionnaires, observation, audio/video recording tools, etc. to collect the data. The results of the analysis show that the implementation of research using STEM-PJBL in teaching physics is still very limited at the university level. This study also analyzes the effectiveness of STEM-PJBL in the study of physics. A review of the previous literature only looked at the effectiveness of implementing project-oriented learning models (PJBL) in STEM education. This study is analyzed with more specific coverage than previous studies, in particular, the effectiveness of STEM-PJBL in the study of physics is studied. This study explains the effectiveness, features of STEM-PJBL based on the author's characteristics, article title and Article results.

After analyzing the scientific literature, we took into account the need to use the following aspects in the training of future physics specialists on the basis of STEM design:

1. Clarification of the target level of mastering basic knowledge in accordance with the educational program.

When developing a lesson plan based on STEM on topics related to a physical phenomenon, teachers must first clearly define the purpose of the course and the degree to which students master it. In order to master the goals of training, teachers should consider the task of creating various difficulties in drawing up a curriculum. That is, it should be set several times in the curriculum in order to allocate fewer hours for easy learning goals, and to highlight the main points for deeper learning goals.

2. Develop easy-to-learn STEM projects or create life-related cases to achieve learning outcomes goals.

STEM classes differ from traditional teaching in that they are mainly implemented in the form of project-based learning. STEM is project-based in the learning process, but mainly uses the tools and facilities available to it to develop easy-to-master micro-projects so that students can complete a project in a week or two or solve a practical problem.

3. Creating an assessment mechanism based on STEM education.

When planning STEM classes, attention should be paid to creating a final assessment mechanism. According to the content of the training topic, the learner must report on the implementation of the project, be able to present production results and even write a summary of failures.

The idea of an in-depth study of the essence of STEM education is based on the cumulative effect associated with the consideration of problem-based and project-based learning. Thus, the knowledge, skills and experience gained by future physics specialists during the study of previous sections, combined with the knowledge gained during the study of subjects in accordance with educational programs, strengthens their motivation to study. These knowledge, skills and experience gained by future physics specialists will not only be applied, but will also teach you how to develop a qualitatively new result of educational activities – STEM products. This process is implemented step by step through the study of the forms and methods of STEM education.

In the table below, you can see the functions and goals of introducing STEM technology into the physics learning process (Table 1).

Table 1 - The main functions and objectives of the implementation of STEM technology

Main functions	STEM technology implementation goals
1	2
Informational reference function	The possibility of obtaining extended access to educational material; Comfort of perception of the material; Easier navigation in the material.
Control and training function	The ability to test knowledge; Various testing modes to identify "black holes" in self-learning.

The features of STEM education in the training of future physics specialists are as follows:

- The possibility of effective implementation of integrated training not in individual subjects of the physics educational program, but in topics corresponding to its content;
- Application of scientific and technical knowledge gained in Physics in real life;
- Development of critical thinking and problem-solving skills of future physics specialists;
- Formation of confidence in the abilities of future physics specialists;

- Effective implementation of active communication and teamwork based on STEM;
- Development of interest in technical disciplines of future physics specialists;
- Increase the ability to integrate creative and innovative approaches to STEM projects;
- Development of motivation for technical creativity through their activities, taking into account the age and individual characteristics of each student;
- Professional orientation;
- Preparation of future physics specialists for the technological innovations of life.

In general, the results obtained during the implementation of scientific research in this direction will allow us to find solutions to pressing world-class problems, such as the impact of the 4th Industrial Revolution on education systems.

An urgent problem of the future is the development and inclusion in the educational process of new STEM-based disciplines in educational programs for the training of future physics specialists in the direction of training in physical and Chemical Sciences in higher educational institutions of the Republic of Kazakhstan.

Conclusion

The results of this research work showed that it would allow enriching among future physics specialists with activities aimed at developing scientific thinking related to the concept of STEM technology. Our preliminary research, as well as based on the results of research in the scientific literature, it can be seen that when studying the impact of STEM project learning on the training of future physics specialists, it is increasingly interested to provide STEM products as auxiliary teaching materials. Therefore, by organizing STEM content-based disciplines, it can be seen that this contributes to the integration of general disciplines, developing the ability to find and solve problems. The data obtained from the study will be presented for use in higher and secondary education institutions, and these results will serve as the basis for research in a new direction in the field of physics education. The data obtained in this article allows us to describe new scientific and methodological problems that need to be studied in the future within the framework of the research topic: that is, the gap between creativity education and STEM education, obstacles to the introduction of elements of Industry 4.0 into the education system and its development in the labor market; a small number of disciplines focused on industrial knowledge in educational programs; the need to focus on the production development of creative indicators of future specialists of physics and the lack of a methodological system for its implementation; in the training of future physics specialists, STEM allows you to solve the problems of introducing disciplines and the development of activities such as critical thinking in teaching, lifelong learning and information management.

REFERENCES

Bunyamin M.A.H., Talib C.A., Ahmad N.J., Ibrahim N.H. & Surif J., 2020 — Current teaching practice of physics teachers and implications for integrated STEM education. *Universal Journal of Educational Research*, 8(5 A). Pp. 18–28. <https://doi.org/10.13189/ujer.2020.081903> (in Eng.).

Devanda B., Lufri & Elizar, 2023 — The Effectiveness of the STEM Project Based Learning Approach in Physics Learning to Improve Scientific Work Skills of High School Students. *International Journal Of Humanities Education And Social Sciences (IJHESS)*, 2(4), 1219–1226. (in Eng.).

Salamanca E., Medina Castellano K.A., Wilhelm J.A. & Fisher M.H., 2023 — How teaching experience and physics and mathematics content knowledge impact professional noticing skills of STEM graduate students. *School Science and Mathematics*. <https://doi.org/10.1111/ssm.12568> (in Eng.).

Badeleh A., 2021 — The effects of robotics training on students' creativity and learning in physics. *Education and Information Technologies*, 26(2), 1353–1365. <https://doi.org/10.1007/s10639-019-09972-6> (in Eng.).

Sulaiman F., Rosales J.J. & Kyung L.J., 2023 — The effectiveness of the integrated stem-pbl physics module on students' interest, sensemaking and effort. *Journal of Baltic Science Education*, 22(1). Pp. 113–129. <https://doi.org/10.33225/jbse/23.22.113> (in Eng.).

Saputro V.C.E., Wasis & Prastowo T., 2023 — The Effectiveness of STEM-Based Guided Inquiry Learning to Train Science Literacy of Physics. *Studies in Learning and Teaching*, 3(3). Pp. 141–148. <https://doi.org/10.46627/silet.v3i3.179> (in Eng.).

Balta N., Japashov N., Mansurova A., Tzafilkou K., Oliveira A.W. & Lathrop R., 2023 — Middle- and secondary-school students' STEM career interest and its relationship to gender, grades, and family size in Kazakhstan. *Science Education*, 107(2). Pp. 401–426. <https://doi.org/10.1002/sce.21776> (in Eng.).

Haryadi R. & Pujiastuti H., 2022 — Enhancing Pre-service Physics Teachers' HigherOrder Thinking Skills Through STEM-PjBL Model. *International Journal of STEM Education for Sustainability*, 2(2). Pp. 156–171. <https://doi.org/10.53889/ijses.v2i2.38> (in Eng.).

Nurramadhani A., 2020 — Analysis of Students' STEM Literasy Based on Gender Differences in Science Learning. *JHSS (JOURNAL OF HUMANITIES AND SOCIAL STUDIES)*, 4(1). Pp. 21–25. <https://doi.org/10.33751/jhss.v4i1.1903> (in Eng.).

Hanif S., Wijaya A.F.C. & Winarno N., 2019 — Enhancing Students' Creativity through STEM Project-Based Learning. *Journal of Science Learning*, 2(2), 50. <https://doi.org/10.17509/jsl.v2i2.13271> (in Eng.).

BULLETIN OF NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
ISSN 1991-3494
Volume 3. Number 403 (2023), 92-101
<https://doi.org/10.32014/2023.2518-1467.495>

© **A.Yersultanova^{1*}, N. Karelkhan¹, G.T. Azieva², M.S. Uaisova³,
L.M. Abdibekova², 2023**

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan;

²Institution «Esil University», Astana, Kazakhstan;

³KSU «Secondary School No. 1 of the village of Karaotkel of the Department of Education in the Tselinograd District of the Department of Education of the Akmola Region», Astana, Kazakhstan.

E-mail: aitkul.yersultanova@mail.ru

EDUCATIONAL RESOURCES FOR TEACHING DIGITAL LITERACY IN AN INCLUSIVE CLASSROOM

Yersultanova Aitkul Serikbaevna — PhD Doctoral student. L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

E-mail: aitkul.yersultanova@mail.ru. ORCID: 0000-0003-4770-6265;

Karelkhan Nursaule — PhD, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

E-mail: knursaule@mail.ru. ORCID: 0000-0001-8293-9887;

Azieva Gulmira Tagibergenovna — master of mathematics, Esil University, Astana, Kazakhstan

E-mail: gulmira_azieva@mail.ru. ORCID: 0000-0002-7329-6768;

Uaisova Makpal Sagitbekovna — master of technical sciences, KSU «Secondary School № 1 of the village of Karaotkel of the Department of Education in the Tselinograd District of the Department of Education of the Akmola Region», Astana, Kazakhstan

Abdibekova Lyazat Muratovna — master of natural sciences, Esil University, Astana, Kazakhstan

Abstract. Today inclusive education is becoming one of the urgent problems in the world. In Kazakhstan, it was without attention as well. Inclusive education is a process that ensures equal access for all to quality education. Therefore, in an inclusive group, the need to use digital educational resources as an additional tool to improve the quality of education is important. As a result of the use of digital educational resources in the educational process, especially in the inclusive education system, the active use of various information tools and their effective use in the learning process help to find solutions to problems. The proposed digital educational resources "project-oriented robotics training in an inclusive group" provide modern interactive and multimedia training. The digital educational resources contain theoretical materials corresponding to the content of the discipline, multimedia explanations (video materials), interactive tasks, test sections for knowledge control. The article discusses the main methods implemented as a result of the international practice of inclusive education. The methodical, digital educational environment necessary for project-oriented teaching of the discipline digital literacy is developed,

the characteristic of the forms of education is given. The methodological basis of the study is that the application of the design method is determined by the possibility of comparing the experimental and control groups. These methods provide equal access to all students in the inclusive education system. The educational process provides for the experience of using these digital educational resources by students of the Gymnasium School No. 87 named after Abai Kunanbaevich, Astana.

Keywords: digital literacy, inclusive education, project-oriented learning, accessible environment, group learning

© А.С. Ерсұлтанова^{1*}, Н. Карелхан¹, Г.Т. Азиева², М.С. Уайсова³,
Л.М. Абдибекова², 2023

¹Л. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан;

²«Esil University» мекемесі, Астана қаласы, Қазақстан;

³«Ақмола облысы білім басқармасының Целиноград ауданы білім беру бөлімінің Қараөткел ауылының №1 орта мектебі» КММ.

E-mail: aitkul.yersultanova@mail.ru

ИНКЛЮЗИВТІ СЫНЫПТА ЦИФРЛЫҚ САУАТТЫЛЫҚ ПӘНІН ОҚЫТУДАҒЫ БІЛІМ БЕРУ РЕСУРСТАРЫ

Ерсұлтанова Айткуль Серикбаевна — PhD Докторанты. Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қаласы, Қазақстан

E-mail: caitkul.yersultanova@mail.ru. ORCID: 0000-0003-4770-6265;

Карелхан Нурсауле — PhD (философия докторы), Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қаласы, Қазақстан

E-mail: knursaule@mail.ru. ORCID: 0000-0001-8293-9887;

Азиева Гүлмира Тагибергеновна — математика магистрі, «Esil University» мекемесі, Астана қаласы, Қазақстан

E-mail: gulmira_azieva@mail.ru. ORCID: 0000-0002-7329-6768;

Уайсова Макпал Сагитбековна — «Ақмола облысы білім басқармасының Целиноград ауданы білім беру бөлімінің Қараөткел ауылының №1 орта мектебі» КММ

Абдибекова Лязат Муратовна — жаратылыстану ғылымдарының магистрі, «Esil University» мекемесі, Астана қаласы, Қазақстан

Аннотация. Бүгінгі таңда, инклюзивті білім беру әлемдегі өзекті мәселелердің біріне айналып отыр. Қазақстанда да назардан тыс қалдырылмады. Инклюзивті білім беру баршаның сапалы білімге тең қолжетімділігін қамтамасыз ететін процесс. Сондықтан инклюзивті топта білім сапасын арттырудың қосымша құралы ретінде цифрлық білім беру ресурстарын пайдаланудың қажеттілігі маңызды. Цифрлық білім беру ресурстарын оқу процесінде қолданудың нәтижесінде, әсіресе инклюзивті білім беру жүйесінде әртүрлі ақпараттық құралдарды белсенді қолдану және оларды оқыту үрдісінде тиімді қолдану көптеген мәселелердің шешімін табуға көмектеседі. Ұсынылған «Инклюзивті топта робототехниканы жобаға бағыттап оқыту» цифрлық білім беру ресурстары заманауи интерактивті және

мультимедиялық оқытуды қарастырады. Цифрлық білім беру ресурстарының құрамында пәннің мазмұнына сай теориялық материалдар, мультимедиялық түсіндіру (видео материалдар), интерактивті тапсырмалар, білімді бақылауға арналған тест бөлімдері қамтылған. Мақалада инклюзивті білім берудің халықаралық тәжірибиесінің нәтижесінде іске асырылып отырған негізгі әдістер қарастырылды. Цифрлық сауаттылық пәнін жобаға бағыттап оқытуға қажетті әдістемелік, цифрлық білім беру ортасы әзірленіп, оқыту формасының түрлеріне сипаттама берілді. Зерттеудің әдіснамалық негізі жобалау әдісін қолдану эксперименттік және бақылау топтарын салыстыру мүмкіндігімен анықталады. Аталмыш әдістер инклюзивті білім беру жүйесінде барлық білім алушыларға бірдей қолжетімділікті қамтамасыз етеді. Оқу процесінде аталған цифрлық білім ресурстарында Астана қаласы, Абай Құнанбайұлы атындағы №87 мектеп-гимназиясы білім алушыларының қолдану тәжірибесі қарастырылған.

Түйін сөздер: цифрлық сауаттылық, инклюзивті білім беру, жабаға бағыттап оқыту, қолжетімді орта, топтық оқыту

© А.С. Ерсұлтанова^{1*}, Н. Карелхан¹, Г.Т. Азиева², М.С. Уайсова³,
Л.М. Абдибекова², 2023

¹ Евразийский национальный университет имени Л. Гумилева,
Астана, Казахстан;

² Учреждение «Esil University», Астана, Казахстан;

³ КГУ «общеобразовательная школа №1 села Караоткель, отдела образования по Целиноградскому району управления образования Акмолинской области».
E-mail: aitkul.yersultanova@mail.ru

ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ РЕСУРСЫ ПО ПРЕПОДАВАНИЮ ЦИФРОВОЙ ГРАМОТНОСТИ В ИНКЛЮЗИВНОМ КЛАССЕ

Ерсұлтанова Айткуль Серикбаевна — PhD Докторант, Евразийский национальный университет имени Л. Гумилева, г.Астана, Казахстан

E-mail: aitkul.yersultanova@mail.ru. ORCID: 0000-0003-4770-6265;

Карелхан Нурсауле — PhD (философия доктора), Евразийский национальный университет имени Л.Гумилева, г.Астана, Казахстан

E-mail: knursaule@mail.ru. ORCID: 0000-0001-8293-9887;

Азиева Гулмира Тагибергеновна — магистр математики, Учреждение «Esil University», г.Астана, Казахстан

E-mail: gulmira_azieva@mail.ru. ORCID: 0000-0002-7329-6768;

Уайсова Макпал Сагитбековна — КГУ «общеобразовательная школа №1 села Караоткель отдела образования по Целиноградскому району управления образования Акмолинской области»

Абдибекова Лязат Муратовна — магистр педагогических наук, Учреждение «Esil University», г. Астана, Казахстан

Аннотация. Сегодня инклюзивное образование становится одной из актуальных проблем в мире. В Казахстане оно тоже не осталось без внимания. Инклюзивное образовани – это процесс, обеспечивающий равный доступ

всех к качественному образованию. Поэтому в инклюзивной группе важна необходимость использования цифровых образовательных ресурсов как дополнительного инструмента повышения качества образования. В результате использования цифровых образовательных ресурсов в учебном процессе, особенно в системе инклюзивного образования активное использование различных информационных инструментов и их эффективное использование в процессе обучения помогают найти решение проблем. Предлагаемые цифровые образовательные ресурсы "ориентированное на проект обучение робототехнике в инклюзивной группе" предусматривают современное интерактивное и мультимедийное обучение. В составе цифровых образовательных ресурсов содержатся теоретические материалы, соответствующие содержанию дисциплины, мультимедийные разъяснения (видеоматериалы), интерактивные задания, тестовые разделы для контроля знаний. В статье рассмотрены основные методы, реализуемые в результате международной практики инклюзивного образования. Разработана методическая, цифровая образовательная среда, необходимая для проектно-ориентированного обучения дисциплине цифровая грамотность, дана характеристика форм обучения. Методологическая основа исследования заключается в том, что применение метода проектирования определяется возможностью сравнения экспериментальной и контрольной групп.. Данные методы обеспечивают равный доступ ко всем обучающимся в системе инклюзивного образования. В учебном процессе предусмотрен опыт использования данных цифровых образовательных ресурсов обучающимися школы-гимназии №87 имени Абая Кунанбаевича, г. Астана.

Ключевые слова: цифровая грамотность, инклюзивное образование, проектно-ориентированное обучение, доступная среда, групповое обучение

Introduction

President of the country K.K. Tokayev in his address to the people of Kazakhstan dated September 1, 2020, said: "in addition to solving everyday problems, it is necessary to take systematic measures to create equal opportunities for all children. Our children should receive a qualitative education, no matter where they live, no matter what language they study." In addition, the head of state in his address to the people of Kazakhstan dated September 1, 2021 "people's unity and systemic reforms are a solid foundation for the country's Prosperity" noted: "our education system should be accessible and inclusive." (Altayeva, 2015).

The inclusive education system-aims to include all children in the general educational process, regardless of their health status, ethnic or social origin, language and individual characteristics, ensures equal access and adheres to its eight main principles:

- the value of a person does not depend on his abilities and achievements;
- everyone has the right to talk and listen to it;
- each person is capable of feeling and thinking;
- all people need each other;

- versatility expands the scope of human life;
- for all learners, achieving success is an activity that they can perform;
- education should be carried out only within the framework of real relationships;
- all people need the support and friendship of their peers (Abilkhasimova, 2020).

One of the requirements for the inclusive education system is that it involves the formation of a socially adapted, harmoniously developed personality. Consideration of the effectiveness and features of the use of digital technologies for teaching in an inclusive classroom is closely related to the level of training of teachers. With this in mind, a review of the work, scientific research carried out by the country and foreign scientists to teach ICT, computer science to children in need of special knowledge was carried out, that is, to study the relationship between the teaching of information and communication technologies (ICT) and the use of digital educational resources.

Currently, transparency of educational resources and equal access to teaching technologies for all students are also being implemented through educational portals and online communities. For example, the widespread KazEducationNet, Megamozg.kz, Edumart.kz, Edu.resurs.kz, Азғыра.kz, Bilimland.kz, edutech portals and "Nazarbayev Intellectual Schools", The National Center for advanced training" orleu " can also be called network associations of other fundamental educational organizations. The user began to gain mass access to a wide range of digital educational resources via the internet. Each student independently sets the pace of learning, ensures the personalization of the learning process, optimizes the time of classes, achieves academic freedom and gets rid of dependence on the teacher (Dmitriev, 2016).

Today, every student is treated as an individual, and a conscious education is a requirement of life. One of the most important problems encountered in the system of inclusive education can be attributed to the lack of full-fledged experience in the educational process of general education schools in the country, insufficient teaching methods and technical base, problems of increasing the training of teaching staff, negative aspects of public attitudes

In the direction of supporting inclusive education, it is obvious that in general education schools, for obvious reasons, students with mental retardation or mental retardation are educated in the same class with normal children, on an equal basis, and each student has his own characteristics. For example, if the level of development of emotional and mental cognitive processes of the student is different.

In the textbook "Inclusive Education: Key Points", published under the editorship of scientists N. V. Borisova, S. A. Prushinsky, M. Perfilyeva, considering the basic concept of inclusive education, the concept reveals the essence of concepts, focusing on the most basic scientific information. The word " inclusive " is translated from French (inclusif - including myself) and, translated from Latin (includo - I add). And the Kazakh scientists A. T. Iskakova, Z. A. Movkebayeva, G. Zakayeva, A. B. Aitbayeva, A. A. In the works of baitursynova, first of all, it reveals in detail the possibilities and features of special pedagogy, paying attention to the creation of a comfortable environment in accordance with the Humane - philosophical nature, the

legal - normative basis, the system of multiculturalism, adaptation and changes in the educational process, working with the family, assessing the results of education (Mukhiddin).

The development of inclusive education first became the leading direction of educational policy in the United States, Great Britain, Denmark, Spain, Finland, Germany, Italy and Australia. In general education organizations, where appropriate psychological and pedagogical conditions have been created for the development and social adaptation of children in the above countries, children with mental and physical disorders, developmental disorders are successfully educated together with their normally developed peers. In Sweden, children with special needs are placed in ordinary classes and the necessary conditions are created for them. In each class, education is provided with the help of a special teacher or assistant and the use of auxiliary special tools.

The Spanish education system sees the principle of equality and inclusivity in education as a way to ensure equal opportunities and aims to eliminate individual, cultural, economic and social inequalities for students. In addition, the influence of information and Communication Technologies has led to significant changes in the learning and learning process, and taking into account the principles of accessibility, plays a decisive role in the transition to enabling methods to improve the quality of Education.

Results and discussion

In inclusive education, students with special educational needs receive the same education as their classmates, but at the same time, special pedagogical methods and techniques are used to master it. Digital educational resources are one of the components of the e-learning system that determines the content of education, and in some methodological recommendations they are also called digital educational resources. In particular, "methodological recommendations for the use of digital educational resources in the educational process" of the National Academy of Education named after I. Altynsarın. Professionals note that digital educational resources should be:

- orientation to the possibilities of differentiation and individualization of training;
- ensuring teamwork as well as individual work;
- compliance with the guidelines of the curriculum in the context of modular training;
- obtaining of materials used from reliable sources;
- it is possible to increase the volume of Section materials of the textbook without expanding the thematic sections;
- full use of the capabilities of the technical platform as needed;
- ensuring the parallel use of other programs of the system along with digital educational resources.
- ensuring the possibility of preserving the intermediate results of work if necessary methodically;
- Organization of built-in contextual assistance if necessary;

- availability of a convenient interface (Yersultanova, 2022).

Many studies have shown that information and communication technology tools have a great impact not only in terms of content acquisition during development, but also on the dynamics of learning, core competencies of students, interaction and the creation of attractive spaces for information exchange. These technology-based resources make it possible to adapt the process to the characteristics, interests and needs of the student, as well as facilitate individual, group collaborative interactive learning approaches in the classroom (Yudina, 2018).

In compliance with the values and principles of inclusive education, we will consider in more detail the components of the methodological system for teaching special children on an equal footing with normal children, focusing on the project of the discipline "digital literacy" in an inclusive classroom. Daily classes of students in need of special knowledge at the school are conducted in accordance with state educational standards. The content component of the methodological system of teaching through the method of designing the subject of digital literacy includes the adaptation and transformation of the working curriculum, curriculum and educational materials on the subject, taking into account the individual educational characteristics of all students of the class (On the peculiarities of the organization of the educational process in secondary education organizations of the Republic of Kazakhstan in the 2022-2023 academic year).

The development of modern information and communication technologies and software and hardware support of general education institutions provide great opportunities for integrating students who need special knowledge into the educational process. The organization of the educational process that ensures education should be taken into account when preparing educational materials, conducting classes, monitoring knowledge, as well as organizing psychological and pedagogical support, depending on the specifics of the contingent of students. Undoubtedly, information technology, digital literacy play an important role in this.

Adaptation of the content of teaching computer science is not only ensuring the availability of the educational text presented in electronic format, but also providing other options that will help a particular student, taking into account his individual educational characteristics. Tools for teaching students with special educational needs:

The teacher must ensure the availability of appropriate visual and technical means of teaching computer science with the help of digital technologies in order to realize equal opportunities for mastering and mastering educational material;

- offer an alternative to the requirements for the speed of completing tasks;
- suggest alternatives to answer or choose the execution of commands (for example, keyboard control alternatives);
- providing alternatives for physical interaction with the hand, voice, switch, joystick, keyboard or adapted keyboard (Ospanbayeva, 2019).

It is desirable that the description of the algorithms indicates the methodology of individual fragments of the use of various tools, the order of execution. Instructions

for the implementation of a practical task should include only a competent setting of the task and a requirement for the form of presentation of the final result.

The set goal of the study is to determine the effectiveness, practical implementation of students in need of special knowledge with normal children, with the definition of the theoretical foundations of teaching the discipline "digital literacy" in an inclusive classroom.

This is one of the tasks in achieving the goal:

- to determine the theoretical foundations of project-oriented teaching of the discipline" digital literacy " in inclusive education;
- to study existing approaches and identify conditions for project-oriented teaching of the discipline "digital literacy" in inclusive education.

According to the task, a digital educational environment "project-oriented training of robotics in an inclusive group" has been developed.

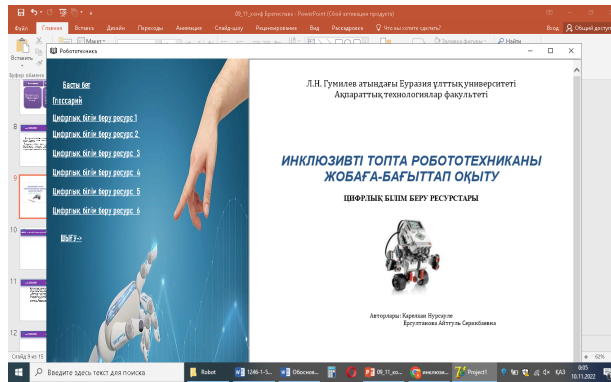

Figure 1-for the subject «digital literacy» view from a digital education resource

The presented digital educational resources modern forms of teaching offer interactive and multimedia learning. In digital knowledge resources, this was carried out using elements such as scenes, text, animation, sound, circuit, and it is shown in Figure 2 below.

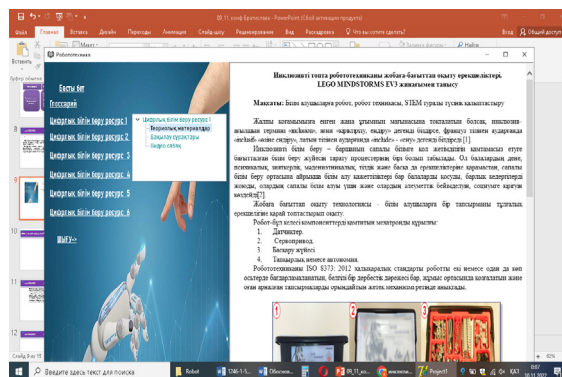

Figure 2-theoretical materials

The results of the study and the proposed digital educational resource are used in the educational process with students of the 4th grade of the inclusive group of school-gymnasium №87 named after Abay Kunanbayuly, Astana. It was found that project-oriented training of the discipline "digital literacy" in inclusive education has a positive effect on the formation of a student's motivation for success to a certain extent.

- Identified the theoretical foundations of project - oriented teaching of Computer Science in inclusive education;

- research of existing approaches to project-oriented teaching of Computer Science and identified conditions.

Discussions. One of the tasks of project-oriented learning technology involves the formation of services for independent acquisition of knowledge and solving professional tasks, as well as integration knowledge and research, developing the competence of project thinking, cognitive skills of children in need of special knowledge. The formation of creative work skills, independent decision-making is carried out in individual, group and project research work of students. Students master the information and Communication Technology of project cognitive learning through Group division, and develop projects on the topics of digital literacy. Carried out in the design of laboratory work, homework, individual and group Project Research tasks. Thus, support for students with special needs in mastering the discipline "digital literacy" is carried out on organizational and pedagogical support in the process of their learning in the conditions of inclusive learning (Palomino, 2017).

Project-oriented learning technology - students are taught one task, grouped according to their personal characteristics. As for the effectiveness, in teaching, the student is guided by sight, hearing and remembering by ear, which leads the student to self-search and development of abilities. From these theoretical studies, it was found that the subject of digital literacy in incisive education can be taught project-oriented (Stepanova, 2021).

The use of digital resources at all stages of training will certainly bring positive results. In the process of using robotics tools in teaching, special attention is paid to the health of children. The lesson plan includes physical and dynamic pauses, safety rules and exercises, simplified tasks. The proposed methods and approaches provide the basis for adapting the methodological system of teaching digital literacy to students in general education institutions in conditions of inclusion.

The digital educational environment "project - oriented training of robotics in an inclusive group", compiled taking into account the above studies, contributes to improving the quality of training, the formation and development of an educated, creative person, a qualified and competitive specialist who meets the needs of the modern labor market. A digital educational resource cannot replace a teacher, but provides the teacher with additional materials, that is, it allows you to supplement the content of the lesson with new multimedia capabilities of information and communication technologies, draw students 'attention to the most important

educational topics, if necessary, concentrate students' attention on the features of the studied manifestations, present it visually, ensure that the content of the lesson.

Conclusion

As a result of the main tasks of laboratory research, this study expands the structure of the technology perception model, while the subjective norm and mitigating conditions act as external variables. The results show that the proposed digital educational resources are one of the most important factors determining ease of Use and attitude towards the computer.

In general, we need to create conditions for students who need special knowledge to feel the involvement and necessity of their actions. Inclusive education helps students who need special knowledge to become full members of society and realize their creative abilities. Within the framework of education, each teacher-teacher must know the category of students with special needs and master teaching methods in accordance with their capabilities. We express our firm belief that conscious citizens and citizens will come out of children who need special knowledge in the future, not to let them be restricted from society, depressed – not only the duty of certain organizations, but also the main duty of the environment, the masses!

REFERENCES

- Altayeva G.Zh., 2015 — The role of psychological and pedagogical support of children in inclusive education. (CRO) boarding school of general type, Shchuchinsk – 2015.
- Abilkhasimova A.E., 2020 — Tsifryk bilim beru resursstaryn bilim beru uderisinde koldanu / A. E. Abilkhasimova.— Text: direct // Young scientist. — 2020. — № 14 (304). — Pp. 292–295. — URL: <https://moluch.ru/archive/304/68503/> (accessed: 03/20/2023).
- Dmitriev Yu.A., Oralbekova A.K., 2016 — Preparation of primary school teachers of the Republic of Kazakhstan for the use of information technologies in inclusive education //Teacher of the XXI century. – 2016. – Vol. 1. – № 1. – Pp. 121–129.
- Mukhiddin A.U. Yersultanova A.S. Moiseeva L.V. — Inclusive education in the Republic of Kazakhstan during the covid-19 pandemic: a review of problems //Trends in the development of science and education. – Pp. 124–129.
- Yersultanova A.S., Karelkhan N., 2022 — inclusion theoretical foundations of project-oriented training of digital literacy in inclusive education // "physical and Mathematical Sciences". - 2022. - Vol. 80. -№. 4.
- Yudina A.V., 2018 — Inclusive Education // Science and education: long ago, we will create the future. – 2018. - Pp. 326–328.
- "On the peculiarities of the organization of the educational process in secondary education organizations of the Republic of Kazakhstan in the 2022–2023 academic year". Methodical instruction letter. - Nur-Sultan: NBA named after I. Altynsarin, 2022. – 320 P.
- Ospanbayeva M.P., 2019 — content and methodology of Inclusive Education: a manual // Almaty: Kazakh University. - 2019. - Vol. 232.
- Palomino M.S., 2017 — Teacher training on the use of ICT for inclusion: differences between early childhood and primary education //Procedia-Social and Behavioral Sciences. – 2017. – Vol. 237. – Pp. 144–149.
- Stepanova G.A., 2021 — Spiritual and ethical aspects of neurotechnologies in the practice of inclusive education //Special education. – 2021. – №. 4 (64). – Pp. 84–97.

BULLETIN OF NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
ISSN 1991-3494
Volume 3. Number 403 (2023), 102-113
<https://doi.org/10.32014/2023.2518-1467.496>

UDC 004; 004.89

© **R.Z. Zhilmagambetova^{1*}, Z.B. Kopeyev², K.R. Kusmanov³, D.I. Kabenov³,
A.A. Jakina³, 2023**

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan;

²S. Seifullin Kazakh Agrotechnical Research University, Astana, Kazakhstan;

³A. Margulan Pavlodar Pedagogical University, Pavlodar, Kazakhstan.

E-mail: zilmagambetovarausan@gmail.com

PERSONALIZED ADAPTIVE LEARNING: ANALYSIS, COMPARISON, CONCLUSIONS

Zhilmagambetova Raushan — PhD Doctoral student. L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

E-mail: zilmagambetovarausan@gmail.com. ORCID: 0000-0003-0000-1719;

Kopeyev Zhanat Baktzhanovich — PhD. S. Seifullin Kazakh Agrotechnical Research University, Astana, Kazakhstan

E-mail: zhanat_kb@mail.ru. ORCID: 0000-0001-6468-1501;

Kusmanov Kuat Rizakhmetovich — Master of Computer Science. A. Margulan Pavlodar Pedagogical University, Pavlodar, Kazakhstan

E-mail: kuat-75@mail.ru. ORCID: 0000-0001-7445-7802;

Kabenov Dauren Imanbekovich — PhD. Margulan Pavlodar Pedagogical University, Pavlodar, Kazakhstan

E-mail: kabenov73@mail.ru. ORCID: 0000-0001-9216-9775;

Jakina Altynay Abayevna — Master of Computer Science. A. Margulan Pavlodar Pedagogical University, Pavlodar, Kazakhstan

E-mail: tina-dj77@mail.ru. ORCID: 0000-0002-3553-0234.

Abstract. Information technologies make it possible to effectively promote personalized adaptive learning in the learning environment due to the trend towards accelerated integration. Therefore, the purpose of this study is an empirical study of the effectiveness of personalized adaptive learning in mathematics. Using mixed methods to visually represent this approach, an in-depth analysis of satisfaction with the learning environment in the context of the mathematical electronic learning environment, perception and attitude to the given content, as well as the general and personalized experience of adaptive learning was carried out. The students were offered one of two conditions: an electronic environment with personalized adaptive learning or the same learning environment in which the personalized adaptive learning platform is not integrated. This research work allows teachers to provide support in choosing the right learning tools and organizing learning in a

way that meets the needs of students. The purpose of this adaptive learning option is to provide a personalized approach to learning course material so that students can optimize the time they spend on homework and focus on certain activities, which further increases activity. Researchers in the Republic of Kazakhstan presented a plan for the introduction of personalized learning using technological learning tools, tailored to the needs of individual students. However, due to the lack of empirical understanding of the achievements, challenges and features of personalized learning with technological support, these tools were introduced only by limited educational institutions. Educational institutions offering personalized learning can now find ways to connect with students, engage them, get their attention, and allow them to develop their strengths. The necessity of using statistical methods for a reliable assessment of experimental results in pedagogical research is discussed, the consequences of applying two statistical criteria and the difficulties that may arise when applying them are analysed using concrete examples. It is planned to use it to evaluate the effectiveness of personalization methods.

Key words: personalized learning, adaptive learning, electronic learning environment, mathematics, efficiency, Fisher criterion, Student's t-criterion

Conflict of interest: The authors declare that there is no conflict of interest.

© Р.З. Жилмагамбетова^{1*}, Ж.Б. Копеев², К.Р. Кусманов³, Д.И. Кабенов³,
А.А. Джакина³, 2023

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан;

²С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті,
Астана, Қазақстан;

³Ә. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті,
Павлодар, Қазақстан.

E-mail: zilmagambetovarausan@gmail.com

ДЕРБЕС БЕЙІМДЕП ОҚЫТУ: ТАЛДАУ, САЛЫСТЫРУ, ҚОРЫТЫНДЫЛАР

Жилмагамбетова Раушан — PhD Докторанты. Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті. Астана, Қазақстан

E-mail: zilmagambetovarausan@gmail.com. ORCID: 0000-0003-0000-1719;

Копеев Жанат Бактжанович — PhD. С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті, Астана, Қазақстан

E-mail: zhanat_kb@mail.ru. ORCID: 0000-0001-6468-1501;

Кусманов Қуат Ризахметович — Информатика магистрі. Ә. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар, Қазақстан

E-mail: kuat-75@mail.ru. ORCID: 0000-0001-7445-7802;

Кабенов Даурен Иманбекович — PhD. Ә. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар, Қазақстан

E-mail: kabenov73@mail.ru. ORCID: 0000-0001-9216-9775;

Джакина Алтынай Абиевна — Информатика магистрі. Ә. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар, Қазақстан

E-mail: tina-dj77@mail.ru. ORCID: 0000-0002-3553-0234.

Аннотация. Ақпараттық технологиялар жеделдетілген интеграция тенденциясының арқасында оқу ортасында дербес бейімдеп оқытуды тиімді ілгерілетуге мүмкіндік береді. Сондықтан бұл зерттеудің мақсаты математиканы дербес бейімдеп оқытудың тиімділігін эмпирикалық зерттеу болып табылады. Бұл тәсілді көрнекі түрде көрсету үшін аралас әдістерді қолдана отырып, математикалық электрондық оқу ортасы контекстінде оқу ортасының қанағаттануына, берілген мазмұнға қабылдау мен көзқарасқа және жалпы және дербес бейімдеп оқу тәжірибесіне терең талдау жасалды. Оқушыларға екі шарттың бірі ұсынылды: дербес бейімдеп оқытуы бар электрондық ортасы немесе жекелендірілген дербес бейімдеп оқыту платформасы біріктірілмеген бірдей оқу ортасы. Бұл зерттеу жұмысы оқытушыларға оқушылардың қажеттіліктерін қанағаттандыратындай оқытудың және оқытуды ұйымдастырудың дұрыс құралдарын таңдауда қолдау көрсетуге мүмкіндік береді. Бейімдеп оқытудың бұл нұсқасының мақсаты-студенттердің үй тапсырмасын орындауға жұмсайтын уақытын оңтайландыруы және белгілі бір әрекеттерге назар аударуы үшін курс материалын үйренуге дербес тәсілді қамтамасыз ету, бұл белсенділікті одан әрі арттырады. Қазақстан Республикасының зерттеушілері жеке оқушылардың қажеттіліктеріне бейімделген технологиялық оқыту құралдарын пайдалана отырып, дербес оқытуды енгізу жоспарын ұсынды. Алайда, технологиялық қолдаумен дербес оқытудың жетістіктері, проблемалары мен ерекшеліктері туралы эмпирикалық түсініктің болмауына байланысты бұл құралдарды тек шектеулі оқу орындары енгізді. Дербес оқытуды ұсынатын оқу орындары енді оқушылармен байланыс орнатудың, оларды баурап алудың, олардың назарын аударудың және олардың күшті жақтарын дамытуға мүмкіндік берудің жолдарын таба алады. Педагогикалық зерттеулердегі эксперименттік нәтижелерді сенімді бағалау үшін статистикалық әдістерді қолдану қажеттілігі талқыланады, нақты мысалдар екі статистикалық критерийді қолданудың салдарын және оларды қолдану кезінде туындауы мүмкін қиындықтарды талдайды. Оны дербестендіру әдістерінің тиімділігін бағалау үшін пайдалану жоспарлануда.

Түйінді сөздер: дербес оқыту, бейімдеп оқыту, электрондық оқыту ортасы, математика, тиімділік, Фишер критерийі, Стьюденттің t критерийі

Мүдделер қақтығысы: Авторлар осы мақалада мүдделер қақтығысы жоқ деп мәлімдейді.

© Р.З. Жилмагамбетова^{1*}, Ж.Б. Копеев², К.Р. Кусманов³, Д.И. Кабенов³,
А.А. Джаккина³, 2023

¹Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана,
Казахстан;

²Казахский агротехнический исследовательский университет
им. С. Сейфуллина, Астана, Казахстан;

³Павлодарский педагогический университет имени А. Маргулана.
E-mail: *zilmagambetovarausan@gmail.com*

ПЕРСОНАЛИЗИРОВАННОЕ АДАПТИВНОЕ ОБУЧЕНИЕ: АНАЛИЗ, СРАВНЕНИЕ, ВЫВОДЫ

Жилмагамбетова Раушан — докторант PhD. Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

E-mail: *zilmagambetovarausan@gmail.com*. ORCID: 0000-0003-0000-1719;

Копеев Жанат — PhD. Казахский агротехнический исследовательский университет имени С. Сейфуллина, Астана, Казахстан

E-mail: *zh.kopeyev@kazatu.edu.kz*. ORCID: 0000-0001-6468-1501;

Кусманов Куат Ризахметович — магистр информатики, Павлодарский педагогический университет имени А. Маргулана, Павлодар, Казахстан

E-mail: *kuat-75@mail.ru*. ORCID: 0000-0001-7445-7802;

Кабенов Даурен Иманбекович — PhD. Павлодарский педагогический университет имени А. Маргулана, Павлодар, Казахстан

E-mail: *kabenov73@mail.ru*. ORCID: 0000-0001-9216-9775;

Джаккина Алтынай Абаевна — магистр информатики, Павлодарский педагогический университет имени А. Маргулана, Павлодар, Казахстан

E-mail: *tina-dj77@mail.ru*. ORCID: 0000-0002-3553-0234

Аннотация. Информационные технологии позволяют эффективно продвигать персонализированное адаптивное обучение в учебной среде, благодаря тенденции к ускоренной интеграции. Поэтому целью данного исследования является эмпирическое исследование эффективности персонализированного адаптивного обучения математике. Используя смешанные методы для визуального представления этого подхода, был проведен глубокий анализ удовлетворенности учебной средой в контексте математической электронной учебной среды, восприятия и отношения к заданному содержанию, а также общего и персонализированного опыта адаптивного обучения. Учащимся было предложено одно из двух условий: электронная среда с персонализированным адаптивным обучением или та же учебная среда, в которой не интегрирована платформа персонализированного адаптивного обучения. Эта исследовательская работа позволяет преподавателям оказывать поддержку в выборе правильных инструментов обучения и организации обучения таким образом, чтобы удовлетворить потребности учащихся. Цель этого варианта адаптивного обучения – обеспечить персонализированный подход к изучению материала курса, чтобы студенты могли оптимизировать время, которое они тратят на выполнение домашних заданий, и сосредоточиться на определенных занятиях,

что еще больше увеличивает активность. Исследователи из Республики Казахстан представили план внедрения персонализированного обучения с использованием технологических средств обучения, адаптированных к потребностям отдельных учащихся. Однако из-за отсутствия эмпирического понимания достижений, проблем и особенностей персонализированного обучения с технологической поддержкой эти инструменты были введены только ограниченными учебными заведениями. Учебные заведения, предлагающие персонализированное обучение, теперь могут найти способы связаться с учащимися, увлечь их, привлечь их внимание и позволить им развить свои сильные стороны. Обсуждается необходимость применения статистических методов для достоверной оценки экспериментальных результатов в педагогических исследованиях, на конкретных примерах анализируются последствия применения двух статистических критериев и трудности, которые могут возникнуть при их применении. Его планируется использовать для оценки эффективности методов персонализации.

Ключевые слова: персонализированное обучение, адаптивное обучение, электронная обучающая среда, математика, эффективность, критерий Фишера, t-критерий Стьюдента

Конфликт интересов: авторы заявляют об отсутствии конфликта интересов.

Introduction

One of the challenges of modern Kazakh society is the creation of a new format of education that meets humanistic foundations and meets the needs of the XXI century. Education activists, patrons, and public figures create educational projects designed to formalize an educational system that meets the needs of the present and the predicted future. Educational organizations are developing, changing, creating new practices, and turning to the successful experience of foreign colleagues, the status of the teacher about the student is changing, and the focus of attention is shifting from the teacher to the child (Rowan, 1990).

Adaptive learning systems can evaluate learning progress and adjust the pace, level, and content of teaching to match the abilities and preferences of individual pupils. These programs can collect and analyze data on student performance, identifying the areas of weakness or strength. This approach enables considerable improvement and makes learning more efficient than in a typical classroom setting, where pupils have varying strengths and weaknesses.

Moreover, adaptive learning systems can offer more innovative and engaging methods of teaching, such as gamification, interactive modules or simulations, and multimedia materials. These systems can track students' progress, monitor the number and complexity of questions answered, and use the data to generate personalized teaching content. These can motivate pupils and create a sense of ownership of the learning process, ultimately providing a fun and rewarding experience that can foster deeper learning (Sayed et al., 2023).

However, some critics argue that the personalized approach to learning might

affect social interactions and impede learners' ability to function well in group settings. Moreover, adaptive learning systems might have limited capabilities in evaluating non-academic skills such as social-emotional and behavioral competencies, essential skills for the 21st-century workforce.

Ultimately, adaptive learning systems have opened up new possibilities for enhanced teaching pedagogy and quality educational services, reducing the cost of traditional classroom learning and providing a practical solution in remote learning. And given that modern societies require lifelong learning, adaptive systems present an exciting prospect for future applications of digital learning tools (Tsyppkin and Nikolic, 1971).

Personalized education refers to developing learning models: personality-oriented and personality-developing. The theoretical foundations of these models were determined by L.S. Vygotsky (Vygotsky, 2012) and further developed in the research of V.V. Davydov and D.B. Elkonin (Elkonin et al., 2016), and other leading scientists in the field of educational psychology. In the concept of personality-oriented learning (E.V. Bondarevskaya (Bondarevskaya, 2000), N.A. Menchinskaya (Menchinskaya, 2003), I.S. Yakimanskaya (Yakimanskaya, 1991), attention is paid to the development of trainees as a whole, to the system of personality values and meanings of activity. The main values of education are self-development, self-organization, and value-semantic orientation. Great importance is attached to the creation of a personal-developing situation, conditions conducive to the manifestation of personal functions of trainees, as well as the educational and spatial environment. The leading idea of personal development education is the development of students' individuality: value-semantic sphere, identity, and socialization, as well as universal personal abilities: self-improvement, self-determination, and self-actualization. N.A. Alekseev (Alekseev et al., 2013), analyzing the formation of developmental learning, notes that in domestic concepts and models of learning, there is a clear tendency to strengthen the personal component in education — the mechanisms of functioning and development of the personality of trainees.

In addition to academic research, there are also many practical applications of personalized learning in educational institutions. For example, in the United States, the Summit Public Schools network has developed a personalized learning platform that allows students to set their own education goals and progress at their own pace. Another example is the AltSchool network, which uses technology to enable individualized learning plans for students and real-time feedback to teachers. In the United Kingdom, the School network uses project-based learning and personalized assessment to support the development of students' critical thinking and communication skills.

Overall, the concept of personalized learning is gaining increasing attention and recognition as a promising approach to improving the effectiveness and engagement of education. As technology continues to advance, it is likely that personalized learning will become even more prevalent in schools and universities around the world (Canales Cruz and Pena-Ayala, 2007).

One of the key benefits of personalized learning is that it allows teachers to better accommodate their students' unique learning styles, interests, and abilities. However, only a limited number of educational institutions have implemented these tools and this is due to a lack of empirical understanding of the success, challenges, and characteristics of personalized technology-based learning.

To address this need, more research must be conducted to evaluate the effectiveness and feasibility of personalized learning in Kazakhstan. This research should involve collaboration between educators, policymakers, and scientists to identify the best approaches for integrating technology into the classroom and to measure the outcomes of personalized learning. Additionally, teacher training and professional development should be provided to ensure that instructors have the skills and knowledge necessary to effectively utilize these tools in the classroom (Bekmanova et al., 2021).

Further, a robust and reliable infrastructure must be put in place to support the implementation of technology-based personalized learning. This approach has the potential to improve educational outcomes, increase student engagement, and better prepare students for the challenges of the modern world. It is therefore essential that Kazakhstan takes the necessary steps to make personalized learning a cornerstone of its educational system.

This could be achieved through pilot projects and collaborations between educational institutions and scientific organizations.

The research should focus on:

1. Evaluating the effectiveness of personalized technology-based learning in improving students' academic performance, engagement, and motivation.
2. Identifying the barriers and opportunities for integrating personalized technology-based learning in the current educational system in Kazakhstan, including resource constraints, teacher readiness, and cultural factors.
3. Assessing the impact of personalized technology-based learning on teachers' roles and skills, as well as on the overall quality of teaching and learning processes.
4. Examining the potential of personalized technology-based learning in addressing the diverse needs and backgrounds of students, including those with disabilities and low socio-economic status.

Through such research efforts, Kazakhstan can enhance the quality and accessibility of education, promote innovation and modernization in the educational sector, and ultimately contribute to the country's socio-economic development.

Furthermore, it is crucial to ensure that teachers are adequately trained and equipped to implement personalized technology-based learning. This includes providing professional development opportunities and resources to help teachers use technology effectively in their teaching practices.

Finally, it is important to involve all stakeholders in the implementation of personalized technology-based learning, including students, parents, school administrators, and policy-makers. This will help to ensure that everyone is on board with the initiative and that the necessary supports are in place to make it successful.

Additionally, research can help identify and address the challenges and gaps in the education system, such as the need for more teacher training, improvements in curriculum development, and the integration of new technologies into teaching practices.

Moreover, research can also help to evaluate the effectiveness of existing policies and programs, and inform future policy decisions. This can lead to more evidence-based decision-making, promoting more effective and efficient use of resources. It can lead to improved educational outcomes for students, a more skilled workforce, and a more competitive economy in the long term.

Overall, the adoption of personalized technology-based learning in Kazakhstan has the potential to transform the educational experience for students and improve academic outcomes. However, it requires a concerted effort from all stakeholders to ensure its successful implementation.

Educational institutions offering an individual approach to learning have found ways to establish contact with students, engage them, keep their attention and give them the opportunity to develop their strengths. One of the main objectives of the study was to find out whether it is possible to successfully use personalized learning systems to increase the level of mathematical competence in secondary vocational education. Subsequent questions related to the participant's perception and satisfaction with the learning experience, their attitude to mathematics, as well as their perception and satisfaction with the experience of using the software.

Additionally, the study aimed to investigate whether the personalized learning system can enhance students' academic achievement in mathematics and whether it can motivate them to engage more actively in learning. The researchers also examined the impact of the system on students' self-regulation skills, such as goal-setting, self-monitoring, and self-evaluation, and explored whether these skills mediate the relationship between the system and academic performance. Finally, the study aimed to identify the factors that contribute to the effectiveness of the personalized learning system and to provide recommendations for its implementation in secondary vocational education.

Before this study, personalized adaptive learning was not used in any educational institution. Students were asked to participate in the study for about one month, after which the data collected in the learning environment was analyzed quantitatively. In particular, the aim was to determine whether personalized adaptive learning is a promising resource for bridging the achievement gap.

In this study, two versions of the e-learning environment were used:

- 1) This software presented lessons in the form of a linear model that did not adapt to student responses;
- 2) The same software was built on an adaptive platform that can adjust questions depending on student responses and provide students with an individual experience.

The purpose of this version, based on personalized learning, was to offer students an individual approach to studying the course material, focusing them on specific activities that optimize their time to complete tasks and further increase engagement.

The study aimed to compare the effectiveness of the two variants of the electronic

learning environment in terms of learning outcomes, engagement, and time to complete the task. The research design for this study was a randomized controlled trial with two parallel groups. Participants were randomly assigned to either the linear model or the personalized learning-based version of the electronic learning environment. The study was conducted with a sample of undergraduate students taking a course in Psychology.

The personalized learning-based version also showed higher levels of engagement among students, and they were able to complete the task in less time compared to the linear model version.

Overall, the findings suggest that personalized learning approaches can positively impact learning outcomes and engagement in electronic learning environments, and can optimize students' time to complete the task. Hence, the use of personalized learning-based approaches should be considered when designing electronic learning environments for students.

Methods and Materials

One of the goals of this study was to identify the main differences in learning between personalized and non-personalized learning experiences. Another goal was to analyze the user experience to identify the main differences in student attitudes toward users and satisfaction between these different environments. To achieve these goals, a randomized control study was conducted with students from two different universities.

Therefore, the choice between personalized and non-personalized learning depends on the goals and characteristics of each educational program, as well as on the individual needs and diversity of students.

The participants took a general mathematics course at school, i.e. studied the basics of algebra, and were not selected for an excellent or advanced grade. The analysis will include data from all participants, as well as paired scores before and after testing. The materials and equipment needed to conduct the study included access to a computer lab to evaluate the results before and after testing. We used two versions of the e-learning curriculum:

- Personalized Adaptive Learning Platform (PALP) - as a requirement for personalized learning;
- Personalized Adaptive Learning Platform (NPALP) - as a control condition.

The participants were pre-tested on paper with 25 multiple-choice questions to assess their prior knowledge of basic algebra. These questions were used to determine the level of their prior knowledge of elementary algebra. Each question of the preliminary test was rated at 1 point for a correct answer and 0 points for an incorrect answer. The maximum possible score for the preliminary test was 25 points. The electronic content and themes on each platform were the same.

The NPALP condition consisted of a computer learning environment without personalized elements and included multimedia content (i.e. embedded examples with short videos and quizzes) (Figs. 2 and 3). In this condition, all students took the same lessons in the same order, regardless of the results of the built-in tasks and tests.

Figure 2. Screenshot of a math lesson in NPALP conditions

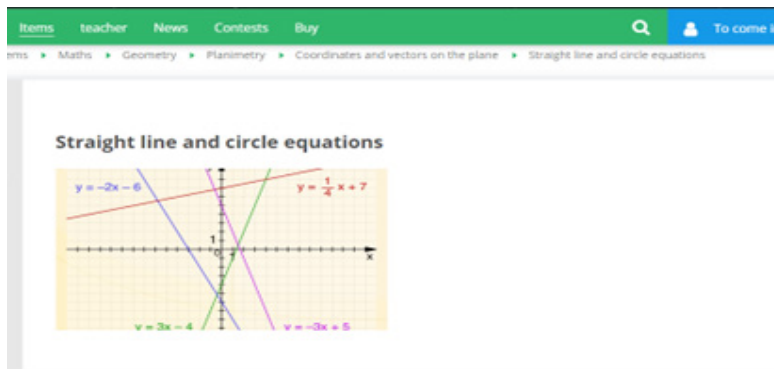

Figure 3. Screenshot of the graphics used in NPALP conditions

The computer learning environment on the platform of personalized adaptive learning provided the same content as the NPALP group (Figures 4, 5, 6).

However, in this version, the learning environment was adaptive and personalized, as a profile was created for each student. The profile of each student was supplemented with evaluation data as the new module on the platform was completed. Using this data, the student's profile was constantly updated and analyzed using data from other students in the platform repository. Then recommendations were given on the appropriate module based on this data. Teachers and students had access to this data.

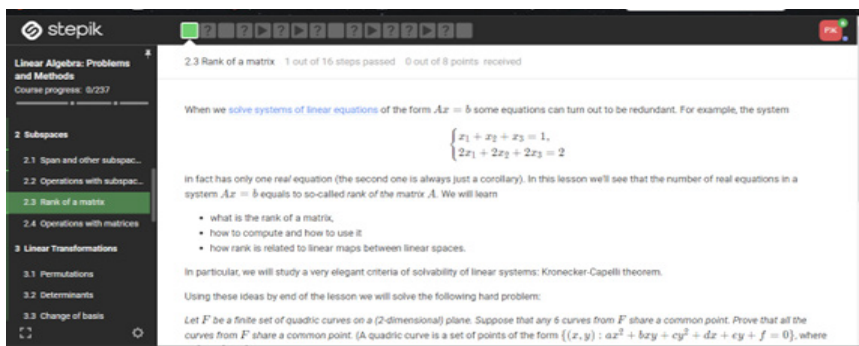

Figure 4. Screenshot of the task in the PALP condition

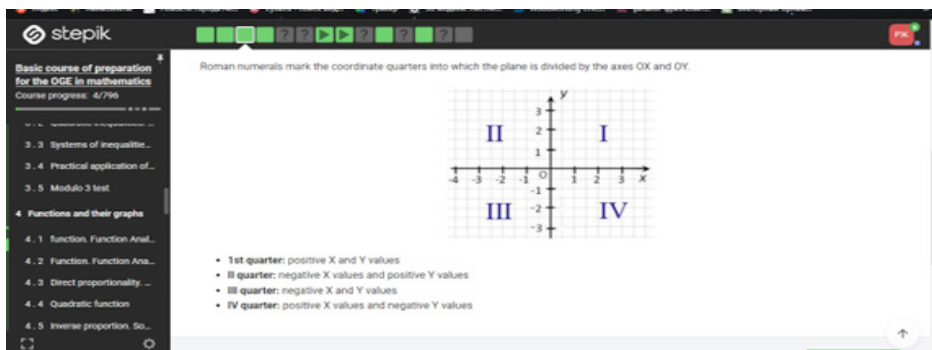

Figure 5. Screenshot of PALP with progress bar and workspace

Figure 6. Screenshot of PALP tasks

After the training experiment, a post-test consisting of 10 questions on basic algebra was conducted. The post-test questions were similar to the pretest questions but were asked with different numerical values and in a different order. One point was given for the correct answer and zero points for the wrong answer.

The course consists of three modules, and students have one week to complete each module. The modules were divided into different subcourses.

Participants participated in the study for four weeks. They worked on tasks related to the basics of algebra and completed them. At the end of the weekly assignments, teachers viewed the completed data on personalized and non-personalized learning platforms. Four weeks later, a post-test evaluation was conducted.

Conclusion

The aim of the study was to study the extent to which personalized adaptive learning plays a role in the assimilation of mathematics. The main conclusion drawn from the results is that participants exposed to personalized adaptive learning were more satisfied with the personalized nature of the learning environment than with the overall impression of the program. Arithmetic calculations and calculations based on three statistical criteria have proved that the use of personalized adaptive learning experiences in mathematics is justified. The best results from the use of personalized adaptive technologies in the educational process

As personalized adaptive learning systems evolve with technology, and research continues to identify ways to maximize student achievement, it is important to pay attention to the social aspects of learning and how they are missed when learning using technology. Moreover, understanding the target audience and their needs is the first step in creating a successful learning experience. To maximize the effectiveness of learning, it is important to take one step further and understand the needs of each individual student in the classroom.

As personalized learning becomes more common in education, researchers should continue to study the relationship between the social aspects of learning and technology, the importance of rational usability principles in the development of educational content, as well as the impact of these factors on student academic performance and learning.

REFERENCES

- Alekseev N.A., Kutergin N.B. & Kulinichev A.N., 2013 — Perfection of physical training of students and listeners of educational establishments of Ministry of Internal Affairs of Russia. *Physical education of students*, 17(1). Pp. 3–6.
- Bondarevskaya E.V., 2000 — Theory and practice of student-centered education. Rostov-on-Don, Publishing house of the Rostov Pedagogical University.
- Elkonin D.B., Davydov V.V., Bozhovich L.I. & Markova A.K., 2016 — Caratteristiche della motivazione dell'attività educativa degli studenti. *Attività del corso: Lo studio della motivazione educativa tra gli studenti di psicologia* Motivazione delle attività educative degli studenti della disciplina dei materiali da costruzione.
- G. Bekmanova, Y. Ongarbayev, B. Somzhurek, 2021 — Personalized training model for organizing blended and lifelong distance learning courses and its effectiveness in Higher Education. *Journal of Computing in Higher Education*, 33. Pp. 668–683.
- G. Samigulina, A. Shayakhmetova, 2016 — Development of the Smart – system of distance learning visually impaired people on the basis of the combined OWL model. *Smart Innovation, Systems and Technologies*, 59. Pp. 109–118.
- Menchinskaya N.A., 2003 — Some Aspects Of The Psychology Of Teaching1. In *Psychology in the Soviet Union*. Pp. 190–196. Routledge.
- Rowan B., 1990 — Chapter 7: Commitment and control: Alternative strategies for the organizational design of schools. *Review of research in education*, 16(1). Pp. 353–389.
- S. Wilson, O. Liber, M. Johnson, P. Beauvoir, P. Sharpies, C. Milligan, 2007 — Personal Learning Environments: Challenging the dominant design of educational systems. *Journal of E-learning and Knowledge Society*, 2. Pp. 27–38.
- Sayed W.S., Noeman A.M., Abdellatif A., Abdelrazek M., Badawy M.G., Hamed A. & El-Tantawy S., 2023 — AI-based adaptive personalized content presentation and exercises navigation for an effective and engaging E-learning platform. *Multimedia Tools and Applications*, 82(3). Pp. 3303–3333.
- Tsyarkin Y.Z. & Nikolic Z.J., 1971 — *Adaptation and learning in automatic systems* (Vol. 73). New York: Academic Press.
- Vygotsky L.S., 2012 — *The collected works of LS Vygotsky: Scientific legacy*. Springer Science & Business Media.
- Yakimanskaya I.S., 1991 — *The Development of Spatial Thinking in Schoolchildren*. Soviet Studies in Mathematics Education. Volume 3. National Council of Mathematics, 1906 Association Drive, Reston, VA 22091.
- A. Canales Cruz & A. Pena-Ayala, 2007 — Adaptive and intelligent web based education system: Towards an integral architecture and framework. *Expert Systems with Applications*, 33. Pp. 1076–1089.

BULLETIN OF NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
ISSN 1991-3494
Volume 3. Number 403 (2023), 114-130
<https://doi.org/10.32014/2023.2518-1467.497>

UDC 37.013

© **Zh.A. Zhumabayeva^{1*}, A.K. Rysbayeva², M.N. Ospanbekova³,
A.D. Ryskulbekova³, S.Zh. Turikpenova³, 2023**

¹Kazakh National Pedagogical University named after Abay, Almaty, Kazakhstan;

²K. ZhubanovAktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan;

³I. Altynsarin Arkalyk Pedagogical Institute, Arkalyk, Kazakhstan.

E-mail: zhazi_29_09@mail.ru

PEDAGOGICAL CONDITIONS OF TEACHING PRIMARY EDUCATION SUBJECTS THROUGH A META-SUBJECT APPROACH

Zhumabayeva Zhazira Amanzholkyzy — PhD, senior lecturer, Department of primary education, Kazakh National pedagogical university named after Abai, Almaty, Kazakhstan

E-mail: zhazi_29_09@mail.ru. ORCID ID: 0000-0001-5444-8597;

Rysbayeva Ardak Kuanyshovna — PhD, senior lecturer, K.ZhubanovAktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan

E-mail: ardak_rysbaeva@mail.ru. ORCID ID: 0000-0003-3810-1459;

Ospanbekova Meirgul Nesipbekovna — PhD, Associate Professor, I.Altynsarin Arkalyk Pedagogical Institute, Arkalyk, Kazakhstan

E-mail: meirgul1976@mail.ru. ORCID ID: 0000-0002-7470-6132;

Ryskulbekova Assima Dauletbekovna — Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, I.Altynsarin Arkalyk Pedagogical Institute, Arkalyk, Kazakhstan

E-mail: asima_78kz@mail.ru. ORCID ID: 0000-0001-6337-1608;

Turikpenova Sandugash Zhumanovna — Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, I. AltynsarinArkalyk Pedagogical Institute, Arkalyk, Kazakhstan

E-mail: Turikpenova_Sandugash@mail.ru. ORCID ID: 0009-0002-3271-0675.

Abstract. The purpose of primary education is to create an educational space conducive to the harmonious formation and development of the personality of a student who has mastered the basics of a wide range of skills. The formation of a broad base of skills of the student is possible within the framework of meta-subject approach training of primary education disciplines. What is the teaching primary education subjects through a meta-subject approach? Teaching primary education subjects through a meta-subject approach is to ensure the success of teaching, the formation of a unified picture of the world in the student's perception, the formation of competencies in any field of cognition, the acquisition of knowledge, metacognition and skills. Our research is devoted to the current problem of the primary education process — pedagogical conditions for teaching academic disciplines in a meta-subject approach context. It is known that in the study of the course of functioning of

a particular pedagogical system, the aspect of the quality and effective effectiveness of this system is considered. At the same time, it is important to determine what pedagogical conditions are that ensure the effectiveness of the pedagogical system. In particular, pedagogical conditions mean the environment in which the pedagogical process takes place, the situation-the situation. In combination with the same environment, the pedagogical process arises, forms, develops, lives. This *determines* the relevance of our research. The *purpose* of our research article is to determine the pedagogical conditions for teaching subjects of primary education in a meta-subject approach context. In our study, we determined the pedagogical conditions for the implementation of meta-subject approach teaching of primary education subjects. These are: study and guidance of world experience (Russian Federation, Republic of China, South Korea), systematization of the principles of integration of subjects, preparation of future primary school teachers for meta-subject approach teaching of primary education subjects. Within the framework of the third pedagogical contract, a survey of primary school teachers of the municipal state institution "Secondary School № 76" of Almaty was conducted. The goal is to determine the presence or absence of understanding around the problem of learning from a meta-subject approach point of view. Based on the results of the survey, a special course program was developed. The training course was conducted for future primary school teachers in the 2021-2022 academic year. Thus, a scientific and methodological seminar was organized for the surveyed primary school teachers with a labor intensity of 30 hours. Having considered the pedagogical conditions for teaching subjects of primary education in a meta-subject approach context, we found out that a methodology is needed not only in primary school, but also for higher grades.

Keywords: pedagogical condition; meta-subject approach; primary education; teaching; subject

©Ж.А. Жұмабаева^{1*}, А.К. Рысбаева², М.Н. Оспанбекова³,
А.Д. Рыскулбекова³, С.Ж. Турикпенова³, 2023

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,

Алматы, Қазақстан;

²Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан;

³Ы.Алтынсарин атындағы Арқалық педагогикалық институты,

Арқалық, Қазақстан.

E-mail: zhazi_29_09@mail.ru

БАСТАУЫШ БІЛІМ БЕРУ ПӘНДЕРІН МЕТАПӘНДІК ТҮРҒЫДА ОҚЫТУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ШАРТТАРЫ

Жұмабаева Жазира Аманжолқызы — PhD, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің Бастауыш білім беру кафедрасының аға оқытушысы, Алматы, Қазақстан
E-mail: zhazi_29_09@mail.ru. ORCID ID: 0000-0001-5444-8597;

Рысбаева Ардак Куанышовна — PhD, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің Бастауыш білім беру кафедрасының аға оқытушысы, Ақтөбе, Қазақстан
E-mail: ardak_rysbaeva@mail.ru. ORCID ID: 0000-0003-3810-1459;

Оспанбекова Мейргүл Несипбековна — PhD доктор, доцент, Б.Алтынсарин атындағы Арқалық педагогикалық институты, Арқалық, Қазақстан
E-mail: meirgul1976@mail.ru. ORCID ID: 0000-0002-7470-6132;

Рысқұлбекова Асима Даулетбековна — педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, Б.Алтынсарин атындағы Арқалық педагогикалық институты, Арқалық, Қазақстан
E-mail: asima_78kz@mail.ru. ORCID ID: 0000-0001-6337-1608;

Турикпенова Сандугаш Жумановна — педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, Б.Алтынсарин атындағы Арқалық педагогикалық институты, Арқалық, Қазақстан
E-mail: Turikpenova_Sandugash@mail.ru. ORCID ID: 0009-0002-3271-0675.

Аннотация. Бастауыш білім берудің мақсаты — кең ауқымды дағдылар негіздерін меңгерген білім алушы тұлғасының үйлесімді қалыптасуы мен дамуына қолайлы білім беру кеңістігін жасау болып табылады. Білім алушының кең ауқымды дағдылар негізін қалыптастыру бастауыш оқу пәндерін метапәндік тұрғыда оқыту аясында мүмкін болады. Бастауыш білім беру пәндерін метапәндік тұрғыдан оқыту дегеніміз не? Бастауыш білім беру пәндерін метапәндік тұрғыдан оқыту — оқытудың табыстылығын қамтамасыз ету, оқушының қабылдауында әлемнің біртұтас бейнесін қалыптастыру, танымның кез келген саласында құзыреттіліктерді қалыптастыру, білім, метабіліктерді және дағдыларды меңгерту болып табылады. Орындалған зерттеуіміз бастауыш білім беру үдерісінің өзекті мәселесі – оқу пәндерін метапәндік тұрғыдан оқытудың педагогикалық шарттарына арналып отыр. Белгілі бір педагогикалық жүйенің қызмет ету барысын зерттеуде осы жүйенің сапалылығы мен тиімді нәтижелелігі аспектісі қарастырылатыны белгілі. Сол ретте педагогикалық жүйенің тиімділігін қамтамасыз етіп тұрған қандай педагогикалық шарттар бар екенін анықтаудың орны ерекше болмақ. Нақты айтар болсақ, педагогикалық шарттар педагогикалық үдеріс өтіп жатқан ортаны, жағдай-жағдаятты білдіреді. Сол ортамен үйлескен жағдайда педагогикалық үдеріс пайда болады, қалыптасады, дамиды, өмір сүреді. Бұл біздің зерттеуіміздің *өзектілігін* айқындайды. Зерттеу мақаламыздың *мақсаты* – бастауыш білім беру пәндерін метапәндік тұрғыда оқытудың педагогикалық шарттарын айқындау. Зерттеуімізде бастауыш білім беру пәндерін метапәндік тұрғыда оқытуды жүзеге асырудың педагогикалық шарттарын айқындадық. Олар: әлемдік тәжірибені зерделеу және басшылыққа алу (Ресей Федерациясы, Қытай республикасы, Оңтүстік Корея), пәндерді кіріктірудің ұстанымдарын жүйеге түсіру, болашақ бастауыш сынып мұғалімдерін бастауыш білім беру пәндерін метапәндік тұрғыда оқытуға даярлау. Үшінші педагогикалық шарт аясында Алматы қаласы «№ 76 жалпы білім беретін мектеп» коммуналдық мемлекеттік мекемесінің бастауыш сынып мұғалімдерінен сауалнама алынды. Мақсат – метапәндік тұрғыдан оқыту мәселесі төңірегінде түсініктерінің бар немесе жоқтығын анықтау. Сауалнама нәтижесі негізінде арнайы курс бағдарламасы әзірленді. Оқу курсы 2021–2022 оқу жылында болашақ бастауыш сынып мұғалімдеріне жүргізілді. Сонымен сауалнама алынған бастауыш сынып мұғалімдеріне еңбек сыйымдылығы 30 сағ құрайтын

ғылыми-әдістемелік семинар ұйымдастырылды. Бастауыш білім беру пәндерін метапәндік тұрғыдан оқытудың педагогикалық шарттары туралы қарастыра келе, бастауыш мектепте ғана емес, жоғары сыныптарға да арналған әдістеме керектігін анықтадық.

Түйін сөздер: педагогикалық шарт, метапәндік тұрғыда оқыту, бастауыш білім беру, оқыту, пән

©Ж.А. Жумабаева^{1*}, А.К. Рысбаева², М.Н. Оспанбекова³,
А.Д. Рысқұлбекова³, С.Ж. Турикпенова³, 2023

¹Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан;

²Актобинский региональный университет им. К. Жубанова, Актобе, Казахстан;

³Аркалыкский педагогический институт имени И. Алтынсарина, Аркалык, Казахстан.

E-mail: zhazi_29_09@mail.ru

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ МЕТАПРЕДМЕТНОГО ОБУЧЕНИЯ ПРЕДМЕТОВ НАЧАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Жумабаева Жазира Аманжолкызы — PhD, старший преподаватель кафедры начального образования Казахского национального педагогического университета имени Абая, Алматы, Казахстан

E-mail: zhazi_29_09@mail.ru. ORCID ID: 0000-0001-5444-8597;

Рысбаева Ардак Куанышовна — PhD, старший преподаватель, Актобинский региональный университет им. К. Жубанова, Актобе, Казахстан

E-mail: ardak_rysbaeva@mail.ru. ORCID ID: 0000-0003-3810-1459;

Оспанбекова Мейргүл Несипбековна — PhD, доцент, Аркалыкский педагогический институт имени И. Алтынсарина, Аркалык, Казахстан

E-mail: meirgul1976@mail.ru. ORCID ID: 0000-0002-7470-6132;

Рысқұлбекова Асима Даулетбековна — кандидат педагогических наук, доцент, Аркалыкский педагогический институт имени И. Алтынсарина, Аркалык, Казахстан

E-mail: asima_78kz@mail.ru. ORCID ID: 0000-0001-6337-1608;

Турикпенова Сандугаш Жумановна — кандидат педагогических наук, доцент, Аркалыкский педагогический институт имени И. Алтынсарина, Аркалык, Казахстан

E-mail: Turikpenova_Sandugash@mail.ru. ORCID ID: 0009-0002-3271-0675.

Аннотация. Целью начального образования является создание образовательного пространства, благоприятного для гармоничного формирования и развития личности обучающегося, владеющего основами широкого спектра навыков. Формирование у обучающегося широкой базы навыков возможно в рамках обучения через метапредметный подход учебных предметов начального класса. Что такое обучение предметов начального образования через метапредметный подход? Метапредметное обучение предметов начального образования — это обеспечение успешности обучения, формирование целостной картины мира в восприятии учащегося, формирование компетенций

в любой области познания, приобретение знаний, метапредметов и навыков. Выполненное исследование посвящено актуальной проблеме процесса начального образования-педагогическим условиям обучения учебных дисциплин начального образования через метапредметный подход. Известно, что при изучении хода функционирования той или иной педагогической системы рассматривается аспект качества и эффективной результативности данной системы. При этом особое место отводится определению, какие существуют педагогические условия, обеспечивающие эффективность педагогической системы. В частности, педагогические условия представляют собой среду, условия, в которых происходит педагогический процесс. В сочетании с этой средой возникает, формируется, развивается, живет педагогический процесс. Это определяет *актуальность* нашего исследования. *Цель* данной статьи – определение педагогических условий обучения предметов начального образования через метапредметный подход. В исследовании определены педагогические условия осуществления обучения предметов начального образования через метапредметный подход. Это: изучение и руководство мировым опытом (Российская Федерация, Китайская республика, Южная Корея), систематизация принципов интеграции предметов, подготовка будущих учителей начальных классов к метапредметному преподаванию предметов начального образования. В рамках третьего педагогического условия проведен опрос учителей начальных классов коммунального государственного учреждения «Общеобразовательная школа № 76» города Алматы. Цель состоит в том, чтобы определить, существует ли понимание проблемы о метапредметном обучении. На основе результатов анкетирования разработана программа спецкурса. Учебный курс был проведен для будущих учителей начальных классов в 2021–2022 учебном году. Так, для опрошенных учителей начальных классов был организован научно-методический семинар с трудоемкостью 30 ч. Рассматривая педагогические условия метапредметного обучения предметов начального образования, мы определили, что необходима методика не только для начальной школы, но и для старших классов.

Ключевые слова: педагогическое условие, метапредметное обучение, начальное образование, обучение, дисциплина

Introduction

Effective implementation of meta-subject approach teaching of primary education disciplines requires an effective definition of pedagogical conditions. It is known that in the study of the course of functioning of a particular pedagogical system, the aspect of the quality and effective effectiveness of this system is considered. At the same time, it is important to determine what pedagogical conditions are that ensure the effectiveness of the pedagogical system. The effectiveness of meta-subject approach teaching of primary education subjects and the achievement of high-quality results are closely related to the existing conditions of the educational process. It is clear that these conditions are called pedagogical conditions. In particular, pedagogical

conditions mean the environment in which the pedagogical process takes place, the situation-the situation. In combination with the same environment, the pedagogical process arises, forms, develops, lives.

A special point is that the pedagogical conditions themselves undergo changes in the course of development, contributing to the pedagogical process. Therefore, in the study of the process of teaching primary education subjects from a meta-subject approach point of view and thereby ways to improve the effectiveness and quality of the educational process, the consideration of pedagogical conditions in this regard is of particular importance.

Based on the foregoing, the purpose of our research article is to determine the pedagogical conditions for teaching subjects of primary education in a meta-subject approach contexts.

Research materials and methods

In the course of teaching in primary school, it is important that students are able not only to master the content of subject education, but also to come to the fore in terms of their personal growth, to master universal methods of educational activity, thereby ensuring success at school for the entire period of study. The opinion of many scientists about this was already mentioned in the higher chapter. If we consider from the point of view of the problem of organizing meta-subject education in primary school at the present stage, it turns out that there are difficulties in terms of forming an understanding of meta-subject education in education for primary school teachers and providing them as a technological system. In connection with this, organizational and methodological conditions of a complex form have been identified that make it possible to teach subjects of primary education from a meta-subject approach point of view. It requires the definition and establishment of conditions in the meta-subject educational process as one of the components of the process of training future primary school teachers together with current primary school teachers.

Thus, the pedagogical conditions for the organization of teaching primary education subjects through a meta-subject approach are presented in Figure 1 as follows.

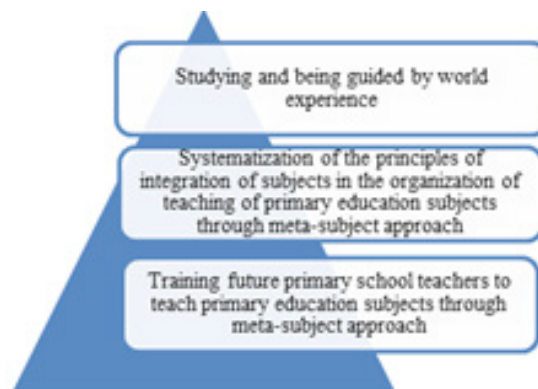

Figure. 1. Pedagogical condition teaching primary education subjects through a meta-subject approach

Condition 1. The need to review the results achieved in meta-subject education through the study of world experience is not only to develop the current consideration of the meta-subject education system, but also to determine how effective it has been. How is integrated training carried out today in such advanced countries of the world as Russia, China, Singapore, Canada? In order to find an answer to this question, we decided to conduct a review of the experience of these countries.

The education system of the Russian Federation since 2009 was approved by the "State federal standard of primary general education" №. 373 (Kolesina, 2009). The second subparagraph of the standard sets out the requirements for the results of students' training. One of them is the meta-subject. That is, universal educational actions (cognitive, regulatory and communicative) mastered by students ensure the assimilation of key competencies and interdisciplinary concepts that form the basis of learning ability.

Today, among the countries of the world, the basis of the content of education of the Russian Federation is meta-subject training, which has been implemented in practice for the twelfth year (Federal State Educational Standard of Primary General Education, 2011). Next, we will focus on the experience of integrated learning in the educational program of the Republic of China.

At the 19th Party council of the *Republic of China* on September 17, 2017, minstrel Chen Baosheng spoke about the reform of the Chinese Student Core Qualities Development Program (Chinese Student Core Qualities Development Program), entrance exams to colleges, universities and programs for the development of basic learning outcomes of students. These reforms are important political changes in recent years in the field of Education. They break with the old educational model (grade-oriented model), which focuses on assessment. Thus began the era of STEAM — education, the implementation of integrated learning in China (The STEM education in China: there is a long way to go, 2013).

In 2018, the first textbook for elementary grades under the STEAM program was presented at the FangCaoDi International Training Center "Beijing Fangcaodi International School" in Beijing. The series of educational materials is based on project-based learning and is aimed at developing students' thinking.

The peculiarity of this program is that it is guided not by individual topics, but by thematic modules. The fact is that less time is spent on the teacher's interpretation of the material. A lot of time is devoted to the independent work of students. The advantage of the new program is the active activity of students. They write observations in digital notebooks, conduct their own research. Teachers use innovative approaches to providing students with specific situations and problems. In the classroom, training is organized on the basis of a project so that students have the opportunity to study independently. Through it, the student has the opportunity to independently assimilate information and develop critical thinking.

Students of *South Korea* have a problem in the fields of physics, biology, mathematics, technology. According to the results of PISA, the interest, motivation associated with science was lower than in other countries of the organization for

Economic Cooperation and development (Korea Foundation for the Advancement of Science and Creativity, 2015).

South Korean scientists H. Lee and K. Park notes that primary school students did not have a clear idea of scientists and engineers.

Korea Foundation for the Advancement of Science and Creativity, founded in 1957, whose main mission is to promote scientific culture and nurture creative talents, the South Korean Ministry of Education, Science and Technology agreed that an integrative approach to STEAM disciplines is a key element in the restructuring of school education. After analyzing the experience STEAM education of the USA , South Korean scientists G. Yakman and H. Lee believes that the key to the development, improvement of scientific knowledge is the elements of the humanities. These are: aesthetics, ergonomics, sociology, psychology, philosophy, etc. the humanities. However, despite integration, it is stated that it is important that each subject maintains its own educational base.

In addition, G. Yakman, H. Lee presented their own definitions for each direction of STEAM — education (Yakman et al., 2012).

Science is the one that exists in nature and is influenced by it from the outside.

Technology is the transformation, transformation of the natural environment to meet the needs of humanity.

Engineering is the design of objects, processes and systems to meet human needs.

Mathematics is the study of numbers, symbolic connections, patterns, forms, uncertainties and arguments.

Art in turn, includes visual, language, humanitarian and physical art. First of all, language art, mastering all types of communication and communication, how they are interpreted; the art of music; physical art, athletic art; humanitarian art (social sciences), education, history, philosophy, political science, psychology, sociology, theology, etc.; visual arts, aesthetics that teach the oldest, most stable cultures of civilization.

STEAM allows students to develop discipline-specific thinking skills and functional literacy, that is, the ability to spread knowledge from one field of activity to another.

Functionally literate people can see the relationship between subjects. Students who learn on STEAM will be competent not only in one area, but also in a combination of several. Students of the Steam program can easily adapt to the changes taking place throughout life and improve the global community. STEAM also helps you better understand people and concepts related to other disciplines and cultures.

Condition 2. Teaching through meta-subject approach students develop a figurative mindset and reveal their creative potential by connecting the general content of the subject with life. Such classes are distinguished by their conciseness, capacity, packaging, logical mutual agreement of the educational material at each stage of the lesson, and the huge information potential of the material. However, it determines the need to systematize the principles of integration of disciplines in the organization of meta-subject teaching of primary education subjects. The main

principle of the integration of disciplines is to provide students with scientific and synthesis knowledge about the unity of the world, conditionally considering scientific and natural and social-humanitarian knowledge in a separate area of knowledge. The principles of integrated learning are directly aimed at the main goal of training, the development of students' thinking. The principles of integrated learning are shown in Figure 2:

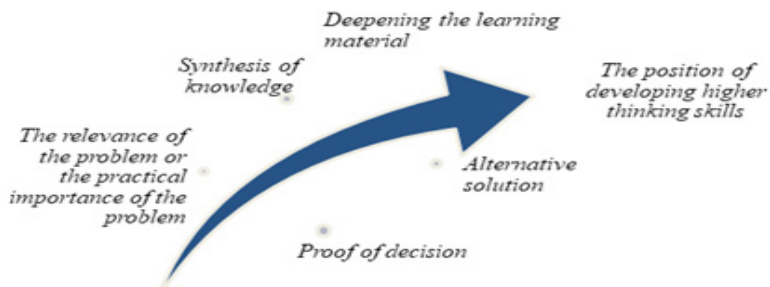

Figure. 2. Principles of integration of disciplines in the organization of teaching of subjects of primary education through meta-subject approach

Synthesis of knowledge. Acceptance of educational material in a whole, integrated, systematized form includes the breadth of the student's mind. Solving the problem studied by integration methods develops the activity and purposefulness of thinking.

Deepening the learning material. Deep understanding of the study material promotes broad thinking. The relevance of the problem, or the practical importance of the problem. Solving practical problems in the course of mastering educational material strengthens the practical direction of teaching, develops the student's critical thinking, the ability to compare theory and practice.

The relevance of the problem or the practical importance of the problem. Alternative solution Validity of the solution The position of developing high-level thinking skills strengthens the practical direction, develops the student's critical thinking, ability to compare theory and practice.

Alternative solution. Being able to use new methods in a certain situation, to be able to solve problems in a unique way, to be able to choose solutions, contributes to the development of special thinking. Comparing solutions develops quickness of mind, critical thinking, concentration of thought, consistency. Students' ability to think rationally, efficiently, and purposefully increases during the process of choosing the right decision, the shortest way to achieve the goal.

Proof of decision. Reasonable problem solving develops thinking skills. The goal of teaching subjects in a meta-disciplinary context is clear, the orientation is systematic. Education and training are inextricably linked in education, which strives to educate an intelligent citizen – a person with highly developed potential, who knows how to think innovatively, who is strong in spirit and who can use his knowledge for the advancement of society.

It shows that the degree of *development of thinking skills* is a guarantee of success

in the modern information society. In B. Bloom's taxonomy, the list of cognitive processes and pedagogical goals is presented according to the position from low-level cognitive processes to higher-level cognitive processes, that is, from easy to difficult. According to B. Bloom's taxonomy, a student cannot fully understand the concept until he remembers it, and if he does not understand what is being said, he cannot use the knowledge he has acquired correctly. According to this theory, the teacher should ask students questions (special questions starting with what? when? where? which?) that activate the lower level of thinking skills. At the same time, it is necessary to add questions that develop more serious analysis and evaluation skills. This group considers the use of more complex language structures during the composition of the answer, why? how? how can include questions starting with The interaction of content, thinking and language, the ability to formulate complex processes of thinking requires systematic development and training both in the native language and in the second and foreign languages studied (Ybyraiymzhanov, 2015).

In the course of observing these positions, training is aimed at the goal.

Condition 3. The next pedagogical condition for the organization of metadisciplinary teaching of primary education subjects is to prepare not only teachers currently working in schools, but also future primary school teachers studying at the university for metadisciplinary teaching of primary education subjects.

In order to ensure the fulfillment of this condition, a special seminar system was developed for school teachers participating in the pedagogical experiment section of our research and for current students as future primary school teachers. Since the selected topics for preparing future primary school teachers for teaching primary education subjects from a metadisciplinary perspective are consistent with the content of the work arising from the problems identified as a result of surveys of primary school teachers, a common seminar was developed.

The role of primary school teachers in the implementation of this task in primary school is huge. In order to determine whether or not they have an understanding of the issue of teaching from a metadisciplinary perspective, we took a survey from primary school teachers of the communal state institution "General Education School № 76". The survey questions are presented in Table 1:

Table 1. Survey questions

How do you understand the term "approach"?
What methods do you use as a basis for organizing the learning process?
Are you familiar with the concept of "meta-subject approach"? (Yes / No)
What do you know about the concept of " meta-subject approach "?
How many points would you rate your education within the concept of " meta-subject approach "? (on a scale of 1 to 10)
Are the concepts of " meta-subject", "interdisciplinarity", "integration" related to each other? Why?
What are the meta-subject shafts?
To what extent are meta-subject tasks found in the textbooks developed within the framework of the updated educational program today? Give 1-2 examples.

We present the results of the survey of primary school teachers (Figure 3) in the "results and discussions" section of our article.

Based on the results of the survey, the opinion that future specialists should be introduced to the methods of teaching primary education subjects in a meta-subject manner was guided by the opinion. Therefore, a special course program called "*Meta-subject approach to primary education*" was developed. The program is given in Table 2 below.

Table 2. Curriculum of the special course "*Meta-subject approach to primary education*".

Week	Topic name (lecture, practical lesson)	Number of hours	
		lecture	practical lesson
1	2	3	4
1	An understanding of the teaching of primary education subjects through meta-subject context 1. The goal and objectives of teaching primary education subjects through meta-subject context 2. Understanding the concepts of meta, meta-subject 3. Importance and structure of metadisciplinary teaching of primary education subjects	1	2
2-3	The study of the problem of teaching primary education subjects in a meta-subject context 1. Review of the works of Russian scientists who have studied the problem of teaching primary education subjects in a meta-subject context 2. Study of the problem of teaching primary education subjects in a meta-subject context	2	4
4-5	Psychological and pedagogical foundations of meta-subject teaching of primary education subjects 1. Consideration of the concept of teaching in a meta-subject approach in scientific psychological literature 2. Psychological features of meta-subject teaching of primary education subjects 3. In pedagogy, the issue of "teaching in a meta-subject approach" is considered	2	4
6	Ways of forming the worldview of students based on meta-subject teaching of primary education subjects	1	2
7	Methods of formation of students' worldview based on meta-subject teaching of primary education subjects	1	2
8-9	Classification of meta-subjects 1. "Education" meta-subject 2. "Sign" meta-subject 3. "Problem" meta-subject 4. "Task" meta-subject	2	4
10-11	Methodology of teaching primary education subjects in a meta-subject approach Teaching technologies, teaching methods used in meta-subject teaching of subjects	2	4

12	A meta-subject lesson is an effective way to achieve a meta-subject result 1. Analysis of metadisciplinary lessons published on the Internet, YouTube channel, magazine pages 2. Defining the features of the meta-subject lesson	1	2
13-14	Universal learning activities as a means of forming a meta-subject result 1. Educational 2. Regulatory 3. Communicative 4. Personal	2	4
15	Meta-subject tasks 1. Types of meta-subject tasks 2. Ways of composing meta-subject tasks	1	2
All classroom hours		15	30

According to the program, in the 2021–2022 academic year, seminars were held for 2nd-year students of the specialty 5B010200 – Pedagogy and methodology of primary education at the Kazakh National pedagogical university named after Abai.

In addition, these seminars were conducted for school teachers who participated in the organization of the pedagogical experiment. The following lines introduce the topic and brief contents of this workshop.

The concept of "meta", "meta-subject", "meta-subject approach" was defined under the first topic of the seminar course program. "Teaching of primary education subjects through meta-subject approach". The purpose, tasks, content and structure of the meta-subject approach were described. Since this is the first lesson of our course, our lesson developed further based on the lecture-dialogue form in order to clarify the difference between the concepts of "meta-subject" and "interdisciplinary connection". Our practical lesson continued with the creation of posters on domestic, far and near foreign research within the concept of "Meta-science education". Purpose: to inform future primary school teachers about the meta-subject teaching of primary education subjects, to form their knowledge.

The second topic presented in the program was called "Research of the problem of teaching of primary education subjects through meta-subject approach". (Asmolova, 2010; Gromyko, 1998; Gromyko, 2004; Khutorsky, 2012; Arshansky, 2017; Petunin, 2010; Kolesina, 2009; Ybyraiyimzhanov, 2015; Kiryakova, 2016; Gross et al., 2005; Suslova et al., 2019; Baimuhanbetov, 2014) works about "meta", "meta-subject", "meta-subject approach" were introduced. During the implementation of the meta-subject approach, effective technologies, methods and approaches were analyzed. He carried out a review of the meta-subjects of the new model of educational subject — "Knowledge", "Sign", "Problem", "Duty". In the practical lesson, a chronological table of the problem "The study area of the problem of teaching of primary education subjects through meta-subject" was created.

The third topic of the program is called "Psychological and pedagogical foundations of teaching of primary education subjects through meta-subject". Within this topic, students were given the task of finding an answer to the question of what

personal qualities and meta-subject results a primary school student will have at the end of the training process organized in a meta-subject perspective before teaching primary education subjects from a meta-subject perspective. At the same time, work was organized to determine the psychological and pedagogical potential of their formation.

The fourth topic of the course is called "Ways of formation of students' worldview based on teaching of primary education subjects through meta-subject". The formation of a unified scientific image of the world has a special place in the development of students' worldview ideas, cognitive and creative activity. In order to solve this problem, effective methodical ways of development of the personality in natural harmony and its development in self-integrity were sought in the practical lesson.

The fifth topic of our course is called "Classification of meta-subject". The main task of each meta-subject has been determined. Ways of use in the learning process were discussed.

The sixth topic of our course is "Methodology of teaching primary education subjects through meta-subject approach". The students were introduced to the peculiarities of the organization of meta-subject lessons, the structure of meta-subject lessons, and the models of meta-subject results that they should master during the mastering of educational programs. In the practical lesson, analyzes were made of the meta-subject lessons of Russian and distant foreign teachers published in the Google browser and on the "You Tube" channel.

The seventh topic of our course is called "Meta-subject lesson - an effective way to achieve meta-subject results". In the framework of the topic, students got acquainted with the structure of the meta-subject lesson, its difference from the traditional lesson. In the practical lesson, the students analyzed the meta-knowledge formed within the framework of the traditional lesson and the meta-subject lesson. He developed posters on the topic.

The eighth topic of the proposed seminar is called "Universal learning activities as a means of forming a meta-subject result". Within the framework of the topic, ways of organizing cognitive, regulatory, communicative and personal learning activities of students were considered.

The eighth topic of the proposed seminar is called "Universal learning activities as a means of forming a meta-subject result". Within the framework of the topic, ways of organizing cognitive, regulatory, communicative and personal learning activities of students were considered.

Results and discussion

According to the results of the survey taken before the implementation of our special course, 20 % of the teachers who participated in the survey were familiar with the concept of the approach, as evidenced by their answers. However, we notice that the question about what approach is used as a basis during the organization of the teaching process caused a problem (28 %). 42 % of teachers are familiar with the concept of meta-subject approach. It can be observed that only 5 % of the 42 % rate have the correct understanding of this approach.

It can be seen that 48% of teachers rated their knowledge on a scale of 1 to 10 on a scale of 1 to 10 points. It was found that it was difficult to answer the question of how the concepts of meta-subject, interdisciplinary connection, and integration are related to each other. And it was revealed that the inability to answer questions 7 and 8 at all means that teachers need to be provided with methodological assistance on this approach (Figure 3).

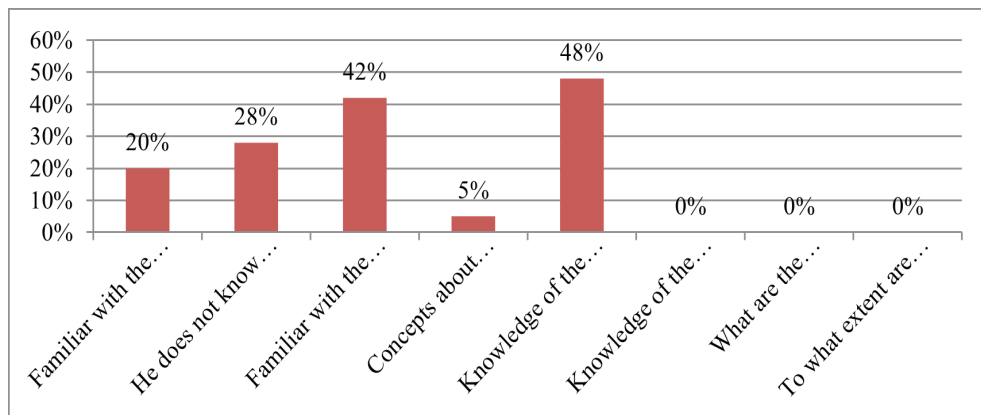

Figure.3. The result of the survey before the seminar

So, at the end of the special course, a questionnaire was taken again in order to determine the knowledge of the students and to check the knowledge of the teachers teaching in the experimental group.

According to the results of the survey, 100 % of the students who took part in the survey proved that they are familiar with the concept of methodology through their answers. However, we notice that 9 % of the students have a problem with the question of what approach is used during the organization of the training process.

100 % of students are familiar with the concept of meta-subject approach. It can be observed that only 92 % of the 100 % of indicators have the correct understanding of this approach.

We can see that 95 % of students rated their knowledge on a scale of 1 to 10 on a scale of 1 to 10 points. We noticed that it was not difficult to answer the question why the concepts of meta-subject, interdisciplinary connection, and integration are related to each other. And the fact that there were no students who could not answer questions 7 and 8 is a gratifying indicator. The results of the survey are presented in Figure 4 below.

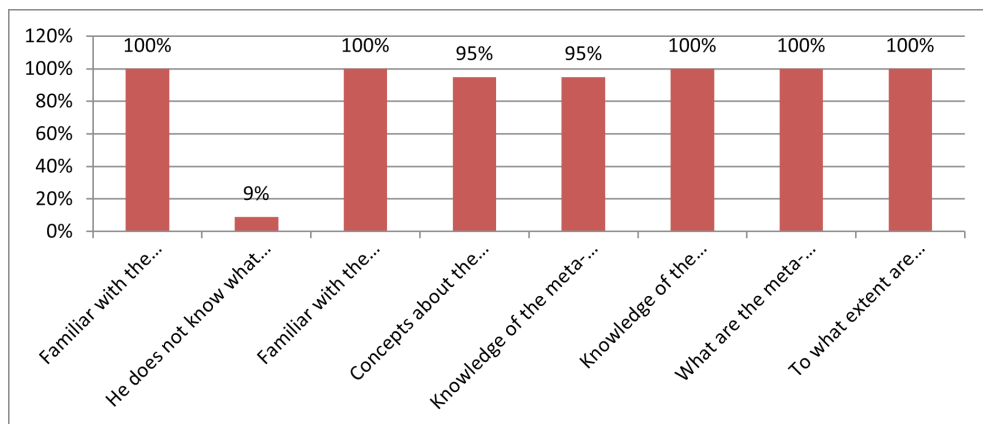

Figure.4. The result of the survey after the seminar

In addition to this seminar, in the 2019–2020 academic year, the program "Teaching of primary education subjects in a meta-subject perspective" was created for 30 teachers of the municipal state institution "General Education School No. 76" of the Almaty City Education Department, and a scientific-methodological seminar was held. was conducted.

The program with a labor capacity of 30 hours includes nine interrelated topics, which are systematically mastered by teachers.

The main types of work at the scientific-methodical seminar, namely, lectures, working with literature sources, analyzing school programs, updated educational content, designing lessons, solving situations and other types of work were used.

School teachers are introduced to the methodological logic of meta-subject education, knowledge, symbol, problem, task, meaning, situation, idealization, drawing, etc. such important concepts and their contents were explained. The function, importance of each of these in providing students with meta-subject education and the effective way to master it were described in the form of lectures and practical lessons.

It was very interesting for teachers that in the course of meta-subject education, special attention is paid to the development of students' thinking ability, communication ability, ability to perform various learning activities consistently and consistently, understanding, and formation of reflexive skills.

During the seminar, school teachers openly expressed their thoughts about the challenges they face, and noted that they recognized the positive aspects of teaching from a meta-subject point of view, and in this way, there are great opportunities to raise the student's thinking methods and level to a new level.

Almost all the students and teachers working at the school shared their thoughts saying that they realized after the seminar that the subjects that are currently being taught piecemeal do not have enough potential to form and develop the student's whole mind, integrated worldview. This was the expected result, that is, the meta-subject results in education are the formation of theoretical thinking and the formation

of universal comprehensive learning activities. As a result of meta-subject education, the student should perceive the object of knowledge from all sides as a part of the system of knowledge about the world around him, as well as a way to recognize the larger system.

The thesis that "The purpose of meta-subject education is to accustom students to different ways of thinking, types of communication, and types of learning activities" was one of the aspects that teachers sought to fully understand. In the exchange of opinions on this issue, it was observed that the teachers still wanted to know deeply the types of thinking and the ways of their formation and development. Because in the process of meta-subject education, it is clear that the student understands that his cognitive abilities are being discovered and improved. Thus, the relationship between the teacher and the student becomes closer in the way of study and research. It is clear that students receive the information received in a wide channel, find new aspects of new information on their own, perform the educational task in a new format - all, in the end, show a new type of "scholarship". The aim of the seminar is for school teachers and students to receive such news with interest, to give them an impetus to further research on their own.

Conclusion

Having considered the pedagogical conditions for teaching primary education subjects through meta-subject perspective, we determined that a methodology for meta-knowledge, meta-methods, and meta-skills is needed not only for primary school, but also for higher classes. Because we believe that the quality education skills formed in primary school must be continued in the next stages of education.

REFERENCES

- Asmolova A.G., 2010 — *Asmolova A.G.* Formation of universal educational activities in basic school: from action to thought. Task system: teacher's guide / ed. A.G. Asmolov. – M.: Enlightenment, 2010. – p. 159. (in Rus.).
- Arshansky E.Ya., 2017 — *Arshansky E.Ya.* The Doctrine of Metamethodology in the Light of the Development of Classical Didactics. *Vesnik*. - No. 3. - Pp. 115–121. (in Rus.).
- Baimuhanbetov B.M., 2014 — *Baimuhanbetov B.M.* Formation of leadership quality of future primary school teachers: philosophy. doc. PhD ... diss. – p.159. (in Kaz.).
- Federal State Educational Standard of Primary General Education., 2011 — Ministry of Education and Science of the Russian Federation. November 26, 2010 № 1241, № 2357. (in Rus.).
- Gromyko Yu.V., 2009 — *Gromyko Yu.V.* Thought-activity pedagogy. - M.: Paideia Textbook Institute, – p.544. (in Rus.).
- Gromyko N.V., 2004 — *Gromyko N.V.* Thought-activity pedagogy and the new content of education. Metasubjects as a means of forming reflective thinking in schoolchildren. Thought-activity pedagogy in high school: metasubjects. - M.: APKiPRO, 2004. –p. 214. (in Rus.).
- Gross N., Frickel S.A., 2005 — *Gross N., Frickel S.A.* General Theory of Scientific. Intellectual Movements // *American Sociological Review*. - 2005. - Vol. 70. - Pp. 204–232. (in Eng.).
- Kolesina K.Yu., 2009 — *Kolesina K.Yu.* Meta-project learning: theory and implementation technologies in the educational process: author. ... doc. ped. sciences: 13.00.01. - Rostov-on-Don: SFU, – p.35. (in Rus.).
- Korea Foundation for the Advancement of Science and Creativity., 2015 — // https://www.kofac.re.kr/?page_id=1775 (date of the application: 05.05.2019). (in Eng.).
- Khutorskoy A.V., 2012 — *Khutorskoy A.V.* Meta-subject approach in teaching: scientific and

methodological manual. Series "New Standards". - M.: Publishing house "Eidos"; Publishing house of the Institute of Human Education. – p.73. (in Rus.).

Kiryakova V.S., 2016 — *Kiryakova V.S.* Formation of meta-subject skills of younger students in mathematics lessons. – Tolyatti. –p. 93. (in Rus.).

Petunin O.V., 2010 — *Petunin O.V.* Activation of the cognitive independence of student youth: practice-oriented aspects / - KRIPKiPRO. – p.124. (in Rus.).

Suslova O., Grebenshchikova A., 2019 — *Suslova O., Grebenshchikova A.* Social Media As A Tool Of Creating Personal Learning Environment // III PMMIS 2019 Post mass media in the modern informational society "Journalistic text in a new technological environment: achievements and problems" The European Proceedings of Social & Behavioural Sciences EpSBS. - 2019. - Pp. 775–783. (in Rus.).

The STEM education in China: there is a long way to go., 2013 — <https://medium.com/@EdtechChina/> (date of the application: 09.03.2022). (in Eng.).

Yakman G., Lee H., 2012 — *Yakman G., Lee H.* Exploring the Exemplary STEAM Education in the U.S. as a Practical Educational Framework for Korea // Korea Assoc. Sci. Edu.– №6. – Pp. 1072–1086. (in Eng.).

Ybyraiymzhanov K.T., 2015 — *Ybyraiymzhanov K.T.* Scientific basis of organization of elementary pedagogical process in the new system of education // "Science, education and innovations - important factors of the implementation of the strategy "Kazakhstan - 2050". International scientific and practical conference. - Taldykorgan: State University named after I. Zhansugirov, - Section 3. - Pp. 354–359. (in Kaz.).

BULLETIN OF NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
ISSN 1991-3494
Volume 3. Number 403 (2023), 131-145
<https://doi.org/10.32014/2023.2518-1467.498>

УДК 378.14.015.62
ГРПТИ 14.35.09

© **R.Sh. Izbassarova**¹, **G.N. Bektemirova**², 2023

¹Abay Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan;

²Kazakh National Women's Teacher Training University, Almaty, Kazakhstan.

E-mail: bektemirova88@mail.ru

PEDAGOGICAL CONDITIONS FOR FORMING INFORMATION COMPETENCY OF FUTURE BIOLOGY TEACHERS IN A MULTILINGUAL ENVIRONMENT

R.Sh. Izbassarova — candidate of pedagogical sciences, professor, Non-profit JSC “Abay Kazakh National Pedagogical University,” Almaty, the Republic of Kazakhstan

E-mail: aseri11@mail.ru. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6902-5797>;

G.N. Bektemirova — Ph.D. student, Non-profit JSC “Kazakh National Women's Teacher Training University,” Almaty, the Republic of Kazakhstan

E-mail: bektemirova88@mail.ru. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9772-1626>.

Abstract. Modern Kazakhstani society tends to participate in global integration, and education leads the modernization processes. The globalization age searches for adequate conditions and mechanisms for educating youth capable of intercultural dialogue. Understanding the current role of languages raises the importance of efficient teaching of languages and raising the language mastery of students. The system of pedagogical conditions for forming information competencies of future biology teachers in a multilingual environment was developed based on the study of general issues of higher education continuity. Pedagogical conditions are an organic constellation of multilevel complexes (from didactic units of teaching to management structures in the education system) that ensures the continuity of the information competency of pedagogical university students in a multilingual environment. Pedagogical conditions were taken as mandatory external requirements to achieve optimal results. This set of requirements is not an arbitrary constellation of variables but an ordered set of relatively separate components (didactic units) that form a certain system. The above definition was the basis for developing a multi-vector structure of pedagogical conditions for the interaction of subjects of multilingual education to form information competency. Implementing the developed methodology helped reveal the conditions for forming information and communication competencies (ICCs) in a multilingual environment. We also developed the units for forming ICCs in teachers in a multilingual environment. The first unit covers psychological,

linguistic, didactic, and other aspects of teaching languages to future teachers. The second unit of scientific and methodological support for multilingual education suggests the development, improvement, and phased use of teaching materials on Biology and Biotechnology for future teachers in a multilingual environment (higher professional education). The third unit implies pedagogical monitoring of the formation of information competency of students in a multilingual environment. Such monitoring represents a single control and M&E mechanism. Each unit contains sections by main activity indicators.

Keywords: future biology teacher, information and communication competencies (ICCs), multilingual environment, pedagogical conditions, Biotechnology, university

© Р.Ш. Ізбасарова¹, Г.Н. Бектемірова^{2*}, 2023

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан;

²Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан.
E-mail: *bektemirova88@mail.ru*

КӨПТІЛДІ ОРТАДА БОЛАШАҚ БИОЛОГИЯ МҰҒАЛІМДЕРІНІҢ АҚПАРАТТЫҚ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ШАРТТАРЫ

Р.Ш. Ізбасарова — педагогика ғылымдарының кандидаты, профессор, "Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті" коммерциялық емес АҚ, Алматы, Қазақстан Республикасы
E-mail: *aseri11@mail.ru*. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6902-5797>;

Г.Н. Бектемірова — "Университет" Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық институты " АҚ коммерциялық емес аспиранты, Алматы, Қазақстан Республикасы
E-mail: *bektemirova88@mail.ru*. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9772-1626>.

Аннотация. Қазіргі Қазақстандық қоғам бүгінде әлемдік интеграциялық үдерістерге деген ұмтылыспен сипатталады. Мұнда жаңғырту үдерісінде жетекші орынды білім алады. Жаһандану дәуірінде басқа мәдениеттермен диалог жүргізуге қабілетті жастарды тәрбиелеудің тиімді шарттарын, тетіктерін іздеу процесінің жандануы байқалады. Қазіргі әлемдегі тілдердің рөлін түсіну тілдерді оқытудың тиімділігі және оқушылардың тілдік дайындық деңгейін арттыру туралы мәселе туғызады. Көптілді ортада болашақ биология мұғалімдерінің ақпараттық құзыреттілігін қалыптастырудың педагогикалық шарттар жүйесі жоғары білім сабақтастығының жалпы мәселелерін зерттеу негізінде әзірленді. Тиісті теориялық материалды жүйелеу нәтижесінде педагогикалық университет жүйесіндегі көптілді ортада студенттердің ақпараттық құзыреттілігінің сабақтастығы принципін іске асырумен байланысты педагогикалық мақсаттарға қол жеткізуге бағытталған көп деңгейлі кешендердің (оқытудың дидактикалық бірліктерінен бастап білім беру жүйесіндегі басқару құрылымдарына дейін), органикалық жиынтығы ретінде "педагогикалық жағдайлар" ұғымына анықтама берілді. Педагогикалық жағдайлар, әдетте, міндетті сыртқы талаптардың жиынтығын білдіреді, оларды

сақтау оңтайлы нәтижеге қол жеткізуді қамтамасыз етеді. Сонымен қатар, бұл жиынтық айнымалылардың ерікті қосындысы ғана емес, белгілі бір жүйені құрайтын салыстырмалы түрде оқшауланған компоненттердің (дидактикалық бірліктердің) реттелген жиынтығы болып көрінеді. Жоғарыда келтірілген анықтамаға сәйкес ақпараттық құзыреттілікті қалыптастыру мақсатында көптілді білім беру субъектілерінің өзара іс-қимылының педагогикалық жағдайларының көпвекторлы құрылымы әзірленді. Біз әзірлеген әдістемені іске асыру көптілді ортада ақпараттық-коммуникативтік құзыреттіліктерді қалыптастырудың мынадай шарттарын анықтауға мүмкіндік берді. Сондай-ақ, біз көптілді ортада ақпараттық-коммуникативтік құзыреттіліктерді қалыптастыру үшін блоктар әзірледік. Осылайша, бірінші блок тілдерді оқытудың, оларды зерттеудің психологиялық, лингвистикалық, дидактикалық және басқа аспектілерін қамтитын кәсіби қызметін жүзеге асыра алатын педагогикалық кадрларды даярлау тұрғысынан әзірленді. Көптілді білім беруді ғылыми-әдістемелік қамтамасыз етудің екінші блогы мыналарды көздейді: ОӘК жетілдіру және пайдалану, биологиялық пәндер бойынша ОӘК әзірлеу және кезең-кезеңімен пайдалану, көптілді ортада (жоғары кәсіптік білім беру) "Биотехнология" пәні бойынша педагогикалық мамандықтар үшін ОӘК әзірлеу және пайдалану. Ғылыми-әдістемелік қамтамасыз етудің үшінші блогы – САПАНЫҢ бірыңғай бақылау-бағалау тетігін көрсететін көптілді ортада студенттердің ақпараттық құзыреттілігінің қалыптасуының педагогикалық мониторингі. Осы блоктардың әрқайсысында негізгі қызмет көрсеткіштеріне сәйкес келетін бөлімдер бар.

Түйін сөздер: болашақ биология мұғалімі, ақпараттық-коммуникативтік құзыреттілік, көптілді орта, педагогикалық жағдайлар, Биотехнология

© Р.Ш. Избассарова¹, Г.Н. Бектемирова^{2*}, 2023

¹Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
Алматы, Казахстан;

² Казахстанский национальный женский педагогический университет,
Алматы, Казахстан;

E-mail: bektemirova88@mail.ru

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ФОРМИРОВАНИЯ ИНФОРМАЦИОННОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ БИОЛОГИИ В ПОЛИЯЗЫЧНОЙ СРЕДЕ

Р.Ш. Избассарова — кандидат педагогических наук, профессор, некоммерческое АО "Казахский национальный педагогический университет имени Абая", Алматы, Республика Казахстан

E-mail: aseri11@mail.ru. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6902-5797>;

Г.Н. Бектемирова — аспирантка некоммерческого АО "Казахский национальный женский педагогический институт" Университет", Алматы, Республика Казахстан

E-mail: bektemirova88@mail.ru. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9772-1626>.

Аннотация. Современное казахстанское общество сегодня характеризуется стремлением к мировым интеграционным процессам, где ведущую позицию в процессе модернизации занимает образование. В век глобализации наблюдается активизация процесса поиска эффективных условий, механизмов воспитания молодежи, способной к диалогу с другими культурами. Понимание роли языков в современном мире ставит вопрос о результативности обучения языкам и повышении уровня языковой подготовки учащихся. Система формирования информационной компетентности будущих учителей биологии в полиязычной среде разработана на основе исследования общих вопросов преемственности высшего образования. В результате систематизации соответствующего теоретического материала было дано определение понятию «педагогические условия» как органичной совокупности многоуровневых комплексов (от дидактических единиц обучения до управленческих структур в системе образования), направленных на реализацию принципа преемственности информационной компетентности, студентов педагогического вуза в полиязычной среде. Под педагогическими условиями мы понимаем совокупность обязательных внешних требований, соблюдение которых обеспечит достижение оптимального результата. Причем данная совокупность представляется не просто произвольной суммой переменных, а упорядоченным множеством относительно обособленных компонентов (дидактических единиц), образующих определенную систему. В соответствии с вышеприведенным определением разработана нами многовекторная структура педагогических условий взаимодействия субъектов полиязычного образования с целью формирования информационной компетентности. Реализация разработанной нами методики позволила выявить условия формирования информационно-коммуникативных компетентностей в полиязычной среде. Также нами были разработаны блоки для формирования информационно-коммуникативных компетентностей в полиязычной среде. Так, первый блок разработан с позиций подготовки педагогических кадров, способных осуществлять свою профессиональную педагогическую деятельность, в комплексе охватывая психологические, лингвистические, дидактические и другие аспекты обучения языкам, их изучения. Второй блок научно-методического обеспечения полиязычного образования предполагает: совершенствование, разработку и поэтапное использование УМК по биологическим дисциплинам, а также по дисциплине «Биотехнология» для педагогических специальностей в полиязычной среде (высшее профессиональное образование). Третий блок научно-методического обеспечения — педагогический мониторинг сформированности информационной компетентности студентов в полиязычной среде, отражающий единый контрольно-оценочный механизм качества. Каждый из этих блоков содержит разделы, соответствующие основным показателям деятельности.

Ключевые слова: будущий учитель биологии, информационно-коммуникативная компетентность, полиязычная среда, педагогические условия, Биотехнология

Introduction

We analyzed the theories of the content of education, language education, and foreign language education to determine the main contours of multilingual education. Multilingual education is a combination of contents of general education, language education, and foreign language education. However, an “aggregate whole” has its own properties, though it acquires the properties of its parts. Multilingual education differs more by its procedure because every component of multilingual education (teaching native tongue, Kazakh, Russian and foreign languages) relies on certain pre-defined theoretical and methodological foundations and objectives. Currently, the “content” and the legitimacy of claims about the special status of multilingual education are being discussed. Still, no theory of the content of education avoids mentioning or establishing the procedural aspect of education in the form of principles, organizational methods, etc. (Zhuk, 2009).

In other words, the procedural side of education is always present in the theories of educational content, though implicitly. This eliminates the strict need for structuring the content of multilingual education.

This research studies the process of training future biology teachers in a pedagogical university.

This study explores the pedagogical conditions for forming information competency of future biology teachers in a multilingual environment.

The research aimed to determine pedagogical conditions for forming information competency of future biology teachers in a multilingual environment. Their information competency shall include systematic knowledge, skills, and abilities in their native tongue, Russian and Kazakh languages, as well as in one or more foreign languages under the intercultural paradigm of modern language education.

The research tasks were:

- To review the scientific and pedagogical literature on the use of a multilingual environment in the educational process and identification of pedagogical conditions for the formation of information competency of future biology teachers in a multilingual environment;
- To identify the level of language training of biology students in a pedagogical university;
- To study the educational programs and working curricula in biological disciplines and specialties to introduce a multilingual environment in training future biology teachers.

Two aspects – the content and procedure – should be clearly distinguished in the structure of multilingual education to reveal its essence and specificity. These aspects are delimited by language. Language as an object of study determines the content of multilingual education; language as a learning tool determines the procedure of multilingual education.

From the point of content, the units of multilingual education include strictly linguistic educational disciplines, such as native tongue, Kazakh as the state language, Russian as the language of interethnic communication, and a foreign language (mainly English) as the language of integration into the global economy.

From the point of procedure, the units of multilingual education include all courses envisaged by the state's compulsory educational standards. However, here we are talking about a language of instruction instead of a studied language; this refers to an educational institution instead of a subject of study. The essence of multilingual education suggests that irrespective of the language of instruction at school, the History of Kazakhstan, Kazakh language, and Kazakh literature can and should be taught in Kazakh; Russian language and Russian literature should be taught in Russian; and Mathematics and some other natural disciplines should be taught in a foreign language (English).

Clearly, either Kazakh or Russian can be a language of instruction as a native tongue. Besides, it is not mandatory to study the whole discipline in the chosen language; one can mix them. For example, some topics or sections could be studied in English, and the rest of the discipline – in the language of instruction.

The pedagogical thesaurus of multilingual education developed by S. Kunanbayeva provides conditions for its theoretical and methodological conceptualization. It includes categories, concepts, and terms relevant to a multilingual environment. They are:

- organized according to the structure of pedagogical systems;
- selected in accordance with pedagogical and linguistic theories, which are methodologically significant for a multilingual environment;
- considered by the authors as a more complicated, higher-level structure than a multilingual environment (Kunanbaeva et al., 2006).

The next part of the theoretical and methodological conceptualization of a multilingual environment naturally follows from the canons of dialectical logic, which also studies the transitions from a system of knowledge to higher-level systems (Izbasarova, 2011). When a theory exhausts its explanatory abilities toward understudied facts and dialectical contradictions are revealed on the “borders” of the theory, a new theory is required to resolve such contradictions. In a multilingual environment, such new facts originate from a real linguistic situation, which requires answering many questions related to the problems of co-learning different languages.

The system of ***pedagogical conditions*** for forming information competencies of future biology teachers in a multilingual environment was developed based on the study of general issues of higher education continuity. The relevant theoretical material was systematized to define the concept of “***pedagogical conditions***” as an organic constellation of multilevel complexes (e.g., starting from didactic units of teaching to management structures in the education system) aimed at implementing the principle of continuity of informational competence of pedagogical university students in a multilingual environment.

Pedagogical conditions are usually perceived as mandatory external requirements to achieve optimal results. This set of requirements is not an arbitrary constellation of variables but an ordered set of relatively separate components (didactic units) that form a certain system (Izbasarova, 2011).

A multi-vector structure of pedagogical conditions for the interaction of subjects

of multilingual education was developed based on the above to form information competency. This structure determines:

- The interaction of a pedagogical university’s organizational structures working on the formation of information competency in a multilingual environment;
- The hierarchy of relations between subjects of multilingual education (students – teachers – managers of all university departments);
- A comprehensive development of pedagogical techniques, teaching tools, teaching aids, teaching materials, etc. (Izbasarova, 2011).

Research methods

We selected methods and tools of constructive communication to implement pedagogical conditions for forming information competency of future biology teachers in a multilingual environment. The definitions of multilingual education and conditions for forming information competency of students in a multilingual environment were derived from statutes that formed the relevant legal framework, such as the Laws of the Republic of Kazakhstan “On Languages” and “On Education,” the Concept of development of foreign language education of the Republic of Kazakhstan (The Law of the Republic of Kazakhstan "On Languages" with amendments. Astana, February 22, 2022; The Law "On Education of the Republic of Kazakhstan" dated July 4, 2018. No.171-VI). and others. The mentioned documents have defined the role and place of multilingual education and the principles for creating a modern and efficient multilingual education management system.

In the experimental work, we used empirical research methods such as questioning, interviews, observation, group written surveys, the analysis of educational and methodical literature, experimental research work, the analysis of educational research works and test tasks performance, and the generalization of pedagogical experience of university teachers. The statistical methods used included the statistical processing of research data, interpretative analysis of the results obtained, diagnostics of individual components of educational research work, etc.

Then, those research methods were offered to the teachers of experimental groups in the form of materials we developed (prompt cards, tasks, recommendations, and a knowledge savings box).

One of the research methods included tasks in the form of questions to biology students on the topics of Self-expression, Active Listening techniques, How to cope with communication barriers, and the rules of effective communication, etc.

E.g., a prompt card on Self-expression contained possible responses to a fact from Biology. The Self-expression technique included a description of the feelings of the speaking student, a description of student behavior in a particular situation evoking these feelings, and something that can be done in this situation to improve it. This technique utilizes information technologies to address the feelings of biology students in a multilingual educational process.

The Active Listening prompt card described the active listening techniques using paraphrasing and summarizing. Active listening involves constantly asking questions to clarify the speaker’s message. This technique is good for a multilingual

environment, as students can communicate on the topic under study in Kazakh, Russian, or English, and the teacher sees the level of their possession of educational material in Biology and knowledge of languages.

The memo “How to cope with communication barriers” provided tips on dealing with communication barriers and rules for effective communication to help students develop communication skills in a multilingual environment. Future biology teachers would need this technique for their teaching activities (during classroom training, pedagogical practice, and future work as biology teachers).

Analysis and Results

Universities play the main role in the internationalization of education worldwide. They compete inside and outside the country. World-class universities leading the global rankings possess a constellation of talents, abundant resources, and flexible management to foster and promote innovation. These universities set the bar in global education and science. Globalization has further strengthened the position of world-class universities.

One of the factors of the globalizing environment is the dominance of English, the lingua franca of modern science and education. Most of the leading universities around the world provide instruction in English. National educational systems see the role of English in becoming more international, competitive, and equal to the world class. Using a common language of international communication for teaching and collaborative research reinforces a university’s internationalization.

English has become the language of science, both in natural and social sciences and humanities.

In many countries, education leaders call for expanding English teaching to attract international students and create a global learning environment for local students.

Taking into account these trends in the development of higher education in Kazakhstan, we have developed a course on Biotechnology for students of the pedagogical university in Biology who could study in a multilingual environment. This course is offered in English, Russian, and Kazakh languages.

At present, pedagogical institutions should train biology teachers with knowledge of English since the Updated Secondary Education Program provides for teaching Biology in English. Therefore, pedagogical institutions should focus on training specialists who know the subject and can teach it in English.

Teaching Biotechnology on a multilingual basis shall familiarize students with the current knowledge of the biology of plant cells grown *in vitro* and the main areas of biotechnology in a multilingual environment.

This academic discipline broadly covers biotechnology methods used in medicine and the food industry for cultivating biologically active compounds and valuable production substances. For example, modern plant cultivation technology is studied to produce cloned microclimate plants and viral seedlings. The students can effectively combine cell culture techniques with traditional breeding techniques. The students shall study the new technologies (cell and genetic engineering) in foreign languages to create new cells and organisms with the required traits.

Objectives of studying the discipline:

- A student should know the methods of cultivation in artificial nutrient media that destroy cells, tissues, and organs separated from plants, the promotion processes leading to stone formation, the pathways of morphogenesis in vitro, the factors regulating regeneration;
- A student should know the theoretical and methodological basis for the use of complementary microorganisms and plant regeneration pathways, methods to overcome imbalances in hybridization, methods to obtain glaucoma, cell selection, cell and genetic engineering, and methods of gene storage to obtain complementary metabolites required from cultured plant cells;
- During laboratory work, a student should learn how to prepare nutrient media, work in laminar boxes, disinfect original plant material, obtain the extract from them, and learn how to grow them in agar culture;
- A student should be able to communicate competently and fluently in Kazakh as well as in Russian and English, the knowledge acquired in this discipline, and to use his knowledge in pedagogical activities.

After studying this course, a student forms the following **subject competencies**:

- **A student knows** global advances in biotechnology, trends in the development of this industry, biotechnology products and industries available in Kazakhstan;
- **A student can** use biotechnology methods to grow tissues, cells, microorganisms, and products that form the outcome of the development process in the field of education (science, school).
- **A student possesses** knowledge of modern technologies based on the activities of biological objects through in-depth study and understanding of the regularities of biological processes.

During classes in Biotechnology, we used horizontal work in pairs with the elements of student-to-student conversation to develop an external dialogue between students. The teacher informed the students of the rules of working in pairs and gave them tasks to perform in pairs when checking their homework.

Activity during lectures and practical classes is compulsory and is a component of a student's final grade. Many theoretical issues supporting the lecture material are presented only in lectures. Therefore, missing a class may affect a student's academic performance and final grade. However, attending classes does not mean a higher grade. Constant active participation of students during classes is required. A student should be prepared for each class. Therefore, studying the relevant textbook sections and supplementary material is essential to prepare for practical classes and before attending the lectures. Such practice will facilitate students' comprehension of new material and promote active knowledge acquisition at a university.

Laboratory-based work includes the development and compilation of programs for solving specific tasks. Tasks must be completed in an appropriate manner and on time.

Independent work of students involves completing 4–5 semester tasks, covering the acquired material of the discipline. Tasks shall be completed in writing and

submitted till the deadlines. The students' average grades are derived based on their written work.

A final exam covers and summarizes the entire material of the course. The exam is conducted in a written form (or in the form of a test) and includes different tasks: written questions on lecture material and solving a practical task.

At the end of the semester, students receive an overall final score as a general assessment of their activities throughout the semester.

A practical or laboratory work is assessed based on the completeness of solving the problem, the accuracy of calculations, and the timeliness of submitting the results.

The criteria for the examination score are the correctness and completeness of answers and the orderliness and accuracy of presentation.

As can be seen, teaching material was offered in Kazakh, Russian, and English. Therefore, the students had to possess the linguistic skills to understand and process the educational information.

In the pedagogical experiment, we conducted discussion seminars in which the teacher created a problematic situation to solve biotechnological problems. The whole group participated in the discussion. The student who questioned the original definition entered the debate with the teacher and other students. All the participants had different opinions. The students presented arguments proving their points of view. Then, the teacher and the group experimented using a presentation to find the answer.

Thus, at different stages of the seminar in the experimental group, we implemented the pre-defined pedagogical conditions for forming the student ICC in a multilingual environment to develop their interaction. In particular, we used the following:

- Types of dialogue such as Student-Student, Student-Group, Teacher-Group, and Student-Teacher;
- Working in pairs, conversation, dispute, group dialogue, discussion, self-understanding in communication, and involvement of the entire group in an active debate.

At the end of the first stage of the pedagogical experiment, we conducted a survey on the following questions:

Student Questionnaire	
*Mandatory	
1.	Which competencies do you need for your professional activity?
2.	How do you use information and communication competency in the class?
-	I use a laptop or PC to write essays;
-	I search and process information from the Internet for writing essays;
-	I create presentations;
-	I create videos;
-	I create e-learning materials.
3.	What is your proficiency in information and communication skills?
-	Low,
-	Medium,
-	High.

4. What is your proficiency in a foreign language?

- Low,
- Intermediate,
- High.

5. List the subjects taught to you in English.

Your answer: _____

6. At what level do you use information and communication skills when working with English texts in Biology?*

- Do not understand the text read;
- Read and translate with a dictionary;
- Read and translate freely.

Most students found it difficult to answer the first question. The answers varied.

We obtained reliable data for questions 2-6 and processed it into diagrams (Figures 1–4).

2. Как вы применяете информационно-коммуникативную компетенцию на занятиях?
52&nbs;ответа

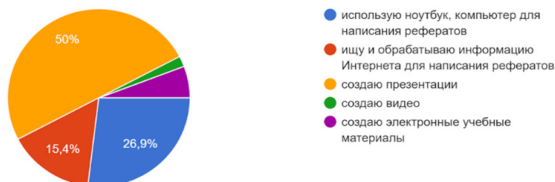

Fig. 1 – How do you use information and communication competency in the class?

Most biology students possess the know-how and use presentations when preparing for seminars – 50 %.

The students use laptops or PCs more often to write essays – 26.9 %. This means that the tasks the students receive most often do not require special skills that form ICCs in a multilingual environment.

15.4 % of students can process information from the Internet for writing essays; that is, they can use ICCs for more complicated tasks.

Aspiring and active students can perform more complicated tasks, such as creating electronic materials and videos.

3. На каком уровне вы владеете информационно-коммуникативными компетенциями?
52&nbs;ответа

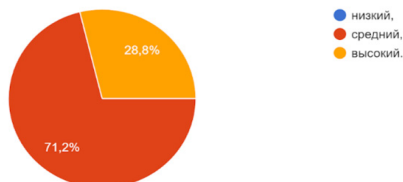

Fig. 2 – What is your proficiency in information and communication skills?

The diagram shows that most students surveyed had an intermediate level of ICCs (71.2 %); only 28.8 % of students thought they had a high level of ICCs.

4. На каком уровне вы владеете иностранным языком?
52 ответа

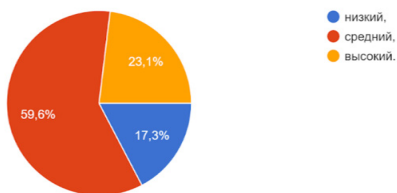

Fig.3 – What is your proficiency in a foreign language?

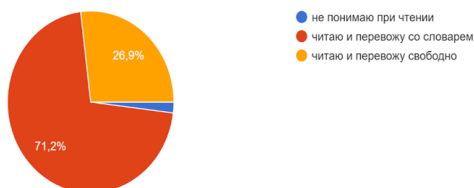
If we compare students’ answers to the questionnaire before and after the pedagogical experiment, there was an increase in the number of students with intermediate (59.6%) and high (23.1 %) proficiency in foreign languages.

The students gave detailed answers to the fifth question:

5. List the subjects taught to you in English.
(39 answers)
- Biology
 - Applied physiology
 - None
 - All
 - Plenty
 - Biology, Pedagogy, Psychology, Anatomy, Zoology, Botany
 - ICT
 - All in English
 - Environment
 - Bioinfection
 - Two
 - Physiology, etc.
 - Genetics and the basics of breeding
 - All in English, except the History of Kazakhstan
 - One-two
 - English, Botany, Zoology, Introduction to Biology, etc.
 - Nearly all university subjects
 - None in this semester
 - Etc.

Our respondents were 1st to 4th-year students studying in Kazakh, Russian, and English. They had some disciplines taught in English.

6. На каком уровне вы применяете информационно-коммуникативные навыки при работе с текстом на английском языке по биологии?
52 ответа

Most students could read and translate the learning materials from English using a dictionary (71.2 %), while 26.9 % of students could easily process the learning materials in English.

Students studying Biotechnology have also to work independently to master the learning materials in the discipline. They improve their linguistic skills while completing tasks in Kazakh or Russian, and English.

Thus, the proposed method of using pedagogical conditions for forming ICCs in a multilingual environment can effectively prepare future biology teachers for pedagogical activities.

Conclusion

Implementing the developed methodology revealed the conditions for forming ICCs in a multilingual environment.

We also developed the units for forming ICCs in teachers in a multilingual environment. The first unit covers psychological, linguistic, didactic, and other aspects of teaching and learning languages. Due to the nature of multilingual education, primarily conditioned by the current language situation, its organization, and implementation require targeted not only training of specialists but also activation of other forms of professional training, such as retraining, professional development, and self-education. The content of all these forms of professional training for implementing multilingual education is designed according to the contents of innovative and pedagogical activity.

This support will be extremely insufficient without providing the didactic tools, which are the teaching materials, including curricula, textbooks, study guides, reader books, trilingual terminology dictionaries, other dictionaries, workbooks in language subjects, as well as information and multimedia resources (language centers, the Internet, satellite TV, digital libraries), etc.

The analysis showed the abundance of these didactic materials in English, Russian as a native and non-native language, and Kazakh as a native language. However, there are very few textbooks and teaching aids for non-language disciplines taught in a foreign language.

Therefore, the second unit of scientific and methodological support for multilingual education suggests:

- The improvement and use of teaching materials, including standard curricula, in the language of instruction (primary level);
- The development and phased use of teaching materials on Biology in the state language;
- An adaptation of foreign textbooks for Kazakhstan (for all levels of education and all types of educational organizations);
- The development and use of teaching materials for the disciplines of “General Professional Foreign Language” and “Professional English” (higher professional education); and,
- The development and use of teaching materials for future teachers of Biotechnology in a multilingual environment (higher professional education).

The third unit of scientific and methodological support – which is of particular significance for us – implies pedagogical monitoring of the formation of information competency of students in a multilingual environment and reflects a single control and M&E mechanism. We developed this monitoring, understanding it as a system of psychological and pedagogical support for the activities of students and scientific and methodological support for the activities of teachers in mastering several languages: native tongue, languages functioning in the community of residence, one and more foreign languages. Therefore, this unit's structure covers both learning activities and teaching activities.

Each unit contains sections by main activity indicators:

- The first unit sections reflect the results of teaching activities, systematized according to the components of the polylingual personality;
- The second unit sections reflect the results of teachers' traditional and innovative activities.

Thus, we developed the scientific and methodological tools to support multilingual education based on the main provisions of pedagogical innovation. We also justified from the positions of pedagogical management the practical implementation in the natural learning process of higher education, which needs normative-legal and educational-organizational support. When developing the first item, we relied on the norm as a guiding principle, legitimated establishment and recognized compulsory order, and on the law as a system of generally binding norms regulating the relations of subjects of pedagogical activity and pedagogical process.

Pedagogical conditions for the formation of information competency of future biology teachers in a multilingual environment increase the effectiveness of teaching students of pedagogical universities and prepare them for future pedagogical activity as teachers of secondary schools in Kazakhstan.

REFERENCES

Bektemirova G.N., Izbassarova R.Sh., 2021 — *Bektemirova G.N., Izbassarova R.Sh.* Biotechnology (Teaching manual for biology students of pedagogical universities). Almaty. P. 55.

Zhuk O.L., 2009 — *Zhuk O.L.* Pedagogicheskaya podgotovka studentov: kompetentnostnyj podxod: monografiya [Pedagogical training of students: Competence approach: Monograph]. *Respublikanskiy institute vysshey shkoly, Minsk. [Republican Institute of Higher Education, Minsk]*. P. 328. ISBN 978-985-500-235-3. URL: <https://elib.bsu.by/bitstream/123456789/4981/4/%D0%96%D1%83%D0%BA%D0%BF%D0%B5%D0%B4%D0%BF%D0%BE%D0%B4%D0%B3%D0%BE%D1%82%D0%BE%D0%B2%D0%BA%D0%B0.pdf>. (in Russ.)

Zakon Respubliki Kazaxstan "O yazykax" s izmeneniyami. Astana, 22.02.2022 [The Law of the Republic of Kazakhstan "On Languages" with amendments. Astana, February 22, 2022]. URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/pavlodar-sharbakty/press/article/details/76061?lang=kk>. (in Russ.)

Zakon «Ob obrazovanii RK» ot 04.07.18 g. № 171-VI [The Law "On Education of the Republic of Kazakhstan" dated July 4, 2018. №171–VI.]. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z070000319>. (in Russ.)

Izbasarova R.S., 2011 — *Izbasarova R.S.* Ispol'zovanie informacionnyx texnologij obucheniya pri formirovanii biologicheskix ponyatij u uchashhixsya (monografiya). Almaty [The use of information technologies of education in the formation of biological concepts in students (Monograph). Almaty]. P. 380. (in Russ.)

Kunanbaeva S.S., Karmysova M.K., Ivanova A.M., Arenova T.D., Zhumagaliev B.S., Kuznetsova T.D., Abdygapparova S.K., 2006 — *Kunanbaeva S.S., Karmysova M.K., Ivanova A.M., Arenova T.D., Zhumagaliev B.S., Kuznetsova T.D., Abdygapparova S.K.* Kontsepciya razvitiya inoyazychnogo obrazovaniya Respubliki Kazakhstan [The concept of development of foreign language education of the Republic of Kazakhstan]. *Kazaxskij universitet mezhdunarodnyx otnoshenij i mirovyx yazykov im. Abylaj xana, Almaty. [Abylai Khan Kazakh University of International Relations and World Languages, Almaty]*. URL: https://www.zharar.com/rus/curs/30992-kursovye_raboty.html. (in Russ.)

BULLETIN OF NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
ISSN 1991-3494
Volume 3. Number 403 (2023), 146-159
<https://doi.org/10.32014/2023.2518-1467.499>

© **G.B. Kozhakhmetova, 2023**

Khoja Ahmed Yasawi International Kazakh-Turkish University.
Turkestan, Kazakhstan.
E-mail: gulim_bakberovna@mail.ru,

WORKING WITH DIFFERENT TYPES OF SPEECH IN THE KAZAKH LANGUAGE CLASSROOM AT THE MIDDLE STAGE OF LEARNING

Kozhakhmetova Gulim Bakberovna — doctoral student in « Kazakh language and literature», «Khoja Ahmed Yasawi International Kazakh-Turkish University», Turkestan, Kazakhstan
E-mail: gulim_bakberovna@mail.ru. ORCID:0000-0002-8346-3996.

Abstract. The research deals with the functional types of speech in terms of the differentiation and use of the latter in the Kazakh language classroom in primary school within the framework of children’s educational activities. The research focuses on the characterizing of functional types of speech such as narration, description and reasoning. The author considers the types of speech mentioned above to be relevant for the speech practice of younger learners. The goals of the Kazakh language programme in primary school are analyzed as well as the tasks to achieve ones. The research presents as an example a designed lesson the goal of which is to consolidate the ability of learners to determine the type of text and compose texts of different types. The author comes to the conclusion that types of speech regarded are those ones important among children’s educational activities at lessons on the development of speech in primary school.

Key words: innovation process, quality of knowledge, innovation activity, professional competence

Conflict of interest: The authors declare that there is no conflict of interest.

© **Г.Б. Кожаметова, 2023**

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Түркістан, Қазақстан.
E-mail: gulim_bakberovna@mail.ru

ОҚЫТУДЫҢ ОРТА КЕЗЕҢІНДЕГІ ҚАЗАҚ ТІЛІ САБАҚТАРЫНДА ӘРТҮРЛІ СӨЙЛЕУ ТИПТЕРІМЕН ЖҰМЫС ІСТЕУ

Кожаметова Гулим Бакберовна — Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан
E-mail: gulim_bakberovna@mail.ru. ORCID:0000-0002-8346-3996.

Аннотация. Мақалада оқушылардың білім беру қызметі шеңберінде бастауыш мектепте қазақ тілі сабақтарында саралау және оларды қолдану тұрғысынан сөйлеудің функционалды типтері қарастырылды. Автордың назары баяндау, сипаттау және пайымдау сияқты функционалды сөйлеу типтерін сипаттауға бағытталған. Автор жоғарыда аталған сөйлеу типтерін бастауыш сынып оқушыларының сөйлеу тәжірибесіне қатысты деп санайды. Мақала авторы бастауыш мектепте қазақ тілін оқыту бағдарламасының мақсаттарын, сондай-ақ оларға қол жеткізу міндеттерін талдайды. Мақалада мысал ретінде оқушылардың мәтін түрін анықтау және әртүрлі типтегі мәтіндерді құрастыру қабілетін нығайтуға бағытталып әзірленген сабақ үлгілерін келтірген. Автор қарастырып отырған сөйлеу типтері оқушылардың сабақтағы оқу іс-әрекетінде маңызды болып табылады және бастауыш мектепте сөйлеудің дамуына ықпал етеді деген әділ қорытындыға келеді.

Түйін сөздер: инновациялық процесс, білім сапасы, инновациялық іс-әрекет, кәсіби құзыреттілік

Мүдделер қақтығысы: Авторлар осы мақалада мүдделер қақтығысы жоқ деп мәлімдемейді.

© Г.Б. Кожаметова, 2023

Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда

Ясави, Туркестан, Казахстан.

E-mail: gulim_bakberovna@mail.ru

РАБОТА С РАЗЛИЧНЫМИ ТИПАМИ РЕЧИ НА УРОКАХ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА НА СРЕДНЕМ ЭТАПЕ ОБУЧЕНИЯ

Кожаметова Гулим Бакберовна — Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави, Туркестан, Казахстан

E-mail: gulim_bakberovna@mail.ru. ORCID:0000-0002-8346-3996.

Аннотация. В настоящей статье рассматриваются функциональные типы речи с точки зрения дифференциации и их использования на уроках казахского языка в начальной школе в рамках образовательной деятельности учащихся. Внимание автора работы сосредоточено на характеристике таких функциональных типов речи, как повествование, описание и рассуждение. Автор считает упомянутые выше типы речи актуальными для речевой практики младших школьников. Автором статьи анализируются цели программы изучения казахского языка в начальной школе, а также задачи по их достижению. В статье в качестве примера представлен разработанный урок, целью которого является закрепление умения учащихся определять тип текста и составлять тексты различных типов. Автор приходит к справедливому выводу о том, что рассматриваемые виды речи являются одними из важных в учебной деятельности детей на уроках и способствуют развитию речи в начальной школе.

Ключевые слова: инновационный процесс, качество знаний, инновационная деятельность, профессиональная компетентность

Конфликт интересов: авторы заявляют об отсутствии конфликта интересов.

Introduction

Working with various types of speech within the framework of children's educational activity of primary school age occupies an important place. The problem of human knowledge of functional types of speech is very relevant. We communicate a lot with different people: at home, at work, in various public places, and the ability to correctly build our speech is of great importance. It is also important to be able to understand other people. We need all this to be understood correctly, so that a person, reading a literary work, listening to someone, has the most complete and clear idea of what is at stake, can better understand the problem. Knowledge of the functional types of speech is necessary to create competent texts in accordance with the tasks of communication in various areas of human activity, for competent speech to the public.

The object of the research is the functional types of speech of the Kazakh language.

The subject of the research is the study of types of speech at the lessons of the Kazakh language in an elementary school.

The goal of the work is to consider the methodological aspects of the study of types of speech at the middle stage of learning.

Research objectives:

- 1) to examine all available literature on the research topic;
- 2) to describe the types of speech;
- 3) to analyze the Kazakh language programme;
- 4) to design a lesson on the topic "Types of texts. Consolidating».

In the process of solving these objectives, the following research methods are used: analytical (analysis of various works on the research topic), descriptive (presentation of the methodology for studying speech types at the middle stage of learning).

Working hypothesis: starting the research, we assume that types of speech are one of the main types of children's educational activity of primary school age at the lessons of speech development.

The structure of the work is determined by the subject, goal and objectives of the study. The work consists of an introduction, two chapters, a conclusion, and a list of references.

1. Functional and meaningful types of speech

The type of speech is a way of presentation chosen by the author and oriented (depending on the content of the statement and the nature of the textual information) to one of the tasks: to statically depict reality and describe it; to dynamically reflect reality and tell about it; to reflect the cause-and-effect relationships of the phenomena of reality.

Depending on the content of the statement, our speech can be divided into description, narration, reasoning. Each type of speech has distinctive features:

1. Narration: conveys the action in development in time sequence.
2. Description: characterizes static paintings, conveys their details.
3. Reasoning: conveys the development of thought regarding the subject of thought.

1.1 Description

Description – this is an image of a phenomenon of reality, an object, a person by listing and disclosing their main features. For example, when describing a portrait, we will indicate such features as height, posture, gait, hair color, eyes, age, smile, etc. The description of the room will contain such features as size, wall decoration, furniture peculiarities, number of windows and so on.; when describing a landscape, these features will be trees, a river, grass, a sky or a lake, etc. Common to all types of description is the simultaneity of the manifestation of features.

The purpose of the description is for the reader to see the subject of the description, to present it in one's mind.

The description can be used in any style of speech, but in the scientific one the characterization of an object should be as complete as possible. The description of the object includes essential features, which are called adjectives or verbal nouns. (For example: Apple tree - ranet purple - frost-resistant variety. Fruits are rounded, 2.5–3 cm in diameter. Fruit weight – 17–23 g. Medium juiciness, with a characteristic sweet, slightly astringent taste).

In the description of the belles-lettres style, the most striking features that create the image are highlighted: they can be conveyed by similes, words in a figurative sense, words with evaluative suffixes. (For example: Lime apples were large and transparent yellow. If you look through an apple in the sun, it shone through like a glass of fresh linden honey. In the middle, grains blackened. If you shook a ripe apple near your ear, you could hear the seeds rattle)

The descriptive text is built according to the following compositional scheme:

1. general impression (or a general feature);
2. features of an object, person, phenomenon or animal;
3. the description may end with a general impression (or a general feature)

Let us consider the features of description texts on specific examples. Description of the Arabic cuisine: As for the second courses, here preference is given to stewed and fried meat, chicken cooked in tomato and, of course, pilaf. As a side dish, as a rule, French fries or stewed rice seasoned with tomato puree or sautéed onions are served. In the Arabic pilaf, in addition to well-known meat (beef) and rice, you will find deep-fried cabbage – cauliflower or white cabbage, as well as raisins, figs or almonds.

Description features:

- 1) Static (for example, in the description of the Arabic cuisine, its characteristic features are listed, and this picture is static, there is no movement in it).
- 2) The description of an object occurs through a description of its qualities or through a description of actions.
- 3) The semantic significance of the detail.

- 4) Simultaneity of features.
- 5) Consistency of presentation.

For example: The sun is shining. Dark. The stars are blinking. Sultry afternoon. Cold wind is blowing. The water is frozen. There is no logic in this enumeration of features of nature; phenomena incompatible in nature are named. 6) A feature can decrease or increase: the description goes from simple to complex, from the most significant to the least significant, from the general to the specific.

1.2 Narrative

Narration is a story, a message about an event in its temporal sequence. The peculiarity of the narrative is that it talks about actions following one after another.

Narration as a type of speech is very common in such genres as memoirs, letters. The narrative reveals closely related events, phenomena, actions as objectively taking place in the past. The sentences of narrative contexts do not describe actions, but narrate about them, that is, the event itself, the action, is transmitted.

The narrative can be considered the main part of the author's monologue speech. It may be from a third party. This is the author's story. It can also come from the first person: the narrator is named or indicated by the personal pronoun I.

The goal is to consistently tell about the event, show the course of its development (what happened first, what happened later, how it ended).

Narrative features:

1. Dynamism – a constant change of temporary plans.
2. Actions and states have the character of refinement or chronological development (walking, stumbled).
3. Logical time sequence.

Narrative is characterized by: – semantic rows of verbs with the meaning of a sequence of actions;

- change of the temporary plan in the forms of the verb;
- specific forms of the verb with the meaning of the occurrence and instantaneous action;
- verb forms with the designation of the occurrence of an action or feature;
- circumstantial words with the meaning of the time sequence, as well as dates, digital and other time designations;
- conjunctions with the meaning of alternation, comparison or occurrence of action

The narrative text is built according to the following compositional scheme:

1. exposition (not always available),
2. conflict,
3. rising action,
4. climax,
5. denouement

For example: (Exposition) So it took about an hour. The moon shone through the window, and its beam played on the earthen floor of the hut. (Conflict) Suddenly, a shadow flashed across the bright stripe crossing the floor. (Rising action) I got up

and looked out the window, someone ran past him a second time and disappeared God knows where. I could not believe that this creature had escaped along the steep bank; however, he had nowhere else to go. I got up, put on my beshmet, girded my dagger, and quietly left the hut. (Climax) Meet me blind boy. I hid near the fence, and he walked past me with a sure but cautious step. (Denouement) Under his arms, he carried some kind of bundle and, turning towards the pier, began to descend along a narrow and steep path. (Lermontov).

1.3 Reasoning

Reasoning is a verbal presentation, clarification, confirmation of any thought.

The composition of the reasoning is as follows:

1. Thesis - a position that is being proved (main idea).
2. Arguments - provisions with the help of which the correctness of the thesis is substantiated. Arguments should:
 - do not contradict each other, be logically impeccable;
 - should be given in a certain sequence that contributes to the best impact on the listeners, that is, the reasoning is characterized by a logical sequence: everything that is not related to the proof is omitted.

3. Conclusion from what has been said, which combines individual provisions, examples, arguments, in the form of a generalization or conclusion. (Thus, it is proved that ... Gleb is cruel, and no one, ever, anywhere has loved cruelty yet). The generalization should follow logically.

The thesis must be clearly provable, clearly articulated, the arguments are convincing and in sufficient quantity to confirm the thesis put forward. Between the thesis and arguments (as well as between individual arguments) there must be a logical and grammatical connection. For a grammatical connection between the thesis and arguments, introductory words are often used: firstly, secondly, finally, so, therefore, in this way. In the reasoning text, sentences with conjunctions however, although, despite the fact that, because, are widely used.

Thus, reasoning is a chain of logically interconnected theses, following which we can come to a conclusion.

Purpose: to clarify some concept, to develop, to prove or disprove some thought.

An example of a reasoning text: There are many features that distinguish a person from an animal. I do not mean that a person is smart, but an animal is stupid. The animal is not stupid at all. It has a great mind, but its mind is always connected with a certain situation. You know the expression: «Like a ram before a new gate.» This does not mean that the ram is a stupid animal. The ram has a fairly high level of intelligence. But his intellect is chained to a certain situation, he is lost. A person is always in an unforeseen situation. And he has only two legs: intellect and conscience. Conscience without a developed intellect is blind, but not dangerous, but an intellect without conscience is dangerous.

2. Studying speech types in primary school

2.1 Features of work when studying types of speech in primary school

Let us consider several types of speech, especially relevant for the speech practice of younger learners.

Narration

When teaching storytelling, it is important to take into account the difficulties that learners experience. In most cases, these difficulties are objectively determined – they are hidden in the very structure of the narrative. So, the fact that in the «given» one and the same object is called, which performs actions, already predisposes to the appearance of a repetition-defect. (One of the ways to avoid it is to omit the indication of the subject.) The repetition is also likely when using in the “given” words emphasizing the sequence of actions (then, after that), as well as verbs with the meaning of the beginning of actions (started, began).

The linguistic poverty of children's narratives is usually due to the fact that learners do not know how to detail actions, do not know how to divide them into component parts. This needs to be taught specifically. Among the types of exercises, the analysis of texts should take an important place, and it is useful to analyze not only exemplary utterances, but also those in need of improvement.

The quality of narratives largely depends on the ability to choose language means for naming actions. And this is quite a difficult task. In the narration, the form of verbs of the past tense of the perfect form is most often used. It is these verbs that allow you to convey a sequence of actions.

It is useful and possible to conduct observations on the construction of narratives (for the selection of information, concretization of actions, the use of verb forms, the construction of sentences with the omitted naming of the character, and other ways to prevent repetitions and shortcomings) both at the lessons of the Kazakh language and in reading. Such work is important not only for teaching the creation of narrative texts, but also for developing children's sense of language, educating attention to the word, and improving the ability to consciously perceive the text.

Narration is, perhaps, the type of speech that, due to the age-related activity, the active nature of younger learners, attracts them more than others, more often than others is created by them in live speech practice.

Primary school learners are less receptive to descriptions and, as a rule, do not tend to create this type of speech. However, gradually, descriptive fragments more and more fall into the field of view of schoolchildren, begin to occur in their utterances, so the teacher needs to have at least a general idea about such texts. Of all the varieties of description (of an object, place, state of the environment, state of a person), let us first of all dwell on the description of the object. The modern curriculum for elementary grades provides for teaching younger learners to create utterances of this type.

Description

One of the most important tasks of teaching in the primary grades is to enrich the speech of schoolchildren, including increasing its figurativeness. In order to successfully solve this problem, the teacher needs to keep in mind that not only adjectives are used in the artistic description of the subject, but also verbs, nouns, adverbs, comparisons, various figurative uses of words, etc. are very common, i.e. means helping words as if to depict the subject. The shortcomings of children's

descriptions of the subject are due to the fact that learners do not know how to consider what they say or write about, to highlight those details, parts, from the characteristics of which the overall picture will be formed, they are not able to isolate essential features. Places that are dangerous from the point of view of the occurrence of shortcomings in the description of the subject are: “given” sentences (there is often a repetition of words naming the subject and its parts), as well as linking words between the name of the subject and its features (children most often use the verb *was*).

In the Kazakh language programme for primary grades, it is noted that schoolchildren learn to compose short (two or three sentences) oral and written sketches of a descriptive nature of well-known objects and natural phenomena, human appearance, etc. In connection with this recommendation, I would like to draw the teacher's attention to following.

About nature, about people, about animals, about things, etc., you can talk about creating various types of speech. So, you can tell about a person, about an animal: you can talk about the actions one performs in sequence, you can describe one, show some signs of appearance, character, you can combine these types of speech. In each of these cases, the text will be structured differently, the children will need different language means, and therefore the content of the preparatory work must be specific. Variations are also possible in texts about nature. For example, you can describe a snowy forest by creating both an item description and a place description. In the first case, the main thing will be the display of signs: what - what? (... the Christmas tree looks like ..., but the oak looks like The bushes hid Snow on the branches You touch it, it ..., ...), and in the second option it is necessary to show the location of objects (We went out to the edge and see: right in front of us To the left of And a little further ...). A description of a place can be linked to a description of an object. This often happens in various landscape sketches.

Knowledge about the structure of various types of speech, about their most common combinations, is needed not so much by younger learners as by the teacher, so that, based on this knowledge, one can more correctly select material for work, more purposefully teach children both the perception of texts and their creation.

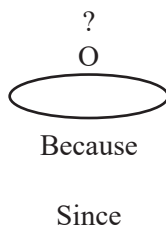
Reasoning

Little schoolchildren begin to create short utterances of the type of reasoning, in fact, for the first time during their stay at school. «Why is this sound a vowel?»; «Why do you think Pinocchio made a mistake?»; “But I think that the last sound in this word is [n], and not [n '], as Tanya says. Who is right?» etc. Answers to such questions involve the construction of reasoning - utterances in which cause-and-effect relationships between facts are established, an explanation of phenomena is given, etc.

Reasoning, like any other type of speech, has its own structure. Knowledge of the relevant patterns, rules facilitates the process of both creating utterances and their perception, makes this process under control, and therefore more conscious. It is expedient to acquaint younger schoolchildren with the structure of elementary reasoning already in the first grade.

A detailed methodological description of this type of speech and work on it in elementary school can be found in the book “Speech. Speech. Speech». Here we confine ourselves to describing a fragment from the experience of a teacher in the city of Zelenograd, I. Yu. Loktionova. (Lessons are designed by the teacher based on the named book.)

In the first month of teaching, after little schoolchildren feel that sometimes it is not easy for them to answer the teacher’s question, the Explainer comes to their aid and brings with it a diagram:

This scheme helps to remember the rule for answering any question: the 1st part is what needs to be explained, the 2nd is the explanation itself. So that the parts do not fall apart, they must be fastened with a “bridge” “because” or “since”. The explainer invites the children to check whether its rule will apply when answering the teacher's questions. First-graders are satisfied with the fact that the rule of the Explainer helps to clearly and clearly answer the questions of the teacher.

The reasoning model brought by the Explainer remains in the classroom and serves as a reliable support for children in mastering this type of speech. The circuit elements are removable, which allows for various observations.

“Can you start an explanation with *because*?” - «No, since *because* it is a «bridge», it must rely on something not from one side, but from two.» – «Can the first and third parts of the argument be swapped?» - “It is possible, but then the “bridge” should also change: not *because* or *since*, but *that is why*,” etc.

So, in a visual game form, first-graders get acquainted with the structure of elementary reasoning.

2.2 Analysis of the Kazakh language program in primary school

The objectives of the Kazakh language course in primary grades for the development of speech:

1. to create conditions for the child to realize himself as a native speaker;
2. to open the Kazakh language to him/her as a subject of observation and study, to arouse interest in learning it, to lay the foundations for a conscious attitude to his speech;
3. to ensure the formation of all types of speech activity, the formation of the communicative competence of younger learners;
4. to use the possibilities of the language for the intellectual, emotional and aesthetic development of the child, to expand one’s cognitive interests, to form educational independence and, in general, the ability to learn.

To achieve these goals, it is necessary to solve the following tasks:

1) the acquisition by children of initial knowledge about language and speech, the development of basic linguistic concepts and rules from the field of phonetics, graphics, morphemics, grammar, spelling, speech culture, text theory (taking into account the age of learners and practical needs);

2) the formation of the ability to perform various actions with linguistic material (analysis, synthesis, comparison, classification, generalization), establish cause-and-effect relationships, draw conclusions, bring specific facts of the language under concepts and, on this basis, develop the thinking of children, their language intuition, feelings of the word, the accumulation of experience in using the language to understand other people's thoughts and express their own;

3) the formation of a set of language and speech skills necessary for successful communication in oral and written form, for creating utterances and using language tools in them, taking into account the tasks and conditions of communication, for understanding and correct solution of spelling issues that arise when writing and in general for control over the quality of their speech.

To solve the set tasks and achieve the goals set in the course of the Kazakh language, the implementation of an activity-based approach to the learning process is ensured, which involves a special organization of work on speech and language concepts, on patterns and rules: from motivation and setting a learning task to its solution, understanding the necessary method actions and to the subsequent conscious use of the acquired knowledge, to the ability to control the actions performed and their results.

The study of types of speech takes place in the third grade. Learners must master the skills that are reflected in the program:

1. The ability to build an oral monologue on a specific topic using different types of speech (description, narration, reasoning).

2. Text. Text features. Semantic unity of sentences in the text. Title of the text.

3. The sequence of sentences in the text.

4. The sequence of parts of the text (paragraphs).

5. Comprehensive work on the structure of the text: heading, correcting the order of sentences and parts of the text (paragraphs).

6. Plan of the text. Drawing up plans for given texts. Creation of one's own texts according to the proposed and independently drawn up plans.

7. Types of texts: description, narration, reasoning, their features.

8. Acquaintance with the genres of letters and congratulations.

9. Creating one's own texts and correcting the given texts, taking into account the accuracy, correctness, richness and expressiveness of written speech; use of synonyms and antonyms in texts.

10. Acquaintance with the main types of presentations and essays (without memorizing definitions by learners): a detailed and selective presentation, a presentation with elements of an essay; essay-narration, essay-description, essay-reasoning.

1 Lesson of the Kazakh language in the third grade on the topic "Types of texts. Consolidating»

Goal: To consolidate the ability of learners to determine the type of text and compose texts of different types.

Objectives:

- to systematize learners' knowledge about the types of texts;
- to form the ability to recognize text description, narration, reasoning;
- to contribute to the development of the ability to differentiate types of text depending on the chosen situation;
- to stimulate the cognitive activity of learners;
- to cultivate responsibility, a sense of collectivism.

Lesson procedure

I Organization moment

- Hello guys, sit down.

II Presentation of the topic of the lesson

- Today we have not an ordinary lesson of the Kazakh language, but a workshop.
- How do you understand what a workshop is?
- Who works in it?
- I suggest that you become masters in the production of school newspapers and jointly publish the first issue of our class newspaper (Showing a newspaper draft)

III Systematization of knowledge

- What is a newspaper? (Working with an explanatory dictionary).
- What professions do you know of people who work on the production of newspapers? (dictionary work).
- People who publish newspapers and magazines should be good at working with text. It is good to be able to determine the type of text and select a certain type depending on the situation.

Texts, as you know, are different.

Some tell about what happened, others use words to "draw" pictures of nature, people, animals, and even amazing overseas countries. And thirdly, the authors think about something important and interesting, sometimes even argue.

And today we will continue, learning to work with texts that we will need when issuing a newspaper.

1) Determining the type of text.

- We will begin our work by remembering what a text is and what texts are.
- Define what a text is.

a) reading the text by the teacher.

Once the puppy Murzik climbed into the boat and found there the only thing that could be chewed - a rubber cork. It plugged the valve that let the air out of the inflatable boat. Murzik lay down, squeezed the cork between its paws and grumbled - it began to like the cork.

- What is this text about?

- Let's remember the title of the text, which tells about the events, the actions of the characters?

(A red plate is posted on which the narration is written)

b) reading the text by the learner.

I raised my head and by the light of the fire I saw Murzik's furry muzzle, wet with tears.

It squealed with joy, but did not forget to apologize - all the time he swept dry needles on the ground with his tail. A piece of gnawed rope dangled around his neck. It was trembling, its fur was full of debris, its eyes were red from fatigue and tears.

- What is this text about?

- What can you imagine while reading it?

- So, what are the names of the texts that describe people, nature, objects?

(A blue plate is posted on which the description is written)

c) reading the text by the learner.

Both adults and the boy felt sorry for Murzik, because everyone understood what a difficult path it had traveled in the night forest. After all, it, a puppy, was scared, it heard the cries of an owl, maybe the howl of a wolf, it lost its way more than once before it found his owners.

- What is explained in this text?

- What are the names of texts that explain the causes of events, phenomena, prove something?

(A green plate is posted on which is written -reasoning)

- The author of the texts with which we worked is Konstantin Paustovsky. In his works, he often talks about the funny adventures of animals. We got acquainted with some of them at the lessons of literary reading.

- So, we repeated what a text is and remembered what types of texts we are familiar with. Do you think this knowledge will be useful to us in the work on our newspaper?

2) Determining the type of text depending on the situation.

- For the next job, we need signal cards. They correspond to the color of the plate on which the text type is written. Listen carefully and hold up a card in a color that matches the type of text in the situation:

a) Your parents are leaving for another city and asked what gift you should bring for your birthday? You describe the gift in detail.

b) You just witnessed a funny incident and call a friend to tell.

c) A friend asks you why you didn't come to the sports club.

Why is it necessary to distinguish between types of texts? (To correctly select depending on the situation).

- If we are masters of the word today, we must not only perfectly distinguish between types of texts, but also be able to convert one type of text into another.

3) Work on cards.

- Try to remake the description of the Merry Kingdom into a discussion about it. Happy kingdom.

The inhabitants of the merry kingdom always laughed. For tens, for hundreds, for thousands of miles, loud peals of cheerful, carefree laughter were heard. There

was no other kingdom like it on earth. There no one ever grieved, did not cry, did not complain, did not grieve, did not get sick. In the Merry Kingdom there was neither grief nor worries.

(By L. Charskaya)

- So, what question should the text of the reasoning answer? (Why?)

4) Work in groups.

- There is a children's song:

One hundred thousand «why?» live in the white world,

One hundred thousand «why?» walk the planet...

Indeed, there are a lot of “why?” around. There are mysterious “why?” - Why birds fly? Why does it rain in summer and snow in winter? There are angry «whys» - why didn't you prepare a lesson? There are attentive «why?» - Why are you so sad today? Here are such different «why?» - and all require an answer. And to answer - to explain and prove - is not easy.

Almost every newspaper has questions that everyone should think about. Come up with and write down a few of these “why?” for our newspaper. (Group 1) - And in every newspaper there is an advertisement. Connect the sentences so as to advertise our class. (Group 2)

Our class is the best, because ... We are comfortable and good together.

Our class is very good because... My friends study here.

Our class is special because... It's easy and fun for us.

Our class is great because... We support each other when it's hard.

- Fill in the gaps in the text so that you get a story about our class. (group 3)

Friendly, kind and funny. We've been together for three years, studying together in the same class! Our morning begins with what we say to each other _____ . Every day we are glad to see our _____ . We miss when _____ is long. In our class, students are 11 _____ and 17 _____. Girls _____ and _____, and boys _____ and _____. In our class, there is never _____ .

- And of course, in every newspaper there are photographs. Make a small photomontage «Our Future» (Group 4)

(Learners make a collage of pre-prepared pictures of people of different professions and celebrities)

(All «articles» are pasted in the newspaper)

IV Summing up

- Here is the first issue of our class newspaper.

- What do you feel when you look at it?

- Think about why it is called «Class Newspaper»? (The whole class about our class)

- And why «class»? (best, wonderful)

- So, what are we? (class)

- Show it to each other!

Conclusion

The task of developing learners' coherent speech at school is put in the foreground when teaching the Kazakh language. This fact indicates the need for continuous improvement of the methods of speech development. In the process of creating utterances, learners make mistakes. Most of the current programs and modern methodological literature for learners do not contain a detailed system of work on the development of the speech of younger learners, and the system of work on the prevention and correction of speech errors has not been defined.

This research was undertaken in order to consider the methodological aspects of the study of speech types at the middle stage of learning.

During the work, the following results were obtained:

- 1) the literature on the topic of the study was analyzed, where it turned out that the topic is widely represented in the methodology;
- 2) a characteristic is given to the types of speech;
- 3) the Kazakh language programme was analyzed;
- 4) a lesson was designed in the 3rd grade on the topic "Types of texts. Consolidating»

In the course of the study, it turned out that the hypothesis was confirmed: types of speech are one of the main types of children's educational activities of primary school age at lessons on the development of speech in the 3rd grade.

REFERENCES

- ZH. Aimaurov, 2013 — *ZH. Aimaurov*. collection of works in six volumes. Psigologiya soul system and art selection, Almaty: El-shezhire, 2013, p. 384.
- D. Alimzhanov and Y. Mamanov, 1965 — *D. Alimzhanov and Y. Mamanov*. methods of teaching the Kazakh language, Almaty: School, 1965, 102 p.
- A. Abylkayev, 1995 — *A. Abylkayev*. methods of teaching the Kazakh language, Almaty: Category, 1995, p. 120.
- Antonova E.S., Voiteleva T.M. — *Antonova E.S., Voiteleva T.M.* Russian language and culture rechi: teacher for the studio. SRED. Prof. - M.: Academy. - P. 17
- A. Baitursynuly, 1928 — *A. Baitursynuly*. "which method is better, " New School № 4. 1928. Pp. 3–11.
- A. Isabaev, 1993 — *A. Isabaev*. didactic foundations of teaching the Kazakh language, Almaty: Kazakh University, 1993, p.160.
- Valginoy N.S. — *Valginoy N.S.* modern Russian language: teacher / editorial office-6-E izd., pererab. and the ball.

BULLETIN OF NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
ISSN 1991-3494
Volume 3. Number 403 (2023), 160-171
<https://doi.org/10.32014/2023.2518-1467.500>

UDC 37.037
IRSTI 14.35.07

© G.A. Nabi^{1*}, B.K. Saktaganov², Sh.S. Sultanbekov³, Sh. Tukhmarova⁴,
L.Sh. Aripbayeva⁵, 2023

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University

²Altynsarin National Academy of Education

³Ministry of Labor, Social Protection of the Population of the Republic
of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan;

⁴Korkyt ata Kyzylorda state university, Kazakhstan

⁵M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent

E-mail: gulzi_nabi@list.ru

DEVELOPMENT OF EMOTIONAL INTELLIGENCE OF FUTURE SOCIAL EDUCATORS

Nabi Gulzi Askenkyzy — Doctoral student of the 3st course of L.N. Gumilyov Eurasian National University, 010000 Satpayev street 2, Astana, Kazakhstan

E-mail: gulzi_nabi@list.ru, <https://orcid.org/0000-0002-6350-6397>;

Saktaganov Balabek — PhD, Altynsarin National Academy of Education

E-mail: balabiken@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-9745-1278>;

Sultanbekov Shynggysbek — Candidate of historical sciences PhD, Advisor to the Minister of Labor, Social Protection of the Population of the Republic of Kazakhstan

E-mail: chingiz@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1103-5749>;

Tukhmarova Shyrynkul — Candidate of political science Korkyt ata Kyzylorda state university Kazakhstan

E-mail: Tukhmarova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-4333-3828>;

Aripbayeva Lyazzat Sharipovna — M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, 160012, Faculty of Culture and Sports, Department of "Musical education and artistic work", Kazakhstan

<https://orcid.org/0000-0003-4411-3819>.

Abstract. The issue of developing emotional intelligence is a matter of debate in science. At the same time, there is an understanding that emotional knowledge and skills can be adopted in the process of special education. At the present time, it is necessary to conduct an analysis on a scientific basis for "emotional education", oriented on the biological and social prerequisites of EI. As the results of the conducted research show, the biological prerequisites for the development of EI

abilities are based on the characteristics of temperament and congenital differences that functionalize the asymmetry of the brain. The social prerequisites of EI are primarily formed in the family environment. They are characterized by relations between spouses, parents' attention to the child's inner life, formation of a positive self-image and correct self-esteem, development of self-control, ability to correctly analyze emotional information, attention to the child's behavioral characteristics and upbringing strategy. Based on the research of foreign psychologists. However, the views of different authors in this regard are only partially consistent, most of them are not clearly formulated, and sometimes the concept of EI is interpreted too broadly. The creation of a complete psychological theory of EI is still a pending issue. After all, there is still no reliable empirical evidence showing the importance of EI in learning, but it is necessary to continue research in this area.

Keywords: development, emotional, intelligence future, social, educators

©Г.А. Наби^{1*}, Б.К. Сактағанов², Ш.С. Султанбеков³, Ш.К. Тухмарова⁴,
Л.Ш. Арипбаева⁵, 2023

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті;

²БІ. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы;

³Қазақстан Республикасы Еңбек, халықты әлеуметтік қорғау министрлігі,
Астана, Қазақстан;

⁴Қорқыт ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан;

⁵Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті.

E-mail: gulzi_nabi@list.ru

БОЛАШАҚ ӘЛЕУМЕТТІК ПЕДАГОГТАРДЫҢ ЭМОЦИОНАЛДЫҚ ИНТЕЛЛЕКТІН ДАМУЫ

Наби Гүлзи Әскенқызы — Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің 3 курс докторанты, 010000, Қазақстан, г. Астана, Сатпаева көшесі

E-mail: 2gulzi_nabi@list.ru, <https://orcid.org/0000-0002-6350-6397>;

Сактағанов Балабек — PhD, Национальная академия образования им. Алтынсарина

E-mail: balabiken@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-9745-1278>;

Султанбеков Шыңғысбек — тарих ғылымдарының кандидаты PhD, Қазақстан Республикасы Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігі

E-mail: chingiz@mail.ru +77017552973, <https://orcid.org/0000-0002-1103-5749>;

Тухмарова Шырынкуль — саясаттану ғылымдарының кандидаты, Қорқыт ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан

E-mail: Tukhmarova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-4333-3828>;

Арипбаева Лаззат Шариповна — М. Ауэзов атындағы Оңтүстік Қазақстан Университеті, Шымкент, 160012, "Мәдениет және өнер" факультеті, "Музыкалық білім" кафедрасы
<https://orcid.org/0000-0003-4411-3819>.

Аннотация. Эмоциялық интеллектті дамыту мәселесі ғылымда пікірталас тақырыбы болып табылады. Сонымен бірге эмоционалды білім мен дағдыларды арнайы білім беру процесінде алуға болады деген түсінік бар.

Қазіргі уақытта «Эмоционалдық тәрбие» ғылыми негізде талдау жүргізу қажет, ол ЭИ биологиялық және әлеуметтік алғышарттарына негізделген. Жүргізілген зерттеулердің нәтижелері көрсеткендей, ЭИ қабілеттерін дамытудың биологиялық алғышарттары мидың асимметриясын функционалдандыратын темпераменттік сипаттамалар мен туа біткен ерекшеліктерге негізделген. ЭИ үшін әлеуметтік алғышарттар ең алдымен отбасылық ортада қалыптасады. Олар ерлі-зайыптылар арасындағы қарым-қатынаспен, ата-ананың баланың ішкі өміріне көңіл бөлуімен, өзін-өзі дұрыс бағалаумен және өзін-өзі бақылауды дамытумен, эмоционалды ақпаратты дұрыс талдай білумен, баланың ішкі дүниесіне назар аударумен сипатталады. баланың мінез-құлық ерекшеліктері мен білім беру стратегиясы. Шетелдік психологтардың зерттеулеріне сүйене отырып, ОЖ — адамның өмір сүру барысында оның деңгейі мен жеке ерекшеліктерінің негізінде жатқан бірқатар факторлардың әсерінен қалыптасатын психологиялық құрылым деген қорытынды жасауға болады. Дегенмен, бұл мәселе бойынша әртүрлі авторлардың көзқарастары тек ішінара сәйкес келеді, олардың көпшілігі нақты тұжырымдалмаған, кейде ЭИ түсінігі тым кең түсіндіріледі. ЭИ толық психологиялық теориясын құру әлі де шешімін таппаған мәселе. Өйткені, әлі күнге дейін ОЖ-ның оқудағы маңыздылығын көрсететін сенімді эмпирикалық деректер жоқ, бірақ бұл бағыттағы зерттеулерді жалғастыру қажет.

Түйін сөздер: даму, эмоционалдық, интеллектуалдық болашақ, әлеуметтік, педагогтар

© Г.А. Наби^{1*}, Б.К. Сактағанов², Ш.С. Султанбеков³, Ш.К. Тухмарова⁴,
Л.Ш. Арипбаева⁵, 2023

¹Евразийский Национальный Университет им. Л.Н. Гумилева;

²Национальная академия образования имени И. Алтынсарина;

³Министерство труда, социальной защиты населения Республики Казахстан,
Астана, Казахстан;

⁴Кызылординский государственный университет
им. Коркыт - Ата, Кызылорда, Казахстан;

⁵Южно-Казахстанский университет имени Мухтара Ауезова.

E-mail: gulzi_nabi@list.ru

РАЗВИТИЕ ЭМОЦИОНАЛЬНОГО ИНТЕЛЛЕКТА БУДУЩИХ СОЦИАЛЬНЫХ ПЕДАГОГОВ

Наби Гүлзи Әскенқызы — докторант 3 курса Евразийского Национального университета им. Л.Н. Гумилева, 010000, Казахстан, г. Астана, ул. Сатпаева

E-mail: 2gulzi_nabi@list.ru, <https://orcid.org/0000-0002-6350-6397>;

Сактағанов Балабек — PhD, Национальная академия образования имени И. Алтынсарина

E-mail: balabiken@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-9745-1278>;

Султанбеков Шынгысбек — кандидат исторических наук PhD, Министерства труда и социальной защиты населения РК

E-mail: chingiz@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1103-5749>;

Тухмарова Шырынкуль — Кандидат политических наук, Кызылординский государственный университет им.Коркыт ата, Казахстан

E-mail: Tukhmarova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-4333-3828>;

Арипбаева Ляззат Шариповна — Южно - Казахстанский университет им. М. Ауэзова, Шымкент, 160012, факультет "Культура и искусство", кафедра "Музыкальное образование", Казахстан

<https://orcid.org/0000-0003-4411-3819>.

Аннотация. Вопрос развития эмоционального интеллекта является предметом дискуссий в науке. В то же время существует понимание того, что эмоциональные знания и умения могут быть усвоены в процессе специального образования. В настоящее время необходимо провести анализ на научной основе «эмоционального воспитания», в основе которого лежат биологические и социальные предпосылки ЭИ. Как показывают результаты проведенных исследований, в основе биологических предпосылок развития способностей ЭИ лежат особенности темперамента, внимание к поведенческим особенностям ребенка и воспитательная стратегия. На основании исследований зарубежных психологов можно сделать вывод, что ЭИ представляет собой психологическую структуру, формирующуюся в процессе жизни человека под влиянием ряда факторов, лежащих в основе его уровня и индивидуальных особенностей. Однако взгляды разных авторов на этот счет лишь частично совпадают, большинство из них сформулировано нечетко, а иногда понятие ЭИ трактуется слишком широко. Создание полной психологической теории ЭИ до сих пор остается нерешенным вопросом. Ведь до сих пор нет достоверных эмпирических данных, свидетельствующих о важности ЭИ в обучении, но необходимо продолжать исследования в этой области.

Ключевые слова: развитие, эмоциональное, интеллектуальное будущее, социальное, воспитатели

Introduction

Today, the health of people and society is becoming a social issue for the entire civilized world. A person cannot be classified as an educated person without mastering a healthy lifestyle and health culture. Because the health of each of us is not only personal wealth, but also a necessary condition for the growth of the country's economic power (Trinidad et al., 2005: 42).

Directing the formation of new psychological capabilities of the person, mental development of the child, its advanced development, goal-oriented organization, management of education and organization of the process of self-education creates a wide field of conditions.

Humanistic psychology considers a person as a non-biological social being. According to this point of view, a human being cannot develop without interacting with the surrounding people and society. The person's relationship with the society here is not to be in harmony with the environment, but to be in a mutual relationship and interaction. To be more precise, human beings are emotional beings, one person's

emotions live side by side with the next person's emotions. At this point, a problem arises in the context of the compatibility and commonality of emotional reactions (Maurer & Brackett, 2004: 19).

This problem is solved when one person engages in dialogue with the next person.

Emotional intelligence is a person's ability to understand his own and others' emotions and adapt to their emotional state.

Intellect (lat. intellectus — knowledge, understanding, understanding) is the mental ability of an individual. The sense of the mind is connected with the cognitive activity of a person. At first, this term designated the functions of reasonable thinking of the human psyche, but now it includes all cognitive processes (Weissberg & O'Brien, 2004: 116).

Intellect is the main form of human cognition. Intelligence is the cognitive activity of complex systems of the ability to purposefully process, organize, and read information.

Emotional intelligence (EI) means the ability to understand one's own feelings and the feelings of other people, to create motivation for oneself, and to be able to control one's own emotions and the emotions of other people (Zins et al., 2004: 356).

This definition describes purely cognitive abilities that are different from academic abilities, but complement them and are evaluated by the coefficient of mental development.

The idea of emotional intelligence emerged from the concept of social intelligence considered by authors such as E. Thorndike, J. Gilford, G. Eysenck. The earliest work predicting the discovery of EI dates back to 1920. There was a study conducted by R. Thorndike. According to this author's model, the general basis of intellectual activities "is revealed in the interaction of many separate factors." (Binet, 1999: 120)

The student has a personal reputation, political maturity, developed organizational skills, high culture of his behavior, well-versed knowledge of his subject, and able to attract the audience. need a teacher who can attract with knowledge. Actions and results of any teacher to students his temperament, character, personality, chosen teaching technologies and methods affects like The teacher acquires this knowledge and skills in the process of preparation for pedagogical activity and constantly improves them in their work. However, the teacher's professional training is only basic is not limited to theoretical knowledge, pedagogical skill, creative potential desire to develop, own, emotional approach to action, in specific situations it is necessary to be able to use one's own potential in solving pedagogical problems (Trinidad et al., 2005: 43). All of the teaching the educational process in the stages required the teacher to solve them regularly, reasonably and rationally causes many difficult and different problems. In recent decades, the problems of studying the emotional content of the educational process in Kazakhstan attracting the attention of researchers. Formation of emotional intelligence in high school the degree of development of this psychological characteristic of a person, interest in problems, motivation for professional activities, adaptation at the university and academic results of education due to the positive effect. Emotional intelligence is part of a

broad class of mental abilities, which is a broad spectrum of personality traits is part of the group. This is one of the positive factors for interpersonal communication. The authors of the original concept of emotional intelligence J. Meyer, P. Salovey, D. According to Caruso's ideas, emotional intelligence is the ability to understand one's own emotions and those of others a group of mental abilities that contribute to understanding and experiencing emotions. J. Meyer, P. Salovey, D. The structure of emotional intelligence proposed by Caruso includes: emotions evaluate and express: one's own (verbal or non-verbal); of others (non-verbal perception or empathy); regulation of emotions: own, other people's; use of emotion: flexible planning, creative thinking, attention shifting, motivation (Salovey & Mayer, 1990: 187). Currently, the phenomenon of emotional intelligence, its structure, ways of its development. What needs further research is the interaction between emotional processes and people to optimize relations through a deeper understanding of the situations that arise in the process opens up a real opportunity. Development of emotional intelligence of society as a whole can be considered as an important factor of increasing psychological culture. I.N. According to Andreeva, currently the estimated value of emotional intelligence research is relevant. It is management, consulting, scientific-pedagogical activity, pedagogical and legal communication and service in fields such as professions, journalism, performing arts considered as the main factor of success (Salovey & Mayer, 1995). High interpersonal emotional intelligence — this is a factor of self-awareness in creative activities related to communication and interaction with other people. High intrapersonal emotional intelligence, in turn, "contributes to the naturalness of emotional manifestations and positive self-relation. I.V. Pluzhnikov, understanding special metaability through emotional intelligence, its main purpose is to effectively manage emotions in general activities, for example, professional activities say (Lipovetsky, 2006: 19).

Currently, the problems of stress management at work are relevant because socio-economic and political conditions are rapidly changing, neuropsychological and informational loads are increasing, production is diversifying, competition is constantly growing and for markets the struggle is intensifying.

Materials and methods

During the research we used different research methods. G. Gardner and P. Salovey's concept of emotional intelligence includes:

- 1) recognition of own emotions,
- 2) being able to control emotions,
- 3) self-motivation,
- 4) being able to recognize other people's emotions (Salovey & Mayer, 1995: 89).

Theoretical and methodological aspects of stress tolerance and emotional intelligence many scientists worked to study the foundations (R.S. Nemov, L. Khiel, B.H. Vardanyan, P.B. Zilberman, S.W. Subbotin and I.N. Andreeva, D. Goleman et al.). Stress tolerance is a strong, emotional, motivational and mental activity of a person an integrative personality trait characterized by the interaction of the intellectual component It seems that it is the effective interaction of a person

with other people in complex stressful situations provides. Yu.V. The causes of Scherbatykh professional stress are knowledge, skills and abilities insufficiency, in some cases it is related to human health. Author's according to him, the causes of personal stress are low self-esteem, self-doubt, and failure associated with fear and pessimism about the future (Evans, 2002: 43). The psychological feature of stress is related to external influences, but they are for a person must be strong enough, as well as the personal meaning of the purpose of the action, its situation assessment. Therefore, both the work activity and one or another industrial situation belong to the employees cannot be the cause of a stressful situation. In addition, the actual causes of stress are individual hidden in the characteristics: his worldview and views, needs, motives and goals, perception stereotypes, positions in interpersonal relations, stress tolerance or features of interpersonal dynamics. B.A. Vyatkin, S.V. Subbotin stress tolerance with an integral personality structure considered as a defined multi-component quality, which is the coherence of this structure, the sign of balance, that is, the multi-level properties of integral individual properties as a personal mental ability, consisting of interconnections, affecting the success of the service is considered (. Scientists in domestic research on the psychology of stress tolerance of teachers A.A. Baranov and A.A. Rean dedicated his works. According to them, it is an indicator of stress resistance has a great influence on the level of professional skill (Gil-Olarte, 2006: 120). S. Subbotin, in turn, is individual for each student features are influenced by the teacher's stress tolerance level. Authors also Temperament, character, nervous system and pedagogical abilities in pedagogical activities noted that it affects the level of stress resistance.

Results and Discussion

Students who successfully survived the crises of professional training become excellent specialists, and this is obvious, since in the conflict of motives that took place, the motive of professionalization won, with all the ensuing consequences associated with the specifics of the act of will. However, in percentage terms, there are very few such students (Lipovetsky, 2006: 46).

Students are a separate age category. Student age is a special period of human life. The merit of the very formulation of the problem of students as a special socio-psychological and age category belongs to the psychological school of B.G. Ananiev (Petrides et al., 2004: 201).

Student age, according to B.G. Ananiev, is a sensitive period for the development of the main sociogenic potentials of a person.

Further, as a result of the differential psychological analysis of the data obtained using the methods of "Emotional Intelligence" and "Personal Differential", we compared the indicators and characteristics of future social workers, which differed in the level of emotional intelligence (Goleman, 1995: 82).

In the group of future specialists in the social sphere with a high level of formation of emotional intelligence, according to the results of the "Emotional Intelligence" and "Personal Differential" methods, it was revealed that in this group of subjects there are low indicators for all evaluation factors (Greenberg et al., 2003: 36].

Thus, a typical representative of this group has developed the ability to consciously control their emotions and the emotions of other people, however, they tend to evaluate themselves as not strong enough and active, dependent on circumstances (Grewal & Salovey, 2005:73).

Thus, for the group of students with a low level of emotional intelligence, low indicators were found for the factors of strength and activity, however, for the assessment factor, half of the students (51.5%) have high indicators (Brackett & Mayer, 2003: 91).

This indicates that these subjects are not able to influence the emotional state of other people, they do not have the ability to recognize the emotions of other people, the ability to voluntarily control their emotions is not developed, but it should be noted that they accept themselves as a person, in a certain sense. satisfied with themselves, tend to perceive themselves as carriers of positive, socially desirable characteristics (Canto et al., 2005: 200).

Also, when identifying the relationship between the integral level of emotional intelligence and its structural components and assessment factors, we calculated Spearman's rank correlations and we found significant positive correlations between the activity factor and emotional awareness, assessment, strength and recognition of other people's emotions, i.e. a future specialist in the social sphere with a high degree of activity is more aware of the emotional response of people in interpersonal communication. A student who positively assesses himself and considers himself independent of external circumstances is more able not only to recognize the emotions of other people, but also consciously manages his emotional sphere and behavior (Trinidad et al., 2004b: 133).

Group discussion can be used both to enable participants to see the problem from the outside (this clarifies mutual positions, reducing resistance to the perception of new information from the facilitator and other members of the group), and as a way of group reflection through the analysis of individual experiences (this enhances group cohesion). and at the same time facilitates self-disclosure of participants). Between these quite different goals, there are a number of other, intermediate goals, for example, actualization and resolution of hidden conflicts, elimination of emotional bias in assessing the partner's position through open statements, or providing an opportunity for participants to demonstrate their competence and thereby satisfy the need for understanding and respect (Petrides et al., 2004: 17).

Game methods are an activity in which social relations between people are recreated outside the conditions of directly utilitarian activity (according to D.B. Elkonin). In a certain sense, work with destructive games in communication, carried out in the transactional analysis of E. Bern, can also be attributed to game methods (Fernández-Berrocal, 2006: 201).

The advantage of game methods in training: — a way to overcome the stiffness and tension of participants at the first stage of group work, as a condition for the painless removal of "psychological protection". — a diagnostic and self-diagnosis tool that allows you to unobtrusively, gently, easily detect the presence of communication

difficulties and serious psychological problems. – the learning process is intensified, new behavioral skills are consolidated, previously seemingly inaccessible ways of optimal interaction with other people are acquired, verbal and non-verbal communication skills are trained and consolidated. – creation of conditions for self-disclosure, discovery of a person's creative potentials, for the manifestation of sincerity and openness, since it forms a psychological connection of a person with his childhood (Mestre, 2007: 29).

Methods aimed at developing social perception allow group members to develop the ability to perceive, understand and evaluate other people, themselves, and their group. With the help of specially designed exercises, participants receive verbal and non-verbal information about how other people perceive them, how accurate their own perception is (Ruiz-Aranda, 2006: 50).

Art therapy is one of the methods of psychological work that uses the possibilities of art to achieve positive changes in the intellectual, emotional and personal development of a person. Among the variety of modern psychotherapeutic methods, it is distinguished by its special “softness”. Role functions are distributed here between the client and the specialist in a completely different way than in most orthodox, verbal psychotherapeutic approaches: the client is given the maximum degree of freedom, in many cases he turns out to be “leading” the art therapy process, expressing himself in those styles and those forms that correspond to him. condition, personality traits and needs (Sánchez Núñez et al., 2008: 42). Art therapy includes a number of areas of psychological work related to creativity - this is isotherapy (work using the methods of fine art), color therapy (a method of psychological correction using color), phototherapy (using ready-made photographs or creating photographs directly in the process of counseling), fairy tale therapy (counseling through fairy tales), music therapy (controlled use of music) (Scale, 2010: 49).

Psycho-gymnastics is a wide range of various exercises; written and oral, verbal, non-verbal, pictorial, dance, etc.

Next, the emotional intelligence and stress tolerance levels of the test subjects we compared the results using Spearman's criterion. Calculations of this criterion significant relationship between emotional intelligence and stress tolerance of high school teachers allowed to talk about connections: 1. Using the Spearman criterion, the analysis of the comparison of symptoms of teachers' stress low level of tolerance and low level of the "Emotional awareness" scale found that there is a relationship between the indicators ($r=0.35$) (Ciarrochi et al., 2001: 1111). That is, the level of stress resistance Low educators are unable to recognize emotion, either in themselves or in another person's emotional experience cannot determine the fact of being, emotion. They know what emotion they or the other person is feeling cannot identify and find a verbal sign for it, the reasons that caused this emotion and its consequences can't understand (Weissberg & O'Brien, 2004: 88).

2. Using Spearman's criterion, the analysis of the comparison of symptoms of teachers' stress resilience indicators and emotional intelligence scale "Managing one's own emotions". found that there is a relationship between the indicators

$r=0.47$. That is, it has high resistance to stress. Individuals can control the intensity of emotions, especially overpowering ones turns off emotions. Also, they can control the outward expression of emotions, as needed can cause a certain emotion in the situation (Molina & F. Jiménez, 2005: 603).

Conclusion

When studying the features of self-attitude using the technique "Self-attitude test questionnaire" (V.V. Stolin, R.S. as a general feeling of "for" or "against" oneself, among future specialists in the social sphere, 71.7 % have a high rate. This indicates that they treat their abilities, energy, independence at the proper level, and also evaluate their capabilities and can control their lives (Brackett & Mayer, 2003: 98).

Experimental data obtained on a scale IV – "Self-Interest", indicate that only 35.9 % of the subjects are characterized by high rates. Consequently, they show interest in their own thoughts and feelings, are ready to communicate with themselves "on an equal footing", and are also confident in their interest to others (Mayer et al, 2000).

According to the specific scales of the self-attitude method from the diagram in fig. 3.9 shows that we have identified high rates on specific scales "Self-interest" (in 60.0 %), "Self-esteem" (in 52.1 %), "Attitude of others" (in 40.2 %). I would like to note that on a specific scale "Self-guidance" we obtained high rates in 36.8 % of future social workers (Scale, 2013: 129). This indicates that they themselves are the source of activity and results related to both activity and their own personality. It is typical for them to experience their own "I" as an inner core, integrating and organizing their personality, activities and communication; believe that their fate is in their own hands, feel a sense of consistency in their inner motives and goals (Evans, 2002).

So, the results of the correlation analysis of high school teachers' stress that there is a relationship between resilience scores and emotional intelligence scales showed, that is, people with a high level of emotional intelligence can easily detect wrong evaluations, which are harmful can correct interpretations, the course of their thoughts and their impact on emotions more accurately can notice. People with a high level of emotional intelligence cope with stressful situations, if this if not, supportive and less so, seeing them as a problem rather than a threat can be perceived as stressful. On the basis of the research, conclusions were drawn that can be used for further research of the problem. The authors propose a solution to the problem of prevention of stress among university employees and formation and implementation of special programs for psychological correction of the needy sees in implementation.

REFERENCES

- Binet A., 1909 — Las ideas modernas acerca de los niños. [Modern Ideas About Children.] Alicante: Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes (Spanish trans., 1999).
- Brackett M.A. & Mayer J.D., 2003 — Convergent, discriminant and incremental validity of competing measures of emotional intelligence. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 29. 1147–1158.
- Canto J., Fernández-Berrocal P., Guerrero F. & Extremera N., 2005 — Función protectora de las habilidades emocionales en las adicciones. [The protective function of emotion skills in additions.] In

J. Romay Martínez & R. García Mira (Eds), *Psicología Social y Problemas Sociales* (Pp. 583–590). Madrid: Biblioteca Nueva.

Ciarrochi J.V., Chan A. & Bajgar J., 2001 — Measuring emotional intelligence in adolescents. *Personality and Individual Differences*, 31. Pp. 1105–1119.

Evans D., 2002 — *Emoción. La ciencia del sentimiento. [Emotion. The science of feeling.]* Madrid: Taurus.

Extremera N. & Fernández-Berrocal P., 2003 — La inteligencia emocional en el context educativo: Hallazgos científicos de sus efectos en el aula. [Emotional intelligence in the educational context: Scientific findings about its effects in the classroom.] *Revista de Educación*, 332. 97–116.

Fernández-Berrocal P., Alcaide R., Extremera N. & Pizarro D.A., 2006 — The role of emotional intelligence in anxiety and depression among adolescents. *Individual Differences Research*, 4. Pp. 16–27.

Gil-Olarte P., Palomera R. & Brackett M., 2006 — Relating emotional intelligence to social competence and academic achievement in high school students. *Psicothema*, 18, suppl. Pp. 118–123. Instituto Nacional de Estadística (2007). INEbase. Accessed at <http://www.ine.es/inebmenu/indice.htm>

Goleman D., 1995 — *Inteligencia Emocional. [Emotional Intelligence.]* Barcelona: Kairós.

Greenberg M.T., Weissberg R.P., O'Brien M.U., Zins J.E., Fredericks L., Resnik H. & Elias M.J., 2003 — Enhancing school-based prevention and youth development through coordinated social, emotional, and academic learning. *American Psychologist*, 58. Pp. 466–74.

Grewal D. & Salovey P., 2005 — *Feeling Smart: The Science of Emotional Intelligence. American Scientist*, 93. Pp. 330–339.

Lipovetsky G., 2006 — *Los tiempos hipermodernos. [Ultramodern times.]* Barcelona: Ed. Anagrama.

Lopes P. & Salovey P., 2004 — Toward a broader education: Social, emotional, and practical skills. In J.E. Zins, R.P. Weissberg, M.C. Wang, & H.J. Walberg (Eds.), *Building school success on social and emotional learning* (Pp. 79–93). New York: Teachers College Press.

Mayer J.D., Salovey P. & Caruso D., 2000 — Models of emotional intelligence. In R.J.

Maurer M. & Brackett M.A., 2004 — *Emotional Literacy in the middle school. A 6-step program to promote social, emotional and academic learning.* New York: Ed. Dude.

Molina & F. Jiménez (Eds.) *Actas I Congreso Hispanoamericano de Educación y Cultura de Paz* (Pp. 599–605). Editorial Universidad de Granada: Granada.

Mestre J.M. & Fernández-Berrocal P., 2007 — *Manual de Inteligencia Emocional. [Manual of Emotional Intelligence.]* Madrid: Pirámide.

Petrides K.V., Frederickson N. & Furnham A., 2004 — The role of trait emotional intelligence in academic performance and deviant behaviour at school. *Personality and Individual Differences*, 36 (2). Pp. 277–293.

Ruiz-Aranda D., Fernández-Berrocal P., Cabello R. & Extremera N., 2006 — Inteligencia emocional percibida y consumo de tabaco y alcohol en adolescentes. [Perceived emotional intelligence and tobacco and alcohol consumption in adolescents.] *Ansiedad y estrés*, 12 (2-3). Pp. 223–230.

Salovey P. & Mayer J.D., 1990 — Emotional intelligence. *Imagination, Cognition, and Personality*, 9. Pp.185–211.

Salovey P., Mayer J.D., Goldman S.L., Turvey C. & Palfai T.P., 1995 — Emotional attention, clarity, and repair: exploring emotional intelligence using the Trait Meta-Mood

Sánchez Núñez M.T.; Fernández-Berrocal P.; Montañés J. & Latorre J.M., 2008 — Does emotional intelligence depend on gender? The socialization of emotional competencies in men and women and its implications. *Electronic Journal of Research in Educational Psychology*, 6 (2). Pp. 455–474.

Scale. In J.W. Pennebaker (ed.), *Emotion, Disclosure y Health* (Pp.125–151). Washington: American Psychological Association.

Sternberg (ed.), *Handbook of intelligence* (Pp. 396–420). New York: Cambridge.

Trinidad D.R., Unger J.B., Chou C.P. & Johnson C.A., 2004a — The protective association between emotional intelligence with psychosocial smoking risk factors for adolescents. *Personality and Individual Differences*, 36. Pp. 945–954.

Trinidad D.R., Unger J.B., Chou C.P. & Johnson C.A. 2004b — Emotional Intelligence and Smoking Risk Factors in Adolescents: Interactions on Smoking Intentions. *Journal of Adolescent Health*, 34. Pp. 46–55.

Trinidad D.R., Unger J.B., Chou C.P. & Johnson C.A., 2005 — Emotional Intelligence and Acculturation to the United States: Interactions on the Perceived Social Consequences of Smoking in Early Adolescents. *Substance Use and Misuse*, 40. Pp. 1697–1706.

Weissberg R.P. & O'Brien M.U., 2004 — What works in school-based social and emotional learning programs for positive youth development. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 591. Pp. 86–97.

Zins J.E., Weissberg R.P., Wang M.C. & Walberg H.J., 2004 — Building academic success on social and emotional learning: What does the research say? New York: Teachers College Press. (Eds.)

BULLETIN OF NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
ISSN 1991-3494
Volume 3. Number 403 (2023), 172-186
<https://doi.org/10.32014/2023.2518-1467.501>

IRSTI 29.01.45

© **SH. Ramankulov¹, M. Nurizinova^{2*}, Y. Dosymov¹, A. Akhanova¹, 2023**

¹Khoja Ahmet Yassawi International Kazakh-Turkish University,
Turkestan, Kazakhstan;

²Sarsen Amanzholov East Kazakhstan University, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan.
E-mail: makpal.nurizinova@gmail.com

PRINCIPLES AND CONTENT OF TEACHING PHYSICS IN ENGLISH FOR FUTURE PHYSICS TEACHERS

Ramankulov Sh. — Assoc. Prof., PhD, Department of **Natural Science**, Khoja Ahmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan

E-mail: sherzod.ramankulov@ayu.edu.kz. ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4786-942X>;

Nurizinova M. — author for correspondence, PhD student, Higher School of IT and Natural Science, Sarsen Amanzholov East Kazakhstan University, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan

E-mail: makpal.nurizinova@gmail.com. ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8319-4928>;

Dosymov Y. — PhD, Department of **Natural Science**, Khoja Ahmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan;

E-mail: dossymov.elmurat@ayu.edu.kz. ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4258-8669>;

Akhanova A. — PhD student, Khoja Ahmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan

E-mail: assem.akhanova@ayu.edu.kz. ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0006-9963-6712>.

Abstract. In the context of Industry 4.0, research has increased as a way for our country to take a prestigious place in the world community in the natural and engineering fields - to adapt future specialists with English to life in accordance with modern requirements, to develop their competitive abilities. Science does not stand still, and with it the modern education system is changing. Of course, it is not enough for a learner to just passively listen and remember information. Now it is important not only to be able to apply the knowledge gained, but also to independently create new solutions, critically rethink the available data and reveal previously unused opportunities for science and technology. To do this, it is necessary to have a deep knowledge of the English language. The main purpose of this study is to determine the principles and content of the development of training of future physics teachers in English. The article discusses the methods of CLIL (subject-language integrated learning) and presents the possibilities and content of the implementation of this methodology in the preparation of textbooks and digital resources for teaching physics in English. In the course of the study, along with the analysis of scientific literature,

textbooks and digital resources, a survey of students of educational programs in the field of physics and engineering, control work was carried out. In addition, 30 school physics teachers took part in the survey. The results of the study prove the need to create textbooks, notebooks developed in the nature of CLIL for students studying physics in the direction of Natural Science and engineering. In addition, the results of the study made it possible to develop the principles and content for the development of training of future physics teachers in English. The results obtained are used in the process of teaching physics in institutions of higher and secondary education, in advanced training courses.

Keywords: CLIL technology, training principles, future physics teachers, English, development

© Ш. Раманкулов¹, М. Нуризинова², Е. Досымов¹, А. Аханова¹, 2023

¹Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Түркістан, Қазақстан;

²Сәрсен Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті,
Өскемен, Қазақстан.

E-mail: makpal.nurizanova@gmail.com

БОЛАШАҚ ФИЗИКА МҰҒАЛІМДЕРІНЕ ФИЗИКАНЫ АҒЫЛШЫН ТІЛІНДЕ ОҚЫТУДЫҢ ҚАҒИДАЛАРЫ МЕН МАЗМҰНЫ

Аннотация. Индустрия 4.0 жағдайында еліміздің жаратылыстану және инженерлік салада әлемдік қауымдастықта беделді орын алу жолы ретінде - ағылшын тілін меңгерген болашақ мамандарды заман талабына сай өмірге бейімдеу, олардың бәсекелестік қабілеттерін дамыту бойынша зерттеулер арта түсті. Ғылым бір орында тұрмайды, онымен бірге қазіргі білім беру жүйесі де өзгеруде. Әрине, білімгер тек ақпаратты пассивті тыңдап, есте сақтап қана қоюы жеткіліксіз. Қазір алған білімдерін қолдана білу ғана емес, сонымен қатар жаңа шешімдерді өз бетінше құру, қолда бар деректерді сыни тұрғыдан қайта қарастыру және ғылым мен техниканың бұрын пайдаланылмаған мүмкіндіктерін ашу маңызды. Ол үшін ағылшын тілін терең меңгеру қажеттігі туындайды. Бұл зерттеудің негізгі мақсаты – болашақ физика мұғалімдерінің ағылшын тілінде даярлығын дамытудың қағидалары мен мазмұнын айқындау болып табылады. Мақалада CLIL (пәндік-тілдік кіріктірілген оқыту) әдістері қарастырылады және физиканы ағылшын тілінде оқыту бойынша оқулықтар мен цифрлық ресурстарды дайындау кезінде осы әдістемені енгізудің мүмкіндіктері мен мазмұны келтірілген. Зерттеу барысында ғылыми әдебиеттерді, оқулықтар мен цифрлық ресурстарды талдаумен қатар, физика және инженерия саласындағы білім беру бағдарламаларының студенттеріне сауалнама, бақылау жұмыстары жүргізілді. Сонымен қатар, сауалнамаға 30 мектеп физика мұғалімдері қатысты. Зерттеу нәтижелері жаратылыстану және инженерия бағытында физика пәні бойынша білім алатын студенттерге CLIL сипатында әзірленген оқулықтар, дәптерлер жасау қажеттілігі дәлелденген.

Сонымен қатар, зерттеу нәтижелері болашақ физика мұғалімдерінің ағылшын тіліндегі даярлығын дамытудың қағидалары мен мазмұнын жасауға мүмкіндік берді. Алынған нәтижелер жоғары және орта білім беру мекемелерінде физиканы оқыту үдерісінде, біліктілікті арттыру курстарында қолданылады.

Түйін сөздер: CLIL технологиясы, оқыту принциптері, болашақ физика мұғалімдері, ағылшын тілі, дамыту

© Ш. Раманкулов¹, М. Нуризинова², Е. Досымов¹, А. Аханова¹, 2023

¹Международный казахско-турецкий университет им. Ахмеда Ясави,
Туркестан, Казахстан;

²Восточно-Казахстанский университет имени Сарсена Аманжолова,
Усть-Каменогорск, Казахстан.

E-mail: makpal.nurizanova@gmail.com

ПРИНЦИПЫ И СОДЕРЖАНИЕ ПРЕПОДАВАНИЯ ФИЗИКИ НА АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ ДЛЯ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ ФИЗИКИ

Аннотация. В условиях Индустрии 4.0 все больше исследований по адаптации будущих специалистов, владеющих английским языком, к современной жизни, развитию их конкурентных способностей — как пути нашей страны занять престижное место в мировом сообществе в естественнонаучной и инженерной сфере. Наука не стоит на месте, вместе с ней меняется и современная система образования. Конечно, недостаточно, чтобы обучающийся мог только пассивно слушать и запоминать информацию. Сейчас важно не только уметь применять полученные знания, но и самостоятельно создавать новые решения, критически переосмысливать имеющиеся данные и раскрывать ранее неиспользованные возможности науки и техники. Для этого необходимо глубокое владение английским языком. Основной целью данного исследования является определение принципов и содержания развития подготовки будущих учителей физики на английском языке. В статье рассматриваются методы CLIL (предметно-языковое интегрированное обучение) и приводятся возможности и содержание внедрения данной методики при подготовке учебников и цифровых ресурсов по преподаванию физики на английском языке. В ходе исследования, наряду с анализом научной литературы, учебников и цифровых ресурсов, были проведены анкетирование, контрольные работы студентов образовательных программ в области физики и инженерии. Кроме того, в опросе приняли участие 30 школьных учителей физики. Результаты исследования доказали необходимость создания учебников, тетрадей, разработанных по характеру CLIL для студентов, обучающихся по физике в естественнонаучном и инженерном направлениях. Кроме того, результаты исследования позволили разработать принципы и содержание развития подготовки будущих учителей физики по английскому языку. Полученные результаты используются в процессе обучения физике в учреждениях высшего и среднего образования, на курсах повышения квалификации.

Ключевые слова: технология CLIL, принципы обучения, будущие учителя физики, английский язык, развитие

Introduction

Our preliminary research shows the crisis in the technical and engineering workforce in our country. According to employers and industries, this problem is caused by low academic performance in physical and mathematical disciplines in education, low motivation for teaching steam disciplines and the fact that technical and engineering specialties are chosen less often than others. At the same time, a large demand (STEM employees) for specialists with a new type of engineering thinking and inventive potential, a set of competencies for the development and management of technologies, qualified specialists with knowledge of the English language with practical skills in working with complex technological objects was revealed.

These requests set the task not only to improve existing knowledge, but also to find new ways to prepare future specialists for solving specific problems of the world around them.

The method of integrated subject and language learning (CLIL) was proposed by the European Commission as part of the efforts to develop multilingual education in Europe for 2004–2006. This method was developed for the development of languages and subjects in other languages, which are one of the signs of competitiveness of school graduates in the era of globalization, which is constantly changing (The New Industrial Strategy for Europe, 2021).

The CLIL method was introduced by the scientist in the field of multilingual education Isabekova G.B., Duisenova N.T in the course of work on coordinating research on the state of language education (Isabekova G.B., et al., 2022).

As the most effective methods of mastering a foreign language, we can cite the works of such famous scientists as Bürgonyon J., Valke M., Soeteirt R., Shellens T. (2010), Mayer I. (2013), Jaharias P., Chatzeparaskevaido I., Karaoli F. (2017) and others, who introduced game technology into the educational process in connection with digital resources.

A. Ozbay, M. Kayaoglu (2015) studied the problems of teaching physics in English based on the REACT strategy. In its research, it examined the comparative performance of physics faculty students (physics faculty students participating in the English language preparatory program) in English grammar through the use of contextual teaching materials during classroom instruction. The main objective of the study is to evaluate teaching activities developed in accordance with the REACT (correlation, experience, application, cooperation and transmission) strategy within the context-oriented approach. The authors conducted the study with the participation of 25 physics students at an English Preparatory School in Turkey. After class, they conducted structured interviews for five participants. It was useful for students who participated in the study on the introduction of the REACT strategy in teaching English to physics students, which showed that correlation, experience, application, cooperation and, accordingly, education helped them apply and maintain the teachings they received.

The aim of the research of C. Pruekpramool & T. Sangpradit was to develop a continuing professional development program (CPD) using the curriculum of an integrated scientific approach in English and to increase the effectiveness of physics teachers so that they become experienced teachers and teach the subject in English. The participants were 22 English-speaking teachers (NNESTs) who taught physics at schools participating in the "world-class standard school" and "English for Integrated Studies (EIS)" projects under the Thai Ministry of Education. From a semi-structured interview, taking into account the opinions of the participants and the form of assessment, the results showed that the participants had a high level of satisfaction (Pruekpramool & Sangpradit, 2016).

In their research, Sh. Ramankulov, E. Dosymov, A.S. Mintasova and A.M. Pattaev (2019) stated that multilingualism, as a rule, is an integral part of modern society, since a specialist who can speak, read and write in several languages can withstand competition. These technologies include ICT and a case study method that helps students change their perception of how important a foreign language is in terms of knowledge, which the authors confirmed with statistics. In their research, the authors state some methodological aspects of the use of ICT and case studies in language integrated learning, as well as mechanisms for interdisciplinary coordination and cooperation between English Language teachers and physics teachers, which have contributed to the integration of ICT and case studies, and are also valuable for research in this field. The conducted theoretical and experimental studies clearly prove the need to introduce innovative methods in the form of case studies and ICT into the educational process to form the creativity of university students.

In addition, other research papers indicate that the use of English as a second language in higher education is a developing trend, especially for participants in engineering programs who are interested in participating in the international academic context. However, both the conditions for teaching the content of the engineering curriculum and the simultaneous use of English in a context that is not related to the native language lead to a deep understanding of risks and problems. With this in mind, the results of a literature review based on articles in academic databases regarding the application of two approaches were presented: integrated teaching of the English language as a teaching tool and content and language in engineering in higher education, with a particular interest in teaching physics due to its relevance in engineering education.

Therefore, there is a need to create an opportunity for future physics teachers to gain a place in the world competition in the field of Science and technology by identifying advanced technologies for mastering the English language, introducing them into the educational process.

Improving the training of future physics teachers in English, solving such problems as the lack of personnel for high-tech industries, low grades and knowledge of school graduates, the weakening of the natural and technical component of Secondary Education, the desire to master advanced technologies and low professional orientation — the main idea of our research work. To do this, we will update the principles and content of the development of training of future physics teachers in English.

Research methods

The methods used in the study were: Analysis of best practices in CLIL education, the importance of English in the development of scientific, technical and engineering fields, a survey of the degrees of knowledge of future specialists in English, acceptance of control tasks.

The analysis of scientific literature was carried out through articles that took place in peer-reviewed high-ranking journals. In the process of searching for articles by keywords and evaluating the content scopus.com, sciencedirect.com (Scopus, ScienceDirect) work with websites has been done. An analysis of the annotations of individual articles on the above keywords was carried out.

213 students studying physics at the Faculties of Science and Engineering took part in the survey and control work. In addition, 30 physics teachers from schools in the Turkestan region took part (table-1).

Table 1-the content of the survey questions.

Sequence of questions	Indicators (you need to select one)
1	2
Choose the one you need the most for your profession from the listed below (7-absolutely necessary; 1-absolutely not necessary).	7 6 5 4 3 2 1 English language __ Information technology __ Internet technology __ Mathematics __ General physics __ Economic theory __ Creative technology __ Pedagogy __ Training methodology __
How much do you consider it necessary to master English in your profession for the development of Science and technology in our country. (Score on a 7-point basis: 7-absolutely necessary,.....,1-absolutely no need)	7 6 5 4 3 2 1
Evaluate the advantages of teaching science subjects, including physics in English, with a 7-Point System: 7-Very High,....., 1-very low.	7 6 5 4 3 2 1
Assess the shortcomings of teaching natural sciences, including physics in English, with a 7-Point System: 7-Very High,....., 1-very low.	7 6 5 4 3 2 1
Evaluate the activities that you consider necessary to improve the effectiveness of teaching Physics in English.	7 6 5 4 3 2 1 Advanced training courses __ New ICT tools __ New methodological manuals and teaching aids New methods and methods of mastering the English language, preserving national values __ New forms of learning __

Evaluate the level of activity in teaching Physics in English.	7 6 5 4 3 2 1 The use of physical terms in units of measurement __ Solving problems in English __ Reading formulas __ Tell the laws __ Performing laboratory work __ Read and translate text __ Using multimedia animations __ Voluntary use of ICT elements __ Ability to analyze video presentations __
Use as the main methods for the formation of subject-language competence of students....	7 6 5 4 3 2 1 CLIL technology __ Gaming technology __ Interactive learning methods __ _____ _____
Do you believe that the use of ICT in the English interpretation of physical phenomena and laws in the educational process arouses interest, forms mental acuity, develops creativity? (Score on a 7-Point System: 7-I believe that you have a high rating,.....,1-absolutely disagree)	7 6 5 4 3 2 1

An indicator with an interval up to "1–3" indicates a low level for students, an indicator with an interval of "4-5" indicates an average level for students and an indicator with an interval of "6-7" indicates a high level for students.

At the same time, the control work was aimed at determining the level of students' knowledge of English in the field of physics. The control work consists of a total of 5 tasks. The 1st task was evaluated on a 10-point system to determine the name, unit of measurement and designation of physical terms. The 2nd task was the definition of physical terms (20 points); the 3rd task was the solution of graphic problems (10 points); the 4th task was the test work (40 points) and the 5th task was related to writing and reading formulas (20 points) (table-2).

Table 2 - Evaluation criterion

№	Criteria	Descriptors	Score
1	High	can write physical knowledge in English.	70–100
		by speaking correctly, clearly, clearly, clearly, clearly, he is able to express thoughts in his own words.	
		the student learns physical laws and phenomena in English, fully understands and performs the tasks set in English.	
2	Average	the student can verbally state his knowledge of physics, but cannot write in writing.	50–69
3	Low	the student writes down his knowledge of physics in a small amount.	0–49
		by speaking, the game could not say in his own words at all	

As a result of the application of methods in accordance with the objectives of the study, the importance and methodological foundations of the use of the CLIL

educational approach as a means of mastering the English language are determined, the scientific literature published in peer-reviewed high-rating journals is studied, the best practices of the world are studied, control work is carried out on the basis of quantitative and qualitative methods.

Results and discussion

The scientific works that served as the basis for our research in the dissertation of I.U. Bekbulatova "formation of the communicative potential of future computer science teachers in teaching English subjects" considered the problem of integrated teaching of computer science in English, B.T. Kerimbayeva in her works emphasized the importance of training future specialists in the field of technology in English, A.E. Kubeeva proposed the prerequisites for integrated teaching of disciplines in the conditions of higher education institutions. From these studies, it follows that for any teacher, knowledge of their subject in a foreign language is as important as the skills and abilities to convey this knowledge to students. That is, if a future physics teacher, on the example of teaching in English, in addition to the above-mentioned subject knowledge and skills, has a deep knowledge of modern methods of transmitting this knowledge to students, general knowledge of innovative technologies, features of their application, then this teacher will be a great teacher, a master of his profession.

Language for special purposes, or language for Specific Purposes (LSP), is mainly used in relation to two areas of Applied Linguistics: the field of education and education system and the field that deals with the study of language variations in a special subject system. LSP can be used in any language required by learners as a means of fulfilling special purposes, and can also be used in English or in the field of English for Specific Purposes (ESP). LSP can be applied in the field of Applied Linguistics, which works on the diversity of languages used by students of a particular discipline, with a special emphasis on its genres, stylistic features and technical vocabulary.

At the Department of "physics" of the Kazakh-Turkish International University named after Khoja Ahmed Yasawi, joint work with foreign scientists of the Sakarya University of the Republic of Turkey continues in this direction of research. At the departments in this direction of research, 2 doctoral students and 4 undergraduates successfully defended their dissertations and put into practice the results of the research.

Two young scientists E. Dosymov and B. Kurbanbekov, who received a PhD degree in 2021, under the guidance of the project manager, conducted a study on the topics "development of the subject competence of future physics teachers on the basis of teaching mechanics in English" and "improving the practical training of future physics teachers on the basis of the school experiment technique course" (Gulnara et al., 2020). As a result of the research, a mobile application "Physics Handbook" was launched, elements of robotics were created on the basis of 3D printing, equipment for STEM classrooms was developed and introduced into the educational process. In addition, digital resources, teaching aids were published that allow you to learn in Kazakh and English at the same time, and many of the failed physical equipment was restarted using a 3D printer.

Learning English, students rely on simple and affordable engineering solutions, use modern materials and equipment, independently create product prototypes. To create the final product, the learner can use parts from existing equipment or make a model out of plastic and cardboard. In addition, in any case, he will have experience in combining different materials, learn to take into account the properties of objects and understand that the structural components of the model should be connected as much as possible. Therefore, the importance and needs of our research results can be demonstrated on the 3 basis below (Figure - 1).

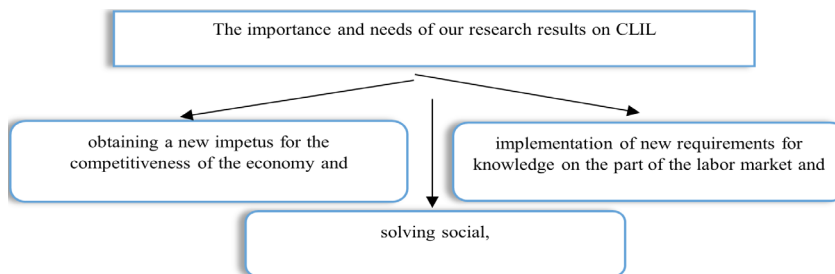

Fig. 1. Definitions characterizing the need to develop students ' creativity in teaching physics.

Before defining the principles of teaching a foreign language, we revealed the essence of the concept of "principle". A principle is an initiative, or something that underlies everything that exists, unites a set of thoughts and facts in reality, as well as a leading rule (Ramankulov et al., 2020). The principles of teaching physics are different: some principles depend on the entire educational process, while others determine only the teaching of a certain type of speech activity. At the same time, others are relevant only for a certain area of teaching a foreign language.

We understood the special place that CLIL technology occupies in teaching physics in English. Therefore, in the process of teaching students in English, the following principles should be observed in the development of the process of preparing a student in English:

- The principle of expediency – in the process of teaching physics in English, there should be no damage to the student's discipline readiness;
- The principle of sequence – in the process of teaching physics in English, it is necessary to predict the development of each component of the student's training in accordance with its composition;
- The principle of continuity – subject-language training of a student in the process of teaching physics in English should be carried out throughout the entire period of training;
- The principle of integrative-in the process of teaching physics in English, it is necessary to conduct an integrated distribution of the student's integrative connections, allowing students to see the relationship of basic core competencies;
- The principle of awareness and activity – presupposes a purposeful and active inclusion of the student, as well as a conscious understanding that these actions are necessary for them.

We have identified didactic principles for the effective implementation of the process of teaching physics in English for future teachers (Figure - 2).

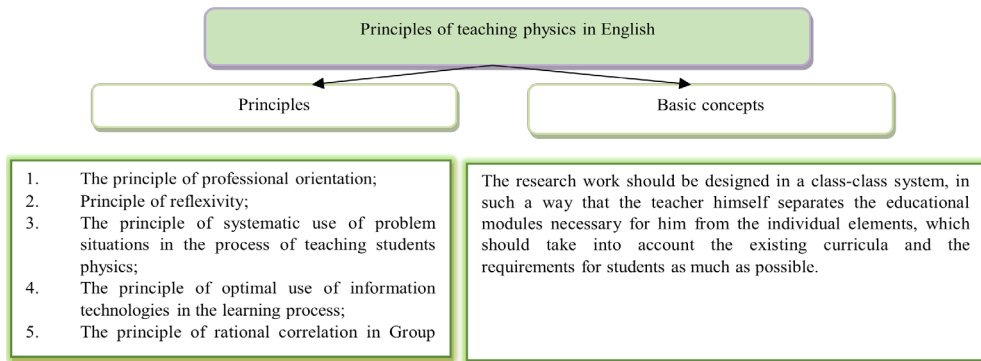

Fig. 2. Principles of teaching physics in English.

The principle of systematic use of problem situations in the process of teaching students physics is a problem-specific reflection of didactic principles. This principle involves the deliberate creation of a problematic situation under the guidance of a teacher, and students consider active activities to solve it. The principle of optimal use of information technologies in the learning process is implemented as the use of favorable information technologies. The implementation of this principle involves the creation of experimental research activities with new teaching methods using information technologies (Skakov et al., 2020). In Group and individual learning, the principle of rational correlation is implemented through the use of individual and collective forms of learning as balanced. In this principle, the learner is formed as an individual, on the one hand, ensuring his communication and interaction with other people, on the other-his desire for individualization. In conducting the reflection process, the student gets the opportunity to feel the value of the activities carried out, which contributes to the formation of a value-motivational component of experimental research activities (figure – 3, 4).

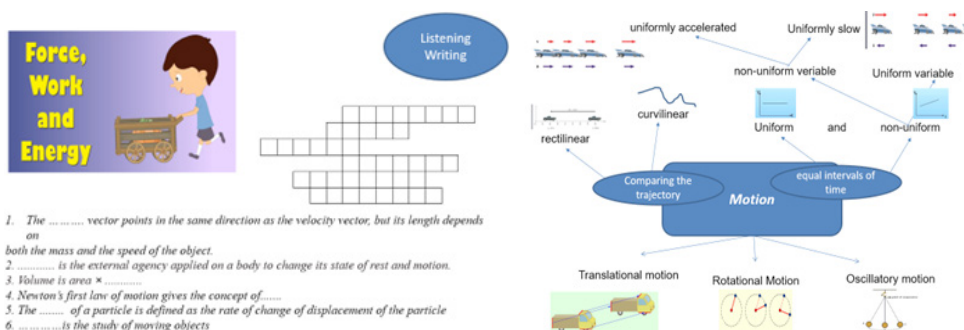

Fig. 3. Tasks on language skills.

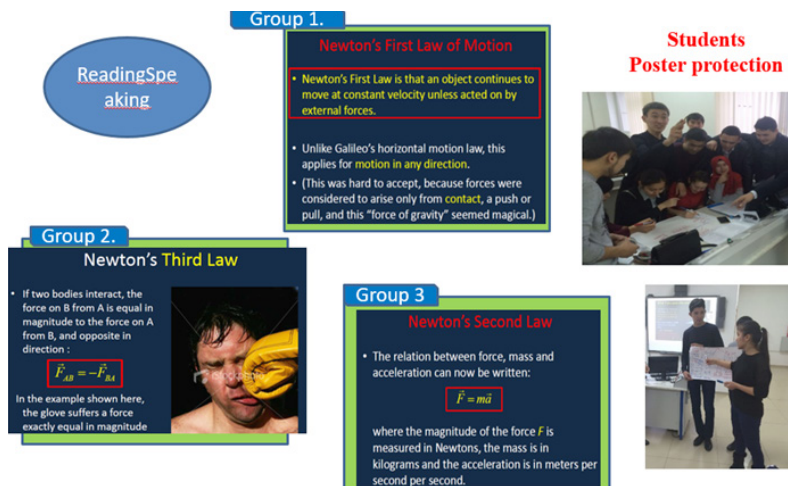

Fig. 4. Course of classes according to the principle of Group Training.

As can be seen in Figure 4, theoretical condensed material related to the topic(group) is distributed to 3 groups separately in A4 volume. The group leaders of each group come out and protect the poster by creating a reference diagram and an associogram on A3 paper.

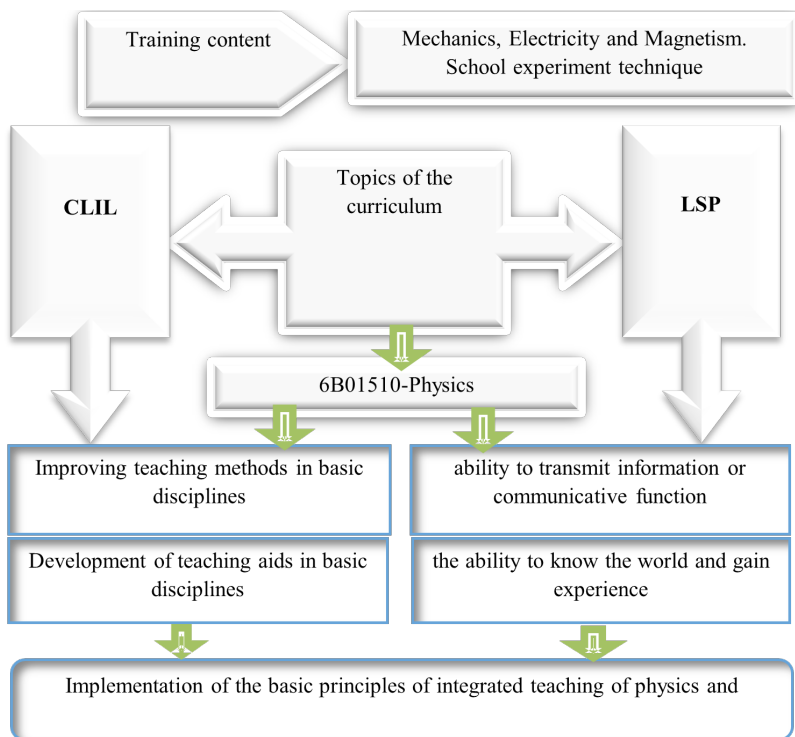

Fig. 5. Model of the mechanism for updating the content of teaching physics in English.

Bachelor of education in the specialty 6B01510 - "physics" must know the Constitution of the Republic of Kazakhstan, the law of the Republic of Kazakhstan "on education", "on the rights of children in the Republic of Kazakhstan" and other regulatory legal acts related to education, the basics of pedagogy and psychology. As a physicist-teacher in educational institutions, it is necessary to organize the pedagogical process and physical experiments, develop plans for educational activities (figure-5), participate in the preparation of scientific projects, develop working curricula, formulate and carefully solve problems in the field of physics education, use information technologies within the framework of pedagogical activity, learn English to the requirements of the time and successfully carry out research activities.

The impetus for updating the principles and content of training was the results of the above survey and control work. The results of the survey and control work will be presented below (table-2; figure-6).

To the question: "choose what you need most in your profession from the ones listed below," 78 % of the surveyed students believe that English is necessary in their future activities. The need to teach science subjects, including physics in English, is assessed as high by 75 % of the survey participants, while only 7 % consider it not necessary at all.

When asked if you could write down some of the benefits of teaching physics in English, the survey participants left the following answers:

- Contributes to the development of Science and technology;
- There is a lot of information in English, which helps us to gain in-depth knowledge;
- The opportunity to study world scientific projects will increase;
- Free reading and understanding of textbooks on physics written in English;
- Many opportunities will open up in all developed countries, since they are in English, our windows will be equal to them, the chances of getting a lot of information will increase;
- Develops applied orientation of physics;
- Teaching physics in English allows you to develop students ' vocabulary. It also creates conditions for the development of cognitive and creative flexibility abilities in the student.

As a physics teacher who is fluent in English, I understand that there are a lot of English materials on physics in preparation for classes. It's the same during class. There are enough high-quality books on pedagogy in English. That is, if you know English, you will be able to teach your subject at a high level as a specialist.

Table 2 - Assessment of the required level of activity in teaching physics in English.

Levels	Assessment of the required level of activity in teaching physics in English			
	Be able to use physical terms	Problem solving in English	Performing laboratory work	Reading formulas, pronouncing definitions.
Low	-	10	10	2
Average	2	25	20	30
High	98	65	70	68

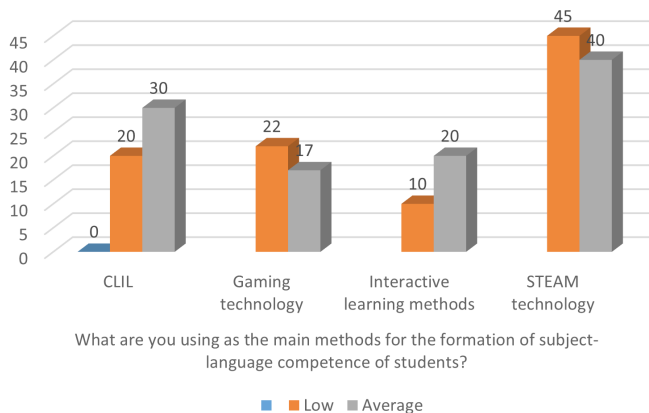

Fig. 6. Diagram of indicators for assessing the required level of activity in teaching physics in English.

The results of the survey showed that 98% of participants consider it necessary to conduct "advanced training courses" as necessary measures to improve the effectiveness of teaching physics in English. In addition, 70 participants highly appreciate the use of "new information tools" and "STEAM educational resources".

On the questions "Do you think that the use of ICT in explaining physical phenomena and patterns in the educational process in English arouses interest, forms the ingenuity of thought, develops creativity?" the survey showed that 68 % of the participating students rate highly. Only 2% of students believe that it is not necessary at all.

As the answers of the school teachers participating in the survey show, it is noticeable that teaching physics in English is a complex process within the walls of the school. One of the questions to identify alternative ways to solve this problem is: "what are you using as the main methods for the formation of subject-language competence of students?". We will list the results of the answer to this question below (figure - 7).

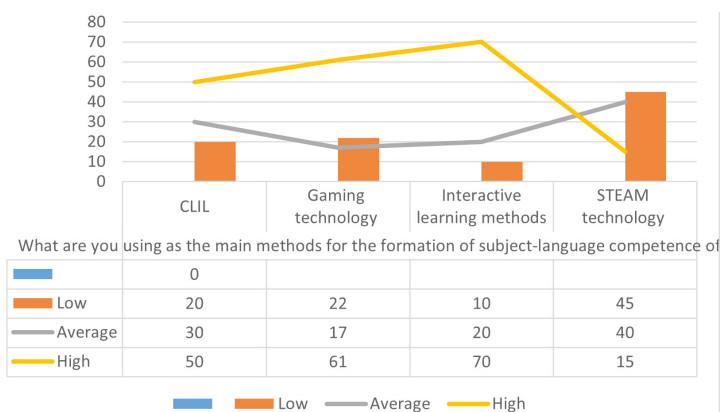

Fig.7. Indicators of school teachers' responses to the questionnaire question.

The results of the control work obtained in order to be able to apply physical knowledge in the implementation of tasks in English, to solve tasks in English, to determine the level of knowledge of the English language of students, reveal the relevance of our research topic. This is because 80% of students did not solve the tasks correctly. Only 8% of Studen completed the tasks for a very good grade. Since this is a pre-obtained control work, we publish its full results, including the results of the training experiment.

As a result of the experimental work, there is no doubt that the proposed teaching principles affect the acquisition by students of the skills of self-search and comparison, clarifying the knowledge gained in English in physics, the transition to abstract thinking, the ability to summarize, study thoughts, control. The results of the control to determine the indicators of the development of subject and language competence of students are evaluated according to the content and activity components, and we are confident that at the beginning of the educational process, the number of students who developed these indicators of subject and language competence increased.

Conclusion

One of the most pressing problems is the development of subject - language skills of students in teaching individual subjects of physics in English. The CLIL education sector makes an important contribution to the development of the competitiveness of future physics teachers at the global level. The didactic principles of mastering professional English for future physics teachers when teaching the discipline "mechanics", "electricity and magnetism", "school experiment techniques" at the University are the structure that ensures the improvement of the methodological system of teaching and the content of teaching. In addition, the introduction of additional courses for high school students is considered a source of development in the field of Science and technology in the future.

So, according to our research, it was shown that the organization of the process of teaching physics in English creates the following advantages for students:

- the transition to multi-subject communication through teaching physics in English allows students to transfer the way of activity from one goal to more goals;
- future physics teachers develop thinking activities from a large amount of problem situations in the process of integrated study of subjects;
- integrated subject-language learning allowed future physics teachers to control the process of performing all actions, from the goal to the result, and increased the amount of information in the educational process through the implementation of the metaposition position;
- integrated subject-language training contributes to the development of creativity, creative thinking of future physics teachers, the ability to apply knowledge in any field of physics.

Based on these, we propose to use the results of the study in the process of professional training of future teachers in higher educational institutions, improving their professional qualifications, distance learning and institutes that improve the professional qualifications of teachers.

«This research has been/was/is funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Grant No. AP14870844)».

REFERENCES

Bourgonjon J., Valcke M., Soetaert R. & Schellens, T., 2010 — *Bourgonjon J., Valcke M., Soetaert R. & Schellens T.* Students' perceptions about the use of video games in education. *Computers & Education*, 54: 1145–1156. (in Eng.).

Shoiynbayeva G.T., Shokanov A.K., Sydykova Zh. K., Sugirbekova A.K., Kurbanbekov B.A., 2021 — *Shoiynbayeva G.T., Shokanov A.K., Sydykova Zh. K., Sugirbekova A.K., Kurbanbekov B.A.* Methodological foundations of teaching nanotechnology when training future physics teachers. *Thinking Skills and Creativity*, <https://doi.org/10.1016/j.tsc.2021.100970>. (in Eng.).

Isabekova G.B., Duisenova N.T., 2022 — *Isabekova G.B., Duisenova N.T.* Study of CLIL training materials [Research of CLIL Teaching Materials] // *Bulletin of Yaassawi University*, 1: 113–123. <https://doi.org/10.47526/2022-1/2664-0686.10> (in Kaz.).

Mayer I., Bekebrede G., Warmelink H. & Zhou, Q., 2014 — *Mayer I., Bekebrede G., Warmelink H. & Zhou Q.* A brief methodology for researching and evaluating serious games and game-based learning. In *Psychology, Pedagogy, and Assessment in Serious Games 5*: 357–393. <https://doi.org/10.4018/978-1-4666-4773-2.ch017>. (in Eng.).

Ozbay A.S. & Kayaoglu M.N., 2015 — *Özbay A.S. & Kayaoglu M.N.* The Use of REACT Strategy for the Incorporation of the Context of Physics into the Teaching English to the Physics English Prep Students. *Journal of History Culture and Art Research*, 4(3): 91. <https://doi.org/10.7596/taksad.v4i3.482>. (in Eng.).

Pruekpramool C. & Sangpradit T., 2016 — *Pruekpramool C. & Sangpradit T.* Teaching Physics in English: A Continuing Professional Development for Non-Native English-Speaking Teachers in Thailand. *Journal of Education and Learning*, 5(2): 47. <https://doi.org/10.5539/jel.v5n2p47>. (in Eng.).

Ramankulov S.Z., Dosymov E., Mintassova A.S. & Pattayev A.M., 2019 — *Ramankulov S.Z., Dosymov E., Mintassova A.S. & Pattayev A.M.* Assessment of student creativity in teaching physics in a foreign language. *European Journal of Contemporary Education*, 8(3): 587–599. <https://doi.org/10.13187/ejced.2019.3.587>. (in Eng.).

Ramankulov S., Dosymov Y., Turmambekov T., Azizkhanov D., Kurbanbekov S. & Bekbayev S. 2020 — *Ramankulov S., Dosymov Y., Turmambekov T., Azizkhanov D., Kurbanbekov S. & Bekbayev S.* Integration of case study and digital technologies in physics teaching through the medium of a foreign language. *International Journal of Emerging Technologies in Learning*, 15(4). Pp. 142–157. <https://doi.org/10.3991/ijet.v15i04.11699>. (in Eng.).

Skakov M.K., Ramankulov Sh.Zh., Coruh A., 2022 — *Skakov M.K., Ramankulov Sh.Zh., Coruh A.* Research and development of a teaching model for the physical foundations of tribology. *Cypriot Journal of Educational Sciences*. 17(11). Pp. 4163–4181. <https://doi.org/10.18844/cjes.v17i11.7659>. (in Eng.).

The New Industrial Strategy for Europe., 2021 — *Intereconomics*, 56(3): 132–132. <https://doi.org/10.1007/s10272-021-0967-8> (in Eng.).

Voitovych I., 2020 — *Voitovych I.* Review of Scientific Monograph «Theoretical and Methodological Principles of Teaching Physics to Future IT Specialists with the Use of Innovative Technologies» by Y.P. Bendes, V.P. Sergiyenko, V.D. Syrotiuk. *The Scientific Issues of Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University. Series: Pedagogy*, 0(1). Pp. 182–186. <https://doi.org/10.25128/2415-3605.20.1.25>. (in Eng.).

Zaharias P., Chatzeparaskevaidou I. & Karaoli F., 2017 — *Zaharias P., Chatzeparaskevaidou I. & Karaoli F.* Learning geography through serious games: The effects of 2-dimensional and 3-dimensional games on learning effectiveness, motivation to learn and user experience. *International Journal of Gaming and Computer-Mediated Simulations*, 9. Pp. 28–44. <https://doi.org/10.4018/IJGCMS.2017010102>. (in Eng.).

BULLETIN OF NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
ISSN 1991-3494
Volume 3. Number 403 (2023), 187-202
<https://doi.org/10.32014/2023.2518-1467.502>

MPHTI 17.01.45
УДК 378.016:821.161.1

© M.S. Sabyrzhanova*, S.V. Ananyeva, 2023

Kazakh National University named after al-Farabi, Almaty, Kazakhstan.

E-mail: merekesabyrzhankyzy@gmail.com

APPROACHES AND METHODS OF STUDYING ERMEK TURSUNOV'S NOVEL "MAMLUK" IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS

Sabyrzhanova M.S. — PhD student, Al-Farabi Kazakh National University, Department of Russian languages and foreign literature, Almaty, Kazakhstan.

E-mail: merekesabyrzhankyzy@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-3673-0369>;

Ananyeva S.V. — candidate of Sciences (Philology), Associate Professor, Institute of Literature and Art named after M.O. Auezov, Almaty, Kazakhstan

E-mail: svananyeva@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-7349-1590>.

Abstract. The problem of studying the works of modern Kazakh authors requires its solution. In literary criticism and the methodology of teaching literature, not enough attention is paid to the study of modern domestic prose. This article proposes methodological methods and means of analyzing the novel by the famous Kazakhstani writer Yermek Tursunov "Mamluk" in practical classes in higher education. During the study of the work, the following methods were applied: creative reading, research, heuristic, reproductive. In the process of analyzing the novel in the university audience, elements of the project method and interactive learning techniques were also used. With the help of these methods and techniques, students formed ideas about the poetics and problems of the novel "Mamluk". In addition, students developed their skills in analyzing the contemporary historical novel. During the practical classes, the students' skills to analyze major epic works in the unity of their content and artistic form were consistently developed. All of the above is necessary for the development of professional competencies of future teachers of literature. The system of researching a novel by a Kazakh author, developed by the author of this article, determined the expansion of students' knowledge about modern Kazakh novels. The knowledge and skills developed during the analysis contribute to the students' independent reading of new literary works and a deep understanding of their artistic features and content, subject and problems. Consistent work in a heuristic and interactive format encourages students to actively participate in discussing situations and solving learning problems. This is necessary to show

their subjectivity in cognitive activity. The literary and methodological material in the article can be used to develop practical exercises for the study of the modern Kazakh novel in higher educational institutions.

Keywords: methodology, study of epic works, novel, novel analysis, teaching methods, heuristic method, project activity, interactive learning

©М.С. Сабыржанова*, С.В. Ананьева, 2023

әл-Фараби атындағы қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

E-mail: merkesabyrzhankyzy@gmail.com

ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРЫНДАРЫНДА ЕРМЕК ТҰРСЫНОВТЫҢ «МӘМЛҮК» РОМАНЫН ЗЕРДЕЛЕУДІҢ ӘДІСТЕРІ МЕН ТӘСІЛДЕРІ

Аннотация. Қазіргі таңда заманауи қазақстан авторларының шығармаларын зерттеу мәселесі оны шешуді талап етеді. Әдебиеттануда және әдебиетті оқыту әдістемесінде қазіргі отандық прозаны зерттеуге жеткілікті деңгейде мән берілмейді. Осыған орай, бұл мақалада жоғары оқу орындарында тәжірибелік сабақтарда белгілі қазақстандық жазушы Ермек Тұрсыновтың «Мәмлүк» романын талдаудың әдістемелік тәсілдері мен құралдары ұсынылады. Шығарманы зерттеу барысында келесі әдістер қолданылды: шығармашылық оқу, зерттеу, эвристикалық, репродуктивті. ЖОО аудиториясында романды талдау кезеңінде жобалық әдіс элементтері мен интерактивті оқыту әдістері де пайдаланылды. Бұл әдіс-тәсілдерді қолдану студенттердің бойына «Мәмлүк» романының поэтикасы мен проблематикасы туралы түсініктерді қалыптастыруға ықпал етті. Студенттер заманауи тарихи романды талдау дағдыларын дамытумен қатар, осы тұрғыда тәжірибелік сабақтарда ірі эпикалық шығармаларды мазмұны мен көркемдік формасы бірлігінде талдау іскерліктерін де жүйелі түрде дамытып отырды. Болашақ әдебиет мұғалімдерінің кәсіби күзінеттілігін дамыту мақсатында зерттеу кезеңінде тиімді әдіс-тәсілдерді қолдану көзделді. Осы мақаланың авторы әзірлеген қазақстандық автордың романын зерттеу жүйесі студенттердің заманауи қазақстандық романдар туралы білімдерін кеңейтуді анықтады. Талдау барысында қалыптасқан білім мен дағды студенттердің жаңа әдеби шығармаларды өз бетінше оқып, олардың көркемдік ерекшеліктері мен қамтылған болмысын, тақырыпқа тиесілі мәселелерді терең түсінуге мүмкіндік береді. Эвристикалық және интерактивті форматтағы дәйекті жұмыс студенттерді жағдаяттарды талқылауға және оқу мәселелерін оңтайлы шешуге белсенді қатысуға ынталандырады. Бұл олардың танымдық әрекеттегі субъективтілігін көрсету үшін тиімді болып табылады. Мақаладағы әдеби-әдістемелік материалды жоғары оқу орындарында қазіргі қазақ романын зерттеуге арналған практикалық жаттығуларды әзірлеуге пайдалануға болады.

Түйін сөздер: әдістеме, эпикалық шығармаларды зерттеу, роман, романды талдау, оқыту әдістері, эвристикалық әдіс, жобалық әрекет, интерактивті оқыту

©М.С. Сабыржанова*, С.В. Ананьева, 2023

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

E-mail: merekesabyrzhankyzy@gmail.com

МЕТОДЫ И ПРИЕМЫ ИЗУЧЕНИЯ РОМАНА ЕРМЕКА ТУРСУНОВА «МАМЛЮК» В ВУЗЕ

Аннотация. Проблема изучения произведений современных казахстанских авторов требует своего решения. В литературоведении и методике преподавания литературы недостаточно внимания уделяется изучению современной отечественной прозы. В данной статье предлагаются методические способы и средства анализа романа известного казахстанского писателя Еркека Турсунова «Мамлюк» на практических занятиях в высшей школе. В ходе изучения произведения были применены следующие методы: творческого чтения, исследовательский, эвристический, репродуктивный. В процессе разбора романа в вузовской аудитории были также использованы элементы проектного метода и приемы интерактивного обучения. С помощью этих методов и приемов у студентов были сформированы представления о поэтике и проблематике романа «Мамлюк». Кроме того, студенты развили свои навыки анализа современного исторического романа. На практических занятиях последовательно развивались умения студентов анализировать крупные эпические произведения в единстве их содержания и художественной формы. Все отмеченное необходимо для становления профессиональных компетенций будущих учителей литературы. Разработанная автором настоящей статьи система изучения романа казахстанского автора определила расширение знаний студентов о современной казахстанской романистике. Сформированные в ходе анализа знания и умения необходимы студентам для самостоятельного изучения новых литературных произведений и глубокого понимания их художественного своеобразия, тематики и проблематики. Последовательная работа в эвристическом и интерактивном формате побуждает студентов активно участвовать в обсуждении ситуаций и решении учебных проблемных задач. Это необходимо для проявления ими субъектности в познавательной деятельности. Литературоведческий и методический материал статьи можно использовать для разработки практических занятий по изучению современного казахстанского романа в высшей школе.

Ключевые слова: методика, изучение эпических произведений, роман, анализ романа, методы обучения, эвристический метод, проектная деятельность, интерактивное обучение

Введение

В настоящее время продолжается развитие казахстанской художественной литературы. Современная отечественная литература периодически пополняется новыми литературными произведениями, созданными на высоком

художественном уровне. Это диктует необходимость их обстоятельного литературоведческого изучения. Кроме того, следует разрабатывать методику изучения наиболее ярких новинок современной отечественной литературы в высшей школе. Студенты, будущие учителя русской литературы должны быть в курсе процессов, происходящих в современной литературе. Знания о современной казахстанской прозе позволят студентам иметь представления о литературном процессе. Особенное внимание литературоведов и методистов литературы привлекает роман, который следует безоговорочно признать самым востребованным жанром современности. Жанр романа определяет основные тенденции развития мировой художественной литературы. Знания о современном романе выступают базовыми в системе литературного образования студентов. Именно поэтому актуально систематическое пополнение представлений студентов о современной романистике.

В современной казахстанской литературе немало достойных талантливых авторов. Наше внимание привлекло творчество современного казахстанского автора Ермека Турсунова. Ермек Турсунов – известный режиссер, писатель, публицист, философ. Многогранная творческая деятельность казахстанского автора определила его видное место в нашей культуре.

Отметим, что степень изученности выдвинутой в нашей статье проблемы характеризуется тем, что творчество Ермека Турсунова, к сожалению, практически не изучено в литературоведении. Актуальность темы нашей статьи определяется тем, что роман Ермека Турсунова «Мамлюк» не получил обстоятельного монографического изучения. Кроме того, в методической науке нет трудов, посвященных разработке методов и приемов его изучения в вузовской аудитории. Таким образом, литературное творчество казахстанского писателя ждет последовательного научного исследования и изучения в высшей школе.

Цель настоящего исследования – определить доминирующие черты поэтики, выявить художественное своеобразие и разработать методические способы изучения романа Ермека Турсунова «Мамлюк» в высшей школе.

Нам необходимо решить следующие исследовательские задачи:

- разработать методические приемы анализа системы литературных героев, изображенных в романе Ермека Турсунова «Мамлюк»;
- определить методические способы анализа тематики, проблематики, идейного содержания романа «Мамлюк»;
- выявить пути учебного анализа хронотопа в романе Ермека Турсунова;
- предложить эффективные методические подходы к формированию у студентов представлений о мировоззренческих основах романа.

Для раскрытия темы данной статьи необходимо осуществить обзор исследований по выбранной научной проблеме. Мы должны быть в контексте поисков современного зарубежного литературоведения. Это даст нам возможность хорошо видеть состояние и перспективы исследования такой важной категории, как поэтика литературного произведения. В мировом

литературоведении разработаны различные подходы к изучению поэтики художественной литературы. Следует отметить активные исследования связи мифологии и художественной литературы. Исследуются архетипы, в частности архетипические паттерны в поэзии (Bodkin, 1963). Изучается влияние мифологии на жанр романа (Bradbury, 1996).

Основное внимание зарубежных литературоведов уделяется освещению проблем постмодернизма. В науке представлены работы, раскрывающие мировоззренческие основы постмодерна (Bertens, 1995; Zurbrugg, 2000). Особую ценность представляют труды, в которых дан анализ художественных стратегий постмодернизма (Dolezel, 2010; Hutcheon, 1988).

Несмотря на влияние в мировой литературе постмодернизма, реализм как творческий метод не утратил своей актуальности. В зарубежном литературоведении представлены труды, в которых изучается неореализм в современной художественной литературе (Versluys, 1992). Следует отметить исследование, в котором дан обзор развития английского исторического романа от Вальтера Скотта до Вирджинии Вульф (Fleishman, 1972). Эта работа лишней раз убеждает в том, что жанр исторического романа может развиваться на основе различных творческих методов.

Данный краткий обзор основных тенденций в зарубежном литературоведении убеждает нас в актуальности выбранной темы. Достижения мировой науки необходимо иметь в виду при исследовании исторического романа «Мамлюк», в котором нашли отражение различные мировоззренческие и мифологические паттерны, а также поэтика постмодернизма с его стремлением к интертекстуальности и неореализма.

Материалы и основные методы

В качестве материала нашего исследования выбран роман Еркека Турсунова «Мамлюк». Нам предстоит осуществить анализ жанровых признаков, стиля и проблематики этого произведения. Кроме того, следует разработать методику изучения названного романа на занятиях в вузе. Таким образом, в качестве материала исследования определены литературоведческий и методический аспекты заявленной темы статьи.

Объектом исследования в нашей работе выступают историко-литературный процесс, современная казахстанская литература, жанр романа, методика анализа эпического произведения.

Определим конкретный предмет исследования. В качестве предмета исследования выбраны роман Еркека Турсунова «Мамлюк» и методические способы его изучения в вузовской аудитории, которые обеспечат глубокое усвоение студентами поэтики и проблематики произведения.

Наше исследование носит междисциплинарный характер. В этой статье мы используем данные и положения различных наук: педагогики, дидактики, методики преподавания литературы, литературоведения.

Для достижения основной цели данного исследования мы использовали следующие методы преподавания литературы: творческого чтения,

исследовательский, эвристический, репродуктивный (по классификации Н.И. Кудряшева) (Кудряшев, 1985). Кроме того, были задействованы проектный метод и приемы интерактивного обучения. Отметим, что интерактивное обучение справедливо оценивается в современной педагогической мысли как освоение нового опыта (Кларин, 2000). Мы должны стремиться к тому, чтобы на занятиях интенсивно изучались новые явления и факты литературного процесса.

Как известно, метод творческого чтения является собственно литературной формой обучения. Его цель состоит в обеспечении условий для глубокого понимания студентами литературного произведения. Роман Ермака Турсунова «Мамлюк» — объемное литературное произведение, для анализа которого методически целесообразно привлечь различные приемы метода творческого чтения. Творческое чтение произведения предполагает усвоение студентами различных аспектов его художественного мира. В традиционном романе главным элементом выступает категория литературного персонажа. Все герои объединяются в систему, которая подчиняется раскрытию образа главного действующего лица. В романе «Мамлюк» ключевым героем является Махутбек, который становится правителем средневекового Египта под именем Бейбарс. Этот образ включен в систему литературных героев, объединяя различные сюжетные линии романа. Следовательно, методически целесообразно проводить разбор художественного мира романа «Мамлюк» с учетом фактора его главного героя. Логично иметь в виду в ходе анализа произведения образы других литературных героев.

В структуру художественного мира романа Е. Турсунова входят образы пространства и времени, которые служат для цели воссоздания образов литературных героев. Важно на занятиях уделять внимание разбору художественного пространства и времени, а также обучению студентов определять функции онтологических элементов, нарисованных в тексте.

Кроме того, важно в процессе изучения текста этого романа сформировать у студентов знания о художественных особенностях, композиции, стиле. Эта аналитическая работа также является одной из форм метода творческого чтения.

Эвристический метод обладает большим развивающим потенциалом. С помощью названного метода развивается мышление студентов, которые активно включаются в учебный процесс на занятии. Преподаватель с помощью ряда эвристических вопросов стимулирует мышление студентов, создавая на занятии ситуации поиска правильного решения учебной задачи. Роман «Мамлюк» написан образованным и эрудированным автором. Это нашло выражение в том, что в романе выражены авторские размышления, представлены философские и исторические контексты, вставные эпизоды, в которых проводятся идеи автора. Все отмеченное студенты должны будут осмыслить. Для глубокого понимания студентами произведения необходимы серьезные интеллектуальные усилия. Им потребуется помощь преподавателя.

Задача преподавателя заключается в том, чтобы посредством эвристического метода обеспечить понимание студентами текста романа «Мамлюк».

Репродуктивный метод был использован для проверки знаний студентов. Функция этого метода заключается в контроле учебной деятельности. Этот метод полезен, но имеет смысл использовать его в качестве элемента системы методов и приемов обучения. Основным акцентом необходимо сделать на использовании развивающих форм обучения, что диктуется современными требованиями педагогической и методической науки.

Как известно, проблемное обучение несет в себе значительный развивающий потенциал. Учитывая сложный характер смыслового пространства романа Е. Турсунова, целесообразно применение метода создания проблемной ситуации. Умелое использование упомянутого метода окажет положительное влияние на ход занятия, обеспечит его продуктивность и эффективность. Посредством создания проблемной ситуации создаются благоприятные условия для проявления студентами своей познавательной активности, инициативности. Размышляя над философскими выводами автора, они могут выражать свое согласие с ним или несогласие. Студенты имеют право на собственную точку зрения. Задача преподавателя – обеспечить все условия для проявления студентами активности на занятиях. Он должен сформулировать несколько проблемных вопросов по роману «Мамлюк», предложив студентам подумать над ними.

Проектный метод необходим для проявления студентами готовности быть инициативными, самостоятельными, креативными. Выполняя определенный проект, студенты самостоятельно осуществляют целенаправленную деятельность, что важно для развития их субъектности в ходе учебного процесса. В рамках этой технологии студенты создают исследовательские (доклады, сообщения, статьи), практико-ориентированные проекты (краткие словари литературоведческих терминов, путеводители по произведению). Цель выполнения указанных проектов состоит в погружении студентами в тему, в глубоком и самостоятельном освоении ими содержания и художественной формы романа «Мамлюк».

Приемы интерактивного обучения показали свою эффективность. Преподаватель создает благоприятные условия для осуществления интерактивного обучения. В первую очередь ему необходимо отказаться от своей авторитарности. Демократичный стиль ведения занятия обеспечит комфортные психологические условия, что крайне важно для студентов. В этой связи отметим актуальность идей психодидактики интерактивного обучения (Коротяева 2008). Организация работы студентов в парах и группах необходима для охвата учебной деятельностью всего коллектива.

Результаты

Необходимо отметить основные результаты, полученные в ходе нашего исследования. У студентов сформированы знания о творчестве Ермака Турсунова, в частности о его романе «Мамлюк».

В систему новых знаний студентов входят представления о системе литературных героев, изображенных в романе «Мамлюк». Студенты научились определять способы изображения литературных героев в этом произведении. Этот навык поможет им самостоятельно ориентироваться в ходе работы над другими текстами.

Представления студентов о художественном пространстве и времени, воссозданных в романе «Мамлюк», дают им возможность самостоятельно анализировать онтологические образы в новом для них литературном произведении.

Студенты получили навык анализа художественного своеобразия и стиля Е. Турсунова. Эта литературоведческая компетенция важна для их становления как квалифицированных читателей, которые должны уметь свободно определить основные особенности поэтики литературного произведения.

В ходе анализа романа студенты разобрались в тематике, проблематике и идеях, образующих содержание произведения.

Таким образом, на практических занятиях были развиты умения анализировать крупные эпические произведения в единстве их содержания и художественной формы, что важно для воспитания вдумчивых читателей, способных глубоко понять и усвоить текст романа. Отмеченные выше умения понадобятся студентам в их будущей деятельности в качестве учителей русского языка и литературы.

Умения и навыки аналитического чтения необходимы для формирования «у будущего учителя русского языка и литературы профессиональной культуры, которая включает в себя систему общечеловеческих установок, профессиональных ценностей и личности, демонстрирует универсальные методы познания или гуманные технологии педагогической деятельности» (Задаева, 2022: 87).

Обсуждение

Мы предлагаем в рамках элективного курса «Современная казахстанская литература» проанализировать роман Ермека Турсунова «Мамлюк». Эта дисциплина изучается студентами КазНУ им. аль-Фараби (образовательная программа «5В011800 Русский язык и литература») на третьем курсе. Разбор произведения осуществлялся на практическом занятии.

Для организации четкой работы по изучению романа Ермека Турсунова «Мамлюк» необходимо указать основные умения анализа эпического произведения. Как известно, эпическое произведение, включая жанр романа, представляет собой систему, которая позволяет автору выразить свое мировидение, понимание природы человека и общества. Основная дидактическая задача преподавателя заключается в том, чтобы сформировать у студентов аналитические навыки разбора романа «Мамлюк».

Литературное произведение состоит из трех основных уровней. Это художественная антропология, смысловая сфера, художественная форма.

Художественная антропология включает систему литературных

персонажей произведения. Это – главный объект изображения в литературном произведении. Студенты должны иметь представления о способах воссоздания художественной антропологии в тексте.

Художественная онтология состоит из изображенных писателем пространства и времени. Онтологические образы могут играть исключительную роль в тексте, поэтому важно формировать у студентов представления о способах воссоздания хронотопа.

В литературном произведении поднимаются различные проблемы, которые отражают мировоззрение автора. Мировоззрение автора организует смысловое содержание текста. Смысловая сфера произведения содержит также идеи. Идеи показывают отношение автора к миру и человеку. Идеи резюмируют позицию автора.

Методически целесообразно формирование у студентов представлений о тематике, проблематике, идее литературного произведения. Студенты учатся видеть мировоззренческую направленность художественного текста. Они постигают общественную ценность литературы.

Художественная форма – это стиль, художественный язык, поэтика литературного произведения в целом. Преподаватель, формируя у студентов умения анализа стиля, художественного языка, поэтики произведения, тем самым учит их понимать особенности литературного мастерства писателя.

Наглядно представим сумму умений анализа эпического произведения в виде таблицы.

Таблица 1 – Умения анализа эпического произведения

Умения анализа эпического произведения	Методическая задача преподавателя
Анализ художественной антропологии	Формирование у студентов умений анализа литературных героев романа «Мамлюк»
Анализ художественной онтологии	Формирование у студентов умений анализа онтологических образов романа «Мамлюк»
Анализ смысловой сферы	Формирование у студентов умений анализа тематики, проблематики и идеи романа «Мамлюк»
Анализ художественной формы	Формирование у студентов умений анализа поэтики романа «Мамлюк»

Таблица ориентирует преподавателя в ходе изучения романа «Мамлюк» на занятии. После окончания разбора текста романа важно сформировать у студентов целостный взгляд на произведение. Это делается для того, чтобы у студентов не осталось раздробленного видения романа. Анализ необходимо завершить синтезом. Студенты должны понимать, что роман является художественно-смысловым единством.

Как известно, изучение крупного литературного произведения осуществляется поэтапно. Такой подход продиктован значительным объемом его

текста. Необходимо поэтапно освоить основные уровни текста романа. Перед изучением романа «Мамлюк» следует организовать чтение студентами текста произведения. Студенты самостоятельно читают текст. Параллельно студенты собирают материалы о жизни и творчестве автора романа «Мамлюк». Тем самым формируется обширная информационная база о творчестве писателя. Эти сведения помогут студентам глубоко понять текст произведения. Кроме того, в процессе освоения романа неизбежна интеграция литературоведения с историей. В частности, студенты изучают феномен такого явления, как мамлюки. Вся отмеченная выше работа носит подготовительный характер. Основная работа по освоению произведения будет проделана непосредственно на практическом занятии.

Занятие открывается целевой установкой преподавателя, который сообщает о задачах изучения романа «Мамлюк». Затем слово предоставляется одному из студентов, который выступает с сообщением о жизни и творчестве Еркема Турсунова. Студенты получили исходные представления, необходимые для понимания и анализа романа.

После выступления студента начинается разговор о романе «Мамлюк». Преподаватель ведет беседу по следующим вопросам:

- 1) Кто главный герой этого произведения?
- 2) Перечислите других ключевых героев романа. В чем заключается их функция?
- 3) Какова роль женских образов в этом романе?
- 4) Почему образ девушки Моншак является центральным женским образом?
- 5) Можно ли утверждать, что автор вывел в романе «Мамлюк» отрицательных и положительных героев? В чем смысл такого деления?

Особое внимание уделяется образу главного героя произведения Махутбека, ставшего султаном Египта. Преподаватель постепенно подводит студентов к авторскому пониманию природы власти. Власть, по мнению писателя, должна быть гуманной и справедливой. Образ Махутбека воплощает авторские мировоззренческие позиции. Студенты, опираясь на материал романа, доказывают, что мамлюк Махутбек всегда стремился к справедливости и проявлял благородство и человечность.

Человечность главного героя восходит к его родной земле. Тема человечности связана с женскими образами. Студенты отмечают, что Моншак, девушка из родного аула Махутбека, его первая любовь. Ее образ сопровождает Махутбека во время тяжелых испытаний, придавая ему новые силы.

Среди ключевых героев необходимо отметить образ мудрого Вэя, выходца из Индии. На родине его называли Анаранья. Вэй стал духовным наставником Махутбека. Он многому научил Махутбека. Но его главная заслуга состоит в том, что мудрец способствовал росту человечности в сознании Махутбека. Вэй обладает глубоким пониманием природы единоличной власти, которая несет зло не только обществу, но и постепенно разрушает ее носителя. Очевидно, что все герои романа олицетворяют мировоззренческие установки автора. Еркем

Турсунов тем самым включил свой роман в идеологический контекст нашей эпохи. Проблематика романа носит актуальный характер для всей страны.

Преподаватель подводит студентов к пониманию роли отрицательных героев. К ним можно в первую очередь отнести султана Египта ас-Салиха, Кутуза, Лю. Ас-Салих и Кутуз воплощают беспринципное стремление к власти. Жажда власти является доминантой их характера. Лю – китайский купец. Он одержим идеей наживы. Лю продал Махутбека в рабство. Автор постулирует мысль, что власть и алчность несут очевидную угрозу человечеству. В романе выведены и другие отрицательные персонажи, но именно эти три образа можно рассматривать как наиболее значительные среди них.

Далее следует определить роль художественного пространства и времени в романе «Мамлюк». Для осуществления этой деятельности студенты уже подготовлены. Перед занятием они самостоятельно по заданию преподавателя выполнили практико-ориентированный проект — путеводитель по роману «Мамлюк». Путеводитель представляет собой отражение в виде схемы фабульной линии произведения. Цель такой работы – формирование целостного представления о мире романа. Составление схемы фабулы текста – это базовое требование. Студенты получили право дополнить эту схему другими элементами: краткими характеристиками литературных героев, образами художественного пространства, онтологическими фрагментами.

С помощью вопросов преподаватель постепенно подводит студентов к пониманию того, что онтологические образы пространства и времени необходимы для воссоздания многостороннего образа главного героя, развития его характера, показа духовной эволюции:

1) Какие уровни и элементы образуют художественный мир романа «Мамлюк»?

2) Какова роль художественного пространства и времени в этом романе?

3) Как связаны образы литературных героев и художественное пространство и время в произведении Турсунова?

4) Можно ли утверждать, что характер изображения художественного пространства и времени в романе «Мамлюк» отражает авторскую толерантность?

Затем уместно развить тему авторской толерантности. С этой целью преподаватель задает вопрос: «Какова роль мифологического и религиозного контекстов в романе?». Студенты отвечают, что в романе воссозданы ключевые образы тюркской мифологии (боги Умай и Тенгри). Кроме того, автор активно обращается к духовному опыту ислама, показывая нравственное развитие главного героя. Автор с уважением относится к христианству. Художественным выражением толерантности автора романа выступает интертекстуальность. В романе часто цитируются Коран, Библия. Это отражает глубокое уважение писателя к мировым религиям. Он твердо убежден, что духовный опыт человечества играет огромную роль в истории.

Автор демонстрирует универсальные ценности. Он не делит миры на

свои и чужие. Но это не значит, что автор не понимает значения истоков в становлении человека. В романе четко проводится мысль о том, что основы характера и духовности главного героя сформированы родиной. Безбрежные тюркские степи – родина Махутбека. Характерно, что в художественном мире романа «Мамлюк» с большой любовью и мастерством нарисованы степные пейзажи. На это обстоятельство непременно обращается внимание студентов. Студенты отмечают лирический характер большинства пейзажных описаний степи. Степь как родина дорога сердцу кыпчака Махутбека. Степь существенно обогатила его мировосприятие. Хотя Махутбек вырос на чужбине, образы его далекой родины всегда живут в памяти, помогая преодолевать трудности и испытания, которыми богата его жизнь.

Для охвата учебной деятельностью всех студентов необходимо использовать прием работы в группах. Преподаватель делит студентов на три группы. Первая группа получает экспресс-задание: подготовить небольшое сообщение «Композиция романа «Мамлюк». Вторая группа работает над темой «Роман «Мамлюк» как эпическое произведение». Третья группа должна сформулировать основные проблемы этого произведения. Таким образом, работа в группах даст студентам возможность самостоятельно проанализировать основные уровни романа. Кроме того, формируются навыки коллективной деятельности, что необходимо для дополнительной социализации в рамках учебного занятия.

В ходе коллективного обсуждения сообщения первой группы выясняется, что композиция романа носит главным образом последовательный характер. С помощью такой композиции автор постепенно создает образ своего главного героя, попутно выводя образы других персонажей, которые выступают элементами системы действующих лиц. Но не всю жизнь Махутбека показывает автор. Этап жизни Махутбека как правителя Египта не показан. Наблюдения второй группы сводятся к следующему. Сюжет романа «Мамлюк» основан на развернутой событийной линии (фабуле). В силу этого роман является эпическим произведением. В основе эпоса как литературного рода лежит событийная линия.

Благодаря выводам третьей группы были сформулированы представления студентов о тематике и идее романа. В произведении поднимаются проблемы духовного становления личности через испытания, а также природы власти, нравственной деградации, любви к Родине, патриотизма, гуманизма, справедливости. Тематический диапазон романа характеризуется разнообразием. Это свидетельствует об активной гражданской позиции автора романа «Мамлюк».

Проблемная ситуация активизирует мышление и деятельность студентов. Имеет смысл обратиться к ним с вопросом: «Актуально ли обращение в литературном произведении к далекой истории, к средним векам, истории Египта?». Студенты отвечают, что тематика романа «Мамлюк» актуальна, так как тема власти, тема общественной справедливости, проблемы духовного становления личности, поиска смысла жизни всегда волновали лучшие умы

человечества. Власть должна служить людям, власть должна нести им благо и справедливость. В этом заключается идея романа.

Здесь уместно сопоставить образы ас-Салиха, Кутуза и Махутбека. Студенты приходят к следующему выводу. Султан Египта ас-Салих и Кутуз, ставший впоследствии правителем этой страны, рисуются автором как антагонисты Махутбека. Если первые два правителя трактуются как деспоты, использующие власть для обогащения и удовлетворения тщеславия, то Махутбек, ставший султаном Египта Бейбарсом, властитель гораздо более гуманного качества.

Таким образом, в завершение разбора романа у студентов были сформированы представления о его художественно-смысловой целостности. Это методически важно, так как анализ необходимо завершать синтезом. Студенты должны понимать, что любое литературное произведение представляет собой единство художественной формы и содержания. Такой взгляд свидетельствует о высоком уровне литературоведческой подготовки студентов.

Предложенные в нашей статье способы анализа романа «Мамлюк» отвечают требованиям методической науки. Методика преподавания литературы рекомендует изучать литературные произведения с учетом их жанрово-родовой принадлежности, а также применять проблемные, эвристические, интерактивные методы обучения для активизации мышления на занятиях.

Преподаватели словесности вузов и школ нуждаются в литературоведческой и методической литературе, в которой предлагались бы пути освоения современной казахстанской прозы. Творчество Еркека Турсунова, к сожалению, практически еще не стало объектом монографического изучения в литературоведении и методике преподавания литературы. Наша статья отчасти восполняет этот пробел.

Предлагаемый нами подход к изучению современного романа характеризуется преимущественным вниманием к разбору его художественных признаков. Это отвечает природе художественной литературы, которая является одним из видов искусства. Задача преподавателей словесности состоит в формировании студентов как компетентных читателей, умеющих свободно ориентироваться в вопросах поэтики и стиля.

Отметим, что студенты активно собирали и анализировали информацию о Еркеке Турсунове в Интернете. Своими знаниями о писателе студенты делились друг с другом, обсуждали на занятиях его творчество. Этот подход отвечает требованиям педагогической науки, призывающей строить образовательные технологии с использованием информационно-коммуникативных средств (Селевко, 2005). Мы практиковали также дистанционное обсуждение творчества Е. Турсунова на сайтах и порталах в Интернете, что необходимо для развития профессиональной социализации студентов (Саенко, 2015) и для формирования готовности будущих специалистов к эффективной учебной сетевой деятельности (Ахметова, 2009). В перспективе студенты будут готовы к активному участию в цифровой трансформации образования. Проблемы организации цифровой модели школы активно обсуждаются в науке как несущие новые образовательные возможности (Уваров, 2019).

Заключение

Таким образом, изучение романа казахстанского автора Ермека Турсунова способствовало расширению знаний студентов о современной отечественной романистике. Студенты получили представления о художественных особенностях и проблематике этого произведения.

Проделанная нами в ходе обучения литературоведческая и методическая работа подготовила студентов к адекватному восприятию новейших литературных явлений и глубокому анализу их поэтики и проблематики.

Использование инновационных средств обучения позволило студентам выступить субъектами познавательной деятельности, активно участвовать в обсуждениях проблем и решении учебных задач.

Сочетание различных педагогических подходов (эвристического, интерактивного, проблемного) дало возможность студентам хорошо освоить новый учебный материал.

Применение различных методических приемов способствовало развитию читательских компетенций студентов. Детальный анализ романа «Мамлюк» послужил для литературного развития студентов.

Практическое применение результатов нашего исследования состоит в том, что литературоведческий и методический материал данной статьи может быть использован в ходе изучения современного казахстанского романа в высшей и средней школе.

Представленный в данной статье материал может лечь в основу методических рекомендаций по изучению жанра романа в высшей школе. Это актуально, так как по этой теме практически нет методических трудов.

Тема нашей статьи перспективна, так как ждут своего исследования следующие аспекты романа «Мамлюк»: жанровая поэтика, интертекстуальность, традиции исторического романа в произведении казахстанского автора, стиль, мировоззренческая линия.

Кроме того, важно начать изучение аспектов литературного мастерства современного казахстанского писателя, проследить связь его романистики с кино. Особый интерес для исследователей представляет интермедиаальный аспект творчества Ермека Турсунова. Предстоит выявить различные типы внутритекстовых связей в романе «Мамлюк».

ЛИТЕРАТУРЫ

Ахметова Г.Б., 2009 — Методология и технология формирования сетевой готовности будущих специалистов: дис. ... д.п.н.: 13.00.02. Алматы. (Русс.).

Бертенс Х., 1995 — Идея постмодерна. История. - Лондон и Нью-Йорк: Рутледж. - 284 с. ISBN: 100415060117, 0415060125

Бодкин М., 1963 — Архетипические модели в поэзии: психологические исследования воображения. - Лондон: Издательство Оксфордского университета. - 340 р. ISBN: 0192810189, 9780192810182

Брэдбери М., 1996 — Опасные паломничества: трансатлантические мифологии и роман. - Нью-Йорк: Penguin Books. - 514 с. ISBN-13. 978-0670866250

Верслуйс К., 1992 — Неореализм в современной американской художественной литературе. Амстердам-Атланта. - 210 р. ISBN: 9051833547

Долзел Л., 2010 — Возможные миры фантастики и истории: этап постмодерна. -Балтимор: Издательство Университета Джона Хопкинса. - 184 с. ISBN: 0801894638, 9780801894633

Задаева А., 2022 — Вопросы обеспечения качества подготовки будущих учителей русского языка и литературы. - Вестник Национальной академии наук Республики Казахстан. № 4. С. 78–93. (на русском языке)

Зурбруг Н., 2000 — Критические пороки: мифы теории постмодерна (Критические голоса в искусстве, теории и культуре). - G+V Искусство. - 255 р. ISBN: 9057010623, 9789057010620

Кларин М.В., 2000 — Интерактивное обучение – инструмент для получения нового опыта. Педагогика, 7. С.14. DOI: 10.36074/24.07. 2020.V3.07.

Коротаева Е.В., 2008 — Психодидактика интерактивного обучения. - Русский язык в школе. 8. ISSN: 0131-6141. (На русском).

Кудряшев Н.И., 1985 — Методика преподавания литературы [Методика преподавания литературы] Москва. Стр. 67–81. (на русском языке).

Саенко Ю.И., 2015 — Профессиональная социализация студентов средствами дистанционного обучения: проблемы, задачи, перспективы. Профессиональная социализация студентов средствами дистанционного обучения: проблемы, задачи, перспективы. Мир науки, культуры, образования. № 3 (52). 109 стр. (на русском)

Селевко Г.К., 2005 — Педагогические технологии на основе информационно-коммуникативных средств. 224 стр. (На русском). ISBN 5–87953–203–8.

Уваров А.Ю., 2019 — Модель цифровой школы и цифровая трансформация образования. Модель цифровой школы и цифровая трансформация образования. // Исследователь. 2019. №1-2 (25–26). (на русском языке) URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/model-tifrovoy-shkoly-itsifrovayatrformatsiya-obrazovaniya>

Флейшман А., 1972 — Английский исторический роман: от Вальтера Скотта до Вирджинии Вулф. -Балтимор; Лондон: Издательство Дж. Хопкинса. - 262 с. ISBN: 0801814332, 9780801814334

Хатчеон Л., 1988 — Поэтика постмодернизма. История, Теория, Художественная литература. -Лондон; Нью-Йорк: Рутледж. - 288 с. ISBN: 9780415007061.

REFERENCES

Ahmetova G.B., 2009 — Methodology and technology for forming network readiness of future specialists [Metodologiya i tekhnologiya formirovaniya setevoy gotovnosti budushchih specialistov]: diss. ... d.p.n.: 13.00.02. Almaty. (In Rus.).

Bertens H., 1995 — The Idea of the Postmodern. A History. - London and New-York: Routledge. - 284 p. ISBN: 100415060117, 0415060125

Bodkin M., 1963 — Archetypal patterns in poetry: psychological studies of imagination. -London: Oxford University Press. - 340 p. ISBN: 0192810189, 9780192810182

Bradbury M., 1996 — Dangerous Pilgrimages: Transatlantic Mythologies and the Novel. -N.Y.: Penguin Books. - 514 p. ISBN-13. 978-0670866250

Dolezel L., 2010 — Possible Worlds of Fiction and History: The Postmodern Stage. -Baltimore: The Johns Hopkins University Press. - 184 p. ISBN: 0801894638, 9780801894633

Fleishman A., 1972 — The English Historical Novel: Walter Scott to Virginia Woolf. - Baltimore; London: The J. Hopkins Press. - 262 p. ISBN: 0801814332, 9780801814334

Hutcheon L., 1988 — A Poetics of Postmodernism. History, Theory, Fiction. -London; New-York: Routledge. - 288 p. ISBN: 9780415007061

Klarin M.V., 2000 — Interactive learning is a tool for learning new experiences [Interaktivnoe obuchenie - instrument osvoeniya novogo opyta]. Pedagogy, 7. P.14 (In Russian). DOI:10.36074/24.07. 2020.v3.07.

Korotaeva E.V., 2008 — Psychodidactics of interactive learning [Psihodidaktika interaktivnogo obuchenija]. - Russian language at school. 8. ISSN: 0131-6141. (In Rus.).

Kudrjashev N.I., 1985 — Methods of teaching literature [Metodika prepodavaniya literatury] Moscow. Pp. 67 – 81. (in Rus.).

Saenko J.I.A., 2015 — Professional socialization of students by means of distance learning:

problems, tasks, prospects. World of science, culture, education [Professional'naya socializaciya studentov sredstvami distancionnogo obucheniya: problemy, zadachi, perspektivy. Mir nauki, kul'tury, obrazovaniya]. № 3 (52). 109p. (in Rus.)

Selevko G.K., 2005 — Pedagogical technologies based on information and communication means [Pedagogicheskie tehnologii na osnove informacionno-kommunikacionnyh sredstv]. 224 p. (In Rus.). ISBN 5–87953–203–8.

Uvarov A.Y., 2019 — Digital school model and digital transformation of education. [Model' cifrovoj shkoly` i cifrovaya transformaciya obrazovaniya]. // Researcher. 2019. №1-2 (25–26). (in Rus.) URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/model-tsifrovoy-shkoly-itsifrovayatrformatsiya-obrazovaniya>

Versluys K., 1992 — Neo-Realism in Contemporary American Fiction. Amsterdam-Atlanta. - 210 p. ISBN: 9051833547

Zadayeva A., 2022 — Issues of ensuring the quality of training for future teachers of the Russian language and literature [Voprosy` obespecheniya kachestva podgotovki budushhix uchitelej russkogo yazy'ka i literatury']. - Bulletin the National academy of sciences of the Republic of Kazakhstan. № 4. Pp. 78–93. (in Rus.)

Zurbrugg N., 2000 — Critical Vices: The Myths of Postmodern Theory (Critical Voices in Art, Theory and Culture). - G+B Arts. - 255 p. ISBN: 9057010623, 9789057010620.

BULLETIN OF NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
ISSN 1991-3494
Volume 3. Number 403 (2023), 203-217
<https://doi.org/10.32014/2023.2518-1467.503>

ӘОЖ 004.021;
FTAMP 14.35.07

© M. Serik*, D.Sh. Tleumagambetova, 2023

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Kazakhstan, Astana.

E-mail: danara1310@gmail.com

METHOD IMPLEMENTATION OF CRYPTOGRAPHIC ALGORITHMS IN PYTHON

Serik Meruert — Doctor of Pedagogical Sciences, Professor of L.N. Gumilyov Eurasian National University, Kazakhstan, Astana

E-mail: serik_meruerts@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-2801-432X>;

Tleumagambetova Danara — PhD Doctoral Student of L.N. Gumilyov Eurasian National University, Kazakhstan, Astana

E-mail: danara1310@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0007-4221-3900>.

Abstract. These days, the most calculate influencing the political and financial component of national security is the degree of assurance of data and the data environment. Consequently, the issue of ensuring the security and integrity of confidential information when it is transferred from one system to another is always considered as one of the topical issues. Accordingly, it is necessary to consider new approaches and methods of ensuring information security in accordance with the intensive development of digital technologies. The main purpose of this article is to consider cryptographic algorithms (standard cryptographic algorithms and cryptographic hash functions) in the Python programming environment and to determine the importance of modern cryptographic hash functions. Cryptography is one of the most important tools for ensuring information security in the field of information security. This gives us the opportunity to protect confidential information from unauthorized access by encryption. Currently, along with cryptographic algorithms, cryptographic hash functions are effective tools for ensuring data security. Therefore, the article outlines the theoretical foundations, principles and types of hash functions as a basis for the upcoming practical work of students. Cryptography algorithms were taken as the main programming environment, because they are convenient to perform with the built-in cryptography library and pyperclip plugins in the Python programming environment. The article discusses the most commonly used standard reverse encryption algorithms, the Vigenere cipher, the Caesar Cipher, multiplicative encryption. The research work was carried out by students of the

speciality "6B01511 - Computer science" of the L. N. Gumilyov Eurasian National University. The practical tasks described in the article algorithm for performing cryptographic hash functions, as well as the basics of automatic text encryption, allow students to master the principles of performing cryptographic algorithms and libraries used in cryptography in the Python programming environment, functions and independently create password hash functions.

Keywords: cryptography, algorithm, encryption, decryption, information security, hashing algorithms, hash functions

© М. Серік*, Д.Ш. Тлеумагамбетова, 2023

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті, Қазақстан, Астана.

E-mail: danara1310@gmail.com

PYTHON ПРОГРАММАЛАУ ОРТАСЫНДА КРИПТОГРАФИЯ АЛГОРИТМДЕРДІ ЖҮЗЕГЕ АСЫРУ ӘДІСТЕРІ

Серік Меруерт — Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры, п.ғ.д., Астана, Қазақстан

E-mail: serik_meruerts@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-2801-432X>;

Тлеумагамбетова Данара Шайқуалиевна — Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, «8D01511 – Информатика» білім беру бағдарламасы докторанты, Астана қ., Қазақстан

E-mail: danara1310@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0007-4221-3900>.

Аннотация. Бүгінгі таңда ұлттық қауіпсіздіктің саяси және экономикалық компоненттеріне әсер ететін негізгі фактор ақпарат пен ақпараттық ортаның қорғалу дәрежесі болып табылады. Сондықтан құпия ақпаратты бір жүйеден екінші жүйеге тасымалдау барысында оның қауіпсіздігін, тұтастығын қамтамасыз ету мәселесі әрдайым өзекті мәселелердің бірі болып қарастырылады. Сол себепті цифрлық технологиялардың қарқынды дамуына сай ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің жаңа тәсілдерін, әдістерін қарастыруымыз қажет. Ғылыми мақаланың негізгі мақсаты- Python программалау ортасында криптографиялық алгоритмдерді (стандартты криптографиялық алгоритмдер мен криптографиялық хэш функцияларды) қарастыру және заманауи криптографиялық хэш функциялардың маңыздылығын анықтау. Криптография ақпараттық қауіпсіздік саласындағы ақпараттың қауіпсіздігін қамтамасыз ететін ең маңызды құралдардың бірі. Ол бізге құпия ақпаратты шифрлау арқылы рұқсатсыз қолжеткізуден қорғау мүмкіндігін береді. Қазіргі таңда криптографиялық алгоритмдермен қатар, криптографиялық хэш функциялары деректердің қауіпсіздігін сақтаудың тиімді құралдары болып табылады. Сондықтан мақалада білім алушыларға алдағы практикалық жұмыстарға негіз ретінде хэш функцияларының теориялық негіздері, орындалу принциптері мен түрлері баяндалған. Криптография алгоритмдерін Python программалау ортасында кіріктірілген cryptography кітапханасы мен rpyperclip плагиндерімен орындау ыңғайлы және кез-келген қолданушыға қолжетімді болғандықтан

негізгі программалау ортасы ретінде алынды. Мақалада жиі қолданылатын қарапайым кері шифрлеу, Виженер шифрі, Цезар шифрі, мультипликативті шифрлеу алгоритмдері қарастырылады. Зерттеу жұмысы Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университетінің «6B01511- Информатика» білім алушыларымен орындалды. Мақалада көрсетілген практикалық тапсырмалар криптографиялық хэш функциялардың орындалу алгоритмін, сонымен қатар автоматты түрде мәтінді шифрлеу негізі білім алушыларға криптографиялық алгоритмдердің орындалу принциптері мен Python программалау ортасында криптографияда қолданылатын кітапханаларды, функцияларды жетік меңгеруге және құпия сөздердің хэш функцияларын өз бетінше құруға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: криптография, алгоритм, шифрлеу, дешифрлеу, ақпараттық қауіпсіздік, хэштеу алгоритмдері, хэш функциялары

© М.Серік*, Д.Ш.Тлеумагамбетова, 2023

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,
Казахстан, Астана.

E-mail: danara1310@gmail.com

МЕТОДЫ РЕАЛИЗАЦИИ КРИПТОГРАФИЧЕСКИХ АЛГОРИТМОВ В СРЕДЕ ПРОГРАММИРОВАНИЯ PYTHON

Серік Меруерт — д.п.н., профессор Евразийского национального университета им. Л.Н.Гумилева, г.Астана, Казахстан

E-mail: serik_meruerts@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-2801-432X>;

Тлеумагамбетова Данара Шайкуалиевна — Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, докторант по специальности «8D01511 – Информатика», г. Астана, Казахстан

E-mail: danara1310@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0007-4221-3900>.

Аннотация. На сегодняшний день основным фактором, влияющим на политическую и экономическую составляющую национальной безопасности, является степень защищенности информации и информационной среды. Поэтому вопрос обеспечения безопасности, целостности конфиденциальной информации при ее передаче из одной системы в другую всегда рассматривается как один из актуальных вопросов. Соответственно, необходимо рассмотреть новые подходы, методы обеспечения информационной безопасности в соответствии с интенсивным развитием цифровых технологий. Основная цель научной статьи – рассмотреть криптографические алгоритмы (стандартные криптографические алгоритмы и криптографические хеш-функции) в среде программирования Python и определить важность современных криптографических хеш-функций. Криптография является одним из важнейших инструментов обеспечения безопасности информации в области информационной безопасности. Это дает нам возможность защитить конфиденциальную информацию от несанкционированного доступа путем шифрования. В настоящее время, наряду с криптографическими алгоритмами,

криптографические хеш-функции являются эффективными инструментами для обеспечения безопасности данных. Поэтому в статье изложены теоретические основы, принципы и виды выполнения хеш-функций в качестве основы для предстоящей практической работы обучающихся. Алгоритмы криптографии были взяты в качестве основной среды программирования, поскольку их удобно выполнять со встроенной библиотекой `cryptography` и плагинами `puperclip` в среде программирования Python. В статье рассматриваются наиболее часто используемые стандартные алгоритмы обратного шифрования, шифр Виженера, Шифр Цезаря, мультипликативное шифрование. Исследовательская работа проведена обучающимися Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева «6В01511 – Информатика». Практические задания, изложенные в статье алгоритм выполнения криптографических хеш-функций, а также основы автоматического шифрования текста позволяют обучающимся в совершенстве освоить принципы выполнения криптографических алгоритмов и библиотеки, используемые в криптографии в среде программирования Python, функции и самостоятельно создавать хеш-функции паролей.

Ключевые слова: криптография, алгоритм, шифрование, дешифрование, информационная безопасность, алгоритмы хеширования, хеш-функции

Кіріспе

Қазіргі таңда қоғамның барлық саласына енген ақпарат ағынының күрт өсуі оның қауіпсіздік шараларын жетілдіруді талап етеді. Қолданыстағы қауіпсіздік шаралары бүгінгі дамып келе жатқан салалардың алдыңғы қатарлы талаптарын орындау үшін бұрынғыдан да маңызды талаптардың негізінде жұмыс істеуі қажет. Ақпараттық қауіпсіздікке қатысты негізгі мәселелер ресурстарға қауіпсіз және аутентификацияланған қолжетімділік болып табылатын қорғаныс сияқты салаларда қолданылуы қажеттілігі бар. Ақпараттық қауіпсіздік саласындағы осындай маңызды талаптарға жауап беретін бірден-бір бағыт криптография болып табылады. Бүгінгі таңда криптографияның көптеген алгоритмдерінің жүзеге асырылуы әр түрлі программалық құралдардың көмегімен шындалып, автоматтандырылу жүйесіне көшуде. Сондықтан олардың жүзеге асырылу принциптері мен қолданылу ерекшеліктерін түсіну мақсатында практикада көп қолданылатын криптографиялық алгоритмдерді қарастыру қажеттілігі туындады. Демек, зерттеуіміздің негізгі мақсаты криптография саласында қолданыстағы алгоритмдерді (стандартты алгоритмдер мен криптографиялық хеш-функцияларды) Python программалау ортасында жүзеге асыру мүмкіндіктерін қарастыру.

Криптография — бұл кодталған хабарламалар арқылы екі пайдаланушы арасындағы байланыс өнері. Криптография ғылымы бір тараптан екінші тарапқа берілетін құпия хабарламалардың қауіпсіздігін қамтамасыз етудің негізінде пайда болды. Криптография ақпараттық қауіпсіздікте танылған құпиялылық пен құпияны енгізу үшін хабарламаны жасыру өнері мен ғылымы ретінде анықталады (Баричев, 2011).

Криптографияны қолданудың алғашқы белгілі дәлелі б.з.д. 1900 ж.

Египеттегі дворян Хнумхотеп II-нің негізгі камералық қабірінде табылған. Өркениеттің дамуымен қатар криптография, шифрлеу саласы біртіндеп дамып, біздің заманымызда ақпаратты қорғаудың ең маңызды тәсіліне айналды (Sidhpurwala, 2023).

Криптография саласын Отандық және алыс-жақын шет ел зерттеушілері өздерінің еңбектерінде қарастырған. Атап айтқанда, Б.А. Фороузан (Криптография және желілердің қауіпсіздігі) (Фороузан, 2010), Л.Е. Бахаров (Ақпараттық қауіпсіздік және ақпаратты қорғау) (Бахаров, 2019), Н.Ж. Дүйсенов (Компьютерлік жүйелердегі ақпаратты қорғау) (Дүйсенов, 2019), В.Г. Грибунин (Криптография және цифрлық жүйелердің қауіпсіздігі) (Грибунин, 2011), С.Н. Борисова (Ақпаратты қорғаудың криптографиялық әдістері) (Борисова, 2018), Д. Михайлов (MS Excel ортасында криптография және криптоталдау) (Михайлов, 2022).

L.Ning-Bo «Overview on multi-key fully homomorphic encryption» мақаласында гомоморфты криптография жүйесінің типтік құрылысы, бұлттық ортада оның қолданылуы, қолдану барысында туындайтын мәселелері мен болашақ даму тенденциясын қарастырған (Ning-Bo, 2020). Ал, В. Onur, Gr. Matthew «Machine Learning Based Malware Detection on Encrypted Traffic: A Comprehensive Performance Study» мақаласында зиянды бағдарламалар ағынының деректер жиынында шифрланған зиянды бағдарламаларды анықтау үшін кеңінен қолданылатын машиналық оқыту және терең оқыту алгоритмдерінің жиынтығы бойынша кешенді зерттеу жұмысын жүргізген (Onur, 2020). Wegman M.N. «New hash functions and their use in authentication and set equality» мақаласында белгілі бір қасиеттері бар хэш функциялардың жаңа класстары мен қолданбаларын сипаттаған (Wegman, 2003). Manankova O. «Cryptanalysis the SHA-256 Hash Function using Rainbow Tables» атты зерттеу жұмысында SHA-256 хэш функциясына шабуылды ұйымдастыру үшін парольді және кемпірқосақ кестелерін жасау процесін баяндаған (Manankova, 2022). Бұл ғылыми зерттеу жұмыстарының барлығы криптографиялық алгоритмдердің қоғм өміріндегі маңыздылығын, алгоритмдерінің орындалу қағидаларын, жалпы теориялық негіздерін қалыптастыруға негіз болды.

Материалдар мен негізгі әдістер

Зерттеу жұмысымыздың мақсатын жүйелі түрде жүзеге асыру мақсатында теориялық зерттеу әдісі қолданылады. Ақпараттық жүйелердің криптография саласының негіздері және оның қолдану принциптері бізге бұрыннан таныс, дегенмен жаңа технологиялардың дамуына байланысты олар күннен-күнге жетілдіріліп келеді. Сол сияқты біз зерттеу жұмысымызда криптографияда қолданылатын алгоритмдерді заманауи құралдардың көмегімен білім алушыларға жетік түрде ұсынуды мақсат еттік. Ол үшін ең алдымен криптография саласы бойынша әдебиеттер, материалдар қарастырылды және нәтижесі бойынша заманауи криптографиялық алгоритмдерге талдау жасалды. «Ақпараттық қауіпсіздік» пәнінің мазмұнын қарастыру барысында стандартты шифрлеу алгоритмдерінің дәстүрлі жолмен талдау негіздері қарастырылатыны

анықталды. Сондықтан Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің «6В011100 – Информатика», «6В01511- Информатика мұғалімдерін даярлау» білім беру бағдарламасындағы «Ақпараттық қауіпсіздік» пәнінің мазмұнын заман талабына сай жетілдіруіміз қажеттілігі туындады. Ол үшін, криптография алгоритмдерін қарастыру үшін Python программалау ортасын негізге алдық. Программалау ортасында криптография алгоритмдерін жүзеге асыру ең алдымен криптография алгоритмдерін орындауды автоматтандырады және де білім алушыларға криптография бойынша қажетті кітапханаларды, функцияларды, командаларды үйренуге мүмкіндік береді.

Нәтижелері

Криптографияда қарапайым мәтін(алғашқы мәтін), шифрланған мәтін, дешифрленген мәтін терминдерінің жиі қолданылатынын білесіздер (Мао, 2005):

Қарапайым мәтіндік хабарлама - бұл оқылатын және барлық пайдаланушыларға түсінікті мәтін. Қарапайым мәтін – бұл криптографиядан өтетін хабарлама;

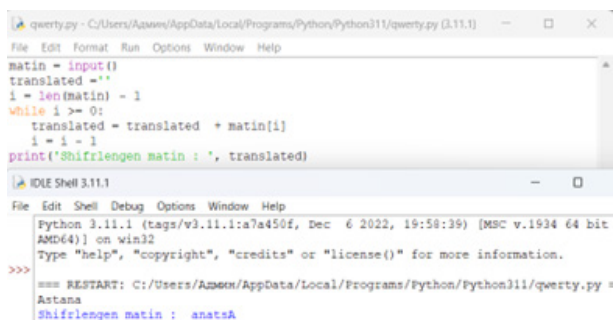
Шифрлық мәтін - кәдімгі мәтінге криптографияны қолданғаннан кейін алынған хабарлама;

Қарапайым мәтінді шифрланған мәтінге түрлендіру процесі шифрлау деп аталады. Оны кодтау деп те атайды;

Шифрланған мәтінді кәдімгі мәтінге түрлендіру процесі шифрды ашу деп аталады. Оны декодтау деп те атайды.

Криптографиялық алгоритмдердің көптеген түрлері бар. Атап айтсақ, Цезарь, Виженер, кері шифрлеу, мультипликативті шифрлеу, ашық кілтті, жабық кілтті және т.б. Ең көп қолданылатын криптографиялық алгоритмдердің орындалу принципін Python программалау ортасында жүзеге асырайық.

Кері шифр. Кері шифрлеу алгоритмі- мәтінді түрлендіру үшін мәтін жолын кері айналдыру үлгісін пайдаланады. Кері шифр сенімді шифр болып табылмайды, себебі хакер бастапқы хабарламаны алу үшін шифр мәтінін оңай бұза алады. Демек, кері шифр қауіпсіз байланыс арнасын қолдаудың жақсы нұсқасы ретінде қарастырылмайды. 2-суреттен оны программалау ортасында жүзеге асырылуы мен нәтижесін көре аламыз (Schneier, 2005).


```
qertyzy - C:/Users/Amern/AppData/Local/Programs/Python/Python311/qertyzy (3.11.1)
File Edit Format Run Options Window Help
matin = input()
translated = ''
i = len(matin) - 1
while i >= 0:
    translated = translated + matin[i]
    i = i - 1
print('Shifrlengen matin : ', translated)

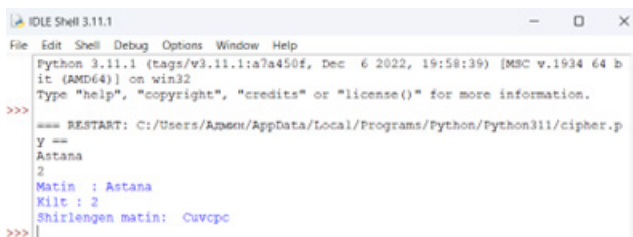
Python Shell 3.11.1
File Edit Shell Debug Options Window Help
Python 3.11.1 (tags/v3.11.1:a7a450f, Dec 6 2022, 19:58:39) [MSC v.1934 64 bit
AMD64] on win32
Type "help", "copyright", "credits" or "license()" for more information.
>>>
=== RESTART: C:/Users/Amern/AppData/Local/Programs/Python/Python311/qertyzy.py :
Anatsa
Shifrlengen matin : anatsA
```

Сур.2- Кері шифрлеу мысалы
(Fig.2- An example of reverse encryption)

Цезарь шифрі. Цезарь шифрінің алгоритмі ағымдық мәтіннің әрбір әрпі әліпбимен төмен орналасқан белгілі бір тұрақты саны бар әріппен ауыстырылу арқылы орындалады. Оны программалау тілінде жүзеге асыру тәсілі:

```
for i in range(len(text)): char = text[i]
if (char.isupper()): result += chr((ord(char) + s-65) % 26 + 65)
else: result += chr((ord(char) + s - 97) % 26 + 97)
return result
```

3-ші суреттен нәтижесін көруге болады.

Сур.3- Цезарь шифрін программалау ортасында жүзеге асыру нәтижесі
(Fig.3- The result of implementing the Caesar cipher in the programming environment)

Мультикативті шифр. Бұл жағдайда әріптерді шифрлеу үшін сандар қолданылады және 7 санына қалдықпен бөлу арқылы басқа әріпке шифрлеу әдісі жүзеге асырылады:

(алфавит номері * кілт) mod (алфавит саны)

1-ші кестедегідей Astana сөзін шифрлейік.

Кесте1-Шифрлеу процесі
Table 1- Encryption process

Символ	Номері	Кілт арқылы шифрлеу	Шифрленген символ
A	0	$(0*7)\%26=0$	A
S	18	$(18*7)\%26=22$	W
T	19	$(19*7)\%26=3$	D
A	0	$(0*7)\%26=0$	A
N	13	$(13*7)\%26=13$	N
A	0	$(0*7)\%26=0$	A

Мультикативті шифр алгоритмін программалық жүзеге асырайық (Reddy, 2022):

```
for char in text: if char in key_list:new_index=(char_dict[char]*key) % 26
cipher_message=cipher_message+inv_char_dict[new_index]
```

Нәтижесін 4-шы суреттен көруге болады.

Сур.4- Мультипликативті шифрлеу мысалы
(Fig.4- An example of multiplicative encryption)

Сурет пен кестедегі мәліметтерді салыстыратын болсақ, бірдей нәтиже көрсеткенін көре аламыз. Яғни, шифрлеу әдісінің дұрыс жүзеге асырылды деп толықтай айта аламыз. Мультипликативті шифрлеу ең негізгі артықшылығы ол 8 953 851 мәніне тең үлкен кілттермен жұмыс істеу мүмкіндігіне ие.

Вижнер шифрі. Вижнер шифрі алфавиттік мазмұнды шифрлауға арналған әдіс. Ол полиалфавитті ауыстырудың негізгі түрін пайдаланады. Полиалфавиттік шифр – ауыстыруға тәуелді, көптеген алмастыратын алфавиттерді пайдаланатын кез- келген шифр. Шифрлау цикліндегі әртүрлі фокустарда шифр жолдардың бірінен ретімен балама әріптерді пайдаланады. Әр нүктеде қолданылатын әріптер қайталанатын фразаға сүйенеді:

```
шифрлеу– (хабарлама+кілт) % 26  
дешифрлеу – (шифрленген хабарлама-кілт+26)%26  
def encryption(string, key): encrypt_text = []  
for i in range(len(string)): x = (ord(string[i]) +ord(key[i])) % 26  
x += ord('A')  
encrypt_text.append(chr(x))  
return("".join(encrypt_text))
```

Қарастырылған мысалдардағы криптографиялық процесі екі жақты болып табылады, яғни белгілі бір кілттің көмегімен мәтінді шифрлеу және сол дешифрленген мәтінді қайта шифрлеу. Дегенмен, мұндай алгоритмдер қазіргі таңда ақпараттық технологиялардың дамуының нәтижесінде тиімсіз, қауіпсіз болып табылады. Қазіргі криптографияның негізгі сипаттамалары ол биттік тізбектерде жұмыс істейді және ол ақпаратты қорғау үшін математикалық алгоритмдерді пайдаланады, сонымен қатар құпиялылыққа қол жеткізу үшін қауіпсіз байланыс арнасына мүдделі тараптарды талап етеді. Сондықтан осындай мәселелерді шешу мақсатында криптографиялық хэш функциялар қолданыла бастады. Хэш функциялары кіріс ретінде ерікті жолдарды қабылдайды және кіріс деректеріне тәуелді тұрақты өлшемді шығыс деректерін шығарады. Хэш функциясының шығысын ескере отырып, кіріс деректерін алу ешқашан мүмкін болмауы керек. Қарапайым хэш функциясы- барлық кіріс байттарын қосу және 256 модулі бойынша нәтиже алу болып табылады (Рассел, 2012). Хэш функциясы криптографиялық тұрғыдан қауіпсіз болуы үшін бірдей хэш мәні бар екі хабарламаны табу немесе берілген хэш мәні бар хабарламаны табу өте қиын болуы керек.

Жалпы хэш функция-бұл математикалық функция $H: D \rightarrow R$,

Мұндағы, ерікті ұзындықтағы m сандық кіріс мәнін $n \geq 1$ үшін $d = \{0,1\}^*$ және $R = \{0,1\}^N$ аймағында h сығылған шығыс сандық мәнді бейнелеу, яғни: $h = H(m)$ (Rivest, 1995).

Криптографиялық хэш функциялары жалпы екі классқа бөлінеді: кілтсіз хэш функциялары, яғни манипуляцияны анықтау коды(MDC) немесе хабарламаның аутентификация коды (MAC) .

Барлық хэштеу алгоритмдері «енгізу» деп аталатын ақпарат бөлігін және хэштің күрделілігін, есептеу талаптарын және қосымша қауіпсіздік шараларын

анықтайтын параметрлерден тұрады. Хэштеу алгоритмінің орындалуы арнайы бір принципке негізделмейді және төмендегі қарастырылған парамтерлердің барлығын қамтымауы мүмкін. Деректерді криптографиялық хэштеу үшін мынадай жалпы мынадай параметрлер қолданылады:

Енгізу. Әрбір хэштеу алгоритмі хэшке енгізуді қажет етеді. Енгізу әдетте әртүрлі ұзындықтағы қарапайым мәтіндік жол болып табылады.

Түз. «Түз» хэштеуленге дейін кіріске қосылған немесе алдына қойылған таңбалар жолын білдіреді. Түз кірістің ұзындығы мен күрделілігін арттыру арқылы хэш мәнін өзгертеді. Бұл сөздік шабуылдарынан немесе кемпірқосақ кестелерінен қорғауға мүмкіндік беретін әдіс.

Ұзындық. Ұзындық әзірленген хэш мәніндегі байттардың немесе HEX таңбаларының санын білдіреді.

Циклдер. Циклдар саны алгоритмнің хэштеу функциясы қанша рет орындалғанын немесе итерация санын сипаттайды. Қаншалықты уикл саны көп болған сайын хэш сенімді түрде жұмыс жасайды. Дегенмен, мұндай типтегі деректерді хэштеу үшін көбірек уақыт қажет болады. Циклдар саны жұмыс коэффициентімен, жұмыс коэффициенті болатын экспоненциалды қатынаспен анықталады.

Жұмыс факторы. Жұмыс коэффициенті хэштеу алгоритмінің орындалу санын білдіреді. Бұл әдетте жұмыс итерациясы сияқты 2-к дәреже ретінде көрсетіледі. Жұмыс коэффициенті неғұрлым жоғары болса, хакерге хэштеу алгоритмін бұзу қиынырақ болады. Бірақ, жұмыс коэффициенті неғұрлым жоғары болса, қолданбаның немесе оның аутентификация провайдерінің есептеу құны соғұрлым жоғары болады.

Ағындар. Ағындар алгоритм хэшті есептеу үшін пайдаланатын қатарлас ағындардың санын немесе параллелизм дәрежесін білдіреді.

Жадының сенімділігі. хэштеу процесінде пайдаланылатын жад көлемі. Алгоритмдер әдетте көптеген факторлармен бағаланады, олардың бірі «жадтың сенімділігі» деп аталады, ол берілген функцияны немесе әрекетті орындау үшін процессор мен жедел жадты пайдаланудың қаншалықты қажет екенін көрсетеді. Хэшинг алгоритмдері жадты тым қиын емес, бұзу оңай болмау арасындағы тепе-теңдікті сақтауы керек.

CPU. Хэшті жасау үшін қажет жад пен процессорды пайдалануды арттыратын шығын немесе жұмыс факторы. Кейбір скрипт енгізулері бұл параметрдің 2 дәрежесі болуын талап етеді.

Хэш функциялардың мынадай криптографиялық алгоритмдері бар:

SHA (Secure hash Algorithm) – ұлттық стандарттар және технологиялар институты (NIST) АҚШ-тың ақпаратты өндеудің федералды стандарты (FIPS) ретінде жариялады. Мұнда алты түрлі хэш функция түрлері бар: SHA-0, SHA-1, SHA-224, SHA-256, SHA-384 және SHA-512. Алғашқы төртеуі 32 биттік сөздерге бөлінген 512 биттік хабарлама блоктарымен, ал соңғы екеуі 64 биттік сөздерге бөлінген 1024 биттік блоктармен жұмыс істейді. Аталған, криптоалгоритмдердің ішінен SHA-256 қауіпсіз болып саналады.

MD(message Digest)-RSA қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін Рональд Ривест әзірлеген және RFC 1321 интернет стандарты ретінде қабылданған MD2, MD4, MD5 және MD6 түрлерінен тұрады.

Whirlpool-Винсент Римен мен Пауло С. Л. М. Баррето әзірлеген бұл хэш функциясы Advanced Encryption Standard (AES)-тің өзгертілген нұсқасына негізделген.

Blake- Chacha ағындық шифрына негізделген алгоритм.

Хэш-функцияларымен жұмыс істеу барысында оқу үрдісінде пайдалануға болатын қарапайым хэш-функцияларын қарастырайық. Хэш функциясының модульдері мынадай айнymалыларды қолданылады:

digest_size- бүтін мән. хэштеу объектілері жасаған дайджест өлшемі. Сондай-ақ, бұл мәнді үлгі нысанын жасау және оған қайтарылған digest жолының ұзындығын алу арқылы алуға болады.

Объектілерді хэштеу үшін төмендегідей әдістерді қолдануға болады:

copy()- осы хэштеу нысанының жеке көшірмесін қайтарады. Бұл көшірмені жаңарту бастапқы нысанға әсер етпейді.

digest ()- бұл хэштеу объектісінің хэш мәнін 8 биттік деректері бар жол ретінде қайтарады. Бұл функция нысанды ешқандай жолмен өзгертпейді. Бұл функцияны шақырғаннан кейін нысанды жаңартуды жалғастыра аласыз.

hexdigest ()- бұл хэштеу объектісінің хэш мәнін он алтылық сандар түріндегі дайджест деректері бар жол ретінде қайтарады. Алынған жол digest () функциясы қайтарғаннан екі есе ұзын болады. Бұл функция нысанды ешқандай жолмен өзгертпейді. Осы функцияны шақырғаннан кейін нысанды жаңартуды жалғастыра аласыз.

update (arg)- бұл хэштеу нысанын arg жолымен жаңарту. Python 3.x: берілген аргумент байт буфері ретінде түсіндірілетін объект болуы керек.

5-ші суреттегідей қарапайым мәтінді SHA256 хэштеу функциясы көмегімен түрлендірейік.

```
from Crypto.Hash import SHA256
m = SHA256.new()
m.update('abc')
m.digest()
```

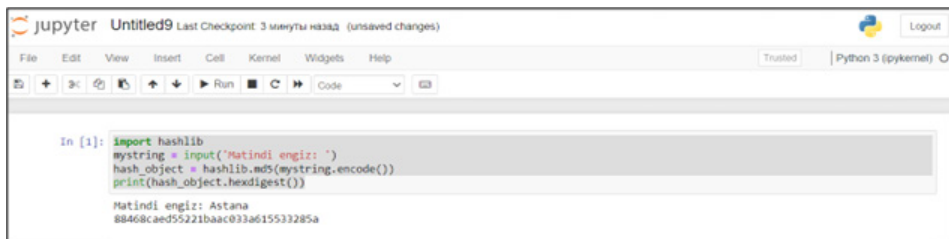
Сур.5- Мәтінді хэштеу мысалы
(Fig.5- An example of text hashing)

6-суретте көрсетілгендей, нәтижесінде 8 биттік және 16 сандар түрінде дайджест деректері бар жол беріледі.

```
In [ ]: >>> m.digest()
'\xbax\x16\xbf\x8f\x01\xcf\xeaAA@\xde]\xae"\# \xb0\x03a\xa3\x96\x17z\x9c\xb4\x10\xffa\x2\x00\x15\xad'
>>> m.hexdigest()
'ba7816bf8f01cfea414140de5dae2223b00361a396177a9cb410ff61f20015ad'
```

Сур.6 – Нәтижесі
(Fig.6- Results)

Кез-келген мәтінді хэштеу алгоритмін қарастырайық. Мұндағы мәтін md5 алгоритмінің көмегімен жүзеге асырылды. Криптографиялық хэштеу функциясының басқа да түрін қолданылу үшін, 7-ші суреттегідей сәйкесінше md5 орнына sha1, sha224, sha128, sha256 жазу арқылы жүзеге асыруға болады.


```

jupyter Untitled9 Last Checkpoint: 3 минуты назад (unsaved changes)
File Edit View Insert Cell Kernel Widgets Help Trusted Python 3 (pykernel)
In [1]: import hashlib
        mystring = input("Matindi engiz: ")
        hash_object = hashlib.md5(mystring.encode())
        print(hash_object.hexdigest())

        Matindi engiz: Astana
        88468caed55221baac033a615533285a
  
```

Сур.7- Мәтінші хэштеу
(Fig.7- Text hashing)

Md5 алгоритмі көмегімен алынған мәтінді дешифрлеу барысында бастапқы мәтіннің алынбауын қарастыратын болсақ, нәтижесі бастапқы мәтінмен сәйкес келмейтінін аңғаруға болады. Демек, 8-суретте көрсетілгендей, хэш функциялар криптографиялық шифрлеуге қарағанда қауіпсіз екендігін аңғара аламыз.


```

In [9]: password = "88468caed55221baac033a615533285a"
        md5 = hashlib.md5(password.encode('utf-8'))
        print("Natijesy : ")
        print(md5.hexdigest());

        Natijesy :
        fb322791203b5c25a8a5da862d708785
  
```

Сур.8- Хэш тізбекті керу хэштеу
(Fig.8- Reverse hashing)

Сонымен хэштеу функциясын біз көбінесе мәліметтер қорындағы құпия сөздерді хэштеу үшін қолданылатындығы мәлім. Хэштеу процесінде қолданылатын маңызды негізгі ұғымдардың бірі salt(тұз) ұғымы. Криптографияда тұз - құпия сөз сияқты деректерді хэштейтін бір жақты функцияға қосымша кіріс ретінде пайдаланылатын кездейсоқ деректер. Тұздар құпия сөздерді сақтау кезінде оларды қауіпсіз сақтау үшін қолданылады. Тарихи түрде жүйеде тек криптографиялық құпия сөз хэш функциясына қолдау көрсетілді, бірақ уақыт өте келе қайталанатын немесе жалпы құпия сөздерді анықтауды болдырмау үшін қосымша қорғау шаралары әзірленді. Осындай алдын алу шараларының бірі – тұздау(salting).

Құпия сөздерді хэштеу кезінде тұзды пайдаланудың бірнеше себептері бар:

Инсайдерлік шабуылдардан қорғау. Тұздау инсайдерлердің құпия сөздерді ұрлауын қиындатады, өйткені тұз қолданылған соң деректерді(құпия сөздерді) оңай бұза алмайды.

Күш шабуылдарының алдын алу. Күш шабуылдары дұрыс құпия сөз

табылмайынша таңбалардың барлық ықтимал комбинацияларын сынауды қамтиды.

Сөздік шабуылдарының алдын алу. Тұздау арқылы, тіпті бір құпия сөзді бірнеше пайдаланушы пайдаланса да, олар әртүрлі хэштермен аяқталады.

Ережелерге сәйкестік. Көптеген деректерді қорғау ережелері құпия сөздердің қауіпсіз сақталуын талап етеді. Құпия сөздерді тұздау - бұл ережелерге сәйкес орындалғанын тексерудің тиімді жолы.

Python ортасында Bcrypt, Argon2, hashlib сияқты құпия сөздерді хэштеу алгоритмдері қолданылады. Bcrypt алгоритмі көмегімен «Astana» сөзін хэштеу үшін құпия сөзге salt кездейсоқ деректі қолданылып, хэштейміз. 4-ші суреттен «Astana» құпия сөзінің кездейсоқ дерек көмегімен хэштелу мысалы көрсетілген.


```
import bcrypt

password = b'Astana'
salt = bcrypt.gensalt()
hashed = bcrypt.hashpw(password, salt)
print("salt")
print("hashed")
```

Output:
salt :
b'\$2b\$12\$Q05u6tK5Mw3Q4o..o99u4122PKz6Mx11ADn6Bq/1wv10p1'

Сур.9- Bcrypt алгоритмі көмегімен деректі хэштеу
(Fig.9- Data hashing using the Bcrypt algorithm)

Bcrypt алгоритмін жүзеге асыру үшін `bcrypt.gensalt()`, `bcrypt.hashpw()` функциялары қолданылды. Мұндағы, `bcrypt.gensalt()` тұзды өндіру үшін пайдаланылады. Тұз ешқандай аргументтерді қажет етпейді және жалған кездейсоқ жолды қайтарады. Ал, `bcrypt.hashpw()` – ол дерекқорда сақталған соңғы хэшіті әзірлеу үшін пайдаланылады. Тұз бен құпия сөзді байт-код түрінде бере аламыз. Ал, хэштеу нәтижесіндегі мәні хэштеу дұрыс орындалған жағдайда, ол хэш жолын экранға шығарады.

Python ортасында жиі қолданылатын алгоритмдердің бірі `hashlib`. Ол шифрланған пішімдегі кез келген өңделмеген хабарламаны хэштеуді өңдейтін көптеген әдістерді қамтиды. Бұл модульдің негізгі мақсаты жолдық типтегі деректі үшінші қолдануға қолжетімсіз болатындай хэштеу. `hashlib` алгоритмі хэш кестесін жасау үшін пайдаланылады. Хэш-кесте — жазбалар жиыны бойынша іздеуге арналған деректер құрылымы, сонымен қатар олардың әрқайсысы бірегей кілтпен анықталады. 6-шы суретте `hashlib` алгоритмі көмегімен деректі хэштеу мысалын қарастырайық.

```
import hashlib
password = 'Astana'
salt = "sgz"
dataBase_password = password+salt
hashed = hashlib.md5(dataBase_password.encode())
print(hashed.hexdigest())
```

422a6d2c33ebb7df62609bc5895facc9

Сур.10- hashlib алгоритмі көмегімен деректі хэштеу
(Fig.10- Data hashing using the hashlib algorithm)

Қарастырылған алгоритм көмегімен деректерді хэштеу қағидасы мынадай түрде жүзеге асырылады: құпия сөзді тағайындау, тұзды тағайындау, тұзды құпия сөздің

соңына тіркеу, құпия сөзді хэштеу. Сонымен қатар, құпия сөздерді хэштеуге арналған argon алгоритмі қолданылады. Ол сөздік шабуылдары мен алдын-ала есептеу шабуылдары сияқты шабуылдардан қорғауға арналған. Python тілінде құпия сөзді хэштеу үшін Argon2 пайдалану үшін argon2-cffi кітапханасын пайдалануға болады. 11-ші суретте Argon2 алгоритмі көмегімен деректі хэштеу мысалы келтірілген.

```
import argon2
password = b'Astana'
hashed_password = argon2.hash_password(password)
print(hashed_password)

b'$argon2i$iv=19$m=65536,t=3,p=4$6m9HDgy+UzGnoWw4Mn4w0w$w0Iv3KQ6smEhs9yKk05wICE0h8r2B6s57hPb7HQFhh0'
```

Сур.11- Argon2 алгоритмі көмегімен деректі хэштеу
(Fig.11- Data hashing using the Argon2 algorithm)

Кез-келген деректерді хэштеу барысында алынған хэштелген деректер мен бастапқы дерекке сәйкес келмейтін хэш функцияның қосындысы сәйкес болатын болса, онда сайтқа(мәліметтер қорына) оңай қол жеткізуге болады. Мұндай жағдайларды коллизия деп аталады. Демек, коллизия дегеніміз хэш нәтижесі тең болатын x және y кіріс деректері. Сондықтан хэш деректердің сенімділігі үшін кез-келген алгоритм үшін коллизия мәні 0-ге тең болу қажет.

Талқылау

Білім алушыларға деректерді хэштеу үшін қажетті қарастырылған стандартты алгоритмнің біреуін таңдау оның жад сенімділігі, орындалу уақыты, параметр номерін өлшеумен байланысты. Дегенмен, қысқаша түрде талдайтын болсақ, Argon2 – бұл жадты қажет ететін құпия сөзді хэштеу алгоритмі. Бұл оны желіден тыс кілттерді пайдалану үшін тиімді алгоритм болып табылады, дегенмен оның орындалуы үшін көп уақытты қажет етіледі, сондықтан веб-қосымшалар үшін онша қолайлы емес алгоритм болып табылады. bcrypt хэштеу уақытын 1 секундтан аз уақытқа жеткізе алады, бірақ ағындар, процессор немесе жад сенімділігі сияқты параметрлерді қамтымайды. hashlib шабуылдарға төтеп бере алатын сенімді алгоритм, бірақ сияқты есте сақтау күрделі болып табылады.

Практикалық жұмыс нәтижесінде тақырыпты бекіту мақсатында білім алушыларға Bcrypt, Argon2, hashlib алгоритмдерінің көмегімен қарапайым құпия сөзді хэштеу барысындағы оның орындалу алгоритмін анықтау ұсынылды. Құпия сөзді хэштеу функциясын жүзеге асыру үшін әдістемелік нұсқаулық ретінде мынадай программалық алгоритм ұсынылды: сәйкес кітапхананы шақыру, құпия сөзді енгізу, hashed= сәйкесхэш алгоритмі(матін), хэштелген алгоритмді шығару, тестілеу уақытын анықтау.

Қарастырылған зерттеу жұмысын ақпараттық технологиялар саласындағы кез-келген білім беру бағдарламаларындағы «Ақпараттық қауіпсіздік» пәнінде оқу материалы ретінде қолдануға болады.

Қорытынды

Жоғарыда қарастырылған кез-келген криптографиялық шифрлеу алгоритмдерінің артықшылығы мен кемшілігін аңғара аламыз. Мысалы, кері шифрлеу әдісінің қауіпсіз екендігін анықтадық. Сонымен қатар, білім алушыларға криптографиялық шифрлеу алгоритмдерінің орындалу алгоритмдерін жетік түсіну мақсатында криптографияда жиі қолданылатын кері шифрлеу, Цезарь шифрі, Виженер шифрі мен мультипликативті шифрлеу алгоритмдерін

Python программалау ортасында жүзеге асыру қарастырылды. Python тілін криптография үшін пайдалану C немесе C++ сияқты тілдерді пайдаланудан тиімді, себебі программалау тілінде криптография алгоритмдерін автоматты түрде жүзеге асыруға арналған қолжетімді кітапханалар жүйесі бар. Қарастырылған криптографиялық алгоритмдердің қаншалықты қол жетімді және түсіну оңай болғанына қарамастан, оның ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз ете алмайтынын аңғардық. Осы мәселелерді шешу мақсатында білім алушыларға криптографиялық хэш функцияларды қарастыру ұсынылды, себебі олар біржақты ұйымдастырылады. Яғни, үшінші тарап криптографиялық хэш алгоритмді таба алу жағдайында да ол бастапқы(ағымдық) мәтінге қол жеткізе алмайды. Демек, бір криптографиялық алгоритмнің көмегімен әр түрлі нәтижеге жеткізуге болады. Бұл мәселе ең алдымен ақпараттың қауіпсіздігін қамтамасыз етеді. Әсіресе, деректерді хэштеу функциясы ақпараттық объектілерге аутентификациялау жағдайында қолдану тиімді, себебі мұндағы құпия сөздер хэштелген деректер түрінде сақталады. Ол үшін кез-келген криптографиялық хэш функциясын қолдану барысында құпия сөзге salt(тұз) кездейсоқ деректер жиыны қолдану қажет және мұндағы коллизия мәні 0-ге дейін теңестірілу қажет. Соның нәтижесінде ғана біз кез-келген аутентификация деректерінің ақпараттық қауіпсіздігін қамтамасыз ете аламыз. Қарастырылған зерттеу жұмысы білім алушыларға жетік түрде Python программалау ортасының көмегімен криптографияның стандартты алгоритмдер мен криптографиялық хэш-функцияларды жетік меңгеруге және заман талабына сай практикалық дағдыларды қалыптастыруға мүмкіндік береді.

ӘДЕБИЕТТЕР

- Баричев С.Г., 2011 — Основы современной криптографии. - М.: Горячая линия – Телеком. 2011.- 45 с.
- Бахаров Л.Е., 2019 — Информационная безопасность и защита информации.- Литрес. 2019.- 54 с.
- Борисова С.Н., 2018 — Криптографические методы защиты информации. - Пенза : ПГУ. 2018. - 186 с.
- Manankova O., 2022 — Cryptanalysis the SHA-256 Hash Function using Rainbow Tables, Indonesian Journal of Electrical Engineering and Informatics (IJEETI),4. Pp. 930–944.
- Ning-Bo L., Tan-Ping Zh., 2020 — Overview on multi-key fully homomorphic encryption, Cryptologic Research,4. Pp.711–713.
- Onur B., Matthew Gr., 2020 — Machine Learning Based Malware Detection on Encrypted Traffic: A Comprehensive Performance Study. 7th International Conference on Networking, Systems and Security. P. 47.
- Reddy A., 1995 — Cryptography with Python [Электронды ресурсы]. URL: https://www.tutorialspoint.com/cryptography_with_python (in Eng.)
- Rivest R., 1995 — The MD5 Message-Digest Algorithm. - Network Working Group. RFC. 1995.-P. 1321
- Schneier B., 2005 — Schneier on Security [Electronic resource]. URL: http://www.schneier.com/blog/archives/2005/02/cryptanalysis_o.html (in Eng.)
- Sidhpurwala H., 2023 — A Brief History of Cryptography. - USA: Red Hat. 2023.- P.4.
- Wegman M.N., 2003 — New hash functions and their use in authentication and set equality, Journal of computer and system sciences, 22: 265–2797

- Грибунин В.Г., Мартынов А.П., Николаев Д.Б., Фомченко В.Н., 2011 — Криптография и безопасность цифровых систем. - Саров. 2011.- 411 с.
- Дүйсенов Н.Ж., 2019 — Компьютерлік жүйелердегі ақпаратты қорғау.- Шымкент: ОҚМУ. 2019.- 12 б.
- Мао В., 2005 — Современная криптография. Теория и практика.- Вильямс. 2005. - 768 с.
- Михайлов Д., 2022 — Криптография и криптоанализ с MS Excel.-Математика и информатика. 2022.-53–71 с.
- Рассел Дж., 2012 — Tiger (хэш-функция). - М.: VSD. 2012. - 833 с.
- Фороузан Б.А., 2010 — Криптография и безопасность сетей. - Интернет университет информационных технологий. 2010.- 741с.

REFERENCES

- Barichev S.G., 2011 — Fundamentals of modern cryptography. - М.: Hotline – Telecom. 2011.- 45 p.
- Bakharov L.E., 2019 — Information security and information protection.- Liters. 2019.- 54 p.
- Borisova S.N., 2018 — Cryptographic methods of information protection. - Penza : PSU. 2018. - 186 p.
- Duisenov N.ZH., 2019 — Komp'yuterlik zhuielerdegi akparatty korgau.- Shymkent: OKMU. 2019.- 12 p.
- Forouzan B.A., 2010 — Cryptography and Network security. - Internet University of Information Technologies. 2010.- 741 p.
- Gribunin V.G., Martynov A.P., Nikolaev D.B., Fomchenko V.N., 2011 — Cryptography and security of digital systems. - Sarov. 2011.- 411 p.
- Manankova O., 2022 — Cryptanalysis the SHA-256 Hash Function using Rainbow Tables, Indonesian Journal of Electrical Engineering and Informatics (IJEET),4. Pp. 930–944.
- Mao V., 2005 — Modern Cryptography. Theory and practice.- Williams. 2005. - 768 p.
- Mihajlov D., 2022 — Kriptografiya i kritoanaliz s MS Excel.-Matematika i informatika. 2022.- Pp. 53–71 с.
- Ning-Bo L., Tan-Ping Zh., 2020 — Overview on multi-key fully homomorphic encryption, Cryptologic Research,4. Pp.711–713.
- Onur B., Matthew Gr., 2020 — Machine Learning Based Malware Detection on Encrypted Traffic: A Comprehensive Performance Study. 7th International Conference on Networking, Systems and Security. P. 47.
- Rassel Dzh., 2012 — Tiger (hesh-funkciya). - М.: VSD. 2012. - 833 p.
- Reddy A. Cryptography with Python [Electronic resource]. URL: https://www.tutorialspoint.com/cryptography_with_python (in Eng.)
- Rivest R., 1995 — The MD5 Message-Digest Algorithm. - Network Working Group. RFC. 1995.-P. 1321. Group. RFC,1995.-P. 1321
- Schneier B. Schneier on Security [Electronic resource]. URL: http://www.schneier.com/blog/archives/2005/02/cryptanalysis_o.html (in Eng.)
- Sidhpurwala H., 2023 — A Brief History of Cryptography. - USA: Red Hat. 2023.- P.4.
- Wegman M.N., 2003 — New hash functions and their use in authentication and set equality, Journal of computer and system sciences, 22. Pp. 265–2797

BULLETIN OF NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
ISSN 1991-3494
Volume 3. Number 403 (2023), 218-230
<https://doi.org/10.32014/2023.2518-1467.504>

IRSTI 14.35.00

©**M.M. Slyamkhan***, **D.B. Sydykhov**, 2023
Suleyman Demirel University, Kazakhstan, Kaskelen.
E-mail: *meirbek1@mail.ru*

METHODOLOGICAL FEATURES OF FORMING FUNCTIONAL LITERACY IN MATHEMATICS OF KAZAKHSTAN STUDENTS

M.M. Slyamkhan — doctoral student in the educational program «8D01501-Mathematics», Suleyman Demirel University, Republic of Kazakhstan, Kaskelen
E-mail: *meirbek1@mail.ru*, <https://orcid.org/0000-0002-4297-7958>;

D.B. Sydykhov — PhD, associate professor, Suleyman Demirel University, Republic of Kazakhstan, Kaskelen
E-mail: *bakhyt.sydykhov@sdu.edu.kz*, <https://orcid.org/0000-0003-3404-2914>.

Abstract. The article compares the results of 15-year-old Kazakh schoolchildren in mathematical literacy in the international comparative study PISA with the results of schoolchildren from 10 leading countries and schoolchildren from 10 recent countries. The current level of functional literacy in the country is one of the key issues in the education system. The ways of developing functional literacy are also an important issue in other countries, since functional literacy provides the level of education, skills and abilities of a person, the need to carry out life activities in a real cultural environment and a system of social relations. The results of an international comparative study of schoolchildren in Kazakhstan on mathematical literacy are analyzed and summarized. In general, in order for Kazakhstani schoolchildren to show high results in mathematical literacy, our schoolchildren should have the following competencies. Mastering the content of basic knowledge of mathematics, deep understanding; knowledge of existing methods for solving mathematical problems, depending on the type; deep knowledge of the definition and properties of mathematical concepts; getting abstract and logical thinking; ability to think flexibly, etc. By examining the PISA problems, we deduce what problems and skills lead to a good understanding and solution of the problem.

Keywords: schoolchildren, functional mathematical literacy, problem-solving, education, standardized tests, critical thinking, PISA

© М.М. Слямхан*, Д.Б. Сыдықов, 2023

Сулейман Демирель атындағы университет, Қазақстан, Қаскелең.

E-mail: meirbek1@mail.ru

ҚАЗАҚСТАН ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ МАТЕМАТИКАДАН ФУНКЦИОНАЛДЫҚ САУАТТЫЛЫҚТАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

М.М. Слямхан — «8D01501-Математика» мамандығының докторанты, Сулейман Демирель атындағы университет, Қазақстан, Қаскелең

E-mail: meirbek1@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-4297-7958>;

Д.Б. Сыдықов — PhD, қауым. профессор, Сулейман Демирель атындағы университет, Қазақстан, Қаскелең

E-mail: bakhyt.sydykhov@sdu.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0003-3404-2914>.

Аннотация. Мақалада, Қазақстанның 15 жасар оқушыларының PISA халықаралық салыстырмалы зерттеуіндегі математикалық сауаттылық бойынша нәтижелері алғашқы 10 орындағы мемлекет оқушыларымен және соңғы 10 орындағы мемлекет оқушыларының нәтижелерімен салыстырылған. Еліміздің қазіргі кездегі функционалдық сауаттылық деңгейі білім беру жүйесіндегі басты мәселелердің бірі болып саналады. Функционалдық сауаттылықты дамыту жолдары басқа мемлекеттерде де маңызды мәселе, себебі функционалдық сауаттылық адамның білім деңгейін, іскерлігі мен біліктілігін, нақты мәдени ортада және әлеуметтік қарым-қатынас жүйесінде тұлғаның өмірлік әрекетін жүзеге асыру қажеттіліктерін, қалыпты жағдайда қалыптастыруын қамтамасыз етеді. Қазақстан оқушыларының халықаралық салыстырмалы зерттеуіндегі математикалық сауаттылықтан жинаған нәтижелеріне талдау жасалып, қорытындылар келтірілген. Жалпы айтқанда, Қазақ Елі оқушылары математикалық сауаттылық бойынша жоғары нәтиже көрсету үшін біздің оқушыларда төмендегідей күзіреттіліктер болу керек. Математиканың базалық білім мазмұнын меңгеру, терең түсіну; математикалық есептің түріне қарай оны шешудің қалыптасқан әдістемесін білу; математикалық ұғымдардың анықтамасын, қасиеттерін терең білу; абстрактылы және логикалық ойлау алу; икемді ойлай алу және т.б. PISA есептерін зерттей отырып, біз қандай мәселелер мен дағдылар мәселені жақсы түсінуге және шешуге әкелетінін анықтаймыз.

Түйін сөздер: мектеп оқушылары, функционалдық математикалық сауаттылық, есептер шығару, оқу, стандартталған тесттер, сыни тұрғыдан ойлау, PISA

© М.М. Слямхан*, Д.Б. Сыдыхов, 2023

Университет имени Сулеймана Демиреля, Казахстан, Каскелен.

E-mail: *meirbek1@mail.ru*

МЕТОДИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ ФУНКЦИОНАЛЬНОЙ ГРАМОТНОСТИ ПО МАТЕМАТИКЕ КАЗАХСТАНСКИХ ШКОЛЬНИКОВ

М.М. Слямхан — докторант специальности «8D01501-Математика», Университет имени Сулеймана Демиреля, Казахстан, Каскелен

E-mail: *meirbek1@mail.ru*, <https://orcid.org/0000-0002-4297-7958>;

Д.Б. Сыдыхов — PhD, асоц. профессор, Университет имени Сулеймана Демиреля, Казахстан, Каскелен

E-mail: *bakhyt.sydykhov@sdu.edu.kz*, <https://orcid.org/0000-0003-3404-2914>.

Аннотация. В статье сравниваются результаты 15-летних казахстанских школьников по математической грамотности в международном сравнительном исследовании PISA с результатами школьников из 10 ведущих стран и школьников из 10 последних стран. Современный уровень функциональной грамотности в стране – один из ключевых вопросов в системе образования. Способы развития функциональной грамотности также являются важным вопросом в других странах, поскольку функциональная грамотность обеспечивает уровень образования, навыков и умений человека, необходимость осуществления жизненной деятельности в реальной культурной среде и системе социальных отношений. Анализируются и обобщаются результаты международного сравнительного исследования школьников Казахстана по математической грамотности. В целом, чтобы казахстанские школьники показали высокие результаты по математической грамотности, наши студенты должны обладать следующими компетенциями. Освоение содержания базовых знаний математики, глубокое понимание; знание существующих методов решения математических задач в зависимости от типа; глубокое знание определения и свойств математических понятий; получение абстрактного и логического мышления; умение гибко мыслить и др. Исследуя задачи PISA, выводим, какие проблемы и навыки приводит к хорошему пониманию и решению задач.

Ключевые слова: школьники, функциональная математическая грамотность, решение задач, обучение, стандартизированные тесты, критическое мышление, PISA

Introduction

Relevance PISA (Program for International Student Assessment) is an international assessment of the skills and knowledge of 15-year-olds (Roslova, 2022), It is held to assess the educational level of children today and the adequacy of teaching in schools (Gable, 2019). The organizer is the Organization for Economic Cooperation

and Development (OECD); the Program for International Student Assessment (PISA), established in 1997, is an internationally agreed framework to monitor the performance of education systems in terms of student achievement (International Student Assessment Program). PISA brings together scientific knowledge and is based on politically determined common interests and is a jointly managed collaboration between participating countries and their governments, and is a jointly managed collaborative effort. Experts from participating countries work in working groups tasked with linking PISA's policy goals with the best available technical knowledge in international benchmarking. By participating in these expert groups, countries ensure international recognition of the PISA assessment tool and take into account the cultural and educational contexts of OECD member countries. It is also highly voluminous and emphasizes the authenticity and value of parenting (Grisay, 2017). PISA 2012 continues the data strategy adopted by OECD countries in 1997: as in 2003, the 2012 PISA survey also focuses on mathematical literacy (PISA 2021 Mathematics Framework, 2021). As a methodological basis for the formation of functional literacy and assessment control, the concept of the international study PISA (Program for International Student Assessment) was chosen, the purpose of which is to assess the readiness of 15-year-old schoolchildren in six areas, one of which is mathematics. The PISA score for math literacy among 15-year-old students in the PISA study is based on the following definition of math literacy: "Mathematical literacy is the ability of an individual to use mathematical reasoning and to formulate, apply, and interpret mathematics to solve problems in a variety of real-world contexts" (Leontiev, 2016). The content introduced by the organizers of the study into this concept is the concept of "functional literacy" itself. A.A. In Leontiev Study on Mathematical Literacy, PISA 2003–2015. It involves the ability of a person to use the knowledge and skills acquired during life to solve the widest range of life tasks in various fields of activity, communication and social relations (Morozova, 2022). Student literacy is assessed in three main areas. They are math, science and reading.

But this is not the main issue. First of all, 15-year-old elementary school students will figure out how to use their school knowledge in their daily lives, in the field of finance, in society, and in overcoming various obstacles and performing many tasks in different areas of their lives.

1. The PISA program differs from other scoring systems in many ways.
2. Directions for the Future. By participating in the test, teens talk about their desire to continue their education after school and ways to gain additional knowledge and skills.
3. A policy direction that explores the relationship between learning outcomes and data on students' backgrounds, social status, and factors that influence their acquisition of knowledge and skills in school.
4. Systematic and systemic - capable of monitoring the dynamics of educational outcomes in participating countries (Examples // PISA 2021 Mathematics Framework).

The PISA-2022 cycle has mathematical literacy as its main focus, with creative thinking added as an additional subject; in 2022, the international PISA survey aims to assess the frequent use of mathematics in important aspects of life: society, work and personal life; PISA 2021–2022 survey focuses primarily on mathematical reasoning. This implies correct evaluation and interpretation of received information, rational use, and competent design. In addition, candidates must be able to apply their skills in four life domains: personal, scientific, vocational, and social (Roslova, 2021). In addition, the most important skill of the 21st century, information and communication technology, is added: according to the concept of ICT integration in the PISA-2022 survey, students must be able to think, use information, and communicate creatively, actively, and critically. The test task is divided into two parts:

1. Standard – simple tasks with written questions or problems.

2. Interactive – tasks with interactive material, created in the form of computer simulations. This can be compared to computer games. Subjects have to solve a situation very similar to a real one, as if they were in a virtual reality. During such tests, students are asked questions that suggest different answers and further actions (Roslova, 2021). The developers of this task will be working with a number of analytical materials, which will eventually allow them to form a list of observations and recommendations that will be useful not only within PISA, but also in the subsequent work of each sector. There is an active global event in preparation for the international test: the PISA-2022 analysis shows that students in 88 countries have demonstrated their skills and abilities. As for independent preparation, it is sufficient to update knowledge by reviewing and solving questions from last year's test and to know what it means to conduct research with ready-made examples. international surveys, including PISA, are very important, and conducting such surveys around the world will help us understand the level of each country, what is good and what is bad PISA 2022 will help us improve our education system and show us where schools should focus their efforts (Approximate basic educational program of basic general education. Approved by the decision of the federal educational and methodological association for general education).

Materials and research methods

Information about the educational level of students was taken as research materials. The method of monitoring the formation and evaluation of mathematical functional literacy PISA (Program for International Student Assessment) was used as a research method (PISA 2021. Mathematics Framework).

Results and discussion

Fifteen-year-olds from Kazakhstan also performed poorly in the 2018 PISA international benchmarking study (Yrsaliyev, 2017). Leaving the analysis of the results of international comparative studies in other areas to specialists, we will present our judgments in our field, that is, about mathematical literacy, for discussion by specialists (Amreeva, 2010). The average score of our students out of 1000 points, which is considered the highest in terms of mathematical literacy (fig. 1).

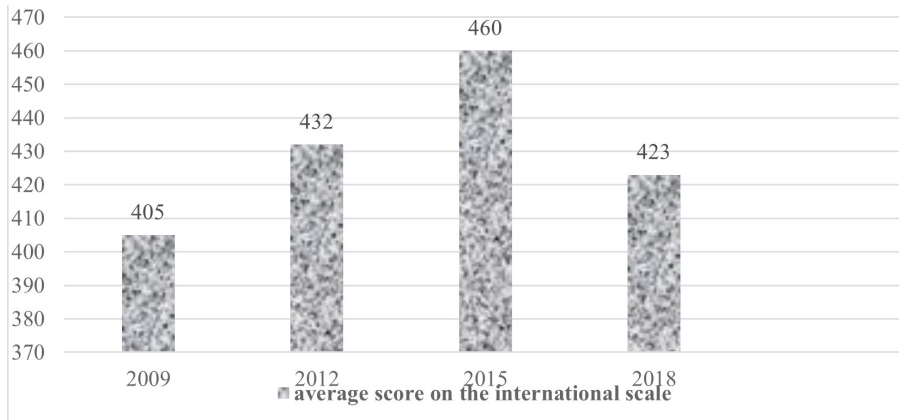

Fig. 1. Average PISA scores in the country

Is the amount of honey collected by our students more or less? To answer this question, let's find the number of scores of children from countries that occupy the first ten places and the last ten places in mathematical literacy (table 1).

Table 1. The average score of foreign countries according to the international PISA

Year	2009	2012	2015	2018
Average GPA of state students ranked first	600	613	564	591
Average score of students in Kazakhstan	405	432	460	423
GPA of students in the last ranked state	331	368	328	325

Looking at these tables, one can clearly see who is educated and who is uneducated in terms of mathematical literacy. Here, let's look at another table to understand the problem at hand (Table 2).

Table 2. Comparative indicator of students' scores in mathematical literacy

Year	2009	2012	2015	2018
Average GPA of state students ranked first	600	613	564	591
Average score of students in Kazakhstan	405	432	460	423
GPA of students in the last ranked state	331	368	328	325

Our students score about 200 points less than first-place state students and about 100 points more than last-place state students.

Now it's time to ask, "Why are we like this?" Let's try to find the answer to the question. So, let's take a look at some of the tasks that featured in this international PISA math literacy benchmarking study.

First, let's imagine four problems without solutions.

1. Scale

The distance from Astana to Pavlodar is about 450 km. This distance must be indicated on the map.

Question 1. What scale should a map be taken so that the distance between the cities of Astana and Pavlodar is 8 cm on the map?

Question 2. If the scale of the map is 1:1000, then 450 km is equal to how many centimeters?

2. Ticket price

A family consisting of two adults and three children gathered on the road from Astana to Almaty. Everyone must purchase round trip tickets.

Table 3. The table shows the cost of a ticket to a compartment car of a train connecting other cities – Almaty

№	Direction	Time	Ticket price	
			Adults	Children
1	Astana - Almaty	19 hours 8 minutes	16 917	8 458
2	Semey - Almaty	20 hours 55 minutes	15 182	7 591
3	Shymkent - Almaty	13 hours 52 minutes	8 531	4 265
4	Kostanay - Almaty	39 hours 19 minutes	12 308	6 154
5	Kyzylorda - Almaty	23 hours 58 minutes	12 370	6 185

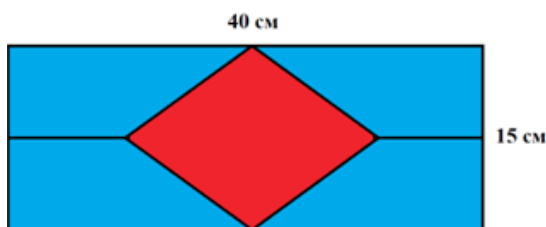
Question 1. Compare train schedules and ticket prices. Make a conclusion.

Question 2. What is the minimum amount of money that can be spent on a train ride and back?

Question 3. What is the difference between the cheapest and most expensive return fare?

3. Decoration

Walls 8 m and 5 m long should be tiled as shown in the picture.

Question 1. What is the area of this wall?

Question 2. How much space does one tile take up?

Question 3. Approximately how many of these tiles are needed to decorate this wall?

Question 4. At least how many such whole tiles are needed to make the pattern symmetrical when decorating this wall?

4. Age

If you add the ages of the father and son together, you get 30 years; if you add the

ages of the child and the grandfather together, you get 60 years; and if you add the ages of the father and grandfather together, you get 84 years.

Question. So how old were each of the father, son and grandfather?

Functional mathematical literacy refers to the ability to use mathematical concepts and skills in practical situations. To solve problems in functional mathematical literacy, you can follow these specific practical steps:

1. *Identify the problem*: The first step in solving any problem is to identify the problem and understand what you are being asked to do. Read the problem carefully and make sure you understand all the information provided.

2. *Identify the mathematical concepts*: Once you understand the problem, identify the mathematical concepts that are relevant to the problem. This may involve identifying the formulas, equations, or mathematical relationships that are needed to solve the problem.

3. *Gather information*: Collect all the necessary information that is required to solve the problem. This may involve collecting data, measuring quantities, or reading from graphs or charts.

4. *Plan your approach*: Based on the information you have gathered, plan your approach to solving the problem. This may involve breaking the problem down into smaller, more manageable parts, or using a specific mathematical strategy to solve the problem.

5. *Solve the problem*: Using the mathematical concepts and information you have gathered, solve the problem step by step. Make sure to show your work and double-check your calculations to avoid mistakes.

6. *Check your answer*: Once you have solved the problem, check your answer to make sure it makes sense and is reasonable. You can also check your answer using a different method or by plugging your answer back into the original problem to see if it works.

7. *Reflect on your solution*: Finally, reflect on your solution and the process you used to solve the problem. Identify any mistakes you made and think about how you could improve your problem-solving skills for future problems.

1. Wallpaper

Bolat wanted to change the wallpaper on one wall in his room. The wall is 4 m long and 2 m 50 cm wide. To match the wallpaper images, raise or lower 20 cm from each cut.

Note. Size of each roll: 0.5m x 10m.

How many rolls of wallpaper do you need for this wall?

- Identify the problem: We need to determine how many rolls of wallpaper Bolat needs to buy in order to cover one wall in his room.

- Identify the mathematical concepts: We will need to use multiplication, division, and possibly decimals to calculate the number of rolls needed.

- Gather information: The wall is 4 meters long and 2 meters 50 centimeters wide. The wallpaper comes in rolls that are 0.5 meters wide and 10 meters long. Each cut needs to be raised or lowered by 20 centimeters to match the wallpaper images.

- Plan your approach: We can first calculate the area of the wall to be covered, taking into account the 20 centimeters that need to be added to each cut. Then we can calculate how many strips of wallpaper we need, and how many rolls of wallpaper we need to buy based on the dimensions of the wallpaper rolls.

- Solve the problem:

Convert the width of the wall to meters: 2 meters 50 centimeters = 2.5 meters

Calculate the height of the wall with the additional 20 cm per cut: 4 meters + 2 cuts x 0.2 meters/cut = 4.4 meters

Calculate the area of the wall: 4.4 meters x 2.5 meters = 11 square meters

Calculate the number of strips needed: 11 square meters / 0.5 meters per strip = 22 strips

Calculate the number of rolls needed: 22 strips / 10 strips per roll = 2.2 rolls

Round up to the nearest whole number: Bolat needs to buy 3 rolls of wallpaper.

- Check your answer: Does the answer make sense? Yes, it is reasonable that Bolat would need to buy more than 2 rolls of wallpaper to cover the entire wall.

- Reflect on your solution: This problem required us to use multiplication, division, and decimals to calculate the number of rolls of wallpaper needed. We could improve our problem-solving skills by practicing more problems like this and by double-checking our calculations to avoid mistakes.

2. Hour

The minute and hour hands of the watch are precisely aligned at the 12 o'clock position.

What is the shortest period of time when they meet again?

- Identify the problem: We need to determine the shortest period of time for the minute and hour hands of a watch to align again after starting at the 12 o'clock position.

- Identify the mathematical concepts: We will need to use fractions, ratios, and possibly decimals to calculate the time it takes for the hands to align again.

- Gather information: The minute and hour hands start at the 12 o'clock position.

- Plan your approach: We can first determine how far the minute hand moves in a given amount of time, and how far the hour hand moves in the same amount of time. Then we can calculate the ratio of the distance moved by each hand, and use this ratio to determine the time it takes for the hands to align again.

- Solve the problem:

The minute hand moves 360 degrees in 60 minutes, or 6 degrees per minute.

The hour hand moves 30 degrees in 60 minutes, or 0.5 degrees per minute.

We want to find the time it takes for the hands to align again, which is the amount of time it takes for the minute hand to move one full rotation more than the hour hand (since the minute hand moves faster).

Let x be the amount of time it takes for the hands to align again.

Then the distance traveled by the minute hand is $6x$ degrees, and the distance traveled by the hour hand is $0.5x$ degrees.

The hands will align when the minute hand is one full rotation ahead of the hour hand, which is 360 degrees ahead.

Therefore, we can set up the equation $6x - 0.5x = 360$ and solve for x : $5.5x = 360$
 $x = 65.45$ minutes

- Therefore, the shortest period of time for the minute and hour hands to align again is approximately 65.45 minutes.

- Check your answer: Does the answer make sense? Yes, it is reasonable that the hands would take a little over an hour to align again.

- Reflect on your solution: This problem required us to use fractions, ratios, and decimals to calculate the time it takes for the minute and hour hands of a watch to align again. We could improve our problem-solving skills by practicing more problems like this and by checking our work carefully to avoid mistakes.

3. Technique

Olzhas entered prices for a mobile phone, headphones and a bag into the calculator. Received the answer 112 000 tenge

Technique	Price
Mobile phone	120 000 tg
Headphones	10 000 tg
Phone case	2 000 tg

Olzhas' answer is incorrect. It gave one of the following errors. What mistake did he make?

- Identify the problem: We need to determine the price of the phone case since the total price for the three items is given but the price of the phone case is not.

- Identify the mathematical concepts: We will need to use subtraction and possibly decimals to calculate the price of the phone case.

- Gather information: The total price for the mobile phone, headphones, and phone case is 112,000 tenge. The price of the mobile phone is 120,000 tenge, and the price of the headphones is 10,000 tenge.

- Plan your approach: We can subtract the prices of the mobile phone and headphones from the total price to determine the price of the phone case.

- Solve the problem:

- Subtract the prices of the mobile phone and headphones from the total price: $112,000 \text{ tenge} - 120,000 \text{ tenge} - 10,000 \text{ tenge} = -18,000 \text{ tenge}$

- The negative result indicates that the price of the phone case was not included in the original calculation.

- To determine the price of the phone case, we can add the result to the original total price and divide by 3 (since there are three items in total): $(112,000 \text{ tenge} - 18,000 \text{ tenge})/3 = 31,333.33 \text{ tenge}$ (rounded to two decimal places)

- Therefore, the price of the phone case is approximately 31,333.33 tenge.

- Check your answer: Does the answer make sense? Yes, it is reasonable that the price of the phone case is somewhere between the prices of the mobile phone and headphones.

- Reflect on your solution: This problem required us to use subtraction and possibly decimals to calculate the price of the phone case when given the total price

for three items and the prices of two of those items. We could improve our problem-solving skills by practicing more problems like this and by double-checking our calculations to avoid mistakes.

4.Rent

Asan, who visited the city of Astana, calculated the most efficient (cheap) car rental for two days from the table below. If Asan traveled 150 km in a day, determine how much money he paid

Fuel consumption by car	Price of 1 liter of fuel (in tenge)	Fuel consumption per 100 km (in liters)	Rental price for 1 day (in tenge)
Diesel	105	8	17500
Gasoline	120	12	16500
Gas	45	16	17000

- Identify the problem: We need to calculate how much money Asan paid for a car rental for two days, given the fuel consumption and rental prices of three different types of cars, and the fact that Asan traveled 150 km per day.

- Identify the mathematical concepts: We will need to use multiplication, division, and addition to calculate the total cost of the car rental, given the rental price, fuel consumption, and price of fuel per liter.

- Gather information: Asan traveled 150 km per day, and there are three different types of cars to choose from, with different rental prices, fuel consumption rates, and fuel prices per liter.

- Plan your approach: We can first calculate how much fuel Asan would need to drive 150 km in each type of car, given the fuel consumption rate. Then we can calculate how much money he would spend on fuel for each car, given the price of fuel per liter. Finally, we can add the cost of the rental to the cost of the fuel to determine the total cost for each car rental, and then choose the cheapest option.

- Solve the problem:

Diesel car: Asan would need 12 liters of fuel to travel 150 km (since fuel consumption is 8 liters per 100 km, or 1 liter per 12.5 km). This would cost him $12 \times 105 = 1260$ tenge per day. The total cost for two days, including the rental price of 17500 tenge per day, would be $17500 \times 2 + 1260 \times 2 = 38,020$ tenge.

Gasoline car: Asan would need 18 liters of fuel to travel 150 km (since fuel consumption is 12 liters per 100 km, or 1 liter per 8.33 km). This would cost him $18 \times 120 = 2160$ tenge per day. The total cost for two days, including the rental price of 16500 tenge per day, would be $16500 \times 2 + 2160 \times 2 = 38,480$ tenge.

Gas car: Asan would need 24 liters of fuel to travel 150 km (since fuel consumption is 16 liters per 100 km, or 1 liter per 6.25 km). This would cost him $24 \times 45 = 1080$ tenge per day. The total cost for two days, including the rental price of 17000 tenge per day, would be $17000 \times 2 + 1080 \times 2 = 35,240$ tenge.

Therefore, Asan would pay the least amount of money by renting the gas car, which costs a total of 35,240 tenge for two days.

- Check your answer: Does the answer make sense? Yes, it is reasonable that the

gas car would be the cheapest option, since it has the lowest fuel consumption rate and the lowest price of fuel per liter.

– Reflect on your solution: This problem required us to use multiplication, division, and addition to calculate the total cost of a car rental, given the rental price, fuel consumption, and price of fuel per liter for three different types of cars. We could improve our problem-solving skills by practicing more problems like this and by checking our work carefully to avoid mistakes.

And now from the experiment to move on to the real situation, will our fifteen-year-old students of the eighth and ninth grade be able to complete these tasks? In general, they will not be able to do. This is because students must have the following competencies to perform these tasks.

- mastery and deep understanding of the main content of mathematics;
- know the established method of solving it, depending on the type of mathematical problem;
- deep knowledge of definitions and properties of mathematical concepts;
- acquire abstract and logical thinking;
- the ability to think flexibly, etc.

How are these skills developed in students? In short, based on the performance of tasks of this type. When and where should student's complete math literacy assignments? Of course, in the classroom and in the textbook. However, there are no math literacy assignments or classroom assignments in the textbook.

Conclusion

Therefore, we need to include in the content of mathematical subjects (mathematics, algebra, geometry, elementary algebra and analysis) tasks in the PISA format (discussed and compiled according to the international standard). In the same way, we believe that in the future, starting from the 5th grade, a subject called "mathematical literacy" should be introduced for 1 hour a week, i.e. 34 hours a week, the purpose of which is the formation of the above competence in students. Then only then we will not be ashamed before the countries of the world.

REFERENCES

Approximate basic educational program of basic general education. Approved by the decision of the federal educational and methodological association for general education // Register of exemplary basic general education programs URL: <http://fgosreestr.ru/registry/primernaya-osnovnayaobrazovatel'naya-programma-osnovnogo>.

Amreeva T.M., Azmaganbetova Zh.R., Bazarbekova Zh.N., Baigelova N.T., Khairova S.A., 2010 — "National report on the results of the international study PISA-2009 in Kazakhstan" - Astana: NCOKO, 2010. – 172 p.

Examples // PISA 2021 Mathematics Framework [Electronic resource].]. URL: <https://pisa2021-maths.oecd.org/#Examples> (date of the application: 01.07.2021).

Grisay A., Monseur C., 2007 — "Measuring the equivalence of item difficulty in the various versions of an international test" // Studies in Educational Evaluation. – 2007. – V.33. – №1. – Pp.69–86.

Gable E., 2019 — Digital transformation of school education. International experience, trends, global recommendations / tr. from English; under scientific ed. P.A.Sergomanova. – Moscow: NIU VShE, 2019. – 108 p.

International Student Assessment Program // [Electronic resource] <http://myshkovichi.kirovsk.edu.by/ru/main.aspx?guid=45421>.

International study of the quality of education PISA in 2022 [Electronic resource] // http://hab-lit.ucoz.ru/docs/PISA/pisa-22-1.osobennosti_proved.pdf.

Leontiev A.A., 2016 — common sense pedagogy. Selected Works in the Philosophy of Education and Educational Psychology // Moscow: Meaning, 2016. – 528 p.

Morozova A., 2022 — International study of the quality of education PISA in 2022 // <https://2022g.ru/mezhdunarodnoe-issledovanie-pisa/>

PISA 2021. Mathematics Framework (Draft) [Electronic resource]. URL: [https://pisa2021-maths.oecd.org/files/PISA 2021 Mathematics Framework Draft.pdf](https://pisa2021-maths.oecd.org/files/PISA%2021%20Mathematics%20Framework%20Draft.pdf) (date of the application: 01.07.2021).

PISA 2021 Mathematics Framework (Draft) [Electronic resource]. URL: [https://pisa2021-maths.oecd.org/files/PISA 2021 Mathematics Framework Draft.pdf](https://pisa2021-maths.oecd.org/files/PISA%2021%20Mathematics%20Framework%20Draft.pdf) (date of the application: 01.07.2021).

Roslova L.O., Kvitko E.S., 2022 — Main innovations in the assessment of mathematical literacy in the framework of an international study PISA 2021–2022, carried out in the form of computer testing // domestic and foreign pedagogy. -2022. -№.4. –Pp.124–142.

Roslova L.O., Kvitko E.S., Denishcheva L.O., 2021 — The problem of forming the ability to "apply mathematics" in the context of levels of mathematical literacy // domestic and foreign pedagogy. – 2021. -T.2, № 5(79). –Pp.124–142.

Students, Computers and Learning: Making the Connection // OECDiLibrary. DOI: [http:// dx.doi.org/10.1787/9789264239555-en](http://dx.doi.org/10.1787/9789264239555-en).

Yrsaliyev S., Kultumanova A., Sabyruly E., Amangazy M., 2017 — "Main results of the PISA-2015 international study" National report, 2017. - Astana: "Information and analysis center" AK, 2017 – 24 p.

BULLETIN OF NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
ISSN 1991-3494
Volume 3. Number 403 (2023), 231-245
<https://doi.org/10.32014/2023.2518-1467.505>

УДК 37.022
МРПТИ 14.35.07

©A.S. Smykov¹, Z.K. Kulsharipova^{1*}, L.Sh. Syrymbetova², Z.Sh. Shavaliyeva¹,
I.O. Saifurova¹, Z.Y. Burashova³, 2023

¹Margulan University, Pavlodar, Kazakhstan;

²Karaganda Buketov University named after academician E.A. Buketov,
Karaganda, Kazakhstan;

school №70 by Zhankoja batyr, Kyzylorda, Kazakhstan.

E-mail: kulsharipovazk@mail.ru

PROBLEMS OF PEDAGOGICAL CULTURE IN THE CONDITIONS OF MODERN EDUCATION

Smykov Amir Serikovich — doctoral student of Margulan University

Kulsharipova Zaru Kasymovna — Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor (docent),
Professor of Margulan University, Pavlodar, Kazakhstan

E-mail: kulsharipovazk@mail.ru. ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6170-099X>;

Syrymbetova Laila Sarkytovna — Candidate of Pedagogical Sciences, Professor, Karaganda
Buketov University, Karaganda, Kazakhstan

E-mail: miss.syrymbetova@mail.ru. ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5063-3231>;

Shavaliyeva Zulfia Shavaliyeva — Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of
the Higher School of Pedagogy, head of the educational program «Special Pedagogy», Margulan
University, Pavlodar, Kazakhstan

E-mail: zulyas580plm@mail.ru. ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7869-2324>;

Saifurova Indira Orymbayevna — Lecturer-moderator of the Higher School of Natural Sciences,
Margulan University, Pavlodar, Kazakhstan

Burashova Zamira Yertugankyzy — Primary school teacher Region Kyzylorda, village Aiteke bi,
school №70 by Zhankoja batyr

Abstract. The article focuses on the development of the future teachers' personality, which determines the relevance of posing and solving the problem. The research problem is primarily due to the increasing influence of the development of general and pedagogical culture of the pedagogical university in modern conditions. During the last decade in pedagogical science there has been a trend of cultural analysis of pedagogical reality. The analysis of pedagogical culture reveals two main directions of culture research - the culture of the pedagogical community and the culture of the individual, between which there is a dialectical relationship. The article discusses the problems of declining cultural level of students and presents

the analysis of the main categories: "culture" and "pedagogical culture". The diversity of approaches to explaining the phenomenon of pedagogical culture allows us to present it as an integral quality of a professional teacher's personality, as a condition and prerequisite for effective pedagogical activity. Particular attention is paid to the fundamental ideas of the term "professional culture" of a teacher in the theory and methods of professional education. The essence, structure and stages of formation of the professional readiness concept aimed at the implementation of the main functions of pedagogical activity are considered. In the scientific theories and practices of professional training of university teacher training, revised by the author and supplemented in accordance with the research carried out, it is observed that traditionally more attention is paid to the pedagogical component than to the psychological one. Currently, the system of higher pedagogical education faces the challenge not only to preserve the best traditions of creative personality development taking into account the ability to organize, plan pedagogical activities, but also to adapt to the changing conditions of learning associated with new innovative directions. Generalization of the research results allowed to formulate the main conclusions and outline the prospects for further scientific search of pedagogical culture components and identifying the needs of future teachers at the level of cultural subject.

Keywords: pedagogical education, cultural-educational environment, professional-cultural values, pedagogical culture, competences

©А.С. Смыков¹, З.К. Кульшарипова^{1*}, Л.С. Сырымбетова², З.Ш. Шавалиева¹, И.О. Сайфурова¹, З.Е. Бурашова³, 2023

¹Ә.Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті,
Павлодар, Қазақстан;

²Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті,
Қарағанды, Қазақстан;

³Жанқожа батыр атындағы №70 орта мектеп, Қызылорда, Қазақстан.
E-mail: kulsharipovazk@mail.ru

ҚАЗІРГІ БІЛІМ БЕРУ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ МӘДЕНИЕТ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Смыков Амир Серикович — Ә.Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университетінің докторанты

Кульшарипова Зару Касымовна — педагогика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор (доцент), Ә.Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университетінің профессоры, Павлодар, Қазақстан

E-mail: kulsharipovazk@mail.ru. ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6170-099X>;

Сырымбетова Ляйля Саркытовна — п.ғ.к., профессор, Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан

E-mail: miss.syrymbetova@mail.ru. ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5063-3231>;

Шавалиева Зульфия Шавалиевна — Педагогика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, «Арнайы педагогика» білім беру бағдарламасының жетекшісі Ә.Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар, Қазақстан
E-mail: zulyas580plm@mail.ru. ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7869-2324>;

Сайфурова Индира Орумбаевна — жаратылыстану жоғары мектебінің оқытушы-модераторы, Ө. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар, Қазақстан
Бурашова Замира Ертуғанқызы — Қызылорда облысы, Қазалы ауданы, Өйтеке би кенті, Жанқожа батыр атындағы №70 орта мектеп

Аннотация. Мақалада мәселерді қою мен шешудің өзектілігін анықтайтын болашақ ұстаздардың тұлғалық дамуына арналған. Зерттеу мәселелері, ең алдымен қазіргі жағдайда ұстаздарды даярлайтын жоғары оқу орнының жалпы педагогикалық мәдениетінің дамуына әсер етуінің артуына байланысты. Соңғы онжылдықта педагогикалық ғылымда педагогикалық шынайылықты мәдени талдау үрдісі байқалады. Педагогикалық мәдениетті талдау мәдениетті зерттеу бағытының өзара деалектикалық байланысы бар, екі негізгі педагогикалық қауымның мәдениеті және тұлға мәдениеті көрсетеді. Мақалада студенттердің мәдениет деңгейінің төмендігі мәселелері қарастырылып, «мәдениет» және «педагогикалық мәдениет» категорияларына талдау жасалған. Педагогикалық мәдениет феноменін түсіндірудегі көптеген көзқарастар, кәсіби-педагог тұлғасының ажырамас қасиеті және тиімді педагогикалық қызметінің алғы шарттары ретінде көрсетеді. Кәсіби білім беру теориясы мен әдістемесіндегі ұстаздың «кәсіби мәдениеті» терминінің іргелі ұғымдарына ерекше назар аударылған. Педагогикалық іс-әрекеттің негізгі функцияларын жүзеге асыруға бағытталған кәсіби дайындық концепциясының мәні, құрылымы және қалыптасу кезеңдері қарастырылады. Педагогикалық жоғары оқу орны студенттерін кәсіби даярлаудың ғылыми теориялары мен тәжірибелерінде автормен қайта қарастырылған және жүргізілген зерттеулерге сәйкес толықтырылған, дәстүрлі түрде психологиялық компоненттен гөрі педагогикалық компонентке көбірек көңіл бөлінетінін байқауға болады. Қазіргі уақытта жоғары педагогикалық білім беру жүйесінің алдында Педагогикалық қызметті ұйымдастыру, жоспарлау қабілетін ескере отырып, шығармашылық тұлғаны дамытудың ең жақсы дәстүрлерін сақтау ғана емес, сонымен қатар жаңа инновациялық бағыттармен байланысты өзгеріп жатқан оқыту жағдайларына бейімделу міндеті тұр. Зерттеу нәтижелерін жалпылау негізінде қорытындыларды тұжырымдауға, педагогикалық мәдениеттің құрамдас бөліктерін ғылыми ізденістерді белгілеуге және мәдени субьектісі деңгейіне болашақ педагогтардың қажеттілігін айқындауға мүмкіндік берді.

Түйін сөздер: педагогикалық білім, мәдени-білім беру ортасы, кәсіби және мәдени құндылықтар, педагогикалық мәдениет

©А.С. Смыков¹, З.К. Кульшарипова^{1*}, Л.С. Сырымбетова²,
З.Ш. Шавалиева¹, И.О. Сайфурова¹, З.Е. Бурашова³ 2023

¹Павлодарский педагогический университет им. А. Марғулана,
Павлодар, Казахстан;

²Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова;

³Средняя школа №70 им.Жанкожа батыра, Кызылорда, Казахстан.

E-mail:kulsharipovazk@mail.ru

ПРОБЛЕМЫ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ В УСЛОВИЯХ СОВРЕМЕННОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Смыков Амир Серикович — докторант Павлодарского педагогического университета имени Ө. Мағұлан

E-mail: *kastro.a@mail.ru*

Кульшарипова Зару Касымовна — кандидат педагогических наук, ассоциированный профессор (доцент), профессор Павлодарского педагогического университета имени Ө. Мағұлан

E-mail: *kulsharipovazk@mail.ru*. ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6170-099X>;

Сырымбетова Ляйля Саркытовна — кандидат педагогических наук, профессор, Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан

E-mail: *miss.syrymbetova@mail.ru*. ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5063-3231>;

Шавалиева Зульфия Шавалиевна — кандидат педагогических наук, ассоциированный профессор высшей школы педагогики, руководитель образовательной программы «Специальная педагогика», Павлодарский педагогический университет имени Ө. Мағұлан

E-mail: *zulyas580plm@mail.ru*. ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7869-2324>;

Сайфурова Индира Орумбаевна — преподаватель-модератор высшей школы естествознания, Павлодарский педагогический университет имени Ө. Мағұлан

Бурашова Замира Ертуғановна — Кызылординская обл, Казалинский р., пос.Айтеке би, средняя школа №70 им. Жанкожа батыра

Аннотация.Статья посвящена вопросам развития личности будущих учителей, что определяет актуальность постановки и решения проблемы. Проблема исследования обусловлена, прежде всего, возрастающим влиянием развития общей и педагогической культуры педвуза в современных условиях. В статье обсуждаются проблемы снижения культурного уровня обучающихся и представлен анализ основных категорий: «культура» и «педагогическая культура». В статье особое внимание уделяется фундаментальным представлениям термина «профессиональная культура» педагога в теории и методике профессионального образования. Рассмотрены сущность, структура и этапы становления понятия профессиональная готовность, направленная на реализацию основных функций педагогической деятельности. В переработанных заново автором и дополненные в соответствии с проведенными исследованиями научных теорий и практик профессиональной подготовки студентов педагогического вуза наблюдается тот факт, что в традиционно больше внимания уделяется педагогической составляющей, чем психологической. В настоящее время перед системой высшего педагогического образования

стоит задача не только сохранения лучших традиций развития творческой личности с учетом способности к организации, планированию педагогической деятельности, но и адаптации к меняющимся условиям обучения, связанных с новыми инновационными направлениями. Обобщение результатов исследования позволило сформулировать основные выводы и обозначить перспективы дальнейшего научного поиска компонентов педагогической культуры и выявлению потребностей будущих педагогов на уровне субъекта культуры.

Ключевые слова: педагогическое образование, культурно-образовательная среда, профессионально-культурные ценности, педагогическая культура, компетенции

Кіріспе

Болашақ педагогтің кәсіби мәдениеті, ең алдымен, шығармашылық әлеуеттің әрбір құрылымдық буынының дамуына ерекше жағдай жасалған университетте оқу процесінде қалыптасады. Бүгінгі күні қолданбалы маңызы бар кәсіби құндылықтардың құзыреттілік мәселесі көтерілуде.

Педагогикалық жоғары оқу орны студенттерінің тұлға ретінде дамуы ұйымдасқан мәдени-білім беру ортасы негізгі кәсіптік қасиеттерді, жалпы мәдени, кәсіби және тұлғалық құзыреттіліктерді кең әлеуметтік контексте дамытуға ықпал еткенде жан-жақты жүзеге асырылады.

Бұл үдерістегі әлеуметтік-мәдени миссия студенттердің – болашақ мұғалімдердің нақты педагогикалық іс-әрекеттің маңыздылығын түсінуге, шығармашылық іс-әрекетті жүзеге асыруға жеткілікті әлеуетке ие болуына мүмкіндік беретін қажетті шарт болып табылады (Введенский 2004)

При подготовке данной статьи авторам было важно ответить на следующие вопросы: кто и как становится преподавателем вуза и каковы особенности педагогической деятельности в вузе? Что такое педагогическая культура и каковы ее основные составляющие? Сколько времени нужно, чтобы стать профессиональным педагогом и освоить современные методы и технологии обучения? С чего начать обучение? Как освоить педагогическое мастерство? Как видим, вопросов, требующих ответа, много, и задача авторов – постараться помочь будущим педагогам найти на них ответы, получить необходимые ориентиры в профессиональной педагогической работе.

Әлемдік тәжірибе көрсеткендей, Еуропа мен АҚШ-тың көптеген елдерінде болашақ педагогтарды өте маңызды ғылыми даярлау жүргізілуде, онда педагогикалық қызметке дайындық бойынша арнайы курстар, семинарлар, тренингтер бар, мысалы, ұйымдастыру принциптері мен оқыту этикасы; жалпы педагогика мен психология; білім беру бағдарламаларының сапасын жобалау, іске асыру және бағалау; педагогикалық стратегиялар және т.б. (Шпаковская, 2007).

Педагогикалық мәдениеттің мәнін жақсы түсіну үшін оның негізгі бағыттарын бөліп көрсетуге болады, олар әдетте педагогикалық ойлау мәдениеті, моральдық - рухани мәдениет, сондай-ақ коммуникация мәдениеті деп аталады (Веремчук, 2022; Заец, 2016).

Педагогикалық ойлау деп зияткерлік және практикалық қызметте жүзеге асырылатын және білім беру процесінің тиімді жұмысына әкелетін мұғалімнің кәсіби ойлауының ерекше стилі түсініледі (Деркач, 2013). Педагогикалық қызметті жүзеге асыра отырып, болашақ мұғалім когнитивті, операциялық және аксиологиялық сияқты компоненттерді қамтитын нақты кәсіби құзыреттілікке ие болуы қажет (Таб 1).

Кесте-1 Кәсіби құзыреттіліктің компоненттері

№	Құзыреттілік компоненттері	Анықтамалар
1.	Когнитивті компонент	оқытылатын пәннің кәсіби білімі, оны оқыту әдістемесі және психологиялық білімі.
2.	Операциялық компонент	ағымдағы педагогикалық мәселелерді шешуде тиісті дағдылар мен дағдылардың болуын білдіреді.
3.	Аксиологиялық компонент	мұғалімнің құндылық бағдары ретінде түсініледі.
4.	Акмеологиялық компонент	бұл әлеуметтік тетіктерге қосылудың жаңа деңгейіне шығу, жеке тұлғаның белсенді қалыптасуы, ол өз тағдыры үшін жауапкершілікті өз мойнына алуы керек, нәтижесінде ол өзін-өзі жүзеге асыратын әлеуметтіліктің бағыты

Әдетте, жоғары білім беру жүйесіндегі эпистемология, акмеология, аксиология мәселесіне келгенде, «Акмеология», «Аксиология: құндылықтар туралы философиялық ілім», «Таным теориясы пәндерін» оқу бағдарламаларына әртүрлі вариацияларда енгізу қажеттілігі туралы айтылады (Деркач, 2013).

Алға қойылған мақсатқа жету үшін мынадай өзара байланысты міндеттерді шешу жоспарлануда:

- студенттердің жетілген ғылыми және ұтымды ойлауын дамытуға ықпал ету;

- қазіргі тенденциялар мен даму нәтижелерін түсінуге қызығушылық ғылыми және философиялық білім, олардың рухани мәдениет саласындағы басқа да негізгі білімдермен байланысы;

- классикалық және қазіргі заманғы философияны өз бетінше және тиімді оқыту дағдыларын жетілдіру, оқығандарыңызды жинақтау;

- дүниетанымдық көзқарастарды қабылдау мен бағалаудың әртүрлі тұжырымдамалық және сыни қабілеттерін дамыту;

- акмеологиядағы әртүрлі тәсілдер мен позицияларды талдау және салыстыру қабілеті және таным теориясы, салыстырмалы бағалау және қорғау кезінде бәсекелес ұғымдарды дәлелдеу мүмкіндігі;

- ойлау мәдениетінің негіздері мен дағдыларын жетілдіру: философиялық-дүниетанымдық мәселелерге және оларды талдау, түсіндіру тәсілдеріне – жазбаша да, ауызша да өз пікірін мазмұнды, қисынды және дәлелді тұжырымдау және баяндау дағдылары (Балашов, 2017).

Материалдар мен әдістер

Кәсіби мәдениет педагогикалық іс-әрекеттің әмбебаптығы мен күрделі

сипатына байланысты көпкомпонентті болып табылады, ол келесі компоненттермен тығыз байланысты:

Біз дайындаған көп деңгейлі жүйелік кешен шарттарды қамтиды (кесте - 1):

Кесте – 1 Педагогтің кәсіби мәдениетінің күрделі көп деңгейлі жүйесі

№	Кәсіби мәдениет жүйесі	Анықтамалар
1.	Құндылықтар жүйесі	кәсіптік қызметте рұқсат етілген әрекеттердің шеңберін анықтайтын бағдар мен идеялардың мазмұнын анықтайды.
2.	мақсат қою	характеризует уровень влияния на представление личности о нормах, правилах, необходимых для полноценной профессиональной жизнедеятельности.
3.	Студенттердің болашақ кәсіби қызметтің құралдары мен әдістерінің жүйесі	оқу материалының технологиясын нормативтік пайдалануды білуге арналған терминологиялық, тұжырымдамалық және категориялық аппараты бар ғылыми тезаурусты қамтиды.
4.	Мұғалімнің ақпараттық-коммуникациялық құзыреттілігін дамыту	алдыңғы тәжірибе кезеңдері мен оқу жылдары жинақталған кәсіптік-педагогикалық мәдениет ресурсы.
5.	Кәсіби қызметтің объектілері	белгілі бір нормативтік өзгерістермен қызметтің әртүрлі салаларында білім алушылардың құқықтық білім негіздерін пайдалану қабілетінің жағдайы.

Технологиялық прогресс дәуірінде көптеген кәсіби және мәдени құндылықтар жоғалып кетеді, атап айтқанда, дәстүрлер, түлектердің рухани қасиеттері, шығармашылық өз бағытын өзгертеді.

Мәдени ұстанымдарды сақтау және дамыту үшін жағдай жасау маңызды.

Студенттерді дайындаудың негізгі құралы – педагогикалық менеджмент тәжірибесінің сапасы мен теориясының дамуының қазіргі заманғы тенденцияларын талдау.

Осыған байланысты педагогикалық мәдениеттің дамуының қазіргі заманғы тенденцияларын зерттеу ерекше өзектілікке ие, өйткені мамандықтардың табиғатындағы өзгерістерді көру қажет.

Бүгінгі таңда, коммерциялық тиімділік артқан заманда білім беру бизнесінің өзіндік қатаң талаптары бар. Қазіргі жағдайда кез келген маманның даярлық сапасы оның білім деңгейімен ғана емес, сонымен қатар оның жаңа кәсіби және әлеуметтік міндеттерді өз бетінше қойып, шешу қабілетімен де анықталады.

Осыған байланысты оқу процесін экстенсивті негізден интенсивтік негізге көшіру қажеттілігі туындады. Әр оқушының интеллектуалдық және шығармашылық қабілеттерін үнемі дамытып отыру қажет. Одан әрі кәсіби іс-әрекеттің тиімділігі және оның өзектілігі студенттің өзін-өзі тәрбиелеуге, өзін-өзі дамытуға, жаңашылдыққа қабілетті тұлғасының өзін-өзі көрсетуіне байланысты.

Техникалық прогресс ғасырында көптеген кәсіби - мәдени құндылықтар, атап айтқанда, түлектердің дәстүрлері, рухани қасиеттері, шығармашылығы өз бағытын өзгертеді.

Мәдени ұстанымдарды сақтау және дамыту үшін жағдай жасау маңызды.

Студенттерді даярлаудың негізгі құралы педагогикалық менеджмент тәжірибесінің теориясы мен сапасының қазіргі даму тенденцияларын талдау болып табылады.

Осыған байланысты педагогикалық мәдениеттің қазіргі даму тенденцияларын зерттеу ерекше өзекті болып табылады, өйткені кәсіптер табиғатындағы өзгерістерді көру қажет.

Бүгінгі таңда, коммерциялық тиімділік дәуірінде білім беру бизнесі өзінің қатаң талаптарына ие. Бұл жағдайда кез-келген маманды даярлау сапасы оның білім деңгейімен ғана емес, сонымен қатар жаңа кәсіби және әлеуметтік міндеттерді өз бетінше қою және шешу қабілетімен де анықталады.

Осыған байланысты оқу процесін экстенсивтіден қарқынды негізге көшіру қажеттілігі туындайды. Әр оқушының зияткерлік және шығармашылық қабілеттерін үнемі дамыту қажет. Әрі қарай кәсіби қызметтің тиімділігі және оның өзектілігі өзін-өзі тәрбиелеуге, өзін-өзі дамытуға, жаңашылдыққа қабілетті студент тұлғасының өзін-өзі көрсетуіне байланысты. (кесте-2).

Кесте – 2 Қазіргі білім беру технологиясының ресурсы

№	Технологиялар	Мазмұны
1.	Жеке тұлғаға бағытталған технология (сыни ойлау технологиясы)	арт-терапиялық әсер және денсаулық сақтау технологиялары.
2.	Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар	проблемалық оқыту технологиясы, ынтымақтастықта оқыту технологиясы.
3.	Жобалау технологиялары, ойын технологиялары	ассоциативті-бейнелі ойлауды дамыту технологиясы.
4.	Қабылдау процестерін дамыту технологиясы	педагогикалық мәдениет деңгейін дамыту технологиясы.

Болашақ педагогқа заманауи психологиялық технологияларды қолдану іс жүзінде сабақты жарқын, есте қаларлық, оқушылар үшін қызықты етіп өткізуге, бүгінгі күннің шындығына сәйкес келетін пәнге эмоционалды оң көзқарасты қалыптастыруға, сонымен қатар оқу-тәрбие процесінің жоғары тиімділігіне қол жеткізуге мүмкіндік береді.

Психология саласындағы мамандардың жоғарыдағы пікірлерін талдай отырып, біз бірінші жағдайда «психологиялық мәдениет, психологиялық мәселелерді тиімді шешу, тәсілдер, құралдар мен әдістердің жиынтығы» деген қорытындыға келеміз. екінші жағдай — бұл «психологиялық әдістерді қолдану туралы ғылым. Сондай-ақ, Н.П. Голяндин мен М.М. Макоев олардың анықтамасында «психологиялық техника» терминін қолданады. Жалпы педагогикалық мәдениет және оның ішінде психологиялық мәдениет кез келген күрделі жүйе сияқты қоғамда өзін-өзі ұйымдастыру қабілетіне ие. Яғни, психологиялық технологияларды зерделеу және пайдалану педагогикалық процесте мазмұнды, ақпаратты және белсенді болуы керек.

Маңызды: инновациялық технологияларды игеру үшін жұмыс істеуге деген ұмтылысты сезіну; өз күш-жігерін сабақта және сабақтан тыс уақытта тарата

білу; оқу-әдістемелік материалды жүйелеуге үйрету; ақпарат көзімен жұмыс істей білу.

Заманауи оқу орындарында оқу жинақтарын пайдалана отырып оқыту технологиясы белсенді түрде енгізілуде, бұл студенттерден осы жинақтарды оқытудың мазмұнын, әдістері мен тәсілдерін оқтын-оқтын материалдарды пайдаланбай, мектепте меңгеруді талап етеді.

Сонымен, жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, келесі қорытынды жасауға болады. Студенттерді тәжірибеде оқыту құрылымы сабақты ұйымдастыру мен өткізудегі заманауи білім беру технологияларының барлық элементтерін біріктіреді (Шпаковская, 2007).

Болашақ мамандардың педагогикалық мәдениетінің негізгі және орталық буыны психологиялық бөлігін ескеретін кешенді жоспар және психологиялық-педагогикалық мәдениеттің қасиеттерін қатар көрсететін әлеуметтік бағыт жүйесі ретінде қарастырдық. Сондай-ақ педагогикалық мәдениетті де, психологиялық мәдениетті де белгілі бір қоғамда жасалған және сақталған құндылықтарды қамтитын жүйе ретінде түсіну маңызды.

Сонымен қатар кәсіптік-педагогикалық мәдениеттің сол немесе басқа моделін негіздейтін белгілі бір алуан түрлі көзқарастар бар. Психологиялық-педагогикалық қызметтің маңызды міндеттерінің бірі кәсіби педагогикалық мәдениет түсінігіне ғылыми анықтама беру болып табылады.

Кәсіби педагогикалық мәдениет объективті түрде психологиялық-педагогикалық жағдайдағы нақты іс-әрекеттер нәтижесінде жинақталған әлеуметтік тәжірибені берудегі студенттердің тікелей әрекетінің ерекшеліктерін қамтитын педагогикалық процестің интеграциясы мен бейімделуінде көрінеді, оның мәнін анықтайды. және білім, білік, нақты дағдылар түрінде бекітілген бұл әрекеттердің маңызы.

Кәсіби педагогикалық мәдениеттің өзара тәуелділігі туралы бірнеше түрлі пікірлер бар.

Зерттеуде «педагогикалық мәдениет» ұғымы «кәсіби мәдениетке» қарағанда кеңірек қарастырылады, өйткені ол мұғалім еңбегін ғана емес, сонымен бірге белгілі бір қауымның (отбасы, мектеп, еңбек ұжымы) педагогикалық ықпалының түрін де сапалы сипаттайды.

«Педагогика және психология» мамандығының студенттерін даярлау процесінде педагогикалық бағыттағы кәсіби мәдениет деңгейін диагностикалауға ерекше көңіл бөлінеді. Кәсіби құзыреттіліктерді қалыптастыру педагог-психологтың педагогикалық мәдениеті мен кәсіби мәдениетінің жалпы көрсеткіші болып табылады.

Біз диагностиканың спецификалық ерекшеліктерін, педагог-психологтың кәсіби құзыреттілігінің (ПК) даму деңгейін барлық құрамдас бөліктерде (құндылық-семантикалық, белсенділік, рефлексиялық) анықтадық және анықтадық.

Болашақ педагог-психологтың кәсіби мәдениетінің даму деңгейін диагностикалау технологиясы тұлғалық, метапәндік және пәндік дайындық нәтижелеріне, әмбебап оқу іс-әрекетінің қалыптасу сапасына, психологиялық

сезімді эмоционалды қабылдау дәрежесіне негізделген. және педагогикалық мәдениет пен білімге ашықтық (Веремчук, 2022).

Психологиялық-педагогикалық іс-әрекеттің рухани құндылықтарын түсіну және психология мен педагогиканың категориялар мен ұғымдар жүйесін студенттердің бойына сіңіру арқылы оқытылатын салаларға саналы қатынас, психологиялық-педагогикалық дайындық деңгейі және әлеуметтік-тұрмыстық жағдайға бейімделуі артады. кәсіби дамудың мәдени жағдайлары.

Болашақ педагог – психологтардың біліктілігін арттыруда ғылыми жұмыс пен педагогикалық тәжірибе негізінде оның деңгейін объективті зерттеуге мүмкіндік берген құбылыстарды одан әрі салыстыру үшін диагностикалық зерттеулердің теориялық ережелері мен практикалық негіздерінің қазіргі жағдайын білу қажет. оқушылардың шығармашылық тәжірибесін дамыту және түзетудің тиімді жолдары мен әдістерін жылдам табу. Бұл диагностикалық тәжірибе болашақ мамандардың тәжірибесін социологиялық зерттеуде де пайдалы болады.

Диагностикалық кезеңді болжау әдістері: диагностикалық әңгіме, зерттеу нәтижелерін талдау және жалпылау студенттердің кәсіби іс-әрекетіне қатысты шығармашылық тәжірибесінің деңгейін арттырудың тиімді жолдары мен әдістері анықталған студенттердің миға шабуыл әдістерімен диагностика нәтижелерін топтық талқылау арқылы.

Бұл кезеңде оқушылардың шығармашылық тәжірибесінің деңгейін – оқу психологиясы туралы жалпы білім деңгейін, қызығушылықтың болуын диагностикалау үшін жоспарлау жүргізіледі. Жоғарыда аталған критерийлер талаптардың өзіндік стандарты болып табылады және дағдылардың өсуін барабар бағалауға және білім деңгейі мен шығармашылық қабілеттерін анықтауға мүмкіндік береді.

Дегенмен, сандық көрсеткіштерді анықтау кезінде рухани бағдардың сапалық көрсеткіштерін (құндылық-семантикалық, белсенділік, рефлексі) есте ұстау қажет.

Демек, үш балдық шкала бойынша студенттердің кәсіби құзыреттілігі (КҚ) компоненттерінің даму деңгейін бақылау және бағалау жүргізілді. Шығармашылық, құндылық бағыттылығын ескере отырып, оқушылардың КҚ әрбір құрамдас бөлігінің даму деңгейі үш ұпайға, дамытушылық белсенділік деңгейі – екі, рефлексиялық даму деңгейі – бір ұпайға сәйкес келді.

Типтік жағдайда бір немесе басқа КҚ құрамдастарының осы даму деңгейлерінің әрқайсысы ықтимал әсерлердің тізімі ретінде сипатталады. Бұл белгілер неғұрлым жиі байқалса, соғұрлым студенттердің КҚ -тің сол немесе басқа құрамдас бөлігінің даму деңгейінің көрсеткіштері жоғары болады және сәйкесінше оның есептік көрсеткіші – баллдың өзі де жоғары болады.

Оқушылардың КҚ компоненттерінің қалыптасу деңгейін бағалау үшін үш балдық жүйенің қолданылуы кездейсоқ емес. Ұпай санының көп болуы студенттерден осы нүктелерге сәйкес келетін КҚ компоненттерінің қалыптасу деңгейлерінің санын арттыруды талап етеді.

Бағалау әдісі мен алгоритмі КҚ құрамдастарының қалыптасу деңгейін

анықтаудағы шекараның бұлдырлану мәндерін және дәлсіздіктерді анықтады. Керісінше, төмен деңгей студенттердің назарын педагогикалық мәдениеттің сол немесе басқа құрамдас бөліктерін қалыптастырудың сол немесе басқа нәтижелеріне қалай жетуге болатынына аударуға мүмкіндік берді, бұл оларға осы деңгейлер арасындағы айырмашылықты түсінуге және қабылдауға көмектеседі. және КҚ ілеспе компоненттерінің қалыптасу деңгейін нақтырақ сипаттайды.

Ал енді ғана біз студенттердің КҚ құрамдастарының қалыптасуының бір деңгейін екіншісінен бөлетін шекараларды таңдау мүмкін емес деп сенімді түрде болжауға болады, өйткені жоғары оқу орындарында КҚ қалыптастыру процесі ұзақ уақытты алады.

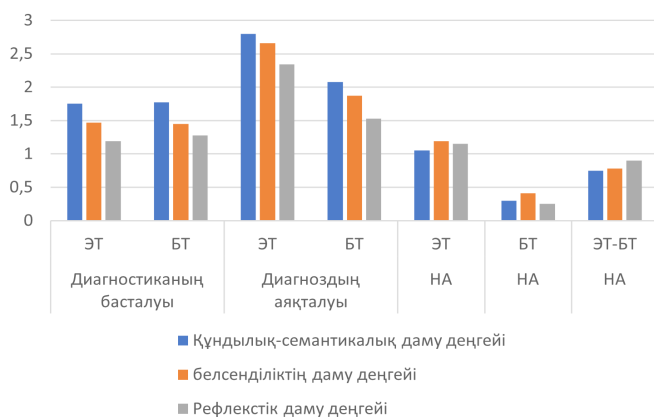
Оқушылардың КҚ және оның құрамдас бөліктерінің даму деңгейін бағалаудың жоғарыда аталған әдістемесін педагогикалық экспериментті зерттеудегі проблемаларды анықтау кезеңдерінде қолдануға болады, өйткені ол студенттердің және олардың КҚ даму деңгейін өздігінен диагностикалауға ыңғайлы. .

Бұл әдіс экспериментке қатысатын жас оқытушыларға, педагогика жоғары мектебінің докторанттарына да студенттердің КҚ деңгейін жылдам анықтауға мүмкіндік берді (Заец, 2016).

Диагностикалық жұмыс үшін студенттерден төрт топ құрылды: үш эксперименттік және бір бақылау тобы. Тәжірибелік-эксперименттік жұмыс барысында әртүрлі әдістер әзірленіп, сынақтан өтті: оқушылардан сауалнамалар, бақылаулар, мұғалімдермен әңгімелесу, өзін-өзі бағалау, іс-әрекетті талдау.

Жалпы, студенттердің сауалнамасының мәліметтері педагогикалық мәдениет саласындағы білім, білік және дағдының бейімделу деңгейін көрсетті (Балашов, 2017).

1-суретте студенттердің педагогикалық мәдениетінің даму динамикасы көрсетілген.

1 сурет - Қалыптастырушы эксперименттің басы мен соңындағы болашақ педагог – психологтардың кәсіби педагогикалық мәдениеті көрсеткіштерінің динамикасы (баллмен)
1-суретте көрсетілген: КМ – кәсіби мәдениет; ЭТ — эксперименттік топ; БТ – бақылау тобы; НА – нәтижені арттыру.

Алынған нәтижелерді статистикалық растау үшін біртектілік критерийін қолдандық χ^2 , реттік шкала бойынша өлшенетін эксперименттік деректер үшін сәйкестіктер мен айырмашылықтардың дұрыстығын анықтау үшін қолданылады

Критерий χ^2 формуласымен есептелді:

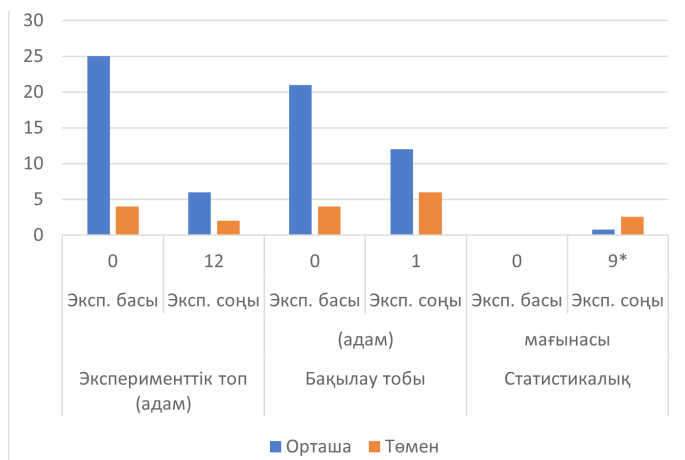
$$\chi_{\text{эмп}}^2 = N \cdot M \cdot \sum_{i=1}^L \frac{\left(\frac{n_i}{N} - \frac{m_i}{M}\right)^2}{\frac{n_i + m_i}{N + M}}$$

мұндағы N және M – салыстырылған үлгілердің өлшемдері (тәжірибелік және бақылау топтары), ал n және m – берілген балл жинаған топтардың әрқайсысының мүшелерінің саны (Балашов, 2017).

Алынған мәліметтер 9-кестеде келтірілген. $\alpha = 0,05$ маңыздылық деңгейі үшін χ^2 сыни мәні біздің жағдайда 7,82. Төмендегі кестеде эксперименттің басы үшін $\chi^2 = 0,42 < 7,82$ критерийінің эмпирикалық мәні көрсетілген, сондықтан эксперимент және бақылау топтарының сипаттамалары бірдей.

Тәжірибе соңында эмпирикалық мән $\chi^2 = 12,6 > 7,82$, бұл альтернативті гипотезаның нөлден артықшылығын дәлелдейді.

Сонымен, эксперимент нәтижелерінің сандық талдауы педагогикалық дайындық тұрғысынан болашақ мамандардың педагогикалық мәдениетін қалыптастыру үшін ұсынылған педагогикалық шарттардың тиімділігін растады (2-сурет).

2-сурет – Студенттер – педагогтар – психологтардың педагогикалық мәдениет деңгейлерінің статистикалық маңызы

Нәтижелер және талқылау

Студенттердің тәжірибелік-эксперименттік топқа қатысуы олардың мамандықты игеруге деген ынтасын арттыруға, шығармашылық, арнайы, танымдық, коммуникативтік қабілеттерін дамытуға, әлеуметтік қасиеттерін

қалыптастыруға игі әсерін тигізетінін зерттеу көрсетті. бірігіп студенттердің педагогикалық мәдениетін қалыптастыруға ықпал етті.

Педагогикалық мәдениет, студенттердің алған тәжірибесі болашақ мұғалімнің шеберлігі үшін маңызды болатын ғылыми ойлау стилін дамытады. Оның жоғары кәсіби деңгейі жүйелілік (тұтастық, күрделілік, жан-жақтылық), ықтималдық (есептерді шешуде балама жолдарды табу және мүмкін нәтижені есептеу қабілеті), нақтылық (шешілетін міндеттерден абстракциялау емес, шешу қабілеті), детерминизм (себеп-салдарлық байланыстарды орнату мүмкіндігі) сияқты ойлау аспектілерін атап өтеді. оның рефлексивтілігі-болашақ мұғалімнің өз қызметіне сырттан қарап, өзін-өзі бағалауға тырысу қабілеті.

Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, педагогикалық ойлаудың қажетті деңгейінің арқасында студент болашақ мұғалім ретінде педагогикалық іс-әрекеттің ерекшеліктерін сезінеді, өзінің шығармашылық жоспарларын жүзеге асыруға және мамандықта өзін-өзі жетілдіруге кеңістік жасайды деп айтуға болады. Педагогикалық мәдениеттің маңызды құрамдас бөлігі мұғалімнің адамгершілік-рухани мәдениеті болып табылады.

Білім мен тәрбие бір-бірімен тығыз байланысты және жан-жақты дамыған тұлғаны қалыптастыруға бағытталған аспектілер екені сөзсіз. Мұғалім-бұл болашақ ұрпақтың мәдениетін тәрбиелеп қана қоймай, тәрбиелеп, қалыптастыратын адам, сондықтан оның жас ұрпаққа әсері өте зор, өйткені жастарды адамгершілікке, рухани құндылықтарға, сүйіспеншілікке тәрбиелеу қажет. Отан, өркениет. Мұғалімнің, тәлімгердің жеке басы, оның рухани әлемі, адамгершілік қасиеттері, рухани қасиеттері, сенімі ғана білім беру процесінің қажетті және түпкілікті нәтижесіне қол жеткізе алады.

Әрине, жоғары білім беру жүйесінің бұл параметрлері елдегі білім беру стратегиясын реформалаудың жалпы тенденциясына сәйкес келуі керек. Біз, әрине, жаңа модельдер мен форматтарды іздеудегі жоғары педагогикалық білім беру жүйесі мемлекеттік басымдықтардың нақты жүйесімен әлі аяқталмағанын түсінеміз. Осы зерттеуді жүргізе отырып, біз жоғары білімнің полипарадигмалық компонентін құруға тырысамыз.

Қорытынды

Зерттеудің инновациялылығы мақалада университеттің Педагогика жоғары мектебінде өзекті жобаларды құрудың стратегиялық құралы ретінде полипарадигмалық тәсіл әдіснамасы негізінде жоғары педагогикалық білім беруді дамыту стратегиясын іздеумен және іске асырумен байланысты проблемалар саласын қадағалайды, ал пәндік-әдістемелік база жоғары кәсіптік білім беруді жаңғырту процесінің қорытынды динамизімімен анықталады (Щербак, 2001; Егорова, 2021).

Зерттеу нәтижесі (Симонов, 1995; Костецкая, 2016) келесі қарама-қайшылықтарды анықтауға және түсінуге байланысты болды: болашақ мұғалімдердің кәсіби білімін дамытудың жоғары деңгейіндегі қоғамның объективті қажеттілігі мен оны білім беру орталығы ретінде қазіргі заманғы бейнелеу арасындағы; университетті өзін-өзі тәрбиелеу жүйесіне айналдырудың

қазіргі қажеттілігі мен осы процестің ғылыми негізінің болмауы; жоғары педагогикалық кәсіптік білім берудің дәстүрлі жүйесін жаңарту қажеттілігі мен оларды іске асырудың стратегиялық бағыттары мен технологияларын қамтамасыз ететін ғылыми әзірлемелердің жеткіліксіз деңгейі арасында; білікті маманның Гуманитарлық, әлеуметтік және технологиялық қасиеттерінің кең интеграциясында көрініс табатын ғылымды қажетсінетін және жоғары технологиялық білім беру өндірістерінің бейінді мамандандырылған кадрларына қажеттіліктер мен оларға қойылатын қазіргі әлемдік талаптар арасында; ЖОО-ны өзін-өзі тәрбиелеуге қабілетті жүйеге айналдырудың қазіргі қажеттілігі мен осы процестің ғылыми негіздемесінің болмауы арасында; ЖОО-ның инновациялық нарықтағы бәсекеге қабілеттілігін анықтайтын менеджментті ғылымды қажетсінетін басқаруды енгізу қажеттілігі мен жоғары білім беруді басқарудың ескірген технологиялары арасында; мінез-құлық пен өзара әрекеттесудің қоғамдық белгіленген нормалары мен стандарттарына негізделген басым оқыту технологиялары мен педагогикалық процесс субъектілерінің қызметінде проективті, диалогтық, жеке және шығармашылық бастаманы күшейту қажеттілігі арасында (Рыбкин, 2009; Азбель, 2019).

Осылайша, белгіленген педагогикалық жағдайларды жүзеге асыру кәсіби дайындық процесінде болашақ мамандардың педагогикалық мәдениетін қалыптастырудың тиімділігін қамтамасыз етеді деп айтуға болады.

ӘДЕБИЕТТЕР

Введенский В.Н., 2004 — Профессиональная компетентность педагога: пособие для учителя / В.Н.Введенский; - СПб.: Просвещение, 2004.-158 б.

Веремчук А.С., Силантьева М.В., 2022 — Педагогическая культура преподавателя высшей школы // Современные проблемы науки и образования. – 2022. – № 5.; URL: <https://science-education.ru/ru/article/view?id=32088> (дата обращения: 07.12.2022).

А.А. Деркач, 2013 — Психолого-акмеологические основания и средства оптимизации личностно-профессионального развития конкурентоспособного специалиста // Акмеология. - 2013.- № 1(45). - С. 11–16.

Егорова Ю.А., 2021 — Полипарадигмальный подход к оптимизации целеполагания в обучении студентов гуманитарным предметам в вузе / Ю. А. Егорова // Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований = Journal of applied and fundamental research. – 2021. – № 7. – С. 54–56.

Заец Н.А., 2016— Профессиональная культура современного педагога / Н.А. Заец. — Текст : электронный // NovaInfo, 2016. — № 44. — б. 256–259. — URL: <https://novainfo.ru/article/5376> (дата обращения: 15.02.2022).

Костецкая Г.А., 2016 — Современный учитель: новые аспекты методической подготовки / Г.А. Костецкая // Педагогика высшей школы. - 2016. - №3.1. - б. 116–118.

Классическая литература в мыслях и чувствах современных подростков: попытка педагогического исследования / Азбель А.А. [и др.] // Педагогика. 2019. № 3. С. 39–55.

Симонов В.П., 1995 — Диагностика личности и профессионального мастерства преподавателей: Уч. пособие для студентов педвузов, учителей и слушателей ФПК. — Международная педагогическая академия. 1995. — 192 б.

Рыбкин И., Падар Э., 2009 — Системно-интегративный коучинг: концепты, технологии, программы. -М.: Институт Общегуманитарных Исследований, 2009. - 448 с.

Философия / Балашов Л.Е., — 4-е изд. - М.: Дашков и К, 2017. - 612 с.: ISBN 9785394017421 -Режим доступа:

<http://znaniyum.com/catalog/product/414949>

Щербаков Б.Ю., 2001 — Парадигмы современного образования: Человек и культура Текст./ Б.Ю. Щербаков. — М.: Логос, 2001. 144 с.

Шпаковская Л., 2007 — Политика высшего образования в Европе и России Текст.: Монография/ Л. Шпаковская. СПб., 2007. - 326 с.

REFERENCES

Azbel' A.A., 2019 — Klassicheskaya literatura v myslyah i chuvstvakh sovremennykh podrostkov: popytka pedagogicheskogo issledovaniya [Classical Literature in the thoughts and feelings of modern teenagers: an attempt at pedagogical research] Pedagogiy. № 3. Pp. 39–55. (In Rus.)

Balashov L.E., 2017 — Filosofiya / - 4-e izd. - Moscow.:Dashkov i K. - 612 p.: ISBN 9785394017421 –Retired from: <http://znanium.com/catalog/product/414949>

A.A. Derkach, 2013 — Psihologo-akmeologicheskie osnovaniya i sredstva optimizatsii lichnostno-professional'nogo razvitiya konkurentosposobnogo specialista[Psychological and acmeological grounds and means of optimizing the personal and professional development of a competitive specialist] // Acmeology.- № 1(45). - Pp. 11–16. (In Rus.)

Egorova Y.A., 2021 — Poliparadigmal'nyj podhod k optimizatsii celepolaganiya v obuchenii studentov gumanitarnyhpredmetam v vuze[A multi-paradigm approach to goal-setting optimization in teaching students humanities subjects at a university]Journal of applied and fundamental research. – № 7. – Pp. 54–56. (In Rus.)

Kosteckaya G.A., 2016 — Sovremennyj uchitel': novye aspekty metodicheskoy podgotovki [Modern teacher: new aspects of methodological training] Higher school pedagogy.- №3.1. - Pp. 116–118. (In Rus.)

Vvedenskij V.N., 2004 — Professional'naya kompetentnost' pedagoga: posobie dlya uchitelya [Professional competence of a teacher: a teacher's manual] - Saint Petersburg.: Prosveshchenie.,-158 p. (In Rus.)

Veremchuk A.S., Silant'eva M.V., 2022 — Pedagogicheskaya kul'tura prepodavatelya vyshej shkoly[Pedagogical culture of a high school teacher]. Modern problems of science and education. – № 5.; URL: <https://science-education.ru/ru/article/view?id=32088>. (In Rus.)

Rybkin I., Padar E., 2009 — Sistemno-integrativnyj kouching: koncepty, tekhnologii, programmy.[System-integrative coaching: concepts, technologies, programs] -M.: Institute of General Humanitarian Research,- 448 p. (In Rus.)

Zaec N.A., 2016 — Professional'naya kul'tura sovremennogo pedagoga [Professional culture of a modern teacher] / N.A. Zaec. — Tekst : elektronnyj // NovaInfo, — № 44. — Pp. 256–259. — URL: <https://novainfo.ru/article/5376>. (In Rus.)

SHpakovskaya L., 2007 — Politika vysshego obrazovaniya v Evrope i Rossii Tekst.: Monografiya [The policy of higher education in Europe and Russia Text: Monograph] -Saint Petersburg., - 326 p. (In Rus.)

Shcherbakov B.Y., 2001 — Paradigmy sovremennogo obrazovaniya: CHelovek i kul'tura Tekst[Paradigms of modern education: Man and Culture].Text. — М.: Логос. 144 p. (In Rus.)

Simonov V.P., 1995 — Diagnostika lichnosti i professional'nogo masterstva prepodavatelej: Uch. posobie dlya studentov pedvuzov, uchitelej i slushatelej FPK.[Diagnostics of the personality and professional skills of teachers: A textbook for students of pedagogical universities, teachers and students of the FPC.] — International Pedagogical Academy.— 192p. (In Rus.)

BULLETIN OF NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
ISSN 1991-3494
Volume 3. Number 403 (2023), 246-256
<https://doi.org/10.32014/2023.2518-1467.506>

UDC 37.06
IRSTI 14.35.07

© **E.A. Sultanova**^{1*}, **B.N. Nussipzhanova**², **Zh. Bissenbayeva**³,
B.Z. Medeubayeva⁴, **R.K. Doszhan**⁵, 2023

¹NJC “Eurasian National University named after L.N. Gumilyov”,
Astana, Kazakhstan;

²Kazakh national academy of choreography;

³Military Institute of Land forces Ministry of Defense of the Republic of
Kazakhstan;

³Kazakh Humanitarian and Economic University, Almaty, Kazakhstan;

⁴AIU Astana international university, Astana, Kazakhstan;

⁵Kazakh national academy of choreography, Astana, Kazakhstan.
E-mail: elmirasultanova38@gmail.com

DEVELOPMENT OF CULTURAL COMPETENCE IN THE PROFESSIONAL ACTIVITY OF TEACHERS

Sultanova Elmira Alimkhanovna — NJC “Eurasian National University named after L.N. Gumilyov”,
K. Satpaeva 2, BIN 010140003594, 010008 Astana, Kazakhstan

E-mail: elmirasultanova38@gmail.com. ORCID <https://orcid.org/0000-0003-4981-0242>;

Nussipzhanova Bibigul Nurgalieвна — Honored Worker of the Republic of Kazakhstan

Holder of the order “Kurmet” of the Republic of Kazakhstan. FIRST VICE-RECTOR of «Kazakh
national academy of choreography» Science degree/Academic Ranks: Candidate of Pedagogical
Sciences, Professor

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3662-9121>;

Bissenbayeva Zhanat — PhD, associate professor, head of the Department of foreign languages
of the Military Institute of Land forces Ministry of Defense of the Republic of Kazakhstan Almaty,
Kazakhstan; docent at the Kazakh Humanitarian and Economic University, Almaty Kazakhstan

E-mail: zhanat_2006@mail.ru. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1016-4087>;

Medeubayeva Balzan — AIU Astana international university, Director of the Academic Policy
Department

<https://orcid.org/0000-0002-8585-7374>;

Doszhan R.K. — Kazakh national academy of choreography, PhD

E-mail: Raihan_kazbekovna@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-9505-900X>.

Abstract. Modern society in the conditions of continuous development of all its
spheres (political, social, economic, etc.) imposes increasingly high requirements
for the quality of training of specialists with higher education for all areas of social
practice. Education ceases to be a means of assimilation of ready-made universally

recognized knowledge, but becomes a way of information exchange of individuals with each other, leading to their acquisition of competence and erudition. The high level of professionalism of a teacher is objectively becoming increasingly relevant due to the complexity and constant expansion of social experience, the sphere of educational services, the emergence of innovative types of schools, author's pedagogical systems, projects, the emergence of various forms of presentation and processing of information, the increasing level of social demands made to a specialist. A retrospective analysis of literary sources, our observations and specially conducted diagnostics of teachers show that in practice, negative phenomena have emerged in modern schools, manifested in didactophobia, lack of interest in the subject taught, stereotyping in approaches to the organization of the educational process. This is due to socio-economic factors that have a destructive effect on the state of school education, and incompetence barriers that arise as a result of the insufficient desire of a significant majority of teachers to improve their professionalism, inability to make optimal decisions in a choice situation, the manifestation of conservative thinking and attitudes, etc.

Keywords: development, cultural, competence, professional, activity, teachers

© Э.Э. Сұлтанова^{1*}, Б.Н. Нүсіпжанова², Ж. Бисенбаева³, Б.З. Медеубаева⁴,
Р.Қ. Досжан⁵, 2023

¹ҰАҚ «Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті»,
Астана, Қазақстан;

²ҚР МСМ МК «Қазақ ұлттық хореография академиясы», ШЖҚ РМК,
Астана, Қазақстан;

³Қазақстан Республикасы Қорғаныс министрлігінің Құрлық әскерлерінің
Әскери институты, Алматы, Қазақстан;

³Қазақ гуманитарлық-экономикалық университеті, Алматы, Қазақстан;

⁴Астана халықаралық университеті;

⁵ҚР МСМ МК «Қазақ ұлттық хореография академиясы», ШЖҚ РМК,
Астана, Қазақстан.

E-mail: elmirasultanova38@gmail.com

ПЕДАГОГТЕРДІҢ КӘСІБИ ҚЫЗМЕТІНДЕГІ МӘДЕНИ ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТІ ДАМУ

Аннотация. Қазіргі қоғам өзінің барлық салаларының (саяси, әлеуметтік, экономикалық және т.б.) үздіксіз дамуы жағдайында әлеуметтік практиканың барлық салалары үшін жоғары білімі бар мамандарды даярлау сапасына барған сайын жоғары талаптар қояды. Білім Дайын жалпыға бірдей танылған білімді игеру құралы болуды тоқтатады, бірақ жеке тұлғалардың бір-бірімен ақпараттық алмасу тәсілі болады, бұл олардың құзыреттілік пен эрудицияға ие болуына әкеледі. Мұғалімнің кәсібилігінің жоғары деңгейі әлеуметтік тәжірибенің, білім беру қызметтерінің күрделілігі мен үнемі кеңеюіне, мектептердің инновациялық

түрлерінің, авторлық педагогикалық жүйелердің, жобалардың пайда болуына, ақпаратты ұсыну мен өңдеудің әртүрлі формаларының пайда болуына, маманға қойылатын Әлеуметтік талаптар деңгейінің жоғарылауына байланысты объективті түрде өзекті бола түсуде. Әдеби дереккөздерді ретроспективті талдау, біздің бақылауларымыз және мұғалімдердің арнайы жүргізілген диагностикасы іс жүзінде қазіргі мектептерде дидактофобияда, оқытылатын пәнге қызығушылықтың болмауында, оқу процесін ұйымдастырудың тәсілдерін стереотиптеуде көрінетін жағымсыз құбылыстар пайда болғанын көрсетеді. Бұл мектептегі білім беру жағдайына деструктивті әсер ететін әлеуметтік-экономикалық факторларға және мұғалімдердің көпшілігінің өз кәсібилігін арттыруға деген ұмтылысының жеткіліксіздігі, таңдау жағдайында оңтайлы шешім қабылдай алмау, консервативті ойлау мен көзқарастың көрінісі және т. б. нәтижесінде туындайтын қабілетсіздік кедергілеріне байланысты.

Түйін сөздер: Даму, мәдени құзіреттілік, педагогикалық кәсібилік, педагогикалық мәдениет, педагогикалық қызмет

© Э.А. Султанова^{1*}, Б.Н. Нусипжанова², Ж. Бисенбаева³,
Б.З. Медеубаева⁴, Р.К. Досжан⁵, 2023

¹НАО «Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева»,
Астана, Казахстан;

²РГП на ПХВ «Казахская национальная академия хореографии» КК МКС РК,
Астана, Казахстан;

³Военный институт Сухопутных войск Министерства обороны Республики
Казахстан, Алматы, Казахстан;

³Казахский гуманитарно-экономический университет, Алматы, Казахстан;

⁴Международный университет Астана;

⁵РГП на ПХВ «Казахская национальная академия хореографии» КК МКС РК,
Астана, Казахстан.

E-mail: elmirasultanova38@gmail.com

РАЗВИТИЕ КУЛЬТУРНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ В ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПЕДАГОГОВ

Аннотация. Современное общество в условиях непрерывного развития всех его сфер (политической, социальной, экономической и т.д.) предъявляет все более высокие требования к качественной подготовке специалистов с высшим образованием для всех сфер социальной практики. Образование перестает быть средством усвоения готовых общепризнанных знаний, а становится способом информационного обмена индивидов друг с другом, ведущего к приобретению ими компетентности и эрудиции. Высокий уровень профессионализма педагога объективно становится все более актуальным в связи со сложностью и постоянным расширением социального опыта, сферы образовательных услуг, появлением инновационных типов школ, авторских

педагогических систем, проектов, появлением различных форм представления и обработки информации, повышением уровня о социальных требованиях, предъявляемых к специалисту. Ретроспективный анализ литературных источников, наши наблюдения и специально проведенная диагностика педагогов показывают, что на практике в современных школах возникли негативные явления, проявляющиеся в дидактофобии, отсутствии интереса к преподаваемому предмету, стереотипизации подходов к организации учебного процесса. Это связано с социально-экономическими факторами, оказывающими разрушительное влияние на состояние школьного образования, и барьерами некомпетентности, возникающими в результате недостаточного стремления значительного большинства учителей повышать свой профессионализм, неумения принимать оптимальные решения в ситуации выбора, проявления консервативного мышления и установок и др.

Ключевые слова: Развитие, культурная компетентность, педагогический профессионализм, педагогическая культура, педагогическая деятельность

Introduction

The appeal to the individual, the desire to satisfy his various cognitive needs, educational needs — a characteristic feature of modern educational systems. A person gradually ceases to be primarily an object of influence of the state and other social institutions, gaining the rights and opportunities to arrange his life as he sees fit. Such socio-cultural changes are the result of new attitudes in the public consciousness — towards man as the highest value, his sovereignty, freedom, creativity.

The inclusion of higher humanitarian education in the modern socio-cultural process makes it possible to build an educational policy strategy, develop promising educational programs for the development of cultural competence, and determine the social order for education at a specific stage of the historical development of the region, country, and world community (Abulkhanova-Slavskaya, 2008).

Today's students live in an open society, have a wide range of opportunities to communicate with representatives of other cultures, therefore, the social order determines the promotion of the development of cultural competence as the main goal of teaching foreign languages in educational institutions of Russia. As practice shows, university graduates do not have a sufficient level of development of cultural competence, and first, the uneven formation of its individual important components responsible for the success of communication in the intercultural aspect is of concern. This is evidenced by the lack of breadth of views of future specialists, bias in assessments, ignorance in the field of everyday communication, inability to adapt to new communication conditions, inability to analyze or even realize the lack of understanding associated with cultural differences (Kitaygorodskaya, 2001).

The process of upbringing and education today is focused on the peculiarities of the manifestation of culture in the processes of training a specialist: the formation of his personal culture, the organization of activities in the conditions of For many years, teachers-researchers have paid considerable attention to the development of

the foundations of the formation of the teacher's pedagogical orientation (D.P. Bloom, S.T. Kargin, A.A. Orlov, I.Ya. Fastovets, etc.); the development of his professionally important qualities (E.P. Belozertsev, F.N. Gonobolin, N.V. Kuzmina, I.Ya. Lerner, G.N. Serikov, M.N. Skatkin, etc.); formation of the teacher's personality itself (S.G. Vershlovsky, I.A. Kolesnikova, L.M. Mitina, V.A. Slastenin, etc.); determined the nature of pedagogical creativity (V.I. Zagvyazinsky, V.A. Kan-Kalik, N.D. Nikandrov, M.M. Potashnik, etc.); teacher communication (A.A. Bodalev, A.G. Kovalev, B.F. Lomov, V.N. Myasishchev, A.V. Petrovsky, etc.); the pedagogical foundations of the teacher's activity were analyzed (L.S. Vygotsky, A.N. Leontiev, A.M. Matyushkin, S.L. Rubinstein, D.B. Elkonin, etc.).

In the "National Doctrine of Education" adopted at the All-Russian Meeting of Educators, it was noted that the existing education crisis can be resolved by the formation of a new educational paradigm, where rationalism is replaced by cultural education. Scientists are beginning to attribute to the content of education all the meanings and meanings of culture at the level of modern understanding: informational or factual, spiritual, behavioral (Babansky, 1982).

In the cultural paradigm of education, the spiritual world of a person in its totality is investigated, the place of personality in socio-cultural processes is considered, spiritual culture is analyzed as a complex process of creating and mastering cultural reality by a person, awakening of a human personality. The new educational paradigm is aimed at discovering the mechanisms of cultural improvement of a person, real and concrete ways to achieve this goal (Ariyan, 2017).

Consequently, one of the system-forming links in the training of future specialists at the university is cultural education. The basis of such training can be the cultural competence of the teacher, which includes communicative, didactic and personal competence.

Cultural competence acts as a necessary component of a teacher's professional competence. Consideration of the culturological competence of the teacher's personality in the national pedagogical school was reflected in a number of dissertation studies of the 90s (M.V. Bulygina, L.I. Lubysheva, S.N. Murkina, V.N. Smagina). As the analysis of dissertation research shows, scientists mainly turn to the study of individual aspects of cultural competence, and not as a whole, integrative property of personality.

E.M. Vereshchagin, V.G. Kostomarov, R.K. Minyar-Beloruhev, J.L. Vitlin, R. Lado, A. Holliday, H. Seely made a significant contribution to the study of the integration of cultural components into the process of teaching foreign languages. However, the issues of determining the pedagogical potential and the complex of conditions for the effective development of the future teacher's cultural competence, the impact of this process on the student's personality have not received due attention to date. We consider it relevant to develop and apply the term "cultural competence", and with it to study the pedagogical conditions of its development in the process of teaching a foreign language, since the specificity of this discipline allows us to consider a foreign language as an integral part of a foreign language culture and,

therefore, to be a means of developing students' cultural competence. Back in 1861, in the article "Native Word", K.D. Ushinsky expressed deep thoughts about teaching foreign languages: "We find this study necessary. and especially here in Russia. We will say more: knowledge of foreign European languages, and especially modern ones, can alone give a Russian person the opportunity for full, independent and not one-sided development, and without this, the direct and broad path of science will always be closed to him" (161). This position of the great Russian teacher already contains the idea of the cultural function of learning foreign languages, which in his interpretation were designed to provide a person with the opportunity to dialogue with the culture of other peoples and countries. The position of K.D. Ushinsky was determined by his very attitude to the language as a carrier of the culture of the people.

Due to the circumstances, the contradiction between the existing public need for teachers with a high level of cultural competence and the weak development of pedagogical conditions and technology of its development in the higher school system has now become aggravated (Aleynikov, 2018).

Based on the existing contradiction, it is possible to formulate a research problem: what are the pedagogical conditions for the development of cultural competence when teaching a foreign language to students at the university?

The problem under study is at the junction of sciences – pedagogy, psychology and linguodidactics, which have accumulated a sufficient amount of empirical and theoretical knowledge necessary to solve the problem of cultural education by means of a foreign language (V.B. Alukhina, S.M. Varushkin, N.V. Smolina, T.I. Tyukhinovskaya, S. Hessen, J. Druzem (Holland), and Kaufman (Germany), Z. Trumin (USA), etc.

The search for a solution to this contradiction, both in theoretical and practical terms, led to the choice of the research topic, which we formulated as follows: "The development of cultural competence of university students in the process of learning a foreign language."

In the study, we introduced two limitations: a) experimental work was carried out with students of the first and second courses of Kurgan State University; b) the development of cultural competence was carried out on the material of disciplines of a special (French) cycle.

The purpose of the study is to identify, substantiate and experimentally test the pedagogical conditions for the development of cultural competence of students in the process of professional training at the university.

The object of the study is the process of professional training of students in the system of higher pedagogical education.

The subject of the study is pedagogical conditions for the development of cultural competence of a future foreign language teacher.

The theoretical significance of the work consists in the fact that the concept of "cultural competence of a teacher" has been clarified, a theoretical model and a set of pedagogical conditions have been developed that ensure the effectiveness of the

process of developing the cultural competence of a future foreign language teacher and, as well as recommendations for its use, which complement theoretical work on the study of subject areas and methods of pedagogical research of the problems of vocational training of students in the system of higher pedagogical education.

The practical significance of the research lies in the fact that the research materials reflected in the methodological recommendations are used at the Faculty of Foreign Languages of Kurgan State University in organizing work on the development of cultural competence of students, as well as at the Institute for Advanced Training of Teachers. Their introduction into the practice of the university and the IPC allows you to purposefully organize the process of developing the cultural competence of the future teacher, to make it more effective (Asmolov, 1990).

The reliability and validity of the results obtained is ensured by the validity of the author's initial methodological positions; the comprehensive use of various research methods; reliance on practical data necessary and sufficient for the qualitative characteristics of the process under study; the representativeness and statistical significance of experimental data.

Materials and research methods

Organization and stages of research:

At the first (2020) – the search stage - the analysis of philosophical, sociological, psychological, pedagogical and methodological literature on the problem was carried out. Contradictions were identified, the object and subject of the study, its purpose, objectives, hypothesis and main methods of work were determined. The primary collection and analysis of empirical material was carried out.

The following main methods were used: analysis of philosophical, sociological, psychological, pedagogical and methodological literature; historical, conceptual analysis of previously performed scientific research; pedagogical observation; questioning; interviewing; testing; ascertaining experiment; (micro)teaching.

At the second (2021) experimental stage, a formative experiment was conducted, during which the main pedagogical conditions for the development of cultural competence of university students were studied, their effectiveness was determined. Methodological recommendations for the development of cultural competence of the future teacher of foreign languages were developed.

Main research methods: modeling; pedagogical observation; questionnaire; testing; ranking; expert evaluation method; formative experiment; (micro)teaching; statistical processing of research material.

At the third (2022) generalizing stage, the final evaluation of all the data obtained during the experimental work, their final mathematical processing, analysis, systematization and generalization of the research results, and the literary design of the study were carried out.

The main experimental base of the study was the Faculty of education of State University. An additional base was the Department of Foreign Languages of the State Academy of Physical Culture. The study was conducted on the material of disciplines of a special (French) cycle. The observations covered 85 students and 17 teachers of the Faculty of education.

Results and discussion

The main research methods of this stage are: ranking; the method of expert assessments; methods of measurement and mathematical processing of experimental data obtained during the study, their systematic and qualitative analysis, graphical interpretation; description and verbal fixation of the research material and the results obtained.

The main provisions and results of the work were discussed at meetings of the Departments of education and Pedagogy of State University (2020), at scientific and practical conferences (2021) and at the sixth regional scientific and methodological conference in Chelyabinsk (2021).

Based on the theoretical provisions and the results of the study, the program of the special course "Cultural competence of university students - future teachers of a foreign language", methodological recommendations "Development of cultural competence of university students in the process of learning a foreign language", the introduction of which allows us to conclude about their effectiveness for the development of this competence. The author has published 11 papers on the research problem.

Based on the general characteristics of the study, we have determined: the purpose of the experimental work and its tasks, the stages are outlined and the methods of scientific research are justified, the reliance on which allowed us to plan the educational process, direct it to the development of the cultural competence of university students - future teachers of a foreign language in the process of professional training (Bazhenova. 1996)

This chapter presents the results of solving the main research issues — experimental approbation of the process of developing the cultural competence of university students. In accordance with the theoretical model of the studied property, which includes three main stages, the materials of the experimental work as a whole confirmed the provisions put forward in the hypothesis about the conditions for the effective development of the cultural competence of future foreign language teachers. The pedagogical conditions identified by us that affect the success of the process of developing the cultural competence of university students include:

1. Organization of training taking into account creative activities that stimulate students' cognitive interest in learning a foreign language.
2. Creating success situations in the classroom based on interdisciplinary connections, assistance and control from the teacher.
3. Taking into account the communicative collective activity of future teachers of a foreign language in the organization of training.
4. Teaching university students the basics of reflection, taking into account their vitagenic experience.

Diagnostic techniques used in the course of experimental work allowed to identify criteria and four levels of development of cultural competence of future teachers: low, medium, high and highest.

During the experiment, we tested a special course on the development of cultural

competence of students in the study of country studies. As a result of the analysis of experimental work, we found out that the generally accepted form of education practically does not provide high and highest levels of cultural competence of students and only the totality of the pedagogical conditions we have identified contributes to the growth of the level of cultural competence of university students.

Thus, the conducted experiment confirmed the initial hypothesis about the need to apply a set of pedagogical conditions that ensure the successful development of the cultural competence of future foreign language teachers.

The data obtained in the course of experimental work have found statistical and mathematical confirmation, which indicates with a sufficient degree of objectivity about the emerging trend in the positive dynamics of the development of cultural competence of students.

Conclusion

The modern educational situation is characterized by a rethinking of the meaning of education, its functions, increasing its role and significance for the life of an individual and society as a whole. These changes also affected higher pedagogical education. The introduction of new content, new standards, new programs in the system of higher pedagogical education entails the need for teacher reorientation, the development of a high level of pedagogical and universal culture. The most important idea of modern education is the idea of unity of education and culture, education as part of culture, and culture as an environment that feeds education (Ariyan, 2016).

Today, the basic principles of the new educational paradigm are humanistic and culturological principles. The contradictions between the humanistic ideology of cultural creativity and the traditional type of pedagogical thinking, the discrepancy between the ever-increasing cultural demands of students to real pedagogical practice, insufficient attention to the problem of the development of cultural competence of students in research and determined the relevance of this work.

The study of the current state of the problem of the development of cultural competence of future teachers of a foreign language, the analysis of scientific and methodological literature, their own practical experience at the university shows that the development of this competence requires systematic, purposeful, specially organized activities in the educational process.

The conducted research was aimed at studying the concept of cultural competence of university students and identifying conditions that ensure the effectiveness of the process of its development in future foreign language teachers.

The analysis of theoretical studies of issues related to the concept of cultural competence of students allows us to conclude that it is an integral part of pedagogical culture, an important characteristic of the personality and professional qualifications of the teacher. The cultural competence of the future teacher, as well as his readiness to introduce students to the cultural context of the taught subject, is of great intellectual and pedagogical value, and its high level is one of the important conditions for the successful implementation of the requirements of the didactic principle of scientific approach in the educational process (Afanasyev, 1980).

Thus, in the course of our research, we examined the concept of "cultural competence of a future foreign language teacher", defined its structure, which includes the unity of three components and their corresponding competencies: communicative, didactic and professional, which in their development pass through four levels. In identifying the levels of cultural competence of students, we relied on the methodological position of V.G. Afanasyev on the emergence of a new system based on disparate components at the initial level to their definite unity at the middle level, the replacement of one system by another as a result of the changes that have occurred and the development of a new system that has arisen at higher levels. This position of the scientist allowed us to identify actually four groups of students with low, medium, high and highest levels of formation of the studied competence (Bazhenova, 2017).

We consider competence as a knowledge perception of the other as himself, interpersonal dialogue "at the highest level"; moral communication of free individuals, built on a human attitude; live communication, in which personal experiences of students are manifested; communication, which acts as a measure of the realization of human potentials; the basis for the development of a general culture of personality in specific types of educational and cognitive and labor activity.

By the culturological competence of a future foreign language teacher, we understand the integrative property of a person, expressed in a set of competencies in psychological, pedagogical and subject areas of knowledge (communicative, didactic, professional) and allowing an individual to: be widely educated, have knowledge in various fields of science and art; feel like a subject of the cultural and historical process; understand the patterns of development culture as a process for the creation, preservation and translation of universal values; to understand the traditions, realities, customs, spiritual values not only of their own people, but also of other nations; to be able to communicate in the modern world, operating with cultural components and images of different peoples.

One of the essential points in our work was the definition of criteria for the formation of cultural competence of students: the correspondence of the content of information to the form of presentation of the acquired knowledge; the formation of skills and abilities of teaching and teaching activities; awareness of the process of knowledge acquisition; self-determination of students.

Our study shows a model of the process of developing the cultural competence of future foreign language teachers through a system of interconnected stages following each other in a certain sequence.

REFERENCES

- Abulkhanova-Slavskaya K.A., 2008 — Activity and personality psychology. M.: Nauka, 2008. -335 p.
- Actual problems of pedagogy on the threshold of the XXI century. St. Petersburg: Research Institute of OOV RAO, 1998.-218 p.
- Aleynikov A.G., 2018 — On creative pedagogy // Bulletin of the Higher school. 2018.- № 12.-Pp. 29–34.
- Amonashvili S.A., 1981 — Unity of purpose: A teacher's manual. M.: Enlightenment, 1981.-328 p.

Ananyev B.G., 1980 — Selected psychological works. In 2 vols. Vol.1 / Edited by A.A. Bodaleva, B.F. Lomova. M.: Pedagogy, 1980. - 230 p.

Ananyev B.G., 1997 — On the problems of modern human knowledge. Moscow: Nauka, 1997.- 380 p.

Ariyan M.A., 2017 — Using the educational potential of speech etiquette in a foreign language// Foreign languages at school. 2017. - № 2. - Pp. 9–12.

Asmolov A.G., 1990 — Psychology of personality. Moscow: Publishing House of Moscow State University, 1990. - 367 p.

Afanasyev V.G., 1980 — System and society. M.: Politizdat, 1980. - 368 p.

Babansky Yu.K., 1982 — Problems of improving the effectiveness of pedagogical research. M.: Pedagogy, 1982. - 192 p.

Bazhenova I.S., 2017 — Culture of nonverbal communication in a foreign language lesson // Foreign languages at school. 2017. - № 2. - Pp. 17–19.

Kitaygorodskaya G.M., 2001 — Activation of educational activity / Collection of scientific articles / Ed. G.M.Kitaygorodskaya. -M.: MGPI, 2001. 176 p.

BULLETIN OF NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
ISSN 1991-3494
Volume 3. Number 403 (2023), 257-266
<https://doi.org/10.32014/2023.2518-1467.507>

MPHTI 14.35.09

© **K.Zh. Uteeva¹, A.S. Zharmagambetova², G.K. Kassymova^{1*}**, 2023

¹Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan;

²Suleyman Demirel University, Kaskelen, Kazakhstan.
E-mail: zhaina.kassym@gmail.com

TEACHING SIGNIFICANCE OF PRESERVING NATIONAL IDENTITY IN INTERCULTURAL COMMUNICATION IN THE GLOBAL WORLD

Uteeva Kundyzy — PhD candidate, Department of Pedagogy and Psychology, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

E-mail: uteeva.kundyz@mail.ru

Zharmagambetova Akmaral — Teaching English as a Foreign Language Master degree student, Suleyman Demirel University, Almaty, Kaskelen, Kazakhstan

E-mail: akmaralzha@gmail.com.

Kassymova Gulzhaina — PhD, Department of Pedagogy and Psychology, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

E-mail: zhaina.kassym@gmail.com. ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7004-3864>.

Abstract. The current article discusses the necessity of preserving national identity and promoting cultural values while integrating into the global world. Successful interaction with an external environment in ongoing process of globalization is a kind of logical development in the establishment of statehood. Therefore, the need for an educator, competent in specific elements of intercultural communicative competence, is important. However, cultural standardization spreading worldwide has increased interest to an opposing phenomenon as national identity. The article suggests the urgency of developing and preserving national consciousness and national education while involving into multiculturalism of the present world. The goal of the current article is to review the theoretical knowledge base in regard to national consciousness and education. Apart from this, the paper emphasizes the importance of cultural values, as the foundation of Kazakh identity, based on cultural, ethnic, and linguistic diversity. Multiculturalism, rising migration rates and the emergence of national and cultural disputes determine the relevance of paper. This article relies on a variety of relevant sources and studies. Authors of this study also search for answers to the main research question such as why it is important to establish national identity, what the is role of national education and national consciousness and how to develop intercultural competence.

Keywords: nation, national identity, cultural globalization, intercultural communication, national education, consciousness

Acknowledgement. Authors of this study would like to thank reviewers for their review contribution to improve the study quality and for their great idea and encouragement.

©К.Ж. Утеева¹, А.С. Жармағамбетова², Г.К. Касымова^{1*}, 2023

¹Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан;

²Сулейман Демирель Университеті, Қаскелен, Қазақстан.
E-mail: zhaina.kassym@gmail.com

ЖАҒАНДЫҚ ӘЛЕМДЕГІ МӘДЕНИЕТАРАЛЫҚ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТА ҰЛТТЫҚ БІРЕГЕЙЛІКТІ САҚТАП ОҚЫТУДЫҢ МАҢЫЗЫ

Утеева Күндіз — PhD докторант, Педагогика және психология кафедрасы, Абай атындағы Қазақ Ұлттық Педагогикалық Университеті, Алматы, Қазақстан

E-mail: uteeva.kundyz@mail.ru

Жармағамбетова Ақмарал — Магистр, Сулейман Демирель атындағы университет, Қаскелен, Алматы, Қазақстан.

E-mail: akmaralzha@gmail.com

Касымова Гүлжайна — PhD, Педагогика және психология кафедрасы, Абай атындағы Қазақ Ұлттық Педагогикалық Университеті, Алматы, Қазақстан

E-mail: zhaina.kassym@gmail.com. ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7004-3864>.

Аннотация. Бұл мақалада жаһандық әлемге кірігу барысында ұлттық бірегейлікті сақтау және мәдени құндылықтарды насихаттау қажеттігі талқыланады. Жаһандану үрдісінде сыртқы ортамен табысты өзара әрекеттесу мемлекеттіліктің орнығуындағы өзіндік логикалық даму болып табылады. Сондықтан мәдениетаралық коммуникативті күзіреттіліктің нақты элементтерін меңгерген педагогтың қажеттілігі маңызды. Дегенмен, бүкіл әлемге тараған мәдени стандарттау ұлттық бірегейлік ретінде қарама-қарсы құбылысқа қызығушылықты арттырды. Мақалада ұлттық сана мен ұлттық тәрбиені қазіргі әлемнің көпмәдениеттілігіне қатыстыра отырып, дамыту мен сақтаудың өзектілігі айтылған. Бұл мақаланың мақсаты – ұлттық сана мен тәрбиеге қатысты теориялық білім қорына шолу жасау. Сонымен қатар, мақала мәдени, этникалық және тілдік әртүрлілікке негізделген қазақ болмысының негізі ретінде мәдени құндылықтардың маңыздылығына баса назар аударады. Көпмәдениеттілік, көші-қон деңгейінің өсуі және ұлттық-мәдени даулардың туындауы қағаздың өзектілігін анықтайды. Бұл мақала әртүрлі тиісті дереккөздер мен зерттеулерге негізделген. Бұл зерттеудің авторлары ұлттық бірегейлікті қалыптастыру нәліктен маңызды, ұлттық тәрбие мен ұлттық сананың рөлі қандай және мәдениетаралық күзіреттілікті қалай дамыту керек деген негізгі зерттеу сұрақтарына жауап іздейді.

Түйін сөздер: ұлт, ұлттық болмыс, мәдени жаһандану, мәдениетаралық коммуникация, ұлттық тәрбие, сана

©**К.Ж. Утева**¹, **А.С. Жармағамбетова**², **Г.К. Касымова**^{1*}, 2023

¹Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
Алматы, Казахстан;

²Университет имени Сулейман Демиреля, Каскелен, Казахстан.
E-mail: zhaina.kassym@gmail.com

ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ СОХРАНЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ В МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОММУНИКАЦИИ В ГЛОБАЛЬНОМ МИРЕ

Утева Кундыз — PhD докторант, Кафедра педагогики и психологии, КазНПУ им. Абая, Алматы, Казахстан

E-mail: uteeva.kundyz@mail.ru

Жармағамбетова Акмарал — магистр, Университет им. Сулеймана Демиреля, Каскелен, Алматы, Казахстан

E-mail: akmaralzha@gmail.com

Касымова Гулжайна — PhD, кафедра педагогики и психологии, КазНПУ им. Абая, Алматы, Казахстан

E-mail: zhaina.kassym@gmail.com. ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7004-3864>.

Аннотация. В данной статье рассматривается необходимость сохранения национальной идентичности и популяризации культурных ценностей при интеграции в глобальный мир. Успешное взаимодействие с внешней средой в происходящем процессе глобализации является своего рода логическим развитием в становлении государственности. Поэтому важна потребность в педагоге, компетентном в конкретных элементах межкультурной коммуникативной компетенции. Однако распространяющаяся по всему миру культурная стандартизация повысила интерес к такому противоположному явлению, как национальная идентичность. В статье утверждается актуальность развития и сохранения национального самосознания и национального образования при вовлечении в мультикультурализм современного мира. Целью данной статьи является обзор теоретической базы знаний о национальном самосознании и образовании. Кроме того, в статье подчеркивается важность культурных ценностей как основы казахской идентичности, основанной на культурном, этническом и языковом разнообразии. Мультикультурализм, растущие темпы миграции и возникновение национально-культурных споров определяют актуальность статьи. Эта статья опирается на множество соответствующих источников и исследований. Авторы данного исследования также ищут ответы на главный исследовательский вопрос: почему важно формировать национальную идентичность, какова роль национального образования и национального самосознания и как развивать межкультурную компетенцию.

Ключевые слова: нация, национальная идентичность, культурная глобализация, межкультурная коммуникация, национальное воспитание, самосознание.

Introduction

One of the duties of a nation is to love the motherland, to protect the country and land from external enemies, and to be very sensitive to the traditions of our ancestors. And duty is a concept of higher rationality, which includes such qualities as reason, feelings, will, conscience, honor, justice, truth, love, and contrasts them with contradictory phenomena in human life. Conceptualizations of the term “nation” may differ across disciplines, however, in common they all integrate, as Smith (1991) proposes, “human population sharing an historic territory, common myths and historical memories, a mass public culture, a common economy and common legal rights and duties for all members” (p. 15). The nation building policies of many countries across Central Asia are in the way of so called “nationalizing states”. The term first implemented by Roger Brubaker (1994) indicated ethnicization when designating policies and institutions defend the interests of the major ethnic group. Due to historical and cultural experience, the local population of Kazakhstan is diversified with its “multilayer and mixed identities” (Omelicheva, 2014). In this regard, indigenous population of a relatively young country was sensitive to raising national identity-related issues. The nation building process involved language issues accompanied with ethnic and civic nationalism (Burkhanov & Sharipova, 2014; Laruelle, 2014). Therefore, it was an urgent necessity to stimulate an interest in national customs, national education, the mother language and way of living. Kazakhstan possesses own distinct features in the area of cultural policy. As it was mentioned in the Concept of cultural policy of Kazakhstan (2014) the focus is on strengthening the national identity and unity of Kazakhstanis. The program outlined “spiritual renewal and popularization of values”. The point of citizenship is the foundation for preserving and enhancing national unity of Kazakhstani people. Accordingly, each member of multiethnic society inhabiting Kazakhstan has duty to strengthen the public wealth, that is, the material base of the state, to establish harmony in civil life, and to preserve national unity. Another spiritual movement in a new direction was realized in a project “Rouhani zhangyru” (2017) which mobilized the nation, in accordance with the modern trend. This initiative contributed to promoting the fundamental of country’s own national code and establishing national and cultural elements, historical knowledge, traditions and customs.

Research questions:

1. Why is it important to establish national identity?
2. What is the role of national education and national consciousness?
3. How to develop intercultural competence?

Establishing national identity. At the same time, the concept of national identity is not fixed and stable, but is changeable and dependent on the external environment. Therefore, Kazakhstani society cannot be isolated from the influence of the globalization process going on intensively. At this new level contradictions

arise between traditional and contemporary and as a result, cultural globalization and standardization often suppress the country's own traditional values, mixing up cultural roots in a world diversity. These transformations occurring worldwide doubt the established self-identification of individuals developed through time. In case the nation succeeds to adapt globalization to its own nature, it will benefit from the threatening phenomenon without loss of national identity. Although, the younger generation in Kazakhstan has fresh worldview, new perspectives on the future, and are more adaptable, however, they are sensitive to the current system of values. This is in line with Luo's (2019) argument that in current situation the area of educational studies has mainly focused on promoting a sense of national unity. Thereby, fostering a sense of national identity for the younger generation is a significant step.

National education and national consciousness. For the reasons discussed above the idea of national education (ulttyk tarbiye) of younger generation is becoming urgently important nowadays. National education implies spiritual values that have been historically formed and differentiated in terms of culture and literature, art and traditions, language and beliefs of the people which should inevitably go through instilling the sense of patriotism. The latter is not an innate biological characteristic of a person, but rather socially and historically formed. This feeling of love for the Motherland, as Connor (1993) notes, has significant impact on each individual of the community. Moreover, the scholar defines patriotism as "an emotional attachment to one's state or country and its political institutions" leading each individual to serve for political, cultural, and economic development of Motherland.

The models of national identities are divided into Western and non-Western models. While Western indicate national identity in the civic terms, non-Western implies a more ethnic conceptualization. A distinctive feature for non-Western models is the idea of placing the significance in the heart of national identity. Definitely it makes such model less inclusive and adaptable for outer environment. However, the course of Kazakhstani model is to rely on the world's best models of education processing through national code.

National consciousness (ulttyk sana sezim) is one of the main signs of a person's spiritual life as well. Knowing the mother tongue, paying attention to the history of the land and the country, and mastering the culture of the nation comes with the consciousness of the nation. Developing further the idea of national education in the local community is considered to be a crucial aspect in establishing nationhood.

The further future is based on solid understanding of terms "Homeland", "Native land", "Patriotism" firmly embedded in national consciousness, hereafter, the Kazakh language, as fundamental of historical knowledge and the Latin alphabet. The mother tongue is the important means of enhancing the national consciousness.

On the importance of intercultural competence. At the same time, as the process of globalization takes place the focus in language education shifts towards intercultural sensitivity. It emphasizes that nowadays people of diverse age category participate in various speech acts, and they are not bounded to communicate with speakers of their mother language. As a result, all individuals are representers transmitting world from various perspectives.

According to Ho (2009), it is essential to include intercultural communicative competence in the language teaching process since language and culture cannot be separated from one another. Truly, lack of cultural awareness can lead to major issues for learners, including discord, misunderstandings, and even communication disputes in cross-cultural settings. This demonstrates how understanding cultural norms and expectations are just as important for effective communication as language proficiency when dealing with individuals from different cultural backgrounds. Moreover, the formation of national identity is interconnected with language policies of educational institutions (Tollefson & Tsui, 2010). Therefore, one of the ultimate aims of teaching a foreign language is to generate interculturally competent individuals who will be cognizant of different cultures, able to behave appropriately while interacting with people from other cultures, and able to display an international attitude across cultures.

Therefore, in order to preserve the fundamental core of national identity some of its qualities need to be changed, modified. Some nations do create their own models and this modernization in Kazakhstani context implies a unique national development model different from Western. The idea of spiritual modernization means that despite allowing parts of our national identity's traits to alter, the underlying core of that identity will remain intact. As world experience shows, the economic, social prosperity and security of any state is closely related to the knowledge and intellectual resources of the people. In that regard intercultural scholars agree that while acquiring and processing new knowledge learners of today are supposed to be able to observe, listen, evaluate, analyze, interpret, and relate. The methods aimed to help students grasp their language, social skills, and cultural knowledge, are growing more popular. According to some scholars, culture-specific characteristics should be taken into account for effective communication since they are important and beneficial components of fruitful interethnic contact. Understanding the cultural distinctions between different countries aids in better understanding their behavior patterns that are significant to their culture. (Gut, 2017). Due to the geopolitical location of Kazakhstan has its unique philosophy with teaching cultural basics where tolerance and universal values and dialogs of cultures are being practiced. Moral and value orientation of individuals are the basis for the formation of a multicultural personality. It is fair to note that the creation of Assembly is one of the successful steps to ensure peaceful communication between traditional and liberal values.

With the entrance of Kazakhstan into Bologna Process the educational policy has shifted towards implementing diverse elements of bilingual education at schools. The paradigm that bases intercultural communication teaching on the ideas that "culture is the goal and language is the means" has a wide range of applications. The modern concept of a "New Type Lingual Person" has been developed by authorities which implied a tolerant multilingual individual (with three languages: Kazakh, Russian, and English), who shares universal human values.

Research results

National consciousness is one of the main signs of a person's spiritual life.

Knowing the mother tongue, paying attention to the history of the land and the country, and mastering the culture of the nation comes with the consciousness of the nation. A person who does not know his mother tongue cannot fully understand and appreciate the dignity of himself and his countrymen.

Table 1 – Content analysis on the study

Concepts	Research findings	Source
Nation	Human population sharing an historic territory, common myths and historical memories, a mass public culture, a common economy and common legal rights and duties for all members.	Connor (1993)
Nationalizing states	A process of ethnicization when designating policies and institutions defend the interests of the major ethnic group.	Brubaker (1994)
National identity	The formation of national identity is interconnected with language policies of educational institutions.	Tollefson & Tsui, (2010)
	In current situation the area of educational studies has mainly focused on promoting a sense of national unity. Thereby, fostering a sense of national identity for the younger generation is a significant step.	Luo (2019)
Patriotism	An emotional attachment to one's state or country and its political institutions.	Connor (1993)
	It is a collection of knowledge that has been passed down from generation to generation in the history of mankind. Those people who do not know their past history, they do not know the value of their nation.	The concept of "Eternal country" of Kazakhstan (2015)
	It is not an innate biological characteristic of a person, it is a socially, historically formed, feeling of love for the Motherland. It is manifested in service to the Motherland.	Prokhorov (2019)
National patriotism	It is the main spiritual wealth that keeps every person, every nation surrounded by national thinking ability, national customs and traditions. There is only one way to save the people as a nation. That way is to educate the young generation on the basis of national consciousness (especially before school and at school). The formation of national consciousness is directly related to the national education in the family since the birth of the child.	Shaldarbekova, (2019)
Intercultural Communicative competence	It is essential to include intercultural communicative competence in the language teaching process since language and culture cannot be separated from one another.	Ho (2009)
	Understanding the cultural distinctions between different countries aids in better understanding their behavior patterns that are significant to their culture.	Gut (2017)

Table 1 presents content analysis on concepts and research findings of different views of researchers in the last 2 decades. According to their studies, cultural importance and national identity delineate historical memories such as economy and common legal human rights about culture (Connor, 1993), interests of the major ethnic group (Brubaker, 1994), language policies (Tollefson & Tsui, 2010), significance of local culture (Luo, 2019), love to the motherland and patriotism (Connor, 1993;

Prokhorov, 2019), teaching national consciousness at the preschool age in schools, or even start education children in a family by parents (Shaldarbekova, 2019), inclusion of the intercultural competence in the language teaching process (Ho, 2009), respect and understanding others' culture and local traditions (Gut, 2017). So, it is important to include cultural aspects of a nation into a core curriculum of educational institutions as a separate subject for future mutual understanding of multinational environment as our society belong to global world (Kenzhebaeva et al., 2022). Meeting the demands of the current time should become one of the main principles of national education. The idea of national education arises from today's demand and vital necessity. The choice of the Kazakh country in the world space is a guarantee of the free life of every Kazakh (Nurzhayeva et al, 2021). Modern world offers different possibilities and opportunities to communicate instantly via mobile technologies and the Internet (Okenova et al., 2022; Pratama et al., 2022a). It is one of challenging tasks to develop skills of learners because our world is changing faster than ever before (Fikriyah et al., 2022; Pratama et al., 2022b). For that, it is clear that we will not lose if we rely on the world's best models of culture through education. Only then will we be able to raise a competitive young generation.

If there is no national education in the family, the formation of children as a national personality will be shaped by such negative education. The most basic means of forming national consciousness is the mother tongue. Civil agreement, national unity, which creates the virtue of patriotism for the multiethnic people of Kazakhstan. The duty of each nation inhabiting Kazakhstan to the state is to strengthen the public wealth, that is, the material base of the state, to establish harmony in life, civil harmony, and to preserve national unity. Inculcating the younger generation with patriotic education, which has been passed down from generation to generation in the history of mankind, is one of the pressing issues nowadays. In fact, the task of protecting the integrity of the country from internal and external forces is the task of educating young people in the spirit of patriotism. People who do not know their past do not know the value of their people, what they have experienced, what they have achieved today, the people sweated and suffered to create their history, went through narrow and slippery roads, protected their land and saved their country. When thinking about patriotic education, the first thing that comes to mind is the concept of motherland. Patriotism in the sense of showing respect to the motherland is a natural instinct characteristic of a human being, an indicator of feeling that determines his personal relationship, self-esteem, and support to his country, native land, language and culture, national values. The form and source of patriotism is the motherland, native land, nature, its riches, language, traditions, historical monuments, and national values of the native land. Factors influencing the formation of patriotism are national feeling, national pride, national consciousness, national good traditions, national duty, and unity. National feeling is the ability to love, sympathize with one's nation, appreciate national heritage while recognizing one's national representativeness. Every person should recognize and respect other nations with a sense of pride for his motherland and deep love for his

nation. National pride is a socio-psychological feeling that is formed on the basis of national material, social and cultural achievements and is enriched with leading national ideas and thoughts, associated with the history of the struggle for national freedom and political-social freedom (The concept of implementation of the national idea "Eternal country" in universities of Kazakhstan, 2015).

Conclusions

Being a country is an open road to the future. It is clear that if we learn to follow the open road to the future through national education, we will be no less than anyone else. The conclusion to be drawn from this is that we should understand the idea of national education as a duty to our ancestors – a debt and a duty to our successors. Improving the quality of the nation is not limited only to improving the purity of blood, it is also possible to achieve a high ideal by cultivating purity of spirit. And, for its ultimate purpose, the need for innovative in-depth education and the demand to demonstrate ability in the world of technology are essential.

According to the global practices shaping national identity of any country is based on a number of crucial indicators including mother language, religion, education. The latter plays a significant role as it promotes the idea of national unity, harmony and wellbeing. Because the perceptions of indigenous population are diverse and not stable the process of fostering national identity is complex and fluid. However, in the time of increasing globalization, integrating into world community involves mastering elements of intercultural competence as well. The latter is set by the necessity to engage with the global community where individuals are required skills for effective and appropriate communication. Nation building policy where preserving national identity goes in line with mastering elements of intercultural communication competence is the way to keep balance. In conclusion, developing a sense of national identity and preserving it along with acquiring intercultural competence approach might be of great use.

REFERENCES

- Brubaker R., 1994 — Citizenship and Nationhood in France and Germany. London, England: Harvard University Press. (in Eng.).
- Burkhanov A. & Sharipova D., 2014 — Kazakhstan's civic-national identity: Ambiguous policies and points of resistance. In: M. Y. Omelicheva (Ed.), Nationalism and identity construction in Central Asia, 21-35. London, Great Britain: Lexington Books. (in Eng.).
- Concept of cultural policy of the Republic of Kazakhstan, 2014 — (Accessed on 13.02.2023). Electronic resource URL: <https://adilet.zan.kz/eng/docs>. (in Eng.).
- Connor W., 1993 — Beyond reason: The nature of the ethnonational bond, *Ethnic and Racial Studies*, 16(3), 0141-9870/93/1603-373. (in Eng.).
- Fikriyah A., Kassymova, G.K., Nurbaiti N, & Retnawati H. 2022 — Use of technology in high school: A systematic review. *Challenges of Science*. Issue V, 2022, pp. 109-114. <https://doi.org/10.31643/2022.14>. (in Eng.).
- Gut A., Wilczewski M. & Gorbaniuk O., 2017 — Cultural Differences, Stereotypes and Communication Needs in Intercultural Communication in a Global Multicultural Environment. The Employees' Perspective. *Journal of Intercultural Communication*, 43. (in Eng.).
- Ho S.T.K., 2009 — Addressing culture in EFL classrooms: The challenge of shifting from a traditional to an intercultural stance. *Electronic journal of foreign language teaching*, 6(1), 63-76.
- Kenzhebaeva A.T., Sansyzbaeva D.B., Kasymova G.K., 2022 — Psihologo-pedagogicheskie

usloviia formirovaniia mezhdokulturnoikompetencii u studentov [Psychological and Pedagogical Conditions for the Formation of Intercultural Competence in Students] // Iasui universitetinin habarshysy. №1 (123). Pp.92–101. <https://doi.org/10.47526/2022-1/2664-0686.08>. (in Eng.).

Kontseptsiya realizatsii natsional'noy idei "Monggilik yel" v vuzakh Kazakhstana [The concept of implementation of the national idea "Eternal country" in universities of Kazakhstan]. Almaty: Abai KazNPU, 2015. - 22 p. (Accessed on 10.03.2022). Electronic resource URL: https://www.kaznpu.kz/docs/novosti/ins_ped_psih/conception_mangilik_el_russian.pdf. (in Kaz.).

Laruelle M., 2014 — The three discursive paradigms of state identity in Kazakhstan. In: M.Y. Omelicheva (Ed.), Nationalism and identity construction in Central Asia. Pp. 1–20. London, Great Britain: Lexington Books. (in Eng.).

Luo Ch., 2019 — Cultural identity and national unity education based on the perspective of intercultural interaction in college freshmen enrollment psychology. Revista de cercetare si interventie sociala, 66. Pp. 389–407. (in Eng.).

Nurzhayeva A.M., Aldabek N.A., Nadirova G.E., Saparbayeva N.B. & Svoikin K.B., 2021 — Impact of Textbook Reform on the Formation of Chinese National Identity. Integratsiya obrazovaniya. 25(1). Pp. 22–42. <https://doi.org/10.15507/1991-9468.102.025.202101.022-042>. (in Eng.).

Okenova B.B., Kenzhebayeva A.T., Galeh N.I.P Pratama, 2022 — Formation of students' intercultural competence through foreign films. Review. Challenges of Science. Issue V, 2022. Pp. 5–9. <https://doi.org/10.31643/2022.01>. (in Eng.).

Omelicheva M.Y., 2014 - Nationalism and Identity Construction in Central Asia. London: Lexington Books. (in Eng.).

Pratama H., Azman M.N.A., Vafazov F.R., Wijaya H., 2022a — Development of Augmented Reality as a Learning Medium for Recognition of Layers and Structures of the Earth. Challenges of Science. Issue V, 2022. Pp. 44–53. <https://doi.org/10.31643/2022.06>. (in Eng.).

Pratama, H., Azman, M., Zakaria, N., & Khairudin, M., 2022b — The effectiveness of the kit portable PLC on electrical motors course among vocational school students in Aceh, Indonesia. Kompleksnoe Ispolzovanie Mineralnogo Syra, 320(1). Pp. 75–87. <https://doi.org/10.31643/2022/6445.09>. (in Eng.).

Prokhorov I., 2022 — Oriyentiry dukhovnogo razvitiya / Kazakhstanskaya pravda [Landmarks of spiritual development / Kazakhstan truth]. – 03/18/2019. (Accessed on 03/12/2022). Elektronnyy resurs URL: <https://kazpravda.kz/n/orientiry-duhovnogo-razvitiya/>. (in Rus.).

Shaldarbekova A.B., 2019 — O sovremennom sostoyanii natsional'noy identichnosti v Respublike Kazakhstan: istoricheskiy aspekt [On the current state of national identity in the Republic of Kazakhstan: historical aspect]. № 2(18). (Accessed on 05.06.2022). Elektronnyy resurs URL: <https://edu.e-history.kz/ru/publications/view/1167>. (in Eng.).

Smith A.D., 1991 — National Identity. Reno, Nevada: University of Nevada Press. (in Eng.).

Tollefson J. & Tsui A., 2010 — Medium of instruction policies: Which Agenda? Whose Agenda? New York: Routledge. (in Eng.).

ЭКОНОМИКА–ЭКОНОМИКА– ECONOMICS

BULLETIN OF NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
ISSN 1991-3494
Volume 3. Number 403 (2023), 267-280
<https://doi.org/10.32014/2023.2518-1467.508>

UDC 339.142 (339.92)
SCSTI 06.61.33; 06.71.15

©A. Abdimomynova^{1*}, A. Zhaishylyk¹, V. Kim¹, E. Temirbekova¹,
A. Alibekova², 2023

¹Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Kazakhstan;

²Kyzylorda Open University, Kyzylorda, Kazakhstan.

E-mail: abdim.alma@mail.ru

ECONOMIC POTENTIAL OF THE REGION: STRUCTURAL FEATURES AND FORMATION OF PRIORITIES

Abdimomynova Almakul Shakirbekovna — Candidate of economics, Department of Economics and Management of the Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Kazakhstan

E-mail: abdim.alma@mail.ru, <https://www.orcid.org/0000-0002-2237-7699>;

Zhaishylyk Aidana Palybekkyzy — doctoral student of the Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Kazakhstan

E-mail: Aiko_93@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-3707-5482>;

Kim Venera Vladimirovna — Master of Economics, Senior lecturer of the Department of Economics and Management of the Korkyt Ata Kyzylorda University

E-mail: kim_venera_74@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0009-1758-8940>;

Temirbekova Elmira Temirbekovna — Master of Economics, Senior lecturer of the Department of Economics and Management of the Korkyt Ata Kyzylorda University

E-mail: e.temirbekovna@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-0252-3978>;

Alibekova Aigul Bekhozhayevna — Candidate of Economic Sciences, Senior Lecturer, Department of Socio-Economic Specialties, Kyzylorda Open University

E-mail: Aica81@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-0647-9484>.

Abstract. The region as a form of territorial organization of production is included in the single national market as a subsystem, the functioning of which depends on solving the problems of systemic integrity. As it is known, the concept of a system is based on the mutual connection and conditionality of the elements that form in the aggregate a certain whole with the method and forms of existence characteristic of it. Constantly changing macroeconomic conditions require the development of regional programs that contribute to the sustainable development of the regions of

Kazakhstan, which implies a balanced development of their economic, social and environmental subsystems. The search for a model for further economic development of the Republic of Kazakhstan is associated with the need to take into account the originality of the characteristics of the production potential, the unevenness of territorial location. The problem of more intensive use of favorable and limiting the action of negative regional factors, taking into account the peculiarities of the socio-economic situation in its regions acquires an important role, and improving the efficiency of the economy will depend on how they are solved problems in the regions of the country. Success must be achieved more at the expense of internal reserves and requires such multifaceted, long-term activities capable of effectively affecting all stages of the innovation process in the region. In this research approaches are laid out for assessing the use of economic potential and the degree of its impact on the economic indicators of the development of Kyzylorda region.

Keywords: region, economic potential, gross regional product, export potential, economic security of the region

©А. Абдимомынова^{1*}, А. Жайшылық¹, И. Ким¹, Э. Темирбекова¹,
А. Алибекова², 2023

¹Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан;

²Қызылорда ашық университеті, Қызылорда, Қазақстан.

E-mail: abdima@mail.ru

ӨНІРДІҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ӘЛЕУЕТІ: ҚҰРЫЛЫМДЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ ЖӘНЕ БАСЫМДЫҚТАРДЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Абдимомынова Алмакул Шакирбековна — экономика ғылымдарының кандидаты, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университетінің «Экономика және менеджмент» кафедрасы, Қызылорда қ., Қазақстан

E-mail: abdima@mail.ru, <https://www.orcid.org/0000-0002-2237-7699>;

Жайшылық Айдана Палыбекқызы — Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университетінің докторанты, Қызылорда, Қазақстан

E-mail: Aiko_93@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-3707-5482>;

Ким Венера Владимировна — экономика ғылымдарының магистрі, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университетінің «Экономика және менеджмент» кафедрасының аға оқытушысы

E-mail: kim_venera_74@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0009-1758-8940>;

Темирбекова Эльмира Темирбекқызы — экономика магистрі, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университетінің «Экономика және менеджмент» кафедрасының аға оқытушысы

E-mail: e.temirbekovna@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-0252-3978>;

Алибекова Айгүл Бекхожайқызы — э.ғ.к., Қызылорда ашық университеті «Әлеуметтік-экономикалық мамандықтар» кафедрасының аға оқытушысы

E-mail: Aica81@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-0647-9484>.

Аннотация. Өңір өндірісті аумақтық ұйымдастыру нысаны ретінде бірыңғай ұлттық нарыққа енгізілген, оның жұмыс істеуі жүйелік тұтастық проблемаларын шешумен байланысты. Жүйе ұғымы өзіне тән өмір сүру тәсілі мен формаларымен бірге белгілі біртұтас элементтердің өзара байланысы

мен шарттылығына негізделген. Үнемі өзгеріп отыратын макроэкономикалық жағдайлар Қазақстан өңірлерінің орнықты дамуына ықпал ететін өңірлік бағдарламаларды әзірлеуді талап етеді, бұл олардың экономикалық, әлеуметтік және экологиялық кіші жүйелерінің теңгерімді дамуын білдіреді. Қазақстан Республикасының экономикалық даму моделін қалыптастыру өндірістік әлеует сипаттамаларының өзіндік ерекшелігін, аумақтық орналасуының әркелкілігін ескеру қажеттілігімен байланысты. Қолайлы жағдайларды неғұрлым қарқынды пайдалану және оның аймақтарындағы әлеуметтік-экономикалық жағдайдың ерекшеліктерін ескере отырып, теріс аймақтық факторлардың әсерін шектеу мәселесі маңызды рөл атқарады және экономиканың тиімділігін арттыру ел аймақтарындағы проблемалардың қалай шешілетініне байланысты болады. Табысқа көбінесе ішкі резервтер есебінен қол жеткізілуі тиіс және өңірдегі инновациялық процестің барлық кезеңдеріне тиімді әсер ете алатын осындай көп қырлы, ұзақ мерзімді қызметті талап етеді. Осы зерттеуде Қызылорда облысының экономикалық даму көрсеткіштеріне экономикалық әлеуеттің пайдаланылуын және оның әсер ету дәрежесін бағалау тәсілдері баяндалған.

Түйін сөздер: өңір, экономикалық әлеует, жалпы өңірлік өнім, экспорттық әлеует, өңірдің экономикалық қауіпсіздігі

©А. Абдимомынова^{1*}, А. Жайшылық¹, И. Ким¹, Э. Темирбекова¹,
А. Алибекова², 2023

¹Қызылординский университет имени Коркыт Ата, Кызылорда, Казахстан;

²Қызылординский открытый университет, Кызылорда, Казахстан.

E-mail: *abdim.alma@mail.ru*

ЭКОНОМИЧЕСКИЙ ПОТЕНЦИАЛ РЕГИОНА: СТРУКТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ И ФОРМИРОВАНИЕ ПРИОРИТЕТОВ

Абдимомынова Алмакуль Шакирбековна — кандидат экономических наук, кафедра экономики и менеджмента Кызылординского университета имени Коркыт Ата, Кызылорда, Казахстан
E-mail: *abdim.alma@mail.ru*, <https://www.orcid.org/0000-0002-2237-7699>;

Жайшылық Айдана Палыбекқызы — докторант Кызылординского университета имени Коркыт Ата, Кызылорда, Казахстан
E-mail: *Aiko_93@mail.ru*, <https://orcid.org/0000-0002-3707-5482>;

Ким Венера Владимировна — магистр экономики, старший преподаватель кафедры экономики и менеджмента Кызылординского университета имени Коркыт Ата
E-mail: *kim_venera_74@mail.ru*, <https://orcid.org/0009-0009-1758-8940>;

Темирбекова Эльмира Темирбековна — магистр экономики, старший преподаватель кафедры экономики и менеджмента Кызылординского университета имени Коркыт Ата
E-mail: *e.temirbekovna@gmail.com*, <https://orcid.org/0000-0002-0252-3978>;

Алибекова Айгуль Бехожаевна — кандидат экономических наук, старший преподаватель кафедры социально-экономических специальностей, Кызылординский открытый университет
E-mail: *Aica81@mail.ru*, <https://orcid.org/0000-0002-0647-9484>.

Аннотация. Регион как форма территориальной организации производства включен в единый национальный рынок как подсистема, функционирование

которой зависит от решения проблем системной целостности. Как известно, понятие системы основано на взаимной связи и обусловленности элементов, образующих в совокупности определенное целое с характерными для него способом и формами существования. Постоянно меняющиеся макроэкономические условия требуют разработки региональных программ, способствующих устойчивому развитию регионов Казахстана, что подразумевает сбалансированное развитие их экономической, социальной и экологической подсистем. Поиск модели дальнейшего экономического развития Республики Казахстан связан с необходимостью учета своеобразия характеристик производственного потенциала, неравномерности территориального расположения. Проблема более интенсивного использования благоприятных и ограничения действия негативных региональных факторов с учетом особенностей социально-экономической ситуации в ее регионах приобретает важную роль, и повышение эффективности экономики будет зависеть от того, как будут решаться проблемы в регионах страны. Успех должен достигаться в большей степени за счет внутренних резервов и требует такой многогранной, долгосрочной деятельности, способной эффективно влиять на все этапы инновационного процесса в регионе. В данном исследовании изложены подходы к оценке использования экономического потенциала и степени его влияния на экономические показатели развития Кызылординской области.

Ключевые слова: регион, экономический потенциал, валовой региональный продукт, экспортный потенциал, экономическая безопасность региона

Introduction

The region as a market and a system of national economy with specific and global interests, interrelated goals are characterized by the dialectics of the general and the separate. The unity of the general and the separate objectively presupposes the possibility of internal contradictions between them and, moreover, the absence of such contradictions means the absence of movement, development. The Basic Economic Law determining the internal unity of production and consumption contains contradictions associated with the justification of the proportions between consumption and accumulation with the natural differentiation of the standard of living in individual regions. Satisfaction of the needs of the population is not only due to local production, but also due to the import of products from other areas. The dependence of the region on external relations in the line of production and non-production consumption is as stronger as higher the level of territorial division of labor. In this sense, the implementation of the basic economic law in terms of the growth of consumption of material goods is associated with the development of a single national complex, the direction of action of which coincides with the direction of action of the laws of rational functioning of the system as a whole (Alshanov, 2004).

Today the regions of the Republic of Kazakhstan are under pressure from a number of internal and external factors. The world market also contributes presenting demand

only for certain types of raw materials, mainly fuel and energy. As a result if in the raw material regions there is stabilization and even some growth, then the regions of the republic developed in the past, provided with highly qualified personnel and high population density, have experienced a deep decline in production and are slowly moving towards growth. Differences between regions in terms of the standard of living of the population are also growing, which causes social tension and affects interethnic relations. All these phenomena, as well as the huge scale of the territory, the diversity of natural and climatic conditions and other factors necessitate the realization of the inherent opportunities and the formation of a strong regional policy, both from the center and regional state structures.

Kyzylorda region has always attracted increased attention for researchers. This is due to the fact that the region belongs to the regions of environmental disaster, is located in the vicinity of the Baikonur cosmodrome, has a certain resource potential to strengthen the place of the republic on the world stage, etc.

The economy of Kyzylorda region is one of the smallest (GRP per capita) regions of the country. The growth rate of the region has almost always had negative values.

The role of the region is most significant in the formation of gross value added (GVA) of the extractive sector, transport and the social bloc (public administration, education and health). In manufacturing, the region's share of the country's GVA is negligible in all industries. Imports of the region are small, in the manufacturing industry it mainly consists of machinery and ore.

The region was a net exporter, due to the export of oil and uranium to China. Despite the decline in exports of the extractive sector by almost 90% in 5 years, the region is still characterized by low diversification.

At the same time, the region has an extremely low "complexity" of the export basket (the last place among the regions), which is based on rice, salt, sand, uranium and fish fillet. The growth of exports in 2021–2022 was due to an increase in the supply of oil and petroleum products to Asian countries, precious metals to Russia and Canada.

Materials and research methods

The study of scientific literature showed that the economic or socio-economic potential is understood as the total characteristic of resource opportunities in a particular field of management.

In the economic dictionary, "economic potential" is defined as a totality, the possibility of the national economy as a whole and a separate economic region of the state to create a certain amount of consumer values at a given level of development of the productive forces of society and the effectiveness of their use Raizberg B.A. etc. (Raizberg, 2007). But a number of other scientists considered the concept of economic potential in a narrow sense. Under economic potential Krasovsky V. understands only its investment complex (Krasovsky, 2011). Other authors Akberdin R.Z. understands as sectoral or other proportions of reproduction and their functional relationships (Akberdin, 2001).

Bulatov A.S. notes that the functioning of national economies and the entire world economy is based on economic resources, i.e. factors of production. These include:

natural and labor resources, capital in the form of real capital in the form of means of production or financial in monetary form, entrepreneurial, as well as scientific resources - scientific and technical, information knowledge (Bulatov, 2000).

Meanwhile it is necessary to agree with the Kazakh authors on the issue that in the economic literature, firstly, there are several approaches to the definition of the concept of economic potential, and secondly, with the fact that they poorly reflect regional aspects (Baymuratov et al., 1999). Thus, according to Kazakhstani scientists, the most acceptable approach of Veselovsky M.Y. is the most acceptable for the conditions of the studied region and the stage of economic development (Veselovsky, 2015). A significant addition to the definition of the essence and content of economic potential is the definition given by *Kadochnikov S.*, which takes into account the degree of use of the available economic and production potential (*Kadochnikov, 2013*).

Collectively economic resources form the potential of either the national economy, the region of the world or the entire world economy. In this sense, it is necessary to agree with the approach of Tazhieva Z.D., who notes that "economic potential is a synthetic concept that characterizes the development of economic productive forces and economic relations and consists of some aggregate potential depending on the level of economic entities under consideration which in turn, is determined by such features of production systems as the scale and nature of activity" (Tazhieva, 2003). Thus, we can say that the concept of "economic potential" in economic science included factors of production (natural and climatic, fixed assets, labor resources) in quantitative and qualitative assessment.

Based on the above research, scientists who have studied this phenomenon, we distinguish the following three blocks as the main elements:

- quantity and quality of natural resources. The "Natural Resources" block combines indicators and indicators that characterize: the availability of natural resources in the region, belonging to the components of nature: forest, water, minerals and others, their use in the material and intangible sphere, ecological and economic characteristics of the exploitation of natural resources;

- quantity and quality of labor resources. The block "Labor resources" includes indicators characterizing the social and demographic state of the population: the number and composition, location and movement of the population of the region; indicators that determine the patterns of population development, which include indicators of reproduction and migration, unemployment and labor productivity, nominal and real wages of one employee; the structure of consumer incomes and expenditures of the population; the state of education, science, culture and health;

- the level of use of production potential. The level of use of production potential includes indicators characterizing the state of fixed capital: fixed assets of economic sectors, production capacities, the volume of capital investments, etc., which give a comprehensive description of the technical and technological level of production. How rationally selected and connected to the system and used elements of economic nature: resources, property, personnel, money, scientific achievements, as well as defined, and the need for them to achieve and develop economically significant

results for society is satisfied, the analysis of the economic potential of the Kyzylorda region will show.

We have also calculated the Herfindahl-Hirschman index for the concentration of exports of the Kyzylorda region. The Herfindahl-Hirschman index is an indicator of the level of monopolization of the market, defined as the sum of squares of the percentage shares of the market occupied by each of its participants. It is assumed that the greater the share of the enterprise's products in the industry, the greater the potential for the emergence of a monopoly. When calculating the index, all businesses are ranked by specific gravity from highest to lowest (Hirschman, 2011):

$$HHI = S_1^2 + S_2^2 + \dots + S_n^2$$

as: S_i — market share of the i -th firm, n - the number of firms in the market.

Thus, it is proved that the region has a low level of export diversification, and the Herfindahl-Hirschman index tends to decrease.

Results and discussion

In 2022 year the GRP of Kyzylorda region amounted to 1.8 trillion tenge. The region is on the 15th place in terms of indicator among the regions of Kazakhstan (3.1 % of GDP). The average annual growth rate was 3 % over the past 5 years.

When recalculated per capita the region ranked 13th with a value equal to 2.3 million tenge per person, which is 1.7 times less than the republican indicator. If for 5 years the average republican indicator increased by 38 %, then in the Kyzylorda region it grew by 41 % (Figure 2).

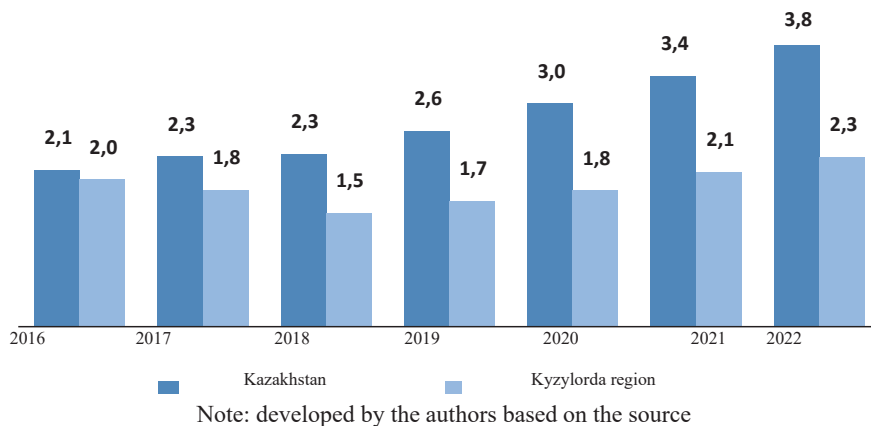

Figure 2 - GRP per capita, million tenge

In 2022 in the structure of GRP of the region, services amounted to 45.6 % or 833.8 billion tenge.

The share of the region in the GVA of the branches of the Republic of Kazakhstan exceeds its share in the GDP of the Republic of Kazakhstan in 5 industries. The largest

share falls on the mining sector of the Republic of Kazakhstan – 5 %. Also the region occupies a relatively high share in the transport and warehousing industry, as well as in areas with significant state participation (public administration, education and healthcare).

The region is in the top 3 in the country for the production of 6 goods, including 1st place in the production of food salt (98 % of the country's production), rice (95 %), salt and sodium chloride (73 %) (Table 1).

Table 1. Goods for the production of which Kyzylorda region is in the top 3 in the country, in physical terms, 2022

Product	Production in the region	Production in Kazakhstan	Part area	Region place
Iodized salt, tons	249 476,00	253 647,00	98 %	1
Food salt, tons	49 476,00	261 614,00	95 %	1
Rice half-collapsed or completely collapsed or peeled, or split, tons	134 271,00	144 223,00	93 %	1
Pure sodium salt and chloride, seawater, tons	734 930,00	1 012 098,00	73 %	1
Construction prefabricated concrete structures, tons	168 659,00	1 040 274,00	16 %	2
crude oil (natural mixture of carbohydrate genera), including oil derived from bituminous minerals, thousand tons	5 564,50	78 615,40	7 %	3

Note – Compiled by the authors based on the source

The region's trade turnover with partner countries amounted to \$633.4 million US dollars in 2022 years, which is 30.3 % lower compared to the previous year. In comparison with 2016 year, external trade decreased by 88.5 % (6 times) (Regions of Kazakhstan. Statistical collection, 2022)

Exports decreased by 31.6% over the year, imports decreased by 26.6 %. At the same time the region was still a net exporter: exports (71.8 % of turnover) had a share of imports (28.2 %) of the region. In general, exports amount to 455 million US dollars, imports — 177 million US dollars.

The main export commodity of the region in 2022 was crude oil and natural gas, exported was 328 million US dollars (72 % of total exports). The main trading partner: China in the second place - precious base metals and non-ferrous metals, total was exported in the amount of 38.8 million US dollars (8.5 % of total exports). The main markets for these products: Canada, Russia and France. The region's largest export partner was China, which accounted for 72.3 % (\$329 million) of the region's exports, the main commodity exported for \$328 million US dollars – crude oil (Table. 2).

Table 2. Exports of Kyzylorda region by the main importing countries (more than 5 %) and main export goods, 2022

Country	Exports, mln. US dollars	Part	Main export goods	Export, mln. US dollars
Russia	52,0	22,0 %	milk and cream, non-condensed and without added sugar	9,3
			waste and other scrap	7,9
			rape seeds, or colza	3,2
Afghanistan	38,1	16,1 %	wheat flour or wheat-rust flour	29,5
			other wheat and olives	4,6
			flax seeds, crushed or uncoiled	1,8
China	35,2	14,9 %	rapeseed oil	13,9
			cake from rapeseed or colza seeds	8,9
			other wheat and olives	6,4
Uzbekistan	25,1	10,6 %	other wheat and olives	20,1
			sunflower seeds	1,1
			wheat waste	1,0
Iran	17,4	7,3 %	other barley	17,3
			other wheat and olives	0
Belgium	15,1	6,4 %	flax seeds, crushed or uncoiled	15,1
Poland	14,7	6,2 %	flax seeds, crushed or uncoiled	12,6
			other wheat and olives	1,2
			mustard seeds	0,4

Note – Compiled by the authors based on the source

According to tax payments the main enterprise of the manufacturing industry in 2022 was LP «SKZ-U» which was engaged in the production of other basic inorganic chemicals. This enterprise accounted for 2.0 % of tax payments of manufacturing enterprises.

In the second place is LP «CNEC» which was engaged in geological exploration and surveys.

According to the size of the enterprises the top 10 enterprises of the sector consisted of 4 large, 2 medium and 4 small. 2 of them are exporters mainly large enterprises (Table 3.)

Table 3. Top 10 manufacturing enterprises in Kyzylorda region by tax payments, 2022

Enterprise	Part	Branch	Size	Exporter
LP «SKZ-U»	2,0 %	Production of other major inorganic- Chemical Chemistry	Large (251–500)	-
LP «CNEC»	1,1 %	Geological exploration and surveys	Large (251–500)	-
LP «Novomet-Kazakhstan»	1,1 %	Repair of machines and equipment	Small (51–100)	-
JSC "Araltuz"	1,1 %	Salt production	Large (251–500)	+
LP «Nai-Mir»	0,5 %	Production of flour milling products cereal industry	Small (51–100)	-

LP «PetroleumTechnology»	0,4 %	Repair of machinesand equipment	Average (101–150)	-
LP "MAGZHAN and K"	0,4 %	Rice cultivation	Large (251–500)	+
LP «DPS KYZY-LORDA»	0,3 %	Technical services in the field of mining industrial	Small (51–00)	-
LP «Hezhuba Company ShielyTsement»	0,3 %	Production of cements including clinkers	Average (201–250)	-
LP «HuaYu International in Kyzylorda»	0,3 %	Organic chemistry	Small (21–30)	-

Note - Compiled by the authors based on the source

A special place in the region is given to the support and development of manufacturing enterprises. Among the measures various methods of financing and lending can be noted. So in 2021–2022 years financing from the Fund for Economic and Social Development of the Kyzylorda FEZ allowed to resume the activities of idle enterprises: JSC "Kyzylordarismash", shoe factory, poultry farm and JSC CHP after the accident. Simplification of the credit activities of financial institutions made it possible to accelerate the development of such enterprises as JV "Aman-Er", "Kyzylordaagroremmash", JSC "Bereke-nan", producing export-oriented and import-replacing goods, as well as the emergence of such enterprises as the rice production plant "Syr Marzhan - Export" of LP "Yaksart" (produced in South Korea) with the output of high-quality rice corresponding to world standards – 72 %, wine - vodka of LP "Genres" with a capacity of 300 thousand dollars a year, mini refinery "Credos", etc.

In order to use effectively objects of state ownership, real support for entities engaged in production activities, work is underway to transfer objects to small businesses with the condition of using them for production purposes. As of January 1, 2005, 4818 small business entities - legal entities were registered in the region, 4268 of which are operating. The number of farms in the region is 2181 units, and the number of people employed in them is 10.3 thousand people (Socio-economic development of Kyzylorda region, 2022).

On the scale of the republic the share of the region during this period increased from 1.67 to 2.0, despite the flow of capital to the oil and gas sector which caused a decrease in the number of agricultural formations.

A special place in the characteristic of the potential of the region's economy belongs to the quality and structure of the market infrastructure of social and production infrastructure facilities. Among them the transport industry stands out. Road transport enterprises of the region are mainly demonopolized, structural transformations have been completed, and thus a competitive environment has been created in the region. The structure of the transport infrastructure is such that urban and road transport occupy leading positions in it as well as air transport.

It should be noted that the industrial transformation of the region caused an increase in the number of transport organizations serving the region at the level of republican significance which cannot be stated at the regional level.

In 2022 the region exported 10 goods with an identified comparative advantage (with the RCA index > 1). The region occupied the largest shares in the export of rice, fish fillet and salt (Table 4).

Table 4. Goods for which Kyzylorda region has high indicators on the index "Country identified comparative advantage", 2022

HS	Name	Export of Kyzylorda region, thousand US dollars	RCA	Share in export of RK, %
100640	Crushed rice (rice-cut)	6 869,4	128,5	100 %
250100	Salt (including table salt and denatured) and chloride sodium pure	14 185,3	127,8	99 %
100630	Semi-collapsed or fully collapsed rice	14 540,1	119,5	93 %
284190	Other salts of ox metallic or peroxometallic acid	2 222,0	79,4	62 %
030389	Other frozen fish	1 665,1	26,1	20 %
030489	Fish fillet ice cream	7 104,6	25,5	20 %
271112	Propane liquefied	11 134,1	3,3	3 %
284410	Natural uranium	38 880,3	3,2	3 %
271119	Liquefied petroleum gases	1 362,5	3,2	2 %
252329	Portland cement other	1 891,0	2,9	2 %

Note - Compiled by the authors based on the source

The potential for export of goods of the metallurgical industry with high identified comparative advantages to priority export areas is \$ 39.7 million US dollars [Abdimomynova, 2018].

According to our calculations, with the ratio of exports to the region's production volumes was 0,4; while the same indicator for the Republic of Kazakhstan was equal to 0,5. This indicates that the manufacturing industry of the region is less focused on the foreign market.

In 2022 the region had a low level of export diversification. The Herfindahl-Hirschman index fell for 6 years (Table 5).

Table 5. Concentration of exports in Kyzylorda region

	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Herfindahl-Hirschman Index	0,9636	0,9518	0,8435	0,8038	0,6690	0,6303	0,5
Calculations at the level of 6 signs of HS							
Share of the 5 most exported products	99,7%	99,4%	99,1%	98,2 %	97,5 %	95,3 %	45 %
Share of the 10 most exported products	99,8%	99,9%	99,9%	99,7 %	99,5 %	99,2 %	57 %
Share of the 20 most exported products	99,9%	100%	100%	100 %	99,9 %	99,8 %	70 %
The number of goods whose export volume exceeds 1 million US dollars	9	8	8	8	8	10	10
Number of goods whose export volume 10 million US dollars	3	5	3	3	4	5	5

Note – Compiled by the authors based on the source

The shares of the 5th, 10th and 20 most exported goods amounted to 45 %, 57 % and 70 %, respectively. For all three indicators there is a decrease in values for 6 years.

The number of goods with an export volume of more than 1 million US dollars grew from 9 million to 10 in 6 years while with a volume of goods of 10 million US dollars – from 3 to 5.

Conclusions

On the basis of the economic indicators of the region the authors made a calculation on the sufficiency and security of the region for the production of food and non-food products: Stage I - imported goods; Stage II – non-recyclable goods; III stage — insufficiently produced goods.

According to the results of the calculation, we came to the conclusion that the region today will not be able to provide the population with essential goods, which means that there is a weak provision of food and even economic security.

For example, sunflower oil, per capita norms of food consumption (per person) (n/a) – 12 kg per year; own production: no; deficit – 100 %. Also for such types of products as butter with general production – 0.9 %; deficit - 99.1 %; with the general production of eggs – 4 %; deficit is – 96 %; poultry meat and sausages – 0.3 %/ 99.7 %. And such types of essential products: sugar, wheat flour, pasta, sour cream, buckwheat, tea, canned meat and fish, etc. there is no own production, and the deficit is 100 %. To fully cover the residents of the Kyzylorda region with these products, it is necessary to have workshops, mini-plants, projects – 17.3; with the attraction of investments in the amount of 476.2 million tenge, 63,145 heads of large cattle are required per year.

On non-produced and import non-food goods as washing powder, toilet paper, soap is not own production, and the deficit is – 100 %.

According to the III stage — insufficiently produced non-food products of its own (regional) production for such types of goods as a duvet cover, sheet, pillow case, pillow, mattress, etc. there is also no production and the deficit is – 100 %. For full coverage of residents of Kyzylorda region with these products, workshops, mini-plants, projects are needed — 4,870; with the attraction of investments in the amount of 22,762.6 million tenge.

According to the methodology the process of import substitution of imported goods can be carried out in three ways:

1. Import substitution at the expense of exporters. This way is the most possible, as exporting producers will expand production and work on the local market. Thus, there is no need to create new productions. But this method contradicts our goal of developing and promoting exports, there is a risk of redirecting export supplies within the country.

Analysis of import and export data showed that in the country for 577 imported goods, at the same time there is an export at a low price, where imported goods are valued higher than exports for the last relevant period. In these categories, 1227 small enterprises, 16 medium and 12 large business representatives are covered, which, against the background of data, are engaged in activities for these 368 types of goods.

We are faced with the task of gathering potential counterparties, that is, importers and exporters of these goods and discussing further cooperation.

2. Import substitution at the expense of local producers. After analyzing the enterprises-producers of the Kyzylorda region and comparing their OKED with the codes of imported goods of the HS, a list of 366 goods that can be imported by local producers, including exporters, were determined. The number of registered entrepreneurs in these industries is 1937 enterprises. The potential growth in the volume of production of local enterprises-producers due to import substitution according to these 366 goods is 613 thousand tons out of 1.8 million tons of national goods.

3. Import substitution through the creation of new industries. A list of 474 goods that are imported and not produced in Kyzylorda region has been formed. The production of these types of goods will be a promising direction for the opening of new industries. The volume of imports for these goods is 96 thousand tons. This year, the State Program of Industrial and Innovative Development was launched, it is proposed to make proposals for the construction of the production of goods that will replace goods imported into the region from abroad (the largest in cost). However, before forming a proposal, it is necessary to conduct proper marketing research which will include the requirements of current importers to the quality of the goods produced.

The study made it possible to identify the main directions of increasing the volume of exports of the region. This approach made it possible to allocate real resources on which a bet could be made. To do this, 3 main groups of factors were taken into account, through which it is possible to realize the potential opportunities for export, and then economic growth in the Kyzylorda region. These groups include well-known factors in the literature and practice: economic-geographical and natural-climatic nature; scientific and technical nature and historically developed character. The choice of these factors is due to the fact that they, in our opinion, they are acceptable to the region. This means that the region can, giving primacy to a particular factor, have several options for increasing export potential and thereby provide different economic indicators of the region's growth.

REFERENCES

- Alshanov R.A., 2004 — *Alshanov R.A.* Kazakhstan in the world market of mineral resources: problems and ways to solve them. - Almaty, 2004. - 220 p.
- Abdimomynova A., 2018 — *Abdimomynova A.* Factors for the development of the export potential of the region: the possibilities of the mineral resource complex and the infrastructure sector // *Academy of Strategic Management*, 2018, 17(3). Pp. 1–11.
- Akberdin R.Z., 2001 — *Akberdin R.Z.* The essence of economics. - M., 2001. - p. 32.
- Bulatova A.S., 2000 — *Bulatova A.S.* World Economy: Textbook / Edited by prof. Bulatova A.S. - M.: Lawyer, 2000. - 734 p.
- Baymuratov U.B., Syzdykov Zh.N., 1999 — *Baymuratov U.B., Syzdykov Zh.N.* Analysis of the economic potential of the Kyzylorda region. - Almaty, 1999. - № 3. Pp.15–19.
- Bibliothèque nationale de France Albert O.Hirschman // BNF Identifier (French): Open Data Platform - 2011.
- Veselovsky M.Yu., 2015 — *Veselovsky M.Yu.* Regional Development Strategy in the New Real

Economy // Mediterranean Journal of Social Sciences, MCSER, Rome-Italy, Volume 6, № 56. P. 2. September 2015.

Krasovsky V., 2011 — *Krasovsky V.* Economic potential: reserves and returns. / Questions of Economics. - 2011. - № 2. – Pp. 88–98.

Kadochnikov S., 2013 — *Kadochnikov S.* Influence of kindred diversity of exports on the economic development of Russian regions//Voprosy ekonomiki. 2013; (9). Pp.28–149.

Tazhieva Z.D., 2003 — *Tazhieva Z.D.* Development of the organizational and technological potential of the enterprise (on the example of the light industry of the Republic of Kazakhstan): Abstract of the thesis. sand. economy Sciences: 08.00.05. University of Turan. - Almaty, 2003. - 27 p.

Regions of Kazakhstan. Statistical collection. // www. stat. government kz Social and economic development of the Kyzylorda region. Statistical collection. // www. stat. kz government

Raizberg B.A., Lozovsky L.Sh., Starodubtseva E.B., 2007 — *Raizberg B.A., Lozovsky L.Sh., Starodubtseva E.B.* Modern economic dictionary. – M.: INFRA-M, 2007. – 496 p. Alshanov R.A. Kazakhstan in the world market of mineral resources: problems and ways to solve them. - Almaty, 2004. - 220 p.

BULLETIN OF NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
ISSN 1991-3494
Volume 3. Number 403 (2023), 281-297
<https://doi.org/10.32014/2023.2518-1467.509>

МРПТИ 06.77.73
УДК 331.45

© **Sh. Abikenova¹, A. Koval^{1,2*}, L. Shayakhmetova^{1,3}, A. Bekmagambetov¹,
Sh. Aitimova¹, 2023**

¹Republican Research Institute for Labor Protection of the Ministry of Labor and
Social Protection of the Population of the Republic of Kazakhstan;

²A. Baitursynov Kostanay regional university, Kostanay, Kazakhstan;

³Alikhan Bokeikhan University, Semey, Kazakhstan.

E-mail: *koval_an@rambler.ru*

MODERN WORKING CONDITIONS, THE LEVEL OF OCCUPATIONAL INJURIES BASED ON NATIONAL STATISTICS AND OTHER SOURCES OF INFORMATION

Abstract. The article provides an analysis of the trends of the labor market over the past three years and their impact on the prevailing working conditions in the manufacturing sector, including the agro-industrial complex of Kazakhstan. The description of a number of methods based on statistical information on safety, labor protection and the level of occupational injuries is carried out, key indicators are identified, forms of reporting data of official statistics are presented, existing approaches to the analysis of the information obtained, the availability of the current information system within the framework of the implementation of the RNIOT program O.1062 IRN BR 18674262 "System modeling of the processes of formation and implementation of statistical observations on the state of labor protection in the Republic of Kazakhstan". Based on the analysis conducted, characteristic trends have been identified in the organization of statistical observations on the occupational safety and health system in the country's economy and its key sectors, including agriculture, which has a high level of risk for workers. Recommendations have been formulated to adjust the existing approach to statistical assessment of working conditions and the recorded data on occupational injuries and occupational diseases to enhance their objectivity. It is recommended to supplement quantitative methods of analysis with qualitative methods in order to address contradictions within the employee-employer-state system, including sociological and expert surveys involving the public and trade unions, which enable the identification of data on risks, the actual level of injuries, and occupational diseases. Reducing the level of occupational injuries is one of the most relevant tasks of modern society in

the context of socio-economic consequences for all stakeholders, particularly the employee-employer relationship.

Keywords: labor market, labor safety and health, working conditions, injuries, occupational diseases, monitoring, victims at work, group accident, injury rates, statistical observations, methods and forms of

© Ш.К. Абикенова¹, А.П. Коваль^{1,2*}, Л.М. Шаяхметова^{1,3},
А.Б. Бекмагамбетов¹, Ш.Т. Айтимова¹, 2023

¹Қазақстан Республикасы Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігінің Еңбекті қорғау жөніндегі республикалық ғылыми-зерттеу институты, Астана, Қазақстан;

²А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті,
Қостанай, Қазақстан;

³Alikhan Bokeikhan University, Семей, Қазақстан.

E-mail: *koval_an@rambler.ru*

ҚАЗІРГІ ЕҢБЕК ЖАҒДАЙЛАРЫ, ҰЛТТЫҚ СТАТИСТИКА ДЕРЕКТЕРІ ЖӘНЕ БАСҚА ДА АҚПАРАТ КӨЗДЕРІ НЕГІЗІНДЕ ӨНДІРІСТІК ЖАРАҚАТТАНУ ДЕҢГЕЙІ

Аннотация. Мақалада соңғы үш жылдағы еңбек нарығының үрдістеріне және оның өндірістік сектордағы, оның ішінде Қазақстанның АӨК-дегі қалыптасқан еңбек жағдайларына әсері талданды. Еңбек қауіпсіздігі, еңбекті қорғау және өндірістік жарақаттану деңгейі бойынша статистикалық ақпарат негізінде бірқатар әдістемелердің сипаттамасы орындалды, негізгі көрсеткіштер мен индикаторлар, ресми статистиканың есепті деректерінің нысандары анықталды, алынған мәліметтерді талдаудың қолданыстағы тәсілдері баяндалды, РНИИОТ О.1062 ИРН BR 18674262 «Қазақстан Республикасындағы еңбекті қорғау жай-күйіне статистикалық байқауларды қалыптастыру және іске асыру процестерін жүйелі модельдеу» бағдарламасын жүзеге асыру шеңберінде ақпараттық жүйе қолжетімді. Жүргізілген талдау негізінде ел экономикасында және оның негізгі салаларында, оның ішінде ауыл шаруашылығында еңбек қауіпсіздігі және еңбекті қорғау жүйесіне статистикалық байқауларды ұйымдастырудың тән тенденциялары және қызметкерлер үшін қауіптің жоғары деңгейі анықталды. Еңбек жағдайларын статистикалық бағалаудың қалыптасқан тәсілін және олардың объективтілігін арттыру үшін жарақаттану және кәсіптік аурулар жағдайларының тіркелген деректерін түзету бойынша ұсыныстар тұжырымдалған. «Қызметкер-жұмыс беруші-мемлекет» жүйесіндегі қайшылықтарды жеңу үшін талдаудың сандық әдістерін сапалы әдістермен толықтыру ұсынылады, оның ішінде әлеуметтанулық және сараптамалық сауалнамалар негізінде қоғам мен кәсіподақтарды тарту арқылы, осы тәуекелдерді, жарақаттанудың нақты деңгейін және кәсіптік ауруларды анықтауға мүмкіндік береді. Өндірістік жарақаттану деңгейін

төмендету барлық мүдделі тараптар үшін және ең алдымен «жұмыскер-жұмыс беруші» байламы үшін әлеуметтік-экономикалық салдар контекстіндегі қазіргі қоғамның ең өзекті міндеттерінің бірі болып табылады

Түйін сөздер: еңбек нарығы, еңбек қауіпсіздігі және еңбекті қорғау, өндірістік жағдайлар, жарақаттану, кәсіптік аурушандық, өндірісте зардап шеккендер, мониторинг, топтық жазатайым оқиға, жарақаттану көрсеткіштері, статистикалық байқаулар, статистикалық есептіліктің әдістемесі мен нысандары

© Ш.К. Абикенова¹, А.П. Коваль^{1,2*}, Л.М. Шаяхметова^{1,3},

А.Б. Бекмагамбетов¹, Ш.Т. Айтимова¹, 2023

¹РГП на ПХВ "Республиканский научно-исследовательский институт по охране труда Министерства труда и социальной защиты населения Республики Казахстан", Астана, Казахстан;

²Костанайский региональный университет им. А. Байтурсынова, Костанай, Казахстан;

³Alikhan Bokeikhan University, Семей, Казахстан.

E-mail: koval_an@rambler.ru

СОВРЕМЕННЫЕ УСЛОВИЯ ТРУДА, УРОВЕНЬ ПРОИЗВОДСТВЕННОГО ТРАВМАТИЗМА НА ОСНОВЕ ДАННЫХ НАЦИОНАЛЬНОЙ СТАТИСТИКИ И ДРУГИХ ИСТОЧНИКОВ ИНФОРМАЦИИ

Абикенова Шолпан Какимжановна — кандидат физико-математических наук, ассоциированный профессор, генеральный директор РГП на ПХВ "Республиканский научно-исследовательский институт по охране Министерства труда и социальной защиты населения Республики Казахстан"

E-mail: Rniiot@rniiot.kz, <https://orcid.org/0000-0003-0665-1552>;

Коваль Андрей Петрович — кандидат экономических наук; и.о. начальника управления науки и коммерциализации – Костанайский региональный университет имени Ахмета Байтурсынова; ведущий научный сотрудник – РГП на ПХВ "Республиканский научно-исследовательский институт по охране Министерства труда и социальной защиты населения Республики Казахстан"

E-mail: koval_an@rambler.ru, <https://orcid.org/0000-0002-4531-3233>;

Шаяхметова Лилия Муслимовна — доктор PhD, научный сотрудник - РГП на ПХВ "Республиканский научно-исследовательский институт по охране Министерства труда и социальной защиты населения Республики Казахстан", начальник отдела послевузовского образования УО «Alikhan Bokeikhan University» г. Семей

E-mail: liliya-shayahmetova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-2731-7011>;

Бекмагамбетов Алимжан Бауржанович — кандидат юридических наук, ассоциированный профессор, заместитель генерального директора РГП на ПХВ "Республиканский научно-исследовательский институт по охране труда Министерства труда и социальной защиты населения Республики Казахстан"

E-mail: adilet1979@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-2033-3625>;

Айтимова Шынар Турсынхановна — магистр экономических наук, старший научный сотрудник - РГП на ПХВ "Республиканский научно-исследовательский институт по охране Министерства труда и социальной защиты населения Республики Казахстан"

E-mail: aitimova_80@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6736-1060>.

Аннотация. В статье проведен анализ тенденций рынка труда за последние три года и его влияние на сложившиеся условия труда в производственном секторе, в т.ч. АПК Казахстана. Выполнено описание ряда методик на основе статистической информации по безопасности, охране труда и уровню производственного травматизма, определены ключевые показатели и индикаторы, формы отчетных данных официальной статистики, изложены существующие подходы к анализу получаемых сведений, доступность действующей информационной системы в рамках реализации программы РНИИОТ О.1062 ИРН BR 18674262 «Системное моделирование процессов формирования и реализации статистических наблюдений за состоянием охраны труда в Республике Казахстан». На основе выполненного анализа выявлены характерные тенденции в организации статистических наблюдений за системой безопасности и охраны труда в экономике страны и ее ключевых отраслях, в т.ч. сельском хозяйстве и имеющийся высокий уровень риска для работников. Сформулированы предложения по корректировке сложившегося подхода статистической оценки условий труда и фиксируемым данным случаев травматизма и профзаболеваний для повышения их объективности. Количественные методы анализа для преодоления противоречий в системе «работник-работодатель-государство» рекомендуется дополнять качественными методиками, в т.ч. на основе социологических и экспертных опросов с привлечением общественности и профсоюзов, позволяющих выявить данные риска, реальном уровне травматизма и профзаболеваниях. Снижение уровня производственного травматизма является одной из наиболее актуальных задач современного общества в контексте социально-экономических последствий для всех заинтересованных сторон и в первую очередь для связки "работник-работодатель".

Ключевые слова: рынок труда, безопасность и охрана труда, производственные условия, травматизм, профзаболеваемость, мониторинг, пострадавшие на производстве, групповой несчастный случай, показатели травматизма, статистические наблюдения, методика и формы статистической отчетности

Статья посвящена результатам НИР, полученные в ходе реализации НТП на тему «Системное моделирование процессов формирования реализации статистических наблюдений за состоянием охраны труда в Республике Казахстан» (ВНУ BR 18674262) в рамках программно-целевого финансирования исследований РГП на ПХВ «РНИИОТ» МТСЗН РК.

Введение

Развитие в мировой и национальных экономиках в 2020–2023 годах, исходя из ряда прогнозируемых факторов цифровизации, развития искусственного интеллекта и «черных лебедей» из числа непредвиденных обстоятельств (пандемия коронавируса и санкционное противостояние на планете), столкнулось с противоборствующими трендами. В центре

ресурсного потенциала по-прежнему остается человек, его рабочая сила и творческий потенциал, несмотря на прогнозы по глобальному доминированию искусственного интеллекта и сопутствующих систем. За короткое время многие экономики прошли путь от всемерного развития экономической интеграции до разрыва транспортно-логистических цепочек и фактического краха концепции глобализации. Сегодня акценты сделаны на импортозамещении вместо экспортной ориентации и замедлении шествия по странам и континентам «зеленых» технологий при возвращающей свои позиции углеводородной и атомной энергетике.

В области трудовых отношений и ограничениях миграции труда и капитала, наемные работники сталкиваются с тотальной экономией затрат со стороны работодателей вместо ожидаемой гуманизации производственных процессов, социально-этичного маркетинга, в том числе и улучшения условий труда и отдыха и комплексных мероприятий системы охраны труда. Отчасти этому способствуют новые тенденции рынка труда. Это связано с тем, что Казахстан, как и весь мир сегодня, движется в сторону фриланса, уберизации трудовых отношений (от англ «Uber», т.е. замены традиционного работодателя цифровыми платформами) и ориентации на внештатную занятость, что автоматически отменяет многие социальные гарантии. И хотя пока это всего 1 % активного населения РК и не касается многих секторов экономики, но темпы впечатляют.

В реальном секторе экономики имеют место противоречивые тенденции отражения в статистических данных роста производственного травматизма и профзаболеваний. Все это связано с рядом противоречий. Во-первых, имеется существенный теневой сегмент экономики и юридических лиц из числа МСБ, не охваченных статнаблюдениями, особенно в сельском хозяйстве, личных подсобных хозяйствах, КХ и др. Во-вторых, серый сегмент легального бизнеса, скрывающий факты профзаболеваний и травматизма по «договоренности сторон» из-за недостаточной грамотности работников, соглашательской позиции профсоюзов или их отсутствия на производстве и слабости законодательных норм, позволяющих получать выгоду от сокрытия. В-третьих, даже фиксируемые статистикой случаи травматизма и профзаболеваний имеют тенденцию роста в РК, что требует совершенствования методик и ориентации на риск-ориентированные подходы, от устранения последствий несчастного случая к превентивным действиям и предупреждению травматизма. Для решения данной проблемы в РК предпринимаются комплексные усилия науки, практики и госуправления и совершенствование законодательств, в том числе в части статистических наблюдений и сбора данных

Материалы и методы исследования

Цель исследования – анализ ситуации на рынке трудовых отношений с учетом его современных тенденций по безопасности и охране труда в промышленности и сельском хозяйстве в сравнении с другими отраслями по разным источникам и поиск оптимальных статистических моделей, количественных и качественных

показателей для формирования объективной картины, информирования общества и защиты интересов, здоровья трудящихся, сохранения социальной стабильности в процессе расширенного воспроизводства жизненных благ.

У многих предприятий с учетом отмеченных тенденций возникла необходимость сократить штат или отправить сотрудников в бессрочные отпуска, сократить рабочее время или перевести работников на удаленный формат работы. Занятость на основе работы по найму является одним из главных источников доходов населения в Казахстане, поэтому глобальные вызовы привели к высокому риску потери благосостояния граждан, часть из которых для сохранения уровня дохода и материального достатка идут по пути нарастающего кредитования.

Изменения профиля рынка труда в 2020–2023 гг., увеличение дистанционных видов работ на основе цифровизации и искусственного интеллекта (ИИ) и интеграция фриланса в производство и трудовое законодательство увеличивают актуальность жесткого системного контроля, мониторинга применяемых мер безопасности и охраны труда различных экономических субъектов, наличие и постоянную актуализацию данных статистики по ключевым показателям условий труда, производственного травматизма, профзаболеваемости.

Реальные сектора экономики, такие как промышленность и сельское хозяйство, эти тенденции затрагивают в меньшей степени (только бухгалтера, снабженцы, маркетологи и некоторые другие), но в целом работа фрилансеров во многом не урегулирована законодательно. Данная категория сотрудников часто работает вне правового поля без долгосрочных трудовых договоров. Они для легализации трудовой деятельности должны декларировать свои доходы, платить полноценные налоги, только тогда они становятся полноценными участниками рынка труда. Особенно это характерно для рынка услуг и крупных интернет-платформ. Тем не менее, не всех устраивает такое положение вещей и уже поданы тысячи исков по признанию удаленщиков полноправными наемными работниками цифровых платформ. К примеру, в феврале 2021 года Верховный суд Великобритании признал водителей Uber штатными сотрудниками компании, и теперь они смогут получать минимальную зарплату, отпускные и больничные. С марта 2021 года «Яндекс» запустил программу страхования здоровья для своих водителей и курьеров. У них уже действует стандартная страховка, которую оплачивает сервис – она покрывает случаи, которые произошли во время заказа. Расширенная страховка будет действовать круглосуточно, даже когда работник не выполняет заказ. Поэтому уже сейчас работодатели начали задумываться о внедрении «гибридной» модели работы, сочетающей в себе дистанционную и офисную занятость. Однако удаленная работа – неоднозначное благо. Одним из основных недостатков такого формата работы является «смешивание» работы и жизни. Стираются границы между рабочим и личным временем, график работы становится ненормированным, у работников отсутствуют льготы и сверхурочные. Согласно экспертам, это явление очень опасно и приводит к «выгоранию», прежде всего потому, что

легко можно совершить неправильный выбор и нарушить границы в ущерб личной жизни.

Еще одним риском рынка труда ближайшего будущего является изменяющаяся актуальность профессий и профессиональных навыков и непрерывной переподготовки кадров, так в ближайшем будущем более 85 млн. рабочих мест в мире могут быть вытеснены с рынка труда, в то время как будут созданы 97 млн. новых, более адаптированных к разделению труда между людьми, машинами и их алгоритмами (Отчет о будущем рабочих мест, 2023)

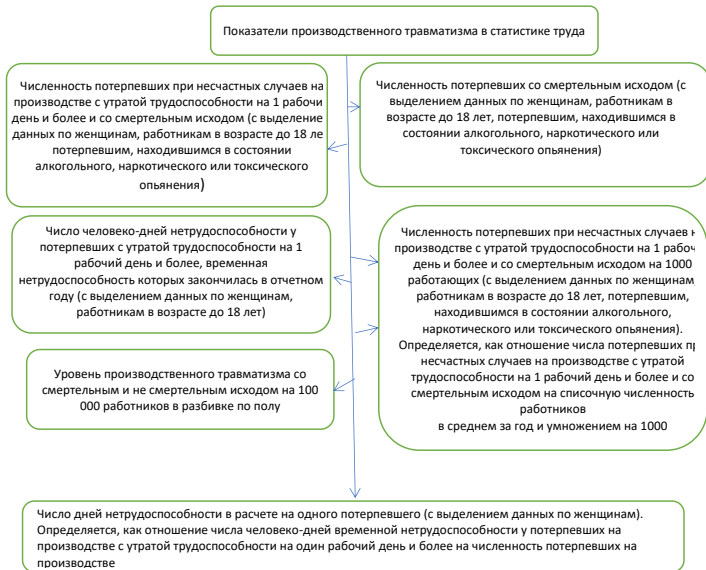
В Казахстане, по данным экспертов, более половины рабочих мест (52 %) подвержены высокому или значительному риску автоматизации, что выше, чем в среднем по ОЭСР (47%) и соседней Российской Федерации (47 %) (Стратегия развития компетенций ОЭСР в Казахстане, 2023). В 2020 году численность населения старше 15 лет составила 13,3 млн. человек, 83% их которого трудоспособного возраста (16–63 лет для мужчин, 16–59,5 лет для женщин). 4,1 млн. человек относятся к экономически неактивному населению, из которых 49 % являются пенсионерами. В течение последнего десятилетия сохраняется положительная динамика по всем ключевым показателям рынка труда. Сегодня в Казахстане 9,2 млн. человек входят в состав рабочей силы, по сравнению с 2010 годом рост составил 570 тыс. человек или 7 %.

Нелегальная трудовая деятельность или неформальная занятость в Казахстане, являющаяся угрозой для экономики в целом, а также оценки как самих условий труда, так и его безопасности, имеет тенденцию снижения, по сравнению с 2010 годом ее уровень сократился с 37 % до 14 % в 2020 году, однако на фоне пандемии уровень увеличился на 1,7 % по сравнению с 2019 годом. Неформальная занятость наблюдается как среди наемных работников (56 % или 690 тыс. человек в общей структуре неформальной занятости), так и среди самозанятых (44 % или 537 тыс. человек в общей структуре неформальной занятости). Большинство неформально занятых в экономике осуществляют наемный труд или предпринимательскую деятельность в сельском хозяйстве (55 %), торговле (13 %), строительстве (7 %). При этом 100 % занятых в личном подсобном хозяйстве (445 тыс. чел.) являются неформальными. Это по сути теневая зона экономики и статистики, неподконтрольная формальным мониторингам и действующему законодательству в принципе.

Статистика труда и стоимость рабочей силы является важной частью как экономической, так и социальной статистики. Она занимается количественной характеристикой закономерностей массовых явлений и процессов в области воспроизводства трудовых ресурсов и эффективности их использования; исследует занятость, состав и профессиональное обучение кадров, уровень и динамику заработной платы, дифференциацию по размерам заработной платы работающих; сюда же относятся вопросы, связанные с производственным травматизмом.

Сбор, обработка и анализ статистической информации являются ключевыми вопросами, связанными с обеспечением высокой эффективности деятельности в области безопасности труда, производственного травматизма.

Организация статистических наблюдений за состоянием безопасности и охраны труда в Казахстане обеспечивает выявление наиболее опасных секторов экономики (сельское хозяйство, строительство, транспорт), факторов травматизма на рабочих местах, что должно привести к изменению методов и условий работы. Статистическое исследование может проводиться посредством следующих методик: статистическое наблюдение, сводка и группировка материалов статистического наблюдения, расчет абсолютных и относительных величины, вариационные ряды, выборка, корреляционный и регрессионный анализ, построение рядов динамики и прогнозирование трендов. Статистическое наблюдение лежит в основе достоверности и является планомерным, организованным и в большинстве случаев систематическим сбором информации, направленным, главным образом, на явления социальной жизни. Статистическое наблюдение может иметь две формы. Во-первых, отчетность — это такая форма, где информация поступает по заполненным формам шаблонов в конкретные статистические подразделения организаций, учреждений или предприятий. Во-вторых, специально организованное наблюдение, которое организуется с определенной целью, чтобы получить сведения, которых не имеется в отчетах, или же для уточнения и установления достоверности информации отчетов. К этой форме относятся опросы (например, опросы мнений людей), перепись населения и т.п. Кроме того, статистическое наблюдение может быть категорировано на основе двух признаков: либо на основе характера регистрации данных, либо на основе охвата единиц наблюдения. К первой категории относятся опросы, документирование и прямое наблюдение, а ко второй – наблюдение сплошное и несплошное, т.е. выборочное.

*Составлено автором на основании изучения нормативно-справочной информации

Рисунок – 1. Основные показатели травматизма в РК

Для получения данных при помощи статистического наблюдения можно применять такие способы, как анкетирование, корреспондентская деятельность, самоисчисление (когда наблюдаемые, например, сами заполняют соответствующие документы), экспедиции и составление отчетов.

Например, статистическое наблюдение проводится ежегодно по предприятиям и организациям в отдельных видах экономической деятельности, без учета малых предприятий, занимающихся предпринимательской деятельностью.

Основой всех организационных мероприятий по обеспечению безопасности труда должна быть целостная информационно-аналитическая система, основанная на данных статистики и анализе потенциальных рисков с учетом грамотного распределения ответственности государственных органов, и обеспечения полной доступности информации для респондентов из производственного и научного сообщества на бумажных носителях и электронных платформах.

Методологические положения по статистике производственного травматизма содержат информацию о порядке организации и проведения государственного статистического наблюдения за численностью потерпевших при несчастных случаях на производстве.

Для характеристики производственного травматизма используются основные абсолютные и относительные расчетные статистические показатели (рисунок 1).

Действующая в РК система сбора и обработки статистических данных о состоянии в сфере безопасности и условий труда не обеспечивает требуемое содержание и качество информации, необходимой для полноценного функционирования системы управления рисками, как из-за значительной доли неформальной занятости, так и сокрытия случаев травматизма и профзаболеваний и отсутствия механизма мотивации всех заинтересованных сторон к регистрации случаев, снижения роли профсоюзных движений и правовой грамотности работников.

Результаты и их обсуждение

В Республике Казахстан в 2022 году, по данным официальной статистики, было зарегистрировано 2449 несчастных случаев или на 14,8 % больше, чем в 2021 году (таблица 1). Из общего числа пострадавших женщины составляли 18,2 %. При этом 287 человек пострадало при групповых несчастных случаях, что на 19,6 % больше, чем годом ранее, 657 – от профессиональных заболеваний, что на 306 случаев или на 87,2 % больше показателя 2021 года, 34 % – при отравлениях или на 27,7 % меньше.

Из общей численности пострадавших при несчастных случаях 205 человек погибли, против 176 чел. в 2021 году, из них 15 женщин (10 в 2021 г.). В результате несчастного случая 584 человека получили закрытые переломы (592 чел. – 2021 г.), 444 – поверхностные травмы (456 чел. в 2021 г.), 273 – травмы от сотрясения и травмы внутренних органов (246 чел – 2021 г.), 113

– открытые переломы (124 чел. –2021 г.), 108 – термические ожоги (106 чел. – 2021 г.). Наибольшее число пострадавших – квалифицированные рабочие в возрасте от 30 до 45 лет 38.4 %, далее возрастная группа 46-60 лет 34,1 %, все – работавшие в первую смену.

Таблица 1 – Численность пострадавших при несчастных случаях, связанных с трудовой деятельностью, в том числе со смертельным исходом человек за 2020–2022 годы

Критерии группировки	Число пострадавших с утратой трудоспособности на 1 рабочий день и более, в том числе со смертельным исходом		
	2020 год	2021 год	2022 год
Всего	2 033	2 133	2449
Крупные и средние предприятия	1 662	1 726	2084
Малые предприятия	371	407	365

Источник: Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам РК [3-8]

Идет повышение фактического уровня травматизма, повышение числа регистрируемых травм, что является опасной тенденцией. В статистический бюллетень входят данные, представленные всеми юридическими лицами всех форм собственности и ведомственной подчиненности, на которых зарегистрирован несчастный случай или профессиональное заболевание.

Действующие традиционные механизмы и методы обеспечения безопасности труда, в основе которых лежат меры реагирования на несчастные случаи, зафиксированные официальной статистикой, ни в настоящее время, ни в ближайшей перспективе не способны обеспечить качественное повышение уровня защищенности и безопасности работников.

Анализ не предоставляет информацию о причинах произошедших случаев и возможных действиях по снижению их количества.

Реальные показатели травматизма в сельском хозяйстве РК значительно выше, чем в других отраслях производства, что противоречит статистическим данным Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан (см. таблицу 2).

Тот факт, что рабочие малых предприятий могут подвергаться бóльшим профессиональным рискам, чем их коллеги на крупных предприятиях с аналогичными видами деятельности, признают и зарубежные исследователи. Они объясняют это тем, что малые предприятия обычно имеют ограниченный доступ к современным службам гигиены труда и техники безопасности. Обследования на малых предприятиях в Финляндии и Германии подтвердили относительно высокий уровень заболеваемости работников, во многом обусловленный производственной деятельностью, не адекватной стандартам системы безопасности труда. При этом отмечается, что в развивающихся странах профессиональные заболевания и травматизм более распространены именно на малых предприятиях.

Таблица 2 – Численность пострадавших при несчастных случаях, связанных с трудовой деятельностью (человек), по отраслям в среднем за 2020–2022 годы

Отрасль общественного производства	Число всего	в том числе							
		женщин	под-ростков до 18 лет	в состоянии алкогольного опьянения	В состоянии наркотического опьянения	в результате психического расстройства	при групповых несчастных случаях	от проф. заболеваний	при отравлениях
Число пострадавших с утратой трудоспособности на 1 рабочий день и более, в том числе со смертельным исходом, человек									
Всего	2205	389	2	24	8	9	240	351	47
Сельское, лесное и рыбное хозяйство	62	13	-	1	-	-	7	-	4
Горнодобывающая пром-ть и разработка карьеров	444	20	-	3	-	-	47	178	23
Обрабатывающая промьсть	572	69	1	-	-	-	15	158	2
Строительство	199	4	-	7	4	4	25	14	-
Здравоохранение и социальное обслуживание населения	181	107	-	1	-	1	50	-	2
*Выборка сделана по 5 отраслям, лидирующим по показателям травматизма, в т.ч. сельское хозяйство независимо от уровня; на основе данных Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам РК									

Объективными причинами снижения абсолютных показателей травматизма являются:

а) значительное уменьшение доли работников АПК, охваченных статистическими наблюдениями вследствие роста числа малых предприятий, крестьянских (фермерских) и личных подсобных хозяйств населения, выпадающих из сферы статистических наблюдений (снизилось количество крупных сельскохозяйственных организаций)

При сравнении «вклада» малых предприятий различных отраслей в общее число погибших при несчастных случаях, связанных с трудовой деятельностью наиболее выделяются обрабатывающая промышленность и строительство, а сельское хозяйство отстает от них более чем в 10 раз. Работодатели малых предприятий экономят на затратах на охрану труда. Но не только эта «экономия» порождает высокий уровень травматизма на частных предприятиях. Наибольшее стремление сэкономить на охране труда присуще предприятиям, находящимся в частной собственности.

Необходим комплексный и объективный анализ состояния и динамики производственного травматизма, а также нормативных и научно-теоретических основ системы мониторинга безопасности труда работников. Здесь количественные методы могут быть дополнены качественными. Несчастные случаи со смертельным исходом скрыть достаточно сложно, поэтому данные по таким несчастным случаям в мировой практике рассматриваются как статистически достоверные, в отличие от данных по несчастным случаям с несмертельным исходом. Юкка Такала в своей исследовательской работе отмечает, что ввиду отсутствия случаев преувеличения показателей травматизма в отчетных данных, низкий коэффициент свидетельствует о занижении информации о незначительных происшествиях, которые встречаются достаточно часто (Достойный труд – безопасный труд/ коллектив авторов, 2005). В Казахстане среднее значение показателя скрытого травматизма за последние три года составило 10:1 или даже 11:1, т.е. на порядок больше, что указывает на существование значительного числа несчастных случаев, которые остаются вне статистической отчетности.

Таблица 3 – Численность пострадавших при несчастных случаях, связанных с трудовой деятельностью, в том числе со смертельным исходом (на 1000 работающих) в региональном разрезе за 2021 год*

Регион	Число пострадавших, всего	из них							
		женщин	под-ростков до 18 лет	в со-стоянии алко-гольного опьянения	в со-стоянии нар-коти-ческого опьянения	в резуль-тате пси-хического рас-строй-ства	при груп-повых несчаст-ных случаях	От профес-сиональ-ных забо-леван-ий	при отрав-лениях
Республика Казакстан	0,408	0,160	0,000	0,005	0,002	0,002	0,046	0,067	0,009
Актөбе	0,518	0,162	-	0,012	-	-	0,076	-	0,016
Қостанай	0,471	0,307	-	0,004	-	-	0,025	-	0,004
Қызылорда	0,369	0,135	-	0,006	-	-	0,099	-	0,006
Павлодар	0,525	0,225	-	0,008	-	-	0,040	-	0,004
Восточный Казакстан	0,863	0,330	0,003	0,003	-	-	0,032	0,334	0,013

Выборка сделана по 5 регионам, лидирующим по показателям травматизма на основе данных Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам РК (до выделения новых областей в 2022 г.

Территориальная дифференциация уровней производственного травматизма в основном обусловлена региональной отраслевой специализацией (таблица 3).

Распределение показателей уровня производственного травматизма по

регионам отражает «лидерство» Карагандинской и Восточно-Казахстанской областей, обусловивших и наиболее высокий уровень травматизма.

Существующие в РК системы сбора и обработки статистических данных, уровень информации о состоянии дел в сфере безопасности и условий труда не обеспечивают требуемое содержание и качество информации, необходимой для полноценного функционирования системы управления рисками. Нет возможностей для проведения анализа причин и обстоятельств производственного травматизма, а также оценки профессиональных рисков. В этой связи представляет интерес опыт стран ЕС, США, Австралии и др., имеющих многолетнюю историю разработки методологии исследований и формирования статистики производственного травматизма, где представляет собой обширную базу данных, сформированную на основе статистических стандартов, предусматривающих единую форму представления и обработки информации. Акцентируется внимание на следующих вопросах:

- какие опасности возникают в работе?
- что является причинами опасности?
- где проявляется опасность?
- кто подвержен опасности?
- в каких ситуациях работники могут подвергнуться опасности?

Имеющиеся данные позволяют проводить статистический анализ причинно-следственных связей обстоятельств и последствий несчастных случаев, а также осуществлять оценку профессиональных рисков по многочисленным критериям (Левашов, 2013).

Помимо статистики несчастных случаев, регистрируемых постфактум, в стране ведется счет рабочих, которые считают свое рабочее место неблагоприятным или опасным. В статистическом материале «о показателях измерения достойного труда» Комстата РК говорится, что в Казахстане из 8,7 млн человек занятого населения 1 млн (11,5 %) человек работает в неблагоприятных и небезопасных условиях труда, в основном – это мужчины (800 тыс.). Неблагоприятным или опасным трудом при этом называются не только те виды деятельности, которые связаны с концентрацией химических веществ и сложными механизмам, но и трудовая деятельность в неблагоприятном температурном режиме и с тяжелой, напряженной физической работой.

По результатам ежегодного обследования предприятий сферы сельского, лесного и рыбного хозяйства, промышленности, строительства, транспорта и складирования, предоставления услуг по проживанию и питанию, информации и связи, профессиональной, научной и технической деятельности, здравоохранения и социального обслуживания населения в условиях, не отвечающих санитарно-гигиеническим требованиям (нормам) в 2022 году работало 386,3 тыс. человек (2021 год – 375,0 тыс. человек) или 23,1 % от общего числа работников обследованных предприятий.

Таблица 4 – Результаты обследования предприятий по условиям труда в 2022 году

Отрасли	Заняты в условиях, не отвечающих санитарно-гигиеническим требованиям (нормам)	из них, работающих под воздействием			Занятые тяжелым физическим трудом	Работающие на оборудовании не отвечающем требованиям безопасности
		повышенного уровня шума и вибрации	повышенной запыленности и загазованности воздуха рабочей зоны, превышающей пдк	неблагоприятного температурного режима		
Всего	386 349	180 975	128135	64 571	102 668	2121
Сельское, лесное и рыбное хозяйство	3 479	1181	1441	453	1109	X
Промышленность	255 254	139 900	109 202	50 488	55 38С	1116
Горнодобывающая промышленность и разработка карьеров	97 911	57 374	43 051	16 013	28 422	826
Обрабатывающая промышленность	107 899	56190	47 578	21 881	17 808	102
Снабжение электроэнергией, газом, паром, горячей водой и кондиционированным воздухом	36 319	21049	14 852	И 159	4 590	X
Водоснабжение; сбор, обработка и удаление отходов, деятельность по ликвидации загрязнений	13125	5 287	3 721	1435	4 560	74
Строительство	15 115	6996	6 955	4436	6 274	34
Транспорт и складирование	54 001	25 613	7 541	5 462	32 734	"
Предоставление услуг по проживанию и питанию	1151	92	38	547	23	-
Информация и связь	860	422	263	X V ^с	372	162
Профессиональная, научная и техническая деятельность	8 261	5 616	1105	2 236	1633	X
Здравоохранение и социальное обслуживание населения	48 228	1.155	1590	822	5143	755
<i>:x-конфиденциальные данные</i>						
Источник: Бюро национальной статистики АСПиР РК [11]						

В целом, по видам экономической деятельности численность мужчин, занятых в условиях, не отвечающих санитарно-гигиеническим требованиям (нормам), превышала численность женщин в 3,4 раза. Исключение составили сфера здравоохранения и социального обслуживания населения, в которой численность женщин, работающих в неблагоприятных условиях труда, превышала численность мужчин в 3,6 раза и сфера предоставления услуг по проживанию и питанию, в которой численность женщин, работающих в неблагоприятных условиях труда, превышала численность мужчин в 2,9 раза (Министерство труда и социальной защиты населения Республики Казахстан, 2023).

По регионам среди работников обследованных предприятий наибольшая доля занятых в условиях, не отвечающих санитарно-гигиеническим требованиям (нормам), отмечена в области Ұлытау – 45,2 %, в Павлодарской области – 43,9 %, в Карагандинской области – 43,2 %, в Мангистауской области – 42,7 %, в Восточно-Казахстанской области – 31,5 %.

В 2022 году на льготы и компенсации за работу во вредных и других неблагоприятных условиях труда предприятиями (организациями) было затрачено 207 631,8 млн. тенге. Дополнительный отпуск (вид льгот) был предоставлен 531,9 тыс. человек, доплатами за вредные и другие неблагоприятные условия труда воспользовались 404,3 тыс. человек, получали молоко и равноценные пищевые продукты 321,9 тыс. человек, получали лечебно-профилактическое питание 88,6 тыс. человек, в режиме сокращенного рабочего дня работали 47,9 тыс. человек.

Создание безопасных условий труда и снижение производственного травматизма является одной из ключевых задач Правительства и Министерства труда и социальной защиты населения. За последние пять лет комплексные меры, принятые госорганами и работодателями в сфере охраны труда, позволили снизить уровень производственного травматизма на 6,5 % (Официальный сайт международной организации труда, 2023).

В целях профилактики и недопущения нарушений 2800 предприятий страны внедрили стандарты по безопасности и охране труда. Также совместно с Федерацией профсоюзов Казахстана внедряется социально важный проект «Народный контроль», который предусматривает привлечение в качестве «народных контролеров» лиц с инвалидностью. На сегодняшний день к реализации проекта присоединились 240 предприятий республики, где внутренний контроль осуществляют более 600 работников.

С 2019 года Министерством активно ведется работа по продвижению Концепции «Нулевого травматизма – Vision Zero». На сегодняшний день к ней присоединились 332 предприятия.

Кроме того, запущен электронный сервис «Онлайн-трудовой консультант», который обеспечивает дистанционное взаимодействие с работниками и работодателями по повышению эффективности соблюдения законодательства о труде. Сервис предусматривает прохождение работодателем самопроверки

соблюдения требований охраны труда. С момента запуска сервиса им воспользовались 13 854 работодателя.

Заключение

Проблемой безопасности труда является невозможность создать абсолютно безопасные условия труда для человека. Действие производственных факторов либо исключаются, либо уровни их воздействия не должны превышать установленные нормативы (Электронное печатное издание «Диапазон», 2021).

Снижение уровня производственного травматизма является одной из наиболее актуальных задач современного общества. Важность определяется количеством неблагоприятных социально-экономических проблем, возникающих в результате несчастных случаев на производстве. Казахстан декларировал приверженность в этом вопросе международным стандартам.

Анализ исследований Международной организацией труда показывает потери из-за несчастных случаев, профессиональных заболеваний, чрезвычайных происшествий и ущерба, наносимого собственности, составляют более 4 процентов национального валового продукта.

Социальный эффект по охране труда – сохранить жизнь и здоровье работающих, снизить количество несчастных случаев на производстве и профессиональных заболеваний. Это повышение безопасности труда, совершенствование и улучшение условий труда.

Экономическое значение – увеличить фонд рабочего времени за счет сокращения времени неявки на работу из-за травм и заболеваний; экономия расходов на льготы и компенсации за работу в неблагоприятных условиях труда; повышение производительности труда; снижение затрат в результате текучести кадров из-за работы в неблагоприятных условиях труда.

По данным статистического бюро Международной организации труда, в Европе число получивших производственные травмы в разы меньше, чем в Казахстане и в странах постсоветского пространства в целом. В 2020 году показатель получивших травмы составил 688 человек на весь Европейский регион. Проблемой производственного травматизма и его предупреждения в западных странах занимаются не только власти конкретной страны, но и межгосударственные ведомства, такие как Европейское агентство по безопасности и гигиене труда и общественные организации.

Помимо самого травматизма и смертности на работе, темой исследований этих ведомств являются такие показатели, как профессиональные заболевания, повышенный стресс на рабочем месте, недостаточная активность, в связи с офисной работой. Призывая к обеспечению достойного труда, упор делается на экономические последствия травматизма на работе — выплаты компенсаций, снижение производительности компании, сохранение штата пожилых сотрудников, репутационные риски.

Защита прав своих граждан в настоящее время зависит только от воли государства. По оценкам экспертов Всемирного банка, в структуре национального богатства ведущих стран мира доля человеческого капитала составляет 68–76 %. П. 2 статьи 24 Конституции Республики Казахстан

гласит: "Каждый имеет право на условия труда, отвечающие требованиям безопасности и гигиены". В связи с этим, если государство не будет требовать от частных собственников модернизации производства и улучшения условий труда, то уже в обозримой перспективе оно может лишиться своего главного актива – человеческого капитала (*URL:https://4brain.ru/blog/2023*).

REFERENCES:

Decent work – Safe work/ team of authors, speaker Jukka Takala, Director of the ILO Target Program "For Safe Work", International Labour Office, Geneva [Electronic resource]. - 2005. - URL: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---europe/---ro-geneva/---sro_moscow/documents/genericdocument/wcms_312025.pdf -2023

Electronic printed edition "Range" [Electronic resource]. - URL: <https://diapazon.kz/news/15313-v-kazahstane-neblagoprijatnye-usloviya-truda> -2021

Labor Code of the Republic of Kazakhstan: Code of the Republic of Kazakhstan dated November 23, 2015 No. 414-V SAM. Revision 30.12.2021 - Text: electronic //Adilet: Information and legal system of regulatory legal acts of the Republic of Kazakhstan. - URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000414> (accessed: 05/19/2023).

Levashov, S. P. Monitoring and analysis of occupational risks in Russia and abroad. Monograph / Edited by I.I. Manilo. Kurgan: Publishing House of Kurgan State University, 2013. 338-345 p.

Ministry of Labor and Social Protection of the Population of the Republic of Kazakhstan [Electronic resource]. URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/enbek/press/news/details/496899?lang=ru> - 2023

OECD Competence Development Strategy in Kazakhstan, assessment and recommendations, OECD – Study of Adult Competencies, OECD, Paris [Electronic resource]. URL: https://www.oecd.org/skills/centre-for-skills/OECD-Skills-StrategyKazakhstan_Russian.pdf -2023.

On work-related injuries and occupational diseases in the Republic of Kazakhstan for 2022 [Electronic resource].- URL: [https:// stat.gov.kz/ru/news/o-travmatizme-svyazannom-s-trudovoy-deyatelnostyu-i-professionalnykh-zabolevaniyakh-v-respublike-kaz/?sphrase_id=10734](https://stat.gov.kz/ru/news/o-travmatizme-svyazannom-s-trudovoy-deyatelnostyu-i-professionalnykh-zabolevaniyakh-v-respublike-kaz/?sphrase_id=10734) - 2023

Quality Report On Work-related injuries and occupational diseases in the Republic of Kazakhstan [Electronic resource]. URL: https://stat.gov.kz/upload/iblock/4b7/hvw5grgvdjtyi2swkxajlmyu0ou67tq5/9.%20%20травматизме,%20связанном%20с%20трудовой%20деятельностью,%20и%20профессиональных%20заболеваниях%20в%20Республике%20Казахстан.pdf?sphrase_id=107344 - 2023

On work-related injuries and occupational diseases in the Republic of Kazakhstan (2021) [Electronic resource] URL: https://stat.gov.kz/ru/industries/social-statistics/stat-medicine/publications/3965/?sphrase_id=107344 - 2023

Official website of the Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan [Electronic resource]. URL: <https://stat.gov.kz> -2023

Official website of the International Labor Organization. Eastern Europe and Central Asia. World statistics [Electronic resource]. URL: http://www.ilo.org/moscow/areas-of-work/occupational-safety-and-health/WCMS_249276/lang-ru/index.htm -2023

Report on the future of jobs for 2023. [An electronic resource]. - 2023. – URL: <https://www.weforum.org/reports/the-future-of-jobs-report-2020/> -2023

The number of employees employed in harmful and other unfavorable working conditions in 2022 [Electronic resource]. URL: https://stat.gov.kz/ru/news/chislenost-rabotnikov-zanyatykh-vo-vrednykh-i-drugikh-neblagopriyatnykh-usloviyakh-truda-v-2022-god/?sphrase_id=107364 -2023

The Constitution of the Republic of Kazakhstan. Official website of the President of the Republic of Kazakhstan [Electronic resource]. URL: https://www.akorda.kz/ru/official_documents/constitution (accessed: 05/18/2023).

7 methods of statistical analysis that everyone can use. Online soft skills training platform [Electronic resource]. URL: <https://4brain.ru/blog/> -2023

BULLETIN OF NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
ISSN 1991-3494
Volume 3. Number 403 (2023), 298-314
<https://doi.org/10.32014/2023.2518-1467.510>

UDC 911.8.

© **D.T. Aliaskarov¹, R.T. Iskakova^{1*}, K.K. Muzdybaeva¹, I.K. Raiymbekova¹,
S. N. Mishchuk², 2023**

¹Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan;

²Institute for Demographic Research Federal Research Sociological Center of the
Russian Academy of Sciences, Moscow, Russia.

E-mail: rtiskak22@gmail.com

SPATIAL ANALYSIS OF MIGRATION PROBLEMS IN CONDITIONS OF ECONOMIC SECURITY AND SOCIAL STABILITY

Aliaskarov Duman — PhD. Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan
E-mail: dumanaliaskarov@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-7628-1246>;

Iskakova Raikhan — PhD Student. Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan
E-mail: rtiskak22@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-4318-5642>;

Muzdybaeva Karlygash — Candidate of Geographical Sciences. Abai Kazakh National Pedagogical
University, Almaty, Kazakhstan
E-mail: mkk77@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-4258-5636>;

Raiymbekova Indira — PhD. Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan
E-mail: indira_best@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-6674-0613>;

Svetlana Mishchuk — Candidate of Economic Sciences. Institute for Demographic Research Federal
Research Sociological
Center of the Russian Academy of Sciences, Moscow, Russia
E-mail: svetamic79@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8117-6352>.

Abstract. In conditions of sustainable development, the migration trend is interpreted not only at the level of national security, but also as part of the global security system. As a powerful foundation for sustainable development, this trend has become one of the global phenomena for migrants at present. Migrants are one of the indicators of socio-economic development that characterize the attractiveness of countries for the able-bodied part of the population. The positive aspects of migration for the host country or region include increased investment, competitiveness, cultural diversity, improving the standard of living of migrants, improving professional skills and much more. The negative sides are the reduction of the working-age population, the predominance of aging, the influx of science and education, the outflow of the leader, the creative population, the creation of the socio-economic situation in the country. A regression analysis was carried out to determine the negative balance of migration in the Zhambyl region. Regression analysis reveals a causal relationship between dependent and independent variables. A number of blocking factors

have been identified that do not allow finding a positive solution in the migration process of Zhambyl region: the unemployment rate, migration of the working-age population, per capita monetary incomes of the population, the opportunity to engage in entrepreneurship in the region. The experience of foreign countries that have managed to effectively solve these issues is presented. At the same time, along with "smart cities", there is a need for the development of "smart villages". The purpose of the analysis of the article is considered in two aspects: 1) cartographic analysis of the temporal and spatial dynamics of population migration for a correct understanding of its geographical patterns; 2) statistical analysis of the modern migration process of Zhambyl region and identification of cause-and-effect relationships. The article uses methods of mapping using GIS, statistical methods with the program SPSS, ANOVA, methods of comparative geographical analysis.

Keywords: Economic security, social stability, migration, depopulation, emigration, «smart villages»

Conflict of interest: The authors declare that there is no conflict of interest.

© Д.Т. Алиаскаров¹, Р.Т. Исакова^{1*}, Қ.Қ. Мұздыбаева¹,
И.Қ. Райымбекова¹, С. Н. Мищук², 2023

¹Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті Абай ат. ҚазҰПУ,
Қазақстан;

²Ресей Ғылым академиясының Федералдық ғылыми-зерттеу социологиялық
орталығы Демографиялық зерттеулер институты, Москва, Ресей.

E-mail: rtiskak22@gmail.com

ЭКОНОМИКАЛЫҚ ҚАУІПСІЗДІК ПЕН ӘЛЕУМЕТТІК ТҰРАҚТЫЛЫҚ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ КӨШІ-ҚОН МӘСЕЛЕЛЕРІН КЕҢІСТІКТІК ТАЛДАУ

Алиаскаров Думан — PhD., аға оқытушы. Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті. Алматы, Қазақстан

E-mail: dumanaliaskarov@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-7628-1246>;

Исакова Райхан — PhD студент. Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті. Алматы, Қазақстан

E-mail: rtiskak22@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-4318-5642>;

Мұздыбаева Қарлығаш — география ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы. Абай атындағы Қазақ Ұлттық

педагогикалық университеті. Алматы, Қазақстан

E-mail: mkk77@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-4258-5636>;

Райымбекова Индира — PhD., аға оқытушы. Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті. Алматы, Қазақстан

E-mail: indira_best@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-6674-0613>;

Мищук Светлана — Экономика ғылымдарының кандидаты. Ресей Ғылым академиясының Федералдық ғылыми-

зерттеу социологиялық орталығы Демографиялық зерттеулер институты, Москва, Ресей

E-mail: svetamic79@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8117-6352>

Аннотация. Тұрақты даму жағдайында көші-қон үрдісі, тек ұлттық қауіпсіздік деңгейінде ғана емес, жаһандық қауіпсіздік жүйесінің бір бөлігі ретінде түсіндіріледі. Тұрақты дамудың қуатты негізі ретінде бұл үрдіс – мигранттар үшін қазіргі уақытта ғаламдық құбылыстардың біріне айналды. Мигранттар халықтың еңбекке жарамды бөлігі үшін елдердің тартымдылығын сипаттайтын әлеуметтік-экономикалық даму көрсеткіштерінің бірі. Миграцияның жағымды жақтары қабылдаушы ел немесе аймақ үшін инвестициялардың өсуі, бәсекеге қабілеттілік, мәдени әртүрлілік мигранттардың өмір сүру деңгейінің жақсаруы, кәсіби дағдыларын арттыру, тағыда басқа мүмкіндіктерге ие. Кері жақтары еңбекке жарамды жастағы халықтың азаюы, қартаюшылықтың басымдығы, ғылым мен білімнің ағыны, көшбасшы, шығармашыл халықтың кетуі, елге әлеуметтік және экономикалық жағымсыз жағдай туғызады. Жамбыл облысындағы көші-қонның теріс сальдосын анықтау үшін регрессиялық талдау жасалды. Регрессиялық талдау тәуелді және тәуелсіз айнымалылар арасындағы себеп-салдарлық байланысты анықтауға мүмкіндік береді. Жамбыл облысының миграция процесін оң шешім табуына мүмкіндік бермейтін бірқатар блокиратор факторлар: жұмыссыздық деңгейі, еңбекке жарамды жастағы халықтың көші-қоны, халықтың жан басына шаққандағы ақшалай табысы, облыстағы кәсіпкерлікпен айналысу мүмкіндігі анықталды. Аталған мәселелерді тиімді шеше білген шет елдер тәжірибесі ұсынылды. Бұл ретте «ақылды қалалармен» қатар «ақылды ауылдарды» дамыту қажеттілігі туындайды. Мақаланы талдау мақсаты екі аспект бойынша қарастырылады: 1) халықтың көші-қонының географиялық заңдылықтарын дұрыс түсіну үшін, оның уақыттық-кеңістіктік динамикасын картографиялық талдау; 2) Жамбыл облысының қазіргі миграция үрдісіне статистикалық талдау жасап, себеп-салдарын анықтау. Мақалада ГАЖ әдістері арқылы картографиялау, SPSS, ANOVA бағдарламасымен статистикалық әдістер, салыстырмалы-географиялық талдау әдістері қолданылды.

Түйін сөздер: экономикалық қауіпсіздік, әлеуметтік тұрақтылық, миграция, депопуляция, эмиграция, «ақылды ауыл»

Мүдделер қақтығысы: авторлар осы мақалада мүдделер қақтығысы жоқ деп мәлімдейді.

© Д.Т. Алиаскаров¹, Р.Т. Искакова^{1*}, К.К. Муздыбаева¹,
И.К. Райымбекова¹, С.Н. Мишук², 2023

¹Казахский Национальный педагогический университет имени Абая,
Казахстан.

²Институт демографических исследований Федерального исследовательского
социологического центра Российской академии наук, Москва, Россия.

E-mail: rtiskak22@gmail.com

ПРОСТРАНСТВЕННЫЙ АНАЛИЗ ПРОБЛЕМ МИГРАЦИИ В УСЛОВИЯХ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ И СОЦИАЛЬНОЙ СТАБИЛЬНОСТИ

Алиаскаров Думан — PhD, старший преподаватель. Казахский Национальный педагогический университет имени Абая. Алматы, Казахстан

E-mail: dumanaliaskarov@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-7628-1246>;

Искакова Райхан — PhD студент. Казахский Национальный педагогический университет имени Абая. Алматы, Казахстан

E-mail: rtiskak22@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-4318-5642>;

Муздыбаева Карлыгаш — кандидат географических наук, старший преподаватель. Казахский Национальный педагогический университет имени Абая. Алматы, Казахстан

E-mail: mkk77@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-4258-5636>;

Райымбекова Индира — PhD, старший преподаватель. Казахский Национальный педагогический университет имени Абая. Алматы, Казахстан

E-mail: indira_best@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-6674-0613>;

Мишук Светлана — кандидат экономических наук. Институт демографических исследований Федерального исследовательского социологического центра Российской академии наук, Москва, Россия

E-mail: svetamic79@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8117-6352>.

Аннотация. В условиях устойчивого развития миграционная тенденция трактуется не только на уровне национальной безопасности, но и как часть глобальной системы безопасности. В качестве мощной основы устойчивого развития эта тенденция стала одним из глобальных явлений для мигрантов в настоящее время. Мигранты являются одним из показателей социально-экономического развития, характеризующих привлекательность стран для трудоспособной части населения. Положительные стороны миграции для принимающей страны или региона включают рост инвестиций, конкурентоспособность, культурное разнообразие, улучшение уровня жизни мигрантов, повышение профессиональных навыков и многое другое. Отрицательные стороны — сокращение населения трудоспособного возраста, преобладание старения, ослабление науки и образования, лидера, сокращение творческого населения, создание напряженной социально-экономической ситуации в стране. Проведен регрессионный анализ для определения отрицательного сальдо миграции в Жамбылской области. Регрессионный анализ позволяет выявить причинно-следственную связь между зависимыми и независимыми переменными. Выявлен ряд блокираторных факторов, не позволяющих

найти положительное решение в процессе миграции Жамбылской области: уровень безработицы, миграция населения трудоспособного возраста, низкие среднедушевые денежные доходы населения, возможность заниматься предпринимательством в области. Представлен опыт зарубежных стран, сумевших эффективно решать данные вопросы. При этом наряду с «умными городами «возникает необходимость развития» умных деревень». Цель анализа статьи рассматривается в двух аспектах: 1) картографический анализ временной и пространственной динамики миграции населения для правильного понимания его географических закономерностей; 2) статистический анализ современного миграционного процесса Жамбылской области и выявление причинно-следственных связей. В статье использованы методы картографирования с помощью ГИС, статистические методы с программой SPSS, ANOVA, методы сравнительно-географического анализа.

Ключевые слова: экономическая безопасность, социальная стабильность, миграция, депопуляция, эмиграция, «умная деревня»

Конфликт интересов: авторы заявляют об отсутствии конфликта интересов.

Кіріспе

Әлемдік экономиканың жаһандану жағдайында халықтың көші-қон үрдістерінің қарқындылығы елдердің экономикалық құрылымына, адами капиталдың сандық және сапалық сипаттамаларына, экономикалық ресурстарды пайдалану тиімділігі әсер етеді.

Қазақстанның ішкі көші-қоны 2022 жылдың қаңтар-қарашасында келгендер саны 90646 адам, соның ішінде қала 61009 адам, ауылға келгендер 29637 адамға жетіп, айырмасы – 308-ді құраған (ҚР Ұлттық статистика бюросы, 2022). Еуропалық экономикалық одақ (ЕЭО) елдерімен салыстырғанда 2022 жылдың қаңтар-қыркүйектегі статистикалық мәліметтеріне қарасақ, Қазақстан сыртқы миграцияның теріс мәні бойыншы 1-ші орында тұр (-9346 адам) (Статистика Евразийского экономического союза, 2022).

Халықтың табысының төмендігі, жұмыссыздықтың, кедейліктің өсуі, еңбек әлеуеті, халықтың өмір сүру сапасының нашарлауы, қоршаған ортаның сапасы - халықтың көші-қон ағынының өсуінің негізгі факторларына айналуы мүмкін. Бұл өз кезегінде елдің немесе аймақтың экономикалық тұрақты дамуына кері салдарын тигізеді.

Халықтың ауылдық жерлерден жаппай кетуі, халықтың кеңістіктік динамикалық тепе-теңдігіне әсер етіп қана қоймай, әлеуметтік-экономикалық жағдайына ықпалын тигізеді. Әлемдік тәжірибе көрсетіп отырғандай, қоныс аударатын халықтың кеңістіктік бөлінуі айтарлықтай урбанистік бағытпен сипатталады. Сондай-ақ халықтың көші-қоны әлеуметтік және экономикалық процесс ретінде ғана емес, сонымен қатар адамдардың тұрғылықты жерінің өзгеруімен сипатталатын географиялық процесс ретінде анықталады. Халықтың көші-қонының географиялық заңдылықтарын дұрыс түсіну үшін

оның кеңістіктік және уақыттық динамикасын талдау қажет. Қазақстанда шағын және моноқалалардың әлеуметтік-экономикалық дамуын ынталандыруға, ауылда шағын және орта кәсіпкерліктің құрылуын қолдауға елеулі күш салынып жатқанымен, Жамбыл облысынан кетушілер саны әлі күнге дейін тоқтамай тұр. Осыған байланысты, көші-қон көрсеткіштерінің теріс мәніне әсер етуші факторларды анықтауда бірқатар зерттеулерді жүргізу *өзектілігі* туындайды.

Материалдар мен зерттеу әдістері

Дамушы елдердегі XX ғасырдың аяғынан бастап, урбанизация үрдісінің артуына байланысты теориялық зерттеулерден эмпирикалық сандық талдауларға және көп өлшемді перспективаларға көбірек назар аударыла бастады. Мысалы, О. Старк (Stark and Levkhar, 1982) мигранттардың әлеуметтік ерекшеліктерін анықтап, ауыл халқының көші-қонын экономикалық жағдайымен байланыстыратын «салыстырмалы айыру» теориясын ұсынды. Майкл П. Тодаро (Todaro, 1969.) ауылдық жұмыссыздардың жұмысқа орналасу ықтималдылығы мен нақты табыс арасындағы сәйкессіздікке байланысты халықтың ауылды жерлерден көшетінін дәлелдеп, «Тодаро көші-қон моделі» теориясын негіздеді. Ол өз зерттеулерінде миграциялық ағын – ауылдық және қалалық жұмысшылардың арасындағы табыс көзінің айырмашылығына байланысты деген болжамдар жасады. Германия, Ұлыбритания, Испания сияқты бірқатар еуропалық елдерде аймақаралық ішкі көші-қон көрсеткіштері әлі де болса төмендеген жоқ.

Ауылды жерден үдере көшу КСРО-ның құлдырауынан Қазақстанның тәуелсіздік алған жылдардағы туындаған әлеуметтік-экономикалық, саяси өзгерістер еліміздің барлық аумағына тән құбылыс болды, соның бірі Жамбыл облысында да көрініс тапты. Облыстағы ірі өнеркәсіптік орталықтары шоғырланған Қаратау, Жаңатас қалаларындағы жағдай тіпті шиеленісе түсіп, көптеген дағдарыстық құбылыстар пайда бола бастады. Әлеуметтік мәселелер, халықтың жаппай көші-қоны, (соның ішінде еңбекке жарамды жастағы халықтың), жұмыссыздықтың артуы, білім беру мекемелерінің жабылуы, кедейліктің, қылмыс деңгейінің өсуі, өлім-жітімнің артуы, туудың төмендеуі, экономикалық дағдарыс, өнеркәсіптік өндірістердің тоқтауы, тозған инфрақұрылым ауыл халқының ірі қалаларға көшуіне өз ықпалын тигізді. Облыста 1991 жылдан бастап қазіргі уақытқа дейін көші-қон сальдосы оң мән көрсеткен жоқ, облыс халқының Қазақстанның басқа өңірлеріне, Алматы (7633 адам), Астана (4987 адам), Шымкент (886 адам) сияқты ірі қалаларға тұрақты кетуі байқалады.

Зерттеу барысында облыс аудандарының көші-қон сальдосына әсер ететін факторлар анықталды. Зерттеудің ақпараттық базасында ҚР Стратегиялық жоспарлау және реформалау агенттігі Ұлттық статистика бюросының статистикалық мәліметтері, Жамбыл облысының статистикалық мәліметтері пайдаланылды. Зерттеу процесінің кезеңдері мен әдістері 1-ші суретте көрсетілген.

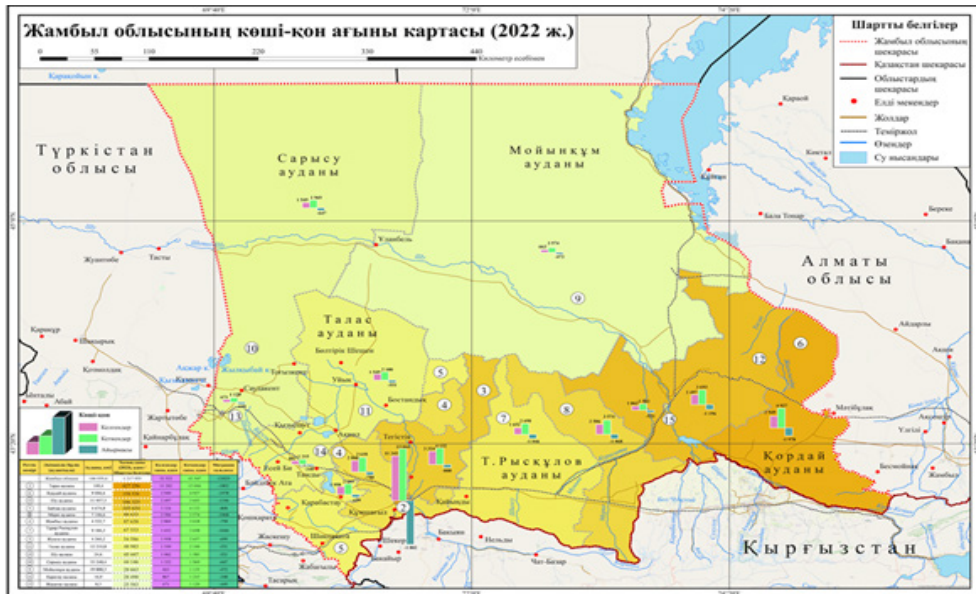

Сур. 1. Зерттеудің кезеңдері мен әдістері
(Fig. 1. Stages and methods of research)

Нәтижелер мен талқылаулар

Біржақты депопуляцияның болуы, қала халқын ауыл халқымен салыстырғанда мемлекеттік ресурстарды бөлуде бірқатар артықшылыққа ие (Hongsheng et al., 2011). Қала мен ауылдың функционалдық байланыстары әр түрлі (Yifan, 2020). Ауыл халқының өмір сүру сапасы, халықтың табыс деңгейі, өмір сүру ұзақтығы мен денсаулық жағдайы, халықтың әлеуметтік қамсыздану деңгейі, билікке деген сенім, оның халықтың еңбек және тұрмыстық мәселелерді шешуге қатысуы сияқты кемшіліктер бар. Халықтың кеңістікті алмасуы физикалық және әлеуметтік-экономикалық жағдайдағы қала мен ауыл арасындағы айырмашылықтарды күшейтеді (Hualou Long et al., 2010; Alvarez et al., 2021). Қала және ауылдағы табыс мүмкіндіктерінің әртүрлілігі еліміздің барлық аймақтарына тән. Бұл көрсетілген бірқатар мәселелер ішкі көші-қонның негізгі қозғаушы факторы, ал халықтың ірі қалаларға ағылуы мигранттар үшін ең тартымды орта болып табылады. Ірі қалаларда ішкі және шетелдік инвестициялардың және экономикалық мүмкіндіктердің үлкен көлемі, жұмыс орындарының көптігі мигранттардың көбірек шоғырлануына әкеледі. Еліміздің жекелеген аймақтары бойынша көші-қон үрдісі әлеуметтік-экономикалық ерекшеліктері мен ондағы халықтың жеке сипаттамаларына байланысты әркелкі. Өңірлердің экономикалық дамуында айырмашылықтардың болуы ішкі көші-қонның өсуіне ықпал етеді. Облыстың аудандар бойынша көші-қон ағынының кеңістіктік таралуы әркелкі (сурет 2), әсіресе ең көп мигранттардың кетуі Тараз қаласында (13044 адам), облыстың оңтүстік, оңтүстік-шығыс бөлігіндегі аудандарда: Байзақ ауданы (4132 адам), Жамбыл ауданы (3618), Қордай ауданы (4927 адам), Меркі (3574 адам) және Шу (3693 адам) аудандарында, ал ең төменгі Талас ауданы (2100 адам), Қаратау қаласы (1215 адам), Мойынқұм ауданы (1135 адам), Сарысу ауданы (1969 адам), Жаңатас қаласында тіркелген (1120 адам) (Ұлттық статистика бюросының Жамбыл облысы бойынша департаменті, 2022).

Облыста қайта құру мен нарықтық реформалау жылдары көптеген қала түзуші кәсіпорындар бәсекелестікке төтеп бере алмай, өздерінің мәнін жоғалта бастады, нәтижесінде аудандардағы әсіресе, шағын қалалардағы халқы күрт азайып кетті.

Сур. 2. Жамбыл облысының көші-қон ағыны картасы (2022 ж.)
(Fig. 2. Map of migration flows of Zhambyl region (authors who created the map))

Жамбыл облысындағы көші-қонның теріс сальдосын анықтау үшін регрессиялық талдау жасалды. Регрессиялық талдау әдісі тәуелді және тәуелсіз айнымалылар арасындағы себеп-салдарлық байланысты анықтауға мүмкіндік береді. Регрессиялық модельдерді бағалаудың ең кең тараған әдісі – ең кіші квадраттар әдісі. Ол мына формула бойынша анықталады:

$$Y_i = \beta_0 + \beta_1 X_1 + \dots + \beta_n X_n + \varepsilon_i$$

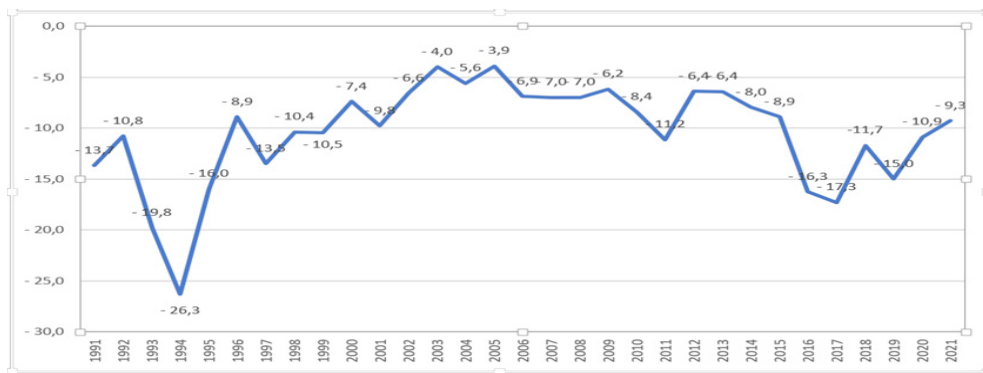
Мұнда:

$i = 1, 2, 3 \dots n$ – уақыт

X_1 – тәуелсіз айнымалы;

β_1 – айнымалыдағы регрессия коэффициенті

Деректерді талдау және өңдеу IBM SPSS Statistics бағдарламасының көмегімен жүзеге асырылды. Жамбыл облысының көші-қон сальдосының графигінде 1994 жылы көші-қон сальдосы –26,3 мың адамға, яғни теріс мәнге жетті. 1995 жылдан бастап көші-қон сальдосы жыл сайын бір қалыпты төмендей бастады, 2003–2005 жылдары оның ең төменгі мәні 4 мыңға, 2017 жылы екінші циклдың төменгі шегіне жетті (сурет 3). Дегенмен барлық қарастырылып отырған кезеңде көші-қон сальдосы теріс болып қалуда.

Сур. 3. Жамбыл облысының миграция сальдосы, мың адам
(Fig. 3. migration balance of Zhambyl region, thousand people)

Статистикалық мәліметтер абсолютті және салыстырмалы шамада өлшенген бірнеше көрсеткіштер ұсынылған. Абсолютті шамалар көп жағдайда трендке ие, бұл олардың болжау қабілетіне нашар әсер етеді, олардың болжау қабілетін жақсарту үшін талдауға жылдық өсім түрінде енгізілді. Салыстырмалы көрсеткіштер талдауға бастапқы мәлімет түрінде енгізілді, себебі оларда тренд аз. Көрсеткіштердің бір бөлігін көші-қон динамикасының салдары ретінде, ал бір бөлігін көші-қон сальдосына әсер етуі ықтимал факторлар: табиғи өсім, жұмыссыздық, орташа айлық т.б. ретінде қарастырылды.

Әртүрлі факторларды қосу және алып тастау нәтижесінде модельге тек екі айнымалы дәйекті мәндерді қабылдайтын сызықтық тренд және жұмыссыздық деңгейі (%) кірді. Нәтижеге жету үшін екі қадаммен анықталды, модельге бірінші қадамда сызықтық тренд, ал екінші қадамда жұмыссыздық деңгейі қосылды. Модельдің жалпы нәтижесі 8,138-ге тең және статистикалық маңызды болып табылатын F-статистикасының мәнімен көрсетіледі (кесте 1).

Кесте 1. ANOVA бойынша дисперсиялық талдау нәтижелері

Модель	Квадраттардың қосындысы	Еркіндік дәрежелері	Орташа квадрат	F	Нәтиже	
1	Регрессия	75,502	1	75,502	7,596	,012 ^b
	Қалдық	208,728	21	9,939		
	Барлығы	284,230	22			
2	Регрессия	127,527	2	63,764	8,138	,003 ^c
	Қалдық	156,703	20	7,835		
	Барлығы	284,230	22			

Бұл жағдайда R-квадраттың мәні 0,449 болды, бұл модель тәуелді айнымалының 44,9% өзгеруін түсіндіре алатындығын көрсетеді (кесте 2).

Кесте 2. Модель жиынтығы

Модель	R	R-квадрат	Түзетілген R-квадрат	Стандартты бағалау қатесі
1	,515 ^a	,266	,231	3,1527
2	,670 ^b	,449	,394	2,7991

Регрессиялық талдаудың негізгі нәтижесі бағдарламамен есептелген регрессия коэффициенттері бар кесте құрастырылады. Маңызды айнымалыларды таңдау үшін ауыспалы таңдаудың тура, шартты әдісі қолданылды.

Кесте 3. Регрессиялық модель коэффициенттері

Модель		Стандартталмаған коэффициенттер		Стандартталған коэффициенттер	Т	Нәтиже
		В	Стандарт қатесі	Бета		
1	(Константа)	-4,027	1,901		-2,118	,046
	t	-,273	,099	-,515	-2,756	,012
2	(Константа)	16,506	8,145		2,026	,056
	t	-,871	,248	-1,644	-3,510	,002
	X 43 жұмыссыздар деңгейі, %	-1,213	,471	-1,207	-2,577	,018

*a Тәуелді айнымалы: x9 миграция сальдосы, мың адам
 *b Болжаушы көрсеткіш (Константа), t
 *c Болжаушы көрсеткіш (Константа), t, X 43 жұмыссыздық деңгейі, %
 *Константа – тұрақты тәуелсіз айнымалылардың мәндері 0-тең болғанда тренд сызығы мен ордината осінің қиылысу нүктесі.

Жамбыл облысы үшін екі факторлы регрессия моделі келесідей: $Y = 16,506 - 0,871 \cdot t - 1,213 \cdot X$ жұмыссыздық деңгейі, %. Т-сызықтық трендтегі регрессия коэффициенті теріс мәнге ие, яғни жыл сайын 0,871 мың адамға теріс көші-қон сальдосы артады. Жұмыссыздық деңгейінің айнымалысы үшін регрессия коэффициенті де теріс белгіге ие, яғни жұмыссыздық деңгейі неғұрлым жоғары болса, көші-қон сальдосы соғұрлым теріс болады. Демек, жұмыссыздықтың 1 %-ға артуы көші-қон сальдосының теріс мәнін 1213 адамға арттырады (кесте 3).

Жалпы облыстан қандай кадрлар кетіп жатыр, мигранттардың жас ерекшелігі, білім деңгейі қандай және ол осы аймақтың экономикалық әлеуетіне қалай әсер етеді? 2022 жылдың қаңтар-желтоқсанына ең көп кетушілер еңбекке жарамды жастағы халық (16–62 жас) 38 928 адамды құрап (28559 келгендер), көші-қон сальдосы -9369 адамға жеткен. Білім алуға ұмтылған ауыл жастары қалалық жерлерде қалуға бейім, 7–17 жастағы жастардың кетуі 3167 адам (-1348 сальдосы) тіркелген, басым көпшілігі өңіраралық көші-қон, айырмасы – 10 320, сыртқы көші-қон айырмасы -705 адамды құрады (кесте 4). Экономиканың заманауи инновациялық дамуының іргетасы ғылым мен ғылыми зерттеулердің нәтижелері, оны өндіріске енгізуде табысты тәжірибелер екені анық. Бұл ретте аумақтық экономика үшін білім берудің тиісті деңгейі,

білікті кадрлардың болуы, адами капитал ерекше ролге ие. Облыстағы осындай еңбекке жарамды жастағы халықтың көші-қоны мен интеллектуалдық ағыны, ғылыми, инновациялық, шығармашылық жасаушы жастағылардың кетуі аймақтың экономикалық қауіпсіздігіне кері салдарын тигізеді. Бұл аймақтың ғана емес, елдің экономикалық қауіп-қатерлердің ішінде инновациялық және өнертапқыштық белсенділіктің төмендеуіне алып келетін қауіп екенін атап өткен жөн.

Кесте 4. Жамбыл облысының жас құрамдары бойынша халықтың көші-қоны, 2022 ж.

	Көші-қон айырмасы, адам	Келгендер, адам	Кеткендер, адам
Барлығы	-11 025	32 522	43 547
0	1	2	1
3 – 5	-51	6	57
0 – 6	-93	11	104
7 - 17	-1 348	1 819	3 167
0 - 13	-268	19	287
0 - 15	-845	812	1 657
16 - 62	-9 369	29 559	38 928
63 және одан жоғары	-811	2 151	2 962

Сонымен қатар Дүниежүзілік Банктің «Қазақстандағы бизнесті жүргізу 2019» есебінде, Жамбыл облысы кәсіпкерлікті жүргізуге қолайлылығы бойынша соңғы орын деп тапты. Бұл зерттеулер елдегі орта және шағын кәсіпкерлік және экономикалық белсенділіктің өсуіне пайдалы әсері бар ережелер мен процестердің болуын өлшейді. Рейтингі анықтауда қарастыратын негізгі индикаторлар: электр желілеріне қосылу, құрылыс жүргізуге рұқсат алу, кәсіпорындарды тіркеу, мүлікті тіркеу бойынша жүргізіледі (Всемирный Банк, 2019). Облыстағы шағын және орта кәсіпкерлікті дамытуда инновациялық идеялары бар кәсіпкерлер үшін өз кәсібін ашу және дамыту, жаңа жұмыс орындарын құру, жұмыссыз халықтың облыстан кетуіне бірден бір тосқауыл болушы еді. Бұл әсіресе, өндіруші салаларға қаты тәуелді, өңдеуші және қызмет көрсету саласы мемлекеттік кәсіпорындардың көлеңкесінде қалып жатқан Жаңатас, Қаратау моноқалаларына қатысты.

Халықтың көшуіне әсер ететін келесі фактор – халықтың ақшалай табысы. 2022 жылдың III тоқсанында халықтың орта есеппен жан басына шаққандағы атаулы ақшалай табыстары бойынша 97098 теңгені құрап, облыс аутсайдерлердің үштігіне кірді (Жетісу облысы – 95661 теңге, Түркістан облысы – 75 867 теңге) (Ұлттық статистика бюросы, 2022).

Адамдардың жақсы өмір сүруінің, әлеуметтік қажеттіліктерге қол жеткізудің, жоғары табыс табудың және басқа да мәселелерді шешудің жалғыз жолы тек ауылдан қалаға қоныс аудару ма? Урбанизация жүріп жатыр және бола береді, дегенмен қалада халықтың жоғары тығыздығы, қоршаған ортаның ластануы, көлік кептелісі, қылмыс деңгейінің жоғарлауы, қолжетімді баспананың

жетіспеуі, жалған урбанизацияның өсуі барлық ауыл халқын орналастыруға жеткілікті ма? Мұндай депопуляция мәселесін шешуде, ауыл мен қаланың тұрақты дамуына қол жеткізу үшін шетел тәжірибесін тартымды үлгі ретінде қарастыруға болады.

Ауылды елді мекендерден ірі қалаларға көшу мәселесі тек қана Қазақстанның ғана емес, әлем елдерінің басым көпшілігінде күн тәртібіндегі өзекті мәселелер қатарында. Себебі, ауыл — қоғамның тірегі, экономикалық әлеуеттің негізгі бөлігі болып табылады. Еліміздегі әлеуметтік-экономикалық өсу контекстінде ауылдық жерлердің әлеуетін көтеру саласында жұмыстар жасалып жатқанымен, ауыл және қала арасындағы теңсіздік байқалады.

Жоғарыда Жамбыл облысының миграция процесін оң шешім табуына мүмкіндік бермейтін бірқатар блокиратор факторларды талдай отырып, аталған мәселелерді тиімді шеше білген шет елдер тәжірибесін зерделеудің маңызы зор. Бұл ретте «ақылды қалалармен» қатар «ақылды ауылдарды» дамыту қажеттілігі туындайды. Халықты жұмыспен қамту, миграция, инфрақұрылымды жақсарту және т.б. мәселелерді тиімді шешуде «Ақылды ауылдар» (Smart Villages) моделін пайдалануда дамыған мемлекеттердің тәжірибесі табысты жұмыс жасауда. 2017 жылы Еуропалық комиссия «Ақылды ауылдарға» арналған жоба ұсынды, негізгі идея — ақылды әдісті тек қала деңгейінде шектемей, әр түрлі масштабта, аймақтардан мегаполистерге, қалалардан ауылдарға, барлық өлшемдегі елді мекендерге, тіпті жеке тұлғаларға дейін мәселелерді шешуде «ақылды әдісті» қолдану (European Network for Rural Development, 2018). Ақылды ауылдар тұрақтылықты, өмір сүру сапасын және экономика, әлеуметтік даму, денсаулық және коммуникация саласындағы даму мүмкіндіктерін арттыру үшін инновациялық әдіс пен технологияны қолданатын ауылдық қауымдастықтар ретінде анықталады (Kalinovsky et al., 2021; Ilie et al., 2022; Komorowski et al., 2020). Ауылдық аймақтарды дамыту жөніндегі еңбектерді және келтірілген анықтамаларды талдау негізінде «Ақылды ауылдар» тұжырымдамасы бес негізгі категорияға: тұрақтылыққа, ұтқырлыққа, қоғамдастыққа, болашаққа және цифрландыруға негізделген даму модельі.

Қытайдағы электронды коммерция соңғы жылдары бірнеше әлемдік маңызы бар электрондық коммерция алаптарының пайда болуымен өте тез дамыды. Осының нәтижесінде электрондық коммерция кластерлері Қытайдың ауылдық жерлерінде Alibaba-ға тиесілі Таобао электронды платформасының құрметіне «Таобао ауылдары (Taobao)» деп аталды. Электронды коммерция Қытайдың ауылдық жерлерінде және одан тыс жерлерде кедейлік, жұмыссыздық деңгейін төмендетуге, тоқырау ауыл экономикасын ынталандыруға көмектесті. Электрондық коммерция қызметтерінің және басқа факторлардың біртіндеп өсуін ескере отырып, Таобао ауылдары бизнесті бастау үшін «ыстық нүктелерге» айналды. Мобильді құрылғылардың көмегімен, интернетке қол жетімділіктің кеңеюімен бизнестің жаңа нормаларын құрып, елдің экономикалық ландшафттысын өзгертті, осылайша Қытай әлемдегі ең ірі электрондық коммерция нарығына айналды. 2016 жылы бұл ауылда 300000-

нан астам белсенді интернет-дүкендер ашылып, электронды коммерциямен айналысатын кәсіпкерлер көбейді, жаңа жұмыс мүмкіндіктері пайда болды. Бұл өз кезегінде мигрант жұмысшыларды, жоғары курс студенттерін, ардагерлерді басқа да топтарды кәсіпті бастау үшін өз ауылдарына қайтуға шақыратын тиімді кәсіпкер климатын құрды. Нәтижесінде 4700-ден астам адам кәсіпті бастау үшін үйлеріне оралып, электронды платформалар арқылы жергілікті негізгі салаларға тәуелді гүлдер мен ағаштар, көшеттер және т.б. сатуға назар аударды. Жұмыс орындарында қызмет көрсету персоналы, маркетинг, промоутерлер, тігін өнеркәсібіндегі тігіншілер, ағаш ұсталары, курьерлер, фотографтар және соңғы жылдары заңгерлер, бухгалтерлер, патенттік адвокаттар, электрондық коммерцияға қызмет көрсететін басқа да мамандар сұранысқа ие болды. Ақпараттық технологиялардың жаһандық дамуымен құрылған мүмкіндіктерді пайдалана отырып, ауылдық жерлердегі адамның өмір сүру сапасын едәуір жақсартты, ауылдық және қалалық нарықтар арасындағы байланысты жеңілдетіп, ауылшаруашылық емес экономикалық қызметті алға тартты (An Introduction to Taobao Villages, 2016).

Бүгінгі ауылды қалалардан кем емес даму стратегиялары қажет. Бұл жағдайда Польшаның Томаши ауылының ауылшаруашылығы қоршаған ортаға аз әсер ете отырып, экономикалық тиімділікті қамтамасыз етуге арналған экожүйені құруды көздеген. Әлемдегі экологиялық проблемалар шиеленіскен сайын тұтынушылар денсаулықты жақсартатын органикалық өнімдерге көбірек көңіл бөле бастады. Польшаның ақылды ауылдар модельі бес санатты анықтайды: тұрақтылық, ұтқырлық, қауымдастық, цифрландыру және даму модельі. Қазіргі уақытта даму мәселелеріне инновациялық-экологиялық көзқарасқа қызығушылық артып келеді. 2019 жылы құрылған Вармин-Мазур және басқа да елдердің жетекші экологиялық және дәстүрлі өндірушілерімен ынтымақтастық орнатып BioHub құрылды. BioHub – бұл экожүйе, ауылшаруашылық өнімдерін өндіруге және жоғары, сапалы өнімдерді алуға мүмкіндік беретін интеграцияланған логистика және дистрибуция жүйесі. Осы өнімдерді «BioHubBazar» сату платформасы автоматтандырылған алыпсатарларсыз онлайн-сату жүйесіне негізделген (Smart village strategy of Tomaszyn (Poland), 2020).

Чехияда, «смарт ауылдарды» жүзеге асыру үш тақырыптық саланы – қоршаған орта мен энергетика, ауыл шаруашылығы және білім берудің ынтымақтастығына негізделген. Бұл идеяның негізгі мақсаты ғимараттарда энергияны тиімді пайдалануды қамтамасыз ету, энергетикалық және көлік инфрақұрылымын жақсарту, энергетика туралы білім беру және баламалы энергияны дамыту.

Дамыған еуропа мемлекеттерінің Финляндияның солтүстігі, Швеция және Шотландия, Италия, Испания, Португалия, Греция, Франциядағы ауылдық жерлерде жастардың тұрақты депопуляциясы байқалады. Бұл мәселелерді шешуде көптеген стратегиялар экономикалық дамуға ықпал ету және жұмыс орындарын құру, білім беру, ұтқырлық, жұмыспен қамту, денсаулық сақтау,

энергетика салаларын жақсартуды, қызмет көрсетудегі инновациялық қолдау әрекеттерін біріктіреді. Мысалы, Италияда 2014–2020 жылдарға арналған бағдарлама Италия ұлттық ішкі стратегиясы (NISA) жаңа кешенді саясат енгізді. Бұл саясат халықтың демографиялық құлдырауы мен қартаюы ең көп шеткі және ультраперифериялық аудандарға назар аударды. Осы арқылы жаңа жұмыс орындарын құруға, әлеуметтік интеграцияға ықпал ету және демографиялық, миграциялық құлдырауды жоюға негізделген.

Франция бұл проблемаларды шешуде 2015 жылы «қала мен ауыл арасындағы өзара келісімшарттар» (inter-municipal cooperation) эксперименттік жобасын іске қосты, мұндағы басты мақсат — серіктестікті іргерілету арқылы қала мен ауыл арасындағы алшақтықты жою. Жобаның бірінші кезеңінде Брест мегаполисі мен Батыс Бретань қаласырты аудан орталығымен келісімшартқа отырды (Sandra Żukowska et al., 2023). Орта және ұзақ мерзімді бәсекеге қабілетті дамуда ауыл тұрғындарының әлеуметтік-экономикалық дамуы, денсаулық сақтау, мәдениет және қызмет көрсету, қоршаған орта және энергетика салаларына бағыттап, демографиялық мәселелерді шешу.

Қорытынды

Жоғарыда Жамбыл облысының миграция процесінің оң шешім табуына бірқатар блокираторларды талдай отырып, облыстағы көші-қон ағынының кеңістіктік таралуына ГАЗ әдістері арқылы талдау жасалды. Жамбыл облысының әлеуметтік-экономикалық дамуын тежейтін және өңірлердің экономикалық қауіпсіздігін қамтамасыз етуге әсер етуі мүмкін бірқатар проблемалардың бар екені анықталды. Талдау нәтижесінде мигранттардың облысқа іргелес жатқан, яғни Алматы қаласына тұрақты кетуі байқалады, бұл ретте Алматы қаласы мигранттардың әлеуметтік қажеттіліктерін шешуде тартылыс ядросы екенін көруге болады. SPSS, ANOVA бағдарламасымен регрессиялық талдауда жұмыссыздық деңгейінің миграция ағынына байланысы анықталды. Факторлардың әртүрлі вариацияларын модельдеу әлеуметтік-экономикалық салалардағы тұрақты немесе тұрақсыздық деңгейін болжауға мүмкіндік береді.

Алынған нәтижелер мен жүргізілген талдаулар экономикалық қауіпсіздікті қамтамасыз ету мақсатында облыс экономикасын әртараптандыру, облыста кәсіпорындар санын, шағын және орта кәсіпкерліктер санын ұлғайту, технологиялық инновацияларды жүзеге асыратын ұйымдар санын кеңейту, жаңа жұмыс орындарын құру, жастарды тартудың тиімді қолдау жүйесі мен өсу нүктелерін құру, өңірдің кадрлық әлеуетін дамыту, дамудың «Ақылды ауылдарға» тән үлгісін енгізу, өндірістің жаңашылдығын ынталандыру қажет деп есептейміз.

Облыстағы Жаңатас, Қаратау, Шу шағын және моноқалалары дәстүрлі салаларға негізделген өндірістік құрылымға ие, халықтың басым көпшілігі мемлекеттік салаларда жұмыс істеуге тәуелді. Сондықтан моно және шағын қала аумағына жақын ауылдық елді мекендерде орта және шағын кәсіпкерлікті дамытып, қызмет көрсету, туризм салаларына басымдық беру қажет.

Ішкі еңбек нарығындағы кейбір кедергілерді, әлемдік урбанизация және көші-қон трендтерін ескерер болсақ, жалпы миграция процесін тоқтату мүмкін емес. Егер осы тенденциялар уақыт өте келе тұрақты бола берсе, ауылдық және қалалық теңгерімсіздіктер күшейіп, ірі қалаларда жалған урбанизация сценарийіне әкеледі. Қазіргі уақытта Қазақстан дамушы ел ретінде дамыған мемлекеттердің еңбек ресурстарының донорына айналып отыр. Бірақ бұл үрдісті әлеуметтік-экономикалық саясатты дұрыс жүргізу арқылы эмиграциялық тәуекелдерді төмендетуге, дамушы елдерден келетін біліктілігі төмен еңбек мигранттары үшін тартылымдылығын азайтуға болады.

ӘДЕБИЕТТЕР

Alvarez M., Bernard A., Lieske S.N., 2021 — *Alvarez M., Bernard A., Lieske S.N.* Understanding internal migration trends in OECD countries. Population space and place. – Wiley. 2021 DOI10.1002. Pp.24–51.

Ведение бизнеса в Казахстане 2019. Международный Банк Реконструкции и Развития / Всемирный Банк. Обзор Доклад «Ведение бизнеса в Казахстане 2019» <http://www.doingbusiness.org/kazakhstan>.

European Network for Rural Development. Smart villages Revitalising rural services. EU RURAL review Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2018. ISSN 1831–5321. № 26.

Zukowska S., Chmiel B., Połom M.. 2023 — *Żukowska S., Chmiel B., Połom M.* // The Smart Village Concept and Transport Exclusion of Rural Areas – A Case Study of a Village in Northern Poland. – Land 2023, 12(1), 260 с. <https://doi.org/10.3390/land12101260> <https://www.mdpi.com/about/journals>.

Ilie N.M., Oprya I.A., Turcha V.K., Pernush A.R., 2022 — *Ilie N.M., Oprya I.A., Turcha V.K., Pernush A.R.* New dimensions of the development of rural communities in Romania - the concept of "Smart village". // Scientific Dad. Economy Management English Agr. Rural Dev. 2022, 22, С. 425–435.

Kalinovsky S., Komarovsky L., Roza A., 2021 — *Komorowski L., Stanny M. Kalinovsky S., Komarovsky L., Roza A.* Concept of Smart Villages; Przykłady from Poland. – Instytut Rozwoju Wsi I Rolnictwa Polskiej Akademii Nauk: Warszawa, Poland, 2021.

Komorowski L., Stanny M., 2020 — *Komorowski L., Stanny M.* Smart Villages: Where Can They Happen? // Land 2020, 9(5), 151; <https://doi.org/10.3390/land9050151>

ҚР стратегиялық жоспарлау және реформалау агенттігі Ұлттық статистика бюросы. Қазақстан Республикасындағы ішкі көші-қонның айырымы. <https://www.stat.gov.kz/official/industry>.

Қазақстан Республикасының Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігі, Ұлттық статистика бюросының Жамбыл облысы бойынша департаменті. Жамбыл облысының әлеуметтік-экономикалық дамуы / Ақпаратты-талдамалық журнал. Тараз 2022.

ҚР стратегиялық жоспарлау және реформалау агенттігі Ұлттық статистика бюросы. Жедел ақпарат, 2022 жылғы 3 тоқсанындағы өңірлер бойынша халықтың атаулы ақшалай табыстарын бағалау. № 5-7/8473-і 27 желтоқсан, 2022 жыл.

Prepared in the framework of the ‘Preparatory Action on Smart Rural Areas in the 21st Century’ project funded by the: Smart village strategy of Tomaszyn (Poland). December 2020.

Статистика Евразийского экономического союза. Социально-демографические индикаторы. Январь – сентябрь 2022 года: Статистический бюллетень / Евразийская экономическая комиссия. – Москва, 2022. – 62 с.

Stark O., Levkhari D., 1982. — *Stark O., Levkhari D.* On migration and risks in LDCs. – Economic Development and Cultural Change. 1982. 31 (1): 191–196 с.

Todaro M.P., 1969. — *Todaro M. P.* The model of labor migration and urban unemployment in less developed countries. American Economic Review 59: 138–148 с.

Yifan W., Yang Zh., Yansui L., 2020 — *Yifan W., Yang Zh., Yansui L.*, Exploring the outflow

of population from poor areas and its main influencing factors.// Published by Elsevier. Habitat International. May 2020. <https://doi.org/10.1016/j.habitatint.2020.102161>

Jiaqi Qi., Xiaoyong Zh., Hongdong Guo., 2018 — *Jiaqi Qi., Xiaoyong Zh., Hongdong Guo.*, The formation of Taobao villages in China. 2018. – China Economic Review, 2018. – 130 c.[http:// https://www.researchgate.net/publication/327195104](http://https://www.researchgate.net/publication/327195104)

Hongsheng Li, Yingjie Wang, Jiafu Han, Zhuoyuan Yu., 2011 — *Hongsheng Li, Yingjie Wang, Jiafu Han, Zhuoyuan Yu.* Origin Distribution Visualization of Floating Population and Determinants Analysis: A Case study of Yiwu City. // - Procedia Environmental Sciences Volume 7, 2011. Pp. 116–121, <https://doi.org/10.1016/j.proenv.2011.07.021>.

Hualou Long, Yansui Liu, Xiubin Li, Yufu Chen, 2010 — *Hualou Long, Yansui Liu, Xiubin Li, Yufu Chen.* Building new countryside in China: A geographical perspective. – Land Use Policy Volume 27, Issue 2, April 2010, Pages 457-470. <https://doi.org/10.1016/j.landusepol.2009.06.006>.

REFERENCES

Alvarez M., Bernard A., Lieske S.N., 2021 — *Alvarez M., Bernard A., Lieske S.N.* Understanding internal migration trends in OECD countries. Population space and place. – Wiley. 2021 DOI10.1002/psp.24-51.

Doing business in Kazakhstan 2019. International Bank Reconstruction and Development / World Bank. Report "Doing business in Kazakhstan 2019" <http://www.doingbusiness.org/kazakhstan>.

European Network for Rural Development. Smart villages Revitalising rural services. EU RURAL review Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2018, ISSN 1831–5321. No 26.

Zukowska S., Chmiel B., Połom M., 2023 — *Zukowska S., Chmiel B., Połom M.* // The Smart Village Concept and Transport Exclusion of Rural Areas – A Case Study of a Village in Northern Poland. – Land 2023, 12(1), 260 c. <https://doi.org/10.3390/land12010260> <https://www.mdpi.com/about/journals>.

Ilie N.M., Oprya I.A., Turcha V.K., Pernush A.R., 2022 — *Ilie N.M., Oprya I.A., Turcha V.K., Pernush A.R.* New dimensions of the development of rural communities in Romania - the concept of "Smart village". // Scientific Dad. Economy Management English Agr. Rural Dev. 2022, 22. Pp. 425–435.

Kalinovsky S., Komarovskiy L., Roza A., 2021 — *Komorowski L., Stanny M. Kalinovsky S., Komarovskiy L., Roza A.* Concept of Smart Villages; Przykłady from Poland. – Instytut Rozwoju Wsi I Rolnictwa Polskiej Akademii Nauk: Warszawa, Poland, 2021.

Komorowski L., Stanny M., 2020 — *Komorowski L., Stanny M.* Smart Villages: Where Can They Happen? // Land 2020, 9(5), 151; <https://doi.org/10.3390/land9050151>

Agency for Strategic Planning and Reform of the Republic of Kazakhstan, National Bureau of Statistics. Differences in internal migration in the Republic of Kazakhstan. <https://www.stat.gov.kz/official/industry>.

Agency of Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan, Department of the National Bureau of Statistics for Zhambyl region. Social and economic development of Zhambyl region / Information-analytical journal. Taraz 2022.

Agency for Strategic Planning and Reform of the Republic of Kazakhstan, National Bureau of Statistics. Quick information, assessment of nominal monetary income of the population in the 3rd quarter of 2022 by region. № 5–7/8473 dated December 27, 2022.

Prepared in the framework of the 'Preparatory Action on Smart Rural Areas in the 21st Century' project funded by the: Smart village strategy of Tomaszyn (Poland). December 2020.

Statistics of the Eurasian Economic Union. Socio-demographic indicators. January - September 2022: Statistical Bulletin / Eurasian Economic Commission. – Moscow, 2022. – 62 p.

Stark O., Levkhari D., 1982. — *Stark O., Levkhari D.* On migration and risks in LDCs. – Economic Development and Cultural Change. 1982. 31 (1). Pp.191–196.

Todaro M.P., 1969. — *Todaro M.P.* The model of labor migration and urban unemployment in less developed countries. American Economic Review 59. Pp. 138–148.

Yifan W., Yang Zh., Yansui L., 2020 — *Yifan W., Yang Zh., Yansui L.*, Exploring the outflow

of population from poor areas and its main influencing factors.// Published by Elsevier. Habitat International. May 2020. <https://doi.org/10.1016/j.habitatint.2020.102161>

Jiaqi Qi., Xiaoyong Zh., Hongdong Guo., 2018 — *Jiaqi Qi., Xiaoyong Zh., Hongdong Guo.*, The formation of Taobao villages in China. 2018. – China Economic Review, 2018. – 130 c. <http://> <https://www.researchgate.net/publication/327195104>

Hongsheng Li, Yingjie Wang, Jiafu Han, Zhuoyuan Yu., 2011 — *Hongsheng Li, Yingjie Wang, Jiafu Han, Zhuoyuan Yu.* Origin Distribution Visualization of Floating Population and Determinants Analysis: A Case study of Yiwu City. // - *Procedia Environmental Sciences*. Volume 7. 2011, Pp. 116–121, <https://doi.org/10.1016/j.proenv>.

Hualou Long, Yansui Liu, Xiubin Li, Yufu Chen., 2010 — *Hualou Long, Yansui Liu, Xiubin Li, Yufu Chen.* Building new countryside in China: A geographical perspective. – *Land Use Policy*. Volume 27. Issue 2, April 2010. Pp. 457–470. <https://doi.org/10.1016/j.landusepol>.

BULLETIN OF NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
ISSN 1991-3494
Volume 3. Number 403 (2023), 315-326
<https://doi.org/10.32014/2023.2518-1467.511>

UDC 338.984
SCSTI 06.52.35

© **Z.K. Altaibayeva^{1*}, V.P. Shelomentseva¹, D.Z. Aiguzhinova¹,
Sh.E. Mutallyapova², R.K. Alimkhanova³, 2023**

¹Toraighyrov University, Pavlodar, Kazakhstan;

²Kazakh Agrotechnical University named after S. Seifullin, Astana, Kazakhstan;

³Narxoz University, Almaty, Kazakhstan.

E-mail: zhanat.ka@mail.ru

FINANCIAL MODELLING OF BUSINESS PROCESSES IN LIVESTOCK

Altaibayeva Zhanat — Candidate of Economic Sciences, Toraighyrov university, Professor of the Department of Finance and Accounting, Pavlodar, Kazakhstan

<https://orcid.org/0000-0003-3058-6965>. ID автoра: 57202926247. E-mail: zhanat.ka@mail.ru;

Shelomentseva Valentina — doctor of sociological sciences, professor of economics, Toraighyrov University, Professor of the Department of Economics, Pavlodar, Kazakhstan

<https://orcid.org/0000-0003-4451-0865>. ID автoра: 55763835300. E-mail: valshelom@mail.ru;

Aiguzhinova Dinara — Candidate of Economic Sciences, Toraighyrov university, Professor of the Department of Finance and Accounting, Pavlodar, Kazakhstan

<https://orcid.org/0000-0002-0067-9442>. ID автoра: 57190215974. E-mail: dinara.aiguzhinova@mail.ru;

Mutallyapova Shynar — Candidate of Economic Sciences, Kazakh Agrotechnical University named after S.Seifullin, Associate Professor of the Department "Management and Marketing", Astana, Kazakhstan

<https://orcid.org/0000-0003-2810-3469>. ID автoра: 57195993791. E-mail: shynara.kz@mail.ru;

Alimkhanova Roza — PhD, Narxoz University, Assistan Professor, G3, Almaty, Kazakhstan

<https://orcid.org/0000-0001-7597-0122>. ID автoра: 57195918137. E-mail: roza.alimkhanova@narxoz.kz.

Abstract. The relevance of this problem is justified by the priority of identifying internal production and technological reserves for saving resources which are based on the financial modelling of business processes in ensuring the profitability of enterprises engaged in livestock. The article reveals the essence, stages and benefits of applying financial modelling of business processes in livestock in the process of planning a production program and making decisions on business processes. The stages of developing a financial model of business processes described by the authors determine the need to harmonise the planning of the production program with the technology of keeping, cultivating and exploiting farm animals. A predictive comparison of the balance of financial flows exactly in the financial model will allow to make a decision in time about adjusting the production program if it shows

an unsatisfactory financial effect. The variability of operational financial planning is expanding, especially, when different cases of the production program can be considered while the input data is changing. The authors also note the improvement in the quality and reduction in labor costs of intra-company planning. The authors concluded with the practical results of using financial modelling of business processes. The analytical procedures' results reflected the tendency in changes in the object of study over time. Based on the results of the study, recommendations were given on the use of the financial modelling of business processes in livestock. The idea of developing and applying a standardized financial model of business processes in livestock is new, and the authors will have to perform a detailed analysis of the practical aspects of solving the problem. The authors note that in order to have the anticipated results from the use of financial modelling, it is necessary:

- to use a standardized financial model in intra-company planning, including a flexible approach that allows to take into account the specifics of the operating conditions of a particular enterprise.

- to organize livestock activities, mostly observing the production technology which is presented in the business process map.

Keywords: financial model, business processes, livestock, planning, production program, financial flows

© **Ж.К. Алтайбаева^{1*}, В.П. Шеломенцева¹, Д.З. Айгужинова¹,
Ш.Е. Муталляпова², Р.К. Алимханова³, 2023**

¹«Торайғыров университеті» КЕАҚ, Павлодар, Қазақстан;

²«С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті»
КЕАҚ, Астана, Қазақстан;

³«Нархоз университеті» КЕАҚ, Алматы, Қазақстан.

E-mail: zhanat.ka@mail.ru.

МАЛ ШАРУАШЫЛЫғыНДАғы БИЗНЕС-ПРОЦЕСТЕРДІ ҚАРЖЫЛЫҚ МОДЕЛЬДЕУ

Алтайбаева Жанат — экономика ғылымдарының кандидаты, Торайғыров атындағы университет, «Қаржы және есеп» кафедрасының профессоры, Павлодар қ., Қазақстан
<https://orcid.org/0000-0003-3058-6965>. ID автора: 57202926247. E-mail: zhanat.ka@mail.ru;

Шеломенцева Валентина — әлеуметтану ғылымдарының докторы, Торайғыров атындағы университеттің экономика профессоры, экономика кафедрасының профессоры, Павлодар қ., Қазақстан

<https://orcid.org/0000-0003-4451-0865>. ID автора: 55763835300. E-mail: valshelom@mail.ru;

Айгужинова Динара — экономика ғылымдарының кандидаты, Торайғыров атындағы университет, «Қаржы және есеп» кафедрасының профессоры, Павлодар қ., Қазақстан
<https://orcid.org/0000-0002-0067-9442>. ID автора: 57190215974. E-mail: dinara.aiguzhinova@mail.ru;

Муталляпова Шынар — экономика ғылымдарының кандидаты, С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, «Менеджмент және маркетинг» кафедрасының доценті, Астана, Қазақстан
<https://orcid.org/0000-0003-2810-3469>. ID автора: 57195993791. E-mail: shynara.kz@mail.ru;

Әлімханова Роза — PhD докторы, Narxoz университеті, ассистент-профессор, G3, Алматы, Қазақстан
<https://orcid.org/0000-0001-7597-0122>. ID автора: 57195918137. E-mail: roza.alimkhanova@narxoz.kz.

Аннотация. Қарастырылып отырған мәселенің өзектілігі мал шаруашылығымен айналысатын кәсіпорындардың табыстылығын қамтамасыз етуде бизнес-процестерді қаржылық модельдеу негізінде ресурстарды үнемдеудің ішкі өндірістік және технологиялық резервтерін анықтау басымдылығымен негізделеді. Мақалада өндірістік бағдарламаны жоспарлау және бизнес-процестер бойынша шешім қабылдау кезінде мал шаруашылығында бизнес-процестерді қаржылық модельдеуді қолданудың мәні, кезеңдері мен артықшылықтары ашылған. Авторлар сипаттаған бизнес-процестердің қаржылық моделін әзірлеу кезеңдері өндірістік бағдарламаны жоспарлауды ауыл шаруашылығы жануарларын ұстау, өсіру және пайдалану технологиясымен үйлестіру қажеттілігін анықтайды. Қаржылық модельде қаржы ағындарының тепе-теңдігін болжамды салыстыру қанағаттанарлықсыз қаржылық нәтиже көрсеткен жағдайда өндірістік бағдарламаны түзету туралы шешімді уақытында қабылдауға мүмкіндік береді. Кіріс деректері өзгерген кезде өндірістік бағдарламаның әртүрлі сценарийлерін қарастыруға болатын кезде жедел қаржылық жоспарлаудың баламалылығы кеңейеді. Сондай-ақ авторлар кәсіпорын ішілік жоспарлау сапасының жақсарғанын және еңбек шығындарының төмендеуін атап өтеді. Авторлар бизнес-процестерді қаржылық модельдеуді қолданудың практикалық нәтижелері туралы қорытынды жасады. Жүргізілген аналитикалық процедуралардың нәтижелері уақыт бойынша зерттеу объектісінің өзгеру тенденцияларын көрсетті. Зерттеу нәтижелері бойынша мал шаруашылығының бизнес-процестерінің қаржылық моделін қолдану бойынша ұсыныстар берілді. Мал шаруашылығындағы бизнес-процестердің стандартталған қаржылық моделін әзірлеу және қолдану идеясы жаңа және авторлармен мәселені шешудің практикалық аспектілеріне егжей-тегжейлі талдау жасау әлі алда бар. Авторлар қаржылық модельдеуді қолданудан күтілетін нәтижелерді қамтамасыз ету үшін мыналар қажет екенін атап өтеді:

- нақты кәсіпорынның жұмыс жағдайларының ерекшеліктерін барынша ескеруге мүмкіндік беретін икемді тәсілді жоққа шығармай, кәсіпорын ішілік жоспарлауда стандартталған қаржылық үлгіні пайдалану.

- бизнес-процесс картасында көрсетілген өндіріс технологиясын барынша сақтай отырып, мал шаруашылығын ұйымдастыру.

Түйін сөздер: қаржылық модель, бизнес-процестер, мал шаруашылығы, жоспарлау, өндірістік бағдарлама, қаржылық ағындар

© Ж.К. Алтайбаева^{1*}, В.П. Шеломенцева¹, Д.З. Айгужинова¹,
Ш.Е.Муталляпова², Р.К. Алимханова³, 2023

¹НАО «Торайгыров университет», Павлодар, Казахстан;

²НАО Агротехнический Университет имени С. Сейфуллина,
Астана, Казахстан;

³НАО «Университет Нархоз», Алматы, Казахстан.

E-mail: zhanat.ka@mail.ru.

ФИНАНСОВОЕ МОДЕЛИРОВАНИЕ БИЗНЕС-ПРОЦЕССОВ В ЖИВОТНОВОДСТВЕ

Алтайбаева Жанат — кандидат экономических наук, Торайгыровский университет, профессор кафедры финансов и бухгалтерского учета, г. Павлодар, Казахстан
<https://orcid.org/0000-0003-3058-6965>. ID автора: 57202926247. E-mail: zhanat.ka@mail.ru;

Шеломенцева Валентина — доктор социологических наук, профессор экономики Университета Торайгыров, профессор кафедры экономики, г. Павлодар, Казахстан
<https://orcid.org/0000-0003-4451-0865>. ID автора: 55763835300. E-mail: valshelom@mail.ru;

Айгужинова Динара — кандидат экономических наук, Торайгыровский университет, профессор кафедры финансов и бухгалтерского учета, г. Павлодар, Казахстан
<https://orcid.org/0000-0002-0067-9442>. ID автора: 57190215974. E-mail: dinara.aiguzhinova@mail.ru;

Муталляпова Шынар — кандидат экономических наук, Казахский агротехнический университет им. С.Сейфуллина, доцент кафедры «Менеджмент и маркетинг», г. Астана, Казахстан

<https://orcid.org/0000-0003-2810-3469>. ID автора: 57195993791. E-mail: shynara.kz@mail.ru;

Алимханова Роза — PhD, Университет Нархоз, доцент, G3, Алматы, Казахстан
<https://orcid.org/0000-0001-7597-0122>. ID автора: 57195918137. E-mail: roza.alimkhanova@narхоз.kz.

Аннотация. Актуальность рассматриваемой проблемы обоснована приоритетом выявления внутренних производственных и технологических резервов экономии ресурсов на основе финансового моделирования бизнес-процессов в обеспечении рентабельности предприятий, занятых животноводством. В статье раскрыты сущность, этапы и выгоды применения финансового моделирования бизнес-процессов в животноводстве при планировании производственной программы и принятии решений по бизнес-процессам. Описанные авторами этапы разработки финансовой модели бизнес-процессов определяют необходимость гармонизации планирования производственной программы с технологией содержания, выращивания и эксплуатации сельскохозяйственных животных. Прогнозное сопоставление баланса финансовых потоков в финансовой модели позволит вовремя принять решение о корректировке производственной программы, если она покажет неудовлетворительный финансовый эффект. Расширяется вариативность оперативного финансового планирования, когда можно рассматривать разные сценарии производственной программы при изменении входных данных. Также авторы отмечают улучшение качества и сокращение трудозатрат

внутрифирменного планирования. Авторами были сделаны выводы о практических результатах использования финансового моделирования бизнес-процессов. Результаты проводимых аналитических процедур отразили тенденции изменений объекта исследования во времени. По результатам исследования были даны рекомендации по использованию финансовой модели бизнес-процессов животноводства. Идея разработки и применения стандартизированной финансовой модели бизнес-процессов в животноводстве нова и авторам еще предстоит детальный анализ практических аспектов решения проблемы. Авторы отмечают, что для обеспечения ожидаемых результатов от использования финансового моделирования необходимо:

- использовать стандартизированную финансовую модель во внутрифирменном планировании, не исключая гибкий подход, позволяющий максимально учитывать специфику условий деятельности конкретного предприятия.
- организовать животноводческую деятельность, максимально соблюдая производственную технологию, представленную в карте бизнес-процессов.

Ключевые слова: финансовая модель, бизнес-процессы, животноводство, планирование, производственная программа, финансовые потоки

Введение

Трансформация экономических отношений в последнее десятилетие прошлого века привела к структурным сдвигам и в сельскохозяйственном производстве Казахстана. Процессы приватизации привели к тому, что поголовье сельскохозяйственных животных было распределено в основном среди крестьянских хозяйств и семейных ферм. По опубликованным данным, порядка 70 % продукции, животноводческой отрасли Казахстана, производится мелкими крестьянскими хозяйствами и личными подворьями (Айдапкелов, 2020). В последние пять лет поголовье крупнорогатого скота, овец и лошадей увеличивается. Динамика изменения поголовья сельскохозяйственных животных представлена в таблице 1.

Таблица-1. Динамика поголовья сельскохозяйственных животных в Казахстане, тыс.голов

Годы	Крупно–рогатый скот	Овцы, козы	Лошади
2018	7 150,9	18 699,1	2 646,5
2019	7 436,4	19 155,7	2 852,3
2020	7 850,0	20 057,6	3 139,8
2021	8 192,4	20 876,8	3 489,8
2022	8395,0	21276,7	3759,5

*Составлено по данным Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам РК

Увеличение поголовья животных ожидаемо привело к росту производства основной животноводческой продукции (таблица 2).

Таблица-2. Динамика производства мяса и молока в Казахстане, тыс. тонн

Годы	Мясо в убойном весе	Молоко
2018	1 059,4	5 686,2
2019	1 120,6	5 864,9
2020	1 168,6	6 051,4
2021	1 231,1	6 247,2
2022	1257,0	6320,0

*Составлено по данным Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам РК

Имеющийся рост производства продукции не покрывает потребности даже внутреннего рынка и не всегда успешно казахстанские сельхозпроизводители конкурируют с иностранными производителями. Например, российская молочная продукция занимает лидирующее положение на рынке Казахстана.

В Казахстане животноводство является наиболее уязвимой частью сельского хозяйства, прежде всего вследствие низкой эффективности мелких хозяйств, отсутствия крупных коопераций. Мелкие животноводческие предприятия имеют слабый экспортный потенциал, поэтому ориентируются на внутренний рынок сбыта своей продукции (Couleau et al., 2019; Gaspar et al., 2018). Относительно низкая конкурентоспособность предприятий животноводства по сравнению с производителями других стран проявляется в значительно меньшей экспортной активности и преимущественной ориентации на внутренний рынок.

В соответствии с опубликованным Мониторингом целей устойчивого развития Казахстана к 2030 году (2022) можно выделить:

- Удвоение продуктивности сельскохозяйственного производства, создание устойчивых систем производства продуктов питания и внедрение технологий, позволяющих повысить жизнестойкость и продуктивность сельскохозяйственных животных и растений, способствуя сохранению экосистем;
- Увеличение инвестирования в сельскую инфраструктуру, сельскохозяйственные исследования и агропропаганду, развитие технологий в области сельскохозяйственного производства;
- Принятие мер для обеспечения надлежащего функционирования рынков продовольственных товаров и продукции их переработки и содействие своевременному доступу к рыночной информации, в том числе о продовольственных резервах, с целью помочь ограничить чрезмерную волатильность цен на продовольствие.

Животноводство является приоритетным направлением для обеспечения продовольственной стабильности в стране и имеет потенциал значительного экономического роста. Подъем отрасли мультипликативно повлияет на развитие перерабатывающей сферы АПК, а это означает наращивание цепочки добавленной стоимости животноводческой продукции на территории Казахстана. Высокоразвитое сельскохозяйственное производство будет

служить основой для создания новых производств в пищевой и легкой промышленности, сохранения продовольственной безопасности Казахстана.

Основные проблемы отрасли — это: зависимость от природно-климатических условий; диспаритет цен на сельхозпродукцию; слабое техническое, кадровое и финансовое обеспечение; быстро растущие цены на производственные, технологические и финансовые ресурсы, использование устаревших подходов в планировании деятельности. Отсутствие достаточных финансовых ресурсов и ограниченная доступность к внешним источникам дешевого и «длинного» финансирования негативно влияют на материально-техническое обеспечение производственных процессов в животноводстве. Данные обстоятельства приводят к снижению запаса финансовой устойчивости и ликвидности животноводческой деятельности, перечисленные проблемы не позволяют своевременно адаптироваться и эффективно реагировать на изменения во внешней среде. Очевидна важность эффективного управления финансовыми ресурсами и финансовыми потоками посредством использования в качестве инструментария планирования хозяйственной деятельности — финансового моделирования бизнес-процессов в животноводстве. Качественное финансовое моделирование бизнес-процессов на животноводческих предприятиях позволит максимально использовать потенциал экономии ресурсов, посредством учета интенсивности финансовых потоков и гармонизации их с технологией выращивания и эксплуатации сельскохозяйственных животных.

Актуальность темы обусловлена тем, что:

- усилились климатические, эпидемиологические, конкурентные вызовы национальной продовольственной безопасности;
- усложнились требования к содержанию и методологии внутрифирменного планирования животноводческой деятельности;
- возросла потребность инновационного развития животноводства, с применением ресурсосберегающих технологий и соблюдением экологических требований, что требует повышения эффективности планирования;
- определен приоритет выявления внутренних производственных и технологических резервов экономии на основе финансового моделирования бизнес-процессов в обеспечении рентабельности предприятий, занятых животноводством.

Реализация инновационных проектов в сельском хозяйстве, в том числе и животноводстве требует качественно новых подходов формирования производственных программ в части их финансового планирования путем использования стандартизированной финансовой модели бизнес-процессов.

В данной статье мы рассматриваем перспективы использования финансового моделирования бизнес-процессов в животноводстве в качестве основного инструментария производственно-финансового планирования.

Литературный обзор и основные методы. Свои работы финансовым аспектам управления сельскохозяйственными предприятиями посвящали известные казахстанские ученые (Сигарев, 2007; Курманбаев, 2004; Рыманова, 2005; Алибаева, 2006; Есиркепов, 2006; Сыздыков, 2005; Аймурзина, 2010).

Учеными Казахского научно-исследовательского института экономики АПК и развития сельских территорий были выполнены важные методологические разработки, направленные на совершенствование финансовых и экономических механизмов развития сельхозпредприятий, в том числе: Рекомендации по совершенствованию государственной финансовой поддержки сельских товаропроизводителей с учетом требований ВТО (2007); Рекомендации по совершенствованию механизма привлечения инвестиций в отраслях АПК (2006); Рекомендации по совершенствованию инвестиционного механизма в сельскохозяйственном производстве Казахстана (2007); Рекомендации по государственной поддержке развития интенсивных технологий в мясном скотоводстве РК (2017); Рекомендации «Прямые производственные затраты на одну голову, один центнер прироста живой массы в мясном скотоводстве при интенсивных технологиях по регионам Казахстана (2017). Последняя из перечисленных разработок НИИ может быть использована в составлении бюджета на кормление КРС.

Важные аспекты развития экономики и финансов сельского хозяйства раскрыты в работах многих зарубежных ученых: Kühl S. (2020), Kozlov V.A. (2018), Alho E. (2019).

Эти работы являются важным теоретически-методологическим обеспечением развития сельскохозяйственного производства. Однако вопрос финансового моделирования бизнес-процессов в животноводстве, нуждается в отдельном рассмотрении, с учетом особенностей технологии выращивания и эксплуатации животных.

В качестве методологической основы проводимого исследования на этапе написания данной статьи были использованы: логический и системные подходы, обобщение, анализ и синтез, сопоставление, расчеты.

Результаты и обсуждение

При разработке и реализации производственной программы в животноводстве определяется потребность в финансовых ресурсах, осуществляется поиск наиболее рациональных источников их привлечения, рассчитывается экономический эффект. Также необходимо учесть и обратить внимание на сложность планирования эффективной производственной программы животноводческой деятельности из-за трудоемкости расчетов, необходимости учета условий содержания животных в разрезе половозрастных групп, породных характеристик, биологических особенностей животных, влияния на окружающую среду, быстрого изменения внешних экономических условий ведения деятельности.

На улучшение и оптимизацию планирования животноводческой деятельности со сбалансированными ресурсозатратами и источниками их покрытия направлена разработка такого инструмента, как финансовая модель бизнес-процессов. Наряду с этим, финансовая модель может одновременно выступать как расчетное обеспечение для принятия управленческих решений по запуску новых бизнес-процессов, проведению реструктуризации бизнес-процессов, модернизации и свертыванию устаревших производств.

Основой финансового моделирования, по нашему мнению, должна стать стандартизированная финансовая модель бизнес-процессов по направлениям животноводческой деятельности.

В разработке стандартизированной финансовой модели можно выделить три последовательных взаимосвязанных этапа:

1. Разработка детализированной карты бизнес-процессов по направлению животноводства на основе обобщения технологии выращивания животных в разрезе групп и реализации сельскохозяйственной животноводческой продукции, с учетом норм ресурсозатрат и выхода продукции современных отраслевых стандартов;

2. Разработка бюджета расходов и доходов по карте бизнес-процессов по направлению животноводства, с учетом цен, установленных в договорах с поставщиками и заказчиками (сбалансированность финансовых потоков);

3. Разработка финансовой модели на основе карты бизнес-процессов и бюджета доходов и расходов по направлению животноводства.

Стандартизированная финансовая модель бизнес-процессов позволит оперативно формировать вариативные производственные программы с их финансовой оценкой, которые способны изменяться при изменении исходных данных, изменение одного исходного показателя (объем, нормы затрат, цена) даст возможность быстро получить новый вариант производственной программы по направлению животноводства.

Финансовое моделирование бизнес-процессов можно использовать в качестве основного инструментария планирования и оценки эффективности производственных программ в животноводческой деятельности. Оно обеспечит эффективное принятие управленческих решений по производству животноводческой продукции, на основе смоделированных финансовых и производственных показателей. При принятии решений по производственной программе животноводческого предприятия, можно опираться на оптимальное соотношение ресурсозатрат и доходов по производству животноводческой продукции.

Для выбора оптимальных подходов и методов финансового моделирования процессов животноводческой деятельности нужно предварительно уточнить особенности ведения того или иного направления животноводства и разработать алгоритм бюджетирования бизнес-процессов, с прогнозированием денежных потоков (анализ прогнозных денежных потоков и их баланса) на предприятиях.

Заключение

Важность использования финансового моделирования бизнес-процессов в животноводстве заключается в направленности на решение научных и технологических нужд внутрифирменного планирования деятельности, расширяющие ее инструментарий. Практическая значимость финансового моделирования состоит в возможностях реализации производственных программ по производству продукции животноводства, экономии времени специалистов, занимающихся планированием, оптимизации ресурсозатрат и сбалансированности денежных потоков.

В первом этапе финансового моделирования — результате обобщения производственной технологии, уточнения и систематизации производственных процессов в ней и норм современных отраслевых стандартов разрабатывается карта бизнес-процессов. Определяется последовательность, содержание, структура и связи технологических процессов в карте бизнес-процессов. Это облегчит и улучшит соблюдение технологии производства продукции животноводства;

- Во втором этапе будут сбалансированы финансовые потоки (приток и отток денежных средств) на основе бюджетирования выручки и расходов. Это улучшит качество планирования финансового обеспечения бизнес-процессов;

- В третьем этапе будет сформирована непосредственно финансовая модель бизнес-процессов. Она позволит оперативно формировать альтернативные производственные программы, при изменении входных данных с выходом на прогноз финансовых результатов.

Экономический эффект использования финансовой модели бизнес-процессов проявится в оптимизации использования ресурсов предприятия, и сбалансированности финансовых потоков в животноводческой деятельности, которые будут обоснованы использованием стандартизированной финансовой модели бизнес-процессов. Для достижения ожидаемого эффекта необходимо:

- использовать стандартизированную финансовую модель во внутрифирменном планировании, не исключая гибкий подход, позволяющий максимально учитывать специфику условий деятельности конкретного предприятия.

- организовать животноводческую деятельность, максимально соблюдая производственную технологию, представленную в карте бизнес-процессов.

ЛИТЕРАТУРЫ

Аймурзина Б.Т., 2010 — *Аймурзина Б.Т.* Финансовое обеспечение деятельности предприятий агропромышленного комплекса Республики Казахстан: состояние, механизмы финансирования и регулирования: автореф... доктора экономических наук. – Астана, 2010. – 50 с.

Alho E., 2019 — *Alho E.* Farmers' willingness to invest in new cooperative instruments: a choice experiment (2019) *Annals of Public and Cooperative Economics*, 90 (1), с. 161–186.

Алибаева М.М., 2006 — *Алибаева М.М.* Анализ финансовой устойчивости сельскохозяйственных предприятий Семипалатинского региона // *Вестник КазЭУ* – 2006. – №6. – С.193–198.

Есиркепов Т., Зиябеков Б., 2006 — *Есиркепов Т., Зиябеков Б.* О страховании в сельском хозяйстве. В чьих интересах работает действующий закон? // Информационно-аналитический портал «Республика.kz» (<http://www.respublika.kz>). 23.06.2006 год.

Kühl S., Flach L., Gauly M. — *Kühl S., Flach L., Gauly M.* Economic assessment of small-scale mountain dairy farms in South Tyrol depending on feed intake and breed (2020) *Italian Journal of Animal Science*, 19 (1), стр. 41–50.

Kozlov V.A., Moiseeva O.A., Ponomarev V.G., Popok L.E., Filippova O.A., Sterlikov F.F., 2018 — *Kozlov V.A., Moiseeva O.A., Ponomarev V.G., Popok L.E., Filippova O.A., Sterlikov F.F.* Economic concept of food development of Russian market (2018) *European Research Studies Journal*, 21, с. 62–72.

Курманбаев С.К., 2004 — *Курманбаев С.К.* Антикризисное регулирование и управление в аграрной сфере Республики Казахстан. – Алматы, 2004. – 81 с.

Қазақстан Республикасындағы ауыл, орман және балық шаруашылығы 2015-2019 жж.:

статистикалық жинақ (қазақ және орыс тілдерінде) / Бас редактор Н.С. Айдапкелов. – Нұр-Сұлтан: Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрлігі Статистика комитеті, 2020. – 220 с.

Couleau A., Serra T., Garcia P. — *Couleau A., Serra T., Garcia P.* Microstructure Noise and Realized Variance in the Live Cattle Futures Market(2019) American Journal of Agricultural Economics, 101 (2), с. 563–578. DOI:10.1093/ajae/aay052.

Gaspar A.O., Brumatti R.C., De Paula L.A., Dias A.M., 2018 — *Gaspar A.O., Brumatti R.C., De Paula L.A., Dias A.M.* A simulation of the economic and financial efficiency of activities associated with beef cattle pasture (2018) Custos e Agronegocio, 14 (1), с. 74–98.

Мониторинг целей устойчивого развития до 2030 года. https://stat.gov.kz/for_users/sustainable_development_goals/goal_02_zero_hunger.

Сигарев М.И. Алибаева М.М., 2007 — *Сигарев М.И. Алибаева М.М.* Оптимизация структуры капитала (на примере сельхозформирований ВКО) // Каржы-Каражат. – 2007. – № 6. – С.58–63.

Рыманова Л., 2005 — *Рыманова Л.* Управление финансовыми потоками сельскохозяйственных предприятий // АПК: экономика, управление, 2005. – №4. – с. 39–44

Сыздыков Б.Ш., 2005 — *Сыздыков Б.Ш.* Финансовое управление сельскохозяйственным производством // Банки Казахстана. – 2005. – № 9.– С. 32–35

Рекомендации по совершенствованию государственной финансовой поддержки сельских товаропроизводителей с учетом требований ВТО / НИИ Экономики АПК и развития сельских территорий. – Алматы, 2007. – 24 с.

Рекомендации по совершенствованию механизма привлечения инвестиций в отраслях АПК / НИИ Экономики АПК и развития сельских территорий. – Алматы, 2006. – 24 с.

Рекомендации по совершенствованию инвестиционного механизма в сельскохозяйственном производстве Казахстана / НИИ Экономики АПК и развития сельских территорий. – Алматы, 2007. – 20 с.

Рекомендации по государственной поддержке развития интенсивных технологий в мясном скотоводстве РК / НИИ Экономики АПК и развития сельских территорий. – Алматы, 2017. – 20 с.

Рекомендации «Прямые производственные затраты на одну голову, один центнер прироста живой массы в мясном скотоводстве при интенсивных технологиях по регионам Казахстана / НИИ Экономики АПК и развития сельских территорий. – Алматы, 2017. – 20 с.

REFERENCES

Aimurzina B.T., 2010 — *Aimurzina B.T.* Financial support for the activities of enterprises of the agro-industrial complex of the Republic of Kazakhstan: state, mechanisms of financing and regulation: abstract of a doctor of economic sciences. - Astana, 2010. - 50 p.

Alho E., 2019 — *Alho E.* Farmers' willingness to invest in new cooperative instruments: a choice experiment (2019) Annals of Public and Cooperative Economics, 90 (1). Pp. 161–186.

Alibaeva M.M., 2006 — *Alibaeva M.M.* Analysis of the financial sustainability of agricultural enterprises in the Semipalatinsk region // Bulletin of KazEU - 2006. - № 6. – Pp.193–198.

Esirkepov T., Ziyabekov B., 2006 — *Esirkepov T., Ziyabekov B.* About insurance in agriculture. In whose interests does the current law work? // Information and analytical portal "Respublika.kz" (<http://www.respublika.kz>). 06/23/2006.

Kühl S., Flach L., Gaulty M., 2020 — *Kühl S., Flach L., Gaulty M.* Economic assessment of small-scale mountain dairy farms in South Tyrol depending on intake and breed (2020) Italian Journal of Animal Science, 19 (1). Pp. 41–50.

Kozlov V.A., Moiseeva O.A., Ponomarev V.G., Popok L.E., Filippova O.A., Sterlikov F.F., 2018 — *Kozlov V.A., Moiseeva O.A., Ponomarev V.G., Popok L.E., Filippova O.A., Sterlikov F.F.* Economic concept of food development of Russian market (2018) European Research Studies Journal, 21. Pp. 62–72.

Kurmanbaev S.K., 2004 — *Kurmanbaev S.K.* Anti-crisis regulation and management in the agrarian sector of the Republic of Kazakhstan. - Almaty, 2004. - 81 p.

Agriculture, forestry and fisheries in the Republic of Kazakhstan 2015–2019: statistical collection (in Kazakh and Russian) / Editor-in-Chief N.S. Aydapkelov. - Nur-Sultan: Statistics Committee of the Ministry of National Economy of the Republic of Kazakhstan, 2020. - 220 p.

Couleau A., Serra T., Garcia P., 2019 — *Couleau A., Serra T., Garcia P.* Microstructure Noise and Realized Variance in the Live Cattle Futures Market (2019) *American Journal of Agricultural Economics*, 101 (2). Pp. 563–578. DOI:10.1093/ajae/aay052.

Gaspar A.O., Brumatti R.C., De Paula L.A., Dias A.M., 2018 — *Gaspar A.O., Brumatti R.C., De Paula L.A., Dias A.M.* A simulation of the economic and financial efficiency of activities associated with beef cattle pasture (2018) *Custos e Agronegocio*, 14 (1). Pp. 74–98.

Monitoring of sustainable development goals up to 2030. https://stat.gov.kz/for_users/sustainable_development_goals/goal_02_zero_hunger.

Sigarev M.I. Alibaeva M.M., 2007 — *Sigarev M.I. Alibaeva M.M.* Optimization of the capital structure (on the example of agricultural formations of the East Kazakhstan region) // *Karzhly-Karazhat*. - 2007. - № 6. - Pp.58–63.

Rymanova L., 2005 — *Rymanova L.* Management of financial flows of agricultural enterprises // *APK: economics, management*, 2005. - № 4. - Pp. 39–44.

Syzdykov B.Sh., 2005 — *Syzdykov B.Sh.* Financial management of agricultural production // *Banks of Kazakhstan*. - 2005. - № 9. - Pp. 32–35.

Recommendations for improving the state financial support of rural producers, taking into account the requirements of the WTO / Research Institute of Agricultural Economics and Rural Development. - Almaty, 2007. - 24 p.

Recommendations for improving the mechanism for attracting investments in the agro-industrial complex / Research Institute of Economics of the Agro-Industrial Complex and the Development of Rural Territories. - Almaty, 2006. - 24 p.

Recommendations for improving the investment mechanism in the agricultural production of Kazakhstan / Research Institute of Economics of the Agro-Industrial Complex and the Development of Rural Territories. - Almaty, 2007. - 20 p.

Recommendations on state support for the development of intensive technologies in beef cattle breeding of the Republic of Kazakhstan / Research Institute of Economics of the Agro-Industrial Complex and the Development of Rural Territories. - Almaty, 2017. - 20 p.

Recommendations “Direct production costs per head, one centner of live weight gain in beef cattle breeding with intensive technologies in the regions of Kazakhstan / Research Institute of Agricultural Economics and Rural Development. - Almaty, 2017. - 20 p.

BULLETIN OF NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
ISSN 1991-3494
Volume 3. Number 403 (2023), 327-340
<https://doi.org/10.32014/2023.2518-1467.512>

UDC 330.84
SCSTI 06.39.31

© **Zh. Babazhanova**^{1*}, **Zh. Baimukasheva**², **G. Rysmakhanova**³, **Z. Basshieva**⁴,
A. Orazgaliyeva⁵, 2023

¹RSE at the REU of the Committee of the Ministry of Culture and Sports of the Republic "Kazakh National academy of choreography";

²Baishev University;

³Department Korkyt Ata Kyzylorda university;

⁴K. Zhubanov Aktobe Regional University;

⁵Non-profit Joint-Stock company «Shakarim University of Semey».

E-mail: Babazhanova_zh@mail.ru

WAYS TO COST EFFECTIVELY IMPLEMENT THE POLICY OF ETHNIC REPATRIATION

Babazhanova Zhanat — Republican State Enterprise under the REU of the Committee of the Ministry of Culture and Sports of the Republic "Kazakh National Academy of Choreography"

E-mail: Babazhanova_zh@mail.ru, <https://www.orcid.org/0000-0001-5414-135X>;

Baimukasheva Zhanimgul — Candidate of Economic Sciences, Associate Professor of the Department of Economics and Management, Baishev University

E-mail: zhanimgul@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-2593-2520>, ID: 57200258161;

Rysmakhanova Gulmira Zhumabekovna — Head of the Economy and Management Department Korkyt Ata Kyzylorda university

E-mail: fpkido2010@mail.ru, <https://www.orcid.org/0000-0001-6788-1488> GMG-5672-2022;

Z. Basshieva — candidate of economic sciences, Aktobe Regional University named after K. Zhubanov
E-mail: basshieva1973@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7975-8791>;

Orazgaliyeva Arailym — Ph.D. Associate Professor of the Department of Economics and Finance, Non-profit Joint-Stock company «Shakarim University of Semey», Semey Mailing address: Index 071410, Semey, 26 Baisheshek str.

<https://www.orcid.org/0000-0002-4601-3865>.

Abstract. In general, the task of studying ethnic repatriation makes it possible to determine state financial support to meet the needs of potential migrants in accordance with the needs of a renewed new society in integration policy. At the same time, it is important to take into account the possibility of obtaining for ethnic repatriates who arrived outside the quota the Oralman Status, as well as for families holding this status, resolving the issue, extending the status for members of their families. According to the results of the study, the overall financial potential of individual countries is projected at three levels: a low level, an optimal level, and a positive

level. In accordance with the legislation of the Republic of Kazakhstan, social protection institutions are working on the preparation of documents for receiving pensions for oralmen who have reached retirement age, and the appointment of special state social benefits. The Migration Police continues to work on registration of oralmen at the place of residence and documents for the acquisition of citizenship of the Republic of Kazakhstan. At the same time, it is important to take into account the possibility of obtaining for ethnic repatriates who arrived outside the quota the Oralman Status, as well as for families holding this status, resolving the issue, extending the status for members of their families. According to the results of the study, the overall financial potential of individual countries is projected at three levels: a low level, an optimal level, and a positive level.

Keywords: ethnic repatriation policy, social integration of repatriates, level of education, housing integration, needs of repatriates

© **Ж.А. Бабажанова^{1*}, Ж.З. Баймукашева², Г.Ж. Рысмаханова³,
Ж.К. Басшиева⁴, А.К. Оразғалиева⁵, 2023**

¹ҚР МКС ҚК ШЖҚ РМК «Қазақ ұлттық хореография академиясы;

²Баишев Университеті;

³Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті;

⁴Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті;

⁵Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті» КеАҚ.

E-mail: Babazhanova_zh@mail.ru

ЭТНИКАЛЫҚ РЕПАТРИАЦИЯ САЯСАТЫН ТИІМДІ ЖҮЗЕГЕ АСЫРУДЫҢ ЖОЛДАРЫ

Бабажанова Жанат — РМК ҚР Мәдениет және спорт министрлігі «Қазақ ұлттық хореография академиясы» ШЖҚ

E-mail: Babazhanova_zh@mail.ru, <https://www.orcid.org/0000-0001-5414-135X>;

Баймұкашева Жанымгүл Зұлқарнайқызы — э.ғ.к, Бәйішев атындағы университеттің экономика және менеджмент кафедрасының доценті

E-mail: zhanimgul@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-2593-2520>. ID: 57200258161;

Рысмаханова Гүлмира Жұмабекқызы — Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университетінің «Экономика және менеджмент» кафедрасының меңгерушісі

E-mail: fpkido2010@mail.ru, <https://www.orcid.org/0000-0001-6788-1488>. GMG-5672-2022;

Ж.К. Басшиева — экономика ғылымдарының кандидаты. Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе облыстық университеті

E-mail: basshieva1973@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7975-8791>;

Оразғалиева Арайлым Канатовна — PhD докторы, «Экономика және қаржы» кафедрасының қауымдастырылған профессоры, «Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті» КеАҚ, Семей қаласы. Индекс 071400, Семей қаласы, Бәйішешек көшесі, 26 үй

<https://www.orcid.org/0000-0002-4601-3865>.

Аннотация. Жалпы, этникалық репатриацияны зерттеу міндеті интеграциялық саясаттағы жаңартылған жаңа қоғамның қажеттіліктеріне сәйкес мигранттардың әлеуетті қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін мемлекеттік

қаржылық қолдауды анықтауға мүмкіндік береді. Бұл ретте квотадан тыс келген этникалық оралмандарға, сондай-ақ осы мәртебеге ие отбасыларға оралман мәртебесін алу, мәселені шешу, олардың отбасы мүшелерінің мәртебесін ұзарту мүмкіндігін ескеру маңызды. Зерттеу нәтижелері бойынша жекелеген елдердің жалпы қаржылық әлеуеті үш деңгейде болжанады: төмен деңгей, оңтайлы деңгей және оң деңгей. Халықты әлеуметтік қорғау мекемелері Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес зейнеткерлік жасқа толған оралмандарды зейнетақымен қамсыздандыру, арнаулы мемлекеттік әлеуметтік жәрдемақыларды тағайындау үшін құжаттарды дайындау бойынша жұмыс жүргізеді. Көші-кон полициясы оралмандарды тұрғылықты жері бойынша тіркеу және Қазақстан Республикасының азаматтығын алу құжаттарын рәсімдеу бойынша жұмысты жалғастыруда. Бұл ретте квотадан тыс келген этникалық оралмандарға, сондай-ақ осы мәртебеге ие отбасыларға оралман мәртебесін алу, мәселені шешу, олардың отбасы мүшелерінің мәртебесін ұзарту мүмкіндігін ескеру маңызды. Зерттеу нәтижелері бойынша жекелеген елдердің жалпы қаржылық әлеуеті үш деңгейде болжанады: төмен деңгей, оңтайлы деңгей және оң деңгей.

Түйін сөздер: этникалық репатриация саясаты, оралмандардың әлеуметтік интеграциясы, білім деңгейі, тұрғын үй интеграциясы, оралмандардың қажеттіліктері

© **Ж.А. Бабажанова**^{1*}, **Ж.З. Баймукашева**², **Г.Ж. Рысмаханова**³,
Ж.К. Басшиева⁴, **А.К. Оразғалиева**⁵, 2023

¹РГП на ПХВ КК МКС РК «Казахская национальная академия хореографии»;

²Университет Баишев;

³Кызылординский университет имени Коркыт Ата;

⁴Актюбинский региональный университет им. К. Жубанова;

⁵НАО «Университет имени Шакарима города Семей».

E-mail: Babazhanova_zh@mail.ru

ПУТИ ЭКОНОМИЧЕСКИ ЭФФЕКТИВНОЙ РЕАЛИЗАЦИИ ПОЛИТИКИ ЭТНИЧЕСКОЙ РЕПАТРИАЦИИ

Бабажанова Жанат — РГП при РЭУ Комитета Министерства культуры и спорта Республики «Казахская национальная академия хореографии»

E-mail: Babazhanova_zh@mail.ru, <https://www.orcid.org/0000-0001-5414-135X>;

Баймукашева Жанымгуль Зулкарнаевна — кандидат экономических доцент кафедры «Экономика и управления», Университет Баишев

E-mail: zhanimgul@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-2593-2520>. ID: 57200258161;

Рысмаханова Гульмира Жумабековна — заведующий кафедрой Экономика и менеджмент, Кызылординский университет имени Коркыт Ата

E-mail: fpkido2010@mail.ru, <https://www.orcid.org/0000-0001-6788-1488>. GMG-5672-2022;

Ж.К. Басшиева — кандидат экономических наук, Актюбинский областной университет им. К. Жубанова

E-mail: basshieva1973@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7975-8791>;

Оразгалиева Арайлым Канатовна — доктор PhD, ассоциированный профессор кафедры «Экономика и финансы», НАО «Университет имени Шакарима города Семей», г. Семей. Индекс 071400, г. Семей, ул. Байшешек, д.26
E-mail: arailymk78@mail.ru, <https://www.orcid.org/0000-0002-4601-3865>.

Аннотация. В целом задача исследования этнической репатриации позволяет определить государственную финансовую поддержку для удовлетворения потребностей потенциальных мигрантов в соответствии с потребностями обновленного нового общества в интеграционной политике. В то же время важно учесть возможность получения для этнических репатриантов, прибывших вне квоты, статуса «оралмана», а также для семей – обладателей данного статуса для решения вопроса, продления срока статуса членов их семей. Согласно результатам исследования, общий финансовый потенциал отдельных стран прогнозируется на трех уровнях: низкий уровень, оптимальный уровень и позитивный уровень. В соответствии с законодательством Республики Казахстан учреждения социальной защиты работают над подготовкой документов для получения пенсий оралманов, достигших пенсионного возраста, и назначением специальных государственных социальных пособий. Миграционная полиция продолжает работу по регистрации оралманов по месту жительства и документов для принятия гражданства Республики Казахстан. В то же время важно учесть возможность получения для этнических репатриантов, прибывших вне квоты, статуса оралмана, а также для семей – обладателей данного статуса для решения вопроса, продления срока статуса для членов их семей. Согласно результатам исследования, общий финансовый потенциал отдельных стран прогнозируется на трех уровнях: низкий уровень, оптимальный уровень и позитивный уровень.

Ключевые слова: политика этнической репатриации, социальная интеграция репатриантов, уровень образования, жилищная интеграция, потребности репатриантов

Введение

Для Казахстана активное проведение политики этнической миграционной показывает положительный экономический эффект. Мы наблюдаем рост трудовых ресурсов, также возросло число экономически активного населения, что повлияло на рост ВВП.

Переселенцы, принесшие новые культурные тренды, оживили национальную казахскую культуру. Богатейший, колоритный родной язык, произведения художественной литературы, народные обычаи и традиции, национальный менталитет и дух, лучшие образцы казахского прикладного искусства, принесенные в нашу страну репатриантами в течение последних двадцати лет некоторые забытые мотивы музыки и танцев пополнили и обогатили отечественную культуру (Министерстве юстиции Республики Казахстан № 14567 от 26 декабря 2016 года) Министерстве юстиции Республики Казахстан № 14567 от 26 декабря 2016 года). Сохраненные в своем первоизданном колорите

образцы национальной культуры, бережно сохраненные нашими собратьями за пределами исторической родины, были восприняты соотечественниками с особой благодарностью и уважением. Это закономерно. Где бы ни сохранялась и ни развивалась казахская культура, она только дополняет и развивает нашу национальную культуру, становится ее неотъемлемой частью.

Основная часть. Суть общей политики этнической репатриации заключается в описании показателей, определяющих уровень интеграции. Социальная интеграция репатриантов, уровень образования и жилищная интеграция — все это является составляющими показателей уровня интеграции репатриантов в республике.

1) Социальная интеграция репатриантов – это их вход в социальную среду, то есть наличие доступа к различным социальным услугам. Социальные услуги включают способность получать медицинскую помощь, участвовать в общественной жизни и работать в различных службах по месту жительства. До настоящего времени репатрианты сталкивались с различными препятствиями в процессе социальной интеграции, одна из которых противоречия в правовых нормах при оформлении документов. Местные исполнительные органы работают над вопросами миграции репатриантов, выделения земельных участков для строительства частных домов и оказания адресной социальной помощи. В соответствии с законодательством Республики Казахстан учреждения социальной защиты работают над подготовкой документов для получения пенсий оралманов, достигших пенсионного возраста, и назначением специальных государственных социальных пособий. Миграционная полиция продолжает работу по регистрации оралманов по месту жительства и документов для принятия гражданства Республики Казахстан. Введение и развертывание квот на репатриацию продолжается (статистике Консультативного комитета по статистике 26 августа 2015 г.).

2) Уровень образования может быть необходимым условием экономической интеграции, как индикатор интеграционного процесса, который требует финансовых затрат будущего государства. Уровень образования этнических репатриантов, качество образования, выбор школ, специалистов средне-специальных и высших учебных заведений требуют поддержки со стороны обучающихся.

3) Жилищная интеграция репатриантов. Очевидна разница между предоставлением жилья населению страны и жильем для репатриантов по этническому признаку. Наши соотечественники должны быть поддержаны, т.к. это является одним из немногих показателей доступа репатриантов в нашу страну. Решения социальной и экономической политики по отношению к репатриантам каждого региона будет реализована таким образом.

Кроме того, в Казахстане созданы благоприятные условия для адаптации репатриантов из числа этнических мигрантов. Те, кто имеет статус репатрианта, имеют право на получение гражданства Республики Казахстан в упрощенном порядке, в то время как другие иностранцы должны находиться в Казахстане

не менее 5 лет. В то же время репатрианты лишены возможности использовать государственную поддержку из-за того, что им не удалось получить гражданство Казахстана по разным причинам. Почти вся государственная поддержка, предусмотренная квотой, без ограничения должна быть оказана репатриантам, которые прибыли вне квоты. Это можно охарактеризовать показателями, определяющими уровень интеграции спроса среди этнических иммигрантов по странам их проживания (зарегистрирован МЮ Республики Казахстан №17520 от 10.10.2017).

Для определения потребностей репатриантов в формулировании политики этнической репатриации были проведены исследования в таких странах, как Россия, Узбекистан, Монголия, Германия.

Основными причинами репатриации среди тех, кто хочет переехать из России в Казахстан, являются: родственники (25 %), те, кто полны решимости жить на своей исконной родине (23,7 %), для будущего своих детей (23 %). Общая анкета показала, что россияне не заинтересованы в переезде на историческую родину. 51,3 % респондентов из них не готовы принять предложение переехать в РК с предоставлением работы и жилья. Респонденты общего опроса желают улучшить вопросы иммиграционных процессов: решение жилищных проблем, трудоустройство, упрощение и уменьшение числа документов, сокращение бюрократических проволочек, социальная поддержка и разработка механизмов дублирования. Необходимо направить деятельность на укрепление связей научных сообществ, создание совместного научного журнала по всей Евразии, организацию обмена опытом, создание справочника под названием «Ученые и деятели культуры мира», распределение грантов студентам, приглашение преподавателей из России в вузы Казахстана (2017. <https://www.sonar2050.org/publications/liderskie-ambicii-polshi-i-voprosy-ekonomiki>).

Основные потребности казахской диаспоры в Узбекистане были следующими: 40,7 % людей, желающих переехать в Казахстан ради будущего своих детей, 39,3 % тех, кто хочет сблизиться с родственниками, и 11,3 % тех, кто хочет улучшить свое финансовое положение. Основными потребностями репатриантов являются: жилье (13,3 %), создание рабочих мест (9,0 %), материальная поддержка (8,5 %), упрощение документации (4,8 %), распределение квот (4,5 %).

Основные потребности казахской диаспоры Монголии были следующими: 50,4 % (Баян-Ульгей – 38,3 %, Улан-Батор – 56,7 %) считают, что основным желанием казахов, в ближайшем будущем эмигрирующих на историческую родину, является забота о будущем подрастающего поколения. 36,2 % людей хотят сохранить свой язык и культуру. В общей сложности 29,5 % казахов, желающих переехать, чтобы улучшить свое благосостояние, являются респондентами из столицы Монголии, а 21,7 % – жителями Баян-Ульгей. Основные ожидания этнических казахов из Улан-Батора – это жилье (49,6 % и 41,1 % соответственно). Основными ожиданиями переезда из региона Баян – Ульгей являются социальная и финансовая поддержка (жилье, работа,

иммиграционные расходы, медицинское обслуживание, квоты на образование, бесплатное распределение земли, благоприятные методы ведения бизнеса и т.д.).

Основное требование представителей опрошенной немецкой диаспоры таково: большинство немцев в Германии очень часто приезжают в Казахстан, а продолжительность их пребывания составляет 1–2 месяца, поскольку у них есть родственники и друзья. Часть казахов в Германии не рассматривают возможность возвращения в Казахстан, а другая часть может быть иммигрантами, если им будут предоставлены рабочие места и социальная поддержка (Пособия в Германии в 2019, 2018 году). В целом на сегодняшний день в Германии созданы все возможности для привлечения и размещения эмигрантов. Этническим репатриантам необходима большая социальная поддержка, когда они отправляются в иммиграцию. Одной из таких социальных мер является выплата пособий, медицинское обслуживание и меры культурной и социальной адаптации (Экономическая реальность варшавской элиты. 2017). Социальная интеграция этнических репатриантов требует обязательной государственной поддержки. Мы смогли определить, сколько финансовой поддержки требуется правительству. При таких расчетах сложно определить точное число репатриантов из числа этнических групп иммигрантов (<http://mgov.kz/tezisy-vystupleniya-ministra-selskogo-hozyajstva-rk-na-brifinge-stsk-pri-prezidente-rk/> (колданылган 26.03.2016)). В связи с этим нам необходимо определить количество репатриантов, которые переехали. Принимая во внимание последующие миграционные тенденции в прошлом, мы показываем результаты опрошенных стран.

Таблица -1. Число потенциальных иммигрантов в исследуемых странах

Государство	Количество семей репатриантов		
	низкий	оптимальный	позитивный
Россия	100	140	800
Узбекистан	400	700	8000
Монголия	600	850	5000
Германия	15	20	40

После определения числа семей репатриантов, которые мигрируют из государства, социальное пособие, предоставляемое им, определяется размером ежемесячной государственной квотой. Его размер составляет около 35 МРП. Мы рассчитываем отдельно для каждой страны.

Таблица – 2. Расчет социальных расходов, необходимых для репатриантов

Государство	Социальные расходы на репатриантов тыс. тенге		
	низкий	оптимальный	позитивный
Россия	53 025	74 235	2 121 000

Узбекистан	989800	1732150	19 796 000
Монголия	371 175	525 831,25	3 093 125
Германия	7953,75	10605	21 210

Вид социальной помощи реализуется через гарантированную государством медицинскую помощь.

Таблица -3. Средние объемы гарантированной медицинской помощи репатриантам

Государство	Гарантированная медицинская помощь репатриантам, тыс. тенге		
	низкий	оптимальный	позитивтный
Россия	33 180	46452	1 327 200
Узбекистан	154840	27097	3 096 800
Монголия	232 260	329035	1 935 500
Германия	2488,5	3318	6636

Репатрианты, переехавшие в Казахстан, имеют доступ ко всем уровням образования (подушевое финансирование дошкольного и высшего образования, среднего, технического и профессионального, послесреднего и кредитного образования).

Таблица - 4. Расходы на среднее образование репатриантов

Государство	Расходы на среднее образование репатриантов по Государственному стандарту, тыс. тенге		
	низкий	оптимальный	позитивтный
Россия	4054,14	5675,8	162165,6
Узбекистан	20270,7	35473,73	405414
Монголия	30406,05	43075,24	253 383,75
Германия	152,03	202,7	405,4

Показатели общих расходов на образование на душу населения для учреждения среднего образования «Юридическое лицо» - 6,69 МРП (без учета коммунальных услуг и расходов на Интернет). Поэтому потребность в государственной финансовой поддержке зависит от нормы на душу населения. Среднемесячное подушевое финансирование – $6,69 \text{ МРП} = 6,69 * 2525 = 16892,25$ тенге. Показатели подушевого нормативного финансирования технического и профессионального, послесреднего образования: Группа А (образование: дошкольное образование, организация воспитательной работы, физическая культура и спорт, начальное образование, технология, музыкальное образование, безопасность жизнедеятельности и валеология, лаборант в образовании, основное среднее образование, исламские исследования; метрология, стандартизация и сертификация, искусство и культура: библиотечное дело, инструментальное исполнение и инструментальное исполнение, исполнитель, исполнитель концертных программ) – 6 МРП; Группа

Б (услуги, экономика и управление: социальная работа, ремонт и обслуживание средств связи и бытовой техники, сантехника, химическая чистка и покраска изделий, фотосъемка, гостиничный сервис и организация, обувной бизнес, и архивы, туризм, перевод, маркетинг, оценка, управление, финансы, статистика, бухгалтерский учет и аудит, экономика, сельское хозяйство, ветеринария и экология, связь, телекоммуникации и информационные технологии; образование: профессиональное обучение) – 8 МРП;

Таблица - 5. Техническое и профессиональное образование репатриантов

Россия	
<p>группа А</p> <p>Низкий – $15150 \cdot 80 = 1212$ тыс. тенге; Оптимальный – $15150 \cdot 112 = 1696,8$ тыс. тенге; Позитивный - $15150 \cdot 3200 = 48480$ тыс.тенге.</p>	<p>группа Б</p> <p>Низкий – $20200 \cdot 80 = 1616$ тыс.тенге; Оптимальный – $20200 \cdot 112 = 2262,4$ тыс. тенге; Позитивный - $20200 \cdot 3200 = 64640$ тыс.тенге.</p>
<p>группа В</p> <p>Низкий – $47\,975 \cdot 80 = 3838$ тыс.тенге; Оптимальный – $47\,975 \cdot 112 = 5373,2$ тыс.тенге; Позитивный - $47\,975 \cdot 3200 = 153520$ тыс. тенге.</p>	<p>группа Г</p> <p>Низкий – $111\,100 \cdot 80 = 8888$ тыс.тенге; Оптимальный – $111\,100 \cdot 112 = 12443,2$ тыс. тенге; Позитивный - $111\,100 \cdot 3200 = 355\,520$ тыс.тенге.</p>
Узбекистан	
<p>группа А</p> <p>Низкий – $15150 \cdot 40 = 606$ тыс.тенге; Оптимальный – $15150 \cdot 70 = 1060,5$ тыс.тенге; Позитивный - $15150 \cdot 8000 = 121200$ тыс.т.</p>	<p>группа Б</p> <p>Низкий – $20200 \cdot 40 = 808$ тыс.тенге; Оптимальный – $20200 \cdot 70 = 1414$ тыс. тенге; Позитивный - $20200 \cdot 8000 = 161600$ тыс.тенге.</p>
<p>группа В</p> <p>Низкий – $47\,975 \cdot 40 = 1919$ тыс тенге; Оптимальный – $47\,975 \cdot 70 = 3358,25$ мың тенге; Позитивный - $47\,975 \cdot 8000 = 383800$ мың т.</p>	<p>группа Г</p> <p>Низкий – $111\,100 \cdot 40 = 4444$ тыс.тенге; Оптимальный – $111\,100 \cdot 70 = 7777$ тыс. тенге; Позитивный - $111\,100 \cdot 8000 = 888800$ тыс. т.</p>
Монголия	
<p>группа А</p> <p>Низкий – $15150 \cdot 3 = 45,45$ тыс.тенге; Оптимальный – $15150 \cdot 4 = 60,6$ тыс. тг; Позитивный - $15150 \cdot 8 = 121,2$ тыс.тг.</p>	<p>группа Б</p> <p>Низкий – $20200 \cdot 3 = 60,6$ тыс.тенге; Оптимальный – $20200 \cdot 4 = 80,8$ тыс.тенге; Позитивный - $20200 \cdot 8 = 161,6$тыс. тенге.</p>
<p>группа В</p> <p>Низкий – $47\,975 \cdot 3 = 143,93$ тыс. тенге; Оптимальный – $47\,975 \cdot 4 = 191,9$ тыс. тг; Позитивный - $47\,975 \cdot 8 = 383,8$ тыс. тенге.</p>	<p>группа Г</p> <p>Низкий – $111\,100 \cdot 3 = 333,3$ тыс.тенге; Оптимальный – $111\,100 \cdot 4 = 444,4$ тыс.тг; Позитивный - $111\,100 \cdot 8 = 8888$ тыс.тенге.</p>
Германия	
<p>группа А</p> <p>Низкий – $15150 \cdot 3 = 45,45$ тыс. тенге; Оптимальный – $15150 \cdot 4 = 60,6$ тыс. тг; Позитивный - $15150 \cdot 8 = 121,2$ тыс. тг.</p>	<p>группа Б</p> <p>Низкий – $20200 \cdot 3 = 60,6$ тыс.тенге; Оптимальный – $20200 \cdot 4 = 80,8$ тыс. тенге; Позитивный - $20200 \cdot 8 = 161,6$тыс. тенге.</p>
<p>группа В</p> <p>Низкий – $47\,975 \cdot 3 = 143,93$ тыс. тенге; Оптимальный – $47\,975 \cdot 4 = 191,9$ тыс. тенге; Позитивный - $47\,975 \cdot 8 = 383,8$ тыс. т.</p>	<p>группа Г</p> <p>Низкий – $111\,100 \cdot 3 = 333,3$ тыс.тенге; Оптимальный – $111\,100 \cdot 4 = 444,4$тыс. тенге; Позитивный- $111\,100 \cdot 8 = 8888$ тыс.тенге.</p>

Группа В (искусство и культура: дизайн, социально-культурная деятельность и творчество народного творчества, дирижер хора, теория музыки, пение, хореография, актерское искусство, цирковое искусство, театрально-декорационное искусство, живопись, скульптура и графика, декоративно-прикладное искусство декоративно-прикладное искусство, реставрация и ювелирные изделия, услуги, экономика и управление: парикмахерская и декоративная косметика, общественное питание, образование: изобразительное искусство и рисунок, нефтегазовая и химическая промышленность, энергетика, энергетика, производство, монтаж, эксплуатация и ремонт (по отраслям), транспорт, геология, добыча полезных ископаемых, металлургия и машиностроение, строительная и коммунальная промышленность: авиационная техника, транспортное оборудование, оборудование, военные операции и безопасность) – 19 МРП;

Группа Г (транспортный сектор: морское машиностроение) – 44 МРП.

Трудно предсказать, какими специальностями будут обладать репатрианты. Поэтому расчеты ведутся индивидуально для каждой группы (Қазақстан Республикасы Статистика агенттігі. Астана. 2014, 188 б.).

Финансовые расходы государства рассчитываются для каждой семьи. В то же время финансовые и жилищные расходы были зафиксированы в 30 МРП. $30 \text{ МРП} = 30 * 2525 = 75750$ тенге, расчет за 1 год (12 месяцев) составляет $12 * 75750 = 909000$ тенге.

Таблица - 6. Расчет суммы расходовна жилье репатриантов и коммунальные услуги

Государство	Сумма расходов на жилье и коммунальные услуги, тыс. тенге		
	низкий	оптимальный	позитивтивный
Россия	90900	127260	727200
Узбекистан	363600	127260	7272000
Монголия	545 400	772 650	4 545 000
Германия	13635	18180	36360

В связи с этим желательно ориентироваться на особенностях образования репатриантов при формировании политики этнической иммиграции с учетом потребностей иммигрантов, которые мигрируют в нашу страну. Принимая во внимание прогноз количества репатриантов-иммигрантов, опрошенных в изученных странах, необходимо сформировать порядок управления земельными ресурсами в сельской местности в соответствии с их специальностями. Очевидно, что если репатрианты из России и Германии будут находиться в общегородском масштабе, то в развитие сельского хозяйства в стране смогут внести свой вклад большинство репатриантов, переехавших из Узбекистана в Монголию, которые занимаются сельским хозяйством и животноводством. Ввиду потенциала сельскохозяйственного развития страны, важно учитывать СНП с высоким потенциалом в сельской местности (сельский населенный пункт далее - СНП). В СНП с высоким показателем наличиеземли, материальной

базы животноводческого хозяйства, рынка реализации продукции, плотности и занятости населения находятся на высоком уровне. Поэтому СНП с высоким потенциалом необходимо принимать как опорные пункты.

Здесь, если мы будем опираться на уровень показателей, которые могут быть настолько выполнимы для СНП с таким высоким потенциалом, эти цифры позволят нам определить СНП страны.

В то же время экономический потенциал этих СНП создает предпосылки для создания благоприятных условий для этнических репатриантов.

Запланированная модель сельских поселений должна быть рассмотрена всесторонним образом, чтобы учесть потенциал СНП для включения дополнительных групп населения, их жилья и работы и многого другого.

В целом все регионы страны считаются одним из самых комфортных регионов для развития животноводства. По специализированной схеме развития сельскохозяйственного производства следующие регионы (регионы): Южные регионы (Алматинская, Жамбылская, Кызылординская, Туркестанская области), западные регионы (Актюбинская, Мангистауская, Атырауская области), Северо-Восточные регионы (Восточно-Казахстанская, Павлодарская, Северо-Казахстанская). (Костанайская область) и центральные области (Акмолинская и Карагандинская области).

Таблица – 7. Показатели использования земли СНП с высоким потенциалом

Название показателей	от-до
Территорий для сельского хозяйства, тыс.га	8,5-10,0
В том числе:	
посевные	3,3-4,0
орошаемые	3,3-4,0
пастбищные	5,0-6,0

В Северо-Восточном (Восточно-Казахстанская, Павлодарская, Северо-Казахстанская и Костанайская области) регионы в основном имеют потенциал для мясо-молочного хозяйства, в том числе и свиноводства. Кроме того, в связи с природно-климатическими условиями, регион имеет большой потенциал для развития пчеловодства. Сегодня в этих регионах можно отметить следующие проекты: Северно-Казахстанская ТОО «Зенченко» — молочное скотоводство; ТОО «Терра» - животноводство в Костанайской области; Павлодарская область — ТОО «Рубиком» — свиноводство и ПК «Короюейников А.П.» — пчеловодство. В этих регионах есть хороший потенциал для выращивания зерновых, бобовых, пшеницы, масличных культур.

В силу природно-климатических особенностей южных регионов (Алматинская, Жамбылская, Кызылординская и Туркестанская области) существуют регионы с большим потенциалом для развития всех областей животноводства. Кроме того, выращивают кукурузу, рис, овощи, дыни, сахарную свеклу и фруктовые деревья. Среди них есть крупные мясные

хозяйства: «Архарлы май-бүйрек»; мясо-молочное хозяйство «РЗА»; фермерское хозяйство «Шәу-шен»; «Голден Кэмел» – хозяйство по переработке верблюжьего и кобыльего молока.

В западных регионах (Актюбинская, Мангистауская, Атырауская области) в основном благодаря природно-климатическим условиям находятся регионы с большим потенциалом для животноводства, развития верблюдов и рыболовства. В настоящее время реализуются следующие проекты: в Актю-бинской области работает мясное хозяйство (ТОО «Актеп»); в Западно-Казахстанской области развивается овцеводство (ТОО «Бірлік»); рыбная промышленность – в Атырауской области (ТОО «Каспиан Рояль Фиш»); в Мангистауской области занимаются разведением верблюдов (ТОО «Қараған-түбек»).

В центральных областях (Ақмолинская и Карагандинская области) находятся регионы с мясомолочным животноводческим потенциалом. В области успешно реализуются такие проекты, как «Каз Бииф» – животноводство, ТОО «Родина» – молочное скотоводство.

Координация этих вопросов в регулировании сельской миграции позволяет создавать новые рабочие места, способствует росту производительности труда, привлечению иностранных инвестиций и объемов инвестиций для расширения сельских территорий и инфраструктуры.

Перечень содержательно-конструктивных предложений/рекомендаций

1. В целом, для Казахстана результаты исследования этнической миграционной политики показывает положительный экономический эффект. Увеличились трудовые ресурсы, возросло число экономически активного населения, что повлияло на рост ВВП.

Рекомендации для Казахстана:

– для эффективной реализации этнической репатриационной политики необходимо придерживаться в практической деятельности концептуальных характеристик;

– для регулирования иммиграционной и эмиграционной статистики этнических репатриантов необходимо пересмотреть законодательно-нормативные акты РК и внести соответствующие изменения и дополнения;

– для координации комплексного регулирования процессами этнической миграции необходимо создание Единого миграционного органа;

– для экономической эффективной реализации политики этнической репатриации необходимо разработать проект Государственной Программы «О свободном переселении на историческую родину и поддержке этнических казахов, живущих за рубежом».

2. В целом, нами определена необходимая прогнозируемая для потенциальных репатриантов государственная финансовая поддержка, которая была рассчитана в трех вариантах: низкий уровень, оптимальный уровень и прогрессивный уровень. Для Казахстана следует определить следующие уровни прогнозируемых государственных финансовых затрат по странам:

- для потенциальных репатриантов из Российской Федерации оптимальный уровень;

- для потенциальных репатриантов из Республики Узбекистан прогрессивный уровень;
- для потенциальных репатриантов из Республики Монголии прогрессивный уровень;
- для потенциальных репатриантов из Федеративной Республики Германии низкий уровень.

Заключение

1. Казахи-переселенцы, принесшие новые культурные тренды, оживили национальную культуру. Богатейший, колоритный родной язык, произведения художественной литературы, народные обычаи и традиции, национальный менталитет и дух, лучшие образцы казахского прикладного искусства, принесенные в нашу страну репатриантами в течение последних двадцати лет некоторые забытые мотивы музыки и танцев пополнили и обогатили отечественную культуру. Сохраненные в своем первоначальном колорите образцы национальной культуры, бережно сохраненные нашими собратьями за пределами исторической родины, были восприняты соотечественниками с особой благодарностью и уважением. Это закономерно. Где бы ни сохранялась и ни развивалась казахская культура, она только дополняет и развивает нашу национальную культуру, становится ее неотъемлемой частью.

2. Подводя итоги исследования, мы сумели определить сумму государственной финансовой поддержки для удовлетворения потребностей потенциальных мигрантов в соответствии с потребностями обновленного общества в интеграционной политике. В то же время важно учесть возможность получения для этнических репатриантов, прибывших вне квоты, статуса «оралмана», а также для семей – обладателей данного статуса для решения вопроса, продления срока статуса для членов их семей. Согласно результатам исследования, общий финансовый потенциал отдельных стран прогнозируется на трех уровнях: низкий уровень, оптимальный уровень и позитивный уровень.

ЛИТЕРАТУРЫ

«Агробизнес – 2020» бағдарламасы. Қол жеткізу режимі: <http://mgov.kz/programma-agrobiznes-2020/> (қолданылған 26.03.2016).

«Методика расчета ключевых показателей миграции населения» (Приказ Председателя Комитета по статистике Министерства национальной экономики Республики Казахстан №276от 28 ноября 2016 года. Зарегистрирован в Министерстве юстиции Республики Казахстан № 14567 от 26 декабря 2016 года), <http://adilet.zan.kz/rus/docs/V1600014567/compare>.

«Методология показателей внешней миграции в формировании официальной информационной статистики Евразийского экономического союза» (Разработана международной рабочей группой и рассмотрена на заседании подкомитета по отраслевой и социально-демографической статистике Консультативного комитета по статистике 26 августа 2015 г.), http://www.eurasiancommission.org/ru/act/integr_i_makroec/dep_stat/econstat/Documents/metod_migr.pdf.

Қазақстанның ғылым және инновациялық қызметі 2018–2021 // Қазақ және орыс тілдеріндегі статистикалық жинақ. – Астана, 2015. – 41 бет.

Қазақстан Республикасын индустриялық-инновациялық дамытудың 2015–2019 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. Кіру режимі: <http://www.baiterek.gov.kz/ru/programs/gpiir-2/> (қолданылған 26.03.2016).

Қазақстан Республикасы Ауыл шаруашылығы министрінің ҚР Президенті жанындағы

Орталық коммуникациялар қызметінде өткен брифингте сөйлеген сөзінің тезистері. Кіру режимі: <http://mgov.kz/tezisy-vystupleniya-ministra-selskogo-hozyajstva-rk-na-brifinge-stsk-pri-prezidente-rk/> (қолданылған 26.03.2016).

Қазақстандағы ауыл, орман және балық шаруашылығы 2017–2021 / Қазақ және орыс тілдеріндегі статистикалық жинақ / Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрлігінің Статистика комитеті. Астана, 2014. - 234 бет.

Қазақстан халқының шаруашылық қызметі / Қазақ және орыс тілдеріндегі статистикалық жинақ. Қазақстан Республикасы Статистика агенттігі. Астана. 2014., 188 б.

Правила отбора кандидатов для участия в стипендиальных программах. (Приказ Министра образования и науки Республики Казахстан №548 от 8 октября 2018 года утверждены (зарегистрирован МЮ Республики Казахстан №17520 от 10.10.2017), <http://adilet.zan.kz/rus/docs/V1900019311>).

REFERENCES

The sources of the study were: regulatory legal acts of the countries under study; materials of books, manuals, reference books, booklets and other literature handed over by representatives of foreign organizations during trips; materials of meetings and conversations with representatives of state bodies, public and other organizations of the countries under study, as well as official electronic resources, links to which are made in the listed sources, in particular:

Population migration in Russia: trends, problems, solutions. Social Bulletin № 11, 2018. <http://ac.gov.ru/files/publication/a/16774.pdf>

Dynamics of the Gross domestic product of the Russian Federation 2010–2017. <https://yandex.kz/images/search?text1200>.

“Social and economic sciences and statistics. Science Abroad № 7, 2011. http://www.issras.ru/global_science_review/Nauka_zh_rubejom_n7.pdf

Dynamics of GDP per capita in Israel, according to the World Bank, 2018, https://ru.theglobaleconomy.com/Israel/GDP_per_capita_PPP/

Benefits in Germany in 2019, 2018: the amount and types of unemployment benefits, for children, the elderly and disabled, migrants and refugees, <https://ru-geld.de/benefits/#sum-costs-benefits-in-germany>.

Economic reality of the Warsaw elite. 2017. <https://www.sonar2050.org/publications/liderskie-ambicii-polshi-i-voprosy-ekonomiki/>

Economic growth of South Korea. 2016. <https://yandex.kz/images/search?text=simage>

Science and innovation activity of Kazakhstan 2018–2021 // Statistical collection in Kazakh and Russian. - Astana, 2015. - 41 p.

State program of industrial and innovative development of the Republic of Kazakhstan for 2015–2019. Access mode: <http://www.baiterek.gov.kz/ru/programs/gpiir-2/> (accessed 26.03.2016).

Program "Agribusiness - 2020". Access mode: <http://mgov.kz/programma-agrobiznes-2020/> (accessed 26.03.2016).

BULLETIN OF NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
ISSN 1991-3494
Volume 3. Number 403 (2023), 341-353
<https://doi.org/10.32014/2023.2518-1467.513>

© M. Baimaganbetova^{1*}, M. Rakhymberdinova², S. Baymaganbetov³, 2023

¹Sarsen Amanzholov East Kazakhstan University, Ust-Kamenogorsk. Kazakhstan;

²D. Serikbayev East Kazakhstan Technical University.
Ust-Kamenogorsk. Kazakhstan;

³ International Kazakh-Turkish University named after Kozh Akhmet Yasavi.
Turkestan, Kazakhstan.

E-mail: tolenbai_mika@mail.ru

THE IMPACT OF OIL ON KAZAKHSTAN'S MACROECONOMIC CYCLES

Baymaganbetova Meruert — doctoral student at Sarsen Amanzholov East Kazakhstan University, 070000. Ust-Kamenogorsk. Kazakhstan

E-mail: tolenbai_mika@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0000-3185-4728>;

Rakhimberdinova Madina Umargaliyeva — PhD. Associate Professor D. Serikbayev East Kazakhstan Technical University. 070000. Ust-Kamenogorsk. Kazakhstan

E-mail: rnu_uk@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-9009-8686>;

Baymaganbetov Sabit – PhD, senior lecturer at the International Kazakh-Turkish University named after Kozh Akhmet Yasavi, 161200. Turkestan, Kazakhstan

E-mail: Sabit.baymaganbetov@ayu.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0003-2099-5562>.

Abstract. There have been four shocks in oil prices over the last 20 years. This situation has a negative impact on the Kazakh economy, which is based on oil. Analysis of economic structure and current export capacity shows that the most effective external factor on economic variables is oil prices. This paper assesses empirically the effects of real oil price shocks on the inflation and Real exchange rate index in Kazakhstan for the monthly period 2000–2022 by using a VAR model. The study found that although there is a positive relationship between oil prices and inflation, this relationship is not statistically significant. However, the long-term positive relationship between oil prices and inflation appears to be economically consistent. As a result, it can be said that oil prices have a positive effect on inflation in the short term. As for the result of the causality test, it was found that the real exchange rate is the source of inflation. This means that changes in the exchange rate can be evidence that they affect the price of goods. The study found that although there is a positive relationship between oil prices and inflation, this relationship is not statistically significant. However, the long-term positive relationship between oil prices and inflation appears to be economically consistent. As a result, it can be said that oil prices have a positive effect on inflation in the short term.

Key words: oil price. Real exchange rate. VAR model

© **М. Баймаганбетова^{1*}, М. Рахымбердинова², С. Баймаганбетов³, 2023**

¹Сәрсен Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті,
Өскемен. Қазақстан;

²Шығыс Қазақстан техникалық университеті. Серікбаева.
Өскемен. Қазақстан;

³Қожахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті.
Түркістан, Қазақстан.
E-mail: tolenbai_mika@mail.ru

МҰНАЙДЫҢ ҚАЗАҚСТАННЫҢ МАКРОЭКОНОМИКАЛЫҚ ЦИКЛДАРЫНА ӘСЕРІ

Баймаганбетова Меруерт — Сәрсен Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университетінің докторанты, 070000. Өскемен. Қазақстан

E-mail: tolenbai_mika@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0000-3185-4728>;

Рахимбердинова Мадина Умарғалиевна — техника ғылымдарының кандидаты, Шығыс Қазақстан техникалық университетінің доценті. Д. Серікбаева. 070000. Өскемен. Қазақстан

E-mail: gmu_uk@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-9009-8686>;

Баймаганбетов Сәбит — техника ғылымдарының кандидаты, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің аға оқытушысы, 161200. Түркістан, Қазақстан

E-mail: Sabit.baymaganbetov@ayu.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0003-2099-5562>.

Аннотация. Соңғы 20 жылда мұнай бағасында кем дегенде төрт рет күрт өзгерістер орын алды. Бұл жағдай мұнайға негізделген Қазақстан экономикасына кері әсерін тигізуде. Экономикалық құрылым мен ағымдағы экспорттық әлеуетті талдау экономикалық айнымалылар бойынша ең тиімді сыртқы фактор мұнай бағасы болып табылатынын көрсетеді. Бұл мақалада 2000–2022 жж. айлық кезеңдегі Қазақстандағы мұнай бағасының нақты бағасының күйзелістерінің инфляцияға және нақты айырбас бағамы индексіне әсері эмпирикалық түрде бағаланады. VAR моделін қолдану. Зерттеу мұнай бағасы мен инфляция арасында оң байланыс болғанымен, бұл қатынас статистикалық тұрғыдан маңызды емес екенін көрсетті. Дегенмен, мұнай бағасы мен инфляция арасындағы ұзақ мерзімді оң байланыс экономикалық тұрғыдан біркелкі болып көрінеді. Нәтижесінде мұнай бағасы қысқа мерзімде инфляцияға оң әсер етеді деп айта аламыз. Себеп-салдарлық тестілеу нәтижесінде нақты валюта бағамы инфляцияның көзі болып табылатыны анықталды. Бұл валюта бағамының өзгеруі олардың тауар бағасына әсер ететінін көрсетуі мүмкін дегенді білдіреді. Зерттеу мұнай бағасы мен инфляция арасында оң байланыс болғанымен, бұл қатынас статистикалық тұрғыдан маңызды емес екенін көрсетті. Дегенмен, мұнай бағасы мен инфляция арасындағы ұзақ мерзімді оң байланыс экономикалық тұрғыдан біркелкі болып көрінеді. Нәтижесінде мұнай бағасы қысқа мерзімде инфляцияға оң әсер етеді деп айта аламыз.

Түйін сөздер: Мұнай бағасы. Нақты валюта бағамы. VAR моделі

© М. Баймаганбетова^{1*}, М. Рахымбердинова², С. Баймаганбетов³, 2023

¹Восточно-Казахстанский университет имени Сарсена Аманжолова,
Усть-Каменогорск, Казахстан;

²Восточно-Казахстанский технический университет им. Серикбаева.
Усть-Каменогорск, Казахстан;

³Международный казахско-турецкий университет имени Кожаметта
Ясави. Туркестан, Казахстан.
E-mail: tolenbai_mika@mail.ru

ВЛИЯНИЕ НЕФТИ НА МАКРОЭКОНОМИЧЕСКИЕ ЦИКЛЫ КАЗАХСТАНА

Баймаганбетова Меруерт — докторант Восточно-Казахстанского университета имени Сарсена Аманжолова, 070000. Усть-Каменогорск, Казахстан

E-mail: tolenbai_mika@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0000-3185-4728>;

Рахымбердинова Мадина Умаргалиевна — кандидат технических наук, доцент Восточно-Казахстанского технического университета им. Д. Серикбаева. 070000. Усть-Каменогорск, Казахстан

E-mail: rmu_uk@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-9009-8686>;

Баймаганбетов Сабит — кандидат технических наук, старший преподаватель Международного казахско-турецкого университета имени Кожаметта Ясави, 161200. Туркестан, Казахстан

E-mail: Sabit.baymaganbetov@ayu.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0003-2099-5562>.

Аннотация. За последние 20 лет произошло четыре скачка цен на нефть. Эта ситуация оказывает негативное влияние на казахстанскую экономику, которая базируется на нефти. Анализ экономической структуры и текущего экспортного потенциала показывает, что наиболее действенным внешним фактором на экономические переменные являются цены на нефть. В данной статье эмпирически оценивается влияние шоков реальных цен на нефть, на инфляцию и индекс реального обменного курса в Казахстане за месячный период 2000–2022 гг. с использованием модели VAR. Исследование показало, что хотя существует положительная связь между ценами на нефть и инфляцией, эта связь не является статистически значимой. Однако долгосрочная положительная взаимосвязь между ценами на нефть и инфляцией представляется экономически последовательной. В результате можно сказать, что цены на нефть положительно влияют на инфляцию в краткосрочной перспективе. В результате теста на причинно-следственную связь было установлено, что реальный обменный курс является источником инфляции. Это означает, что изменения обменного курса могут свидетельствовать о том, что они влияют на цену товаров. Исследование показало, что хотя существует положительная связь между ценами на нефть и инфляцией, эта связь не является статистически значимой. Однако долгосрочная положительная взаимосвязь между ценами на нефть и инфляцией представляется экономически последовательной. В результате можно сказать, что цены на нефть положительно влияют на инфляцию в краткосрочной перспективе.

Ключевые слова: Цена на нефть. Реальный обменный курс. VAR-модель

Introduction

In the modern world, energy has undoubtedly become a driving factor and one of the basic needs of social and economic development. Since energy resources are unevenly distributed around the world, energy production is not produced in the same volume worldwide. Therefore, insufficient energy production to meet demand forces countries to import energy from countries that produce relatively more. In this case, it affects economies with relatively low energy because of international price fluctuations. Kazakhstan is an energy exporter, since it has sufficient resources for energy production. This situation is the reason for the impact of international energy prices on domestic prices in Kazakhstan. Changes in oil prices also affect the macroeconomic variables of countries. It is believed that the inflation level, which is one of the macroeconomic indicators, is also influenced by energy prices in terms of imports of energy raw materials and the share of energy in inflation.

The fact that in oil prices are a prominent external factor affecting the inflation rate of countries has been discussed in the works of Alvarez et al., 2011; Misati et al., 2013; Valcarcel and Wohar, 2013; Salisu et al., 2017; Sek, 2017; Lacheheb and Sirag, 2019; Nusair, 2019; Raheem et al., 2020. In addition, Misati et al. (2013) put forward the second opinion stating that the oil price affect not only inflation, but also the stability of the country's economy through food prices affected by the inflationary effect of oil prices (Álvarez et al., 2011; Nusair et al., 2019).

Since the maintenance of a low inflation rate due to oil price volatility corresponds to the effectiveness of monetary policy, oil price volatility can cause an increase in the inflation stability in the country. It indicates the weakness of effectiveness of monetary policy of such a country and requires a revision of monetary policy in years of sharp changes in oil prices (Raheem et al., 2020; Gerlach et al., 2012).

The main purpose of this research is to study the impact of oil price volatility on maintaining the inflation rate, as it is important for monetary authorities to determine whether or not to revise monetary policy in the context of changes in oil prices.

According to Ben S. Bernanke, a proponent of monetary economics theory, caution should be exercised in revising monetary policy during oil price shocks. In his opinion, if changes are made to monetary policy against the transitional stress of oil prices, the economy may suffer from the influence of monetary policy. The validity of the said opinion was confirmed by Kormilitsina (2011). In particular, Kormilitsina (2011) found that monetary policy exacerbated the negative impact of oil price shocks on the US economy, while Olubusoye et al. (2015) found that adverse changes in interest rates and exchange rates in Nigeria were due to changes in monetary policy rather than oil price volatility (Bratsiotis et al., 2015; Bernanke et al., 1997; Kormilitsina et al., 2011).

Literature review

Boroumand et al. (2019) analyzed the effects of “a global oil price shock, a euro/dollar exchange rate shock, and a global inflation shock”. Accordingly, the study aimed to determine the monetary policy rule that increases the macroeconomic fluctuations level and allows to keep inflation at a low level. The study used

the dynamic stochastic general equilibrium model (DSGE) from a Keynesian perspective for the Iranian economy. The indicators used to determine the impact on macroeconomic variables such as inflation are oil prices and exchange rates. The analysis covered the period from 1990 to 2014. In conclusion, the main findings of this study show that the best monetary rule for stability in both macro variables from the first quarter of 1990 to the first quarter of 2014 is the core inflation rule (Olubusoye et al., 2015).

Sekine (2020) studied the effect of the transition from oil prices to consumer prices in the United States between 1974 and 2015. The conclusions from the study considered in the framework of the Taylor hypothesis indicate that the effect of the transition from oil prices to domestic inflation has weakened over the years, and this weakening is associated with a low inflationary environment (Boroumand et al., 2019).

Olayungbo D.O. & Umechukwu C. (2022) examined the impact of oil price shocks on the economies of four selected oil exporting African countries between the first quarter of 1980 and the fourth quarter of 2018. After carrying out all the preliminary tests such as unit root, cointegration, weak exogenous, stability profile and stability test, we found that the asymmetric effect of oil price shocks on the product is significant in Algeria and Egypt, while the symmetric effects are important in Gabon and Nigeria. The study found that oil price shocks are higher and more persistent in Algeria and Egypt, while the effects of shocks are lower in Gabon and Nigeria. Thus, this study concluded that the positive oil price effects are significant for Algeria and Egypt, while the positive and negative oil prices effects are not important in the economies of Gabon and Nigeria. This study advises Algeria and Egypt to maximize oil revenues during periods of oil price increases to compensate for the economic burden during periods of oil price declines (Sekine et al., 2020).

Liu Y., Sharma P., Jain V., Shukla A., Shabbir M.S., Tabash M.I. & Chawla C. (2022) studied the relationship between oil price volatility, inflation rates and economic growth between oil importers and exporting countries. Oil price occupies an important role in the energy market and increases the economic growth of the economy as a whole. This research applies a variety of panel data estimators, including fixed effects, least squares dummy variable corrected factors (LSDVC), generalized moments methods (GMM), feasible generalized least squares (FGLS), and random coefficients (RC) to study the relationship between oil price volatility, inflation rates, and economic growth in leading importing and exporting countries. This study considers thirty years from 1990 to 2019. Initial conclusions indicate that oil price volatility has a negative and measurable large impact on the financial development and economic growth of oil importing and exporting countries. In addition, oil exporting countries, in particular, such as Norway and Canada, suffer from oil value vulnerabilities (Umechukwu et al., 2022).

Kelesbayev D., Myrzabekkyzy K., Bolganbayev A. & Baimaganbetov S. (2022), the increase in oil prices causes inflation. As a result of the expansive monetary policy of central banks, a decrease in interest rates is expected, which is responsible

for the side effect of increasing the oil price on inflation. Because the oil price growth creates an additional inflow of foreign currency to Kazakhstan, which will lead to the strengthening of its national currency “the tenge”. Therefore, this study uses the monthly values of Brent OP, Consumer Price Index (CPI) and real effective exchange rate (REER) for the period 2015:M1–2021:M11 to study the EI impact on inflation and real exchange rate in Kazakhstan. The analysis is performed using the structural vector autoregression model. The results showed that although REER mainly affects the oil price, the CPI variable affects REER (Liu et al., 2022).

Fasanya I.O., Oyewole O.J. & Raheem I.D. (2022). modeled the relationship between oil prices and the exchange rate for Nigeria using monthly data from January 1997 to December 2019. The contributions of this document are twofold: (i) we use both symmetric ARDL and asymmetric ARDL, and (ii) we also account for several structural changes in regression patterns. The following conclusions are formulated from our analysis. Firstly, the rise in oil prices leads to the devaluation of the Naira exchange rate against the US dollar. Secondly, the asymmetry of oil prices appears to be significant both in the short term and in the long term. Thirdly, the findings reflect evidence of structural disruptions in the oil and exchange rate markets coinciding with the 2000 US invasion of Iraq, the 2005 Asian demand surge, the 2008 global financial crisis, and the 2015 Arab Spring. Finally, we find that ignoring the role of structural breaks and asymmetry leads to serious distortions and misleading results (Kelesbayev et al., 2022) .

The research of Bagchi B. & Paul B. (2023) considers the impact of the sharp rise in crude oil prices, seen as a shock to oil prices, on the share returns and exchange rates of the G7 countries, in particular Canada, France, Germany, Italy, Japan, the United Arab countries. Kingdom (Great Britain) and the United States (USA) in the context of the Russian-Ukrainian conflict. A sharp increase in Brent oil price return due to the outbreak of the war is treated as an exogenous shock to share price return and exchange rates for the period from January 2, 2017 to June 29, 2022. In the paper, Fractionally Integrated GARCH (FIGARCH) is a model to capture the impact of the crude oil price shock and the breakpoint unit root test effect to test structural breaks in the data set. For all stock price returns and exchange rates, the structural breakpoints in the data set are observed in the period from the last week of February 2022 to the last week of March 2022. With the exception of the TSX, NASDAQ and USD, significant long-memory effects were also found beginning from the price of Brent crude oil prices to stock prices returns and in the exchange rates of the G7 countries. (Fasanya et al., 2022).

Method

Adjusted Dickey Fuller unit Root Test

1. If the mean, variance and covariance values do not differ during the time series analysis, we call this series a stationary series. It can be said that the difference between two consecutive values in a stationary series is caused not by the end of time, but only by the time interval. When conducting any empirical analysis, one of the prerequisites is that the values should be stationary. In the case of working with

non-stationary series, the regression results are not true and cause a false relationship between the variables in the regression (Öncel et al., 2015).

The conditions necessary for a stochastic process to have a stationary structure for a certain period of time are as follows:

$$E(Y_t) = \mu - \text{mean value} \quad (1)$$

$$\text{Var}(Y_t) = E(Y_t - \mu)^2 = \delta^2 - \text{variance} \quad (2)$$

$$Y_k = [E(Y_t - \mu)(Y_{t+k} - \mu)] - \text{covariance} \quad (3)$$

If any of the above conditions are not met, the series is considered non-stationary. Time series that do not represent a stationary structure are said to have a unit root. The number of unit roots in the time series is equal to the number of differentiation operations required to satisfy the stationarity condition (Öncel Torun et al., 2015).

Effects of iR oot BP and white mineral trioxide aggregate on cell viability and the expression of genes associated with mineralization. *International endodontic journal*, 48(10), 986–993

When using the Dickey Fuller unit root test, the error term ϵ_t does not contain autocorrelation and the Y_t series is assumed to fit an AR(1) model. However, the series may be suitable for autoregressive processes to a degree other than the AR(1) model. In fact, if the time series Y_t after the AR(p) process is called by the AR(1) model, the error term includes autocorrelation and the error term with autocorrelation invalidates the DF distributions fitted under the assumption ϵ_t . For this reason, the Extended Dickey Fuller test was used in the study. The extended Dickey Fuller occurs as below:

$$\Delta Y_t = \delta Y_{t-1} + \sum_{i=2}^p \beta_i \Delta Y_{t-i} + \epsilon_t \quad (4)$$

$$\Delta Y_t = a + \delta Y_{t-1} + \sum_{i=2}^p \beta_i \Delta Y_{t-i} \quad (5)$$

$$\Delta Y_t = a + \delta Y_{t-1} + \sum_{i=2}^p \beta_i \Delta Y_{t-i} \quad (6)$$

The hypothesis of the above equality is $H_0: \delta = 0$. Based on this hypothesis, the critical value of Tau and the test statistic are calculated. If the hypothesis, H_0 is accepted, the value of ΔY_t is not stationary or the values have a unit root. In this case, the values taken from $\Delta \Delta Y_t$ or the difference of the first degree are again tested by the unit Root Test. This method indicates the degree from which the Y_t value is integrated. If the hypothesis H_0 is rejected as a result of the unit root test, the values are stationary, and this phenomenon is denoted by the symbol I(1) in the literature (Öncel et al 2015).

Effects of iR oot BP and white mineral trioxide aggregate on cell viability and the expression of genes associated with mineralization. *International endodontic journal*, 48(10), 986–993

Toda Yamamoto causality test

One of the most used causality tests in modern econometric work is the Toda and Yamamoto (1995) test. The test is based on an extended Vector auto regression system. The main reason for the prevalence of this method is the use of a test regardless of

whether long-term cointegration exists or not, without regard to the stationary nature of the time series data of economic values. For this test, it is sufficient to correctly set the delay duration (k) of the VAR model and the maximum degree of cointegration (d_{max}) of the variables. After determining the duration of this delay and the maximum degree of cointegration ($k+d_{max}$), the VAR system is created and the coefficients are evaluated using the following equations:

$$Y_t = \mu + at + \sum_{i=1}^k \delta_i Y_{t-i} + \sum_{j=k+1}^{k+d_{max}} \delta_j Y_{t-j} + \sum_{i=1}^k \theta_i X_{t-i} + \sum_{j=k+1}^{k+d_{max}} \theta_j X_{t-j} + \sum_{i=1}^k \eta_i Z_{t-i} + \sum_{j=k+1}^{k+d_{max}} \eta_j Z_{t-j} + \varepsilon_{1t} \quad (7)$$

$$X_t = \omega + \gamma t + \sum_{i=1}^k \lambda_i X_{t-i} + \sum_{j=1}^{k+d_{max}} \lambda_j Y_{t-j} + \sum_{i=1}^k \beta_i Z_{j=1} + \sum_{j=k+1}^{k+d_{max}} \beta_j Z_{t-j} + \sum_{i=1}^k \pi_i Y_{t-i} + \sum_{j=1}^{k+d_{max}} \pi_j Y_{t-j} + \varepsilon_{2t} \quad (8)$$

$$Z_t = \varpi + kt + \sum_{i=1}^k \zeta_i Z_{t-i} + \sum_{j=1}^{k+d_{max}} \zeta_j Z_{t-j} + \sum_{i=1}^k \vartheta_i X_{j=1} + \sum_{j=k+1}^{k+d_{max}} \vartheta_j Z_{t-j} + \sum_{i=1}^k \varrho_i Y_{t-i} + \sum_{j=1}^{k+d_{max}} \varrho_j Y_{t-j} + \varepsilon_{3t} \quad (9)$$

In this equation, the t - trend value represents errors $\varepsilon_{1t}, \varepsilon_{2t}, \varepsilon_{3t}$. The hypothesis test for this equation is given below:

$$\begin{aligned} H_0: \theta_i = \eta_i = 0 \quad i=1, \dots, k \\ H_0: \beta_i = \pi_i = 0 \quad i=1, \dots, k \\ H_0: \vartheta_i = \varrho_i = 0 \quad i=1, \dots, k \\ H_A: \text{at least one does not get the value 0} \end{aligned}$$

To determine the causality value, at least one must not be equal to (Porter et al., 2009).

Vector Auto Regression

Studying all selected variables within a single system integrity, the VAR model does not consider variables as internal and external variables. In the process of creating an econometric model, it does not obey the laws of economic theory. Thus, some assumptions and restrictions proposed by economic theory prevent the model from being violated (Dritsaki et al., 2017).

AR models are used to analyze the dynamic effects of random shocks on variables and to study the relationships between macroeconomic variables. It provides a multi-variant structure in which changes in the variables under study are associated with changes in their delays. The VAR model is based on the equation below.

$$Y_t = v + A_1 y_{t-1} + \dots + A_p y_{t-p} + u \quad (10)$$

$y = (y_{1t}, \dots, y_{kt})$ ($K \times 1$) in this equation is a dimensional data matrix. A_i is a matrix of coefficients. $v = v_1, \dots, v_k$ is a constant vector and $u = (u_1, \dots, u_k)$ is a dimensional white noise process. That is,

$$e(u_t) = 0$$

$$e(u_t u_t') = \Sigma_u$$

$$e(u_t u_t^s) = 0 \text{ s} \neq 0$$

If we look at the table above, it turns out that the real exchange rate is a causal consequence of inflation. (Özgen et al., 2004).

Results and Discussion

Table 1. Unit root test results

Variables	Unit root test results			
	Level		First order difference	
	t-statistic	P value	t-statistic	P value
Inflation rate	-2.258163	0.4549	-4.952438	0.0003
Brent oil price	-2.311246	0.1692	-11.50171	0.0000
Real exchange rate index	0.608109	0.9898	-6.873986	0.0000

Table 1 shows that both Brent oil prices, Inflation rate and real exchange rate variables are in the order of integration of 1 or I (1), and they become stationary after the first difference. This series is called first-order integrated and is referred to as I(1) in the literature

VAR lag order selection criteria.

According to Trace and Max-Eigen statistics, the optimal lag length for the VAR model should be determined within the framework of different criteria before the cointegration test is performed. Depending on the use of monthly data, the maximum lag length out of 12 lengths, which makes the critical values of Likelihood Ratio (LR), Final Prediction Error (FPE), Akaike (AIC), Schwarz (SC) and Hannan Quinn (HQ) the smallest. The lag length was tried to be determined.

Table 2. Lag order selection criteria

Lag	LogL	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	-238.4565	NA	0.001217	1.801914	1.842112	1.818059
1	1766.134	3949.343	4.14e-10	-13.09056	-12.92977	-13.02597
2	1880.283	222.3339	1.89e-10	-13.87525	-13.59386*	-13.76223
3	1902.972	43.68488*	1.71e-10*	-13.97740*	-13.57543	-13.81595*
4	1906.002	5.765696	1.79e-10	-13.93285	-13.41028	-13.72296
5	1908.503	4.703470	1.87e-10	-13.88435	-13.24119	-13.62603
6	1914.703	11.52136	1.91e-10	-13.86346	-13.09970	-13.55670
7	1923.358	15.88791	1.92e-10	-13.86088	-12.97653	-13.50568
8	1929.029	10.28409	1.97e-10	-13.83603	-12.83109	-13.43240

According to the table 2, the LR, FPE, AIC and HQ criteria indicate that the lag value is 3.

VAR Model Estimation

Variance decomposition

The results of the forecast error variance decomposition show the proportion of the changes in a variable due to its own shocks versus shocks to the other variables.

Table 3. Variance decomposition

Period	S.E.	Inflation rate	Brent oil price	Real exchange rate index
1	0.007428	100.0000	0.000000	0.000000
2	0.012226	97.65559	0.279671	2.064737
3	0.016192	94.83905	0.698529	4.462421
4	0.019566	92.57472	1.071709	6.353574
5	0.022499	90.90332	1.356706	7.739973
6	0.025097	89.67619	1.562937	8.760878
7	0.027436	88.75519	1.709592	9.535216
8	0.029570	88.04275	1.813214	10.14404
9	0.031537	87.47458	1.885819	10.63960
10	0.033365	87.00885	1.935712	11.05543

First of all Inflation rate was effected mostly by its lagged values. However influence of lagged values of Inflation rate decrease by time and the tenth period it decrease to lower points. Real exchange rate index have to effect on the Inflation rate in the first period but by the second period Real exchange rate's of the Inflation rate starts to increase and the tenth period its explaining rate increasing to 11 %. Brent oil price rise by the time and at the tenth period its rises its peak point is only about 1.93 %. So it was seen that Brent oil price the variable, with lowest explanation rate of the changes occurred in Inflation rate.

Table 4. Variance decomposition

Period	S.E.	Inflation rate	Brent oil price	Real exchange rate index
1	0.099843	0.379329	99.62067	0.000000
2	0.153983	0.223044	99.75648	0.020480
3	0.191956	0.159662	99.81914	0.021198
4	0.220018	0.128961	99.85484	0.016202
5	0.241646	0.112188	99.87055	0.017262
6	0.258852	0.102387	99.86899	0.028624
7	0.272866	0.096518	99.85252	0.050965
8	0.284491	0.093069	99.82328	0.083651
9	0.294273	0.091206	99.78318	0.125618
10	0.302604	0.090435	99.73388	0.175680

Brent oil price was effected mostly by its lagged values. However other variable, with lowest explanation rate of the changes occurred in Brent oil price.

Table 5. Variance decomposition

Period	S.E.	Inflation rate	Brent oil price	Real exchange rate index
1	0.023306	1.555615	0.838426	97.60596
2	0.039044	2.092298	0.829392	97.07831
3	0.051632	2.436201	1.264193	96.29961
4	0.061929	2.677592	2.139167	95.18324
5	0.070629	2.858704	3.433533	93.70776
6	0.078214	3.000211	5.078957	91.92083
7	0.085005	3.113371	6.985077	89.90155
8	0.091211	3.205163	9.061513	87.73332
9	0.096965	3.280433	11.22933	85.49024
10	0.102356	3.342801	13.42496	83.23224

Real exchange rate index was effected mostly by its lagged values, although explanation rate starts 97 % it loses its strength and the 10th period explanation value decreases 83 %. As seen in the table Inflation rate is the most ineffective variable on Real exchange rate index. On the other hand Brent oil price maximum explanation rates is 13 % respectively

Table 6. Toda-Yamamoto Causality Findings

Variables	Lag (k+dmax)	Mwald statistics					
		Brent oil price		Inflation rate		Real exchange rate index	
		x ²	P-value	x ²	P-value	x ²	probability
Brent oil price	(P=1)+(dmax=3)=4			1.97259	0.1411	0.19133	0.8260
Inflation rate	(P=1)+(dmax=3)=4	1.62897	0.1981			1.41839	0.2439
Real exchange rate index	(P=1)+(dmax=3)=4	0.45872	0.6326	12.1404	0.000		

According to the test result, there's no causality from Brent oil price to the Inflation rate since the P-values are greater than 0.05. In other words, causality running from Real exchange rate index to Inflation rate has been observed as the P-values are less than 0.05 concluding to the rejection of the H_0 and accepting the H_1 hypothesis.

Conclusion

Inflation, which is one of the most important macroeconomic indicators of the country, means an increase in the overall price level. To implement a policy to combat inflation, it is first necessary to identify the factors that affect inflation. Crude oil is a commodity of high strategic importance in the country's economy. All sectors of the economy, both directly and indirectly, are closely related to the use of crude oil. Therefore, changes in crude oil prices are one of the main factors influencing the country's macroeconomic situation.

This study considered the relationships between oil prices, real exchange rates, and inflation in the economy of Kazakhstan using monthly data between the 1st month of

2000 and 12 months of 2022. For this purpose, the Toda Yamamota causality test and Vector auto regression approaches were applied for relationships between variables.

In accordance with the classical supply effect, which explains the negative impact on macroeconomic indicators that occur in oil prices, it was found that changes in oil prices most affect the real exchange rate. The main reason for this is the fact that most of the foreign exchange reserves of Kazakhstan's exports, that is, the country's revenues are income from the sale of oil.

The study found that although there is a positive relationship between oil prices and inflation, this relationship is not statistically significant. However, the long-term positive relationship between oil prices and inflation appears to be economically consistent. As a result, it can be said that oil prices have a positive effect on inflation in the short term. According to the classical supply side effect, if the short-term effects of an increase in oil prices are stronger than the temporary or long-term effects, consumers maintain their consumption. Borrowing more to achieve this situation causes the equilibrium real interest rate to rise.

As for the result of the causality test, it was found that the real exchange rate is the source of inflation. This means that changes in the exchange rate can be evidence that they affect the price of goods

REFERENCES

- Álvarez L.J., Hurtado S., Sánchez I. & Thomas C., 2011 — *Álvarez L.J., Hurtado S., Sánchez I. & Thomas C.* The impact of oil price changes on Spanish and euro area consumer price inflation. *Economic modelling*, 28(1-2). Pp. 422–431.
- Álvarez L.J., Hurtado S., Sánchez I. & Thomas C., 2011. — *Álvarez L.J., Hurtado S., Sánchez I. & Thomas C.* The impact of oil price changes on Spanish and euro area consumer price inflation. *Economic modelling*, 28(1-2). Pp. 422–431.
- Adeniran A.O., Azeez M.I., Aremu J.A., 2016 — *Adeniran A.O., Azeez M.I., Aremu J.A.* External debt and economic growth in Nigeria: A Vector Auto-Regression (VAR) approach //International Journal of Management and Commerce Innovations. – 2016. – T. 4. – №. 1. – Pp. 706–714.
- Bratsiotis G.J., Madsen J. & Martin C., 2015 — *Bratsiotis G.J., Madsen J. & Martin C.* Inflation targeting and inflation persistence. *Economic and Political Studies*, 3(1). Pp. 3–17.
- Bernanke B.S., Gertler M., Watson M., Sims C.A. & Friedman B.M., 1997 — *Bernanke B.S., Gertler M., Watson M., Sims C.A. & Friedman B.M.* Systematic monetary policy and the effects of oil price shocks. *Brookings papers on economic activity*, 1997(1). Pp. 91–157.
- Bagchi B. & Paul B., 2023 — *Bagchi B. & Paul B.* Effects of Crude Oil Price Shocks on Stock Markets and Currency Exchange Rates in the Context of Russia-Ukraine Conflict: Evidence from G7 Countries. *Journal of Risk and Financial Management*, 16(2), 64 p.
- Boroumand S., Mohammadi T., Pajooyan J. & Memarnejad A., 2019 — *Boroumand S., Mohammadi T., Pajooyan J. & Memarnejad A.* The effect of exchange rate, oil prices and global inflation shocks on macroeconomic variables for the Iranian economy in the form of a dsge model. *Iranian Economic Review*, 23(4). Pp. 1057–1083.
- Dritsaki C., 2017 — *Dritsaki C.* Toda-Yamamoto causality test between inflation and nominal interest rates: evidence from three countries of Europe //International Journal of Economics and Financial Issues. – 2017. – T. 7. – №. 6. – p. 120.
- Fasanya I.O., Oyewole O.J. & Raheem I.D., 2022 — *Fasanya I.O., Oyewole O.J. & Raheem I.D.* Oil prices and exchange rate dynamics: How important is the role of asymmetry and structural breaks?. *Journal of African Business*, 23(3). Pp. 638–657.
- Gerlach S. & Tillmann P., 2012 — *Gerlach S. & Tillmann P.* Inflation targeting and inflation persistence in Asia-Pacific. *Journal of Asian Economics*, 23(4). Pp. 360–373.

Kormilitsina A., 2011 — *Kormilitsina A.* Oil price shocks and the optimality of monetary policy. *Review of Economic Dynamics*, 14(1). Pp. 199–223.

Kelesbayev D., Myrzabekkyzy K., Bolganbayev A. & Baimaganbetov S., 2022 — *Kelesbayev D., Myrzabekkyzy K., Bolganbayev A., & Baimaganbetov S.* The effects of the oil price shock on inflation: the case of Kazakhstan. *International Journal of Energy Economics and Policy*, 12(3). Pp. 477–481.

Lacheheb M. & Sirag A., 2019 — *Lacheheb M. & Sirag A.* Oil price and inflation in Algeria: A nonlinear ARDL approach. *The Quarterly Review of Economics and Finance*, 73. Pp. 217–222.

Liu Y., Sharma P., Jain V., Shukla A., Shabbir M.S., Tabash M.I. & Chawla C., 2022 — *Liu Y., Sharma P., Jain V., Shukla A., Shabbir M.S. Tabash M.I. & Chawla C.* The relationship among oil prices volatility, inflation rate, and sustainable economic growth: Evidence from top oil importer and exporter countries. *Resources Policy*, 77, 102674.

Misati R.N., Nyamongo E.M. & Mwangi I., 2013 — *Misati R.N., Nyamongo E.M. & Mwangi I.* Commodity price shocks and inflation in a net oil-importing economy. *OPEC Energy Review*, 37(2). Pp. 125–148.

Meller B. & Nautz D., 2012 — *Meller B. & Nautz D.* Inflation persistence in the Euro area before and after the European Monetary Union. *Economic Modelling*, 29(4). Pp. 1170–1176.

Nusair S.A., 2019 — *Nusair S.A.* Oil price and inflation dynamics in the Gulf Cooperation Council countries. *Energy*, 181. Pp. 997–1011.

Olubusoye O.E., Keshinro O. & Korter G., 2015 — *Olubusoye O.E., Keshinro O. & Korter G.* Nigerian statistical system: the evolution, progress and challenges.

Porter D.C., Gujarati D.N. — *Porter D.C., Gujarati D.N.* Basic econometrics //New York: McGraw-Hill Irwin. – 2009.

Valcarcel V.J. & Wohar M.E., 2013 — *Valcarcel V.J. & Wohar M.E.* Changes in the oil price-inflation pass-through. *Journal of Economics and Business*, 68. Pp. 24–42.

Salisu A.A., Isah K.O., Oyewole O.J. & Akanni L.O., 2017 — *Salisu A.A., Isah K.O., Oyewole O.J. & Akanni L.O.* Modelling oil price-inflation nexus: The role of asymmetries. *Energy*, 125. Pp. 97–106.

Sek S.K., 2017 — *Sek S.K.* Impact of oil price changes on domestic price inflation at disaggregated levels: Evidence from linear and nonlinear ARDL modeling. *Energy*, 130. Pp. 204–217.

Raheem I.D., Bello A.K. & Agboola Y.H., 2020 — *Raheem I.D., Bello A.K. & Agboola Y.H.* A new insight into oil price-inflation nexus. *Resources Policy*, 68, 101804.

Sekine A., 2020 — *Sekine A.* Oil price pass-through to consumer prices and the inflationary environment: a STAR approach. *Applied Economics Letters*, 27(6). Pp. 484–488.

Umechukwu C. & Olayungbo D.O., 2022 — *Umechukwu C. & Olayungbo D.O.* US oil supply shocks and economies of oil-exporting African countries: A GVAR-Oil Resource Analysis. *Resources Policy*, 75, 102480.

Öncel Torun Z., Torun D., Demirkaya K., Yavuz S.T., Elçi M.P., Sarper M. & Avcu F., 2015 — *Öncel Torun Z., Torun D., Demirkaya K., Yavuz S.T., Elçi M.P., Sarper M. & Avcu F.* Effects of iR oot BP and white mineral trioxide aggregate on cell viability and the expression of genes associated with mineralization. *International endodontic journal*, 48(10). Pp. 986–993.

Özgen F.B. & Güloğlu B., 2004 — *Özgen F.B. & Güloğlu B.* Türkiye’de iç borçların iktisadi etkilerinin VAR tekniğiyle analizi.

BULLETIN OF NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
ISSN 1991-3494
Volume 3. Number 403 (2023), 354-365
<https://doi.org/10.32014/2023.2518-1467.514>

UDC 338.12 (339.92)
SCSTI 06.39.31

© **A.Z. Bukharbayeva, G.N. Bisembayeva*, S.Z. Seiitzhagyparova,
B.K. Nurmaganbetova, A.Z. Mashayeva, 2023**

Korkyt Ata Kyzylorda University
E-mail: Nurai0510@mail.ru

WORLD TRENDS IN THE IMPLEMENTATION OF INNOVATIVE PROCESSES IN THE AGRO-INDUSTRIAL COMPLEX

Bukharbayeva Akmaral Zhetibaykyzy — Ph.D. Senior Lecturer; Korkyt Ata Kyzylorda University
E-mail: Nurai0510@mail.ru, <https://www.orcid.org/0000-0002-5849-8628>. ID: 21100429502;

Bisembayeva Gulnur Nuralievna — doctoral student; Kyzylorda University named after Korkyt ata
E-mail: gulnur.bisembayeva@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-0594-9293>;

Seiitzhagyparova Shynar Zhanibekkyzy — candidate of economics, Department of Finance, accounting and audit, Institute of Economics and law, Kyzylorda University named after Korkyt Ata
E-mail: shynar_s76@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-9688-9881>;

Begzat Nurmaganbetova — Candidate of Economic Sciences, Senior Lecturer of the Department of Finance, accounting and audit, Korkyt ata Kyzylorda University
E-mail: nbegzat@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8661-2555>;

Mashayeva Ayagoz Zhantureevna — senior Lecturer of the Department of Finance, Accounting and Audit, Korkyt Ata Kyzylorda University
E-mail: ayagozmashaeva@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-6415-9526>.

Abstract. The article is devoted to the consideration of modern trends and global trends in the construction and implementation of innovative processes in the agricultural sector and the agro-industrial complex system. Particular attention is focused on the fundamental patterns and attributes of the development of the agricultural sector, the dependence of the dynamics of agricultural production on the volume of industrial production. Also, a significant focus is on the optimal tools for organizing the activities of agro-formations. In the course of the analysis of the agricultural sector and labor processes of the country, modern organizational factors for the formation and development of the labor potential of the agricultural sector and the economic consequences of the work of labor resources were identified. Based on the analysis, the main problems of providing the village with high-quality labor resources and the problems of increasing the efficiency of use are formulated. In addition, the priorities and content of economic policy aimed at enhancing innovation processes are formulated. Taking into account global trends in the practice of ensuring innovative processes in agriculture, ways have been developed to accelerate the use

of innovative processes in the agricultural sector of the economy of the Republic of Kazakhstan. Taking into account the identified problems, the main principles and strategic priorities for improving the efficiency of the use of innovative processes in the system of work of modern agricultural structures are established. Based on the results of the conducted research and developed scientific recommendations, the estimated indicators of the economic efficiency of the use of innovative processes in agriculture were formulated.

Keywords: World trends, foreign experience, agricultural production, farms, scientific and technological progress

Conflict of interest: The authors declare that there is no conflict of interest.

©**А.Ж. Бұхарбаева, Г.Н. Бисембаева***, Ш.Ж. Сейітжағыпарова,
Б.К. Нурмағанбетова, А.Ж. Машаева, 2023
Қорқыт ата атындағы Қызылорда университеті.
E-mail: *Nurai0510@mail.ru*

АГРОӨНЕРКӘСІПТІК КЕШЕНДЕ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ҮРДІСТЕРДІ ЖҮЗЕГЕ АСЫРУДЫҢ ӘЛЕМДІК ТРЕНДТЕРІ

Бұхарбаева Ақмарал Жетібайқызы — Ph.D; аға оқытушы; Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті

E-mail: *Nurai0510@mail.ru*, <https://www.orcid.org/0000-0002-5849-8628>. ID: 21100429502;

Бисембаева Гүлнұр Нұралиевна — докторант; Қорқыт ата атындағы Қызылорда университеті
E-mail: *gulnur.bisembayeva@mail.ru*, <https://orcid.org/0000-0003-0594-9293>;

Сейітжағыпарова Шынар Жәнібекқызы — Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті Экономика және құқық институтының Қаржы, есеп және аудит кафедрасы экономика ғылымдарының кандидаты

E-mail: *shynar_s76@mail.ru*, <https://orcid.org/0000-0002-9688-9881>;

Бегзат Нұрмағанбетова — э.ғ.к., Қорқыт ата атындағы Қызылорда университетінің «Қаржы, есеп және аудит» кафедрасының аға оқытушысы

E-mail: *nbezzat@mail.ru*, <https://orcid.org/0000-0002-8661-2555>;

Машаева Аягөз Жантөреқызы — Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университетінің «Қаржы, есеп және аудит» кафедрасының аға оқытушысы

E-mail: *ayagoz_mashaeva@mail.ru*, <https://orcid.org/0000-0002-6415-9526>.

Аннотация. Мақала аграрлық сектордағы және агроөнеркәсіптік кешен жүйесіндегі инновациялық процестерді құру мен енгізудегі қазіргі тенденциялар мен әлемдік тенденцияларды қарастыруға арналған. Аграрлық секторды дамытудың іргелі заңдылықтары мен атрибуттарына, ауыл шаруашылығы өндірісі динамикасының өнеркәсіптік өнім көлеміне тәуелділігіне ерекше назар аударылады. Сондай-ақ агроқұрылымдардың қызметін ұйымдастырудың оңтайлы құралдарына ерекше назар аударылады. Аграрлық секторды және елдің еңбек процестерін талдау барысында аграрлық сектордың еңбек әлеуетін қалыптастыру мен дамытудың заманауи ұйымдастырушылық факторлары және еңбек ресурстары жұмысының экономикалық салдары анықталды. Талдау негізінде ауылды сапалы еңбек ресурстарымен қамтамасыз етудің негізгі

мәселелері және пайдалану тиімділігін арттыру мәселелері тұжырымдалған. Сонымен қатар, инновациялық процестерді арттыруға бағытталған экономикалық саясаттың басымдықтары мен мазмұны тұжырымдалған. Ауыл шаруашылығындағы инновациялық процестерді қамтамасыз ететін тәжірибесіндегі әлемдік тенденцияларды ескере отырып, Қазақстан Республикасы экономикасының аграрлық секторында инновациялық процестерді пайдалануды жеделдету жолдары әзірленді. Анықталған проблемаларды ескере отырып, қазіргі заманғы ауыл шаруашылығы құрылымдарының жұмыс істеу жүйесінде инновациялық процестерді пайдалану тиімділігін арттырудың негізгі қағидаттары мен стратегиялық басымдықтары белгіленді. Жүргізілген зерттеу мен әзірленген ғылыми ұсыныстардың нәтижелері бойынша ауыл шаруашылығында инновациялық процестерді пайдаланудың экономикалық тиімділігінің болжамды көрсеткіштері тұжырымдалды.

Түйін сөздер: Әлемдік үрдістер, шетел тәжірибесі, ауыл шаруашылығы өндірісі, шаруашылықтар, ғылыми-техникалық прогресс

Мүдделер қақтығысы: Авторлар осы мақалада мүдделер қақтығысы жоқ деп мәлімдемейді.

© А.Ж. Бухарбаева, Г.Н. Бисембаева, Ш.Ж. Сейітжағыпарова,

Б.К. Нурмаганбетова, А.Ж. Машаева, 2023

Кызылординский университет им. Коркыт ата.

E-mail: Nurai0510@mail.ru

МИРОВЫЕ ТРЕНДЫ РЕАЛИЗАЦИИ ИННОВАЦИОННЫХ ПРОЦЕССОВ В АГРОПРОМЫШЛЕННОМ КОМПЛЕКСЕ

Бухарбаева Акмарал Жетібайқызы — к.э.н. Старший преподаватель. Коркыт Ата Кызылординский университет

E-mail: Nurai0510@mail.ru, <https://www.orcid.org/0000-0002-5849-8628>. ID: 21100429502;

Бисембаева Гульнур Нуралиевна — докторант; Кызылординский университет имени Коркыт ата

E-mail: gulnur.bisembaeva@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-0594-9293>;

Сейітжағыпарова Шынар Жанибекқызы — кандидат экономических наук, кафедра финансов, учета и аудита, Институт экономики и права, Кызылординский университет имени Коркыт Ата

E-mail: shynar_s76@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-9688-9881>;

Нурмаганбетова Бегзат — кандидат экономических наук, старший преподаватель кафедры финансов, учета и аудита, Кызылординский университет имени Коркыт ата

E-mail: nbegzat@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8661-2555>;

Машаева Аягоз Жантүреевна — старший преподаватель кафедры финансов, учета и аудита Кызылординского университета имени Коркыт Ата

E-mail: ayagoz_mashaeva@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-6415-9526>.

Аннотация. Статья посвящена рассмотрению современных тенденций и мировых тендов построения и реализации инновационных процессов в сельскохозяйственной отрасли и системе агропромышленного комплекса.

Особое внимание акцентировано на фундаментальные закономерности и атрибуты развития сельскохозяйственной отрасли, зависимость динамики сельскохозяйственного производства от объемов промышленного производства. Также значительный акцент сосредоточен на оптимальный инструментарий организации деятельности агроформирований. В ходе анализа аграрного сектора и трудовых процессов страны были определены современные организационные факторы формирования и развития трудового потенциала аграрного сектора и экономические последствия работы трудовых ресурсов. На основе анализа сформулированы основные проблемы обеспечения села качественными трудовыми ресурсами и проблемы повышения эффективности использования. Кроме того, сформулированы приоритеты и содержание экономической политики, направленной на активизацию инновационных процессов. С учетом мировых тенденций в практике обеспечения инновационных процессов в сельском хозяйстве разработаны пути ускорения использования инновационных процессов в аграрном секторе экономики Республики Казахстан. С учетом выявленных проблем установлены основные принципы и стратегические приоритеты повышения эффективности использования инновационных процессов в системе работы современных сельскохозяйственных структур. По результатам проведенных исследований и разработанных научных рекомендаций сформулированы оценочные показатели экономической эффективности использования инновационных процессов в сельском хозяйстве.

Ключевые слова: мировые тенденции, зарубежный опыт, сельскохозяйственное производство, фермерские хозяйства, научно-технический прогресс

Конфликт интересов: авторы заявляют об отсутствии конфликта интересов.

Введение

В основе экономического развития любой отрасли в современном мире лежит рост производительности труда и повышение эффективности использования трудовых ресурсов. Именно производительность труда в большей степени, чем любой другой фактор, определяет уровень и качество жизни всего общества и является в долгосрочной перспективе лучшим показателем экономической эффективности хозяйственного комплекса.

В настоящее время вопросы повышения эффективности использования трудовых ресурсов особенно актуальны для Республики Казахстан и для ее отраслей экономики, в том числе для аграрного сектора. Сельское хозяйство в процессе трансформационных преобразований экономики столкнулось с рядом системных проблем, таких как влияние мировой аграрной конкуренции, значительные резервы развития машиностроения, зависимость национальной экономики от экспорта сырьевых и мировых цены на них, низкий уровень жизни населения сельской местности.

Казахстан, обладая богатейшими сельскохозяйственными угодьями, отстает

от развитых стран по производительности труда и, как следствие, не входит в число лидеров по позиционированию на мировом рынке сельскохозяйственной продукции и агротехнологий (Казахстанская правда, 2021).

Материалы и методы

Роль сельского хозяйства в экономике различных стран мира определяет их структуру и уровень развития.

Наиболее высокого уровня достигло сельское хозяйство развитых стран Европы и Северной Америки, вступивших в постиндустриальную стадию. В сельском хозяйстве там занято 2–6 % экономически активного населения. В этих странах «зеленая революция» произошла еще в середине XX века, сельское хозяйство характеризуется научно-обоснованной организацией, повышением производительности, применением новых технологий, систем сельскохозяйственных машин, пестицидов и минеральных удобрений, использованием генной инженерии и биотехнологии, робототехники и электроники, то есть развивается по интенсивному пути (Kazakhstanskaya Pravda, 2021).

Подобные прогрессивные изменения происходят и в странах, относящихся к типу индустриальных, однако уровень интенсификации в них еще значительно ниже, а доля занятых в сельском хозяйстве выше, чем в постиндустриальных. При этом в развитых странах наблюдается кризис перепроизводства продовольствия, а в аграрных наоборот, одной из острейших проблем является продовольственная проблема — проблема «недоедания и голода».

Полученные результаты

Развитое сельское хозяйство является одним из факторов безопасности страны, так как делает ее менее зависимой от других стран. По этой причине сельское хозяйство поддерживается и субсидируется в развитых, индустриальных странах, хотя с экономической точки зрения более выгодно было бы завозить продукты из менее развитых государств.

На современном этапе развития мировой экономики, научно-техническая революция (НТР) вызвала большие сдвиги и в структуре материального производства, в котором во всем мире занято 1,5 млрд. чел. Они проявились, прежде всего, в изменении соотношения между промышленностью и сельским хозяйством в пользу первой. Это объясняется двумя факторами:

- от развития промышленности в первую очередь зависит рост производительности труда во всех других отраслях хозяйства, снабжение населения товарами длительного пользования и пищевыми продуктами;
- ускорение тенденций интенсификации сельского хозяйства, которое благодаря агропромышленной интеграции все более приобретает индустриальный характер, превращаясь в своеобразный вид промышленного производства.

В Послании народу Казахстана Глава государства К. Токаев отметил, что общей целью в развитии сельского хозяйства является увеличение производительности труда и экспорта в 2,5 раза.

Казахстан обладает большим аграрным потенциалом, который позволяет в ближайшие пять лет совершить настоящий прорыв в сельском хозяйстве.

Для этого, прежде всего, необходимо организовать работу по привлечению инвестиций в агропромышленный комплекс (Isabek et al., 2021: 128).

Ускорение тенденций развития и углубления сельского хозяйства оказывало прямое влияние на развитие промышленности, в частности по таким направлениям как:

- машиностроение;
- создание основного капитала в области перерабатывающих производств;
- легкая промышленность.

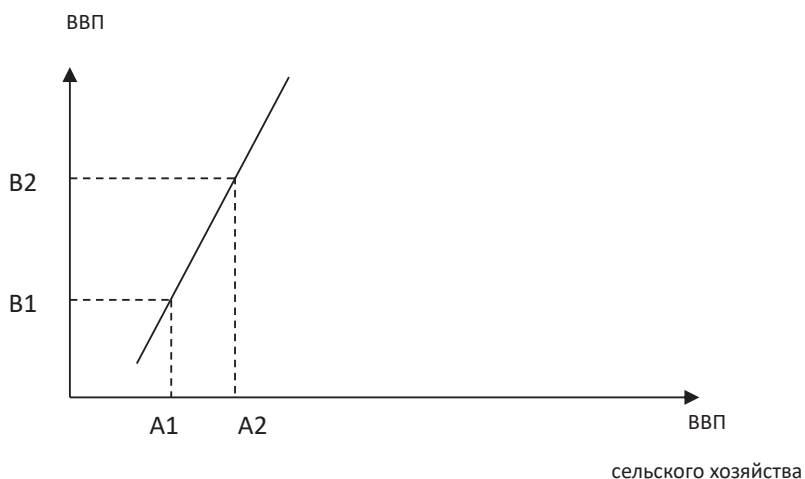
Обсуждение

Последнее привело к образованию агропромышленного комплекса (АПК). Такая зависимость между развитием сельскохозяйственного производства и промышленностью может быть в теоретическом аспекте представлена в соответствии с рисунком 1.

В соответствии с рисунком 1 видно, что чем выше темп роста сельскохозяйственного производства, тем выше темп роста промышленных производств, непосредственно связанных с сельским хозяйством и обслуживающих его (<https://egov.kz/cms/ru/law/list/U1700000420>: 2017–2021)

В развитых странах образование агропромышленного комплекса (АПК), привело к улучшению использования сельскохозяйственного сырья и повышению качества конечных продуктов.

Доля сельскохозяйственного производства, в соответствии с рисунком 2, в ВВП в развитых странах – 2,3 %, в развивающихся – 15,4 %.

Примечание – Составлено авторами по источнику [2]

Рисунок 1 – Зависимость между ростом сельскохозяйственного производства и промышленностью в зарубежных странах

Доля сельскохозяйственной продукции в мировом экспорте в последние десятилетия неуклонно снижается:

- по продовольственным товарам - с 13 % до 9 %;
- по сельскохозяйственному сырью - с 7 до 2,5 %.

Такое снижение объясняется, во-первых, успехами в самообеспечении продовольствием Западной и Центральной Европы, Китая и Индии, а во-вторых, использованием вместо натурального сельскохозяйственного сырья заменителей (2010–2018 <http://stat.gov.kz/getImg?id=ESTAT104800>).

Такое снижение объясняется, во-первых, успехами в самообеспечении продовольствием Западной и Центральной Европы, Китая и Индии, а во-вторых, использованием вместо натурального сельскохозяйственного сырья заменителей.

В последние десятилетия наблюдается ярко выраженная тенденция к опережающему росту торговли готовыми к употреблению продовольственными товарами.

В мировом экспорте продовольственных товаров доля развитых стран почти не изменилась и составляет – 72,1 %, тогда как доля развивающихся стран возросла с 17,5 % до 20,9 %, а доля стран с переходной экономикой, наоборот, снизилась с 9,9 % до 6,6 %.

Сельское хозяйство остается одной из ведущих отраслей материального производства в мировом хозяйстве. В настоящее время в связи с интенсивным воздействием научно-технического прогресса, сельское хозяйство переживает период глубокой структурной перестройки. Произошел переход сельскохозяйственного производства на машинную стадию развития — сельское хозяйство превращается в составную часть крупного аграрно-промышленного комплекса.

Под агропромышленным комплексом в зарубежной практике подразумевается сложившаяся в общественном производстве единая система сельскохозяйственных и промышленных предприятий, связанных тесными стабильными, долговременными коммерческими отношениями, основывающимися на использовании совместной собственности или на договорных отношениях (контрактных) и охватывающих все стадии агропромышленного производства.

В современном развитии агропромышленного комплекса можно выделить ряд характерных тенденций:

- развитие межотраслевой кооперации;
- перепроизводство продуктов питания;
- возрастание роли крупных объединений в сельском хозяйстве;
- рост производства продукции сельского хозяйства в расчете на душу населения;
- интенсификация сельскохозяйственного производства;
- улучшение мировой продовольственной безопасности;
- относительное сокращение доли сельскохозяйственной продукции в ВВП;

- увеличение продовольственной группы в структуре сельского хозяйства;
- изменение структуры потребления сельскохозяйственной продукции;
- широкомасштабное воздействие НТП на производительность труда в сельском хозяйстве.

Развитие межотраслевой кооперации. Конечная продукция агропромышленного комплекса является результатом взаимодействия всех трех его сфер. Развитие процесса межотраслевой кооперации ведет к тому, что в стоимости конечной продукции агропромышленного комплекса неуклонно повышается удельный вес 1-й и 3-й сфер при понижении доли 2-й сферы. Такая тенденция имеет место и в настоящий момент и говорит о том, что сельскохозяйственное производство ведется интенсивными методами, глубоко вовлечено в процесс разделения труда;

Перепроизводство продуктов питания. Ввиду значительного снижения стоимости производства важнейших продуктов питания в мировом хозяйстве происходит их перепроизводство в долгосрочной перспективе;

Возрастание роли крупных объединений в сельском хозяйстве. Роль первичной производственной единицы во все большей степени переходит от традиционных фермерских и крестьянских хозяйств к аграрно-промышленным объединениям (АПО).

Во всех странах наблюдается усиление интеграционных процессов на базе углубления специализации и концентрации сельскохозяйственного производства. Но не везде они проходят одинаково. Для США наиболее характерно слияние либо поглощение смежных производств в интересах ведущей компании. Эта компания выступает в качестве юридического лица, а подразделения – поставщики сырья полностью от нее зависят. В Японии вокруг компании интегратора объединяются юридически самостоятельные предприятия. Эти подразделения экономически взаимосвязаны, так как они работают по единому плану, согласованному с материнской компанией. Планирование идет от потребностей компании через планирование производственных мощностей и оперативное планирование. Основная доля производства сельскохозяйственной продукции поставляется на предприятия компании. Интересы производителей увязываются путем распределения совокупного дохода компании со всеми участниками корпорации (Gross domestic product by production method for January-December, 2018).

Рост производства продукции сельского хозяйства в расчете на душу населения. Наблюдается абсолютный рост объема продукции сельскохозяйственного производства. В развивающихся странах данный рост имеет более высокие темпы - около 45%. В мировом хозяйстве увеличилось производство сельскохозяйственной продукции на душу населения – на 2,2 %. Однако в Восточно-Европейских странах и странах бывшего союза произошло значительное сокращение производства сельскохозяйственной продукции – сокращение на душу населения составило, соответственно 15 и 7 %;

Интенсификация сельскохозяйственного производства. Происходит

постепенное сокращение используемых сельскохозяйственных земель, увеличивается объем производства продукции за счет интенсификации производства под воздействием НТП;

Улучшение мировой продовольственной безопасности. Интенсификация сельскохозяйственного производства улучшила международную продовольственную безопасность (в мире в целом, но не по всем отдельно взятым странам);

Относительное сокращение доли сельскохозяйственной продукции в ВВП. Происходит уменьшение доли продукции сельского хозяйства в ВВП мирового хозяйства. В разных странах эти данные заметно отличаются. В США, например, доля продукции сельского хозяйства составляет 20 % ВВП;

Увеличение продовольственной группы в структуре сельского хозяйства. Конечная продукция, сельского хозяйства разделяется на две группы:

- продовольственная продукция;
- технические культуры.

Продовольственные товары в настоящее время составляют 80 % сельскохозяйственной продукции, и их доля продолжает расти. Причем на протяжении уже 30 лет основой питания населения в основном остаются зерновые культуры;

Широкомасштабное воздействие научно-технического прогресса на производительность труда в сельском хозяйстве. Под воздействием научно-технического прогресса производительность труда в сельском хозяйстве росла быстрее, чем в промышленности, что повлекло за собой следующие тенденции:

- снизилось число занятых в сельском хозяйстве;
- расширились связи сельскохозяйственной отрасли с другими отраслями экономики.

Последствия воздействия научно-технического прогресса на сельскохозяйственное производство в целом сводятся как к положительным, так и к отрицательным моментам. К основным положительным последствиям можно отнести следующие:

- возрос уровень механизации и автоматизации производственных процессов, что повысило производительность и культуру труда в сельском хозяйстве;
- широкое применение удобрений, химических средств борьбы с сорняками и вредителями резко повысило урожайность сельскохозяйственных культур;
- внедрение искусственно созданных высокоурожайных сортов растений и эффективных пород скота повысили рентабельность сельскохозяйственной отрасли (<http://stat.gov.kz/getImg?id=ESTAT225486>: 2018-2019)

В современных условиях создание новых интенсивных сортов сельскохозяйственных культур и пород животных обеспечивает качественный и количественный рост продукции. Уже сейчас супергибридный рис, выведенный в Китае, имеет урожайность более 130 ц/га. В ближайшее будущее значительные усилия будут потрачены на поиск:

- новых интенсивных технологий, снижающих энергоёмкость;

- безотходные технологии;
- новых методов создания биотоплива;
- технологий по производству лекарственного сырья.

Экономически эффективное использование современных средств и методов агротехники возможно лишь в крупных хозяйствах (достаточная площадь земельных угодий наличие финансовых ресурсов). Эта особенность приводит к концентрации современного сельскохозяйственного производства:

- численность фермерских хозяйств постоянно снижается (в США, в соответствии с рисунком 4, в 1950 г. их было 5,1 млн., а в начале 2000-х гг. - 2,2 млн.);

- крупные хозяйства составляют сегодня около 7% от общего числа хозяйств, но они концентрируют около 80% производства сельскохозяйственной продукции в мире.

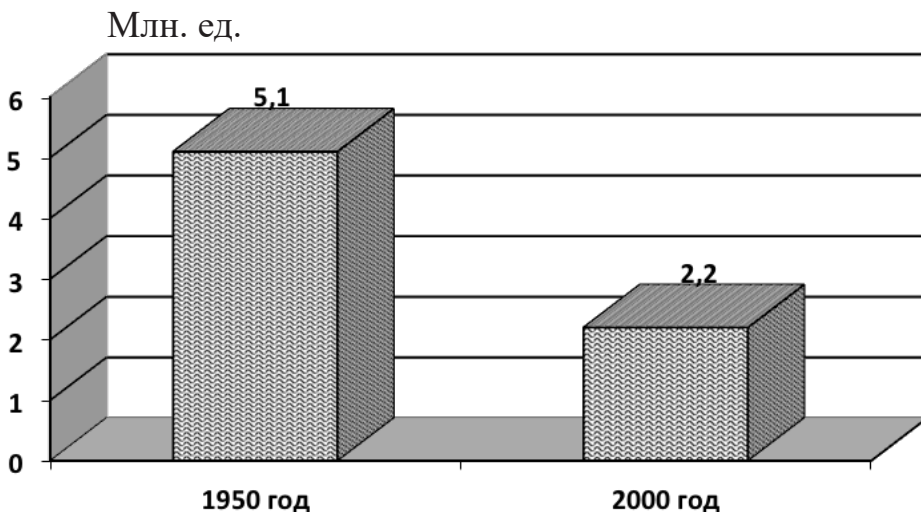

Рисунок 4 – Динамика численности фермерских хозяйств в США, за период реформирования сельского хозяйства

Концентрации сопутствует разорение мелких хозяйств: попытки фермерскими хозяйствами приобрести дорогостоящие технику и удобрения приводят к крупным задолженностям и банкротству.

Среди отрицательных последствий внедрения НТП в сельском хозяйстве целесообразно выделить следующие проблемы:

- перепроизводство сельскохозяйственной продукции в мире;
- дотационность во многих странах фермерских хозяйств;
- возникновение конфликтов в сфере торговли продовольствием (в частности, между производителями и реализаторами);
- снижение уровня конкуренция в аграрной сфере экономики (реализация корпоративного интереса);

- ухудшение экологической обстановки (Malceva, 2013: 88)

Необходимость разрешения этих и ряда других не менее важных проблем вызывает необходимость и целесообразность государственного регулирования сельскохозяйственного сектора экономики, что проявляется в соответствующей аграрной политике государства, создании агротехнопарков (Тажибаева, 2015).

Заключение

Исследования зарубежного опыта реализации инновационных процессов в сельскохозяйственной отрасли показывают, что наука и технический прогресс за последние годы оказали существенное влияние на развитие и повышения эффективности деятельности агроформирований. Для интенсификации инновационных процессов в сельскохозяйственной отрасли наблюдаются процессы производственной концентрации и создания эффективной инфраструктуры аграрного сервиса. Современные инновационные технологии позволяют значительно увеличивать производственные мощности и производственную программу агроформирований, что максимально упраздняет проблему продовольственной безопасности, позволяет создавать условия для экспорта сельскохозяйственной продукции.

ЛИТЕРАТУРЫ

Валовой внутренний продукт по производственному методу за январь-декабрь 2018 года — Комитет по статистике МНЭ РК, Национальные счета — Интегрированные счета: <http://stat.gov.kz/getImg?id=ESTAT297361>

Валовой выпуск продукции (услуг) сельского, лесного и рыбного хозяйства за 2018–2019 годы — Комитет по статистике Министерства национальной экономики Республики Казахстан, Статистика сельского, лесного, охотничьего и рыбного хозяйства: <http://stat.gov.kz/getImg?id=ESTAT225486>

Дерунова Е.А., 2012 — *Дерунова Е.А.* Моделирование оценки эффективности научных разработок в сельском хозяйстве / Е. А. Дерунова // Экономика региона. – 2012. – № 2. – С. 250–257.

Исабек Т.К., Демин В.Ф., 2021 — *Исабек Т.К., Демин В.Ф.* Разработка интеллектуальных информационных систем расчета технологических параметров горных процессов: Монография. – Германия: LAP Lambert Academic Publishing, 2021. – 128 с.

Избран новый состав Совета директоров НАО «Национальный аграрный научно-образовательный центр»: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=38209741

Занятое население по основным видам экономической деятельности (квартальные данные) 2010–2018 гг. — Комитет по статистике МНЭ РК, Труд: <http://stat.gov.kz/getImg?id=ESTAT104800>

Казахстан: АПК — не «черная дыра»: <https://kazakh-zerno.kz/novosti/popularnye-novosti/242253-kazakhstan-apk-ne-chjornaya-dyra>

Мальцева И.С., 2013 — *Мальцева И.С.* Кооперация и агропромышленная интеграция в АПК // Учебное пособие. – Сыктывкар: СЛИ, 2013. – 88 с.

Направления научно-технического прогресса в животноводстве: Монография / Под ред. д.э.н. профессора В.И. Нечаева. – Краснодар: КубГАУ, 2011. – 218 с.

Тажибаева Р.М., Увайсова Ш.С., 2015 — *Тажибаева Р.М., Увайсова Ш.С.* Организация агротехнопарков как путь инновационного развития аграрной сферы // Проблемы агробизнеса. – 2015. – № 4. – С. 76–80.

REFERENCES

A new composition of the Board of Directors of NJSC "National Agrarian Scientific and Educational Center" was elected: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=38209741

Address of the President of the Republic of Kazakhstan K.K. Tokayev "Constructive public dialogue is the basis of stability and prosperity of Kazakhstan" // *Kazakhstanskaya Pravda*. 2021. - september

Agriculture. The role of agriculture in the economy. Access mode: <https://ru.wikipedia.org/wiki/Agriculture> (accessed 04/12/2016).

Agriculture in Kazakhstan: <https://www.kazportal.kz/selskoe-hozyaystvo-v-kazahstane/> State program for the development of the agro-industrial complex of the Republic of Kazakhstan for 2017 - 2021: <https://egov.kz/cms/ru/law/list/U1700000420>

Directions of scientific and technological progress in animal husbandry: Monograph / Ed. Dan. professor V.I. Nechaev. - Krasnodar: KubGAU, 2011. - 218 p.

Derunova E.A., 2012 — *Derunova E.A.* Modeling the evaluation of the effectiveness of scientific developments in agriculture / E. A. Derunova // *Economics of the region*. - 2012. - № 2. - Pp. 250–257.

Isabek T.K., Demin V.F., 2021 — *Isabek T.K., Demin V.F.* Development of intelligent information systems for calculating the technological parameters of mining processes: Monograph. - Germany: LAP Lambert Academic Publishing, 2021. - 128 p.

Maltseva I.S., 2013 — Maltseva I.S. Cooperation and agro-industrial integration in the agro-industrial complex // Textbook. - Syktyvkar: SLI, 2013. - 88 p.

Structural changes in the development of the world economy at the turn of the XX-XX centuries. Access mode: <http://www.finburst.ru/gucws-492-1.html> (accessed 04/12/2016).

Tajibaeva R.M., Uvaisova Sh.S., 2015 — *Tajibaeva R.M., Uvaisova Sh.S.* Organization of agrotechnoparks as a way of innovative development of the agrarian sector // *Problems of agromarkets*. - 2015. - № 4. - Pp. 76–80.

BULLETIN OF NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
ISSN 1991-3494
Volume 3. Number 403 (2023), 366-381
<https://doi.org/10.32014/2023.2518-1467.515>

UDC 330.84
SCSTI 06.39.31

© N. Davletbayeva¹, Zh. Babazhanova^{2*}, Z. Akhmetova³,
G. Mukhamediyeva³, S. Serikbayev³, 2023

¹Karaganda University named after academician E.A. Buketov;

²RSE at the REU of the Committee of the Ministry of Culture and Sports
of the Respublic "Kazakh National academy of choreography";

³Al-Farabi Kazakh National University.

E-mail: zaurebolat@mail.ru

ECONOMIC EFFICIENCY OF ETHNIC REPATRIATION IN STUDY COUNTRIES

Davletbayeva Nazgul — Candidate of Economic Sciences, Professor Buketov Karaganda State University

E-mail: n.davletbaeva74@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-3463-8937>;

Бабажанова Жанат — РГП при РЭУ Комитета Министерства культуры и спорта Республики «Казахская национальная академия хореографии»

E-mail: Babazhanova_zh@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5414-135X>;

Akhmetova Zaresh — Candidate of Economic Sciences, Associate Profess, Al-Farabi Kazakh National University Head of the Department "Business Technologies"

E-mail: zaurebolat@mail.ru;

Mukhamediyeva Gulzada Minalovna — PhD, senior lecturer, Al-Farabi Kazakh National University Republic of Kazakhstan

E-mail: murat_gulzada@mail.ru. <https://orcid.org/0009-0009-1617-7488>;

Serikbayev Serik — PhD in Economics Al-Farabi Kazakh National University, Department of Business Technology, Senior Lecturer

E-mail: serik_s_k@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5479-2109>.

Abstract. When studying the international experience of state support for the return of compatriots to their homeland, general scientific techniques and research methods were used, in particular, logical, structural and system analysis, synthesis, comparison, abstraction, induction and deduction, modeling method, special techniques were also used, methods for studying phenomena and processes in the field of international experience in the implementation of state support for compatriots abroad, namely the concrete historical, dialectical, formal logical, structural and functional method of quantitative and qualitative comparative economic analysis. The developed economy of the country allows ethnic repatriates from the post-Soviet states to create favorable conditions. The provided social benefits for ethnic

repatriates make it possible to successfully overcome the process of integration and adaptation. When studying the international experience of state support for the return of compatriots to their homeland, general scientific techniques and research methods were used, in particular, logical, structural and system analysis, synthesis, comparison, abstraction, induction and deduction, modeling method, special techniques were also used, methods for studying phenomena and processes in the field of international experience in the implementation of state support for compatriots abroad, namely the concrete historical, dialectical, formal logical, structural and functional method of quantitative and qualitative comparative economic analysis.

Keywords: Ethnic repatriation, economic efficiency, resettlement program, migrants, immigration processes

© Н.Б. Давлетбаева¹, Ж.А. Бабажанова^{2*}, З.Б. Ахметова³,
Г.М. Мухамедиева³, С. Серикбаев³, 2023

¹Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті;

²ҚР МКС ҚК ШЖҚ РМК «Қазақ ұлттық хореография академиясы»;

³әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті.

E-mail: zaurebolat@mail.ru

ЗЕРТТЕУ ЕЛДЕРІНДЕГІ ЭТНИКАЛЫҚ РЕПАТРИАЦИЯНЫҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТИІМДІЛІГІ

Давлетбаева Назгүл — экономика ғылымдарының кандидаты, профессор Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті

E-mail: n.davletbaeva74@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-3463-8937>;

Бабажанова Жанат — РМК ҚР Мәдениет және спорт министрлігі «Қазақ ұлттық хореография академиясы» ШЖҚ

E-mail: Babazhanova_zh@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5414-135X>;

Ахметова Зәуреш Болатханқызы — экономика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, «Бизнес-технологиялар» кафедрасының меңгерушісі

<https://orcid.org/0000-0002-5157-4659>. Scopus ID: 56968196100;

Мухамедиева Гульзада Миналовна — PhD, аға оқытушы, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті Адрес: г. Алматы, пр. аль-Фараби, 71, Қазақстан Республикасы

E-mail: murat_gulzada@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0009-1617-7488>;

Серікбаев Серік — әл-Фараби атындағы ҚазҰУ экономика ғылымдарының кандидаты, «Бизнес технологиясы» кафедрасы, аға оқытушы

E-mail: serik_s_k@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5479-2109>.

Аннотация Отандастардың туған жерге оралуын мемлекеттік қолдаудың халықаралық тәжірибесін зерделеу кезінде жалпы ғылыми әдістер мен зерттеу әдістері, атап айтқанда, логикалық, құрылымдық және жүйелік талдау, синтез, салыстыру, абстракция, индукция және дедукция, модельдеу әдісі, арнайы әдістемелері, сондай-ақ шетелдегі отандастарды мемлекеттік қолдауды жүзеге асырудың халықаралық тәжірибесі саласындағы құбылыстар мен процестерді зерттеу әдістері, атап айтқанда, сандық және сапалық салыстырмалы

экономикалық талдаудың нақты тарихи, диалектикалық, формальды логикалық, құрылымдық және функционалдық әдісі қолданылды. Этникалық оралмандарға қарастырылған әлеуметтік жеңілдіктер интеграция және бейімделу үдерістерін сәтті еңсеруге мүмкіндік береді. Отандастардың туған жерге оралуын мемлекеттік қолдаудың халықаралық тәжірибесін зерделеу кезінде жалпы ғылыми әдістер мен зерттеу әдістері, атап айтқанда, логикалық, құрылымдық және жүйелік талдау, синтез, салыстыру, абстракция, индукция және дедукция, модельдеу әдісі, арнайы әдістемелері, сондай-ақ шетелдегі отандастарды мемлекеттік қолдауды жүзеге асырудың халықаралық тәжірибесі саласындағы құбылыстар мен процестерді зерттеу әдістері, атап айтқанда, сандық және сапалық салыстырмалы экономикалық талдаудың нақты тарихи, диалектикалық, формальды логикалық, құрылымдық-функционалдық әдісі қолданылды.

Түйін сөздер: Этникалық репатриация, экономикалық тиімділік, қоныс аудару бағдарламасы, мигранттар, иммиграциялық процестер

© Н.Б. Давлетбаева¹, Ж.А. Бабажанова^{2*}, З.Б. Ахметова³,
Г.М. Мухамедиева³, С. Серикбаев³, 2023

¹Қарагандинский университет имени академика Е.А. Букетова;

²РГП на ПХВ КК МКС РК «Казахская национальная академия хореографии»;

³Казахский Национальный Университет имени аль-Фараби.

E-mail: zaurebolat@mail.ru

ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ЭФФЕКТИВНОСТЬ ЭТНИЧЕСКОЙ РЕПАТРИАЦИИ В СТРАНАХ ИССЛЕДОВАНИЯ

Давлетбаева Назгуль — кандидат экономических наук, профессор. Карагандинский государственный университет имени Букетова

E-mail: n.davletbaeva74@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-3463-8937>;

Бабажанова Жанат — РГП при РЭУ Комитета Министерства культуры и спорта Республики «Казахская национальная академия хореографии»

E-mail: Babazhanova_zh@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5414-135X>;

Ахметова Зауреш Болатхановна — кандидат экономических наук, ассоциированный профессор Казахский Национальный Университет имени аль-Фараби, заведующая кафедрой "Бизнес-технологии"

E-mail: zaurebolat@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5157-4659>. Scopus ID: 56968196100;

Мухамедиева Гульзада Миналовна — PhD, старший преподаватель, Казахский национальный университет имени аль-Фараби Республика Казахстан

E-mail: murat_gulzada@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0009-1617-7488>;

Серикбаев Серик — кандидат экономических наук. Казахский национальный университет им. аль-Фараби, кафедра бизнес-технологий, старший преподаватель

E-mail: serik_s_k@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5479-2109>.

Аннотация. При изучении международного опыта государственной поддержки возвращения соотечественников на родину применялись общенаучные приемы и методы исследования, в частности, логический,

структурный и системный анализ, синтез, сравнение, абстрагирование, индукция и дедукция, метод моделирования, также применялись специальные приемы, методы исследования явлений и процессов в сфере международного опыта реализации государственной поддержки соотечественников за рубежом, а именно конкретно-исторический, диалектический, формально-логический, структурно-функциональный, метод количественного и качественного сравнительного экономического анализа. Развитая экономика страны позволяет этническим репатриантам из постсоветских государств создавать благоприятные условия. При изучении международного опыта государственной поддержки возвращения соотечественников на родину применялись общенаучные приемы и методы исследования, в частности, логический, структурный и системный анализ, синтез, сравнение, абстрагирование, индукция и дедукция, метод моделирования, также применялись специальные приемы, методы исследования явлений и процессов в сфере международного опыта реализации государственной поддержки соотечественников за рубежом, а именно конкретно-исторический, диалектический, формально-логический, структурно-функциональный, метод количественного и качественного сравнительного экономического анализа. При изучении международного опыта государственной поддержки возвращения соотечественников на родину применялись общенаучные приемы и методы исследования, в частности, логический, структурный и системный анализ, синтез, сравнение, абстрагирование, индукция и дедукция, метод моделирования, также применялись специальные приемы, методы исследования явлений и процессов в сфере международного опыта реализации государственной поддержки соотечественников за рубежом, а именно конкретно-исторический, диалектический, формально-логический, структурно-функциональный, метод количественного и качественного сравнительного экономического анализа.

Ключевые слова: этническая репатриация, экономическая эффективность, программа по переселению, переселенцы, иммиграционные процессы

Введение

В условиях глобализации активизируются различные международные меры по регулированию миграционной политики, используя различные методы и программы. В этих условиях изучения мировой практики позволяет системно классифицировать различные меры получения экономического эффекта от правильного регулирования государственных Программ по переселению этнических репатриантов. Для обеспечения стратегического функционирования национальной политики этнической репатриации важно сделать анализ ряда вопросов экономической эффективности, проводимой в различных зарубежных странах с учетом их особенности и специфики. В этой связи необходимо проанализировать влияние этнической репатриации на экономику и сделать следующие обоснованные выводы по исследуемым странам, например, Государствам Израиля, Германии, Польши и Южной Кореи.

Материалы исследования и методы

Израиль является страной с самым богатым опытом и самой разработанной процедурой в сфере репатриационной политики. Суть репатриации заключается в упрощенной процедуре передачи гражданства соотечественникам, ранее покинувшие историческую родину. В Израиле репатриация понимается в более широком смысле, охватывая не только возвращение в страну, но и последующую интеграцию вернувшихся на родину евреев и членов их семей. Израиль — это страна, где репатрианты составляют 85-90% населения, причем евреев из них — 75 %. Программа по переселению репатриантов предусматривает всестороннюю поддержку и помощь определяется в зависимости от семейного положения. Бюджет Министерства составляет 2,5 млрд. шекеля. Министерство Али и Интеграции, в свою очередь, предлагает достаточно обширный спектр помощи, консультаций поддержки. Так, в первый год после репатриации в Израиль новые репатрианты имеют право на получение «корзины абсорбции».

В целом тенденция ежегодного роста ВВП на душу населения свидетельствует об экономической стабильности и эффективности проводимой в стране политики.

Заслуживают внимание разнообразные обучающие программы по поддержке репатриантов. «Корзина абсорбции» — это денежная помощь репатриантам, предназначенная для обустройства на первоначальном этапе по приезду в Израиль. Помощь предоставляется в качестве обеспечения средств существования на период обучения в Ульпане (в течение 6 месяцев) и включает в себя дотации на аренду жилья на первые 12 месяцев жизни в Израиле. «Корзина абсорбции» выдается всем репатриантам, независимо от их страны исхода. Репатрианты имеют право на получение «корзины абсорбции» в течение одного года с момента получения ими статуса репатрианта. Отъезд за границу служит причиной для прекращения выплат «корзины абсорбции». Образовательная программа «Ваучер» предусматривает, что государство, через Министерство Али и Интеграции компенсирует 80 % стоимости обучения на новую профессию, или совершенствования знаний по старой профессии под требования рынка труда в Израиле. При этом предлагаются самые актуальные курсы, необходимые для наиболее быстрого трудоустройства. Обучение проводится под патронажем фирм и компаний, заинтересованных в наиболее перспективных учениках, поэтому с устройством на работу проблем не возникает. Ульпан-специальная школа, в которой всех репатриантов учат основам Иврита. Главная цель Ульпана - подготовить репатриантов к наиболее легкой интеграции в израильское общество. Программа поездки «Таглит из моего города» предполагает 10 дней увлекательного путешествия по всем возможным уголкам Израиля (возраст участников 18–26 лет).

НААЛЕ — программа правительства Израиля и еврейского агентства предоставляет школьникам, имеющим право на репатриацию, возможность завершить в Израиле среднее образование и получить израильский аттестат зрелости, признаваемый всеми вузами мира. За время существования

программы НААЛЕ более 10000 подростков, приехавших в Израиль без родителей, успешно завершили среднее образование.

Выпускников программы сегодня можно встретить в различных сферах деятельности: научной, деловой, административной, хозяйственной, культурной и пр. Многие нынешние студенты, программисты, научные работники были участниками программы НААЛЕ. Программа полностью финансируется государством Израиль и Еврейским агентством «Сохнут».

Таблица 2. Денежные привилегии для иммигрантов в Израиле (доллары США) [3].

	Репатриационная “корзина”	Дополнительный грант при приближении к пенсионному возрасту
Семейная пара	7654	1764
Семья с одним родителем	6491	1134
Одинокий человек	4015	943
Семейная пара пенсионеров	6342	-
Семья с одним родителем-пенсионером	5198	-
Одинокий пенсионер	4216	-
Ребенок от 0 до 5 лет	2375	-
Ребенок от 6 до 17 лет	1577	-
Молодежь от 18 до 25 лет	2091	-
Дополнительное поощрение многодетной семьи (более 6 детей)	1096	-

* Указанная сумма выплачивается в форме наличных денег, банковских чеков и ваучеров на протяжении первых семи месяцев пребывания иммигрантов в Израиле. Для иммигрантов из Проект Маса — это совместный проект правительства Израйля и Еврейского агентства. Цель проекта — обеспечить ежегодное пребывание в Израиле двадцати тысяч молодых евреев 18–30 лет из стран диаспоры, в рамках различных долгосрочных программ продолжительностью от одного семестра до года. Более 80-и лет Еврейское агентство «Сохнут» служит связующим звеном между Израилем и еврейским народом в мире, работая ради обеспечения будущего единого еврейского народа с Израилем. Необходимо отметить, что Сохнут финансируется частными фондами, а также принимает пожертвования.

Таким образом, в совокупности все вышеизложенные Программы по поддержке этнических репатриантов являются для Государства Израйля экономически эффективным, так как они позволяют безболезненно адаптироваться в общество и обеспечивать занятость населения, которая служит инвестиционным вкладом в развитии человеческого капитала страны. В Германии наибольший показатель этнических репатриантов был в начале 1990-х годов (более двух миллионов немецких репатриантов), около четверти из них является гражданами стран Европейского Союза. Опыт Германии по поддержке этнических репатриантов на международном уровне оценивается

положительно. Развитая экономика страны позволяет этническим репатриантам из постсоветских государств создавать благоприятные условия. Этнические репатрианты, в основном, выходцы из Казахстана и России. Последние годы объемы приема потока этнических репатриантов не превышают 100 000 квот ежегодно. Обязательным условием при приеме этнических репатриантов является подтверждение посредством тестирования знания немецкого языка. Предусмотренные социальные пособия этническим репатриантам позволяют успешно преодолевать процесс интеграции и адаптации. Этнические репатриационные процессы в Германию стимулированы следующими факторами:

- экономически развитое государство;
- облегченная система налогообложения, удобные формы регистрации предприятий и не сложные условия для бизнес-сектора;
- бесплатное обучение в системе высшего образования.

Кроме финансовой помощи и пособий, в Германии оказывается всесторонняя поддержка для переселенцев, способствующая их быстрой и успешной интеграции в стране. Они включают в себя консультации, интеграционные и языковые курсы, поддержку в трудоустройстве, признание квалификации и образования в Германии, заботу о здоровье и социальную поддержку. Несмотря на значительный приток мигрантов в предшествующие периоды, ситуация на рынке труда ФРГ остается стабильной. Согласно официальным данным, на сентябрь 2017г. на территории Германии зарегистрировано 44,5 млн. трудоустроенных граждан, что является для Германии рекордным показателем.

В последнее время Германия испытывает определённые трудности в реализации модели социально-рыночного хозяйствования. Высокий уровень социальных гарантий привел к тому, что 40 % чистой прибыли немецких компаний, идет на оплату труда и на отчисления в социальные фонды. Из 100 евро чистой заработной платы в среднем на отчисления работодателей в социальные фонды приходится 81 евро. Для поддержания социальных пособий на должном уровне используется мощный фискальный пресс на население и компании. Уровень налогообложения в стране к концу 1990-х годов достиг значительных размеров. Так, если в США на налоги тогда отчислялось около 32 % нераспределенной прибыли, в Великобритании – 45 %, то в Германии этот показатель достигал 65 %. На сегодняшний день ставка налога на нераспределенную прибыль в ФРГ составляет 50 %. (Источник:<https://ru-geld.de/benefits/#sum-costs-benefits-in-germany>)

Таблица 3. - Пособия для поздних переселенцев в Германии[5].

№	Виды пособия	Размеры пособия
1	Компенсация расходов на въезд	Выплачивается по прибытии и первичной регистрации в стране, сумма зависит от страны выезда. Поляки получают 25 евро, переселенцы из стран бывшего СССР и Азии - 102 евро, румыны - 51 евро
2	Помощь для покрытия первоначальных расходов	11 евро на каждого человека по прибытии во Фридланд - центр первичной регистрации

3	Интеграционное пособие	Это единовременное пособие, которое выплачивается только лицам, имеющим статус позднего переселенца, родившимся до 1.04.1956 г., если они подверглись репрессиями, содержанию в трудовой армии, находились в спец поселениях или под комендантским надзором. Размер пособия от 2000 до 3000 евро в зависимости от возраста переселенца; для получения интеграционного пособия необходимо подать соответствующее заявление
4	Социальная помощь или пособие по безработице	Это основное, базовое пособие. Как и все остальные граждане Германии, отвечающие условиям для получения данных пособий, его выплачивают и переселенцам. Необходимо своевременно подать заявление на получение данного пособия. Размер пособия (416 евро на 2018 год) по безработице и социальной помощи можно узнать по ссылке. К данному пособию выплачиваются деньги на аренду жилья, отопление, социальные страховки и т.д.
5	Детские пособия	Это основное пособие на ребенка в Германии, которое выплачивается семьям с детьми, его размер зависит от количества детей. Оно выплачивается до возраста 18 и даже 25 лет в определенных случаях

Индекс безработицы в сентябре 2022 г. сократился на 0,5 % по сравнению с предыдущим месяцем и достиг рекордного уровня за последние несколько лет – 3,5 % от всего трудоспособного населения страны, что примерно в два раза лучше среднего показателя стран Евросоюза (порядка 7,5 %). Средняя заработная плата в 2016 г. составила 3703 евро до налогообложения, что составляет порядка 2500 евро после вычета налогов. Наибольший рост занятости в сентябре 2022 г. по сравнению с сентябрем 2021 г. Зафиксирован в секторе производства продуктов питания и кормов (+3,9%), а в производстве электрооборудования (+ 3,8 %), металлургии (+2,3 %), секторе электроники и машиностроения (по 2,1 % соответственно).

Этнические репатрианты неравномерно расселены по территории Германии. Более 80 % всех мигрантов проживают в четырёх крупных землях: Баден-Вюртемберг (18 %), Бавария (21 %), Гессен (15,8 %) и Северный Рейн-Вестфалия (29,8 %). Однако в последние годы Программа переселения не ведет активную деятельность, так как на рынке трудовых ресурсов наблюдается увеличение числа иммигрантов-беженцев. Кроме того, поток иммигрантов-беженцев, прибывающих в страну, увеличивает экономическую нагрузку на бюджет за счет выплат социальных пособий.

Таким образом, учитывая влияние на экономическую ситуацию в Германии, которая с 2015 г. продолжает оказывать введение минимального размера оплаты труда, миграционный кризис, внешнеполитические факторы (санкционная проблематика, взаимоотношения с США), а также затруднения в реализации энергетической и пенсионных реформ можно сделать выводы, что на данный момент Программа переселения этнических репатриантов для страны не является экономически эффективной.

В результате изучения польского опыта государственной поддержки, возвращения соотечественников на Родину Республики Польша выявлены вопросы государственной социально-экономической поддержки по обес-

печению жильем, работой, земельными участками, возможностями заниматься предпринимательством этнических репатриантов, а также поляков, проживающих за рубежом. Вместе с тем изучена социально-экономическая политика в отношении Полонии и поляков за рубежом в рамках государственной политики. В 1990 году, ссылаясь на традицию Второй Польской Республики, Сенат Польши взял на себя покровительство над поляками за рубежом (но без официального согласования). Именно с этого года в бюджете канцелярии Сената были предусмотрены средства по взаимодействию с зарубежными польскими общинами (с 2022 года, по решению Сейма, финансовые ресурсы на эти цели стали выделяться министерству иностранных дел, которое распределяет их посредством проведения публичного конкурса. Но с 2023 года данный вопрос был вновь передан Сенату). В настоящее время Сенат Польши является главным государственным органом по поддержке и взаимодействию с польской диаспорой по всему миру.

В период с 2001 г. по 2022 г. в Польшу вернулись 5000 поляков. Карту поляка получили около 200 тыс. человек.

Репатриация в Польше осуществляется по трем основным направлениям:

- работа ведется Центрами адаптации для репатриантов;

- право на репатриацию можно реализовать на основании приглашения Гмина (местное самоуправление);

- право на репатриацию можно реализовать самостоятельно (частная репатриация, например, путем получения приглашения от членов семьи).

Репатриантам оказывается, как материальная (транспортные расходы, расходы по проживанию, ремонтные работы), так и нематериальная помощь (курсы польского языка, изучение истории и культуры Польши, и т.д.). Имеется электронная база данных «Родак» (соотечественник), где может зарегистрироваться лицо польской национальности, проживающее за рубежом. Центр адаптации для репатриантов «Дом Полонии» находится в здании замка в г. Пултуск (70 км от Варшавы). За три последних года в Центр адаптации прибыло 700 репатриантов. Пребывание в Центре адаптации для репатриантов длится 90 дней и может быть продлено еще на 90 дней. За это время можно пройти адаптацию, купить или снять квартиру, найти работу. Центр организует адаптационные и интеграционные мероприятия по вхождению в польское общество. Репатрианты узнают историю страны, ее традиции, занимаются на курсах польского языка, проходят профессиональное обучение. Семья получает поддержку для покупки квартиры. Такое финансирование составляет 25 тыс. злотых на каждого члена семьи репатрианта. При этом семья из четырех человек может получить поддержку в размере 125 тыс. злотых. Если семья решит не покупать квартиру, то правительство будет финансировать ее аренду. В Доме Полонии в настоящее время находится 127 репатриантов. Условия проживания в Центре должны быть не хуже, чем в двух звездочной гостинице, а само проживание должно соответствовать полу, возрасту и т.д. Одной из целей экономической политики государства является создание благоприятных условий для развития экономического сотрудничества с другими государствами.

Изучения вопросов эффективности репатриации может осуществляться как по экономическим и внеэкономическим причинам. Основные экономические показатели: в 2018 году в Польше зафиксирован самый низкий уровень безработицы в истории (5,7%). Рост ВВП составил 5,3 %. С марта 2022 года остается на рекордно низком уровне 1,5 % – основная процентная ставка Нацбанка Польши, и все указывает на то, что она не изменится в течение как минимум нескольких месяцев. 1,5 % – это средняя процентная ставка по банковским вкладам со сроком до двух лет. Она не изменилась с октября 2022 года. 794 млрд. злотых – так много денег на банковских счетах и вкладах держали поляки в конце октября 2022 года. Это на 66 млрд. злотых больше, чем годом ранее. 11,6 млрд. злотых – эта сумма была потрачена розничными покупателями в ноябре на казначейские облигации и это наибольшая сумма в истории продаж этого типа ценных бумаг. 10,3 % – настолько увеличилось в июле промышленное производство.

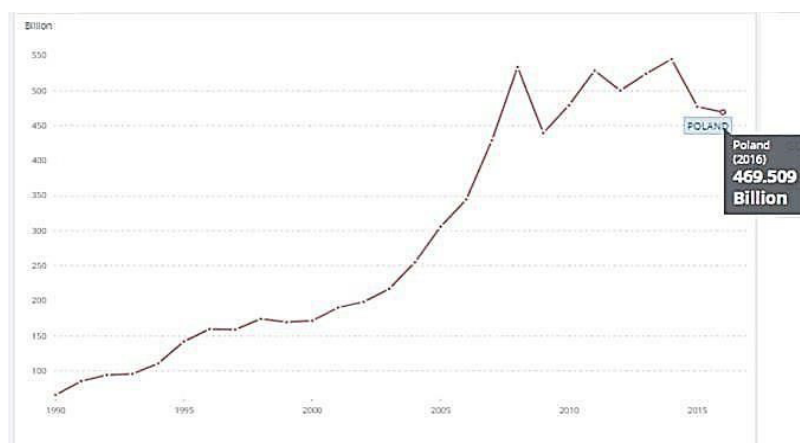

Диаграмма 3. – Динамика ВВП Польши, по данным Всемирного Банка [6]

Рост укрепился в марте и октябре 2022 года (на 11 и 12,3 % соответственно). При этом происходит не резкое, но подорожание стоимости квадратного метра жилых инвестиций. 5,3% - растет потребление домохозяйств. Ранее более сильный рост был зафиксирован на пике предыдущего экономического цикла в 2022 году, когда динамика потребления достигла 5,8–6,8 процента. Стоит отметить, что польский экономический успех лишь в небольшой степени является политическим успехом. Главными заслугами польских властей можно считать, прежде всего, то, что они не предпринимают радикальных шагов, которые могли бы придушить экономический рост и развитие польского предпринимательства. Ключевое значение для дальнейшего развития польской экономики имеет также, наплыв в Польшу трудовых мигрантов.

На данный момент проводимая политика репатриации для страны дает положительный экономический эффект.

В Южной Корее в начале девяностых годов представители России, Японии и Южной Кореи обсудили возможность возвращения на историческую родину первого поколения корейцев, проживающих на Сахалине. После долгих переговоров трехсторонней комиссии удалось начать программу этнических репатриантов. Первые потоки этнических репатриантов в Южную Корею начали прибывать с начала девяностых годов. Они были расселены, в основном, в Сеуле, Ансане, Инчхоне, Осане, Кимпо, Пхачжу, Чхонане, Гимхэ, Хвасоне и др. Первые переселенцы отправились с Сахалина в Южную Корею в 1997 году. Япония в порядке компенсации за невыплаченными колониальными властями заработную плату за труд на Карафуто (Южный Сахалин) выделила свыше 3 млрд. иен на строительство и оснащение пансионата на 100 мест в г. Инчхоне и жилого микрорайона на 500 квартир в г. Ансане, названного «Гохян маэль» («Родная деревня»). С вручением ключей от жилья каждой супружеской чете предоставлялся продуктовый набор, состоящий из риса, кимчи, миёк (сушеная морская капуста), сахара и корейских приправ.

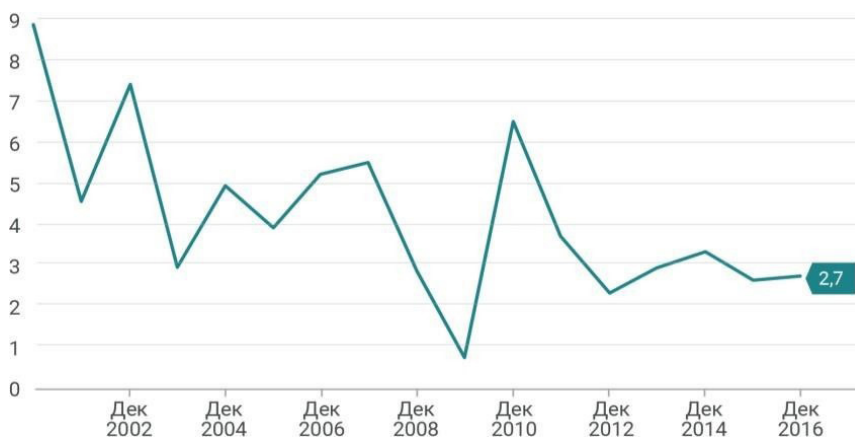
Квартиры были частично меблированы, оснащены бытовой техникой, обеспечены постельными принадлежностями и бытовой химией, то есть всем необходимым на первые дни жизни. Размер ежемесячной квартплаты составлял от 100 до 150 тыс. вон и коммунальных услуг в зависимости от времени года — от 50 до 100 тыс. вон. На эти расходы выделялось специальное ежемесячное пособие — 75 тыс. вон на одного человека. Пенсия семейной пары составляла около 700 тыс. вон, поэтому после обязательных выплат оставалось примерно 600 тыс. вон, что хватало на экономный образ жизни. Время от времени помощь оказывали религиозные общины, местные предприниматели, благотворительные фонды и неправительственные организации.

С целью сохранения этнической идентичности корейцев в культурной, образовательной и экономической сферах в Южной Корее реализуется до 40 программ по пяти основным направлениям. Такие как: предоставление возможностей для изучения корейского языка; организация обучения в Республике Корея студентов — этнических корейцев, а также обеспечение участия научных деятелей из числа соотечественников в исследовательских проектах научных учреждений РК; поддержка программ по развитию корейской культуры; оказание содействия в трудоустройстве; помощь в создании нормальных условий проживания этнических корейцев в районах их компактного размещения. Правительство Южной Кореи с марта 2022 года ввело новые правила въезда и пребывания в стране для этнических корейцев из стран СНГ и Китая. С этого момента у них появилась возможность получать гостевые визы (H-2), которые могут получать только этнические корейцы в возрасте старше 25 лет, имеющие родственников в Корее (граждан Республики Корея).

Воспользоваться преимуществами новой системы смогут и 140 тыс. этнических корейцев, находящихся в настоящее время в Корее по визе (E-9) или по гостевым визам. Они смогут поменять статус своего пребывания

в Корею и также получить визы (Н-2). На въезд для этнических корейцев, не имеющих родных в Корею, установлена квота в размере 30 тыс. виз в год. Кандидаты на получение визы (Н-2) среди таких корейцев будут отбираться путем жеребьевки по результатам экзамена на знание корейского языка (в жеребьевке будут участвовать все лица, набравшие установленный проходной балл). Список отраслей экономики, в которых могут трудиться этнические корейцы, был расширен до 32 (вместо прежних 19). Можно сказать, что теперь трудоустроиться можно будет практически где угодно, исключая нелегальный бизнес.

Диаграмма 4. - Динамика экономического роста Южной Кореи,
по данным Банка Кореи

Кроме Программы этнической репатриации в Южную Корею рынок труда дополнило рост числа международных мигрантов, трудовых мигрантов и нелегальных мигрантов. В связи с этим в последние годы начали ужесточаться требования к иммигрантам. Учитывая сложившуюся напряженную обстановку на рынке трудовых ресурсов, дефицит рабочей силы уравнивает рост миграционных потоков в Южную Корею. Вместе с тем незначительным количеством, участвовавшие в процессе этнических репатриаций (корейцы), пополняют число выходцев из Китая, России, Казахстана, Узбекистана, Кыргызстана, Японии и др. При отборе на корейское гражданство среди этнических репатриантов предпочтение отдают молодому поколению, так как в стране наблюдается старение коренного населения. Действующие законодательные нормы по получению корейского гражданства предусматриваются для молодежи после службы в армии.

Политика Германии по вопросам этнической репатриации является экономически неэффективной, потому что для них сокращается финансирование социальных и других мер. Это связано с большим наплывом беженцев-нелегалов, которые оказывают дополнительную социально-экономическую

нагрузку на бюджет страны и снижают его бизнес привлекательность в мировом сообществе.

В целом, проводимая политика репатриации Польши дает положительный экономический эффект, так как проводимые в стране для этнических репатриантов социальные (ссуды, льготы по налогам и др.) и образовательные программы (по изучению польского языка, истории, культуры и др.) обеспечивают рынок труда новыми рабочими силами и оказывают влияние на улучшение благосостояния общества.

Программа переселения репатриантов Кореи особого экономического эффекта не дает, поскольку этническая репатриация в общем потоке миграции в страну крайне малочисленна, несмотря на то, что государством поддерживается политика этнической репатриации.

Результаты и обсуждения

Программы по поддержке этнических репатриантов, предусмотренные Государством Израиль, являются экономически эффективными, так как они позволяют переселенцам безболезненно адаптироваться в обществе и тем самым благоприятно влияет на развитие человеческого капитала страны.

Политика Германии по вопросам этнической репатриации является экономически неэффективной, потому что для них сокращается финансирование социальных и других мер. Это связано с большим наплывом беженцев-нелегалов, которые оказывают дополнительную социально-экономическую нагрузку на бюджет страны и снижают его бизнес привлекательность в мировом сообществе.

В целом, проводимая политика репатриации Польши дает положительный экономический эффект, так как проводимые в стране для этнических репатриантов социальные (ссуды, льготы по налогам и др.) и образовательные программы (по изучению польского языка, истории, культуры и др.) обеспечивают рынок труда новыми рабочими силами и оказывают влияние на улучшение благосостояния общества.

Программа переселения репатриантов Кореи особого экономического эффекта не дает, поскольку этническая репатриация в общем потоке миграции в страну крайне малочисленна, несмотря на то, что государством поддерживается политика этнической репатриации.

Перечень содержательно-конструктивных предложений/рекомендаций

Изучение международного опыта экономической эффективности от этнической репатриации показало, что в различных странах по реализации процессов интеграции и адаптации репатриантов есть определенный опыт, предусмотренный в Государственных Программах переселения этнических репатриантов.

Рекомендации:

- для Казахстана ценен опыт использования разнообразных образовательных программ (программа обучения на новую профессию или совершенствования знаний по старой профессии под требования рынка труда; специальные

программы, ориентированные на интересы и профессиональную деятельность молодых врачей и студентов медицинских вузов, молодых специалистов в областях IT, точных наук, управления и бизнеса, спортсменов и любителей активного образа жизни, участников-фотографов, дизайнеров и деятелей искусства, универсальную и самую популярную программу подготовки молодых людей к поступлению в колледжи и университеты страны) и социальных мер (опыт обеспечения репатриантов «корзиной абсорбции», медицинским страхованием, и иными льготами), которые оказывает репатриантам Государство Израиль. Это позволит репатриантам безболезненно адаптироваться в обществе и обеспечить им трудовую занятость, что послужит инвестиционным вкладом в развитии человеческого капитала страны;

В настоящее время в мировой практике нет общепринятой универсальной систематизации или классификации мер получения экономической эффективности регулирования государственных Программ по переселению этнических репатриантов. Для обеспечения стратегического функционирования национальной политики этнической репатриации важно сделать анализ ряда вопросов экономической эффективности, проводимой в различных зарубежных странах с учетом их особенности и специфики. В этой связи нами было проанализировано влияние этнической репатриации на экономику и сделаны следующие обоснованные выводы по странам исследования:

- преимущественно быстрый скачок и развитие инновационных технологий в сфере медицины, образования и экономики Государства Израиль привлекают многих новых иммигрантов в страну. Иммиграционная политика Израиля 100% ориентирована на привлечения этнических репатриантов. Отбор иммигрантов раньше способствовал повышению числа репатриантов с высшим образованием, а последние годы, наоборот, к ее снижению. На сегодняшний день различные программы, реализуемые по этнической репатриации, благоприятно сказываются на развитие человеческого капитала страны;

- Германия нуждается в иммигрантах трудоспособного возраста, т.к. в стране из-за снижения рождаемости наблюдается процесс старения населения. Иммигранты представляют собой средне квалифицированную либо просто рабочую силу, которая выполняет низкооплачиваемые работы, что с экономической точки зрения выгодно для страны. Вместе с тем, приток иммигрантов-беженцев и нелегальных мигрантов в будущем может повлиять на снижение социально-экономического развития страны. Германия для мирового сообщества долгие годы была примером по проведению политики репатриации немцев, однако последствия иммиграционных процессов, проводимых в связи с наплывом беженцев-нелегалов, позволяют говорить об экономической неэффективности для этнической репатриации немцев. В стране наблюдается огромная экономическая и социальная нагрузка на бюджет, и это еще влияет и на ее бизнес - привлекательность в мире;

- Польша представляет одну из тех стран, которые получают реальные экономические эффекты от процесса привлечения этнической репатриации. Широкий перечень адресных мер и одновременно рациональность в расхода-

нии средств способствовали ускоренной интеграции переселенцев, а также быстро окупили государственные затраты, связанные с их обустройством. В сфере образования важная роль отводится организации курсов обучения этнических репатриантов польскому языку, знакомству с ее историей, культурой и общественной жизнью. Также придается все большее значение решению проблем, связанных с признанием дипломов о профессиональном образовании и квалификации, приобретенных за рубежом. Для увеличения контингента обучаемых иностранных студентов формируется специальная инфраструктура, заключаются соглашения между университетами и создаются их зарубежные филиалы (Kazakhstan, 2017–2021);

Заключение

Методы и источники исследования. *Методы* исследования и методология проведения работы: При изучении международного опыта государственной поддержки возвращения соотечественников на родину применялись общенаучные приемы и методы исследования, в частности, логический, структурный и системный анализ, синтез, сравнение, абстрагирование, индукция и дедукция, метод моделирования, также применялись специальные приемы, методы исследования явлений и процессов в сфере международного опыта реализации государственной поддержки соотечественников за рубежом, а именно конкретно-исторический, диалектический, формально-логический, структурно-функциональный, метод количественного и качественного сравнительного экономического анализа (Astana, 2014:188).

Методологическую основу для экономического анализа эффективности осуществления международных программ в области этнической репатриации составили: сбор фактов, метод научных абстракций, анализ и синтез, системный подход, индукция и дедукция, исторический и логический и графические методы экономического анализа.

ЛИТЕРАТУРЫ

«Агробизнес – 2020» бағдарламасы. Қол жеткізу режимі: <http://mgov.kz/programma-agrobiznes-2020/> (қолданылған 26.03.2016).

Динамика Валового внутреннего продукта РФ 2010–2017. <https://yandex.kz/images/search?text1200>.

«Социальные и экономические науки и статистика. Наука за рубежом № 7, 2011. http://www.issras.ru/global_science_review/Nauka_za_rubejom_n7.pdf

Динамика ВВП на душу населения Израиля, по данным Всемирного Банка, 2018, https://ru.theglobaleconomy.com/Israel/GDP_per_capita_PPP/

Миграция населения в России: тенденции, проблемы, пути решения. Социальный бюллетень №11, 2018. <http://ac.gov.ru/files/publication/a/16774.pdf>

Қазақстанның ғылым және инновациялық қызметі 2018–2021 // Қазақ және орыс тілдеріндегі статистикалық жинақ. – Астана, 2015. – 41 бет.

Қазақстан Республикасын индустриялық-инновациялық дамытудың 2015–2019 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. Кіру режимі: <http://www.baiterek.gov.kz/ru/programs/gpiir-2/> (қолданылған 26.03.2016).

Қазақстан Республикасы Ауыл шаруашылығы министрінің ҚР Президенті жанындағы Орталық коммуникациялар қызметінде өткен брифингте сөйлеген сөзінің тезистері. Кіру

режимі: <http://mgov.kz/tezisy-vystupleniya-ministra-selskogo-hozyajstva-rk-na-brifinge-stsk-pri-prezidente-rk/> (қолданылған 26.03.2016).

Қазақстандағы ауыл, орман және балық шаруашылығы 2017–2021 / Қазақ және орыс тілдеріндегі статистикалық жинақ / Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрлігінің Статистика комитеті. Астана, 2014. - 234 бет.

Қазақстан халқының шаруашылық қызметі / Қазақ және орыс тілдеріндегі статистикалық жинақ. Қазақстан Республикасы Статистика агенттігі. Астана. 2014., 188 б.

Пособия в Германии в 2019, 2018 году: размер и виды пособий по безработице, на детей, пожилым и инвалидам, мигрантам и беженцам, <https://ru-geld.de/benefits/#sum-costs-benefits-in-germany>.

Экономическая реальность варшавской элиты. 2017.

<https://www.sonar2050.org/publications/liderskie-ambicii-polshi-i-voprosy-ekonomiki/>

Экономический рост Южной Кореи. 2016. <https://yandex.kz/images/search?text=simage>

REFERENCES

"Agribusiness — 2020" bagdarlamasy. Kol zhetkizu modei: <http://mgov.kz/programma-agrobiznes-2020/> (koldanylgan 26.03.2016).

Benefits in Germany in 2019, 2018: the amount and types of unemployment benefits, for children, the elderly and disabled, migrants and refugees, <https://ru-geld.de/benefits/#sum-costs-benefits-in-germany>.

Dynamics of the Gross Domestic Product of the Russian Federation 2010–2017. <https://yandex.kz/images/search?text1200>.

"Social and economic sciences and statistics. Science Abroad № 7, 2011. http://www.issras.ru/global_science_review/Nauka_zh_rubejom_n7.pdf

Dynamics of GDP per capita in Israel, according to the World Bank, 2018, https://ru.theglobaleconomy.com/Israel/GDP_per_capita_PPP/

Population migration in Russia: trends, problems, solutions. Social Bulletin № 11, 2018. <http://ac.gov.ru/files/publication/a/16774.pdf>

Science and Innovation Service of Kazakhstan 2018-2021 // Statistical collection in Kazakh and Russian. - Astana, 2015. - 41 rates.

State program of industrial and innovative development of the Republic of Kazakhstan for 2015–2019. Regime rules: <http://www.baiterek.gov.kz/ru/programs/gpiir-2/> (date of access: 03/26/2016).

Summary of the speech of the Minister of Agriculture of the Republic of Kazakhstan at a briefing in the Central Communications Service under the President of the Republic of Kazakhstan. Regime rules: <http://mgov.kz/tezisy-vystupleniya-ministra-selskogo-hozyajstva-rk-na-brifinge-stsk-pri-prezidente-rk/> (date of access: 03/26/2016).

Kazakhstan Agriculture, forestry and fisheries 2017–2021 Astana, 2014. - 234 p.

Agricultural activity of the people of Kazakhstan / Statistical compendium in Kazakh and Russian. Agents of statistics of the Republic of Kazakhstan. Astana. 2014., 188 p.

Economic reality of the Warsaw elite. 2017.

<https://www.sonar2050.org/publications/liderskie-ambicii-polshi-i-voprosy-ekonomiki/>

Economic growth in South Korea. 2016. <https://yandex.kz/images/search?text=simage>

BULLETIN OF NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
ISSN 1991-3494
Volume 3. Number 403 (2023), 382-390
<https://doi.org/10.32014/2023.2518-1467.516>

UDC 338
SCSTI 06.35.01

© S.T. Doshmanova^{1*}, B. Bolatova¹, G.A. Mauina², A.Zh. Zholmukhanova²,
M. Zamirbekkyzy³, 2023

¹Aktobe regional university named after K. Zhubanov, Aktobe, Kazakhstan;

²S. Seifullin Kazakh Agro Technical Research University, Astana, Kazakhstan;

³L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

E-mail: m.saulekbtu@gmail.com

IMPACT OF SCIENCE ON COMPETITIVENESS OF THE ECONOMY

Doshmanova Saule Tatinbekovna — PhD student Aktobe regional university named after K. Zhubanov, Aktobe, Kazakhstan

E-mail: m.saulekbtu@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-3245-3453>;

Bolatova Botakoz Zhymabekovna — Doctor PhD, docent of the department of economics and management, K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan

E-mail: botik1984@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-1597-0555>;

Mauina Galiya Aitimovna — Candidate of Economic Sciences, an associate professor. S. Seifullin Kazakh Agro Technical Research University, Astana, Kazakhstan.

E - mail: mauina_galiya@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-3935-6533>;

Zholmukhanova Aigul Zhakiyanovna — Candidate of Economic Sciences, Professor. S. Seifullin Kazakh Agro Technical Research University, Astana, Kazakhstan.

E-mail: aigulzz@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-4419-5439>;

Zamirbekkyzy Maslikhat — PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

E-mail: Zamirbekkyzy_m@kst.nis.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0003-2346-074X>.

This article reviews the existing theoretical approaches towards the concept and definition of ‘competitiveness’ and identifies the impact of science in maintaining the competitiveness of the economy. In order to compare and find the most appropriate definition of ‘competitiveness’, several core concepts of competitiveness are reviewed and made generalizations. Additionally, components of the Global Competitiveness Index by the World Economic Forum are outlined to understand the impact of each component on the country’s competitiveness. According to the findings of this paper, competitiveness of the economy is an aggregate indicator and development of domestic science can be considered as one of the main components in the formation of a competitive country. Science, technology and innovation in the modern world is becoming increasingly important. There is an urgent need for Kazakhstan to increase

the quality of domestic science and create conditions that will help it make tangible contributions to the national economy.

Keywords: science, technology, innovation, competitiveness, aggregate indicator, global competitiveness index, economic performance, national economy

© С.Т. Дошманова^{1*}, Б.Ж. Болатова², Г.А. Мауина², А.Ж. Жолмұханова²,
М. Замирбекқызы³, 2023

¹Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан;

²С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті,
Астана, Қазақстан;

³Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

E-mail: m.saulekbtu@gmail.com

ҒЫЛЫМНЫҢ ЭКОНОМИКАНЫҢ БӘСЕКЕГЕ ҚАБІЛЕТТІЛІГІНЕ ӘСЕРІ

Дошманова Сауле Татинбековна — PhD докторанты Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

E-mail: m.saulekbtu@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-3245-3453>;

Болатова Ботакөз Жумабекқызы — PhD докторы, экономика және менеджмент кафедрасының доценті, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

E-mail: botik1984@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-1597-0555>;

Мауина Ғалия Әйтмқызы — экономика ғылымдарының кандидаты, доцент. Қазақстан Республикасының білім беру ісінің үздігі, С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті, Астана, Қазақстан

E-mail: mauina_galiya@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-3935-6533>;

Жолмұханова Айгүль Жакияновна — экономика ғылымдарының кандидаты, профессор; С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті, Астана, Қазақстан

E-mail: aigulzz@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-4419-5439>;

Замирбекқызы Мәслихат – PhD докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

E-mail: Zamirbekkyzy_m@kst.nis.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0003-2346-074X>.

Аннотация. Бұл мақалада ‘бәсекеге қабілеттілік’ ұғымы мен анықтама-сының қолданыстағы нұсқалары қарастырылады және ғылымның экономиканың бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз етуге әсері айқындалады. ‘Бәсекеге қабілеттілік’ ұғымының анықтамаларын өзара салыстыру және ең тиімдісін табу мақсатында бұл ұғымға қатысты бірнеше тұжырымдамалар қарастырылады, сонымен қатар оларға жалпылау әдісі қолданылады. Осы саладағы зерттеу авторларының тұжырымдаларына қосымша ретінде, Дүниежүзілік Экономикалық Форум әзірлейтін жаһандық бәсекеге қабілеттілік индексінің компоненттері келтіріледі. Осы зерттеудің қорытындыларына сәйкес, экономиканың бәсекеге қабілеттілігі жиынтық көрсеткіш болып табылады, және отандық ғылымның дамуын бәсекеге қабілетті ел қалыптастырудың негізгі компоненттерінің бірі ретінде қарастыруға болады. Қазіргі кезде ғылым, технология және инновацияның маңызы уақыт өткен сайын артып

келеді. Қазақстан отандық ғылымның сапасын арттырып, ұлттық экономикаға ғылымның елеулі үлес қосуына септігін тигізетін жағдайлар жасауы қажет.

Түйін сөздер: ғылым, технологиялар, инновациялар, бәсекеге қабілеттілік, жиынтық көрсеткіш, жаһандық бәсекеге қабілеттілік индексі, экономикалық көрсеткіштер, ұлттық экономика

© С.Т. Дошманова^{1*}, Б.Ж. Болатова¹, Г.А. Мауина², А.Ж. Жолмұханова²,
М.З амирбекқызы³, 2023

¹Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова,
Актобе, Казахстан;

²С. Казахский сельскохозяйственный исследовательский университет им.
Сейфуллина, Астана, Казахстан;

³Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,
Астана, Казахстан.

E-mail: m.saulekbtu@gmail.com

ВЛИЯНИЕ НАУКИ НА КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТЬ ЭКОНОМИКИ

Дошманова Сауле Татинбековна — PhD докторант, Актюбинский региональный университет им. К. Жубанова, Актобе, Казахстан

E-mail: m.saulekbtu@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-3245-3453>;

Болатова Ботакоз Жумабеков — PhD, Актюбинский региональный университет им. К. Жубанова, Актобе, Казахстан

E-mail: botik1984@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-1597-0555>;

Мауина Галия Айтимовна — кандидат экономических наук, доцент. Отличник образования Республики Казахстан, С. Казахский сельскохозяйственный исследовательский университет им. Сейфуллина, Астана, Казахстан

E-mail: mauina_galiya@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-3935-6533>;

Жолмұханова Айгүль Жақияновна — кандидат экономических наук, профессор, С. Казахский агротехнический исследовательский университет им. Сейфуллина, Астана, Казахстан.

E-mail: aigulzz@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-4419-5439>;

Замирбекқызы Мәслихат – PhD докторант, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

E-mail: Zamirbekkyzy_m@kst.nis.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0003-2346-074X>.

Аннотация. В данной статье рассматриваются существующие теоретические подходы к понятию и определению 'конкурентоспособности' и определяется влияние науки на конкурентоспособность экономики. Чтобы сравнить и найти наиболее подходящее определение понятия "конкурентоспособность", рассматриваются несколько основных концепций конкурентоспособности. Кроме того, приведены компоненты Глобального индекса конкурентоспособности Всемирного экономического форума, чтобы понять влияние каждого компонента на конкурентоспособность страны. Согласно выводам данной работы, конкурентоспособность экономики является совокупным показателем, а развитие отечественной науки можно рассматривать

как одну из основных составляющих в формировании конкурентоспособной страны. Наука, технологии и инновации в современном мире приобретают все большее значение. Перед Казахстаном стоит задача повышения качества отечественной науки и создания условий, которые помогут науке внести ощутимый вклад в национальную экономику.

Ключевые слова: наука, технологии, инновации, конкурентоспособность, совокупный показатель, индекс глобальной конкурентоспособности, экономические показатели

Introduction

In the recent Annual Messages of the President of the Republic of Kazakhstan great attention is paid to the importance of the development of domestic science. For instance, in 2020, the President stated a need for a separate program document on the scientific and technological development of the country (https://www.akorda.kz/en/addresses/addresses_of_president/president-of-kazakhstan-kassym-jomart-tokayevs-state-of-the-nation-address-september-1-2020). It is expected that the main task of this document will be to involve science in solving problems at the national level. Furthermore, the development of science is highlighted as the top priority in the Message, which was announced in September 2021. The Head of the country focuses on the issues of financial support for researchers, research institutions and scientific organizations (www.akorda.kz/en/state-of-the-nation-addressby-president-of-the-republic-of-kazakhstan-kassym-jomart-tokayev-38126).

2021 was marked by a historical date for Kazakhstan – the 30th anniversary of its Independence. Like any independent country, Kazakhstan strives for a high standard of living for its people and sustainable economic growth. In 2012, Strategy “Kazakhstan-2050” was presented by the First President of the Republic of Kazakhstan. According to this Strategy, main goal for Kazakhstan is to join the top 30 most developed countries of the world by 2050 [3]. As emphasized in the Strategy, it is crucial to realize that the desired level is guaranteed only to those with the strongest economies. It is also stated by the current President of Kazakhstan that “Kazakhstan’s competitiveness should grow due to breakthrough infrastructure projects, attracting new countries and companies, upgrading the level of service and the speed of transit routes” (https://www.akorda.kz/en/addresses/addresses_of_president/president-of-kazakhstan-kassym-jomart-tokayevs-state-of-the-nation-address-september-1-2020).

From the above statements it is clear that Government wants science to make a tangible contribution to the economy. Strategic goals of the country show an understanding that there is a potential impact of science, technology and innovation in maintaining the competitiveness of the economy. In this paper, the impact of science on competitiveness of the economy will be analyzed.

The study applies qualitative research method that includes review of relevant literature, secondary data: books, academic journals, business articles. The official government websites, as well as foreign and national multimedia news platforms,

which provide online news on regional and global affairs, were accessed in order to use up to date and relevant information.

Additionally, the research uses analytical data presented in Global Competitiveness Reports published by the World Economic Forum to illustrate the rank of Kazakhstan.

Literature review. The issue of competitiveness has been the subject of a number of studies. As noted by many researchers, there is no commonly accepted definition for ‘competitiveness’ in academic literature. *Competitiveness* is derived from the word *compete*. Oxford Dictionary defines ‘competitiveness’ as the fact of people or organizations competing against each other, alternatively, as the fact of being as good as or better than others (<https://www.oxfordlearnersdictionaries.com>).

Many authors note the multilevel nature of competitiveness. Specifically, Mokronossov and Mavrina (2014) present a pyramid of competitiveness: competitiveness of a product, firm, industry, region and, finally, the competitiveness of a country (Mokronossov, 2014). In the research by Soltani, Hajipour and Tayebinia (2021) definitions of competitiveness at different levels found in academic papers are given:

- at the individual micro-level competitiveness is the ability and willingness to outperform others or at least better one’s own performance;
- at the firm level competitiveness is the capability of firms engaged in value-added activities in a specific industry in a particular country to sustain this value-added over long periods of time in spite of international competition;
- at the country level competitiveness is the degree to which a nation can (under free trade and fair market conditions) produce goods and services which meet the test of international markets, while simultaneously maintaining and expanding the real income of its people over the long term (Soltani, 2021).

Competitiveness of a country cannot be considered separate from competitiveness of its economy, more precisely, from industries and sectors that economy is comprised of. In turn, firms and companies, producers and providers of goods and services are the main components of any industry and any sector of economy. Firms compete with each other in terms of producing better products or providing better services. In order to be better from another firm existing in the same industry firms need to have a certain advantage. It is quite logical, that there is a close connection between research and development, innovation activities, new technologies and gaining a competitive advantage.

Sener and Delican (2019) examine the relationship between global competitiveness, innovation and exports. It is possible to explain the reasons for the differences in developed and developing countries foreign trade based on this relationship. It is important to note that authors use the term innovation as synonym for the term technological development. They conclude that the high development level of developed countries in terms of their production structures and production capacities provides an opportunity for competitiveness at the international level (Sener and Delican, 2019). For developing countries to support the export of high value added products can be possible through establishing an effective collaboration between government, industry and universities.

One of the core publications on the competitiveness topic is the work published by Paul R. Krugman in 1996. He described four characters: the Mercantilist, the Classicist, the Strategist and the Realist based on their grasp of the term 'competitiveness' (Krugman, 1996). According to his study the debate on national economic competitiveness is mostly about international trade and optimal trade policy.

Domestic firms ideally need to produce competitive goods and provide competitive services not only at national level, but also at international level. This leads to the opportunities of successful entering foreign markets. It can be noted here, that international trade plays an important part in the economy of the United States, which is among the leading industrial nations of the world. Other examples of the developed countries are given below in the framework of the Porter's study.

Another view on what national competitiveness is and what are the determinants of national competitive advantage was outlined by Michael E. Porter in his work "The Competitive Advantage of Nations", which was published in 1990. It should also be noted that Porter highlighted the absence of an accepted theory or definition to explain competitiveness as applied to a nation. Ten important trading nations: Japan, Korea, Singapore, Germany, Italy, Denmark, Sweden, Switzerland, the United Kingdom, and the United States were included in Porter's four-year study in order to conduct an investigation on why nations gain competitive advantages in particular industries (Porter, 1990). This approach helped to understand connection between competitiveness and different variables, including exchange rates, interest rates, budget deficits, labor and other.

It is clear that a country's competitiveness can be influenced by a large number of variables. As one of these variables Porter mentioned natural resources by the successful examples of Germany, South Korea, Japan, and Switzerland which are currently among the developed nations despite the limited natural resources. And, on the contrary, Kazakhstan is the 9th largest country in the world and rich in natural and mineral resources, however, these factors cannot guarantee or fully guarantee national competitiveness.

Porter summarized that the only meaningful concept of competitiveness at the national level is productivity. He claimed that competitiveness of a nation depends on the capacity of its industry to innovate and upgrade (Porter, 1990).

Main part. Improvement of productivity can be reached through raising product quality; adding desirable features; improving product technology and boosting production efficiency (please refer to Figure 1). The capacity to innovate and upgrade implies introducing new changes and making something better or improved. The use of science to improve an everyday product begins at the level of producers of goods and services, then the use of scientific potential can cover sectors of an economy and ultimately this will lead to the possibility to rely on science in solving problems of economic development.

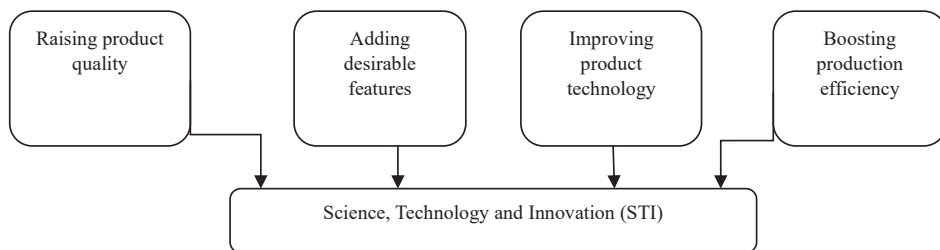

Figure 1. **Ways of improving productivity and STI**

*

Compiled by the author based on (Michael E. Porter. 1990)

Considering above-mentioned, the competitiveness of a country can be described as a set of conditions and resources that exist in a country, and they are expected to contribute to solving problems of economic development and improving of people's life.

The World Economic Forum (hereafter WEF) yearly publishes the Global Competitiveness Index (hereafter GCI). This organization has been measuring competitiveness among countries since 1979. Oliver Cann defines competitiveness as “the set of institutions, policies and factors that determine the level of productivity of a country” (Oliver Cann, 2017). According to the WEF, productivity is vital because it leads to growth, which, in turn, leads to income levels, and every individual in society will benefit from the fruits of economic growth.

The GCI is an indicator that measures the competitiveness of countries based on the following 12 pillars (<http://reports.weforum.org/global-competitiveness-index-2017-2018/competitiveness-rankings>):

1. Institutions.
2. Infrastructure.
3. Macroeconomic environment.
4. Health and primary education.
5. Higher education and training
6. Goods market efficiency.
7. Labor market efficiency.
8. Financial market development.
9. Technological readiness.
10. Market size.
11. Business sophistication.
12. Innovation.

Thus, GCI is a composite indicator of the resources and capabilities of a country, and includes not only indicators of the economic activity, but also the social well-being of citizens. In other words, the importance is also given to the indicators in the fields of education and health.

It should also be noted that Technological readiness (9th pillar) and Innovation (12th pillar) are contributors to the competitiveness along with other components. The

last pillar, Innovation includes: international co-inventions, scientific publications, patent applications, R&D expenditures, research institutions prominence. As it is noted by the WEF, countries that score highly in this pillar tend to have advanced economies with high gross domestic product per capita. One of the most recent studies conducted by Rajnoha and Lesnikova (2022) verifies this statement. The results of their research conclude that a better position of a country in the GCI brings it a higher economic performance measured in GDP per capita (Rajnoha R., Lesnikova P. 2022).

The following table illustrates the rank of Kazakhstan in the Global Competitiveness reports for 2010–2019.

Table 1 - Rank of Kazakhstan in the Global Competitiveness Reports for 2010–2019

Year	Rank of Kazakhstan out of # countries
2010-2011	72/139
2012-2013	51/144
2013-2014	50/148
2014-2015	50/144
2015-2016	42/140
2016-2017	53/138
2017-2018	57/137
2018	59/140
2019	55/141

** Compiled by the author based on the WEF data (<https://www.weforum.org/reports>)*

The WEF data show that Kazakhstan for the period from 2010 to 2019 ranked from 42 to 72 in the competitiveness rating, depending on the number of countries included in the rating. The number of countries during this period ranged from 137 to 148. It can be observed that beginning from 2016 the rank of Kazakhstan demonstrates deterioration. As components of the aggregate indicator, Innovation and Technological readiness, along with others, undoubtedly had an impact on the competitiveness ratings of Kazakhstan.

Conclusion

In fact, some may argue that the support of science is not perceived as a direct factor affecting national competitiveness. However, it is commonly known that the development of science, technology and innovation increases productivity and stimulates economic growth. Along with the strategic goals of Kazakhstan aimed to reach the level of the 30 most developed countries of the world, modern challenges, only magnify the importance of science. Nonetheless, any challenge not only carries risks, it is also accompanied by opportunities. Particularly, Kazakhstan has all chances to reset its economic approaches in a way that maintains and improves its national competitiveness. In this regard, effective innovation policy, including financial support of science can be defined as one of the main priorities. Structure and volume of financial support of science are beyond the scope of this paper. These issues can be a topic for further research.

REFERENCES

“Kazakhstan in a New Reality: Time for Action”. President of Kazakhstan Kassym-Jomart Tokayev’s State of the Nation Address, September 1, 2020. URL: https://www.akorda.kz/en/addresses/addresses_of_president/president-of-kazakhstan-kassym-jomart-tokayevs-state-of-the-nation-address-september-1-2020 (дата обращения: 20.11.2021)

“Unity of the People and Systematic Reforms are a Solid Foundation for the Nation’s Prosperity”. President of Kazakhstan Kassym-Jomart Tokayev’s State of the Nation Address, September 1, 2021. URL: <https://www.akorda.kz/en/state-of-the-nation-addressby-president-of-the-republic-of-kazakhstan-kassym-jomart-tokayev-38126> (дата обращения: 20.11.2021)

Address by the President of the Republic of Kazakhstan N.A.Nazarbayev “Strategy Kazakhstan-2050”: new political course of the established state”. URL: [tps://www.akorda.kz/en/addresses/addresses_of_president/address-by-the-president-of-the-republic-of-kazakhstan-leader-of-the-nation-nnazarbayev-strategy-kazakhstan-2050-new-political-course-of-the-established-state](https://www.akorda.kz/en/addresses/addresses_of_president/address-by-the-president-of-the-republic-of-kazakhstan-leader-of-the-nation-nnazarbayev-strategy-kazakhstan-2050-new-political-course-of-the-established-state) (дата обращения: 19.11.2021).

Oxford Learner’s Dictionaries. URL: <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com> (дата обращения: 30.11.2021)

Мокронос А.Г., Маврина И.Н., 2014 — *Мокронос А.Г., Маврина И.Н.* Конкуренция и конкурентоспособность: учеб. пос./ А.Г. Мокронос, И.Н. Маврина. – Екатеринбург: Издательство Уральского университета, 2014.- 194 с.

Soltani M., Hajipour B. and Tayebinia J., 2021 — *Soltani M., Hajipour B. and Tayebinia J.* Identifying the factors affecting competitiveness: A case study of Iranian natural gas industry. *Energy Strategy Reviews*, 36. Pp. 1–6.

Sener S. and Delican D, 2019 — *Sener S. and Delican D.* The causal relationship between innovation, competitiveness and foreign trade in developed and developing countries. *Procedia Computer Science*, 158. Pp. 533–540.

Paul R. Krugman, 1996 — *Paul R. Krugman.* Making Sense of the Competitiveness Debate. *Oxford Review of Economic Policy*, 12 (3). URL: <https://www.staff.ncl.ac.uk/david.harvey/AEF811/AEF811.9/KrugmanComp.pdf> (дата обращения: 02.12.2021).

Michael E. Porter., 1990 — *Michael E. Porter.* The Competitive Advantage of Nations. *Harvard Business Review*. URL: https://economic.ens.fr/IMG/pdf/porter_1990_-_the_competitive_advantage_of_nations.pdf (дата обращения: 02.12.2021).

Oliver Cann, 2017 — Oliver Cann. “What exactly economic competitiveness?”, *The World Economic Forum*. URL: <https://www.weforum.org/agenda/2017/09/what-is-economic-competitiveness/> (дата обращения: 08.12.2021)

Global Competitiveness Index, World Economic Forum. URL: <http://reports.weforum.org/global-competitiveness-index-2017-2018/competitiveness-rankings/> (дата обращения: 12.12.2021).

Rajnoha R., Lesnikova P., 2022 — *Rajnoha R., Lesnikova P.* Sustainable Competitiveness: How Does Global Competitiveness Index Relate to Economic Performance Accompanied by the Sustainable Development? *Journal of Competitiveness*, 14 (1). Pp. 136–154. URL: <https://www.cjournal.cz/files/439.pdf> (date accessed 04.01.2022). DOI: 10.7441/joc.2022.01.08

The Global Competitiveness Reports, World Economic Forum. URL: <https://www.weforum.org/reports> (дата обращения: 12.12.2021).

BULLETIN OF NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
ISSN 1991-3494
Volume 3. Number 403 (2023), 391-406
<https://doi.org/10.32014/2023.2518-1467.517>

МРНТИ 06.71.07
УДК 338.14

© R.A. Yesbergen*, G.N. Asrepov, A. Orazgaliyeva, G.M. Sagindykova,
N. Shakizada, 2023

Branch of the Academy of Public Administration under the President of the
Republic of Kazakhstan in Aktobe region. Aktobe. Kazakhstan.

E-mail: rau01021980@mail.ru

ACTIVITY OF AKIMS OF RURAL DISTRICTS OF AKTOBE REGION: PROBLEMS AND PROSPECTS OF EFFICIENCY IMPROVEMENT

Yesbergen Raushan Akimgereevna — C.E.Sc., Associate Professor. Branch of the Academy of Public Administration under the President of the Republic of Kazakhstan in Aktobe region. Aktobe. Kazakhstan

E-mail: rau01021980@mail.ru. ORCID: 0000-0003-3894-8254;

Asrepov Gabit Nurlubekovich — doctoral student. Branch of the Academy of Public Administration under the President the Republic of Kazakhstan in Aktobe region, Aktobe, Kazakhstan

E-mail: asrepov.gabit@bk.ru. ORCID: 0000-0003-2566-8720;

Orazgaliyeva Arailym — Ph.D. Associate Professor of the Department of Economics and Finance, Semey. Kazakhstan

E-mail: arailymk78@mail.ru. ORCID:0000-0002-4601-3865;

Sagindykova Gulnara Muratovna — C.E.Sc., Institution "Esil University", Astana, Kazakhstan

E-mail: gsmaktobe1@mail.ru. ORCID: 0000-0003-0819-237X;

Shakizada Niyazbekova — C.E.Sc., Associate Professor, Financial University under the Government of the Russian Federation, Moscow, Russia

E-mail: shakizada.niyazbekova@gmail.com. ORCID: 0000-0002-3433-9841.

Abstract. The purpose of the article is to study the effectiveness of the activities of rural akims and provide recommendations on the example of the Aktobe region. When writing the article, the methods of survey, analysis, systematization and generalization were used. In determining the effectiveness of the activities of rural akims, a number of problems and ways to solve them were identified using the methods of facilitation and brainstorming training at seminars, courses. When writing the article, information was obtained about the akims, their activities from the Department of Economy and Budget Planning of the Aktobe region and the Department of the Agency of the Republic of Kazakhstan for Civil Service Affairs in the Aktobe region. The ongoing reforms on the introduction of the system of elections of rural mayors in Kazakhstan, the expansion of the competence of mayors at the rural level, the introduction of independent rural budgets will strengthen the

lower level of the executive branch of government. The effectiveness of the activity of akims is determined by the characteristics of the success of the professional activity of civil servants in terms of achieving the planned result and improving the social climate, the ratio of the achieved results of activities with the resources spent on its implementation. Employment of the rural population, provision of engineering infrastructure in rural areas is entrusted to rural akims. As the results of the study, the questions and solutions to these problems identified by the village akims during training in the branch of the Aktobe region are presented. In conclusion, the possibilities of solving the problems identified during the training of 57 akims of Aktobe region are identified. Further research will be reflected in the scientific works of the doctoral student.

Keywords: local self-government, decentralization, regional standard, rural infrastructure, urbanization, support village, satellite village, strategically significant village, village akim, competencies, agriculture, effective manager, criteria for evaluating the activities of akims, elected akim, hearing state

Conflict of interest: The authors declare that there is no conflict of interest.

© Р.Ә. Есберген*, Г.Н. Асрепов, А.К. Оразғалиева, Г.М. Сагиндыкова,
Ш.У. Ниязбекова, 2023

ҚР Президентінің жанындағы Мемлекеттік басқару академиясының Ақтөбе
облысы бойынша филиалы, Ақтөбе, Қазақстан.

E-mail: rau01021980@mail.ru

АҚТӨБЕ ОБЛЫСЫ АУЫЛДЫҚ ОКРУГ ӘКІМДЕРІНІҢ ҚЫЗМЕТІ: ТИІМДІЛІГІН АРТТЫРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ МЕН ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ

Есберген Раушан Әкімгерейқызы — э.ғ.к., қауымдастырылған профессор. ҚР Президентінің жанындағы Мемлекеттік басқару академиясының Ақтөбе облысы бойынша филиалы. Ақтөбе. Қазақстан

E-mail: rau01021980@mail.ru. ORCID: 0000-0003-3894-8254;

Асрепов Ғабит Нурлубекович - PhD Докторанты. Қазақ-орыс халықаралық университеті. Ақтөбе қ. Қазақстан

E-mail: asreprov.gabit@bk.ru. ORCID: 0000-0003-2566-8720;

Оразғалиева Арайлым Канатовна — PhD, қауымдастырылған профессор, «Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті» КеАҚ, Семей қ. Қазақстан

E-mail: arailymk78@mail.ru. ORCID:0000-0002-4601-3865;

Сагиндыкова Гульнара Муратовна — э.ғ.к., «Esil University» Мекемес, Астана, Қазақстан

E-mail: gsmaktobe1@mail.ru. ORCID: 0000-0003-0819-237X;

Ниязбекова Шакизада — э.ғ.к., доцент, Ресей Федерациясы Үкіметі жанындағы Қаржы университеті, Мәскеу қ., РФ

E-mail: shakizada.niyazbekova@gmail.com. ORCID: 0000-0002-3433-9841.

Аннотация. Мақаланың мақсаты Ақтөбе облысы мысалында ауыл әкімдерінің қызметінің тиімділігін зерделеу және ұсыныстар беру болып табылады. Мақаланы жазу барысында сұраулар, талдау, жүйелеу және жалпылау әдістері қолданылды. Ауыл әкімдерінің қызметінің тиімділігін анықтауда

семинар, курстарда оқытудың фасилитация және ми шабуылы әдістерін қолдану арқылы бірқатар мәселелер мен оны шешу жолдары анықталды. Мақаланы жазуда Ақтөбе облысы экономика және бюджетті жоспарлау басқармасы мен ҚР Мемлекеттік қызмет Істері Агенттігінің Ақтөбе облысы бойынша департаментінен әкімдер, олардың қызметі туралы мәліметтер алынды. Қазақстанда ауылдық әкімдерді сайлау жүйесін енгізу, ауылдық деңгейдегі әкімдердің құзыретін кеңейту, дербес ауылдық бюджеттерді енгізу бағытында жүргізіліп отырған реформалар мемлекеттік биліктің атқарушы тармағының ең төменгі буынын нығайтуға мүмкіндік береді. Әкімдердің қызметінің тиімділігі жоспарланған нәтижеге қол жеткізу және әлеуметтік ахуалды жақсарту тұрғысынан мемлекеттік қызметшілердің кәсіби қызметінің табыстылығының, қызметтің қол жеткізілген нәтижелерінің оны жүзеге асыруға жұмсалған ресурстармен ара қатынасының сипаттамасымен анықталады. Ауыл халқын жұмыспен қамту, ауылдағы инженерлік инфрақұрылыммен қамтамасыз ету ауыл әкімдеріне жүктеледі. Зерттеу нәтижелері ретінде Ақтөбе облысы филиалында ауыл әкімдерінің оқу барысында анықталған мәселелер мен әртүрлі әдістермен анықталған шешу жолдары келтіріледі. Қорытындыда Ақтөбе облысының 57 әкіміне жүргізілген сұраулар мен оқу барысында анықталған мәселелерді шешу мүмкіндіктері айқындалады. Алдағы зерттеулер докторанттың ғылыми жұмыстарында көрініс табады.

Түйін сөздер: жергілікті өзін-өзі басқару, орталықсыздандыру, өңірлік стандарт, ауыл инфрақұрылымы, урбанизация, тірек ауыл, спутниктік ауыл, стратегиялық маңызы бар ауыл, ауыл әкімі, құзыреттіліктер, ауыл шаруашылығы, тиімді менеджер, әкімдер қызметін бағалау критерийлері, халықпен сайланған әкім, халық үніне құлақ асатын мемлекет

Мүдделер қақтығысы: Авторлар осы мақалада мүдделер қақтығысы жоқ деп мәлімдемейді.

© Р.А. Есберген*, Г.Н. Асрепов, А.К. Оразғалиева, Г.М. Сагиндыкова,
Ш.У. Ниязбекова, 2023

Филиал Академии государственного управления при Президенте РК по
Актыобинской области. Актобе, Казахстан.

E-mail: rau01021980@mail.ru

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ АКИМОВ СЕЛЬСКИХ ОКРУГОВ АКТЮБИНСКОЙ ОБЛАСТИ: ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ

Есберген Раушан Акимгереевна — к.э.н., ассоциированный профессор, Филиал Академии государственного управления при Президенте РК по Актыобинской области. Актобе, Казахстан
E-mail: rau01021980@mail.ru. ORCID: 0000-0003-3894-8254;

Асрепов Ғабит Нурлубеквич — докторант PhD. Казахско-русский международный университет. Актобе. Казахстан

E-mail: asreпов.gabit@bk.ru. ORCID: 0000-0003-2566-8720;

Оразгалиева Арайлым Канатовна — PhD, ассоциированный профессор, НАО «Университет имени Шакарима города Семей», г. Семей., Казахстан

E-mail: arailymk78@mail.ru. ORCID:0000-0002-4601-3865;

Сагиддыкова Гульнара Муратовна — к.э.н., Учреждение «Esil University», г.Астана, Казахстан

E-mail: gsmaktobel@mail.ru. ORCID: 0000-0003-0819-237X;

Ниязбекова Шакизада — к.э.н., доцент, Финансовый университет при Правительстве Российской Федерации, г. Москва, РФ

E-mail: shakizada.niyazbekova@gmail.com. ORCID: 0000-0002-3433-9841.

Аннотация. Целью статьи является изучение эффективности деятельности сельских акимов и предоставление рекомендаций на примере Актюбинской области. При написании статьи использовались методы опроса, анализа, систематизации и обобщения. В определении эффективности деятельности сельских акимов выявлен ряд проблем и путей их решения с использованием методов фасилитации и мозгового штурма обучения на семинарах, курсах. Были получены сведения об акимах, их деятельности из управления экономики и бюджетного планирования Актюбинской области и департамента Агентства РК по делам государственной службы по Актюбинской области. Проводимые реформы по внедрению в Казахстане системы выборов сельских акимов, расширению компетенции акимов на сельском уровне, внедрению самостоятельных сельских бюджетов позволят укрепить низшее звено исполнительной ветви государственной власти. Эффективность деятельности акимов определяется характеристикой успешности профессиональной деятельности государственных служащих с точки зрения достижения планируемого результата и улучшения социального климата, соотношения достигнутых результатов деятельности с ресурсами, затраченными на ее осуществление. Занятость сельского населения, обеспечение инженерной инфраструктурой на селе возлагается на сельских акимов. В качестве результатов исследования приводятся вопросы и пути решения этих проблем, выявленные акимами сел в ходе обучения в филиале Актюбинской области. В заключении определены возможности решения проблем, выявленных в ходе обучения 57 акимов Актюбинской области. Дальнейшие исследования найдут отражение в научных работах докторанта.

Ключевые слова: местное самоуправление, децентрализация, региональный стандарт, сельская инфраструктура, урбанизация, опорное село, спутниковое село, стратегически значимое село, аким села, компетенции, сельское хозяйство, эффективный менеджер, критерии оценки деятельности акимов, избранный аким, слушающее государство

Конфликт интересов: авторы заявляют об отсутствии конфликта интересов.

Введение

Одной из проблем демократического развития нового Казахстана является развитие местного самоуправления. Социально-экономическая модернизация казахстанского общества требует совершенствования системы государственного управления. Децентрализация власти и формирование

демократического общества является ключевым шагом на пути к вхождению в число тридцати самых развитых стран мира.

В Казахстане активно проводятся реформы по развитию местного самоуправления, таких как выборность сельских акимов, повышение роли населения в решении местных вопросов посредством собраний (сходов) местного сообщества, вовлечение части активного населения в процесс принятия управленческих решений, расширение финансовой и экономической самостоятельности в решении вопросов местного значения, формирование местного бюджета (Абаев, 2022: 185).

Внедрение практики прямых выборов сельских акимов положительно сказывается на социально-экономическом развитии сельских территорий. Во-первых, открытая и конкурентная борьба между кандидатами в акимы позволяет выявить наиболее компетентных и профессиональных руководителей, знающих особенности местных проблем и способных найти необходимые ресурсы к их решению. Во-вторых, избранные акимы будут напрямую заинтересованы в выполнении своих предвыборных программ, налаживании коммуникаций с местным сообществом, а также привлечении необходимых инвестиций в село для развития агросектора, туризма и других направлений. В этом контексте индикатором эффективности деятельности акимов будет последующий уровень предвыборной поддержки. То есть у руководителей администрации, сумевших продемонстрировать успешное управление, будет больше шансов на победу на следующих выборах.

Материал и методы исследования

В написании научной статьи были использованы научные методы анализа и систематизации. На семинарах и курсах повышения квалификации сельских акимов Актыубинской области в филиале Академии государственного управления при Президенте РК по Актыубинской области применены методы наблюдения, опросов, работы фокус-групп.

Используя методы наблюдения и фокус-группы исследования, акимами были даны описания результатов своей деятельности и годовые отчеты, а также посты о проделанной работе на официальных страницах в социальных сетях, а также комментарии. Методом опроса удалось определить, какие факторы влияют на эффективность управленческой деятельности акимов и предложения по ее совершенствованию.

В ходе обучения сельских акимов были разделены на фокус-группы, разработаны конкретные вопросы по вопросам местного самоуправления, развития сельских населенных пунктов, управленческой роли акимов, получены соответствующие ответы. С помощью методов фасилитации и мозгового штурма были выявлены конкретные проблемы, обобщены креативные идеи и определены пути решения.

В исследовании рассматривается проблема эффективности управленческой деятельности сельских акимов и пути ее повышения на примере деятельности сельских акимов Актыубинской области. В целях развития индивидуальных и

управленческих компетенций сельских акимов в рамках курсовой подготовки были проведены лекционные занятия, мастер-классы, ролевые игры и тренинги.

Результаты и их обсуждение

В филиале Академии государственного управления при Президенте Республики Казахстан по Актыобинской области для государственных служащих корпуса В, впервые назначенных на руководящую должность, организуются курсы переподготовки по развитию этих компетенций. В ходе прохождения курса слушатели осваивают применение в своей практике методов планирования Эйзенхауэра, «деревя целей», Пирамиды Франклина, принципа Парето и др. Для эффективного управления деятельностью выполняются различные групповые задания проводится фасилитация, организуется групповой коучинг.

С целью развития компетенции принятия решений рассматриваются классические методы принятия решений – директивные, аналитические, концептуальные и поведенческие, объясняется значение Квадрата Декарта, обсуждаются кейсы из различных международных и отечественных практик. Способность государственных служащих своевременно и качественно выполнять работу в условиях ограничения по времени является компетенцией оперативности. С целью формирования компетенций оперативности проводятся фитнес-тренировки, выполняемые с разной скоростью. Непрерывное изучение и применение новых знаний, умений и навыков для улучшения работы подпадает под компетенцию государственных служащих по саморазвитию. Для саморазвития проводятся коуч-сессии.

Основой принципа «слышащего государства» являются компетенции государственных служащих по ориентации на потребителя услуг, информированию потребителей услуг. Для его развития анализируются упражнения бизнеса по клиентоориентированности, кейсы, возможности использования различных социальных сетей и средств массовой информации для представителей разных поколений по «теорий поколений».

Сельские регионы Казахстана характеризуются низким уровнем доходов, недостаточно развитой социальной и инженерной инфраструктурой. Одной из актуальных проблем жизнедеятельности сельских территорий является увеличение масштабов социально-экономической дифференциации, усиление неравенства в уровне доходов сельского населения, дефицит бюджетов сельских территорий. Сельский образ жизни характеризуется постепенным отказом населения от ведения личных подсобных хозяйств и оттоком трудовых ресурсов из сельской местности (Есберген, 2020: 66).

Основным средством создания равных условий жизни на селе в различных регионах является разработка и законодательное оформление социальных стандартов жизни и жизнеобеспечения на территории всей страны. Министерством национальной экономики в 2019 году разработана и утверждена система региональных стандартов. В соответствии с системой региональных стандартов определено количество минимально обязательных

объектов и услуг, необходимых для комфортного проживания населения. По ней определены 51 объект и общественное достояние для городов, 32 – для районных центров, 24 – для опорных сел, 12 – для остальных сел. На 1 января 2023 года уровень газификации Актюбинской области составил 92,7 %.

Численность населения Республики Казахстан на 1 декабря 2022 года составляет 19 741 283 человека, из них 38,2 %, то есть 7 532 682 человека являются жителями сел. А на 1 декабря 2022 года население Актюбинской области составляет 927,1 тыс. человек, из них 29 % – сельские жители. В Темирском, Мартукском, Айтекебийском, Алгинском районах области преобладают сельские жители.

Главной целью проекта «Ауыл – Ел бесігі», реализуемого в Казахстане как один из инструментов решения данной проблемы, является улучшение качества жизни и благосостояния сельских жителей, устойчивое развитие сел. В рамках проекта планируется решение ряда задач по развитию социальной и инженерной инфраструктуры в сельских населенных пунктах, обеспечению доступа сельского населения к социальным благам и государственным услугам и формированию в целом благоприятной среды обитания.

В настоящее время в сельской местности существует ряд нерешенных вопросов. Анализируя современное состояние сельских территорий, можно выделить ряд конкретных проблем, снижающих их привлекательность, особенно для молодежи: проблемы жизнедеятельности (высокий уровень безработицы, низкое качество и доступность инфраструктурной среды); экономические проблемы (неразвитость производственной инфраструктуры, отсутствие системного управления конкурентоспособностью территории, эффективностью производства продукции и др.) (Kizimbaeva, 2021: 24).

Более 50 % сел Казахстана нуждаются в ремонте улиц, объектов образования и здравоохранения, обновлении инженерных сетей. Действующие государственные программы и проект «Ауыл - ел бесігі» направлены, прежде всего, на модернизацию сельской инфраструктуры.

В результате реализации проекта “Ауыл-ел бесігі” до 2025 года в Казахстане будет модернизировано 1,8 тыс. сельских населенных пунктов с населением более 5,5 млн человек. Механизмы реализации данного проекта включают в себя ряд мероприятий.

1) отобраны опорные сельские населенные пункты, при этом на основе анализа их потенциала развития и современного экономического состояния будут включены проекты, реализуемые в этих селах.

2) создание дорожной карты по достижению намеченных целей по каждому проекту и населенному пункту, соответствующей региональным стандартам.

3) реализация и контроль проектов будут осуществляться с привлечением заинтересованных государственных органов и партии «Аманат». Кроме того, о результатах проводимой работы жителям на постоянной основе предоставляется информация.

При отборе опорных сел учитывались 4 блока: экономическая,

инженерная и социальная инфраструктура, экологическая обстановка. При этом 50 % показателей приходилось на экономический блок (например, потенциал создания рабочих мест). Кроме того, учитывалась близость сел к рынку сбыта (железнодорожным узлам, автомагистралям) и крупным городам, а также большое количество показателей в системе региональных стандартов. Региональные стандарты включают показатель качества жизни сельских жителей, перечень конкретных критериев по доступности для них социальных благ и государственных услуг, а также уровень обеспеченности инфраструктурой, необходимой для жизни в сельской местности.

Направление на развитие сельских агломераций (опорных и иных населенных пунктов) направлено на повышение качества среды для жизнедеятельности учреждений социальной сферы и доступности услуг, совместного использования инфраструктурных объектов населением нескольких населенных пунктов с транспортной связью, при этом приоритетным является ускоренное инфраструктурное развитие опорных населенных пунктов (Қосымбаева, 2019: 171).

С этой целью в Актюбинской области совместно с компанией «McKinsey Company» определен перечень перспективных сел. В целом в Актюбинской области 187 сел из 315 сельских населенных пунктов (с населением 253 тыс. человек) определены как приоритетные сельские населенные пункты, из них 77 сел (с населением 167,3 тыс. человек) – опорные села, 85 сел (с населением 33,7 тыс. человек) – спутниковое село и 25 сел (с населением 10,2 тыс. человек) – стратегические аулы. На сегодняшний день численность сельского населения Актюбинской области составляет 235 тысяч человек. Уровень обеспеченности районов Актюбинской области по системе региональных стандартов составляет 61,9 %.

В Актюбинской области в 2022 году реализовано 70 проектов в 36 селах (31 опорный, 4 спутниковый и 1 стратегически важный). На реализацию этих проектов из Национального фонда выделено 7,7 млрд. тенге.

В Актюбинской области с 2023 года стартовал проект «Ауыл аманаты». Целью проекта является повышение благосостояния и доходов сельских жителей. В проекте примут участие 42 463 тысячи жителей, проживающих в 24 сельских округах 12 районов Актюбинской области. Более половины из них относятся к категории экономически активного населения. В данных селах 747 жителей зарегистрированы в качестве безработных, а число самозанятых и не имеющих постоянного источника дохода составляет более 5 тысяч человек. Адресную социальную помощь получает 151 семья. В рамках проекта «Ауыл аманаты» планируется реализация 2772 проектов по развитию и созданию малого и среднего бизнеса с целью развития птицеводства и растениеводства, оснащения кооперативов, переработки сельскохозяйственной продукции и производства продуктов питания. На финансирование проекта из республиканского бюджета выделено 3 миллиарда тенге.

В развитии села велика роль акима, ответственного за состояние социально-экономического развития соответствующей территории, возглавляющего мест-

ный исполнительный орган и обеспечивающего проведение государственной политики на соответствующей территории, слаженное функционирование всех территориальных подразделений центральных государственных органов Республики Казахстан, руководство исполнительными органами, финансируемыми из соответствующего бюджета. Сельские округа сформировали свой бюджет и начали управлять коммунальной собственностью местного самоуправления. Бюджет сельского округа начал формироваться из налогов, платежей, штрафов, добровольных сборов, доходов от коммунального имущества, а также субвенций, передаваемых из вышестоящего бюджета. В соответствии с этим аким должен быть финансистом, политиком, бухгалтером, лидером.

В развитых странах органы местного самоуправления оцениваются по показателям образования, здоровья, культуры, социального обеспечения, жилищной политики, охраны окружающей среды, общественной безопасности, противопожарной службы, уровня жизни населения. Эффективность деятельности акимов сельских округов можно оценить по нескольким показателям: экономическое развитие; показатели системы образования; развитие культуры и спорта; показатели жилищно-коммунального хозяйства; эффективность местного самоуправления; качество оказания государственных услуг и др. (Садырбаев, 2018: 43)

Казахстанцы смогут оценить акимов через специальное мобильное приложение Akimu.kz. В приложении пользователь может дать оценку акиму сельского округа по ряду критериев, за благоустройство населенного пункта, экономическое развитие, работу в сфере общественного транспорта, социальную помощь и др.

Обеспечение бюджетных ассигнований происходит от того, что акимы могут обосновать бюджетную заявку на специалистов отдела экономики и бюджетного планирования района. Основной целью разработки бюджетной заявки является обоснование объема расходов при разработке проектов на основе количественной и финансовой информации о необходимых ресурсах и результатах выполнения бюджетных программ. Для обоснования акиму необходимо знать реализуемые в стране стратегические и программные документы, региональные стандарты, проекты, представленные в районном и областном акимате, нововведения и изменения (Сатыбалдин, 2021: 8).

Для эффективного освоения выделенных из бюджета средств важную роль играют коммуникативные способности акима. Это в первую очередь положительно сказывается на получении качественного товара или оказания услуги поставщиком – победителем тендера (подрядчиком) в соответствии с законностью государственных закупок. Некоторые акимы сельских округов Актюбинской области осуществляют получение качественных товаров, услуг путем эффективного взаимодействия с руководителями подрядных компаний, проводят согласования в соответствии с запросами населения.

В Актюбинской области на 1 февраля 2023 года численность акимов сельских округов составила 134 человека, из них 10 женщин.

Таблица 1. Качество реализации проекта «Ауыл -ел бесігі» в Актыобинской области

	Год	Исполнено	Качество (%)	Уровень удовлетворенности населения
1	2019	17	88%	90%
2	2020	35	91%	94%
3	2021	25	92%	94%
4	2022	41	94%	95%

Примечание: Составлено автором на основе отчетов управления УЭиБП Актыобинской области

Качественное исполнение проекта определяется по соблюдению срока, бюджета и планируемого качества. В целом с каждым годом качество выполнения проектов растет. Это связано с компетентностью сельских акимов, а также с усилением требований по обоснованию и планированию со стороны органов бюджетного планирования. В целом в течение года улучшаются показатели проектов по срокам, бюджету и категории качества. Онлайн-запрос mentimeter степени удовлетворенности местных жителей проектом, выполненным в сельском поселении (<https://www.menti.com/rk32vpg4zv>). На запрос был получен ответ на вопрос удовлетворенность/неудовлетворенность качеством проектов, запущенных в этом же селе в 2019-2022 годах. Целью проектов, реализуемых в сельских населенных пунктах Актыобинской области, является приведение к региональным стандартам. По области в 2022 году по селам планировался довести региональный стандарт до 64,6 %, но в результате организаторских и управленческих способностей акимов было достигнуто 64,9 %.

Эффективность деятельности акимов сельских округов проводится по 4 основным критериям: объем реализации государственных и региональных программ в своем сельском округе, достижение показателей социально-экономического развития, наличие и состояние инфраструктурных объектов (Таблица 2) (Shaikin, 2023: 58).

Таблица 2. Показатели по оценке эффективности деятельности сельских акимов по Актыобинской области

	направления	Показатели
1	Государственные и региональные программы	Выполнение государственных и региональных программ, выполняемых в сельских населенных пунктах, тыс. тенге
2	Экономическое развитие	Налоговые поступления Количество действующих субъектов МСБ Уровень безработицы Продовольственное обеспечение и т.д.
3	Социальное развитие	Наличие социальных объектов Активность в социальных сетях Уровень преступности и т. д.
4	Инженерная инфраструктура	Дорога, освещение, интернет, использование орошаемых земель и т. д.

Примечание: Составлено автором на основе отчетов управления УЭиБП Актыобинской области

Управлением экономики и бюджетного планирования Актыобинской области ежегодно составляется рейтинг деятельности акимов сельских округов 12 районов по вышеуказанным критериям, согласованным с Министерством национальной экономики. По итогам рейтинга эффективности деятельности сельских акимов за 2022 год лидируют Шалкарский (12 сельских округов), Каргалинский (8 сельских округов) и Уилский (7 сельских округов), аутсайдерами стали Хромтауский (14 сельских округов), Мугалжарский (12 сельских округов) и Иргизский (7 сельских округов) районы.

Наличие у акимов навыков проектного мышления как руководителя позволяет успешно реализовывать проекты, реализуемые в своем сельском округе. Руководствуется следующими эффективными инструментами проектного менеджмента: сбор и учет требований заинтересованных сторон, проявляющих основной положительный или отрицательный интерес на этапе инициирования, планирование человеческих ресурсов по реализации этого проекта, определение цели проекта в соответствии с требованиями заинтересованных сторон, оценка возможных рисков при планировании проекта и разработка стратегий управления ими, оценка заинтересованных сторон, содержания, ресурсов в ходе реализации проекта, руководство процессами управления сроками, стоимостью, рисками, качеством, коммуникациями, занятия по каждому завершенному проекту. Это, в свою очередь, будет способствовать грамотному управлению и успешному завершению проектов, запускаемых за счет бюджетных средств или спонсорских средств (Тұралин, 2019: 153).

В ходе обучения на курсах и семинарах 57 сельских акимов Актыобинской области был проведен мозговой штурм и фасилитация на тему «Механизмы эффективного осуществления деятельности сельского акима». Выявленные проблемы были разделены на 9 групп следующим образом.

По нему были даны следующие рекомендации:

- поддержка развития села со стороны руководства (района, области) ;
- развитие способности к эффективной коммуникации с населением;
- умение обосновывать бюджетные заявки и поддерживать их отделом экономики;
- налаживание работы Общественного совета;
- учет географических, логистических, транспортно-инфраструктурных, климатических особенностей села при реализации некоторых государственных проектов;
- рассмотреть возможности обмена опытом с акимами сельских районов, областей;
- использование механизмов активного привлечения известных представителей бизнеса, бывших жителей села;
- расширение возможностей, дальнейшее совершенствование проекта «Ауыл аманаты» для актыобинского региона и др.

Предложения 57 сельских акимов Актыобинской области можно

сегментировать по географическому положению их населенных пунктов, наличию крупных производств; климатическим условиям, близости железных дорог, автодорог международного и республиканского значения, удаленности от областного центра. Ведь вышеперечисленные факторы напрямую влияют на эффективность их деятельности. В ходе работы в фокус-группах были сгруппированы сельские акимы каждого района. Итоги работы фокус-группы представлены следующими предложениями.

В связи с отсутствием крупного промышленного производства в Кобдинском, Уилском, Каргалинском, Мартукском, Айтекебийском районах области поступление в бюджет 4-го уровня будет обеспечено сравнительно мало, основным направлением этих районов является сельское хозяйство, в том числе животноводство и растениеводство. Акимы этого региона зависят от трансферта из области, поэтому требуется большая финансовая поддержка. В Мугалжарском, Хромтауском, Темирском, Байганинском районах осуществляют добычу крупные нефтяные, горнодобывающие компании. В этих регионах проблема носит экологический характер. Предлагает обратить внимание на то, чтобы налоги, поступающие в бюджет, больше расходовались на населенные пункты, где находится производственное предприятие.

Отдаленными от областного центра являются районы Иргиз, Шалкар и Айтеке би. Поскольку первые два района относятся к зоне Приаралья, рекомендуется ориентироваться на животноводство. В этих районах приоритет отдается животноводству по финансированию проектов. Например, в проекте «Ауыл аманаты» приоритет отдается растениеводству, финансирование в рамках этого проекта не вызывает интереса у населения из-за неблагоприятных условий для посева. Некоторые населенные пункты Айтекебийского района благоприятствует растениеводству, другие животноводству. Интерес для инвесторов представляет расположение Алгинского района вблизи областного центра, вдоль автодороги республиканского значения, вхождение в Актюбинскую агломерацию. Было предложено придать значение региональным особенностям.

Необходимо рассмотреть возможности развития села в сельскохозяйственном и несельскохозяйственном направлениях. Сельскохозяйственное направление включает производство традиционной и нетрадиционной сельскохозяйственной продукции, производство продуктов питания, переработку отходов производства и др. А в качестве видов деятельности несельскохозяйственного направления можно развивать такие виды малого бизнеса, как вспомогательные производства и промыслы, агротуризм, торгово-ярмарочная деятельность, энергосберегающие производства, промышленные, логистические, информационные производства и центры и др. Для достижения эффективности управления сельскими акимами необходимо создать стратегическую инновационную систему мышления и новую культуру управления.

Полноценная эффективная модель развития государства может быть достигнута за счет трансформации системы государственного управления,

изменения роли государства и расширения возможностей государства по управлению изменениями. Менеджеры в системе государственного управления должны оперативно реагировать на современные вызовы, эффективно управлять изменениями, предоставлять качественные услуги населению в условиях ограниченных ресурсов для решения самых

В условиях нестабильности основным активом государств является человек, обладающий компетенциями в области новых технологий, способный изучать и внедрять нестандартные новые технологии, действующий и способный совершенствовать старые, а также группа людей, способных интегрировать и активизировать компетенции различных лиц в командный интеллект, культура совместной работы, внедрение равномерно распределенных структур, инвестиции в обучение персонала (Тұралин, 2022: 212).

Развитие села в условиях цифровой экономики невозможно без занятости сельского населения, повышения уровня доходов на селе, развития сельской инфраструктуры. Приоритетными направлениями в этой сфере являются дальнейшая газификация и водоснабжение сел, развитие малого и среднего предпринимательства, самозанятость, льготы и материальное стимулирование сельской молодежи, создание условий для стабилизации молодых семей и др.

В развитии села можно использовать опыт ряда развитых стран. В частности, Community Supported Agriculture (CSA) — вкладывая денежные взносы в развитие общественного поддерживаемого земледелия, граждане могут самостоятельно участвовать в наладке, сборе сельскохозяйственной продукции и потреблять натуральную чистую продукцию (Yesbergen, 2022: 73).

Проект «Одно село — один продукт», успешно реализованный сначала в Японии, а затем в Китае, Индонезии, Малайзии, Кыргызстане, Узбекистане, представляет собой постепенное, долгосрочное и естественное восстановление сельского сообщества путем формирования местных лидеров, цель которых — выбрать один продукт, в котором каждая деревня будет конкурентоспособной.

Развитие агроэкотуризма, пропагандирующего жизнь в гармонии с природой, является актуальным для Актюбинской области с благоприятной природой. Агроэкотуризм в Актюбинской области может развиваться в лечебно-оздоровительном, детском, этнографическом, образовательном, сельскохозяйственном, кулинарном, промысловом, спортивном, приключенческом, познавательном, экзотическом, охотничьем, комплексном и др. направлениях. Также рассматривается возможность создания 4 геопарков в Актюбинской области: плато Актолагай, метеорный кратер Жаманшин, глобальный стратотип Айдарлыаша, «Уральские Палеомухиты» в районе реки Шуылсык.

В близлежащих к городу населенных пунктах можно повсеместно внедрить тенденции «сельского ренессанса», «возрождения села». То есть в ряде развитых стран из-за шума и суеты города в сельскую местность ездят отдыхать в дома отдыха. Также в приграничных сельских населенных пунктах, таких как село Желтау Каргалинского района, село Вознесеновка Мартукского

района и т.д. природно-климатическая ситуация в сельских округах позволяет развивать экологический туризм (рыболовство, охота и т.д.).

Актуальной является необходимость повышения эффективности использования земель сельскохозяйственного назначения в области, проверки и цифровизации пригодных для сельского хозяйства земель, их возврата в собственность органов местного самоуправления для последующего ввода в целевое использование. Полная информированность сельских граждан к проектам, осуществляемым на государственном и местном уровнях, связанным с развитием села, развитием сельского хозяйства, стимулирование их участия в этих проектах требует управленческих способностей акимов.

Анализируя все функции села, можно увидеть, что село является поставщиком большого количества благ, не подлежащих стоимостной оценке, имеющих очень высокую значимость для общества в целом. Работу по развитию села необходимо рассматривать как комплексную аграрную политику. Уровень развития села важно обеспечить внутренний бюджет села, открыв центры мелкой переработки овечьей шкуры, обработки шерсти, кайысского дубления, производства мясной продукции и т.д. Актуальным является дальнейшее продолжение повышения качества жизни сельского населения с учетом диспропорций в доступе к инфраструктуре путем приведения в соответствие с требованиями системы региональных стандартов для населенных пунктов.

Заключение

Эффективная реализация проектов в сельских территориях Казахстана должна включать управленческие способности сельских акимов в соответствии с требованиями рынка, меняющегося мира, инновационное мышление, предпринимательские навыки. Разработаны следующие предложения по повышению эффективности деятельности сельских акимов:

- оценка и постоянное развитие управленческих компетенций сельских акимов;
- владеть современной техникой управления акимами, лучшими методами и образцами бизнеса;
- развитие коммуникативных способностей в общении с местными жителями, подрядчиками;
- широкое использование навыков проектного менеджмента при разработке бюджетных заявок;
- повышение лидерских качеств с помощью современных методов, таких как коучинг, менторство, гибкое управление;
- пропаганда и внедрение лучшей практики в качестве типового села на региональном или республиканском уровне в целях стимулирования сельских акимов;
- рассмотреть возможность прохождения стажировки в других регионах республики, даже за рубежом, с целью повышения опыта сельских акимов;
- повышение уровня социальной ответственности компаний, действующих на территории сел;

- поддержка развития видов экологического, агротуризма (сбора урожая), гастрономического туризма, этнотуризма, космотуризма на благоприятных для туризма территориях.

ЛИТЕРАТУРЫ

Ақбаев Е.Т., Абаев А.А., Тиштықбаев А.Ж., Сейдіғазым Е.О., 2022 — *Ақбаев Е.Т., Абаев А.А., Тиштықбаев А.Ж., Сейдіғазым Е.О.*, Ауылдық аумақтардың тұрақты дамуының мәні мен маңызы // Қарағанды университетінің Хабаршысы. – Қарағанды, 2022. - С.181–196. DOI 10.31489/2022Ec2/181-196

Есберген Р.А., Шамишева Н.К., 2020 — *Есберген Р.А., Шамишева Н.К.*, Трансформация системы государственного управления в регионах Республики Казахстан // Экономическая серия Вестника ЕНУ им. Л.Н. Гумилева. – 2020. – №1. – С.63–72. – DOI 10.32523/2079-620X-2020-1-63-72

Kizimbayeva A.B., Saubetova B.S., 2021 — *Kizimbayeva A.B., Saubetova B.S.*, Relevant issues of social and economic stability of rural areas of the Republic of Kazakhstan // Problems of AgriMarket. – 2021. -№1. - № 22–27. <https://doi.org/10.46666/2021-1-2708-9991.02>

Косымбаева Ш.И., Нукешева А.Ж., Кадырова Г.М., 2019 — *Косымбаева Ш.И., Нукешева А.Ж., Кадырова Г.М.*, Ауылдық жерлерде элеуметтік инфрақұрылымын басқаруды жетілдіру // Вестник университета «Туран». – 2019. №(3). С.169–173.

Садырбаев Е.А., 2018 — *Садырбаев Е.А.*, О некоторых вопросах выборности сельских акимов в Республике Казахстан // Boston: Problems of science. - 2018. – С. 43–45

Сатыбалдин А.А., Глеубердинова А.Т., Қулик К.В., 2021 — *Сатыбалдин А.А., Глеубердинова А.Т., Қулик К.В.*, Концептуализация развития сельских территорий // Экономика: стратегия и практика. – 2021. – Т.16. № 3. С.6–21. <https://doi.org/10.51176/1997-9967-2021-3-6-21>

Shaikin D.N., Omirzhan S.M., 2023 — *Shaikin D.N., Omirzhan S.M.*, The role of the AIC in the sustainable regional development: economic assessment // Problems of AgriMarket. – 2023. - №1. С.57–63. <https://doi.org/10.46666/2023-1.2708-9991.06>

Тұралин Ә.З., Тұралина Ж.А., 2019 — *Тұралин Ә.З., Тұралина Ж.А.*, Төртінші деңгейдегі бюджет: Солтүстік Қазақстан облысында жергілікті өзін-өзі басқаруды дамытудың қазіргі заманғы ақиқаты мен келешегі // Вестник Северо-Казахстанского государственного университета имени Манаша Козыбаева. – 2019. – №4(45). – С. 153–159

Тұралин Ә.З., Тұралина Ж.А., Жамантаева А.У., 2022 — *Тұралин Ә.З., Тұралина Ж.А., Жамантаева А.У.*, Личностно-профессиональный потенциал современного руководителя местных исполнительных органов // Экономика: стратегия и практика. – 2022. – Т. 17, № 4. – С. 212–227. – DOI 10.51176/1997-9967-2022-4-212-227

Yesbergen R.A., Yessengaziyeva S.K., Asrepov G.N., 2022 — *Yesbergen R.A., Yessengaziyeva S.K., Asrepov G.N.*, State regulation of agricultural industry of the Republic of Kazakhstan in conditions of VUCA-world // Problems of AgriMarket. – 2022. – №2. – с. 71–77. – DOI 10.46666/2022-2.2708-9991.07.

REFERENCES

Akbayev E.T., Abaev A.A., Tishtikbayev A.Zh., Seidygazym E.O., 2022 — *Akbayev E.T., Abaev A.A., Tishtikbayev A.Zh., Seidygazym E.O.*, The Meaning and significance of sustainable development of rural areas // Bulletin of Karaganda University. - Karaganda, 2022. - Pp. 181–196. DOI 10.31489/2022Ec2 / Pp.181–196.

Kizimbayeva A.B., Saubetova B.S., 2021. Relevant issues of social and economic stability of rural areas of the Republic of Kazakhstan // Problems of AgriMarket, №1. Pp. 22–27. <https://doi.org/10.46666/2021-1-2708-9991.02>

Kosymbaeva Sh.I., Nukesheva A.Zh., Kadyrova G.M., 2019 — *Kosymbaeva Sh.I., Nukesheva A.Zh., Kadyrova G.M.*, Improving the management of social infrastructure in rural areas // Bulletin of the University of Turan. – 2019. №(3). Pp. 169–173.

Sadyrbaev E.A., 2018 — Sadyrbaev E.A., On specific issues related to the growth of rural akims in the Republic of Kazakhstan // Boston: Problems of science. - 2018. - Pp. 43–45

Satybaldin A.A., Tleuberdinova A.T., Kulik K.V., 2021 — Satybaldin A.A., Tleuberdinova A.T., Kulik K.V., Conceptualization of the development of rural territories // Economy: Strategy and practice. – 2021. - Vol. 16. № 3. Pp. 6–21. <https://doi.org/10.51176/1997-9967-2021-3-6-21>

Shaikin D.N. (2023) The role of the AIC in the sustainable regional development: economic assessment/ Shaikin D.N., Omirzhan S.M. // Problems of AgriMarket. №1. Pp. 57–63. <https://doi.org/10.46666/2023-1.2708-9991.06>

Turalin A.Z., Turalina Zh.A., 2019 — Turalin A.Z., Turalina Zh.A., Turtinshi degeidegi budget: Soltustik Kazakhstan oblysynda zhergilikti ozin-ozu baskarudy damytudyn kazirgi zamangy akikaty men keleshegi // Bulletin of the North Kazakhstan State University named after Manash Kozybayev. – 2019. – №4 (45). – Pp. 153–159.

Turalin A.Z., Turalina Zh.A., Zhamantayeva A.U., 2022 — Turalin A.Z., Turalina Zh.A., Zhamantayeva A.U., Personal and professional potential of the modern head of local executive bodies // Economics: Strategy and Practice. – 2022. – Vol. 17. № 4. – Pp. 212–227. – DOI 10.51176/1997-9967-2022-4-212-227

Yesbergen R.A., Shamisheva N.K., 2020 — Yesbergen R.A., Shamisheva N.K. Transformation of the public administration system in the regions of the Republic of Kazakhstan // Economic series of the Bulletin of the ENU. – 2020. – №1. – Pp.63–72. – DOI 10.32523/2079-620X-2020-1-63-72

Yesbergen R.A., Yessengaziyeva S.K., Asrepov G.N., 2022 — Yesbergen R.A., Yessengaziyeva S.K., Asrepov G.N., State regulation of agricultural industry of the Republic of Kazakhstan in conditions of VUCA-world // Problems of AgriMarket. – 2022. – №2. – Pp. 71–77. – DOI 10.46666/2022-2.2708-9991.07.

BULLETIN OF NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
ISSN 1991-3494
Volume 3. Number 403 (2023), 407-422
<https://doi.org/10.32014/2023.2518-1467.518>

© **B.A. Zhunusov***, **G.K. Demeuova**, **M.G. Kaiyrgalieva**, **G.M. Sagindykova**,
T.F. Alhassan, 2023

Aktobe Regional University named after K. Zhubanov, Aktobe, Kazakhstan.
E-mail: uch_sovetargu@mail.ru.

WAYS OF IMPROVING EMPLOYMENT AMONG YOUNG PEOPLE

Zhunusov Bauyrzhan Arystanovich — Candidate of Economic Sciences, Professor of the Department "State Regulation, Finance and Marketing" of Aktobe Regional University named after K.Zhubanov, Aktobe, Kazakhstan

E-mail: uch_sovetargu@mail.ru. ORCID: 0000-0002-1888-84-53-88;

Demeuova Gulnaz Kazhimukankyzy — Candidate of Economic Sciences, senior lecturer of the department of public administration, finance and marketing, Aktobe Regional University named after K. Zhubanov, Aktobe, Kazakhstan

E-mail: Demeuova_g78@mail.ru. ORCID: 0000-0003-3684-4590;

Kaiyrgalieva Maira — candidate of economic sciences, department «Economics and Management», Baishev University, Aktobe, Kazakhstan

E-mail: maira.g.k@mail.ru. ORCID: 0000-0002-0289-9115;

Sagindykova Gulnara Muratovna — Candidate of Economic Sciences, Department "Accounting and Audit", Institution "Esil University", Astana, Kazakhstan

E-mail: gsmaktobel@mail.ru. ORCID: 0000-0003-0819-237X;

Alhassan Tijani Forgor — Candidate of Economic Sciences, senior lecturer of the department of Economics and Organisation, Moscow Polytechnic University, Moscow, Russia

E-mail: atijaniforgor@gmail.com. ORCID: 0000-0002-8979-1587.

Abstract. Recent statistics of young people employed in the labor market are a reflection of the society. In the course of employment among young people, there is a lack of experience, the relationship between the training of specialists and employers is still formal, the strict requirements of the state for retraining courses, and the lack of protection of the interests of young people at work. To examine this issue fundamentally, it is necessary to study the current employment model. This paper reviews the definition of youth and analyzes experiences abroad. The article focuses on the threshold age of the concept of "youth" in foreign countries. In addition, foreign employment programs are analyzed. The main goal of the study is to analyze the current state of youth employment by studying the youth unemployment model and to proffer ways of improving the youth employment model in the region based on international experience and the features of the regional labor market. To determine the relative stability of the research methodology of the work on the basis of statistical data, to propose the introduction of advantages into the Kazakhstan system based on foreign experiences through SWOD analysis. Making methodological conclusions using scientific methods of general research. To achieve the objective of

the study, youth employment was analyzed, and programs proposed by international organizations such as the International Labor Organization (ILO) and the European Union showed that there are different ways to solve youth employment problems. Based on the analysis and taking into account the international experience, the establishment of a consultation with employers on the improvement of the youth employment model in Aktobe region, the formation of independent trade unions that protect the interests of young employees and implement their proposals, this can be the basis for further research and practical implementation.

Keywords: Labor market, Employment, Youth practice, Labor exchange, Employment models, European, American, Scandinavian

Conflict of interest: The authors do not claim to have a conflict of interest in this article.

© **Б.А. Жүнісов***, **Г.К. Демеуова**, **М.Г. Қайырғалиева**, **Г.М. Сағындықова**,
Т.Ф. Алхассан, 2023

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан.

E-mail: uch_sovetargu@mail.ru.

ЖАСТАРДЫҢ АРАСЫНДАҒЫ ЖҰМЫСПЕН ҚАМТУДЫ ШЕШУДІҢ ЖЕТІЛДІРУ ЖОЛДАРЫ

Жүнісов Бауыржан Арыстанұлы — экономика ғылымдарының кандидаты, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің "мемлекеттік реттеу, Қаржы және маркетинг" кафедрасының профессоры, Ақтөбе қ., Қазақстан

E-mail: uch_sovetargu@mail.ru. ORCID: 0000-0002-1888-84-53-88;

Демеуова Гүлназ Қажымұқанқызы — экономика ғылымдарының кандидаты, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің Мемлекеттік басқару, Қаржы және маркетинг кафедрасының аға оқытушысы, Ақтөбе, Қазақстан

E-mail: Demeuova_g78@mail.ru. ORCID: 0000-0003-3684-4590;

Қайырғалиева Майра Ғайноллақызы — экономика ғылымдарының кандидаты, "Экономика және менеджмент" кафедрасы, университет. Баишева, Ақтөбе, Қазақстан

E-mail: maira.g.k@mail.ru. ORCID: 0000-0002-0289-9115;

Сағындықова Гүлнар Мұратқызы — экономика ғылымдарының кандидаты, "Бухгалтерлік есеп және аудит" кафедрасы, "Есіл университеті" мекемесі, Астана, Қазақстан

E-mail: gsmaktobel@mail.ru. ORCID: 0000-0003-0819-237X;

Альхассан Тиджани Форгор — экономика ғылымдарының кандидаты, Мәскеу политехникалық университетінің экономика және ұйым кафедрасының аға оқытушысы, Мәскеу, Ресей

E-mail: atijaniforgor@gmail.com. ORCID: 0000-0002-8979-1587.

Аннотация. Соңғы уақыттағы еңбек нарығында жұмыспен қамтылған жастардың статистикасы қоғамға ой салады. Жастар арасындағы жұмыспен қамту барысында тәжірибенің аздығы, мамандарды даярлау мен жұмыс берушілердің арасындағы арақатынастың әліде болса формалды түрде жүзеге асыруы, қайта даярлау курстарының мемлекет тарапынан талаптардың қатаңдығы, жас адамдардың жұмыстағы мүдделерінің қорғалмауы белең алуда. Бұл мәселені түбегейлі зерттеу үшін қазіргі жұмыспен қамтудың

қолданыстағы моделін зерттеу қажет. Алдымен жастар деген анықтамаға тоқталып шетелдердегі тәжірибелерге талдау жасайық. Мақалада «жастар» түсінігінің шетелдердегі шектік жасына назар аударады. Сонымен қатар, жұмыспен қамтылудың шетелдік бағдарламаларын талдайды. Зерттеудің басты мақсаты - жастар арасындағы жұмыссыздықтың моделін зерттей келе жастардың жұмыспен қамтылуының қазіргі жай-күйін талдау және халықаралық тәжірибе мен өңірлік еңбек нарығының ерекшеліктерін ескере отырып, өңірдегі жастарды жұмыспен қамту моделін жетілдіру. Жұмыстың зерттеу әдістемесі статистикалық мәліметтер негізінде салыстырмалы тұрақтылығын анықтау, SWOD талдау арқылы шетелдік тәжірибелерге сүйене отырып артықшылықтарын Қазақстандық жүйеге ендіруді ұсыну. Жалпы зерттеудің ғылыми әдістерін қолдану арқылы методологиялық тұжырымдар жасау. Зерттеу нәтижесінде жастарды жұмысқа орналастырудың талданған Халықаралық еңбек ұйымы (ХЕҰ) және Еуропалық Одақ сияқты халықаралық ұйымдар ұсынған бағдарламалар жастарды жұмыспен қамту мәселелерін шешудің әртүрлі тәсілдері бар екенін көрсетті. Талдау негізінде және халықаралық тәжірибені ескере отырып, Ақтөбе облысында жастарды жұмыспен қамту моделін жетілдіру бойынша жұмыс берушілермен кеңес құру, жас қызметкерлердің мүддесін қорғайтын және ұсыныстарын жүзеге асыратын өз алдына кәсіподақтардың қалыптасуы сияқты ұсыныстар әзірлеу, бұл одан әрі зерттеулер мен практикалық іске асыру үшін негіз бола алады.

Түйін сөздер: еңбек нарығы, жұмыспен қамту, жастар практикасы, еңбек биржасы, жұмыспен қамтудың моделдері: еуропалық, американдық, скандинавиялық

Мүдделер қақтығысы: Авторлар осы мақалада мүдделер қақтығысы жоқ деп мәлімдемейді.

© **B.A. Zhunusov***, **G.K. Demeuova**, **M.G. Kairgalieva**, **G.M. Sagyndykova**,
T.F. Alkhassan, 2023

Aktobe Regional University named after K. Zhubanov, Aktobe, Kazakhstan.

E-mail: uch_sovetargu@mail.ru

ПУТИ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ РЕШЕНИЯ ПРОБЛЕМЫ ЗАНЯТОСТИ СРЕДИ МОЛОДЕЖИ

Жунусов Бауыржан Арыстанович — кандидат экономических наук, профессор кафедры "Государственное регулирование, Финансы и маркетинг" Актыобинского регионального университета имени К. Жубанова, г. Актобе, Казахстан

E-mail: uch_sovetargu@mail.ru. ORCID: 0000-0002-1888-84-53-88;

Демеуова Гульназ Кажымукановна — кандидат экономических наук, старший преподаватель кафедры государственного управления, финансов и маркетинга Актыобинского регионального университета имени К. Жубанова, Актобе, Казахстан

E-mail: Demeuova_g78@mail.ru. ORCID: 0000-0003-3684-4590;

Кайргалиева Майра Гайноллаевна — кандидат экономических наук, кафедра "Экономика и менеджмент", университет. Баишева, Актобе, Казахстан

E-mail: maira.g.k@mail.ru. ORCID: 0000-0002-0289-9115;

Сагиндыкова Гульнара Муратовна — кандидат экономических наук, кафедра "Бухгалтерский учет и аудит", учреждение "Есильский университет", Астана, Казахстан
E-mail: gsmaktobe1@mail.ru. ORCID: 0000-0003-0819-237X;

Альхассан Тиджани Форгор — кандидат экономических наук, старший преподаватель кафедры экономики и организации Московского политехнического университета, Москва, Россия

E-mail: atijaniforgor@gmail.com. ORCID: 0000-0002-8979-1587.

Аннотация. Последние статистические данные о занятости молодежи на рынке труда заставляют задумываться общество. В процессе трудоустройства среди молодежи наблюдается недостаток опыта, отношения между подготовкой специалистов и работодателями по-прежнему формальны, жесткие требования государства к курсам переподготовки и недостаточная защита интересов молодежи на рабочем месте. Чтобы фундаментально изучить этот вопрос, необходимо изучить действующую модель занятости. В данной статье рассматривается определение молодежи и анализируется опыт, накопленный за рубежом. Статья начинается с уточнения предельного возраста понятия "молодежь" в зарубежных странах. Кроме того, анализируются программы трудоустройства за рубежом. Основная цель исследования – проанализировать текущее состояние занятости молодежи путем изучения модели безработицы среди молодежи и предложить пути совершенствования модели занятости молодежи в регионе на основе международного опыта и особенностей регионального рынка труда. Определить относительную стабильность исследовательской методологии работы на основе статистических данных, предложить внедрение преимуществ в казахстанскую систему на основе зарубежного опыта посредством SWOD-анализа. Делать методологические выводы с использованием общенаучных методов исследования. Для достижения цели исследования была проанализирована занятость молодежи, и программы, предложенные международными организациями, такими как Международная организация труда (МОТ) и Европейский союз, показали, что существуют различные способы решения проблем занятости молодежи. Основываясь на анализе и принимая во внимание международный опыт, налаживание консультаций с работодателями по совершенствованию модели трудоустройства молодежи в Актюбинской области, формирование независимых профсоюзов, которые защищают интересы молодых работников и реализуют их предложения, это может стать основой для дальнейших исследований и практической реализации.

Ключевые слова: рынок труда, занятость, молодежная практика, биржа труда, модели трудоустройства, европейские, американские, скандинавские

Конфликт интересов: авторы не заявляют о наличии конфликта интересов в данной статье.

Кіріспе

2022 жылғы 1 қыркүйектегі Қазақстан халқына Жолдауында Қасым-Жомарт Тоқаев: «Жастарға жан-жақты қолдау көрсету — мемлекетіміздің

басты міндетінің бірі. Еңбекпен қамтитын түрлі шаралар арқылы келесі жылы 100 мың жасты жұмысқа орналастыруымыз керек. Жастардың кәсіпкерлік бастамаларына қолдау көрсету жалғасады» (Тоқаев, 2022).

Еңбек нарығы - нарықтық экономиканың күрделі элементі болып табылады. Онда жұмыс берушілер мен жұмысшылардың мүдделері оңтайлы еңбек бағасын және жұмыс жағдайларын анықтауда кездеседі, сонымен қатар қоғамдық өмірдегі көптеген әлеуметтік-экономикалық өзгерістер көрсетіледі. Еңбек нарығынсыз нарықтық экономиканы елестету мүмкін емес, ол қоғамдық қажеттіліктер мен меншік нысандарының құрылымына сәйкес еңбек пен өндіріс тиімділігінің критерийі бойынша шаруашылық салалары, қызмет түрлері мен нысандары бойынша қоғамдық еңбекті бөлу және қайта бөлу механизмінің функцияларын біріктіреді.

Жұмыспен қамтылғандарға зерттеу жасалу алдында «Жастар» алдымен термин ретінде қай жастан саналады және оның Қазақстандағы шегі мен шетелдік шектік жасы қандай екенін анықтау бойынша әртүрлі қарама-қайшылықтардың қалыптасқанын зерттеу барысында көретін боламыз.

1995 жылы Біріккен Ұлттар Ұйымының Бас Ассамблеясы қабылдаған «2000 жылға дейінгі және одан кейінгі жастарға қатысты дүниежүзілік іс — қимыл бағдарламасына» сәйкес, 15 пен 24 жас аралығындағы адамдар тобы жастарға жатқызылды (<http://www.un.org/ru/ga/50/docs/50res.shtml>, 2023).

Сонымен бірге, 2015 жылы Біріккен Ұлттар Ұйымының Қауіпсіздік кеңесі жастардың құрамына 18 бен 29 жас аралығындағы адамдар кіретінін, бұл терминді анықтаудың ұлттық және халықаралық деңгейде болуы мүмкін нұсқалары бар екенін, соның ішінде Бас Ассамблеяның қарарларында қамтылған жастардың анықтамасы бар екенін атап өтті (URL: <http://www.un.org/ru/sc/documents/resolutions/2015>).

Жастарды жұмыспен қамтудың әртүрлі елдер мен аймақтарда қолданылатын бірнеше модельдері бар. Олардың кейбірі жоғары білімі бар жастарды қолдауға бағытталса, енді бірі жеткілікті жұмыс тәжірибесі мен білімі жоқтарды қолдауға бағытталған. Бұл зерттеулерді де жұмыс беруші мен жұмыссыз арасындағы мүдделі тараптардың қанағаттанбауынан байқайтын боламыз.

Жастар арасындағы тағылымдамалар мен тәжірибелер жүйесі, оқыту және қайта даярлау бағдарламалары, мемлекеттік қолдау бағдарламалары, әлеуметтік серіктестік бағдарламаларының моделдерін қарастыратын боламыз.

Осылайша, жастар Қазақстандағы мемлекеттік саясаттың басым бағыттарының бірі болып табылады және үкімет жастардың жұмыспен қамтылуы мен кәсіпкерлік қызметін қолдау шараларын белсенді әзірлеп, енгізуде. Жастардың жұмыспен қамтылуы экономикалық өсу мен әлеуметтік дамудың негізгі факторларының бірі болып табылады. Дегенмен, жастар арасындағы жұмыссыздықтың өсуі, жұмыс орындарының тұрақсыздығы және білім беру бағдарламалары мен кәсіптік дағдылардың жұмыс берушілердің талаптарына сәйкес келмеуі сияқты еңбек нарығындағы қазіргі тенденциялар жастарды жұмыспен қамту үлгілерін терең талдауды және жетілдіруді қажет етеді. Бұл тақырыпты зерттеудің өзектілігі Ақтөбе облысында жастарды

жұмыспен қамтудың тиімділігін арттыру жолдарын анықтау, сондай-ақ өңірлік және жергілікті билік үшін ұсынымдар әзірлеу болып табылады.

Әдістер мен материалдар

Ғылыми әдебиеттер мен дереккөздерді логикалық жүйелеу арқылы халықты жұмыспен қамтудың теориялық аспектілерін, еңбек нарығы мен жұмыспен қамту саясатының бағдарламаларын SWOD талдау жасау арқылы тұжырымдар жасақтаған. Жастар арасындағы жұмыссыздықтың тарихын, әлемнің әртүрлі елдерінде жұмыспен қамту ерекшеліктерін және шетелдік тәжірибені дедукция және индукция әдістерімен зерттеу.

Деректерді статистикалық талдау: Ақтөбе облысындағы және басқа өңірлердегі жастардың жұмыспен қамтылу жағдайы туралы статистикалық деректерді, сондай-ақ жастар арасындағы еңбек нарығы мен жұмыссыздық сипаттамалары туралы деректерді жинау, өңдеу және талдау. Ақтөбе облысында халықты жұмыспен қамтуға жәрдемдесу бойынша белсенді жұмыстардың бағытын айқындағандай болды.

Сапалық және социологиялық талдау: Ақтөбе өңіріндегі жастарды жұмыспен қамтудың қазіргі заманғы саясатын зерттеп қорытынды ұсыныстар даярланды, сондай-ақ, жастарды жұмыспен қамту саласындағы табысты тәжірибелер мен инновациялық тәсілдердің мысалдарын салыстырмалы талданды.

Жүргізілген талдау негізінде өңірдің ерекшелігін және халықаралық тәжірибені ескере отырып, Ақтөбе облысында жастарды жұмыспен қамту моделін жетілдіру бойынша ұсыныстар әзірлеу.

Нәтижелер және оларды талқылау

Қазақстандағы қазіргі саяси, экономикалық, технологиялық, экологиялық ахуал жастарды ұлттық экономиканың тұрақты дамуын қамтамасыз ету міндетін шешуге тарту өзекті мәселелердің бірі болып табылады.

Жұмыспен қамтуды және еңбек нарығының қызмет ету механизмін зерттеуде әртүрлі теориялық тәсілдері бар. Жастар арасындағы жұмыспен қамтуды зерттемес бұрын «жастар» терминіне тоқталып кетейік.

Жастар үшін әлемдік деңгейде жалпы қабылданған жас шекаралары жоқ. Үлкен энциклопедиялық сөздікте «жастар» түсінігі «жас ерекшеліктерінің жиынтығынан, әлеуметтік жағдайдың ерекшеліктері және әлеуметтік жүйемен, мәдениетпен, әлеуметтену заңдылықтарымен, осы қоғамды тәрбиелеумен анықталатын осы және басқа да әлеуметтік-психологиялық қасиеттер негізінде бөлінетін әлеуметтік-демографиялық топ» — деп түсіндіріледі (Большой энциклопедический словарь, 1998).

Қазақстанда 2023 жылғы 26 ақпанда күшіне енген «Мемлекеттік жастар саясаты туралы» 2015 жылғы 9 ақпандағы № 285-V заңына енгізілген өзгерістерге сәйкес Қазақстандағы жастар тобына 14 пен 35 жас аралығындағы адамдар айқындалады (URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1500000285>, 2023).

Бұл жасөспірімдерден, студенттерден және жас жұмысшылардан бастап көптеген адамдарды қамтитын жас ауқымы болып келіп, табысты жұмысқа орналасу және мансапты дамыту үшін қолдау мен ерекше жағдайларды қажет ететін маңызды әлеуметтік топ болып табылады. Осылайша, 2023 жылға

арналған статистикалық деректер бойынша 14 пен 35 жас аралығындағы жастар Қазақстандағы еңбекке қабілетті халықтың шамамен 53 % құрайды. Бұл дегеніміз, жастар тек маңызды әлеуметтік топ бола қоймай, еңбек белсенділігіне және елдің экономикасы мен әлеуметтік саласын дамытуда үлкен маңызға ие.

Жастар қазіргі кезеңде еңбек әлеуеті жоғары, сонымен қатар әлеуметтік және еңбек ұтқырлығы бар негізгі өндіргіш күштердің бірі.

Жастарды жұмыспен қамту ерекшелігі — бұл 14 пен 35 жас аралығындағы жастардың жұмыс іздеу және табу процесіне тән ерекшеліктер жиынтығы. Мұндай ерекшеліктерге, мысалы, мамандық пен мансаптық жоспарларды таңдаудағы тұрақсыздық пен белгісіздіктің жоғары деңгейі, жұмыс тәжірибесі мен білімінің жетіспеушілігі және жалақының төмен деңгейі жатқысуға болады.

Жастардың жұмысты іздеу кезінде бірқатар ерекше мәселелерге тап болады. Жастарды жұмыспен қамту модельдерін талдау кезінде әртүрлі тәсілдердің артықшылықтары мен кемшіліктерін бағалау маңызды. Әр түрлі модельдер жастарды жұмыспен қамтуды қолдаудың әртүрлі стратегиялары мен құралдарын ұсына алады.

Халықаралық еңбек ұйымы (ХЕҰ) және Еуропалық Одақ сияқты халықаралық ұйымдар ұсынатын халықаралық жұмыспен қамту бағдарламалары бар. Мысалы, ХЕҰ-да жастардың еңбек нарығына қол жетімділігін жақсартуға және жаңа жұмыс орындарын құруға бағытталған «жастарды жұмыспен қамту» бағдарламасы бар. Аталмыш бағдарламалар бойынша талдама жасап көрейік.

Тағылымдамалар мен тәжірибелер жүйесі жастарға кәсіби қызығушылықтары мен мансаптық жоспарларына сәйкес келетін салада практикалық дағдылар мен тәжірибе алуға мүмкіндік беретін жағдайда тиімді болады.

Оқыту және қайта даярлау бағдарламалары, егер олар жастарға кәсіби дағдыларын арттыруға және еңбек нарығындағы жағдайларды жақсартуға мүмкіндік берсе, тиімді болады.

Жастарды мемлекеттік қолдау бағдарламалары қаржылық көмек, білім берудің қолжетімділігін арттыру, жаңа жұмыс орындарын ашу және әлеуметтік қолдау сияқты артықшылықтарға ие.

Әлеуметтік серіктестік бағдарламалары мемлекет, жұмыс берушілер және кәсіподақтар арасындағы ынтымақтастыққа негізделген.

Халықаралық жұмыспен қамту бағдарламалары, жастарға өз елінен тыс жерде жұмыс істеуге және олардың кәсіби тәжірибесін кеңейтуге мүмкіндік береді.

Моделдеу жүйелерінің артықшылықтары мен кемшіліктері 2 кестеде нақты көрсетілген.

Кесте 1. Моделдеу жүйелерінің артықшылықтары мен кемшіліктері

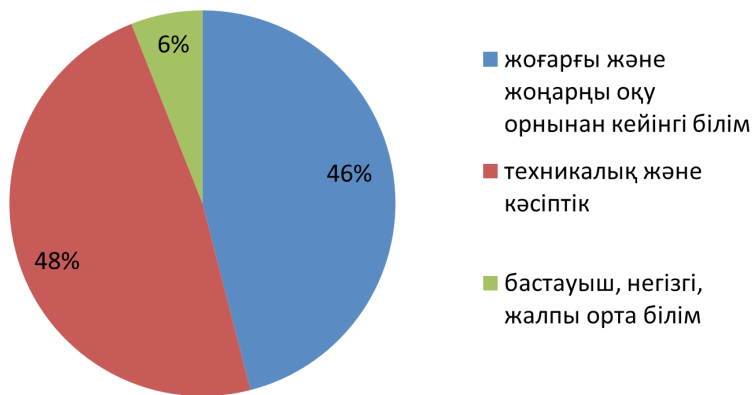
Моделдеудің түрлері	Артықшылықтары	Кемшіліктері
Тағылымдамалар мен тәжірибелер жүйесінің артықшылықтары мен кемшіліктері	<p>1.Мансап жолын енді бастаған жастарға тағылымдамалар мен тәжірибелер өз саласында жұмыс тәжірибесін алуға мүмкіндік береді.</p> <p>2.Кәсіби дағдыларды дамыту. Жастар тәжірибе кезінде өздерінің кәсіби дағдыларын дамытып, нақты жобалар мен міндеттерге қатыса алады.</p> <p>3.Оқуды бітіргеннен кейін немесе жаңа жұмысқа ауысқан кезде жұмысқа орналасуға жақсы мүмкіндік бола алады.</p> <p>4.Кәсіби байланыстар шеңберін кеңейту.</p>	<p>1.Табыс табудағы шектеулер.</p> <p>2.Жұмыс мерзімінің белгісіздігі. Тағылымдамалар мен тәжірибелердің уақыт бойынша шектелуі жастардың мансабын жоспарлауда белгісіздік тудыруы мүмкін.</p> <p>3.Мансаптық мүмкіндіктердің шектеулілігі.</p> <p>4.Құқықтарды қорғаудың жеткіліксіз дәрежесі.</p>
Оқыту және қайта даярлау бағдарламаларының артықшылықтары мен кемшіліктері	<p>1. Оқыту және қайта даярлау арқылы біліктілікті арттыру.</p> <p>2.Жаңа технологиялар мен еңбек нарығының талаптарына бейімделу.</p> <p>3.Қаржылық қолдау. Кейбір оқыту және қайта даярлау бағдарламалары жастарға қаржылық қолдау көрсетеді, бұл оқу процесін және жаңа жұмысқа ауысуды айтарлықтай жеңілдетеді.</p> <p>4. Жұмысқа орналасу мүмкіндіктерін арттыру.</p>	<p>1. Уақыт пен қаражатты инвестициялау қажеттілігі.</p> <p>2.Жоғары сапалы білім алуға әрқашан мүмкін бола бермейді.</p> <p>3.Дұрыс бағдарламаны таңдау қажеттілігі. Тиісті оқу немесе қайта даярлау бағдарламасын таңдау әрдайым оңай бола бермейді, әсіресе жастардың осы салада тәжірибесі болмаса.</p> <p>4.Жұмысқа орналасу кепілдігінің болмауы.</p>
Мемлекеттік қолдау бағдарламаларының артықшылықтары мен кемшіліктері	<p>1.Қаржылық қолдау. Мемлекеттік жастарды қолдау бағдарламалары өз бизнесін ашу немесе білімін алу сияқты әртүрлі мақсаттарға қаржылық көмек көрсетеді.</p> <p>2.Білім берудің қолжетімділігін арттыру. Мемлекеттік бағдарламалар қаржылық кедергілерді азайтып, білім мен біліктілікке қол жеткізуді қамтамасыз ете алады.</p> <p>3.Жаңа жұмыс орындарын құру.</p> <p>4.Әлеуметтік қолдау. Мемлекеттік бағдарламалар жастарға тұрғын үй көмегі бағдарламалары, жеңілдетілген несиелер және т.б. әлеуметтік қолдау көрсетеді.</p>	<p>1.Қаржыландырудың жеткіліксіздігі. Кейбір мемлекеттік қолдау бағдарламалары қаржыландырудың жеткіліксіздігіне тап болуы мүмкін, бұл осы қолдауды пайдалана алатын жастар санының шектелуіне әкеледі.</p> <p>2. Бюрократиялық кедергілер.</p> <p>3.Жас шектеулері.</p> <p>4. Қолдаудың біркелкі бөлінбеуі. Кейбір мемлекеттік қолдау бағдарламалары аймақтар бойынша біркелкі бөлінбеуі мүмкін, бұл жастардың қолдауға қол жетімділігінің біркелкі болмауына әкеледі.</p>

<p>Әлеуметтік серіктестік бағдарламаларының артықшылықтары мен кемшіліктері</p>	<p>1. Жұмыс сапасын жақсарту. 2. Қосымша жұмыс орындарын құру. Жұмыс берушілер мен жұмысшылар арасындағы ынтымақтастық жаңа жұмыс орындарын құруға ықпал етеді, бұл жастардың жұмыспен қамтылуына оң әсер етеді. 3. Жалақыны көтеру. Әлеуметтік серіктестік бағдарламалары жұмысшылардың жалақысының өсуіне ықпал етуі мүмкін. 4. Әлеуметтік қорғау деңгейін арттыру.</p>	<p>1. Шектеулі қамту. 2. Тұрақтылықтың жеткіліксіздігі. Әлеуметтік серіктестік бағдарламалары еңбек нарығындағы экономикалық жағдай өзгерген кезде тұрақсыз және тиімсіз болуы мүмкін. 3. Толық емес ынтымақтастық. 4. Тиімділікті бағалаудағы қиындықтар.</p>
<p>Халықаралық жұмыспен қамту бағдарламаларының артықшылықтары мен кемшіліктері</p>	<p>1. Жұмысқа орналасу мүмкіндіктерін кеңейту. Халықаралық жұмыспен қамту бағдарламалары жастарға өз елінен тыс жерлерде жұмыс істеуге мүмкіндік береді, бұл олардың мансаптық мүмкіндіктері мен жұмыс тәжірибесін кеңейте алады. 2. Біліктілікті арттыру. 3. Халықаралық байланыстарды дамыту. Халықаралық жұмыспен қамту бағдарламасына қатысу халықаралық байланыстарды дамытуға және халықаралық байланыстарды нығайтуға ықпал етеді. 4. Мәдени сауаттылықты арттыру.</p>	<p>1. Шектеулі қол жетімділік. Халықаралық жұмыспен қамту бағдарламасына қатысу жас, білім және басқа да талаптармен шектеулердің болуы. 2. Визалар мен жұмысқа рұқсаттарды алу қиындықтары. Халықаралық жұмыспен қамту бағдарламаларына қатысушылар визалар мен жұмысқа рұқсаттарды алуда қиындықтары. 3. Мәдени және тілдік кедергілер.</p>

**Ескерту: Ресми мәліметтер негізінде авторлармен құрастырылған*

Зерттеу барысында модельдердің барлық артықшылықтары мен кемшіліктерін ескере отырып, жастарды жұмыспен қамтудың әр моделінің өзінің күшті және әлсіз жақтары бар деген қорытынды жасауға болады, ал ең қолайлысын таңдау аймақтағы нақты жағдайлар мен қажеттіліктерге байланысты.

Жастардың жұмыспен қамтылу жағдайын талдау-бұл әдетте 14 пен 35 жас аралығындағы жастарға қатысты еңбек нарығындағы жағдайды зерттеуге бағытталады. Жастар елдің маңызды әлеуметтік тобы болып табылып және жастардың еңбек нарығына табысты кірігуі елдің әлеуметтік — экономикалық дамуы үшін айтарлықтай маңызға ие. Сурет 1-те көрсетілген деректерге сәйкес Ақтөбе өңіріндегі жастардың көпшілігі жоғары немесе техникалық білім алуға ұмтылатындығын көруге болады, бұл еңбек нарығын дамытудың оң факторы болып табылады. Білім берудің жоғары деңгейі еңбек өнімділігінің өсуіне, сондай-ақ жастардың жұмысқа орналасу ықтималдылығын көтереді.

*Ескерту: Ресми мәліметтер негізінде авторлармен құрастырылған
 Сурет 1. Ақтөбе облысының 2022 жылы еңбек нарығындағы жастардың білім деңгейі, пайызбен

(Figure 1. The level (in percentages) of education of young people in the labor market of the Aktobe region in 2022)

Кесте 2-де көрсетілгендей 2022 жылы Ақтөбе өңірінде жұмыспен қамтылған жастардың экономикалық қызмет түрлерінде Өнеркәсіп пен Көтерме және бөлшек саудада сату, автомобильдерді және мотоциклдерді жөндеу салаларында ең көп жастар жұмыс жасайтын болса, сумен жабдықтау, қалдықтарды жинау, өңдеу және жою, ластануды жою жөніндегі қызмет пен электр энергиясымен, газбен, бу беру және ауаны кондиционерлеумен жабдықтау салаларында ең аз жастар жұмыс жасайды. Бұл салалардың мамандарын әліде болса даырлауды қажет етеді.

Кесте 2. Ақтөбе облысындағы 2022 жылы жұмыспен қамтылған жастардың экономикалық қызмет түрлеріндегі салалар арақатынасы, пайызбен

Салалар бойынша	Көрсеткіш пайызбен
Ауыл, орман, балық шаруашылығы	2
Өнеркәсіп	1
тау-кен өндіру өнеркәсібі және карьерлерді қазу	1
өңдеу өнеркәсібі	1
электр энергетикасы, газбен, бу беру және ауаны кондиционерлеу жабдықтау	3
сумен жабдықтау, қалдықтарды жинау, өңдеу және жою, ластануды жою жөніндегі қызмет	2
Құрылыс	5
Көтерме және бөлшек сауда сату, автомобильдерді және мотоциклдерді жөндеу	10
Көлік және жинақтау	4
Тұру және тамақтану бойынша қызмет көрсету	2
Ақпарат және байланыс	3

Қаржы және сақтандыру қызметі	3
Жылжымайтын мүлікпен операциялар	5
Кәсіби , ғылыми және техникалық қызмет	13
Әкімшілік және қосалқы қызмет көрсету саласындағы қызмет	8
Мемлекеттік басқару және қорғаныс, міндетті әлеуметтік қамсыздандыру	4
Білім беру	1
Денсаулық сақтау және халыққа әлеуметтік қызмет көрсету	1
Өнер, ойын -сауық және демалыс	6
Көрсетілген қызметтің өзгеде түрлерін ұсыну	18

*Ескерту: Ресми мәліметтер негізінде авторлармен құрастырылған

Сурет 2-де көрсетілгендей 2001 жылдан бастап Ақтөбе өңіріндегі жастар жұмыссыздығының деңгейі 2013 жылға дейін күрт төмендеп, 2022 жылға дейін 3,3 % көрсеткішінен аспады. Бұл мемлекеттік билік пен жеке сектордың жастарды жұмыспен қамтуды үшін қабылдаған шаралары тиімді болып, жұмыссыз жастар санының айтарлықтай төмендеуіне әкелгенін көрсетеді.

*Ескерту: Ресми мәліметтер негізінде авторлармен құрастырылған

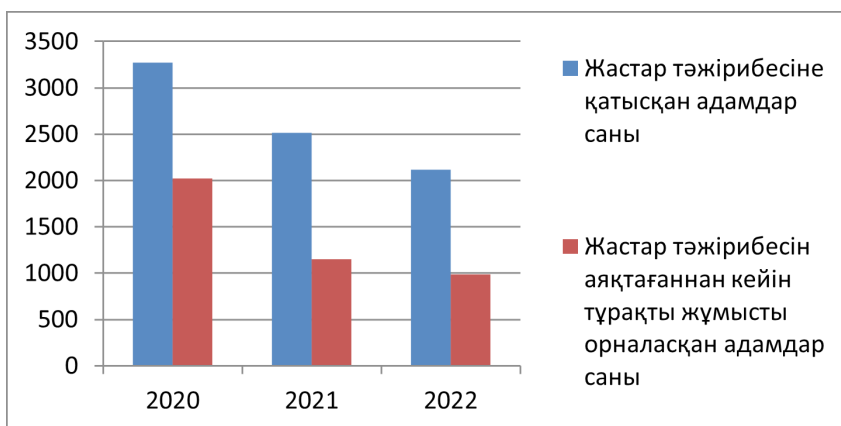
Сурет 2. 2001–2022 жылдар аралығындағы Ақтөбе облысындағы жастар жұмыссыздығының деңгейі, пайызбен

(Figure 2. The rate of youth unemployment rate in Aktobe region for the period from 2001 to 2022)

Жастардың жұмыссыздығын төмендету, жұмысқа орналасуға жәрдемдесу және жастардың жұмыс тәжірибесін жинақтау үшін мемлекеттік органдар облыста әр түрлі іс-шараларды белсенді өткізуде. Олардың ішінде «Еңбек» Нәтижелі жұмыспен қамтуды және жаппай кәсіпкерлікті дамытудың мемлекеттік бағдарламасындағы үшінші бағытқа ерекше назар аударылуда (URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1800000746>, 2023). Үшінші бағыт шеңберінде жастар практикасына қабылдау, бірінші

жұмыс орнына жұмысқа орналастыру («бірінші жұмыс орны» жобасы) және зейнеткерлік жасқа жақындаған жұмыскерлердік тәжірибесін алып, кейінен оларды ауыстыра отырып жұмысқа орналастыру («ұрпақтар келісімшарты» жобасы) ұйымдастырылуда (URL: <https://jetprogramusa.org/>, 2023).

Жастар тәжірибесі — алған кәсіп бойынша бастапқы жұмыс тәжірибесін жинақтау мақсатында техникалық және кәсіптік, ортадан кейінгі, жоғары және жоғары оқу орнынан кейінгі білім беру бағдарламаларын іске асыратын білім беру ұйымдарының түлектеріне арналған еңбек қызметінің түрі. Оған 29 жасқа толмаған, соңғы үш жылда өз мамандығы бойынша жұмыс таппаған жастар қатыса алады. Сурет 3-де көрсетілгендей 2020–2022 жылдары жастар тәжірибесіне 7 905 адам бағытталды. Әлеуметтік жұмыс орындарында жұмыстарын аяқтаған адамның ішінен 49,5 %-ы немесе 3 915 адам тұрақты жұмысқа орналасты.

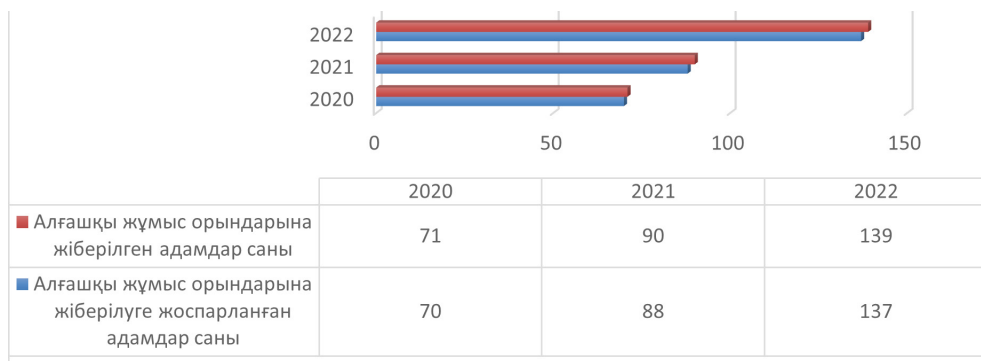

*Ескерту: Ресми мәліметтер негізінде авторлармен құрастырылған

Сурет 3. 2020 — 2022 жылдары жастар тәжірибесіне қатысқан және жастар тәжірибесін аяқтағаннан кейін тұрақты жұмысқа орналасқан адамдар саны

(Figure 3. The number of people who participated in youth practice in 2020–2022 and got a permanent job after completing youth practice)

Алғашқы жұмыс орны — бұл 29 жастан аспаған жастар үшін бірінші жұмыс орнында кәсіби білім мен дағдыларды беруге бағдарланған жоба. Бірінші жұмыс орнындағы жұмыс ұзақтығы 18 айдан аспайды, аяқталғаннан кейін қатысушыға кемінде 12 ай мерзімге тұрақты жұмыс орны беріледі. Сурет 4-да көрсетілгендей 2020–2022 жылдары алғашқы жұмыс орындарына 295 адам жіберілуге жоспарланды. Жоспар 102%-ға орындалып алғашқы жұмыс орындарына 300 адам жіберілді.

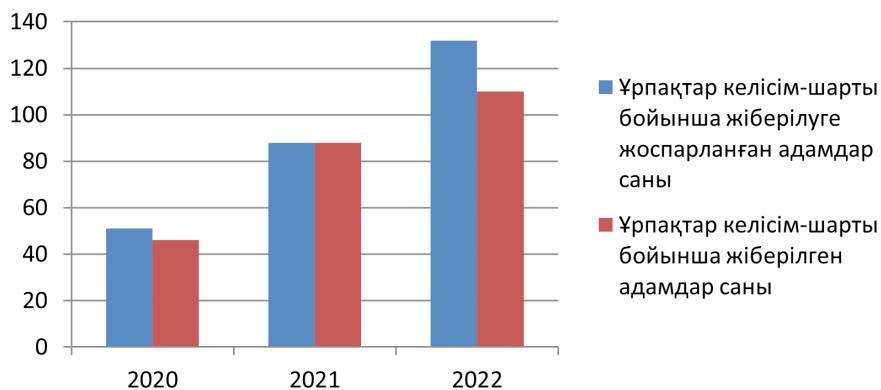

*Ескерту: Ресми мәліметтер негізінде авторлармен құрастырылған

Сурет 4. 2020–2022 жылдары алғашқы жұмыс орындарына жіберілуге жоспарланған және жіберілген адамдар саны

(Figure 4. The number of people planned and sent to the first jobs in 2020–2022)

Ұрпақтар келісім-шарты — бұл зейнеткерлік жастағы жұмыс істейтін қызметкерлердің жинақталған тәжірибесі мен дағдыларын беру үшін 6 айдан аспайтын арнайы құрылған жұмыс орны. Ұрпақтар келісімшартына 29 жастан аспаған, оқуды 2 жыл бұрын бітірген оқу орындарының түлектері қатысады. Сурет 5-да көрсетілгендей 2020–2022 жылдары ұрпақтар келісім-шарты бойынша жіберілуге жоспарланған 271 адамның 244 адамы жіберіліп, жоспар 90%-ға орындалды (URL: <https://www.stat.gov.kz/>, 2023).

*Ескерту: Ресми мәліметтер негізінде авторлармен құрастырылған

Сурет 5. 2020–2022 жылдары ұрпақтар келісім-шарты бойынша жұмыс орындарына жіберілуге жоспарланған және жіберілген адамдар саны

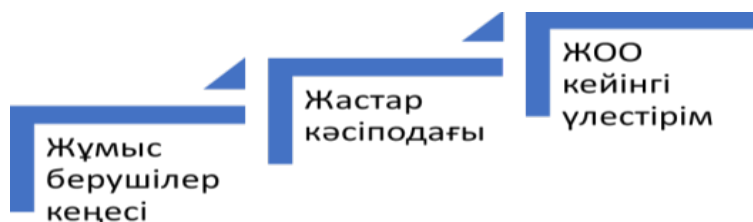
(Figure 5. The number of people scheduled and admitted to workplaces under the generational contract in 2020–2022)

Осы іс-шараларды өткізу нәтижесінде жастар жұмыс тәжірибесін жинауға, жаңа мамандықтарды игеруге және тұрақты жұмыс орнын табуға мүмкіндік алады. Бұл еңбек өнімділігінің өсуіне, жастар жұмыссыздығының төмендеуіне

және жас ұрпақтың өмір сүру сапасын арттыруға ықпал етеді. Осылайша, отанымыз жастарды еңбек нарығына интеграциялауда және олардың елдің экономикалық өміріне қатысуын ынталандыруда маңызды рөл атқарады.

Осы іс-шараларды өткізу нәтижесінде жастар жұмыс тәжірибесін жинауға, жаңа мамандықтарды игеруге және тұрақты жұмыс орнын табуға мүмкіндік алады. Бұл еңбек өнімділігінің өсуіне, жастар жұмыссыздығының төмендеуіне және жас ұрпақтың өмір сүру сапасын арттыруға ықпал етеді. Осылайша, отанымыз жастарды еңбек нарығына интеграциялауда және олардың елдің экономикалық өміріне қатысуын ынталандыруда маңызды рөл атқарады.

Ақтөбе облысында жастарды жұмыспен қамту моделін келесі тетіктер арқылы жетілдіру жолдары ұсынылды: жоғары оқу орнынан кейінгі үлестірім, жастар үшін кәсіподақ құру және университеттер жанынан жұмыс берушілер кеңесін ашу. Сурет 5-те Ақтөбе облысындағы жастарды жұмыспен қамту моделін жетілдіру жолдары көрсетілген.

**Ескерту: Ұсыныстар негізінде авторлармен құрастырылған*

Сурет 5. Ақтөбе облысындағы жастарды жұмыспен қамту моделін жетілдіру бойынша ұсыныстар

(Figure 6. Recommendations on improving the youth employment model in Aktobe region)

Жоғары оқу орнынан кейінгі үлестірім. Өткен жылдардың тәжірибесіне жүгінсек, КСРО-да жоғары және орта оқу орындарын бітіргеннен кейін жастардың жұмыссыздығы мүлдем дерлік жоқ екенін көреміз. Бұл жастарды жұмысқа орналастыруда, атап айтқанда, жоғары оқу орнынан кейінгі үлестірім мемлекеттік көмек көрсетудің нақты жүйесімен байланысты болған.

Үлестірім бойынша жұмысқа орналастыру - жоғары оқу орнын бітірушінің өзі үшін де, жұмыс беруші үшін де белгілі бір мерзімге міндетті түрде жұмысқа орналастыру тәжірибесі болып табылады.

Үлестірім университетте оқудың соңғы айларында жүргізіліп, арнайы комиссия түлектерді тиісті бөлімдердің бұйрығына сәйкес осы бейіндегі мамандар қажет ететін кәсіпорындар мен ұйымдарға жұмысқа орналастырды.

Үлестірім тәсілін елімізге енгізу үшін мемлекеттік грант алу құрылымын сәл өзгерту ұсынылады. Талапкер университетке қабылданған кезде оқу орнымен келісім-шартқа отырады. Осыған байланысты, келісім-шартқа мемлекет талапкердің оқуды бітіргеннен кейін кәсіпорын таңдау мүмкіндігімен бірінші жұмыс орнын тауып береді деген тармақты, сондай-ақ жас маман жоғары оқу орнын бітіргеннен кейін мамандығы бойынша кемінде үш жыл жұмыс

істеуі тиіс екендігі туралы ақпаратты енгізу қажет. Осы орайда мемлекет грант бойынша оқыған жас мамандардың білім алуына жұмсалған қаржыны ақтай алады. Жоғары оқу орнына ақылы негізде оқуға түсетін талапкерлер де оқу орнын бітіргеннен кейін оларды бірінші жұмыс орнымен қамтамасыз ету туралы тармақ болатын шартқа қол қояды, алайда олар үлестірім бойынша жұмыс істеуден бас тарту құқығын сақтайды.

Жастар кәсіподағын құру. Соңғы жылдары бүкіл әлем бойынша кәсіподақтар ықпалы мен мүшелерін тез жоғалтуда. Әртүрлі елдерде бұл түрлі себептермен бірқатар әлеуметтік-экономикалық және саяси факторларға байланысты. Бұл тенденцияға қарсы тұру үшін кәсіподақтар көбінесе жаңа мүшелерді тарту, қауымдастықтарды біріктіру және коалиция құру сияқты жаңа стратегияларды қабылдау арқылы өз беделін жақсартуға күш салуда. Осы тәсілдердің барлығының негізгі идеясы дәстүрлі түрде кәсіподақ қозғалысына белсенді қатыспайтын топтардың, соның ішінде еңбекші жастардың көз алдында кәсіподақтардың тартымдылығын арттыру болып табылады.

Жұмыс берушілер кеңесі жұмыс берушілер, жергілікті атқарушы орган, бизнес-қауымдастықтар және университет өкілдерінің тәуелсіз ерікті бірлестігі негізінде құралады.

Жұмыс берушілер кеңесі көптеген міндеттерді шешеді, оның ішінде:

- түлектердің құзыреттерін қалыптастыру кезінде жұмыс берушілердің ұсынымдарын ескере отырып, кәсіптік білім беруді дамытуға жәрдемдесу;

- білім беру бағдарламаларын, оқу жоспарларын және элективті пәндер каталогын әзірлеуге қатысу;

- нарық сұраныстарына сәйкес оқу бағдарламаларын жетілдіру бойынша ұсыныстарды талдау;

- білім беру процесіне, практикаға және инновациялық қызметті қолдауға тарту.

Осылайша, жоғары оқу орындарының түлектерін үлестіру, жастар кәсіподақтары мен жұмыс берушілер кеңестері сияқты жастарды жұмыспен қамту моделін дамытудың ұсынылған әдістерін пайдалана отырып, Ақтөбе облысында жастар жұмыссыздығын төмендетуге қол жеткізуге болады.

Қорытынды

Халықаралық тәжірибені талдау және еңбек нарығындағы заманауи үрдістерді есепке алу негізінде Ақтөбе облысында жастарды жұмыспен қамту моделін жетілдіру бойынша ұсыныстар әзірленді.

Білім беру бағдарламаларына және жоғары білікті мамандарды даярлауға қатысты маңызды мәселелерді шешу, сондай-ақ түлектерді жұмысқа орналастыруға жәрдемдесу бойынша нақты бастамаларды әзірлеу мақсатында жұмыс берушілер мен университеттер өкілдері үшін пікірталас алаңы ретінде әрекет ететін жұмыс берушілер кеңестерін құру.

Жас мамандарды жоғары оқу орнынан кейінгі үлестірім жүйесін құру, бұл түлектердің кәсіптік салаға неғұрлым тиімді интеграциялануын қамтамасыз етеді.

Жас қызметкерлердің мүддесін қорғайтын, оларды әлеуметтік қорғауды қамтамасыз ететін жастар кәсіподақтарын құру. Кәсіподақтар жастарды жұмыспен қамтуды қалыптастыруға және жұмыс берушілермен өзара іс-қимыл жасауға белсенді қатысуы керек.

Осылайша, әзірленген ұсыныстар жастардың, жұмыс берушілердің, мемлекеттің және кәсіби ұйымдардың өзара іс-қимылына негізделген Ақтөбе облысында жастарды жұмыспен қамтудың неғұрлым тиімді моделін құруға мүмкіндік береді.

ӘДЕБИЕТТЕР

Мемлекет басшысы Қ.К. Тоқаевтың 01.09.2022 жылғы Қазақстан халқына Жолдауы. [Электрондық ресурс] URL: <https://akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevty-n-kazakstan-halkyna-zholdauy-181416> (жүгіну күні 12.03.2023).

Resolution adopted by the General assembly of 14 December 1995, 50/81. «World programme of action for youth to the year 2000 and beyond». [Электрондық ресурс] URL: <http://www.un.org/ru/ga/50/docs/50res.shtml> (жүгіну күні 13.04.2023). p. 2.

Resolution 2250 (2015), adopted by the Security Council at its 7573rd meeting, on 9 December 2015. [Электрондық ресурс] URL: <http://www.un.org/ru/sc/documents/resolutions/2015.shtml> (жүгіну күні 22.03.2023). p. 1.

Большой энциклопедический словарь. 2-е изд. Москва, 1998. с. 42.

Мемлекеттік жастар саясаты туралы 2015 жылғы 9 ақпандағы № 285-V ҚРЗ. [Электрондық ресурс] URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1500000285> (жүгіну күні 15.03.2023).

«JET Programme» (Официальный сайт программы). [Электрондық ресурс] URL: <https://jetprogramusa.org/> (жүгіну күні 28.03.2023).

Ұлттық статистика бюросының ресми сайты. [Электрондық ресурс] URL: <https://www.stat.gov.kz/> (жүгіну күні 15.03.2023).

Нәтижелі жұмыспен қамтуды және жаппай кәсіпкерлікті дамытудың 2017–2021 жылдарға арналған «Еңбек» мемлекеттік бағдарламасын бекіту туралы 2018 жылғы 13 қарашадағы № 746 Қазақстан Республикасы Үкіметінің қаулысы. [Электрондық ресурс] URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1800000746> (жүгіну күні 15.03.2023).

REFERENCES

Address of the head of state K. K. Tokayev to the people of Kazakhstan dated 01.09.2022. [Electronic resource] URL: <https://akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevty-n-kazakstan-halkyna-zholdauy-181416> (application date 12.03.2023).

Resolution adopted by the General assembly of 14 December 1995, 50/81. «World programme of action for youth to the year 2000 and beyond». [Electronic resource] URL: <http://www.un.org/ru/ga/50/docs/50res.shtml> (application date 13.04.2023). p. 2.

Resolution 2250 (2015), adopted by the Security Council at its 7573rd meeting, on 9 December 2015. [electronic resource] URL: <http://www.un.org/ru/sc/documents/resolutions/2015.shtml> (application date 22.03.2023). p. 1.

The great encyclopedic dictionary. 2-e izd. Moscow, 1998. p. 42.

kr No. 285-V dated February 9, 2015 on State Youth Policy. [Electronic resource] URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1500000285> (application date 15.03.2023).

"JET program" (official website program). [Electronic resource] URL: <https://jetprogramusa.org/> (application date 28.03.2023).

Official website of the National Bureau of Statistics. [Electronic resource] URL: <https://www.stat.gov.kz/> (application date 15.03.2023).

Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated November 13, 2018 № 746 on approval of the state program for the development of productive employment and mass entrepreneurship for 2017–2021 "Enbek". [Electronic resource] URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1800000746> (application date 15.03.2023).

BULLETIN OF NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
ISSN 1991-3494
Volume 3. Number 403 (2023), 423-438
<https://doi.org/10.32014/2023.2518-1467.519>

UDC 657.479.2
SCSTI 06.39.31

© **Z.O. Imanbayeva^{1*}, A.K. Oralbayeva², A.Zh. Nauryzbayev²,
M.A. Umirzakova², B.H. Aydosova², 2023**

¹Aktyubinsk Regional University named after Zhubanova, Aktobe, Kazakhstan;

²Kyzylorda Korkyt Ata University, Kyzylorda, Kazakhstan.

E-mail: utegen_z_78@mail.ru

MODERN SYSTEMS OF CALCULATION AND EXPERIENCE OF THEIR APPLICATION IN DOMESTIC ENTERPRISES

Imanbayeva Zauresh Otegenkyzy — Candidate of Economic Sciences. Associate Professor of the Department of Public Administration. Finance and Marketing Aktobe Regional University named after K. Zhubanov

E-mail: ute_gen_z_78@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6604-4135>;

Oralbayeva Aizhan — Candidate of Economic Sciences, Acting Associate Professor of the Department of Finance, Accounting and Audit, Non-Profit Joint Stock Company Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Kazakhstan

E-mail: aika-bagdat@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-9601-771X>;

Nauryzbaev Assylbek Zhumabaevich — candidate of economics, Department of Finance, accounting and audit, Institute of Economics and law, Kyzylorda University named after Korkyt Ata, Kyzylorda, Kazakhstan

E-mail: asil-54@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-2751-1049>;

Aidosova Bakhytzhama Hangerevna — candidate of economics, Department of Finance, accounting and audit, Institute of Economics and law, Kyzylorda University named after Korkyt Ata, Kyzylorda, Kazakhstan

E-mail: aidos65.65@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-0818-9421>;

Umirzakova Meruyert Abdualievna — candidate of economics, Department of Economics and Management, Institute of Economics and law, Kyzylorda University named after Korkyt Ata, Kyzylorda, Kazakhstan

E-mail: umirzakova1972@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-2339-1086>.

Abstract. One way to increase the efficiency of enterprise management is to competently manage the cost of its products. Costing is a complex problem for many enterprises, and the larger the enterprise, the more difficult it is to isolate the cost of an individual type of product. The main indicators of any enterprise are costs and financial results. The result of any enterprise depends on the amount of these indicators. In the current conditions of market competition, one of the primary tasks of the management personnel of manufacturing enterprises is to constantly increase the efficiency of the production process by optimizing costs and reducing the cost

of production. The cost of production is an important economic indicator, because the amount of profit and the profitability of production often depend on its level. The article analyzes the cost of production on the basis of a real enterprise and suggests the use of a modern costing system. The methodological basis of research consists of general scientific methods of knowledge: method of systematic analysis, logical, comparative, dialectical, method of unity of theory and practice. The basis of the research is the legislative and normative acts of the Republic of Kazakhstan in the field of labor legislation, management accounting in the enterprise, analysis, enterprise economics, periodicals and Internet resources, specialized and educational literature on the issues of improving the system of management accounting in the enterprise, revealing certain issues. As a result of the study, it was recommended to use the ABC costing system for the calculation of the cost of the existing product of the enterprise.

Keywords: small business, management accounting, costs. cost of production, ABC-Costing method

© **З.О. Иманбаева^{1*}, А.К. Оралбаева², А.Ж. Наурызбаев²,
М.А. Умирзакова², Б.Х. Айдосова², 2023**

¹Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан;

²Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан.

E-mail: utegen_z_78@mail.ru

КАЛЬКУЛЯЦИЯЛАУДЫҢ ЗАМАНАУИ ЖҮЙЕЛЕРІ ЖӘНЕ ОЛАРДЫ ОТАНДЫҚ КӘСІПОРЫНДАРДА ҚОЛДАНУ ТӘЖІРИБЕСІ

Иманбаева Зәуреш Өтегенқызы — экономика ғылымдарының кандидаты. Мемлекеттік басқару кафедрасының доценті. Қаржы және маркетинг Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті

E-mail: ute gen_z_78@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6604-4135>;

Оралбаева Айжан — экономика ғылымдарының кандидаты, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті коммерциялық емес акционерлік қоғамының «Қаржы, есеп және аудит» кафедрасының доцент м.а., Қызылорда қ., Қазақстан

E-mail: aika-bagdat@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-9601-771X>;

Наурызбаев Асылбек Жұмабайұлы — экономика ғылымдарының кандидаты, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Экономика және құқық институты, Қаржы, есеп және аудит кафедрасы, Қызылорда, Қазақстан

E-mail: asil-54@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-2751-1049>;

Айдосова Бахытжамал Хангерейқызы — экономика ғылымдарының кандидаты, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Экономика және құқық институты, Қаржы, есеп және аудит кафедрасы, Қызылорда, Қазақстан

E-mail: aidos65.65@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-0818-9421>;

Умирзакова Меруерт Абдуалиевна — экономика ғылымдарының кандидаты, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Экономика және құқық институты, экономика және менеджмент кафедрасы, Қызылорда, Қазақстан

E-mail: umirzakova1972@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-2339-1086>.

Аннотация. Кәсіпорынды басқарудың тиімділігін арттырудың бір жолы-оның өнімдерінің құнын сауатты басқару. Көптеген кәсіпорындар үшін өзіндік құнның қалыптасуы күрделі мәселе болып табылады және кәсіпорын

неғұрлым үлкен болса, өнімнің жеке түрінің құнын оқшаулау соғұрлым қиын болады. Кез-келген кәсіпорынның негізгі көрсеткіштері шығындар мен қаржылық нәтиже болып табылады. Кез-келген кәсіпорынның нәтижесі осы көрсеткіштердің мөлшеріне байланысты. Нарықтық бәсекелестіктің қазіргі жағдайында өндірістік кәсіпорындардың басқару персоналының бірінші кезектегі міндеттерінің бірі шығындарды оңтайландыру және өнімнің өзіндік құнын төмендету арқылы өндіріс процесінің тиімділігін үнемі арттыру болып табылады. Өнімнің өзіндік құны маңызды экономикалық көрсеткіш болып табылады, өйткені пайда мөлшері мен өндірістің рентабельділігі көбінесе оның деңгейіне байланысты. Мақалада нақты кәсіпорын негізінде өнімнің өзіндік құнын талдау жүргізіліп, калькуляциялаудың заманауи жүйесін қолдану ұсынылған. Зерттеудің әдіснамалық базасы танымның жалпы ғылыми әдістерінен тұрады: жүйелік талдау әдісі, логикалық, салыстырмалы, диалектикалық, теория мен практиканың бірлігі әдісі. Зерттеудің негізі еңбек заңнамасы саласындағы Қазақстан Республикасының заңнамалық және нормативтік актілері, кәсіпорындағы басқару есебі, талдау, кәсіпорын экономикасы, мерзімді басылымдар мен интернет-ресурстар, белгілі бір мәселелерді ашатын, кәсіпорындағы басқару есебі жүйесін жетілдіру мәселелері бойынша мамандандырылған және оқу әдебиеттері болып табылады. Зерттеудің нәтижесінде кәсіпорынның қолданыстағы өнімнің өзіндік құнын есептеу ережесіне ABC – костинг жүйесін қолдану ұсынылды.

Түйін сөздер: шағын бизнес, басқару есебі, шығындар, өнімнің өзіндік құны, ABC-Costing әдісі

©З.О. Иманбаева^{1*}, А.К. Оралбаева², А.Ж. Наурызбаев²,
М.А. Умирзакова², Б.Х. Айдосова², 2023

¹Актюбинский региональный университет им. Жубанова,
Актобе, Казахстан;

²Кызылординский университет имени Коркыт Ата, Кызылорда, Казахстан.
E-mail: utegen_z_78@mail.ru

СОВРЕМЕННЫЕ СИСТЕМЫ КАЛЬКУЛЯЦИИ И ОПЫТ ИХ ПРИМЕНЕНИЯ НА ОТЕЧЕСТВЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЯХ

Иманбаева Зауреш Отегенкызы — кандидат экономических наук. Доцент кафедры государственного управления. Финансы и маркетинг Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова

E-mail: ute_gen_z_78@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6604-4135>;

Оралбаева Айжан — кандидат экономических наук, и.о. доцента кафедры финансов, учета и аудита, Некоммерческое акционерное общество «Коркыт Ата Кызылординский университет», г. Кызылорда, Казахстан

E-mail: aika-bagdat@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-9601-771X>;

Наурызбаев Асылбек Жұмабаевич — кандидат экономических наук, кафедра финансов, учета и аудита, Институт экономики и права, Кызылординский университет имени Коркыт Ата, Кызылорда, Казахстан

E-mail: asil-54@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-2751-1049>;

Айдосова Бахытжамал Хангереевна — кандидат экономических наук, кафедра финансов,

учета и аудита, Институт экономики и права, Кызылординский университет имени Коркыт Ата, Кызылорда, Казахстан

E-mail: aidos65.65@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-0818-9421>;

Умирзакова Меруерт Абдуалиевна — кандидат экономических наук, кафедра экономики и управления, Институт экономики и права, Кызылординский университет имени Коркыт Ата, Кызылорда, Казахстан

E-mail: umirzakova1972@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-2339-1086>.

Аннотация. Одним из способов повышения эффективности управления предприятием является грамотное управление стоимостью его продукции. Для многих предприятий формирование себестоимости является сложной задачей, и чем крупнее предприятие, тем сложнее изолировать стоимость отдельного вида продукции. Основными показателями любого предприятия являются затраты и финансовый результат. От величины этих показателей зависит результат любого предприятия. В современных условиях рыночной конкуренции одной из первоочередных задач управленческого персонала производственных предприятий является постоянное повышение эффективности производственного процесса за счет оптимизации затрат и снижения себестоимости продукции. Себестоимость продукции является важным экономическим показателем, так как величина прибыли и рентабельность производства во многом зависят от ее уровня. В статье представлен анализ себестоимости продукции на основе конкретного предприятия и применение современной системы калькуляции. Методологическая база исследования состоит из общенаучных методов познания: метода системного анализа, метода логического, сравнительного, диалектического, единства теории и практики. Основой исследования являются законодательные и нормативные акты Республики Казахстан в области трудового законодательства, Управленческий учет на предприятии, анализ, экономика предприятия, периодические издания и интернет-ресурсы, специализированная и учебная литература по вопросам совершенствования системы управленческого учета на предприятии, раскрывающая определенные вопросы. В результате исследования было предложено применение системы ABC-костинга к правилам расчета себестоимости действующей продукции предприятия.

Ключевые слова: малый бизнес, управленческий учет, затраты, себестоимость продукции, метод ABC-Costing

Introduction

The effectiveness of small business management is impossible without a rational system for organizing the accounting and analysis of the activities of small enterprises, first of all, without managing the costs of their production. In domestic practice, great importance is attached to the accounting of production costs, because the decision-making process is based on information about the costs and financial results of the enterprise. Accounting of costs and calculation of the cost of products (works, services) are the main aspects of organization of any production, regardless of its type.

The main purpose of cost accounting and calculating the cost of products (works, services) is the efficient use of available resources, as well as the search for reserves to reduce the cost of products. Such competent management is possible thanks to a properly selected calculation system. The division of existing calculation methods is explained by the fact that in the process of achieving the goal of cost accounting, each enterprise chooses its original method, paying attention to the functions, advantages and disadvantages of different methods.

The information obtained by a properly selected cost accounting method and product calculation method allows managers to make effective management decisions that allow them to effectively organize production and make a profit as a result.

Research material and methods

Product cost is a set of costs incurred by the enterprise during production activities. Almost all standards can be used during the formation of the cost of the product, but the main documents included in the IAS, which reveal the general norms of the formation of the cost of the product: IAS 1 "Presentation of financial statements" - standard, in clause. 99 of them analyze the expenses recognized in profit or loss using a classification based on the nature of expenses or their functions within the enterprise, depending on which of these methods provides more reliable and appropriate information; 2 "Inventories" IFRS (IAS) — special attention is paid to the formation of the cost of the finished product, including the standard;

IAS 1 "Presentation of Financial Statements" states that "Statement of financial results" (previously "statement of profit and loss") should include a quantitative indicator such as "cost of goods sold, products, works, services". The concept of "cost" is also defined in IAS 2 "Inventories" as "The cost of assets should include all costs incurred for acquisition, processing costs and other costs to ensure the current location and condition of assets." gives, however, the meaning of the studied concept in these regulatory documents is not disclosed

The concept of "equity value" is widely used in accounting theory and economic science. We will consider the definitions of the term "own value" by different economists.

Doctor of economic sciences, professor Barilenko V.I.: "in the practice of economic work, the cost is the sum of the costs of production and sale of the enterprise expressed in monetary terms" (Vakhrusheva, 2014).

The authors of the educational tool "Internal planning" L.V. Strelkova and Yu.A. Makusheva gives the following definition: "The cost of the product is the actual expenses expressed in monetary terms for simple activities recognized both in the accounting year and in previous accounting periods, and in subsequent accounting periods, income taking into account adjustments related to the features of product production, performance of work, provision of services and their sale variable expenses related to acquisition".

Candidate of economic sciences, professor Vakhrusheva O.B.: "product cost is the amount of resources used in monetary terms for specific purposes (product production, departmental activities, etc.)."

Karpova T.P., the author of the "Management Accounting" textbook gives the following definition: "equity value is the amount of resources used in monetary form."

The economic portal on the Internet provides the following definition: "own cost is the current costs of production and circulation, sales of products, calculated in monetary terms."

We consider the definition of the term "production costs" by different economists (Table 1).

Table 1 - Overview of definitions of the term production costs

Authors	Definition of the term "production costs".
Karpova T.P	"Production costs are a set of enterprise expenses for the production and sale of products (works and services) expressed in monetary terms"
Demina I.D.	"The cost of the organization is the cost of living and material labor for the production and sale of products (performance of work, provision of services)"
Gudovich G.K.	"Production costs are a part of the company's costs spent on the production of products, performance of works and services during the accounting period"
Asaul A.N.	"Costs are the amount of resources used to produce and sell a product, which becomes the cost of a product, work or service"
Glushchenko I.N.	"Costs are material, labor, and monetary resources used for production during the reporting period"

Thus, the study of this category made it possible to conclude that in science and practice, production costs are understood as the monetary expression of costs directly related to the production and sale of manufactured products. The concept of "costs" should be distinguished from the concept of "costs".

Expenses include only costs that participate in the formation of the profit of the reporting period, and the rest of the costs are concentrated on the assets of the enterprise in the form of finished products, unfinished production, waste of semi-finished products for own consumption, unfinished capital construction objects, intangible assets and the like. D.V. According to Lysenko, the structure of costs and expenses of an economic entity is as follows (Fig. 1).

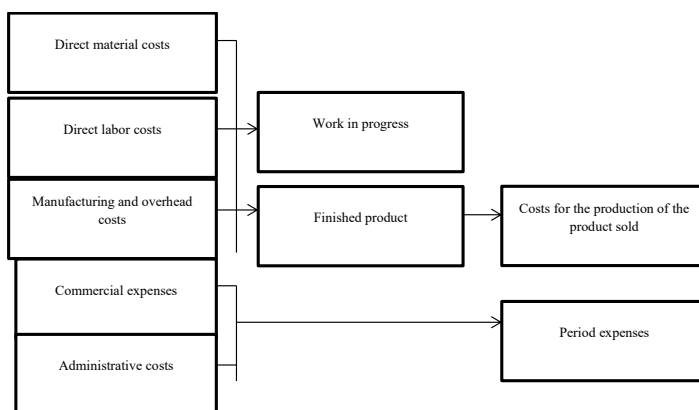

Fig. 1 - The structure of costs and expenses of an economic entity

Thus, it can be concluded that costs become losses when the product is sold and revenue is recognized.

Enterprises operating in the conditions of market competition cannot limit themselves to the grouping of costs according to the elements provided for in financial and tax accounting. It is necessary to reorganize the work of Accounting departments by separating the accountants involved in the management accounting of production costs in order to ensure the growth of profitability and profitability of production through cost optimization. Within such a system, production costs are taken into account as follows (Fig. 2).

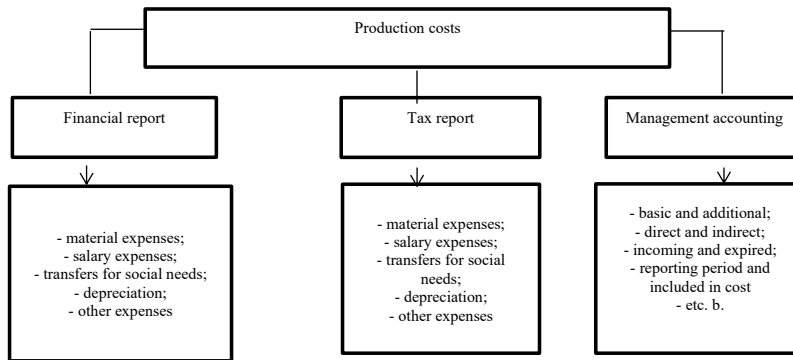

Fig. 2 - Scheme of classification of production costs

Within the framework of management accounting, the management of the organization independently decides in which departments production costs should be classified. There is no universal cost classification system suitable for any organization, because all enterprises differ in terms of size, technology, equipment and production organization features, nomenclature, accounting organization capabilities, as well as the goals of cost management accounting.

Costs according to their role and purpose in the technological process of product preparation: the main ones are directly related to the production process (costs for raw materials, materials and semi-finished products actually included in the product; cost of fuel and energy used for technological purposes, etc.); and overheads - costs associated with the organization, production services, sales and management of goods.

Table 2 - Options for classification of costs for calculation and evaluation of manufactured products

Cost classification symbol	Karpova T.P.	Vakhrusheva O.B.	Demina I.D.
In terms of economic content	On economic elements	On calculation elements and items	On calculation elements and items
On the economic role in the technological process	Basic and extra	Basic and extra	Basic and extra

By composition		Single element and complex	Single element and complex
According to the method of adding to the cost of the product	Direct and indirect	Direct and indirect	Direct and indirect
Depending on the frequency of occurrence			Current and one-time
Participation in the production process		Industrial and non-industrial	Production and non-production costs
By efficiency			Production and non-production costs
On the possibility of			Normalized and non-normalized
By time periods	Incoming and overdue	Incoming and overdue	Costs of previous periods, accounting period and future periods
Regarding planning		Planned and not planned	
Regarding cost	Included in the cost and expenses of the accounting period	Included in the cost and expenses of the accounting period	Pluggable and non-pluggable

According to the costing method, the costs of the organization are divided into: direct costs for the production of a certain type of goods (raw materials, wages of production workers, etc.); indirect - related to the production of several types of goods (production management and service costs).

There are many methods of cost accounting and product costing, and different authors classify the methods in different ways. For example, V.P. Suits presents a classification of costing methods shown in Figure 3.

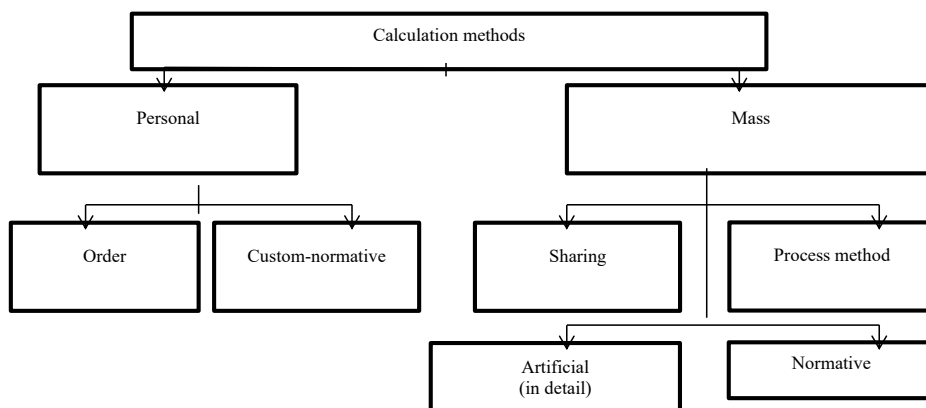

Figure 3- Methods of calculating the cost of the product

D. V. Lysenko classified the methods related to the completeness of cost calculation (full production, reduced production cost), management goals (absorption cost, "direct cost"), the use of cost control and planning methods (actual, normative method) depending on the type of production uses (ordered, process-by-process method) (Abdakimova, 2018).

Result and discussion

The main goal of the analyzed confectionery shop is to obtain the highest level of profit for the further implementation and expansion of its activities. Production of the product, its sale to the customer, service and general trade-production activities are associated with costs. In this regard, one of the main ways to achieve high economic results is the planned and rational management of costs, as well as their optimization.

It should be noted that the profit that the enterprise seeks to obtain is not only the normal operation of the enterprise, but also the expansion of its activities, increase in production volume, introduction of new technologies, automation systems, etc. should be directed. Accordingly, the costs should be distinguished:

- production and sale of products;
- to expand and update production;
- for socio-cultural, residential and other similar non-industrial needs.

It is very important to divide costs into fixed and variable.

Costs that change in direct proportion to changes in the volume of production, work, and services within a certain level of business activity are variables. Fixed costs do not depend on changes in the volume of production. If the issue of stopping or restarting the business activity is considered, fixed costs can be divided into two separate groups - residual and initial. Residual costs are costs that the enterprise continues to incur even if production is partially or completely stopped.

The distribution of fixed and variable costs is carried out taking into account the peculiarities of production organization in the confectionery enterprise. For example, in contrast to the traditional methods of dividing costs into fixed and variable costs, fixed costs in this field include energy and fuel costs for technological purposes, which do not depend on the cooking volume, since the cooking time and temperature regime remain unchanged at any load of the oven.

In the enterprise "SC", fixed costs include both costs related to production and costs related to turnover.

These include:

- depreciation (equipment, buildings, etc.);
- rent;
- expenses for maintenance, depreciation and repair of fixed assets;
- wear and tear of work clothes, table clothes;
- salary;
- utility payments;
- advertising costs;
- expenses for ensuring normal working conditions of personnel.

Variable costs include:

- salary;
- salary insurance premiums;
- direct material costs;
- costs for incomplete processing, sorting, packing and storage of goods;
- loss of products during transportation, storage and sale within the limits of norms;
- transportation costs, etc. b.

Depending on the impact of production volume on cost items, that is, on the basis of the allocation of costs to fixed and variable, different decisions can be made, for example:

- whether it is necessary to increase the volume of production, how much production should be planned for the next planned year;
- what should be done to increase production;
- what costs have the greatest impact on the change in the volume of production;
- what should be the price of the product.

The formation of fixed and variable costs of the enterprise is significantly influenced by external and internal factors.

Grouping by costing items is usually used to calculate unit costs. Each enterprise independently determines the list of costing items, in contrast to the list of economic elements defined by KESC.

The profit of the enterprise depends primarily on two factors - the price of the product and the costs of its production. Consequences of the interaction of price-demand and supply processes in the market. Another situation is related to production costs, that is, costs. They may increase or decrease depending on the amount of labor or material resources consumed, the level of technical equipment, the organization of the production process and other factors. In this case, from the point of view of profit, the enterprise sets the task of searching for cost reduction mechanisms and opportunities that can be implemented with qualified management.

In order to ensure the required level of profitability of the enterprise, it is necessary to strictly control, manage and improve the profit-making process. At this stage, one of the main, important directions of the enterprise is the management of its costs. Cost management allows the enterprise to withstand the competition and take the appropriate share of the market, because in this case, its production activity is optimized and there is an opportunity to reduce the price of products, work, services without harming its profits.

There are several main directions in which to look for solutions to the problem of cost optimization. First, optimization is the direct reduction of production costs by using internal resources of the enterprise. This includes lower management costs, lower material costs.

Also, such a method as a relative reduction of production costs is used, which consists in increasing the volume of production, as a result of which less money is spent per unit of production.

Another direction is marketing research, which is carried out in order to stimulate

the increase of production and sales volume of customers, as well as to attract new customers.

The goal of any optimization is not only to reduce costs, but also to increase the efficiency of the organization. Cost reduction is closely related to the concept of "cost efficiency" or, in other words, the concept of "cost profitability". In order to increase their effectiveness, there are several basic models of cost management:

a) reduction of "net" costs - reduction of costs at the expense of getting rid of unproductive costs. The main savings are realized by reducing fixed costs;

b) "intensification" of costs - there is a slight increase in costs, but revenues increase significantly. Such a model is observed when introducing new technologies and equipment that increase productivity and income, respectively. It may also include the introduction of new services, increased traffic;

c) "fixation" of costs - costs remain at the same level, while income increases. This is achieved through an increase in product prices or a uniform increase in production costs and a decrease in productivity.

These directions also apply to this bakery

In addition, there are certain positions in this area where savings can lead to negative results.

First of all, when these products begin to buy cheap raw materials, which directly affect the quality of confectionery products, the company may lose the trust of customers, as a result, the image of the company will be damaged and customers will leave.

The optimization process can take from one month to several years - it all depends on the volume of work and the scale of the enterprise. Also, the term depends on the state of the enterprise. In principle, optimization work should be carried out regularly to understand what parameters are removed from the established norms and can lead the enterprise to a crisis.

correlation coefficient of these two series. Recall the calculation formula K2: $x = \{x_1; x_2; x_3; \dots; x_n\}$ - (2)

the values of the profit rate for the selected orders (profit on full costs, etc./C-C) in the existing system of allocation of indirect costs by products (must be significant); $Y = \{y_1; y_2; y_3; \dots\}$.

$$K^2 = (4) \frac{\sum(x_i - \bar{x}) * (y_i - \bar{y})}{(\sum(x_i - \bar{x})^2 * \sum(y_i - \bar{y})^2)}, \quad (3)$$

\bar{x} and \bar{y} are average values

The closer K2 is to 1, the smaller the error and, accordingly, the less need for ABC-Costing. If K2 is less than 0.5, then ABC-Costing may be relevant.

III. Coefficients 3a and 3b. "Calculation of the margin loss of orders in the current accounting system".

K3a is the share of margin loss orders in revenue in the current accounting system. Recall that in practice, many enterprises consider quasi-marginal income (profit): , i.e., the difference between revenue from product sales and direct costs.

If $K3a > 2\%$, then this is a signal of possible benefit of ABC.

In addition to revenue share, profit share is required. Its analogue will be $K3b$, that is, the ratio of the amount of marginal costs for products to the amount of trimpo marginal profit in the current accounting system. If $K3b > 0.1$, then this indicates the potential efficiency of the future Activity Based Management system.

The use of cost accounting by functions or the ABC method has a number of advantages. In this case, the object of cost accounting is a specific type of service (function, operation), and the object of calculation is the type of product (works, services). The fundamental difference of the ABC method from other methods of cost accounting and calculation is the order of distribution of overheads.

We consider the algorithm for calculating costs using the ABC method.

First, the main activities of the organization - functions or operations are different. The number of types of services depends on its complexity: the more complex the business, the more functions are divided.

The organization's overhead expenses are identified with the allocated activities.

For each type of service, a specific cost carrier is determined, which is evaluated in the appropriate measurement units. At the same time, two rules must be followed:

- 1) data on the carrier of costs should be easily obtained;
- 2) the measurement of costs through the cost carrier should correspond to their actual value. For example, the equipment reorder function can be measured by the number of necessary reorders, and the order acceptance function by the number of registered orders.

Next, the cost of the cost carrier unit is estimated: the amount of overheads for each function (operation) is divided by the numerical value of the corresponding cost carrier [Bakhteeva,2018].

Overhead expenses are allocated to the product unit: the cost of the cost-bearing unit is multiplied by the number of services (functions) that must be performed to prepare the product (work, service). As a result, all costs are accumulated and the unit cost of the product (work, service) is determined.

Let's take a closer look at the cost center. Based on the technology of production of confectionery products, you can create a scheme of production stages in this enterprise (Figure 4).

Analysis of the preparation process identified eight main functions (types of services):

- 1) labor consumption;
- 2) Use of basic equipment;
- 3) processing of orders;
- 4) rearrangement of equipment;
- 5) delivery of materials;
- 6) cost of processing equipment;
- 7) product quality control;
- 8) use of auxiliary equipment.

In order to attribute the cost of this process to the central products, it is necessary

to calculate the indicator-norm-hour. For this, we calculate all the costs of the shop for working hours. After that, we divide the total amount of costs for all products according to the working hours of the pastry production.

When entering the next stage, the product will be taken into account at the cost of production at that time, in the required amount and will continue to grow.

Example. There are two production sites (places where costs are incurred) - A and B. production costs collected on these sites (salaries of confectioners and costs of maintaining and operating equipment of these sites): 3A = 350,000 tenge; 3B = 700,000 tenge.

During the period, three types of products ("cheesecake millet", "creamy loaf", "creamy cream loaf") were produced at these sites: nr = 20 kg.; nr = 25 kg.; nk = 15 kg.

There are data on direct material costs for the production of products based on technological maps and standards of processing time for each type of product at each site (tables 3, 4, 5).

Table 3 - Cheesecake millet – calculation card

№	Name	№1		
		Norm, kg	Price	Amount
1	Butter	0.160	1250	200
2	Sugar powder	0.080	900	72
3	Torn	0.160	1200	192
4	Millet	0.050	1200	60
5	Curd cheese	0.400	2700	1080
6	Boiled condensed milk	0.070	1235	86.45
7	Cream	0.280	1600	448
8	Sugar	0.150	410	61.5
9	Gelatin	0.015	3300	49.5
10	wafer crumbs	0.050	6000	300
11	Parchment Paklan	0.050	1100	55
12	Container #0,22/2	1,000	270	270
	Total amount	2,015	*	2874.45
	Overtime		2626	
	Selling price		5500	

Table 4 - Calculation map of sour cream bread

№	Name	№1		
		Norm, kg	Price	Amount
1	Butter	0.180	2500	450
2	Flour	1,400	280	392
3	Milk	0.650	500	325
4	Yeast	0.020	2700	54
5	Egg	0.220	900	198
6	Insoluble sugar	0.020	2200	44
7	Pistachio flour	0.080	19000	1520

8	Sugar	0.300	650	195
9	Vegetable oil	0.060	900	54
10	Egg yolk	0.055	900	49.5
11	Parchment Paklan	0.060	1250	75
	Total amount			3357
	Intrinsic value	80		
	Selling price		250	
	In finished form, gr		42	

It is necessary to calculate the cost of each manufactured product.

The solution. In practice, especially during serial production, since it takes a lot of time to calculate the exact time of production of each unit of each type of product, often (as in this example) standard production time is used for calculation. First of all, the cost of one normal hour of each employee is calculated. The following formula is used for this:

$$\text{Standard Hourly Cost} = \text{Department Costs} / \text{Total Standard Department Hours} \quad (4)$$

Accordingly, the total normative time of work of each department (site) is defined as the sum of derivatives of the normative time of processing a unit of each type of product to the number of units of this product.

The total standard working time is:

- For department A $(1.5 \cdot 20 + 2.0 \cdot 25 + 1.0 \cdot 15) = 95$ standard hours

- For part B: $(1.0 \cdot 20 + 1.0 \cdot 25 + 1.5 \cdot 15) = 67.5$ standard hours

Thus, the cost of one standard hour:

In department A: $350000 / 95 = 3684.21$ tenge; In department B $700000 / 67.5 = 7407.4$ tenge.

Further, the cost of the product is calculated according to the following formula:

Direct costs of materials + (the cost of one standard hour of site A * standard time of processing a unit of this product in site A) + (the cost of one standard hour of site B * standard time of processing a unit of this product in site B).

Thus, the cost of the product unit itself is:

For "Cheesecake millet" product: $2874.45 + 1.5 \cdot 3684.21 + 1.0 \cdot 7407.4 = 15808.16$

For the product "Creamy bread": $3357 + 2.0 \cdot 3684.21 + 1.0 \cdot 7368.4 = 18093.8$

For the product "Creamy cream loaf": $6390 + 1.0 \cdot 3684.21 + 1.5 \cdot 7368.4 = 21126.81$

At that time, when adding the costs of the enterprise, the prices of the confectionery shop will be as follows:

For "Cheesecake millet" product: $15808.16 / 2.015 = 7905$ tenge

For the product "Creamy bread": $18093.8 / 42 = 430$ tenge

For the product "Creamy cream loaf": $21126.81 / 60 = 352$ tenge

Conclusion

In conclusion, the use of scientifically based standards that correspond to the

achieved level of development of technology and production process organization allows to permanently increase the efficiency of shop work and continuously improve the use of limited material, labor and financial resources as required by the market mechanism of rational management.

From the point of view of cost accounting in the analyzed enterprise, the accounting management report is necessary to systematize the classification of costs, to determine the features, strategic principles and effectiveness of the cost management process in the enterprise, as well as to assess the effectiveness of the activity, the management system, and to determine the main factors that regulate the level of costs.

Also, the work provides the most widely used cost accounting methods in Russian and Kazakhstani enterprises: process, horizontal, Order, ABC, direct cost, standard, as well as a specific and normative method of cost accounting. Based on the research, it was concluded that in the management report, the methods of calculating the cost of production can be combined in any way, the main thing is that they fully reflect the actual or planned costs for a specific product type.

Product cost analysis is of great importance in the enterprise management system, because based on the results of the analysis, they identify possible reserves for reducing the product cost and make management decisions, as a whole, they develop organizational and technical measures for the efficient use of the company's resources and its individual structural units.

The effectiveness of the cost management system often depends on the organization of the economic analysis of the cost of production, which requires the formation of quality accounting and analytical support for this process.

Cost accounting and cost accounting occupy one of the leading positions in the enterprise accounting system. Expenditure information must be reliable and timely, which is important for both effective management decisions and taxation.

The article analyzed the costs in the enterprise and showed the possibility of using the ABC-costing system to calculate the cost of production.

REFERENCES

- Abdakimova A.M., 2018. The cost of production and ways to reduce it / A.M. Abdakimova // in the collection: continuing professional education: theory and practice collection of scientific articles based on the materials of the IX International Scientific and Practical Conference of teachers, graduate students, undergraduates and students. - 2018. - Pp. 266–269.
- Babaev Yu.A., 2015. Accounting of production costs and calculation of the cost of production (works, services): Studies.- experience. Manual / Yu.A. Babaev. - 3rd ed.. and the appendix-Moscow: University textbook: INFRA-M, 2015. - 342 p.
- Bakhteeva R.H.. 2018. Statistical analysis of the cost of sales and services rendered / R.H. Bakhteeva // Synergy of Sciences. - 2018. - № 20. - Pp. 203–210.
- Bengina P.M., 2018. The cost of production as an economic category / P.M. Bengina // Economy and society. — 2018. — № 1 (44). - Pp. 114–116.
- Davydov E.Y., 2016. The influence of the choice of the calculation method on the cost of production / E. Y. Davydova, V. V. Ananyeva // actual problems of the agro-industrial complex. – 2016. – Pp.84–88.
- Glazyrin A.M., 2019. Accounting for indirect costs as part of the cost of production, methods of their distribution / A.M. Glazyrin // in the collection: modern problems of economics proceedings of the scientific student conference. - 2019. - Pp. 29–32.

Gritsenko A.N., 2018. Methods of calculating costs / A. N. Gritsenko // in the collection: Economics, Management and law: innovative problem solving. Collection of articles of the XI International Scientific and Practical Conference: in 2 parts. - 2018. - Pp. 52–55.

Imanbayeva Z.O., Toktarova M.A., 2019. Accounting in industries: a textbook. Aktobe: 2019. - 277 p.

Karpova T.P., 2015. Managerial accounting (2nd edition reprint. and the ball.): textbook for universities / Karpova T.P.-M.: UNITY-DANA, 2015. - 351 p.

Krylova N.A., 2013. Development of management accounting methodology in organizations. M.: Finance and Statistics, 2013. p. 132.

Kazakova S.L., 2018. Costs as an indicator of economic efficiency / S. L. Kazakova // in the collection: collection of articles of the All-Russian scientific and practical conference of specialists of the agro-industrial complex of the new generation. - 2018. - Pp. 236–239.

Kovalev A.E., 2018. The main directions of cost analysis / A.E. Kovalev // in the collection: Economics, business, innovation. Collection of articles of the II International Scientific and Practical Conference. - 2018. - Pp. 319–321.

Lysenko D.V., 2013. Accounting management accounting : textbook / D.V. Lysenko. - M. : INFRA-M, 2013. - 478 p., ill.; 97 54. Lyubushin N.P. Organization economics : textbook / N.P. Lyubushin. - 2nd ed., ster. - M.: KNORUS, 2013. - 304 p.

Taigashinova K.T., 2014. Calculation of the cost of products, services and works: a textbook / K.T. Taigashinova. - Almaty: LEM, 2014. - 324 p.

Tolpakov J., 2013. Financial Accounting-1 [Text]: textbook. . Part II / J. Tolpakov. - Karaganda: Karaganda Polygraphy LLP, 2013. - 408 with

Vakhrusheva O.B., 2014. Accounting management accounting [Electronic resource]: textbook/ Vakhrusheva O. B.— Electron. text data.- M.: Dashkov and K, Ai Pi Er Media, 2014. - 252 p.

Zhanbirov Zh.G., 2014. production organization and enterprise management : textbook. - Almaty: Evero, 2014. - p. 372

BULLETIN OF NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
ISSN 1991-3494
Volume 3. Number 403 (2023), 439-451
<https://doi.org/10.32014/2023.2518-1467.520>

UDC 331.5
SCSTI 06.39.31

© G. Kairliyeva^{1*}, G. Zhanibekova², K. Utegenova³, A. Sultanov⁴,
Y. Bogdanova⁴, 2023

¹Kazakhstan University of Innovative and Telecommunication Systems, Uralsk;

²Al-Farabi Kazakh National University, Almaty;

³Korkyt Ata Kyzylorda University Korkyt Ata Kyzylorda University;

⁴«Toraigyrov University», Pavlodar.

E-mail: gauhar_04@mail.ru

SELF-EMPLOYMENT AND DEVELOPMENT OF NON-AGRICULTURAL ENTREPRENEURSHIP IN THE RURAL COUNTRY

Kairliyeva Gaukhar — Candidate of Economic Sciences (RF), academic professor, Kazakhstan University of Innovative and Telecommunication Systems, Uralsk, Republic of Kazakhstan

E-mail: gauhar_04@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8572-7908>;

Zhanibekova Gaukhar — PhD. Acting Associate Professor of the Department of «Management». Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: gaukhar-k@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7291-4851>;

Utegenova Kamshat — Candidate of Economic Sciences. Department of Economics and Management, Institute of Economics and Law, Kyzylorda University. Korkyt Ata Kazakhstan. 120000. Kyzylorda, Korkyt Ata Kyzylorda University, 29A Aiteke-bi str

E-mail: ute_kam@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-9929-7761>;

Sultanov Almas — master, senior lecturer of the department «Economics», Toraigyrov university

E-mail: almasst@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-9334-1810>;

Bogdanova Yelena — Lecturer, NJSC «Toraigyrov University» 140008, Republic of Kazakhstan, Pavlodar, Lomova, 64

E-mail: elena5.5@mail.ru, [https:// orcid.org/0000-0001-6336-2875](https://orcid.org/0000-0001-6336-2875).

Abstract. The creation of favorable conditions for the development of entrepreneurship in rural areas in conditions of financial and economic instability is not only an important economic but also a social task, since self-employment can actively generate new jobs, new points of growth, thereby ensuring a decent standard of living in rural areas. Non-agricultural entrepreneurship, which is a new form of business and requires more detailed analysis and in-depth study, is of particular relevance under conditions of privatization of land and property, development of new forms of ownership and management in the agricultural sector of the economy, introduction of digital technologies, and also taking into account changes in the volume and structure of agricultural production. Results. In the course of the study the features of self-employment in rural areas are highlighted, a separate emphasis

is placed on the risks that are characteristic of traditional activities in rural areas. On the example of agro-tourism opportunities and prospects of its implementation in rural areas are described, as well as the conditions for its successful development. Particular attention is paid to the measures of state support for non-agricultural entrepreneurship. Conclusions. Non-agricultural entrepreneurship is an important element in the development of rural areas. It is explained by the necessity to reorient rural economy from the high level of employment in agroindustrial production, its low efficiency and low income of peasants to more adaptive employment and high social standards of life in rural areas.

Key words: non-agricultural entrepreneurship, business, risk, profit, development

© Г.Е. Кайрлиева^{1*}, Г.К. Жанибекова², К.Б. Утегенова³, А.Т. Султанов⁴,
Е.А. Богданова⁴, 2023

¹Қазақстан инновациялық және телекоммуникациялық жүйелер университеті,
Орал;

²Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы;

³Қорқыт ата атындағы Қызылорда университеті;

⁴«Торайғыров университеті» КЕАҚ.

E-mail: *gauhar_04@mail.ru*

АУЫЛДА ӨЗІН-ӨЗІ ЖҰМЫСПЕН ҚАМТУ ЖӘНЕ АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫ ЕМЕС КӘСІПКЕРЛІКТІ ДАМУ

Кайрлиева Гаухар Ермеккалиевна — экономика ғылымдарының кандидаты (РФ), академиялық профессор, Қазақстан инновациялық және телекоммуникациялық жүйелер университеті, Орал, Қазақстан Республикасы

E-mail: *gauhar_04@mail.ru*, <https://orcid.org/0000-0002-8572-7908>;

Жәнібекова Гаухар Қалданқызы — PhD. «Менеджмент» кафедрасы доцентінің м.а., Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы

E-mail: *gaukhar-k@mail.ru*, <https://orcid.org/0000-0002-7291-4851>;

Мукина Гульсара Сапарбековна — PhD, қауымд. профессор (доцент), Экономика және құқық факультеті, «Торайғыров университеті» КЕАҚ, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы

E-mail: *gulsara.dyusembekova@mail.ru*, <https://orcid.org/0000-0002-2451-4984>;

Султанов Алмас Темирханович — магистр, «Экономика» кафедрасының аға оқытушысы, Toraighyrov university.

E-mail: *almasst@mail.ru*, <https://orcid.org/0000-0002-9334-1810>;

Богданова Елена — Оқытушы, «Торайғыров университеті» КЕАҚ 140008, Қазақстан Республикасы, Павлодар қ., Ломова, 64

E-mail: *elena5.5.5@mail.ru*, <https://orcid.org/0000-0001-6336-2875>.

Аннотация Қаржы-экономикалық тұрақсыздық жағдайында ауылдық аумақтарда кәсіпкерлікті дамыту үшін қолайлы жағдайлар жасау маңызды экономикалық қана емес, сонымен қатар әлеуметтік міндет болып табылады, өйткені халықтың өзін-өзі жұмыспен қамтуы жаңа жұмыс орындарын, өсудің жаңа нүктелерін белсенді түрде құруға, сол арқылы ауылда лайықты өмір сүру деңгейін қамтамасыз етуге қабілетті. Жер мен мүлікті жекешелендіру,

экономиканың аграрлық секторында меншіктің және шаруашылықтың жаңа нысандарын дамыту, цифрлық технологияларды енгізу жағдайларында ерекше өзектілік? Сондай-ақ ауыл шаруашылығы өнімін өндіру көлемі мен құрылымындағы өзгерістерді ескере отырып, бизнесті жүргізудің жаңа нысаны болып табылатын және неғұрлым егжей-тегжейлі талдау мен терең зерттеуді талап ететін ауыл шаруашылығы емес кәсіпкерлік алады. Нәтижелер. Зерттеу барысында ауылдық жерлерде өзін-өзі жұмыспен қамтудың ерекшеліктері анықталды, ауылдағы дәстүрлі қызмет түрлеріне тән тәуекелдерге ерекше назар аударылды. Ауыл шаруашылығы емес кәсіпкерліктің мәні, мазмұны, белгілері, түрлері мен ерекшеліктері, оның ауыл тұрғындары үшін артықшылықтары, сондай-ақ ауылдық жерлердің инфрақұрылымына әсері көрсетілген. Агротуризм мысалында оны ауылдық жерлерде жүзеге асырудың мүмкіндіктері мен перспективалары, сондай-ақ табысты даму шарттары сипатталған. Ауыл шаруашылығы емес кәсіпкерлікті мемлекеттік қолдау шараларына ерекше назар аударылды. Қорытындылар. Ауылшаруашылық емес кәсіпкерлік ауылдық аумақтарды дамытудың маңызды элементі болып табылады. Бұл ауыл экономикасын агроөнеркәсіптік өндірістегі Жұмыспен қамтудың жоғары деңгейінен, оның тиімділігінің төмендігінен және шаруалардың табысының төмендігінен неғұрлым бейімделгіш жұмыспен қамтуға және Ауылда өмір сүрудің жоғары әлеуметтік стандарттарына қайта бағдарлау қажеттілігімен түсіндіріледі.

Түйін сөздер: ауылшаруашылық емес кәсіпкерлік, бизнес, тәуекел, пайда, даму

© Г.Е. Кайрлиева^{1*}, Г.К. Жанибекова², К.Б. Утегенова³, А.Т. Султанов⁴,
Е.А. Богданова⁴, 2023

¹Казахстанский университет инновационных и телекоммуникационных систем, Уральск;

²Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы;

³Кызылординский университет им. Коркыт Ата;

⁴НАО «Торайгыров университет», Павлодар.

E-mail: gauhar_04@mail.ru

САМОЗАНЯТОСТЬ И РАЗВИТИЕ НЕСЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА НА СЕЛЕ

Кайрлиева Гаухар Еремеккалиевна — кандидат экономических наук (РФ), академический профессор, Казахстанский университет инновационных и телекоммуникационных систем, Уральск, Республика Казахстан

E-mail: gauhar_04@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8572-7908>;

Жанибекова Гаухар Калдановна — PhD., и.о. доцента кафедры «Менеджмент», Казахский национальный университет им. Аль-Фараби, Алматы, Республика Казахстан

E-mail: gaukhar-k@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7291-4851>;

Өтегенова Камшат Амандыкқызы — Кызылординский университет им. Коркыт Ата, к.э.н. кафедры

экономика и менеджмент. Коркыт Ата, Казахстан, 120000, г. Кызылорда, Кызылординский университет им. Коркыт Ата, ул. Айтеке-би, 29А

E-mail: ute_kam@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-9929-7761>;

Султанов Алмас Темирханович — магистр, старший преподаватель кафедры «Экономика», Toraighyrov university

E-mail: almasst@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-9334-1810>;

Богданова Елена — преподаватель, НАО «Университет Торайгыров» 140008, Республика Казахстан, г. Павлодар, ул. Ломова, 64

E-mail: elena5.5.5@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6336-2875>.

Аннотация. Создание благоприятных условий для развития предпринимательства на сельских территориях в условиях финансово-экономической нестабильности не только является важной экономической, но и социальной задачей, так как самозанятость населения способна активно генерировать новые рабочие места, новые точки роста, тем самым обеспечивать достойный уровень жизни на селе. Особую актуальность в условиях приватизация земли и имущества, развития новых форм собственности и хозяйствования в аграрном секторе экономики, внедрения цифровых технологий? Таким образом, цель статьи заключается в исследовании условий и факторов развития самозанятости на селе, выделении особенностей стимулирования несельскохозяйственного предпринимательства в контексте улучшения демографической ситуации, социальной защиты сельского населения, восстановления и развития социальной инфраструктуры села и сельских территорий. Методы исследования: монографический, системно-структурный, абстрактно-логический, сравнение и группировка, анализ и синтез. Результаты. В процессе исследования выделены особенности самозанятости на сельской территории, отдельный акцент сделан на рисках, которые характерны для традиционных видов деятельности на селе. Обозначены сущность, содержание, признаки, виды и специфика несельскохозяйственного предпринимательства, его преимущества для сельских жителей, а также влияние на инфраструктуру сельской местности. Отдельное внимание уделено мерам государственной поддержки несельскохозяйственного предпринимательства. Выводы. Несельскохозяйственное предпринимательство является важным элементом развития сельских территорий. Это объясняется необходимостью переориентации сельской экономики от высокого уровня занятости в агропромышленном производстве, его низкой эффективности и низких доходов крестьян к более адаптивной занятости и высоким социальным стандартам жизни на селе.

Ключевые слова: несельскохозяйственное предпринимательство, бизнес, риск, прибыль, развитие

Введение

Значительные изменения, инициированные Четвертой промышленной революцией, происходящие сегодня активные структурные сдвиги на селе требуют формирования новых социальных отношений, главным действующим

лицом которых является житель сельской местности, выступающий в качестве определяющего ресурса на производстве. В нынешних условиях сложной социально-демографической ситуации в селе, которая проявляется в сокращении рабочих мест, уменьшении объемов производства сельскохозяйственной продукции, ухудшении социальной и производственной инфраструктуры местности, что в целом приводит к трудоизбыточной конъюнктуре на рынке труда большинства сельских территорий, производительная занятость селян, реализуемая в сфере трудовой деятельности, является основополагающим фактором решения насущных проблем (Синарева, 2021: 5–11).

В свою очередь, сокращение занятости сельского населения сопровождается депопуляцией и ростом внешней и внутренней миграции жителей, что приводит к снижению демографически-воспроизводственного потенциала этих территорий. В этих условиях очевидно, что для сохранения трудовых ресурсов сел необходимо решать проблему обеспечения населения работой. Одним из путей уменьшения безработицы на селе может быть расширение самозанятости, развитие несельскохозяйственного предпринимательства, в том числе сельского, агро- и фермерского туризма. Практика показывает, что обслуживание одного агротуриста на стационарном маршруте с обеспечением культурно-развлекательной программы создает минимум три рабочих места. По подсчетам экспертов Европейского банка реконструкции и развития, доход, полученный от одного койко-места, предоставляемого туристу, эквивалентен годовому доходу фермера от одной коровы (Journal of the Asia Pacific economy. 2022). Поэтому во многих развитых странах мира несельскохозяйственное предпринимательство представляет собой неотъемлемую составляющую программы комплексного социально-экономического развития села.

Важным шагом в стимулировании и поддержке самозанятости и несельскохозяйственного предпринимательства на селе является формирование институционально-правового механизма введения в правовое поле неформально занятых граждан и хозяйств, а также поддержка дополнительных несельскохозяйственных видов деятельности.

Необходимость подробной разработки указанных вопросов, а также исследование перспективных методов реализации предпринимательского потенциала личными крестьянскими хозяйствами обуславливает актуальность избранной темы исследования, а также подтверждает ее теоретическую и практическую значимость.

Вопросы занятости сельского населения, повышения производительности труда и эффективности производства и на этой основе усовершенствования экономических отношений с последующей структурной перестройкой аграрного сектора, организационных форм хозяйствования широко исследовали известные ученые, в частности: Ситнова И.А., Барлыбаев А.А., Синарева Т.В., Ермакова И.Н., Fang C. Zhixiong D., Arifin Bondi, Wicaksono Eko, Tenrini Rita Helbra.

Методологические аспекты развития несельскохозяйственного предпри-

нимательства и роли личных крестьянских хозяйств в обеспечении занятости населения занимают ведущее место среди вопросов, находящихся сегодня в фокусе научного дискурса, что отражено в публикациях Диденко Л.А., Кирко В.И., Лукьяновой А.А., E.B. Shaw J., Lindio Ligaya, Polakoff Erica G.

Однако, несмотря на существенные наработки в этой сфере, остаются не сгруппированными организационные формы функционирования самозанятых на селе. В научном обосновании нуждается вопрос идентификации самозанятости несельскохозяйственного предпринимательства. Также нерешенными остаются проблемы определения статуса самозанятых, что необходимо для защиты прав этой категории граждан.

Таким образом, учитывая указанное, цель статьи состоит в исследовании условий и факторов развития самозанятости на селе, выделении особенностей стимулирования несельскохозяйственного предпринимательства в контексте улучшения демографической ситуации, социальной защиты сельского населения, восстановления и развития социальной инфраструктуры села и сельских территорий.

Задачи исследования:

- 1) рассмотреть особенности самозанятости на селе;
- 2) выделить отличительные черты и специфику несельскохозяйственного предпринимательства;
- 3) обозначить меры поддержки и стимулирования развития самозанятости в несельскохозяйственных сферах.

Методы

Методологической основой исследования являются современные теории переходной рыночной экономики, диалектический метод познания и научное обобщение социально-экономических явлений. Для достижения поставленных целей и решения сформулированных задач использовались следующие методы: монографический, системно-структурный, абстрактно-логический, сравнение и группировка, анализ и синтез.

Результаты

Обобщая разные точки зрения относительно сущности категории «самозанятость», считаем, что самозанятость по отношению к личному крестьянскому хозяйству — это вид трудовой деятельности физических лиц (без привлечения наемных работников), в рамках которой человек сам создает себе рабочее место на собственный риск, используя личные и заемные средства, с целью получения дохода в натуральной и денежной форме.

В целом самозанятость на селе позволяет обеспечивать членов семьи продуктами питания, денежными средствами, выступая важнейшим условием воспроизводства рабочей силы вне зависимости от участия в общественном производстве; также она закрепляет людей на сельской территории, сдерживая переход работников из аграрной сферы в другие отрасли, обеспечивая при этом трудоустройство на фоне массовой безработицы (Демешева, 2020: 26–32).

Одним из средств нивелирования, или по крайней мере уменьшения

указанных рисков является несельскохозяйственное предпринимательство на селе, которое выступает особым типом экономического поведения, позволяющим реализовать предпринимательский потенциал жителей сельской территории. Именно в этом заключается социальная ценность самозанятости населения в несельскохозяйственной сфере, охватывающая систему действий и поступков, связанных с созданием собственного дела, деловой активностью, риском и ориентированная на остаточный доход. К сферам в которых может развиваться несельскохозяйственное предпринимательство на селе относятся культурное обслуживание, торговля, ремонт одежды и обуви, агротуризм, в том числе сельский, фермерский, спортивный и горный туризм (China economic review, 2021).

На рисунке 1 представлена схема, наглядно отражающая особенности, специфику и содержание несельскохозяйственного индивидуального предпринимательства на селе.

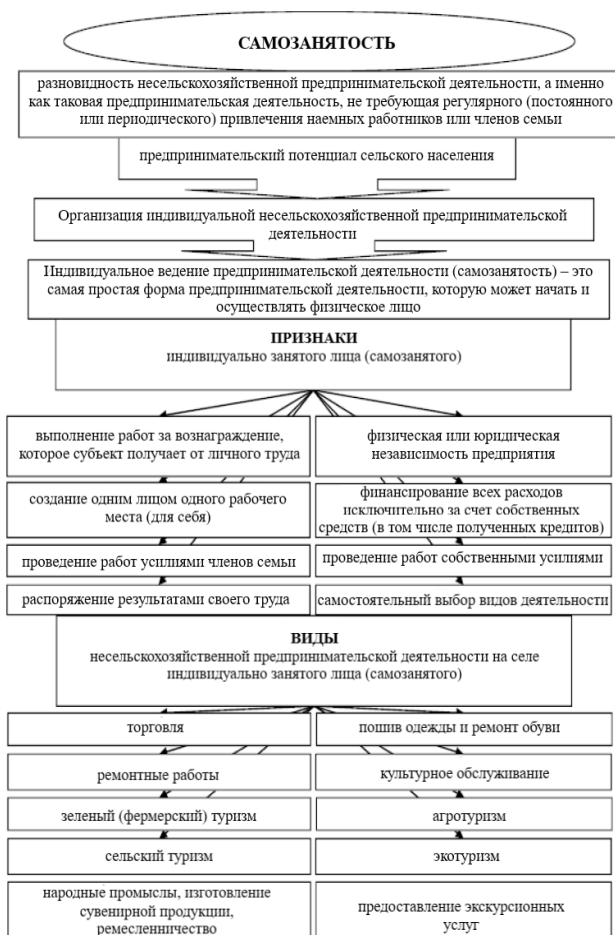

Рисунок 1 – Сущность, содержание и особенности несельскохозяйственного предпринимательства

Итак, рисунок 1 наглядно свидетельствует о том, что несельскохозяйственное предпринимательство расширяет сферу занятости сельского населения и дает крестьянам дополнительный заработок, создавая дополнительные возможности занятости не только в производственной сфере, но и в сфере обслуживания.

Опыт ведущих стран мира показывает, что семьи, занятые в сфере несельскохозяйственного предпринимательства, дифференцируют свою деятельность: совершенствуют структуру посевов на огородах, расширяют овощно-фруктовый ассортимент, выращивают домашних животных, заводят тепличное хозяйство, занимаются охотой, пчеловодством, рыбалкой. К преимуществам несельскохозяйственного предпринимательства также можно отнести и то, что его развитие побуждает к улучшению благоустройства сельских усадеб, улиц, сел в целом и стимулирует развитие социальной инфраструктуры.

Обсуждение

На сегодняшний день наиболее альтернативной формой ведения хозяйственной деятельности (несельскохозяйственного предпринимательства), которая развивается в аграрном секторе, выступает деятельность в сфере агротуризма, представляющая собой самостоятельный или вспомогательный к основной работе вид бизнеса, в частности в вопросе реализации трансформационного механизма институционализации в рыночный механизм хозяйствования личных крестьянских хозяйств.

Основные условия, соблюдение которых способно создать благоприятный климат для закрепления и дальнейшего становления сельского туризма, представлены на рисунке 2.

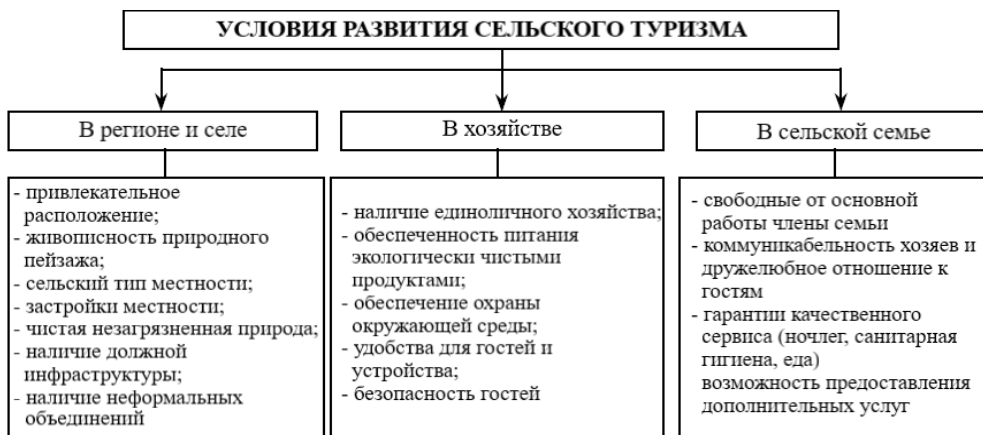

Рисунок 2 – Условия развития сельского туризма

Как свидетельствует рисунок 2, безработным сельским жителям недостаточно просто желания, чтобы заняться несельскохозяйственным предпринимательством и предоставлять, в частности, услуги в сфере агротуризма. Во-первых, члены семьи должны быть коммуникабельными и обладать какими-нибудь сельскими промыслами. Во-вторых, хозяйство крестьянина должно

обеспечить туристов нормальными условиями проживания и качественного питания. В-третьих, не каждый регион может «заманить» агротуристов, наиболее привлекательны являются те села, которые окружены незагрязненной живописной природой, но при этом имеют развитую инфраструктуру.

Таким образом, отметим, что для развития несельскохозяйственного предпринимательства на сельских территориях приоритетными являются следующие мероприятия:

- разработка нормативно-правовых актов по вопросам поддержки потребительских кооперативов;
- подготовка рекомендаций, касающихся адаптации государственной политики поддержки малого предпринимательства к нуждам села;
- организация и проведение семинаров по проблемам предпринимательства на сельских территориях;
- привлечение отечественных и зарубежных инвестиционных ресурсов;
- повышение квалификации работников малых предприятий на сельских территориях;
- разработка мероприятий по привлечению субъектов ремесленничества к внешнеэкономической деятельности и межрегиональному сотрудничеству;
- организация центра развития ремесел с филиальной сетью, который будет выполнять следующие функции: разработка предложений по развитию народных промыслов, внедрение услуг по доставке сырья, реализации ремесленной продукции, ее рекламы; обеспечение защиты авторских прав ремесленников; участие селян в межрегиональных мероприятиях, семинарах.

Особенности реализации несельскохозяйственного предпринимательства на селе рассмотрим на примере сельского туризма.

Село Орлиное расположено на территории Байдарской долины в Крыму, учитывая климат, отличные пейзажи, близость к морю, отличным вариантом развития сельского туризма является создание эко-усадьбы The highlight of Krim, которая может обеспечить комфортабельный отдых и оставит приятные воспоминания. Это должно быть современное, уютное заведение, где можно было бы соединить умеренные цены и комфорт. Создание эко-усадьбы позволит получать доходы в течение всего года.

В таблице 1 представлен SWOT-анализ этой бизнес-идеи.

Таблица 1 - SWOT – анализ строительства эко-усадьбы в с. Орлиное, Крым

Возможности	Угрозы
1	2
Расширение ассортимента услуг в процессе деятельности. Предоставление качественного отдыха, благодаря комфортабельным условиям	Появление на рынке конкурентов и вследствие этого уменьшение доходности. На данный вид деятельности значительное влияние, кроме качества услуг, имеет их стоимость.

Сильные стороны	Слабые стороны
Особые уникальные, оригинальные отличительные черты территории и самой усадьбы, а также качество услуг, выгодно отличающееся от конкурентов. Предоставляемые услуги позволят поднять уровень развития села. Отсутствие на рынке большого количества конкурентов. Цены на услуги будут умеренными. Предоставление постоянным клиентам скидок, а также бонусов при бронировании нескольких номеров одновременно	Строительство помещения эко-усадьбы, его оснащение – это дорогостоящее мероприятие и займет длительное время Окупаемость проекта предполагается через 3-5 лет.

Для того, чтобы оценить рентабельность, прибыльность и отдачу от разработанной бизнес-идеи строительства эко-усадьбы, необходимо определить текущие расходы по производственной программе. Производственная программа определяет необходимый объем реализации услуг в плановом периоде, который соответствует номенклатуре, ассортименту и качеству требований плана продаж.

Поскольку цель производственной программы — определение уровня прибыльности запланированного бизнеса, оценка эффективности основных производственных фондов и оборотных фондов, то для получения окончательных расчетов необходимо составить прогноз выручки от реализации услуг (таблица 2).

Расчет выручки производился следующим образом. Определена цена за номер в день в зависимости от вида номера. При определении выручки за первый квартал работы усадьбы учтено, что в день открытия на все номера будет скидка 5 % и тот факт, что не всегда будут заказаны клиентами все номера.

Приведем пример расчета выручки при сдаче одноместных номеров:

$$320 \cdot 0,95 \cdot 8 + 320 \cdot 8 \cdot 70 = 181632 \text{ руб.}$$

где, 320 – цена номера отеля за день, руб.;

0,95 – 5 % скидка в первый день;

8 – количество одноместных номеров;

70 – условное среднее количество наполненности гостиничных номеров в течение квартала, дней.

В следующий квартал планируется увеличение общего количества наполненности гостиницы до 75 дней, поэтому за второй квартал ожидается получение 909000 руб. выручки.

Таблица 2 – Расчет выручки от реализации услуг

№ п/п	Номера	Количество номеров, шт.	Цена, руб. за день	I кварт.	II кварт.	III кварт.	IV кварт.	Всего за год, руб.
				Сумма, руб.	Сумма, руб.	Сумма, руб.	Сумма, руб.	Сумма, руб.
1	Одноместные	8	320	181632	192000	204800	217600	796032
2	Двухместные (с двумя односпальными кроватями)	7	640	313600	336000	358400	380800	1388800

3	Двухместные (с одной двуспальной кроватью)	7	560	274400	294000	313600	333200	1215200
4	Номер для новобрачных	2	580	81200	87000	92800	98600	359600
Вместе				850832	909000	969600	995000	3759632

На основании уже известных денежных поступлений и производственных затрат можно рассчитать прибыль и уровень рентабельности бизнес-идеи. Расчеты представлены в таблице 3.

Таблица 3 – Расчет показателей прибыли и рентабельности

Показатели	Сумма по периодам, руб.				За 1 год	За 2 год	За 3 год
	I квартал	II квартал	III квартал	IV квартал			
Выручка, руб.	850832	909000	969600	995000	3759632	3878400	3980000
Производственная себестоимость, руб.	784947,2	756852,8	747654,4	719496,2	3008910	2821991	2521362
Валовая прибыль, руб.	65884,8	152147,2	221945,6	275503,8	750721,6	1056409	1458638
Единый налог, руб.	4430,4	6398,68	7176,6	6191,8	26854,2	32922,2	44306
Чистая прибыль, руб.	172782,6	249548,6	279889	241487,8	1047315	1283967	1727932
Уровень рентабельности, %	22,0	33,0	37,0	34,0	35,0	45,0	69,0

Таким образом, на основе проведенных расчетов можно сказать, что доходность и отдача от реализации проекта эко-усадьбы в с. Орлиное, Крым будут значительными, поскольку уровень рентабельности находится в среднем в пределах 32 % в первый год деятельности, 45 % во второй и 69 % в третий год. Уже на начальном этапе деятельности усадьба будет эффективна и приносить прибыль несмотря на большие расходы. Ожидается, что успешность проекта будет обеспечиваться значительным спросом на предлагаемые услуги, умеренными ценами и высокой заинтересованностью клиентов в сельском туризме на данной территории.

Заключение

Несельскохозяйственное предпринимательство представляет собой достаточно важное и перспективное направление экономического развития, нацеленное на решение социально-экономических, экологических и этнокультурных проблем сельских регионов. Развитие несельскохозяйственного предпринимательства позволяет создавать рабочие места в сельской местности, улучшает инфраструктуру сел, способствует эффективному использованию туристических ресурсов.

Перспективными направлениями развития несельскохозяйственного бизнеса

на сельских территориях являются пчеловодство, разведение прудовой рыбы, выращивание лекарственных трав, мини-переработка молока и хлебопечения, животноводство, деревопереработка, предоставление туристических услуг, придорожный сервис, особое внимание следует уделить развитию народных промыслов.

Развитие несельскохозяйственного предпринимательства требует применения комплексного механизма государственного регулирования и стимулирования.

ЛИТЕРАТУРЫ

Барлыбаев А.А., Ситнова И.А., 2021 — Предпринимательская роль в селе: и значение в устойчивом развитии событий // Вестник Алтайской академии экономики и права. – 2021. – № 11-1. – С. 19–25;

Баймухашева М.К., 2000 — Развитие предпринимательства в промышленности. // Труды промышленной конференции «Современные проблемы геофизики, геологии, освоения, переработки и использования углеводородного сырья Казахстана». Атырау, 2000.

Бликов А.О., 1996 — Государственная политика поддерживает малые предприятия. // Проблемы теории и практики управления. 1996, №2 Бликов А.О. Государственная политика поддерживает малые предприятия. // Проблемы теории и практики управления. 1996, №2

Валовой выпуск продукции (услуг) развития, лесного и рыбного хозяйства за 2018–2019 гг. =ЭСТАТ225486

Демешева И.А., Тетюркина Е.В. — Перспективные инструменты развития мелких форм сельского хозяйства в аграрном секторе экономики России // АПК: экономика, управление. 2020. № 11. 26-32 с.

Дун, Цзин Сельское предпринимательство и создание рабочих мест: гибридная идентичность деревенских кадров-предпринимателей // Экономический обзор Китая. 2021. Том 70: № 4. Стр. 56–62.

Казахстан: АПК — не «черная дыра»: <https://kazakh-zerno.kz/novosti/popularnyenovosti/242253-kazakhstan-apk-ne-chjornaya-dyra>

Синарева Т.В. — Концептуальные подходы регулирования занятости населения региона // АПК: экономика, управление. 2021. № 6. 5–11 с.

Фан, Дэн — Несельскохозяйственная занятость, крупные сельскохозяйственные предприятия и передача сельскохозяйственных угодий в Китае: пространственный эконометрический анализ // Журнал экономики Азиатско-Тихоокеанского региона. 2022. Том 27: Выпуск 1. Стр. 84–100.

REFERENCES:

Barlybaev A.A., Sitnova I.A., 2021 — Entrepreneurial activity in the countryside: the role and importance in the sustainable development of rural areas // Bulletin of the Altai Academy of Economics and Law. - 2021. - № 11-1. - Pp. 19-25;

Baymukhasheva M.K., 2000 — Development of entrepreneurship in industry. // Proceedings of the International Conference "Modern problems of geophysics, geology, development, processing and use of hydrocarbon raw materials in Kazakhstan." Atyrau, 2000.

Blikov A.O., 1996 — State policy to support small business. // Problems of theory and practice of management. 1996, № 2 Blikov A.O. State policy to support small business. // Problems of theory and practice of management. 1996, № 2

Gross output of products (services) of agriculture, forestry and fisheries for 2018–2019 – Committee on Statistics of the Ministry of National Economy of the Republic of Kazakhstan, Statistics of agriculture, forestry, hunting and fisheries: <http://stat.gov.kz/getImg?id=ESTAT225486>

Demesheva I.A., Tetyurkina E.V., 2020 — Perspective tools for the development of small forms of management in the agrarian sector of the Russian economy // АПК: economics, management. 2020. № 11. Pp. 26-32.

Dong, Jing Rural entrepreneurship and job creation: the hybrid identity of village-cadre-entrepreneurs // *China economic review*. 2021. Volume 70: № 4. Pp 56–62. Kazakhstan: APK is not a "black hole": <https://kazakh-zerno.kz/novosti/populyarnye-novosti/242253-kazakhstan-apk-ne-chjornaya-dyra>

Sinareva T.V., 2021 — Conceptual approaches to regulating the employment of the rural population of the region // *APK: economics, management*. 2021. № 6. Pp. 5–11.

Fan, Dan — Nonfarm employment, large-scale farm enterprises and farmland transfer in China: a spatial econometric analysis // *Journal of the Asia Pacific economy*. 2022. Volume 27: Issue 1. Pp 84–100.

BULLETIN OF NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
ISSN 1991-3494
Volume 3. Number 403 (2023), 452-469
<https://doi.org/10.32014/2023.2518-1467.521>

UDC 642.5

© A.M. Kulagina*, D.E. Nurmukhanbetova, S.Z. Saidullaev, 2023
Narxoz University, Almaty, Kazakhstan.
E-mail: anna.kulagina@narxoz.kz

DEVELOPMENT OF CLASSIFICATION OF FOOD SERVICES AS AN ELEMENT OF SYSTEMATIZATION OF THE CONCEPTUAL APPARATUS

Kulagina Anna Mikhailovna — master's student, 2nd year (Restaurant and Hospitality Business), Narxoz University, Almaty, Kazakhstan
E-mail: anna.kulagina@narxoz.kz. ORCID 0000-0002-0679-533X;
Nurmukhanbetova Dinara Ericovna — candidate of Technical Sciences, Assistant Professor, Narxoz University, Almaty, Kazakhstan
E-mail: dinara.nurmukhanbetova@narxoz.kz. ORCID: 0000-0002-8939-6325;
Saidullayev Sabirzhan Zikhrullamovich — Senior Lecturer at the Department of Tourism, Narxoz University, Almaty, Kazakhstan
E-mail: sabyrzhan.saidullaev@narxoz.kz. ORCID: 0000-0003-2432-3237.

Abstract. The purpose of the present research is creation of classification of catering services in the Republic of Kazakhstan. The classification of catering services presented by the authors, developed on the basis of scientific principles and methods of research with reliance on the historically established structure of public catering and taking into account the tendencies of its further development, is intended to exclude ambiguous interpretation of the terms and definitions used through their specification, to streamline the conceptual apparatus with the distinctive features and create the basis for harmonious development of this field of knowledge. The proposed classification groups catering services by format, class, mode, category, form and style of service. Cross-coding of the classifier of food services reflects the links between them, clearly demonstrates their interdependence within the food industry and its internal potential for development. The use of this categorization of food services will contribute to a common platform for information exchange and will have a positive impact on the digitalization of the food industry for the benefit of all participants in the food market. A unified terminology will greatly simplify the dialogue between producers and consumers of food services, which will undoubtedly have a positive impact on the growing popularity of the food industry and its importance in the country's economy.

Keywords: public food, public food service, public food enterprise, service, classification of food services

© А.М. Кулагина*, Д.Е. Нурмуханбетова, С.З. Сайдуллаев, 2023

Нархоз Университеті, Алматы, Қазақстан.

E-mail: anna.kulagina@narхоз.kz

ТҰЖЫРЫМДАМАЛЫҚ АППАРАТТЫ ЖҮЙЕЛЕУ ЭЛЕМЕНТІ РЕТІНДЕ ТАМАҚТАНУ ҚЫЗМЕТТЕРІН ЖІКТЕУДІ ӘЗІРЛЕУ

Кулагина Анна Михайловна — магистрант, 2 курс (Мейрамхана және қонақжайлылық бизнесі), Нархоз университеті, Алматы, Қазақстан

E-mail: anna.kulagina@narхоз.kz. ORCID 0000-0002-0679-533X;

Нурмуханбетова Динара Ериковна — техника ғылымдарының кандидаты, ассистент-профессор, Нархоз университеті, Алматы, Қазақстан

E-mail: dinara.nurmukhanbetova@narхоз.kz. ORCID: 0000-0002-8939-6325;

Сайдуллаев Сабиржан Зихрулламович — аға оқытушы, Нархоз университеті, Алматы, Қазақстан

E-mail: sabyrzhan.saiduallaev@narхоз.kz. ORCID: 0000-0003-2432-3237.

Аннотация. Бұл зерттеудің мақсаты – Қазақстан Республикасындағы қоғамдық тамақтандыру қызметтерінің классификациясын құру. Қоғамдық тамақтандырудың тарихи қалыптасқан құрылымына негізделген және оның одан әрі даму тенденцияларын ескере отырып, ғылыми принциптер мен зерттеу әдістері негізінде әзірленген авторлар ұсынған қоғамдық тамақтандыру қызметтерінің классификациясы терминдердің екіұшты түсіндірмелерін жоюға арналған және олардың нақтылануы арқылы қолданылатын анықтамалар, ерекше белгілерін ескере отырып, концептуалды аппаратты ретке келтіреді және осы білім саласының үйлесімді дамуына негіз жасайды. Ұсынылған классификация қоғамдық тамақтандыру қызметтерін форматы, сыныбы, режимі, категориясы, нысаны және қызмет көрсету стилі бойынша топтастырады. Азық-түлік қызметтерінің классификаторының түпкілікті кодталуы олардың арасындағы байланыстарды көрсетеді, олардың тамақ өнеркәсібіндегі өзара тәуелділігін және оның ішкі даму әлеуетін айқын көрсетеді. Азық-түлік қызметтерінің осы жіктелуін пайдалану ақпарат алмасудың бірыңғай платформасын алуға ықпал етеді және азық-түлік нарығының барлық қатысушыларының мүдделері үшін тамақ өнеркәсібін цифрландыруға оң әсер етеді. Бірыңғай терминология тамақ өнімдерін өндірушілер мен тұтынушылар арасындағы диалогты айтарлықтай жеңілдетеді, бұл тамақ өнеркәсібінің танымалдылығының артуына және оның ел экономикасындағы маңыздылығына оң әсерін тигізетіні сөзсіз.

Түйін сөздер: қоғамдық тамақтандыру, қоғамдық тамақтандыру қызметі, қоғамдық тамақтандыру кәсіпорны, сервис, қоғамдық тамақтандыру қызметінің жіктелуі

© А.М. Кулагина*, Д.Е. Нурмуханбетова, С.З. Сайдуллаев, 2023

Университет Нархоз, Алматы, Казахстан.

E-mail: anna.kulagina@narхоз.kz

РАЗРАБОТКА КЛАССИФИКАЦИИ УСЛУГ ПИТАНИЯ КАК ЭЛЕМЕНТА СИСТЕМАТИЗАЦИИ ПОНЯТИЙНОГО АППАРАТА

Кулагина Анна Михайловна — магистрант, 2 курс (Ресторанное дело и гостиничный бизнес), Университет Нархоз, Алматы, Казахстан

E-mail: anna.kulagina@narхоз.kz. ORCID 0000-0002-0679-533X;

Нурмуханбетова Динара Ериковна — кандидат технологических наук, ассистент-профессор, Университет Нархоз, Алматы, Казахстан

E-mail: dinara.nurmukhanbetova@narхоз.kz. ORCID: 0000-0002-8939-6325;

Сайдуллаев Сабиржан Зихрулламович — старший преподаватель, Университет Нархоз, Алматы, Казахстан

E-mail: sabyrzhan.saiduallaev@narхоз.kz. ORCID: 0000-0003-2432-3237.

Аннотация. Целью настоящего исследования является создание классификации услуг питания в Республике Казахстан. Представленная авторами классификация услуг питания, разработанная на основе научных принципов и методов исследования с опорой на исторически сложившуюся структуру общественного питания и учитывающая тенденции дальнейшего ее развития, призвана исключить двусмысленное толкование применяемых терминов и определений посредством их конкретизации, упорядочить понятийный аппарат с учетом отличительных признаков и создать основу для гармоничного развития данной области знаний. Предлагаемая классификация группирует услуги питания по формату, классу, режиму, категории, форме и стилю обслуживания. Сквозная кодировка классификатора услуг питания отражает связи между ними, наглядно демонстрирует их взаимозависимость в рамках индустрии питания и её внутренний потенциал развития. Использование данной классификации услуг питания будет способствовать обретению единой платформы для обмена информацией и окажет позитивное влияние на цифровизацию индустрии питания в интересах всех участников рынка питания. Единая терминология позволит значительно упростить диалог между производителями и потребителями услуг питания, что несомненно окажет положительное влияние на рост популярности индустрии питания и ее значения в экономике страны.

Ключевые слова: общественное питание, услуга общественного питания, предприятие общественного питания, обслуживание, классификация услуг питания

Введение

Как известно, каждый из нас в той или иной степени практически ежедневно соприкасается с общественным питанием: кто в качестве потребителя услуг питания, кто в качестве их производителя, а кто в качестве поставщика

продуктов питания, материалов и оборудования для индустрии питания. Будучи вовлеченными в эту сферу деятельности, каждый из ее участников испытывает потребность в общепринятых терминах и определениях, позволяющих адекватно обмениваться информацией и получать необходимые знания. За всю историю своего развития, по продолжительности равную истории развития человеческого общества, индустрия питания накопила большой объем терминов и определений, порой дублирующих друг друга и даже несущих разную смысловую нагрузку, вплоть до взаимоисключающей. Так, в настоящее время практически в каждом городе можно встретить так называемые рестораны быстрого питания, в которых нет ничего, присущего изначальному понятию «ресторан». Или, к примеру, часто используемый термин «буфет», который может быть не только столовой мебелью или заведением питания, а еще и формой обслуживания. При этом, буфетом в западных странах называют услуги, известные нам под названием «фуршет», а во Франции, на родине этих определений, буфетом называют исключительно «холодный стол». Разобраться во всех этих хитросплетениях подчас затруднительно не только обычным потребителям, но и профессионалам индустрии питания.

Привести к общему знаменателю понятийный аппарат в этой области знаний призваны регламентирующие документы, коими в настоящее время на территории стран Таможенного союза, включая Республику Казахстан, являются международные стандарты ГОСТ 31985–2013 «Услуги общественного питания. Термины и определения» и ГОСТ 30389–2013 «Услуги общественного питания. Предприятия общественного питания, классификация и определения». Данные регламенты, разработанные Всероссийским научно-исследовательским институтом сертификации (ВНИИС), имеют целью установление общих требований в области общественного питания, систематизацию терминов и классификацию предприятий питания, однако перечисленные задачи были решены лишь частично. Такой вывод делает, в частности, преподаватель Нижегородского государственного университета имени Н.И. Лобачевского, кандидат философских наук Токарев М.А (Токарев, 2015). Так, к примеру, стандарты определяют общественное питание (индустрию питания) как «самостоятельную отрасль экономики, состоящую из предприятий различных форм собственности и организационно-управленческой структуры, организующую питание населения, а также производство и реализацию готовой продукции и полуфабрикатов, как на предприятии общественного питания, так и вне его, с возможностью оказания широкого перечня услуг по организации досуга и других дополнительных услуг» (ГОСТ 31985–2013, 2020). Как видим, определение настолько неоднозначное, что под его описание подходит сельское хозяйство, пищевая промышленность, продовольственная торговля и индустрия питания вместе взятые. Чтобы его конкретизировать, необходимо установить наиболее характерные отличия индустрии питания от других отраслей экономики, участвующих в обеспечении населения продуктами питания.

Во-первых, индустрии питания производит услуги питания, тогда как в пищевой промышленности и сельском хозяйстве основной продукцией являются продовольственные товары. Производство и реализация пищевых полуфабрикатов не является основной деятельностью общепита и имеет место быть лишь в случаях, когда по каким-либо причинам остаются неиспользованными заготовки для кулинарных блюд. Услуга питания включает в себя обслуживание различной степени сложности и содержания, при этом подача блюд может производиться не только официантом на стол, за которым расположился гость, но и на стойку буфета, фуршетный стол или стол раздачи готовых блюд, как это принято в заведениях самообслуживания. И это является главным отличительным признаком услуги общественного питания. Не производство кулинарной продукции, которую так же может производить предприятие пищевой промышленности. Не торговля готовыми к употреблению продуктами питания, как это происходит в продуктовом магазине. Не организация досуга, которую может предложить любое ивент-агентство. Не организация питания населения, а предоставление желающим услуг питания, включающих в себя подачу кулинарных блюд и обслуживание их приема, является основной деятельностью предприятий питания. При этом подаваемые блюда могут быть не только собственного производства, но и сторонних производителей, как это практикуется на протяжении всей истории общественного питания. Например, напитки популярных брендов, мороженное, чипсы, сыры, конфеты и прочие продукты питания, как правило, не производятся заведениями общепита, в которых их предлагают в ответ на спрос со стороны гостей заведения. Эти продукты наравне с блюдами собственного изготовления становятся частью предоставляемых услуг питания и данный факт не превращает заведение общепита в торговую точку. В отличие от продовольственных магазинов, которые так же оказывают услуги и предлагают населению пищевые продукты, в заведении питания гостю предложат готовые к употреблению кулинарные блюда, являющиеся не самостоятельными товарами, а лишь частью услуги питания. Так же, как в парикмахерской не продают шампунь, которым моют голову клиенту, или в строительной компании не продают цемент и песок, которыми штукатурят стены вашего дома. Стоимость этих материалов учитывается в себестоимости предоставляемых услуг, но сами материалы не выступают в качестве товаров. При этом, несмотря на то, что порция готового кулинарного блюда имеет конкретные технологические параметры веса, количества или объема, подаваться она будет исключительно как порция, размер которой может существенно отличаться от заведения к заведению. В торговой же точке продукты питания реализуются исключительно по объему или весу, а если штучно, то предварительно расфасованными и упакованными.

Во-вторых, использовать в качестве отличительного признака степень готовности пищевой продукции совершенно не обосновано. Известно, что большинство ягод, фруктов и овощей может использоваться как в качестве

готовой продукции, так и быть полуфабрикатом для блюд или сырьем для промышленного производства. Например, выращенная крестьянским хозяйством клубника может быть одновременно готовой к употреблению пищи, полуфабрикатом для производства кондитерских изделий и сырьем для производства соков или йогуртов. Однако это не делает крестьянское хозяйство предприятием пищевой промышленности или заведением общепита.

В-третьих, возможность оказания широкого перечня услуг по организации досуга и других дополнительных услуг не может быть отличительной чертой общепита, потому что некоторые заведения в принципе не приспособлены для организации развлечений и это не мешает им оставаться заведениями питания. Обслуживание приема пищи может включать элементы развлечения, но это не является непереносимым условием и потому не обязывает обладать возможностью для организации досуга или предоставления других дополнительных услуг.

Кроме этого, системы национальных счетов большинства стран мира, в которых приняты стандарты МСФО, учитывают услуги общественного питания в графе «Услуги питания и проживания» как единой отрасли в сфере экономики, именуемой «Производство услуг» (ООН, 2012). Из этого следует, что в структурах экономик этих стран, в число которых входит Республика Казахстан и остальные страны ЕАЭС, нет отрасли под названием «Общественное питание», что делает преждевременным присвоение ей статуса самостоятельной отрасли и более уместным будет использование термина «сектор экономики», который собственно и соответствует понятию «индустрия».

Следовательно, с учетом вышеперечисленных отличий, индустрия питания представляет собой сектор экономики, объединяющий предприятия различных форм собственности, которые осуществляют коммерческую деятельность по предоставлению услуг питания, включающих в себя подачу кулинарных блюд и обслуживание их приема. Предприятие питания может включать в себя несколько заведений под одним или разными брендами, одного или разных классов обслуживания. Однако и в отношении предприятий питания официальные регламенты не имеют единой точки зрения. Так, ГОСТ 31985–2013 дает определение предприятия питания как объекта хозяйственной деятельности, предназначенного для изготовления продукции общественного питания (ГОСТ 31985–2013, 2020), в то время как ГОСТ 30389–2013 считает предприятием питания имущественный комплекс, используемый юридическим лицом или индивидуальным предпринимателем для оказания услуг общественного питания, в том числе, изготовления продукции общественного питания (ГОСТ 30389–2013, 2022). При этом ни то, ни другое определение не учитывает тот факт, что предприятие как субъект предпринимательства, в первую очередь представляет собой одну из форм предпринимательства, осуществляемого физическим или юридическим лицом, а не имущественный комплекс или объект хозяйственной деятельности. Общеизвестно, что сам по себе имущественный комплекс не может предоставлять услуги питания, потому

что он представляет собой всего лишь средство производства, к которому еще необходимо приложить руки специалистов. В отношении типов заведений питания ГОСТ 30389–2013 ссылается на ГОСТ 31985–2013, который дает следующие определения:

Ресторан – предприятие (объект) питания, предоставляющее потребителю услуги по организации питания и досуга или без досуга, с широким ассортиментом блюд сложного изготовления, включая фирменные блюда и изделия, алкогольных, прохладительных, горячих и других видов напитков, кондитерских и хлебобулочных изделий, покупных товаров (ГОСТ 31985–2013, 2020).

Кафе – предприятие (объект) питания, предоставляющее потребителю услуги по организации питания и досуга или без досуга, с предоставлением ограниченного, по сравнению с рестораном, ассортимента продукции и услуг, реализующее фирменные блюда, кондитерские и хлебобулочные изделия, алкогольные и безалкогольные напитки, покупные товары (ГОСТ 31985–2013, 2020).

Столовая – предприятие (объект) общественного питания, осуществляющее приготовление и реализацию с потреблением на месте разнообразных блюд и кулинарных изделий в соответствии с меню, различающимся по дням недели (ГОСТ 31985–2013, 2020).

Бар – предприятие (объект) питания, оборудованное барной стойкой и реализующее, в зависимости от специализации, алкогольные и (или) безалкогольные напитки, горячие и прохладительные напитки, блюда, холодные и горячие закуски в ограниченном ассортименте, покупные товары (ГОСТ 31985–2013, 2020).

Буфет – предприятие (объект) общественного питания, реализующее с потреблением на месте ограниченный ассортимент продукции общественного питания из полуфабрикатов высокой степени готовности, в том числе холодные и горячие блюда, закуски, мучные кулинарные, хлебобулочные и кондитерские изделия, алкогольные и безалкогольные напитки, покупные товары (ГОСТ 31985–2013, 2020).

Как видим, четких и однозначных критериев, по которым можно было бы идентифицировать тип заведения, крайне недостаточно. Например, кафе от ресторана, по мнению авторов стандарта, отличается отсутствием в ассортименте блюд сложного приготовления, а также ограниченным по сравнению с рестораном меню, которое у последнего «широкое». Использование таких неопределенных критериев как «сложное» и «широкое» в формулировках регламентирующих документов противоречит их характеру и не может претендовать на научную обоснованность ввиду отсутствия возможности измерить объективными методами ширину меню или сложность приготовления блюда. Сравнительные методы уместны при наличии эталона для сравнения, но он в указанных стандартах отсутствует. Далее следует, что бар от кафе отличается наличием барной стойки, а столовая должна

иметь меню, отличающееся по дням недели. С учетом этих отличительных признаков абсолютное большинство ныне действующих кафе являются барами и столовыми одновременно. Перечисленные недостатки свидетельствует о поверхностном изучении предмета регламентации и отсутствии признаков применения научных методов исследования, в частности, тщательного анализа основной продукции индустрии питания – услуги питания, содержание которой, как мы знаем, может варьироваться в широких пределах. Данный факт послужил основанием для проведения настоящего исследования с целью конкретизации основных терминов, применяемых в индустрии питания и их последующей классификации.

Материалы и основные методы

Как известно, сложность любой системы определяется многочисленностью и многообразием ее элементов. Для понимания внутренней структуры и взаимосвязей между элементами системы, определяющих её характерные особенности, в научном исследовании применяют анализ, методы формализации и абстрагирования, синтез и аксиоматический метод. Чем больше элементов включает в себя изучаемая система, тем в большей степени требуется их классификация. Термин «классификация» образован от латинских слов *classis*, означающее «разряд» и *facere*, означающее «делать», то есть в дословном переводе классификация означает деление на разряды. В науке под классификацией принято понимать определенный порядок структурирования какого-либо множества элементов по определённому основанию, признаку или критерию на различные подмножества, которые в свою очередь делятся на подмножества следующего уровня и так до уровня необходимой степени детализации. Уровни эти могут условно именоваться классами, видами, родами, подклассами, подвидами, секторами, сегментами и т.п. Характерное для каждого человека образное мышление является одной из объективных причин использования классификации в качестве эффективного инструмента изучения объектов окружающего мира, имеющих сложную структуру, а графическое изображение структурных элементов позволяет визуализировать связи между ними, как например Периодическая система химических элементов И.Д. Менделеева. Классификация необходима там, где сложность структуры изучаемого объекта, обусловленная многочисленностью и многообразием его взаимосвязанных элементов, не позволяет или затрудняет его изучение и практическое применение. Существуют три метода классификации: иерархический, фасетный и дескриптный. С учетом специфики структуры понятийного аппарата, применяемого в общественном питании, наиболее подходящим представляется использование фасетного метода классификации с последующей буквенно-цифровой кодировкой ее элементов.

Прежде чем приступить к конкретизации используемых в индустрии питания терминов и определений, необходимо разграничить понятия «кулинарное производство» и «общественное питание». Несмотря на то, что эти понятия тесно переплетены на протяжении всей истории индустрии питания,

искусство приготовления пищи, коим является кулинарное производство, все же представляет собой отдельный вид деятельности, который находит свое применение в домашнем питании, пищевой промышленности и даже в сельском хозяйстве при производстве кормов для животных. Сутью же общественного питания является подача и обслуживание приема пищи, которая не обязательно должна быть приготовлена в этом же заведении питания. Из этого следует, что определяющими признаками в классификации услуг питания должны быть не кулинарные особенности предлагаемых блюд и, уж тем более, не архитектурные особенности имущественных комплексов, а способы обслуживания приема пищи, отличающиеся рядом характерных признаков.

Прежде всего, эти способы отличаются форматом обслуживания в зависимости от взаимного расположения зала для приема пищи и кухни. Тот факт, что зал является главным атрибутом заведения питания, не умоляет значения кухни. Даже если заведение питания не практикует собственное производство кулинарных блюд, перед подачей их необходимо, как минимум, разогреть и оформить, а без кухни это сделать крайне затруднительно. Таким образом, первое направление классификации услуг питания обусловлено их различиями в форматах обслуживания, а именно:

- Местный (стационарный) или традиционный, когда зал и кухня располагаются в одном здании;
- Мобильный (передвижной), когда зал сопряжён с кухней, расположенной на транспортном средстве;
- Кейтеринг (выездной), когда условный зал, именуемый площадкой, расположен на удалении от кухни.

Второе направление классификации определяется содержанием услуг питания, которые можно разделить на четыре класса обслуживания:

- 1 класс услуги питания – максимальный, включает весь набор услуг, предоставляемых индустрией питания от подготовки блюда до организации всевозможных развлечений. В обязательном порядке гостю предоставляются услуги гардероба и распорядителя, покрытый свежей скатертью и заблаговременно сервированный стол, услуги сомелье и развлекательная программа.

- 2 класс – средний, включает сервировку стола, прием индивидуального заказа на приготовление блюд из меню заведения, подачу готовых блюд и напитков по мере их употребления с последующей уборкой стола;

- 3 класс – минимальный, предполагает подачу барменом или буфетью блюд и напитков на стойку, за которой гость может их употребить, при этом уборка использованной посуды осуществляется работником заведения;

- 4 класс – самообслуживание, включает в себя только подготовку блюда поваром на раздаче и предоставление для его употребления места за столом в зале заведения, а подачу блюд на стол, сервировку и уборку посуды со стола гость производит самостоятельно;

В Таблице 1 перечислены обязательные услуги, определяющие класс

предлагаемых услуг питания и соответствующий этому классу основной тип заведения питания. В таблице не указаны услуги, которые в равной степени могут предоставляться или не предоставляться всеми типами заведений общественного питания, как, например, услуги гардероба, детской зоны или высокоскоростного доступа к сети Интернет и по этой причине не являющиеся отличительными. Так же, в определении класса услуги не учитывается уровень квалификации работников заведения, так как от этого зависит качество услуги питания, а не ее содержание.

Таблица 1. Обязательные услуги питания

Наименование услуги	Исполнитель	Класс услуг питания			
		1	2	3	4
Подача готовых блюд на раздачу с предоставлением места для их приема	Повар	+	+	+	+
Подача закусок и напитков на буфетную / барную стойку	Буфетье / Бармен	+	+	+	-
Сервировка и подача блюд на стол	Официант	+	+	-	-
Проведение развлекательной программы	Конферансье	+	-	-	-
Тип заведения питания		Ресторан	Кафе	Буфет/ Бар	Столовая

Услуги, не предполагающие обслуживание приема пищи даже в минимальном объеме, не являются услугами питания и могут предоставляться заведениями питания в рамках неосновной деятельности. Такими услугами могут быть торговля продуктами питания и пищевыми полуфабрикатами, в том числе посредством вендинга, а также доставка еды и продуктов питания, аренда кухонного и столового оборудования, обучение и прочие.

Кроме формата и класса обслуживания услуги питания отличаются режимом их предоставления. Так, как изменение режима предоставления услуг питания сопряжено с необходимостью изменения технологии обслуживания и производства кулинарной продукции, рестораторы предпочитают придерживаться одного из ниже перечисленных режимов.

Daily или ежедневный режим, предполагает работу заведения питания в рабочие дни или без выходных, как в режиме ожидания предоставления услуг питания всем желающим в рамках актуального меню, так и по заказам для определенных категорий гостей. В первом случае гости выбирают блюда из меню, которое по своей сути является договором оферты, и, в зависимости от типа заведения, получают обслуживание соответствующего ему класса. Во втором случае, как правило, заключается договор на неопределенный срок или определенный срок с пролонгацией. Этот режим предполагает процессный подход в организации бизнес-процесса.

Event или событийным называют режим, когда обращаются в заведение питания с заказом на единовременное проведение мероприятия по

определенному поводу. В этом случае количество обслуживаемых гостей и подаваемых блюд известно заранее, что позволяет минимизировать пищевые отходы и трудозатраты на обслуживание. Этот вид услуг предполагает заключение договора в произвольной форме, фиксирующий время, место и прочие существенные условия заказа. Выполнение заказа на событийные услуги питания предполагает проектный подход в организации бизнес-процесса.

Repeating или режим повторяющейся услуги, который применяется для выполнения заказов на многократное предоставление определенной услуги питания в течении ограниченного периода. Выполнение такого заказа также предполагает проектный подход в организации бизнес-процесса.

Если в условиях ежедневного режима обслуживания категория потенциальных гостей не так важна ввиду её неопределенности, то для событийных и повторяющихся услуг питания учет целевой группы, напротив, крайне важен. Условия оказания услуг питания могут существенно отличаться в зависимости от целевых групп гостей, которым они предоставляются.

В *корпоративном* питании целевой группой являются работники различных предприятий и организаций. Заказчиком мероприятий могут быть как работодатели, так и профессиональные объединения и союзы, а также трудовые коллективы и сами работники. Услуги питания для презентаций, форумов, конференций, съездов, праздничных и торжественных событий имеют событийный режим, услуги питания на временных объектах – многократно повторяющийся, а ежедневный характерен для бизнес-ланчей, проводимых во время обеденных перерывов. Кроме этого, в рамках производственного и профилактического питания организуются групповые и индивидуальные приемы пищи 4 класса обслуживания для работников в период рабочих смен или во время пересменок при вахтовом методе работы. Такая разновидность корпоративного питания называется индустриальной.

В *социальном* питании категория гостей определяется по признаку оказания социальной помощи населению, из чего следует, что целевой группой являются, как правило, представители социально уязвимых слоев общества, нуждающиеся в материальной поддержке. По этой причине проведение благотворительных приемов для состоятельных гостей с целью сбора средств на социальную помощь относить к социальному питанию не совсем обосновано. Заказчиками могут выступать государственные, корпоративные и частные службы социальной поддержки с финансированием из государственного и муниципального бюджета, религиозных, корпоративных и частных благотворительных фондов, а также из собственных средств граждан. Социальное питание может быть как событийным, так ежедневным или многократным в течении определенного периода. Такими периодами могут быть время устранения последствий стихийных бедствий и техногенных катастроф, военных действий или террористических актов.

В *транспортном* питании целевой группой являются экипажи и пассажиры

различных транспортных средств. Услуги транспортного питания могут предоставляться как однократно в случае внеплановых остановок по маршруту следования либо на регулярной основе. Вагоны-рестораны в пассажирских железнодорожных поездах и камбузы морских и речных судов имеют отношение к индустрии питания только в случаях возмездного оказания услуг питания.

VIP-питание или питание для особо важных персон, пожалуй, самая экстравагантная категория, которая отличается особой притязательностью немногочисленных гостей к качеству блюд и развлекательной программы. Обычно заказчиками *VIP*-питания являются представители компаний и организаций, принимающих важных персон во время их визитов или гастролей, а гостями *VIP*-питания, следовательно, высокопоставленные лица или популярные представители шоу-бизнеса. Содержание услуг *VIP*-питания обычно определяется райдером – документом, содержащим перечень условий и требований, выдвигаемых гостем к принимающей стороне.

Приват-питание или питание по частным заказам. Целевой группой данной категории являются гости мероприятий, проводимых по заказу частных лиц, поводом для которых могут быть дни рождения, свадьбы, государственные, профессиональные и религиозные праздники, памятные даты, тризны и другие события. Заведения, специализирующиеся на *приват*-питании, должны быть готовы к проведению как небольшого семейного праздника в узком кругу близких людей, так и помпезного торжества для сотен и даже тысяч малознакомых и незнакомых друг другу гостей. Такие мероприятия отличаются повышенной сложностью, так как им свойственна минимальная общность интересов гостей.

Кроме выше перечисленных отличий, каждая услуга питания имеет свою форму и стиль. Основных форм обслуживания в индустрии питания всего три, а вот количество стилей каждой формы может быть гораздо больше.

Первым в списке форм является *банкет*. Название этой формы обслуживания произошло от итальянского слова *banco* — скамейка, которое в свою очередь произошло от названия доски, скрепляющей два борта небольшого судна и использовавшейся в качестве скамьи. Это название сохранилось до настоящего времени и в современном морском лексиконе означает любое приспособление для сидения, будь то табурет, стул или скамья. Первоначально, скамьи для *banchetto* покрывались сукном определенного цвета в зависимости от характера и значения торжества, из-за чего главным атрибутом банкета изначально были не кулинарные достоинства угощений, а великолепие убранства (Кириллова, 2016). Таким образом, главной отличительной особенностью банкета является наличие сидячих мест для всех гостей мероприятия и особое оформление площадки для его проведения. В настоящее время банкетом принято называть званый обед или ужин, устраиваемый по случаю какого-либо события. Существует несколько стилей банкета, в которых нашли отражение национальные особенности проведения праздничных застолий.

Классический банкет предполагает европейский стол, включающий не менее трех порций блюд в последовательности «холодные закуски/горячие блюда/десерт» и по желанию заказчика количество порций может быть увеличено. На всё количество гостей организуются посадочные места в декорированном помещении или шатрах с индивидуальным обслуживанием, блюдами, десертом, алкогольными и безалкогольными напитками. Этот стиль предполагает первый класс обслуживания.

Русский стол отличается тем, что салаты и холодные закуски изначально находятся на столах в непорционной посуде, чтобы гости сами могли накладывать себе столько, сколько сочтут нужным. Напитки так же выставляются на стол заранее и гости сами наполняют свои бокалы. Горячие блюда подаются, как правило, порционно каждому гостю одно из двух на выбор в каждой из порций. Однако горячее может подаваться и на общих больших блюдах. Количество порций так же определяется заказчиком. Данный стиль предполагает второй класс обслуживания.

Азиатский стол в отличие от предыдущих стилей не предусматривает подачу индивидуальных блюд, при этом, как и в русском стиле, холодные закуски и салаты выставляются на стол заранее, а горячие блюда подаются в общей посуде из расчета одно блюдо на 6-10 гостей. Этот стиль характерен для исламских стран и может различаться по степени соответствия нормам шариата. Мероприятие может проводиться как за обычными банкетными столами, так и за низкими столами с расположением гостей сидя на корпе. Еще одной характерной чертой этого стиля является подача чая гостям хозяйкой стола или ее помощницами и только в крайнем случае - официантом. Этот стиль также соответствует второму классу обслуживания.

Китайский стол предполагает подачу закусок, салатов, горячих блюд, десерта и различных напитков в непорционной посуде последовательными порциями на каждый стол. Для этого в центре банкетных столов, обычно имеющих круглую форму, устанавливаются дополнительные невысокие круглые столики для общих блюд, из которых каждый гость имеет возможность наложить себе то, что пожелает. Для облегчения доступа к блюдам эти столики часто делают вращающимися, а в некоторых случаях вращение осуществляется посредством миниатюрного электродвигателя. Этот стиль предполагает второй класс обслуживания.

Шведский стол вообще исключает предварительную сервировку мест для гостей, а все угощения выставляются на одном столе в мармитах, салат-барах, различных контейнерах и на подносах. Напитки выставляются в диспенсерах, кофе-машинах и термосах. Тут же располагаются столы с посудой и столовыми приборами. Каждый гость самостоятельно берет посуду, накладывает в нее приглянувшуюся еду и садится на любое свободное место. Эта форма часто используется для обслуживания туристов или участников групповых мероприятий, когда предполагается, что гости будут присоединяться к празднику в течение продолжительного времени. Данный стиль предполагает третий класс обслуживания.

Второй формой является *фуршет*. Это название произошло от французского слова *fourchette* – вилка (Похлёбкин, 2015). Дело в том, что из-за отсутствия посадочных мест при данной форме обслуживания, все блюда обычно имеют вид и размер, удобный для поедания в один-два укуса и для которого достаточно одного столового прибора, коим и оказалась вилка. Фуршет не является общепринятым названием этой формы обслуживания. В Западной Европе ее называют буфетом, обычно включая в это понятие все формы обслуживания кроме банкета, а во Франции буфетом называют холодный стол. На постсоветском пространстве, в том числе и в Казахстане, фуршетом принято называть форму обслуживания с отсутствием посадочных мест. Эта особенность делает ее привлекательной для проведения мероприятий с большим количеством гостей на относительно небольшой площадке. Как и банкет, фуршет имеет несколько стилей, перечисленных ниже.

Классический фуршет предполагает выставление всей еды и напитков на составленных в ряд фуршетных столах, которые выше банкетных на двадцать пять-тридцать сантиметров. Кроме этого, на площадке вставляются фуршетные столы без сервировки, за которыми гости имеют возможность стоя принимать пищу и, при необходимости, перемещаться от стола к столу для общения. Эта форма предполагает третий класс обслуживания. Фуршет-коктейль или просто коктейль предполагает выставление еды и напитков на подносы, которые выносятся официантами и проносятся по площадке так, чтобы все гости имели возможность выбрать себе угощение. Использованные бокалы так же выносятся проходящими мимо официантами. В отдельных случаях на площадке устанавливаются бар и фуршетные столики. Из блюд, как правило, подаются закуски, гармонирующие с подаваемыми напитками и десерт. Данная форма предполагает второй класс обслуживания. Кофе-брейк отличается от классического фуршета минимализмом в меню и обслуживании. Для кофе-брейка на фуршетных столах размещаются не готовые напитки, а чайные чашки, пакетированные кофе, чай и сахар, водонагреватели или термосы-диспенсеры с горячей водой. В зависимости от заказа, дополнительно могут быть поданы порционные сливки, бутерброды, канапе, конфеты, печенье и другие кондитерские изделия. Возможен вариант с установкой кофеварки или кофе-машины. Эта форма кейтеринга предполагает третий класс обслуживания.

Третьей основной формой является *буфет*. Эта форма обслуживания предполагает подачу блюд и напитков на стойку, за которой гости располагаются сидя на высоких стульях. Однако такой способ не является обязательным и допускает при отсутствии мест за стойкой прием пищи стоя за фуршетным столом или сидя за обеденным столом в случае их наличия. Буфет, как форма обслуживания, имеет несколько разновидностей, которые схожи в одном - блюда порционируются в присутствии гостя с учетом его пожеланий и подаются на стойку, после чего гость употребляет их тут же за стойкой либо самостоятельно относит еду и напитки к месту их употребления. Экспресс-буфет предполагает подачу готовых порционных блюд на линии или островке

раздачи, откуда гости берут их самостоятельно. Часто можно встретить предложение комплексов блюд, например, «закуска-главное блюдо-десерт» за паушальную цену, то есть на одного гостя. Бар, как форма обслуживания, является разновидностью буфета, хотя в некоторых публикациях упоминается как самостоятельная форма обслуживания без веских на то оснований. Буфеты впервые появились во Франции, а их название произошло от латинского слова *bifetum*, что означает «блестящий, щегольский стол». Это слово было заимствовано французами из средневековой латыни и до настоящего времени приобрело несколько значений, каждое из которых так или иначе связано по смыслу с его первоначальным значением (Похлёбкин, 2015). Изначально буфетом во Франции называли особый шкаф для дорогой посуды, разделённый на несколько отделений с запирающимися дверцами. В 17 веке буфеты–шкафы приобрели знакомый нам вид, в котором нижнюю и верхнюю часть буфета разделял стол с нишей, оказавшийся удобным для приготовления закусок и вскоре под него стали обустривать специальное одноименное помещение.

Позже, в буфетных комнатах ресторанов стали делать загородку-стойку, отделявшую ценный шкаф-буфет от публики, а для надзора за буфетом и его содержимым стал выделяться особый человек - буфетье, на которого в последующем стали возлагать обязанности разлива холодных напитков и приготовления бутербродов. Так и появились те самые буфеты, в которых можно быстро перекусить за неимением времени на посещение ресторана или кафе, и для функционирования которых не требуется большая кухня и зал. В последующем стойку расширили, и она превратилась из загородки в узкий стол. В конце 19 века с другой стороны стойки стали выставлять высокие табуреты, чтобы более рационально использовать пространство стойки за пределами рабочей зоны буфетье (Похлёбкин, 2015). В настоящее время эта популярная конструкция известна во всем мире под названием «барная стойка», а буфеты, специализирующиеся на предложении спиртных напитков, стали именоваться барами. Таким образом, единственным отличием бара от классического буфета является преимущественное предложение алкоголя, при этом не исключая предложение безалкогольных напитков и холодных закусок. Очевидно, что этого отличия недостаточно для признания бара в качестве самостоятельной формы обслуживания. Барбекю, как и бар, часто выделяют как отдельную форму услуг питания, игнорируя тот факт, что применяемый способ обслуживания ничем не отличается от буфета. Основная версия происхождения названия данного стиля утверждает, что оно происходит от французского слова *barbecue* и соответствует общему названию подаваемых блюд, приготовленных на углях в жаровне, мангале или в очаге. Так же есть мнение, что название произошло от слов «bar», роль которого выполняет гриль и «basin» — наиболее популярного блюда, приготавливаемого на гриле. Применяется данная форма обслуживания, как правило, на открытой местности, в живописных местах или в помещениях, допускающих разведение открытого огня. Классическое барбекю предполагает жарку на гриле предварительно подготовленных

мясных и овощных продуктов в присутствии гостей и подачу готовых блюд на стойку или непосредственно в руки гостей. Также к барбекю относятся как гриллированные, так и верченые блюда, то есть все, что жарится над углями, будь то на рашпоре, гратаре, вертеле, шампурах или прутьях (Комлев, 2006). Название барбекю более привычно для жителей североамериканского континента, тогда как на постсоветском пространстве чаще применяется более привычное название «шашлыки». Формат барбекю позволяет использовать любые способы приема пищи в зависимости от пожеланий заказчика. Данная форма предполагает третий класс обслуживания. Из стилей буфета еще различают «холодный буфет», когда подают только холодные закуски и салаты, и «теплый буфет», когда основное блюдо подается горячим. Все разновидности буфета предполагают третий класс обслуживания.

Результаты

Как видно, группировка услуг питания по форматам, классам, режимам, категориям, формам и стилям обслуживания в настоящем исследовании производилась по характерным признакам с учетом уже используемой терминологии, за исключением случаев, когда термины не отражали функциональное содержание услуг. Из этого следует, что идентификация каждой конкретной услуги должна производиться по шести группам характерных признаков. При этом, если количество форматов, классов, режимов, категорий и форм обслуживания фиксировано, то стили обслуживания ограничивать количественными рамками нецелесообразно в силу их динамической изменчивости.

Принимая во внимание такое количество направлений классификации услуг питания, соответствующее числу групп отличительных признаков, создание классификатора диктует необходимость кодировки названий конкретных услуг. Наиболее популярным и интуитивно-понятным способом кодирования является использование начальных букв терминов на языке международного общения, то есть на английском языке, за исключением класса обслуживания, обозначаемого арабскими цифрами. Если для обозначения формата, режима и вида обслуживания достаточно одной начальной буквы, то для обозначения формы и стиля обслуживания целесообразно использовать две начальные буквы вследствие неопределенного количества названий стилей. Во избежание неверной трактовки условных обозначений, начинающихся на аналогичную букву и удобства машинной обработки информации, необходимо придерживаться единого порядка кодировки услуг питания и производить её в последовательности, изображенной на Рисунке 1.

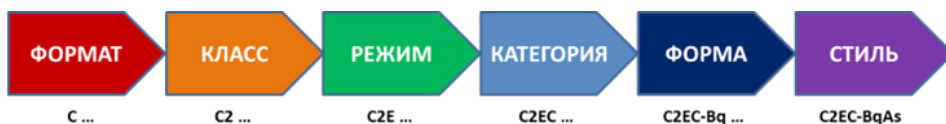

Рис. 1. Порядок кодировки услуг питания
(Fig. 1. The order of encoding of food services)

Использование данного порядка кодировки позволяет генерировать символьные обозначения услуг питания, удобные для машинной обработки, что упростит цифровизацию информации о предлагаемых и получаемых услугах питания, как в интересах бизнеса, так и в целях статистического анализа. Для удобства кодирования разработан Классификатор услуг питания в форме таблицы, изображенный на Рисунке 2.1, 2.2, состоящий из двух частей.

режим и категория обслуживания		форматы и класс обслуживания											
		Local (местный)				Mobile (мобильный)				Catering (выездной)			
		1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4
D aily (ежедневный)	C orporate (корпоративный)	L1DC-	L2DC-	L3DC-	L4DC-	M1DC-	M2DC-	M3DC-	M4DC-	C1DC-	C2DC-	C3DC-	C4DC-
	S ocial (социальный)	L1DS-	L2DS-	L3DS-	L4DS-	M1DS-	M2DS-	M3DS-	M4DS-	C1DS-	C2DS-	C3DS-	C4DS-
	T ransport (транспортный)	L1DT-	L2DT-	L3DT-	L4DT-	M1DT-	M2DT-	M3DT-	M4DT-	C1DT-	C2DT-	C3DT-	C4DT-
	V IP (для особо важных персон)	L1DV-	L2DV-	L3DV-	L4DV-	M1DV-	M2DV-	M3DV-	M4DV-	C1DV-	C2DV-	C3DV-	C4DV-
	P riate (частный)	L1DP-	L2DP-	L3DP-	L4DP-	M1DP-	M2DP-	M3DP-	M4DP-	C1DP-	C2DP-	C3DP-	C4DP-
E vent (событийный)	C orporate (корпоративный)	L1EC-	L2EC-	L3EC-	L4EC-	M1EC-	M2EC-	M3EC-	M4EC-	C1EC-	C2EC-	C3EC-	C4EC-
	S ocial (социальный)	L1ES-	L2ES-	L3ES-	L4ES-	M1ES-	M2ES-	M3ES-	M4ES-	C1ES-	C2ES-	C3ES-	C4ES-
	T ransport (транспортный)	L1ET-	L2ET-	L3ET-	L4ET-	M1ET-	M2ET-	M3ET-	M4ET-	C1ET-	C2ET-	C3ET-	C4ET-
	V IP (для особо важных персон)	L1EV-	L2EV-	L3EV-	L4EV-	M1EV-	M2EV-	M3EV-	M4EV-	C1EV-	C2EV-	C3EV-	C4EV-
	P riate (частный)	L1EP-	L2EP-	L3EP-	L4EP-	M1EP-	M2EP-	M3EP-	M4EP-	C1EP-	C2EP-	C3EP-	C4EP-
R estoring (по требованию)	C orporate (корпоративный)	L1RC-	L2RC-	L3RC-	L4RC-	M1RC-	M2RC-	M3RC-	M4RC-	C1RC-	C2RC-	C3RC-	C4RC-
	S ocial (социальный)	L1RS-	L2RS-	L3RS-	L4RS-	M1RS-	M2RS-	M3RS-	M4RS-	C1RS-	C2RS-	C3RS-	C4RS-
	T ransport (транспортный)	L1RT-	L2RT-	L3RT-	L4RT-	M1RT-	M2RT-	M3RT-	M4RT-	C1RT-	C2RT-	C3RT-	C4RT-
	V IP (для особо важных персон)	L1RV-	L2RV-	L3RV-	L4RV-	M1RV-	M2RV-	M3RV-	M4RV-	C1RV-	C2RV-	C3RV-	C4RV-
	P riate (частный)	L1RP-	L2RP-	L3RP-	L4RP-	M1RP-	M2RP-	M3RP-	M4RP-	C1RP-	C2RP-	C3RP-	C4RP-

Рис. 2.1 Классификатор услуг питания, часть 1
(Fig. 2.1. Classifier of catering services, part 1)

форма обслуживания		стиль обслуживания									
Bq	Banquet (банкет)	C (классический)	Ru (русский стол)	As (азиатский стол)	Ch (китайский стол)	In (индийский стол)					
Ft	Furshet (фуршет)	C (классический)	Ct (коктейль)	F (летающий)							
Bf	Buffet (буфет)	C (классический)	Ex (экспресс)	B (бар)	Bb (барбекю)						

Рис. 2.2 Классификатор услуг питания, часть 2
(Fig. 2.2. Classifier of catering services, part 2)

Первая часть предназначена для генерации кода услуги питания по формату, классу, режиму и категории обслуживания. Она имеет фиксированное количество вариантов. Вторая часть классификатора позволяет кодировать форму и стиль обслуживания.

Заключение

Таким образом, представленная классификация услуг питания, разработанная на основе научных принципов и методов исследования с опорой на исторически сложившуюся структуру общественного питания и учитывающая тенденции

дальнейшего ее развития, призвана исключить двусмысленное толкование применяемых терминов и определений посредством их конкретизации, упорядочить понятийный аппарат с учетом отличительных признаков и создать основу для гармоничного развития данной области знаний. Сквозная кодировка классификатора услуг питания отражает связи между ними, наглядно демонстрирует их взаимозависимость в рамках индустрии питания и её внутренний потенциал развития. Использование данной классификации услуг питания позволит обрести единую платформу для обмена информацией, облегчит цифровизацию индустрии питания в интересах всех участников рынка питания. Единая терминология призвана значительно упростить диалог между производителями и потребителями услуг питания, что несомненно окажет положительное влияние на рост популярности индустрии питания и ее значения в экономике страны.

ЛИТЕРАТУРА

Токарев М.А., 2015. *Токарев М.А.* Оценка требований к услуге кейтеринга, содержащихся в ГОСТ Р 55051–2012 и выявление направлений совершенствования // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. – (7-1), 191–195.

ГОСТ 31985–2013 Услуги общественного питания. Термины и определения. – Москва: Стандартинформ, 2020. – 16 с.

ООН, Европейская комиссия и др. - СНС–2008. Система национальных счетов. Редакция: Иванов, Ю. Н., 2012. ISBN 978-92-1-461028-1.

ГОСТ 30389–2013. Услуги общественного питания Предприятия общественного питания, классификация и определения. – Москва: Стандартинформ, 2022. – 16 с.

Кириллова Е.Н., 2016. – *Кириллова Е.Н.* Банкет в контексте эпохи: традиции французских ремесленных и торговых корпораций // Электронный научно-образовательный журнал «История». – (6), 15–15.

Похлёбкин В.В., 2015. – *Похлёбкин В.В.* Фуршет // Кулинарный словарь – Издательство «Э», 378–456. ISBN 978-5-699-75127-3.

Похлёбкин В.В., 2015. – *Похлёбкин В.В.* Буфет // Кулинарный словарь – Издательство «Э», 51–53. ISBN 978-5-699-75127-3.

Комлев Н.Г., 2006. – *Комлев Н.Г.* // Словарь иностранных слов – Эксмо, 44–672.

REFERENCES

Tokarev M.A., 2015. – *Tokarev M. A.* Evaluation of the requirements for catering service contained in GOST R 55051–2012 and identifying areas for improvement // Actual problems of humanities and natural sciences. – (7-1). Pp. 191–195.

GOST 31985–2013 Public Catering Services. Terms and definitions. – Moscow: Standardinform, 2020. – 16 p.

UN, European Commission, etc. - SNA–2008. System of National Accounts. Edited by: Ivanov Y.N., 2012. ISBN 978-92-1-461028-1.

GOST 30389–2013 Public catering services. Public catering enterprises, classification and definitions. – Moscow: Standardinform, 2022. – 16 p.

Kirillova E.N., 2016. – *Kirillova E.N.* Banquet in the context of the era: the traditions of French craft and trade corporations // Electronic Scientific and Educational Journal of History. – (6). Pp. 15–15.

Pokhlyobkin V.V., 2015. – *Pokhlyobkin V.V.* Fourchette // Culinary dictionary – «E» Publishers. Pp. 378–456. ISBN 978-5-699-75127-3.

Pokhlyobkin V.B., 2015. – *Pokhlyobkin V.V.* Buffet // Culinary dictionary – «E» Publishers. Pp. 51–53. ISBN 978-5-699-75127-3.

Komlev N.G., 2006. – *Komlev N.G.* // Dictionary of foreign words – Eksmo. Pp. 44–672.

BULLETIN OF NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
ISSN 1991-3494
Volume 3. Number 403 (2023), 470-482
<https://doi.org/10.32014/2023.2518-1467.522>

UDC 543; 543.62

© **A.A. Kulanov^{1*}, M.A. Aitkazina¹, E.A. Ruziyeva², A.D. Karshalova³,
A.K. Saulembekova⁴, 2023**

¹Turan University, Almaty, Kazakhstan;

²Almaty Technological University, Almaty, Kazakhstan;

³Kazakh-British Technical University, Almaty, Kazakhstan;

⁴University of International Business, Almaty, Kazakhstan.

E-mail: akulanov23@mail.ru

THE IMPACT OF GREEN INSTRUMENTS ON THE STATE OF THE FINANCIAL SYSTEM

Kulanov A.A. — doctoral student. Turan University. 050000. Almaty, Kazakhstan

E-mail: akulanov23@mail.ru. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8148-5411>;

Aitkazina M.A. — PhD. Turan University. 050000. Almaty, Kazakhstan

E-mail: m.aitkazina@turana.edu.kz. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8410-0900>;

Ruziyeva E.A. — Candidate of Economic Science. Almaty Technological University. 050000. Almaty, Kazakhstan

E-mail: earuziyeva@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9120-7776>;

Karshalova A.D. — PhD. Kazakh-British Technical University. 050000. Almaty, Kazakhstan

E-mail: a.karshalova@kbtu.kz. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0065-8369>;

Saulembekova A.K. — Assistant professor. University of International Business. 050000. Almaty, Kazakhstan

E-mail: anelya.sk@mail.ru. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2619-0362>.

Abstract. The global financial crisis (2007) destroyed the foundation of the international financial system and highlighted the recent changes in traditional finance associated with a close attention to green finance and green economy. Public interest in financing green investments, socially responsible investments and investments with social impact is among these strategies that are gradually expanding (Morano et al., 2020). The dual impact scheme demonstrated the interaction between the global financial crisis and other climate change risks (Leichenko et al., 2009). Thus, the world's attention is largely focused on issues of sustainability and climate change (Zhang et al., 2019). As a result, green finance is important because it is the first organized attempt by the financial industry to link financial results with a positive impact on the environment. This can also be seen as one of the clear signs that the economic system has begun to adapt to the challenge of the environment as a whole (Berrou et al., 2019). Accordingly, all of the above determines the relevance of the topic under study. The key hypotheses and conclusions are further comprehensive

study of the theoretical and practical aspects of the development of the green economy, substantiating the need to create a system combining special financial institutions with green instruments and industries aimed at environmental protection. The results of this study, in our opinion, can undoubtedly have both theoretical and practical applications.

Key words: investments, financing, green economy, sustainable development, financial instruments

© А.А. Куланов^{1*}, М.А. Айтказина¹, Э.А. Рузиева², А.Д. Каршалова³,
А.К. Саулембекова⁴, 2023

¹Тұран Университеті, Алматы, Қазақстан;

²Алматы технологиялық университеті, Алматы, Қазақстан;

³Қазақстан-Британ техникалық университеті, Алматы, Қазақстан;

⁴Халықаралық бизнес университеті, Алматы, Қазақстан.

E-mail: akulanov23@mail.ru

ЖАСЫЛ ҚҰРАЛДАРДЫҢ ҚАРЖЫ ЖҮЙЕСІНІҢ ЖАҒДАЙЫНА ӘСЕРІ

Куланов А.А. — докторант. Тұран Университеті. 050000. Алматы, Қазақстан

E-mail: akulanov23@mail.ru. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8148-5411>;

Айтказина М.А. — PhD. Тұран Университеті. 050000. Алматы, Қазақстан

E-mail: m.aitekazina@turand-edu.kz. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8410-0900>;

Рузиева Э.А. — экономика ғылымдарының кандидаты. Алматы технологиялық университеті. 050000. Алматы, Қазақстан

E-mail: earuzieva@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9120-7776>;

Каршалова А.Д. — PhD. Қазақстан-Британ техникалық университеті. 050000. Алматы, Қазақстан

E-mail: a.karshalova@kbtu.kz. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0065-8369>;

Саулембекова А.К. — қауымдастырылған профессор. Халықаралық бизнес университеті. 050000. Алматы, Қазақстан

E-mail: anelya.sk@mail.ru. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2619-0362>.

Аннотация. Әлемдік қаржы дағдарысы (2007) халықаралық қаржы жүйесінің негізін бұзды және жасыл қаржы мен жасыл экономикаға мұқият назар аударумен байланысты дәстүрлі қаржыдағы соңғы өзгерістерді атап өтті. "Жасыл" инвестицияларды, әлеуметтік жауапты инвестицияларды және әлеуметтік әсер ететін инвестицияларды қаржыландыруға қоғамның қызығушылығы біртіндеп кеңейіп келе жатқан осы стратегиялардың бірі болып табылады (Morano et al., 2020). Қосарланған әсер ету схемасы жаһандық қаржылық дағдарыс пен климаттың өзгеруінің басқа тәуекелдері арасындағы өзара әрекеттесудің болуын көрсетті (Leichenko et al., 2009). Осылайша, бүкіл әлемнің назары негізінен тұрақтылық пен климаттың өзгеруіне бағытталған (Zhang et al., 2019). Нәтижесінде "жасыл" қаржы өте маңызды, өйткені бұл қаржы индустриясының қаржылық нәтижелерді қоршаған ортаға жағымды әсермен байланыстыруға бағытталған алғашқы ұйымдастырылған әрекеті. Мұны экономикалық жүйенің жалпы экологиялық сынаққа бейімделе

бастағанының айқын белгілерінің бірі ретінде қарастыруға болады (Berrou et al., 2019). Тиісінше, жоғарыда айтылғандардың барлығы зерттелетін тақырыптың өзектілігін анықтайды. Негізгі гипотезалар мен қорытындылар жасыл экономиканы дамытудың теориялық және практикалық аспектілерін одан әрі кешенді зерттеу, арнайы қаржы институттарын жасыл құралдармен және қоршаған ортаны қорғауға бағытталған салалармен біріктіретін жүйені құру қажеттілігін негіздеу болып табылады. Бұл зерттеудің нәтижелері, біздің ойымызша, теориялық және практикалық тұрғыдан қолданылуы мүмкін.

Түйін сөздер: инвестициялар, қаржыландыру, жасыл экономика, тұрақты даму, қаржы құралдары

© А.А. Қуланов^{1*}, М.А. Айтказина¹, Э.А. Рузиева², А.Д. Каршалова³,
А.К. Саулембекова⁴, 2023

¹Университет Туран, Алматы, Қазақстан;

²Алматинский технологический университет, Алматы, Қазақстан;

³Қазақстанско-Британский технический университет, Алматы, Қазақстан;

⁴Университет Международного Бизнеса, Алматы, Қазақстан.

E-mail: akulanov23@mail.ru

ВЛИЯНИЕ ЗЕЛЕННЫХ ИНСТРУМЕНТОВ НА СОСТОЯНИЕ ФИНАНСОВОЙ СИСТЕМЫ

Қуланов А.А. — докторант. Университет Туран. 050000. Алматы, Қазақстан

E-mail: akulanov23@mail.ru. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8148-5411>;

Айтказина М.А. — PhD. Университет Туран. 050000. Алматы, Қазақстан

E-mail: m.aitkazina@turana-edu.kz. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8410-0900>;

Рузиева Э.А. — кандидат экономикалық ғылымдар. Алматинский технологический университет. 050000. Алматы, Қазақстан

E-mail: earuzieva@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9120-7776>;

Каршалова А.Д. — PhD. Қазақстанско-Британский технический университет. 050000. Алматы, Қазақстан

E-mail: a.karshalova@kbtu.kz. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0065-8369>;

Саулембекова А.К. — ассоциированный профессор. Университет Международного Бизнеса. 050000. Алматы, Қазақстан

E-mail: anelya.sk@mail.ru. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2619-0362>.

Аннотация. Мировой финансовый кризис (2007 г.) разрушил основу международной финансовой системы и высветил недавние изменения в традиционных финансах, связанные с пристальным вниманием к зеленым финансам и зеленой экономике. Общественный интерес к финансированию «зеленых» инвестиций, социально ответственных инвестиций и инвестиций с социальным воздействием входит в число этих стратегий, которые постепенно расширяются (Morano et al., 2020). Схема двойного воздействия продемонстрировала наличие взаимодействия между глобальным финансовым кризисом и другими рисками изменения климата (Leichenko et al., 2009). Таким образом, внимание всего мира в значительной степени

сосредоточено на вопросах устойчивости и изменения климата (Zhang et al., 2019). В результате «зеленые» финансы имеют важное значение, поскольку это первая организованная попытка финансовой индустрии связать финансовые результаты с положительным воздействием на окружающую среду. Это также можно рассматривать как один из явных признаков того, что экономическая система начала адаптироваться к вызову окружающей среды в целом (Berrou et al., 2019). Соответственно, все вышеперечисленное определяет актуальность исследуемой темы. Ключевые гипотезы и выводы заключаются в дальнейшем комплексном исследовании теоретических и практических аспектов развития зеленой экономики, обосновании необходимости создания системы, объединяющей специальные финансовые институты с зелеными инструментами и отраслями, нацеленными на охрану окружающей среды. Результаты данного исследования, по нашему мнению, несомненно, могут иметь как теоретическое, так и практическое применение.

Ключевые слова: инвестиции, финансирование, зеленая экономика, устойчивое развитие, финансовы инструменты

Introduction

Over the past decade, the concept of a green economy has become a strategic priority for many Governments. By turning their economies into a driving force for sustainability, these countries will be ready to address the major challenges of the 21st century – from urbanization and resource scarcity to climate change and economic instability.

At the same time, in order to achieve the goals of the "green" economy, it must combine circular and inclusive growth, improving the well-being of people and creating social justice, while reducing environmental risks.

The principles and basic ideas in the field of environmental protection are fixed at the international level, and the development of specific programs and targets is carried out at national levels.

The purpose of the study is to review modern publications on the development of the green economy, analyze current trends in green finance and develop recommendations for their further implementation in the economy of Kazakhstan.

This study differs from previous studies in several aspects. Firstly, the causal relationship between green finance, green energy and energy efficiency was evaluated simultaneously. Secondly, the causal relationship between variables is being tested for leading proponents of green finance around the world. The results are important and provide significant information. Thirdly, the empirical model consists of GEI, which includes various green energy resources constructed using the PCA method. Fourth, progress in the assessment is carried out in accordance with the STIRPAT approach, confirmed as a reliable analytical framework in the energy economy.

Research Material and methods

To date, tools for the valuation of changes in natural capital reserves are already being developed in the world. To assess the progress of the transition to

a green economy, indicators of the volume of emissions of greenhouse gases and other pollutants, the volume of waste generated and processed, investment in environmental projects, the production of environmentally friendly or, conversely, potentially dangerous to the environment and humans goods can be considered.

At the moment, the methodology of green financing is being laid both at the international level (CBI standards; UN PRI Principles of responsible investment) and at the national and regional levels.

Results and discussion

In order to put Asian economies on the path to sustainable development, an unprecedented shift in investment from greenhouse gas production, fossil fuels and natural resources to more resource-efficient technologies and business models is required. The financial sector will have to play a central role in this green transformation. Green finance is defined as including "all forms of investment or lending that take into account the environmental impact and increase environmental sustainability" (Mohanty et.al., 2023).

An increase in capital inflows from the public and non-state sectors is possible through the use of green financing, which is aimed at achieving key sustainable development goals (Ahmad et al., 2022). Green finance serves as a link between the financial and environmentally friendly sectors (Ngo et al., 2021). It can also direct the flow of capital, thereby contributing to the optimization of industrial structures (Salazar, 1998). Green financial products have been developed to achieve sustainability. The research we have listed relates to financial services, such as venture investments, risk assessment and more environmentally friendly project activities that protect the environment, promote professional energy conservation and promote sustainable development. (Ding et al., 2022). According to Chami, et al. (2002), green finance helps in risk management and increases confidence in financial institutions in the market. Green debt products are a relatively new phenomenon in financial markets.

The development of a green economy is promoted by «green» finance, and this leads to «green» GDP growth (Wang et al., 2020). The expansion of investment and financial channels of the "green" industry is a key step in the development of a green economy to support the government and individual sectors. Therefore, green finance can be used to achieve comprehensive green growth, as it helps to mitigate the impact of the adverse effects of environmental changes.

An alliance of financial organizations called the Glasgow Financial Alliance for NetZero, which includes banks, insurance companies and management funds with total assets of about \$130 trillion, has announced its intention to reduce to net-zero all emissions associated with investments and debt instruments of its participants by the middle of this century. The UK has announced that from 2023 it will introduce a requirement (initially in the recommendation mode) for all companies registered on the British stock market to publish plans to decarbonize their operations, including lending and investments. In particular, the British Finance Minister said that his country would become «the world's first net-zero financial center».

The leaders of more than 40 states, with the participation of business and financial institutions, announced their intention to finally abandon the use of coal in the electric power industry. Among them there are countries with a high level of dependence on coal, such as Canada, Germany, Indonesia, South Korea, Poland, Ukraine and Vietnam. The USA, China, Russia, India, Australia and Japan did not join. It is assumed that the signatory countries will choose the year of cessation of coal use independently, based on the following approach: developed — in the period from 2030 to 2039, developing – 2040–2049 (The analytical report).

Green" financial instruments are one of the components of the modern capital market, in particular, it is an extension of the existing line of financial instruments. The main instruments of green financing are «green» bonds, «green» lending, subsidies for green projects.

The key issue regarding the implementation of «green» financing is to determine which projects are «green» and which are not. In order to determine the list of areas/industries recognized as green, countries are developing a taxonomy of green projects. In addition to the taxonomy of green projects, a taxonomy of adaptation projects is being developed (i.e. a list of projects that are not green, but correspond to the national priorities of the country and have a positive effect on the environment). Further, in the green financing system within a certain country, the requirements for the project verification system are defined: criteria for compliance of financial instruments with the green or adaptation type, the procedure for determining compliance, description of verification requirements, definition of requirements for verifiers, etc.

An important feature of «green» bonds is the presence of certain bonuses when using them. So, in some countries, issuers of «green» bonds are entitled to special benefits. For example, issuers do not pay coupons (interest payments on bonds), the state fully or partially assumes the payment of coupons. On the other hand, investors may be exempt from paying income tax on income from «green» bonds.

In turn, from the business point of view, the main tool for confirming that the company's activities are carried out taking into account environmental and social factors is the introduction of ESG standards in reporting (accounting for environmental, social and managerial factors).

Assessing the dynamics of the volume of green emissions in the world, we can note its abrupt nature. As of the beginning of 2023, the «green» sector is dominated by the European region with a more mature green bond market, which includes many large issuers from both the private and public sectors.

More than 80 % of green investments in the world account for developed countries (80.5 %), emerging markets – 16.0 %, international institutions – 3.6 % (Expectations).

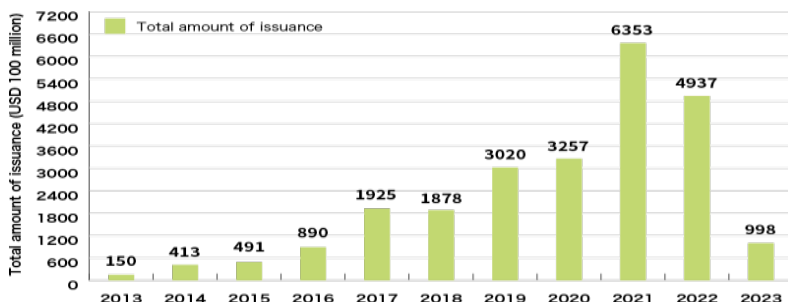

Fig. 1. Global Trends of Green Bonds Issuance Amount

Source: Created by the Ministry of the Environment based on data on the CBI «Climate Bonds Partner Zone» database on March 17, 2023.

From the point of view of the sectoral structure of green investments, it can be noted that the share of the three main industries (energy, construction and transport) increased to 84.6 % in 2023. At the same time, most of the investments were related to the issue of the public sector.

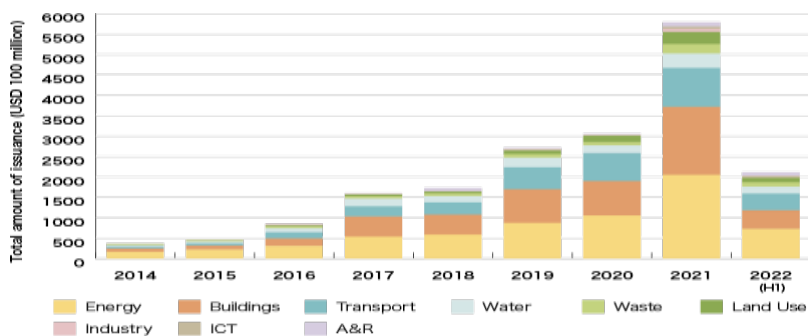

Fig. 2. Green Bonds Issuance by Use of Proceeds

Source: Created by the Ministry of the Environment based on data on the “CBI Interactive Data Platform, as of H1 2022” on January 31, 2023.

In most countries of the world, the banking sector plays an important role in financing the transition to a less carbon-intensive economy. Financial institutions can stimulate the flow of funds into «green» economic activities, as well as indirectly contribute to transparency by requiring businesses and households to provide and disclose information about «green»/«brown» investments. As countries develop climate strategies, the expansion of green financing through banking reform appears to be a critical factor and tool that can really shift the balance towards «green», sustainable economic activity.

As you know, Kazakhstan is heavily dependent on fossil fuels, especially on the «brown» sectors, such as coal and oil industry. Given the complex political economy and the limited administrative capacity for reforms, it will be very difficult for the country to achieve its stated goal of carbon neutrality by 2060. In order to achieve

significant results and goals related to climate change, the Government of Kazakhstan needs to act selectively and create a solid foundation for «green» financing right now.

In this regard, Kazakhstan's transition to net zero emissions could be facilitated by two channels in the field of financial policy. One of the channels that can ensure the proper reflection of climate risks in the cost of lending, the management of such risks and related supervision in the financial sector is the activities of the Agency for Regulation and Development of the Financial Market (ARRFR), which oversees the banking sector, insurance, pensions and capital markets. The second channel involves the distribution of risks and other financial support from the state through appropriate quasi-fiscal structures to financial and non-financial markets, primarily to the Baiterek Holding and its subsidiaries.

Due to excessive lending to the «brown» sectors, Kazakhstan needs to manage the additional credit risk associated with the transition to net zero emissions and adequately reflect such risk in the cost of lending. Such carbon-intensive regions as Karaganda, Kostanay and West Kazakhstan, where the leading industries are oil, gas and coal production, receive the most loans from banks. At the same time, there is an acute shortage of loans in Zhambyl and Almaty regions – with their more environmentally friendly industrial structure.

Stimulating the inflow of loans to regions with more environmentally friendly industries could contribute to a more accelerated transition to net zero emissions. To do this, banks must reflect in their credit rates the risks associated with the «green» transition. But, as shown in Figure 1, when pricing loans, banks largely ignore these risks, which could be calculated based on current trends in greenhouse gas emissions in economic sectors. As we can see, the significant risk associated with the «green» transition has not yet been incorporated into the interest rates on loans (Ismael et al., 2022).

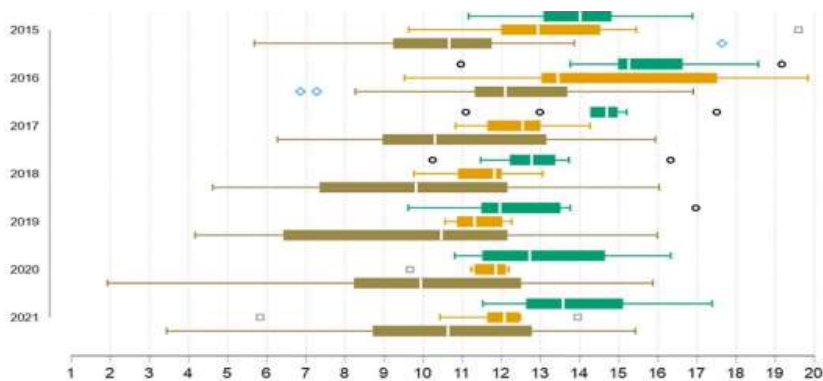

Fig. 3. The cost of financing in the domestic banking market

Source: World Bank calculations using data from the BNS and the National Bank of the Republic of Kazakhstan

Baiterek is a powerful instrument of financial policy in the economy of Kazakhstan, which, if properly reformed, can bring great benefits in financial development and greening of banking activities. According to the annual report for 2020, Baiterek

accounts for about 40–50 % of loans granted to non-energy sectors in important areas of the economy where greening is necessary, such as housing construction, national infrastructure and the activities of companies (small and medium-sized enterprises (SMEs), exporters and agriculture). Thus, the greening of the Baiterek Holding's activities can significantly contribute to increasing the sustainability of the Kazakh economy, set a strategic direction for the banking and financial spheres, which will allow us to go beyond environmental, social and managerial criteria or a "green" taxonomy, and focus efforts on financing projects that provide a scalable and proven "green" impact.. Baiterek can use the introduction of a green taxonomy to develop new products that will allow the economy to reduce carbon intensity and increase energy efficiency, such as loans for energy-efficient housing, loans for green infrastructure and loans for sustainable development for corporations and SMEs so that they can improve their carbon footprint.

And by applying the principles of impact investing, Baiterek can launch a beneficial cycle of orienting the operations of the financial industry to the verified environmental impact, including promoting the development of specialized companies and business lines in the field of independent environmental impact verification. The top-down reform of Baiterek's activities can be supplemented with pilot projects reflecting the principles of impact investment, starting with projects aimed at mitigating the effects of climate change, adaptation to climate risks and a fair transition focused on people. In addition, the issuance and targeted use of green loans, leasing, equity investments and insurance support can help Baiterek initiate issues of green bonds on the KASE and AIX exchanges, which will make a decisive contribution to the development of the green capital market in Kazakhstan and Central Asia.

The World Bank is working with the financial regulator of Kazakhstan to help promote regulatory responses to climate change in Kazakhstan, as well as with the Ministry of National Economy to reform the Baiterek Holding to more effectively facilitate the financing of green projects.

By focusing on these areas of banking sector reform, Kazakhstan can lay the foundation for green finance that will serve its carbon reduction goals, helping to ensure a more sustainable and inclusive future for all citizens of the country.

Table 1 presents the variables used in our model.

Table 1. Variables of model

Variable (symbol)	Unit	Source
Carbon emission per capita (COPC)	Metric tons per capita	World Bank, Knoema
Population (POP)	Number	World Bank
GDP per capita (GDPPC)	Current US\$	World Bank
Energy intensity (EI)	MJ/\$ 2011 PPP GDP	IEA, World Bank
Green bonds (GB)	US\$	Climatebonds.net
Green energy index (GEI)	Nuclear consumption Million tonnes oil equivalent	BP, IEA

Hydro consumption	Million tonnes oil equivalent	BP, IEA
Solar consumption	Million tonnes oil equivalent	BP, IEA
Wind consumption	Million tonnes oil equivalent	BP, IEA
Biofuels consumption	Thousand barrels per day	BP, IEA. Knoema

Note: Calculated by the author

The GEI, based on green energy consumption, is generated using the PCA technique, considering nuclear, hydro, solar, wind, and biofuel consumptions. Before conducting the PCA analysis, the Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) test and Bartlett test were performed to determine the suitability of the data for factor analysis. As the KMO and Bartlett values are calculated as 0.83 and 0.001, respectively, the PCA technique can be employed for these variables. The PCA results are reported in Table 2.

Table 2. Principal component analysis results

Component	Eigenvalue	% of variance	Cumulative variance (%)
A1	3.54	78.04	78.04
A2	0.82	7.19	85.23
A3	0.76	5.87	91.1
A4	0.61	4.95	96.05
A5	0.39	3.95	100

Note: Calculated by the author

It can be concluded that A1 has an eigenvalue >1 and explains 67.4% of the total variance of green energy consumption among the ten Green Leaders. Therefore, A1 was added to our model as GEI. Additionally, to understand the contributions of each variable in component A1, the factor loadings are presented in Table 3.

Table 3. Factor loadings of green energy consumptions in component A1

Variable	Component A1
Nuclear consumption	0.014
Hydro consumption	0.082
Solar consumption	-0.051
Wind consumption	0.749
Biofuels consumption	0.009

Note: Calculated by the author

The results in Table 3 prove that hydro and wind consumption is higher than other green energy consumption methods in the selected component of A1.

The generalized method of moments (GMM) estimation approach is selected to explore the Granger causal linkages between the variables through Eq. 3 for the annual data covering 2002–2018.

The results prove that higher energy intensity, a proxy for energy efficiency, accelerates CO2 emissions, implying that among the Green Leaders, a 1 % increase in energy intensity (contribution of energy to economic size) accelerates pollutant

emissions by approximately 0.09% in the long term. This is consistent with Shahbaz et al. and Namahoro et al. for select African countries.

Green bond issuance as a proxy for green finance favors green energy deployment and reduces CO2 emissions per capita. This variable's estimated coefficient suggests that a 1% increase in the volume of issued green bonds reduces CO2 emissions by approximately 1 % in these countries. Peri, Wang et al., Loffler et al. and Meo and Karim have proved a similar result for different countries, while Mensi et al. observed the inefficiency of issued green bonds (Rasoulinezhad et al., 2022).

The significant empirical findings reveal that: In the long term:

- An increase in the total population of these countries and a higher GDP per capita without energy transition and switching to clean energy may increase CO2 emissions.

- The issuance of green bonds makes access to financial resources easier, favoring green energy deployment and reducing CO2 emissions per capita. This variable's estimated coefficient suggests that a 1 % increase in the volume of green bonds reduces CO2 emissions by approximately 1 %.

- The GEI shows the status of green energy. The results show that the higher the value of GEI, the lower the CO2 emissions. For example, its estimated coefficient indicates that a 1 % increase in the GEI can decrease CO2 emissions by approximately 0.92 % based on green energy consumption.

The empirical evidence shows that green finance and green energy deployment can only help countries reduce CO2 emissions in the long term. However, they play an essential role in accelerating GDP per capita in the short and long terms (Asian Development Bank Institute, 2018).

As mentioned above, many different tools can be used to expand green financing. The most appropriate choice of instruments will depend on the context of a particular country; while some market instruments may be more appropriate in one country, another country may prefer a more interventionist policy.

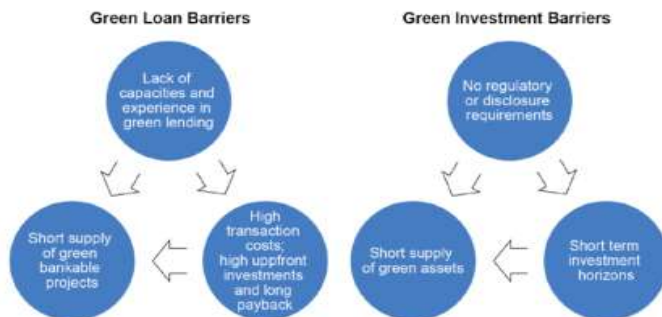

Fig. 4. Credit and investment barriers

Nevertheless, a coordinated and systematic approach involving all relevant stakeholders is needed in all countries to ensure fundamental cultural changes in financial markets and to ensure sustainability in financing and investment.

Financial authorities need to create incentives for financial companies to expand green financing and provide support and recommendations, but the experience of different countries also shows that rules and regulations are often necessary for the actions of financial firms.

Conclusion

Thus, all net income from the issuance of green financial bonds should be used to finance green initiatives, often through the issuance of green loans for the development of green infrastructure projects. As a rule, financial institutions that care about environmental sustainability enter into transactions with green financial securities on the financial market. In addition, the creation of a green financial system can make it possible to allocate social capital for investments in green business, increase awareness of corporate social responsibility and accelerate the overall transition of the industry to a greener economy. During the COVID-19 pandemic, this evidence was very convincing. Environmental and natural externalities of resources can be eliminated through market mechanisms using «green» finance.

In order to successfully bring the financial system in line with the Sustainable Development Goals, financial management should be aimed at achieving the following goals:

Raising awareness of regulators and market participants about the financial sector of environmental and climate risks.

Developing the capacity of the financial industry to analyze and manage environmental risks through the accumulation and exchange of knowledge.

Building the capacity of the financial industry to develop sustainable financing methods and new lending tools to finance sustainable projects, such as renewable energy sources.

Increase transparency through ESG disclosure requirements.

Providing incentives, where necessary, to banks and NBFs to finance green projects.

Support for the development of new market segments, such as the green bond market or climate risk insurance.

Development of long-term refinancing sources in local currency for banks so that they can provide long-term loans.

REFERENCES

Ahmad M., Ahmed Z., Bai Y., Qiao G., Popp J., Oláh J., 2022 — Financial inclusion, technological innovations, and environmental quality: Analyzing the role of green openness, *Frontiers in Environmental Science*, 10: 80.

Asian Development Bank Institute, 2018 — Fostering green finance for sustainable development in Asia, 814.

Berrou R., Dessertine Ph., Migliorelli M., 2019 — An overview of green finance, *The Rise of Green Finance in Europe*, 3–29.

Chami R., Cosimano Th.F., Fullenkamp C., 2002 — Managing ethical risk: How investing in ethics adds value, *Journal of Banking & Finance*, 26. Pp. 1697–1718.

CGI standards. Electronic resource. – URL: <https://www.climatebonds.net>.

Ding X., Li W., Huang D., Qin X., 2022 — Does Innovation Climate Help to Effectiveness of Green Finance Product R&D Team? The Mediating Role of Knowledge Sharing and Moderating Effect of Knowledge Heterogeneity. *Sustainability*, 14: 3926.

Expectations for Issuance and Investment of Green Bonds in Japan. Electronic resource. – URL: https://greenfinanceportal.env.go.jp/en/bond/issuance_data/market_status.html.

Ismael A.F., Melecky M., 2022 — Green finance for Kazakhstan and the role of the banking sector in reducing emissions. Electronic resource. – URL: <https://blogs.worldbank.org/ru/europeandcentralasia/how-kazakhstan-can-leverage-green-finance-to-reduce-emissions> (in Russ.).

Leichenko R., O'Brien K., Solecki W., 2009 — Climate change and the global financial crisis. *GECHS Synthesis Human Security in an Era of Global Change*, 25. Pp. 25–52.

Mohanty S., Nanda S.S., Soubhari T., Vishnu N.S., Biswal S., Patnaik Sh., 2023 — Emerging Research Trends in Green Finance: A Bibliometric Overview, *Journal of Risk and Financial Management*, 16: 108. <https://doi.org/10.3390/jrfm16020108>.

Morano P., Tajani F., Anelli D., 2020 — A decision support model for investment through the social impact bonds. The case of the city of Bari (Italy), *Valori e Valutazioni*, 24. Pp. 163–178.

Ngo Q-Th., Tran H.A., Tran H.Th.Th., 2021 — The impact of green finance and COVID-19 on economic development: Capital formation and educational expenditure of ASEAN economic, *China Finance Review International*, 12. Pp. 261–279.

Rasoulinezhad E., Taghizadeh-Hesary F., 2022 — Role of green finance in improving energy efficiency and renewable energy development, *Energy Efficiency*, 15. <https://doi.org/10.1007/s12053-022-10021-4>.

Salazar J., 1998 — Environmental finance: Linking two world. Paper presented at A Workshop on Financial Innovations for Biodiversity Bratislava, Bratislava, Slovakia, May 1–3(1). Pp. 2–18.

The analytical report "On international experience in the development and implementation of the principles, measures and mechanisms of the "green" economy" was prepared as part of the implementation of the Action Plan for the Implementation of Strategic Directions for the Development of Eurasian Integration until 2025. Electronic resource. – URL: <https://eec.eaeunion.org/upload/medialibrary/b34/Doklad-zelenaya-ekonomika-06.2022.pdf> (in Russ.).

UN Principles of Responsible Investment PRO. Electronic resource. – URL: <https://www.unpri.org>.

Wang X., Xu Z., Škare M., 2020 — A bibliometric analysis of Economic Research-Ekonomiska Istra zivanja (2007–2019), *Economic research-Ekonomiska istraživanja*, 33. Pp. 865–886.

Zhang D., Zhang Zh., Managi Sh., 2019 — A bibliometric analysis on green finance: Current status, development, and future directions, *Finance Research Letters*, 29. Pp. 425–430.

BULLETIN OF NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
ISSN 1991-3494
Volume 3. Number 403 (2023), 483-496
<https://doi.org/10.32014/2023.2518-1467.523>

UDC 338.43
SCSTI 06.39.41

© G.T. Kunurkulzhayeva^{1*}, A. Bakpayeva², I. Imangaliyeva², G. Demeuova¹,
Zh. Baishukurova¹, A. Nurgaliyeva, 2023

¹K. Zhubanov Aktobe Regional University;

²Toraighyrov University, Pavlodar.

E-mail: gtk63@mail.ru

FORMATION OF THE INFORMATION BASE FOR ASSESSING THE QUALITY OF LIFE OF THE RURAL POPULATION

Kunurkulzhayeva Gulnar Temirgalievna — candidate of Economic Sciences, docent of the department of economics and management, K. Zhubanov Aktobe Regional University

E-mail: gtk63@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-0042-7341>;

Bakpayeva Assiya — Senior Lecturer, Toraighyrov University, st. Lomov 64, Pavlodar, Kazakhstan

E-mail: mustik.mak@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-3606-4853>;

Imangaliyeva Indira — senior lecturer Department of Economy, Toraighyrov University, Lomova St., 64, Pavlodar, Kazakhstan.

E-mail: dautjanar_nur@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-2677-9668>;

G.K. Demeuova — Candidate of Economic Sciences, senior lecturer of the department of public administration, finance and marketing, K. Zhubanov Aktobe Regional University *Demeuova*

E-mail: g78@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-3684-4590>;

Baishukurova Zhanat — master of finance, senior lecturer of the department economics and management, K. Zhubanov Aktobe Regional University Kazakhstan, 030000, Aktobe, K. Zhubanov Aktobe Regional University, A. Moldagulova

E-mail: zhan@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-4418-9688>;

A. Nurgaliyeva — candidate of economic sciences, professor of the department «Economics», Toraighyrov University

E-mail: nurgalieva_ainash@mail.ru, <https://ORCID.org/0000-0002-3818-7013>.

Abstract. The study of social and industrial infrastructure of the village and the development of proposals for the development of the investment process of social infrastructure and protection of the rural population. A natural and effective form of management in the agricultural sector is a peasant economy. The most important element is the establishment of scientifically substantiated ratios of the standard of living of the population of various regions, taking into account the relevant socio-economic, natural-climatic, demographic and other features. Establishing such relationships is a prerequisite for resolving the contradictions of the regional reproduction process. Given the need to reproduce the population of the republic and the related sustainable development of the country, it is necessary to ensure

the improvement of all demographic parameters to a safe level. At the same time, one should use the experience of other countries that have pursued a policy of supporting families by paying various kinds of benefits, supporting working women, developing kindergartens, and housing policies, especially with regard to young families. Increasing life expectancy at birth may also have an impact on the size of the population, especially in working age, at which the mortality rate is very high. Particular attention should be paid to the development of the social infrastructure of the village.

Keywords: territorial division, regional policy, territorial difference, social-economic development, agriculture

© Г.Т. Кунуркульжаева^{1*}, А.К. Бакпаева², И.Т. Имангалиева²,
Г.К. Демеуова², Ж. Байшукурова², А.А. Нурғалиева², 2023

¹Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті;

²Торайғыров университеті, Павлодар.

E-mail: gtk63@mail.ru

АУЫЛ ТҮРҒЫНДАРЫНЫҢ ӨМІР САПАСЫН БАҒАЛАУ ҮШІН АҚПАРАТТЫҚ БАЗАСЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Кунуркулжаева Гүлнар Темірғалиқызы — экономика ғылымдарының кандидаты, экономика және менеджмент кафедрасының доценті, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті
E-mail: gtk63@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-0042-7341>;

Бакпаева Асия Құдайбергенқызы — аға оқытушы, Торайғыров университеті, Ломов көш 64 үй, Павлодар, Қазақстан

E-mail: mustik.mak@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-3606-4853>;

Имангалиева Индира — «Экономика» кафедрасының аға оқытушысы, Торайғыров университеті, Ломов көшесі, 64, Павлодар, Қазақстан

E-mail: iman020215@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-2677-9668>;

Г.К. Демеуова — экономика ғылымдарының кандидаты, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің мемлекеттік басқару, қаржы және маркетинг кафедрасының аға оқытушысы

E-mail: Demeuova_g78@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-3684-4590>;

Байшукурова Жанат — Қаржы магистрі, «Экономика және менеджмент» кафедрасының аға оқытушысы, Ақтөбе өңірлік университеті. Қ.Жұбанов Қазақстан, 030000, Ақтөбе қ., Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ө.Молдағұлова даңғылы

E-mail: 34_zhan_76_zhan@mail.ru <https://orcid.org/0000-0003-4418-9688>;

А. Нұрғалиева — экономика ғылымдарының кандидаты, «Экономика» кафедрасының профессоры, Торайғыров атындағы университет

E-mail: nurgalieva_a_inash@mail.ru, <https://ORCID.org/0000-0002-3818-7013>.

Аннотация. Ауылдың әлеуметтік-өндірістік инфрақұрылымын зерттеу және әлеуметтік инфрақұрылымның инвестициялық үдерісін дамыту және ауыл тұрғындарын қорғау бойынша ұсыныстар әзірлеу. Аграрлық сектордағы шаруашылық жүргізудің табиғи және тиімді түрі – шаруа шаруашылығы. Ең маңызды элементі тиісті әлеуметтік-экономикалық, табиғи-климаттық, демографиялық және басқа да ерекшеліктерді ескере отырып, әртүрлі аймақтардағы халықтың өмір сүру деңгейінің ғылыми негізделген

арақатынастарын белгілеу болып табылады. Мұндай қатынастарды орнату аймақтықұдайы өндіріс процесінің қайшылықтарын шешудің алғы шарты болып табылады. Республика халқының ұдайы өндірісінің қажеттілігін және онымен байланысты елдің тұрақты дамуын ескере отырып, барлық демографиялық көрсеткіштерді қауіпсіз деңгейге дейін жақсартуды қамтамасыз ету қажет. Бұл ретте, әр түрлі жәрдемақы төлеу арқылы отбасын қолдау, жұмыс істейтін әйелдерді қолдау, балабақшаларды дамыту, тұрғын үй саясатын, әсіресе жас отбасыларға қатысты саясатты жүргізген басқа елдердің тәжірибесін пайдалану керек. Туған кезде күтілетін өмір сүру ұзақтығының ұлғаюы, әсіресе, өлім-жітім деңгейі өте жоғары болатын еңбекке қабілетті жастағы халықтың санына да әсер етуі мүмкін. Ауылдың әлеуметтік инфрақұрылымын дамытуға ерекше көңіл бөлінуі керек.

Түйін сөздер: аграрлық сектор, экономикалық құралдар, әлеуметтік құралдар, агроөнеркәсіптік кешен, ауыл шаруашылығы

© Г.Т. Кунуркульжаева^{1*}, А.К. Бакпаева², И.Т. Имангалиева²,
Г.К. Демеуова¹, Ж. Байшукурова¹, А.А. Нурғалиева², 2023

¹Актюбинский региональный университет им. К. Жубанова;

²Торайгыров университет, Павлодар.

E-mail: gtk63@mail.ru

ФОРМИРОВАНИЕ ИНФОРМАЦИОННОЙ БАЗЫ ОЦЕНКИ КАЧЕСТВА ЖИЗНИ СЕЛЬСКОГО НАСЕЛЕНИЯ

Кунуркулжаева Гульнар Темиргалиевна — кандидат экономических наук, доцент кафедры экономики и управления, Актюбинский региональный университет им. К. Жубанова

E-mail: gtk63@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-0042-7341>;

Бакпаева Асия Қудайбергеновна — старший преподаватель, Торайгыров университет, ул. Ломова 64, Павлодар, Казахстан

E-mail: mustik.mak@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-3606-4853>;

Имангалиева Индира — старший преподаватель кафедры «Экономика», Торайгыров университет, ул. Ломова, 64, Павлодар, Казахстан.

E-mail: iman020215@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-2677-9668>;

Г.К. Демеуова — кандидат экономических наук, старший преподаватель кафедры государственного управления, финансов и маркетинга, Актюбинский региональный университет им. К. Жубанова

E-mail: Demeuova_g78@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-3684-4590>;

Байшукурова Жанат — магистр финансов, старший преподаватель кафедры «Экономика и менеджмент», Актюбинский региональный университет им. К. Жубанова Казахстан, 030000, Актөбе, Актюбинский региональный университет им.К.Жубанова, пр. А. Молдагуловой,

E-mail: 34_zhan_76_zhan@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-4418-9688>;

А. Нурғалиева — кандидат экономических наук, профессор кафедры «Экономика» Торайгыровского университета,

E-mail: nurgaliyeva_ainash@mail.ru, <https://ORCID.org/0000-0002-3818-7013>.

Аннотация. Исследование объектов социально-производственной инфраструктуры села и разработка предложений по развитию инвестиционного процесса социальной инфраструктуры и защиты сельского населения.

Естественной и эффективной формой хозяйствования в аграрном секторе является крестьянское хозяйство. Важнейшим элементом является установление научно обоснованных соотношений уровня жизни населения различных регионов с учетом соответствующих социально-экономических, природно-климатических, демографических и других особенностей. Установление таких соотношений — обязательное условие разрешения противоречий регионального воспроизводственного процесса. Учитывая необходимость воспроизводства населения республики и связанного с этим устойчивого развития страны, следует обеспечить улучшение всех демографических параметров до безопасного уровня. При этом следует воспользоваться опытом других стран, проводивших политику поддержки семей путем выплаты различного рода пособий, поддержки работающих женщин, развития детских садов, жилищной политики, в особенности в отношении молодых семей. Повышение ожидаемой продолжительности жизни при рождении может также оказать влияние на численность населения, в особенности в трудоспособном возрасте, в котором смертность населения весьма значительна. Особое внимание следует обратить на развитие социальной инфраструктуры села.

Ключевые слова: аграрном секторе, экономических средств, социальных средств, агропромышленный комплекс, сельского хозяйства

Введение

Формирование информационной базы системы управления развитием СНП предусматривает наполнение общей иерархической системы показателей (частных критериев) и интегральных индикаторов конкретным содержанием, специфицированным под решаемые краткосрочные и долгосрочные задачи. Для этого требуется определить (на содержательном, экспертном уровне) исходный перечень статистических показателей (частных критериев), необходимых для расчета всех показателей 4-го уровня (Evenson, 2001).

Материалы исследования и методы

Формирование набора исходных статистических показателей основывалось на представленной схеме структуризации системы частных критериев четырех уровней. Отбор показателей по каждой группе критериев категории производился с учетом следующих требований:

1) требование представительности, в соответствии с которым в данном перечне должны быть представлены все основные показатели рассматриваемой синтетической категории, т.е. первичных показателей должно быть достаточно для расчета всех относительных и групповых показателей 4-го уровня;

2) требование информационной доступности, в соответствии с которым привлекаемые к дальнейшему анализу показатели и частные критерии должны быть, по меньшей мере, доступны для их статистической регистрации и, более того, они должны входить в номенклатуру официальных статистических показателей (или могут быть вычислены по значениям последних); именно из-за несоблюдения этого требования мы были вынуждены отказаться от показателей

ресурсно-сырьевого потенциала как характеристик конкурентоспособности СНП.

3) требование информационной достоверности, в соответствии с которым используемые статистические данные и частные критерии должны адекватно отражать состояние анализируемого аспекта качества жизни. Так, например, именно по причине нарушения этого требования нам пришлось отказаться от использования такого, казалось бы, существенного для синтетической категории качества жизни верхнего уровня показателя, как коэффициент Джини, характеризующий степень расслоения общества по доходам, т.к. значительный оборот теневого капитала не позволяет выявить его реальную величину (Тостыбеков и др., 2001).

Исходя из вышеперечисленных требований, был сформирован перечень первичных статистических показателей, который представлен в таблице 1.

Методология расчета оценочных показателей. Формирование перечня и расчет оценочных показателей базируется на математико-статистическом анализе конкретных данных по всему перечню первичных показателей по каждому СНП, области и в целом по республике.

Таблица 1– Перечень исходных статистических показателей базового уровня

№ п./п.	Наименование показателя	Ед изм
1	Количество семей в СНП	дворов
2	Численность населения всего, в т.ч:	чел
3	6-летнего возраста	чел
4	7-17 лет (школьный возраст)	чел
5	экономически активный возраст (с.18 лет)	чел
6	пенсионеры	чел
7	занятые	чел
8	самозанятые	чел
9	доходы которых ниже прожиточного минимума	чел
10	Число умерших за отчетный год	чел
11	Число родившихся	чел
12	Миграция за год: прибыло	чел
16	убыло	чел
17	Количество обучающихся в школе	чел
18	6 летки в дошкольном классе	чел
19	в колледже	чел
20	Кол-во набравших проходной балл ЕНТ	чел
21	Кол-во выпускников имевших право сдать ЕНТ	чел
22	Кол-во неграмотных в возрасте от 9 до 49 лет	чел
23	Кол-во участвовавших в последних выборах	чел
24	Общая площадь земель относящихся к СНП	га
25	в т.ч. пашня	га
26	Средний бонитет пашни	балл
27	Наличие скота и птицы	усл ед КРС

28	в т.ч коровы	голов
29	лошади и верблюды	голов
30	овцы	голов
31	свиньи	голов
32	птица	голов
33	Обеспеченность жильем	кв м общ площ
34	" клубами	мест
35	" школами	мест (парт)
36	" учреждениями здравоохранения	кв м общ площ
37	" спортзалами	кв м общ площ
38	" библиотеками	томов книг
39	" объектами торговли	кв.м рабоч площ
40	" объектами общепита	место
41	" телефонами	номеров
42	Протяженность дороги до райцентра	км
43	Протяженность дорог на землях СНП с твердым покрытием	км
44	Количество малых предприятий	шт
45	Радиационный фон	мкр/час
46	Засоленность воды	гр/литр
47	Минимальная расчетная температура наружного воздуха в области	град

Базовая идея, на которой строится эта методология, заключается в следующем. Из состава сформированного (из теоретических, содержательных соображений, на экспертном уровне) набора частных критериев заданного интегрального свойства требуется выделить (оставить для дальнейшего анализа) сравнительно небольшое число показателей таким образом, чтобы, во-первых, они действительно прямо характеризовали анализируемое интегральное свойство. Во-вторых, можно было бы достаточно точно восстановить значения всех остальных частных критериев по значениям этого небольшого числа показателей с помощью подходящих моделей регрессии (Нурғалиева, 2010).

Для обеспечения сопоставимости результатов оценки различных по величине объектов мы использовали относительные показатели, т.е. различные параметры качества жизни будут оцениваться в основном в расчете на одного жителя, одного трудоспособного и т.п.

$$P_n = \frac{Q_n}{N_i} \quad (1)$$

где: Q_n – количественное выражение оцениваемого n- того явления;
 N_i – численность населения i-того СНП;

Для того, чтобы описать множественность факторов, присущих оцениваемому объекту, одним показателем, мы применили различные методы

их свертывания. Чтобы получить групповой показатель 4-го уровня (P^{gr4}) использован метод определения среднего арифметического (2.). В перспективе развития системы оценки качества жизни, когда будет определена степень важности каждого первичного показателя, для свертки критерия 4-го уровня можно будет использовать метод среднего взвешенного.

$$P^{gr4} = \frac{P_1 + P_2 + \dots + P_n}{n} \quad (2)$$

где: $P_{1,2,\dots,n}$ – количественное выражение 1,2... n-ного единичного показателя;

n – количество единичных показателей в групповом показателе (критерии);

Если на уровне СНП невозможно собрать достоверные данные о первичных или групповых показателях, на основе которых можно рассчитать обобщающий показатель третьего уровня, то следует применить регрессионный анализ. Например, на уровне села невозможно методом прямого счета определить показатель продолжительности жизни от рождения. В этом случае, зная эти данные в разрезе областей, и имея информацию об уровне рождаемости (x_1), смертности (x_2) и заболеваемости (x_n) в этих областях, можно воспользоваться формулами линейной регрессии (3) или (4).

$$P_j^{gr3} = m_1 \cdot x_1 + m_2 \cdot x_2 + \dots + m_j \cdot x_j + b \quad (3)$$

$$P_j^{gr3} = m_1 \cdot x_1 + m_2 \cdot x_2 + \dots + m_j \cdot x_j \quad (4)$$

где: m – коэффициенты, соответствующие каждой независимой переменной x ,
 b – постоянная.

После составления модели и расчета величин коэффициентов при независимых переменных (m) и постоянной (b), рассчитываются показатели третьего уровня в разрезе областей. Полученные результаты сравниваются с данными статистики, на основании которых строилась модель регрессии. Затем анализируются вариации, т.е. отклонения от фактических данных и определяется среднее квадратное отклонение и коэффициент вариации, который не должен превышать 35%. Если коэффициент вариации более 35%, т.е. модель недостаточно точна, необходимо ввести в нее дополнительные независимые переменные.

В связи с тем, что на уровне СНП недостаточно информации, чтобы рассчитать показатель продолжительности жизни от рождения, его мы рассчитали по формуле (2) линейной регрессии, см. Таблицу. Для этого были использованы статистические показатели срока ожидаемой продолжительности жизни (СОПЖ) сельского населения, уровня рождаемости, смертности и заболеваемости на селе (Информационно-аналитический бюллетень №2, 2000).

Таблица 2 – Данные для расчета модели регрессии и ее проверка на точность

Область	СОПЖ лет	Смерт- ность на жит	Рожде- мость на ит	Заболевае мость на жит	Расчет по фо лет	Откло- нение	Квадрат отклон
Акмолинская	65,25	0,0112	0,0135	0,026656	66,63198	-1,38062	1,906
Актюбинская	66,78	0,00827	0,01403	0,037219	66,94253	-0,15945	0,025
Алматинская	68,42	0,00796	0,01697	0,056622	67,21909	1,197825	1,435
Атырауская	67,29	0,00703	0,01662	0,031008	67,40462	-0,11097	0,012
З-Казахстанская	67,91	0,00873	0,01574	0,051342	67,02285	0,883496	0,781
Жамбылская	68,42	0,00783	0,02213	0,038516	67,9273	0,489619	0,240
Карагандинская	65,15	0,008	0,00744	0,07728	65,99684	-0,84759	0,718
Костанайская	66,78	0,01052	0,01344	0,028021	66,68821	0,09487	0,009
Кызылординская	68,42	0,00583	0,02132	0,05822	67,93883	0,478089	0,229
Мангистауская	66,68	0,00584	0,02694	0,051793	68,62685	-1,94588	3,786
Ю-Казахстанская	69,34	0,00577	0,02734	0,029657	68,79348	0,542469	0,294
Павлодарская	67,19	0,01007	0,01318	0,038618	66,65034	0,541197	0,293
С-Казахстанская	66,37	0,01137	0,01211	0,036131	66,40386	-0,02924	0,001
В-Казахстанская	66,78	0,01053	0,01341	0,056851	66,5369	0,246183	0,061
Итого:	67,2						0,753

В результате расчетов полученная модель линейной регрессии имеет следующий вид:

$$ПЖ = 66,347 - 103,221 \cdot C + 116,784 \cdot P - 5,091 \cdot Z \quad (5)$$

где: ПЖ – показатель продолжительности жизни от рождения (лет);

C - уровень смертности в текущем году в СНП (к-во умерших/ численность СНП);

P - уровень рождаемости в текущем году в СНП (к-во родившихся/ численность СНП);

Z – заболеваемость (к-во заболеваний, зарегистрированных впервые в жизни/ чис. СНП)

Результаты и обсуждения

Коэффициент вариации получился равным 1,3 %, что указывает на высокую точность данной модели.

За аналог показателя ВВП на душу населения мы приняли показатель валовой продукции сельского хозяйства и построили уравнение линейной регрессии по статистическим данным о числе занятых в сельском хозяйстве, наличии пашни и КРС, так как именно эти основные факторы производства являются основой для производства продукции растениеводства и животноводства. Для того, чтобы учесть фактор качества пашни при разработке модели регрессии был принят показатель балло-гектар, представляющий собой произведение

площади пашни в гектарах, на среднюю величину бонитета данной области. В результате расчетов полученная модель линейной регрессии экономического потенциала СНП имеет следующий вид:

$$\text{ЭП} = 14411,65 \cdot \text{З} + 1,919 \cdot \text{П} + 137,35 \cdot \text{КРС} \quad (6)$$

где: ПЖ – показатель продолжительности жизни от рождения (лет);

З – количество занятого населения в СНП (чел);

П – количество пашни в СНП (балло-гектар);

З – количество скота и птицы в СНП (КРС).

Таблица 3 – Данные для расчета модели регрессии и ее проверка на точность

Области	ВВП	Заня- тые	Пашня	КРС	Расчет по формуле	Абсолют отклонен	Квадрат отклонения
	долл	чел	балло- гектар	голов			
Акмолинская	610363077	171500	199127237	397400	678731198	-68368121	4674199971202870
Актюбинская	207706154	116500	15028269	372300	244427721	-36721567	1348473519472670
Алматинская	735636923	363000	29874676	608400	653313952	82322971	6777071574782300
Атырауская	61288462	31900	9490	135600	63675062	-2386601	5695863150799
З-Казахстан- ская	194873077	119000	13910324	410300	251031375	-56158298	3153754454799820
Жамбылская	326659231	152000	18234816	279800	287988368	38670863	1495435644397060
Карагандин- ская	282482308	156900	18378094	381700	309176665	-26694357	712588721591723
Костанайская	709084615	174300	181333049	477900	659600580	49484035	2448669746106090
Кызылордин- ская	123903846	100600	526854	199500	170425154	-46521308	2164232091396110
Мангистауская	12522308	5900	1862	7200	9321272	3201036	10246631042556
Ю-Казахстан- ская	618630000	415900	22408986	333600	675921951	-57291951	3282367593520500
Павлодарская	257669231	124000	17209897	560200	285009512	-27340282	747491004041115
С-Казахстан- ская	654889231	214700	145868695	324800	627560163	27329068	746877942465348
В-Казахстан- ская	538616154	245600	31285622	706000	503698577	34917577	1219237163845900
Итого:	381023187						2214333993985760

Коэффициент вариации линейной регрессии оценки экономического потенциала получился равным 12 %, что указывает на достаточную точность данной модели. Большинство из них являются обычными относительными показателями, рассчитать которые, имея необходимые статистические данные, не представляет трудности. Более сложными показателями описывается транспортная доступность (Керимова, 2006 - №2).

Коэффициент плотности автомобильных дорог (коэффициент Энгеля)

определяется как отношение плотности автодорог (AD) к корню квадратному от плотности населения:

$$K_{\text{Энгеля}} = \frac{\text{Плотность автодорог}}{\sqrt{\frac{\text{ЧН}}{\text{Площ}}}} \quad (7)$$

где ЧН — среднегодовая численность населения (тыс. чел.);

Площ — площадь территории (тыс. км²).

Плотность автодорог вычисляется как отношение протяженности автодорог (тыс. км) к площади территории:

$$\text{Плотность автодорог} = \frac{\text{Протяженность автодорог}}{\text{Площ}} \quad (8)$$

Транспортная доступность оценивается в пределах сельского района, поэтому все показатели, требуемые для расчета коэффициента Энгеля, принимаются не по СНП, а в целом по сельскому району, в котором это село находится (More and Better Investment in Agriculture, 2010).

Коэффициент удаленности от районного или областного центра (смотря какой ближе) определен нами исходя из параметров, установленных в Государственной программе развития сельских территорий. В ней установлено, что при удаленности в 100 и более километров это коэффициент равен нулю, при расстоянии в 20 и менее километров – имеет максимальную величину, которая для индекса принимается равной единице. Исходя из этих предпосылок, используя теорию квалиметрии, о которой будет сказано ниже, можно построить следующую модель определения коэффициента удаленности.

$$\text{Коэффициент удаленности} = \frac{100 - \text{фактическое расстояние}}{100 - 20} \quad (9)$$

Качество среды обитания зависит от множества природных факторов, мы выбрали из них только те, информацию о которых на уровне СНП и сельского района можно найти в органах статистики и других достоверных источниках. Показатели уровня радиации и засоленности воды уже известны по данным материалов Государственной программы развития сельских территорий. Данные о расчетной минимальной температуре наружного воздуха имеются в справочниках СНиП.

Так как максимально допустимый радиационный фон равен 33 мкР/час, то показатель радиации можно определить по формуле:

$$K_{\text{рф}} = \frac{33 - \text{фактический показатель}}{33} \quad (10)$$

Аналогично, учитывая, что ПДК засоленности воды составляет 1 г/литр, можно рассчитать показатель качества воды:

$$K_{KB} = \frac{1 - \text{фактический показатель}}{1} \quad (11)$$

При расчете показателей по формулам 3.10 и 3.11 следует иметь в виду, что в случае превышения фактического показателя установленной величины ПДК (33 и 1), следует вместо действительной величины проставлять величину максимально допустимой нормы. Если это не сделать, коэффициенты будут иметь отрицательную величину (Своик, 2001).

Величина минусовой температуры наружного воздуха выбрана нами в качестве показателя учитывающего климатические особенности региона, так как достоверная информация о других климатических факторах отсутствует. Согласно данным СНИП «Строительная климатология», минимальная расчетная зимняя температура наружного воздуха наблюдается в г. Зырянске Восточно-Казахстанской области (-43°), максимальная в Чимкенте (-20°). За нормальные условия с коэффициентом равным 1 примем условия Чимкента, за наихудшие – условия Верхоянска (-60°).

Тогда показатель температурных условий СНП можно рассчитать по формуле:

$$K_T = \frac{(-60^\circ) - (-t_{\text{факт}})}{(-60^\circ) - (-20^\circ)} \quad (12)$$

Методика расчета и величины предлагаемых нами критериев оценки для всех факторов, влияющих на качество жизни даны в следующем разделе.

Так модель продолжительности жизни после сокращения показателей принимает следующий вид:

$$ИПЖ = \frac{ПЖ - K_{\min}}{K_{\max} - K_{\min}} = \frac{ПЖ - 25}{85 - 25} = \frac{ПЖ - 25}{60} \quad (13)$$

Дело в том, что по данным ПРООН максимальная продолжительность жизни от рождения $K_{\max} = 85$ лет, $K_{\min} = 25$ лет.

Все вышеприведенные квалитетические формулы имеют линейную зависимость между величиной рассчитываемого индекса и переменной величиной влияющего на нее фактора. При оценке уровня ВВП на душу населения ПРООН применила модель с логнормальной зависимостью.

$$ИЭП = \frac{\ln ЭП - \ln K_{\min}}{\ln K_{\max} - \ln K_{\min}} = \frac{\ln ЭП - \ln 100}{\ln 40000 - \ln 100} = \frac{\ln ЭП - 4,605}{10,596 - 4,605} = \frac{\ln ЭП - 4,605}{5,991} \quad (14)$$

Все остальные показатели 3-го уровня свертываются как среднее арифметическое. Эта модель принята в целях избавления от возможных

отрицательных величин, которые могут образоваться, если фактическая величина оцениваемого фактора окажется ниже, чем минимальный критерий. Так как формируемая база из 7660 СНП и 48 первичных показателей, то среди примерно 370 тысяч показателей возможен такой случай. Применение средней арифметической величины позволяет без ущерба для конечного результата применять и отрицательные величины, в то время как применение среднего геометрического приведет к серьезной ошибке. Более точный результат может дать применение модели среднего взвешенного, но мы отказались от этой идеи, так как большое количество весовых коэффициентов, которые можно определять только экспертным путем, снизит объективность всей системы. Кроме того, для свертывания показателей 3-го уровня мы применили практически во всех случаях только три примерно равноценных показателя 4-го уровня, т.е. имеющие равные весовые показатели.

Избавившись от возможных отрицательных величин у показателей 3-го уровня, для их свертывания на 2-ом уровне мы применили модель среднего геометрического по формуле 15.

$$P_j^{gr2} = \sqrt[3]{P_1^{gr3} \cdot P_2^{gr3} \cdot P_3^{gr3}} \quad (15)$$

В этом случае больший разрыв между составными элементами, свидетельствующий о негармоничном развитии общества, будет давать меньшее значение результата, тогда как при применении средней арифметической большие значения одного слагаемого в равной степени компенсируют меньшие значения другого (других). Таким образом, использование среднего геометрического позволяет оценить не просто развитие, а пропорциональное, гармоничное развитие (FAO Statistical Yearbook 2013).

Для оценки результата реализации программы повышения качества жизни сельского населения, предлагается использовать показатель степени приближения качества жизни к Национальным стандартам по формуле (16).

$$PT = \frac{1 - P_t}{1 - P_{t+1}} \quad (16)$$

где: PT – индекс динамики степени приближения качества жизни к Национальным нормативам;

$P_{t(t+1)}$ – обобщающий показатель качества жизни в периоды t и t+1;

Помимо расчетов уровня развития всех подсистем СНП в отдельности и качества жизни в целом, следует оценить и эффективность управления процессом развития сельских территорий за отчетный период. Для этого рассчитывается интегральный показатель эффективности использования бюджетных ассигнований в каждом конкретном СНП, сельском районе и области по формуле (17)

$$EO = \frac{P_t / P_{t+1}}{M_t / M_{t+1}} \quad (17)$$

где: $P_{t(t+1)}$ – обобщающий показатель качества жизни в периоды t и $t+1$;
 M – капитальные затраты бюджета на развитие села в периоды t и $t+1$;

Заключение

Учитывая необходимость воспроизводства населения республики и связанного с этим устойчивого развития страны, следует обеспечить улучшение всех демографических параметров до безопасного уровня. Совокупный коэффициент рождаемости должен быть повышен с 1,8 до 2,5 (еще 15 лет назад он составлял 2,9). При этом следует воспользоваться опытом других стран, проводивших политику поддержки семей путем выплаты различного рода пособий, поддержки работающих женщин, развития детских садов, жилищной политики, в особенности в отношении молодых семей.

Повышение ожидаемой продолжительности жизни при рождении может также оказать влияние на численность населения, в особенности в трудоспособном возрасте, в котором смертность населения весьма значительна. На наш взгляд, необходимо увеличить ожидаемую продолжительность жизни с нынешних 65,8 лет (2013 г.) до 70,5 лет к 2015 г. Для этого должны быть приняты неотложные меры по снижению заболеваемости и смертности населения. Особое внимание следует обратить на развитие социальной инфраструктуры села.

ЛИТЕРАТУРЫ

Evenson R.E., 2001 — «Economic Impacts of Agricultural Research and Extension». [Electronic resource]. 2001. Mode of access: <http://escop.ncsu.edu/infobook/evensonhandbookchapter1.pdf>. - Date of access: 13.08.2013

Настольная книга депутата маслихата»: пособие для депутатов /Институт государственного и местного управления, Тостыбеков А.А. и др., Алматы: 2001 г. – 211 с.

Нұрғалиева А.А., 2010 — Ауылдық аудандарда әлеуметтік инфрақұрылымды дамытудың экономикалық механизмі // монография. – Алматы, 2010. – 160 с.

Конституция Республики Казахстан в зеркале теории и практики зарубежных стран. Информационно-аналитический бюллетень №2 (15) февраль-март, 2000 г. – 50 с.

Керимова У., 2006 — Проблемы устойчивого развития сельского хозяйства Казахстана в условиях его вхождения во Всемирную торговую организацию // Аль Пари – 2006 - №2 – С.89–92

More and Better Investment in Agriculture//World Bank [Electronic resource]. 2010.
Mode of access: <http://web.worldbank.org/WBSITE/EXTERNAL/EXTDEC/EXTRESEARCH/EXTWDRS/0,,contentMDK:23092384~pagePK:478093~piPK:477627~theSite PK:477624,00.html>. - Date of access: 10.09.2013.

Своик П., 2001 — Разработка концептуальной основы и модели местного самоуправления, приемлемых для реального внедрения в Республике Казахстан. – Алматы, 2001. – 28 с.

FAO Statistical Yearbook 2013// Food and Agriculture Organization of the United Nations [Electronic resource]. 2013. Mode of access: <http://www.fao.org/docrep/018/i3107e/i3107e00.htm>. - Date of access: 23.09.2013

REFERENCES

Evenson R.E., 2001. — "Economic Impacts of Agricultural Research and Extension.". [Electronic resource]. 2001. Mode of access: <http://escop.ncsu.edu/infobook/evensonhandbookchapter1.pdf>. - Date of access: 08/13/2013

Handbook of a Maslikhat Deputy": a manual for deputies / Institute of State and Local Government, Tostybekov A.A. and others, Almaty: 2001 - 211 p.

Nurgalieva A.A., 2010 — Economic mechanism for the development of private infrastructure in rural areas // Monograph. - Almaty, 2010. - 160 p.

Kerimova U., 2006 — Problems of sustainable development of agriculture in Kazakhstan in terms of accession to the World Trade Organization // Al Pari - 2006 - №2 - Pp.89–92.

More and better investments in agriculture//The World Bank [Electronic resource]. 2010. Mode of access: <http://web.worldbank.org/WBSITE/EXTERNAL/EXTDEC/EXTRESEARCH/EXTWDRS/0>.2013

Svoik P., 2001 — Development of conceptual foundations and models of local self-government suitable for real implementation in the Republic of Kazakhstan. - Almaty, 2001. - 28 p.

The Constitution of the Republic of Kazakhstan reflects the theory and practice of foreign countries. Information and expert bulletin No. 2 (15) 2000 February-March - 50 rubles.

FAO Statistical Yearbook 2013// Food and Agriculture Organization of the United Nations [Electronic resource]. 2013. Accessed at: <http://www.fao.org/docrep/018/i3107e/i3107e00.htm>. — Date of access: September 23, 2013.

BULLETIN OF NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
ISSN 1991-3494
Volume 3. Number 403 (2023), 497-506
<https://doi.org/10.32014/2023.2518-1467.524>

© **L. Kurmangaliyeva***, **E. Aimagambetov**, **B. Jazykbayeva**, **B. Spanova**, 2023
Karaganda University of Kazpotrebsoyuz.
E-mail: lyazat2013@mail.ru

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL FOUNDATIONS OF THE STUDY OF INCOMES OF THE POPULATION AND THEIR FORMATION

Kurmangaliyeva Lyazat — PhD student Karaganda University of Kazpotrebsoyuz

E-mail: lyazat2013@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-8419-7952>;

Aimagambetov Erkara Balkaraevich — Doctor of Economics, Professor Karaganda University of Kazpotrebsoyuz

E-mail: Rector@keu.ru, <https://orcid.org/0000-0003-4590-8242>;

Jazykbayeva Baldyrgan — Associate Professor, Doctor of Philosophy (PhD)

E-mail: baldyrgan_keu@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-0738-2526>;

Bagdat Spanova — Doctor of Philosophy (PhD) Karaganda University of Kazpotrebsoyuz

E-mail: spanova.bagdat@bk.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7226-3796>.

Abstract. The article is related to the theoretical and methodological foundations of the study of incomes of the population and the process of their formation. The study of the income of the population is important for understanding the socio-economic situation of people, as well as for developing effective policies and programs aimed at improving the well-being of the population. The article discusses various approaches and methods of studying the incomes of the population, as well as the main sources of information used for their analysis. Special attention is paid to theoretical models that help explain the processes of income formation of the population, such as the human capital model, the income inequality model and others. The article also discusses factors affecting the formation of incomes of the population, such as education, employment, market conditions, social programs and others. The causes and consequences of income inequality are investigated, as well as measures taken by the government and other stakeholders to reduce it. The main results of the study can be used to develop policies and programs aimed at increasing the level of income of the population, reducing income inequality and ensuring a more equitable distribution of income in society.

Keywords: labor income, income of the population, formation of income of the population, wages, labor market and employment

© Л.А. Курмангалиева*, Е.Б. Аймағамбетов, Б.Қ. Джазықбаева,
Б.К.Спанова, 2023

Қазтұтынуодағының Қарағанды университеті.

E-mail: lyazat2013@mail.ru

ХАЛЫҚТЫҢ ТАБЫСТАРЫН ЖӘНЕ ОНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫН ЗЕРТТЕУДІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ-ӘДІСТЕМЕЛІК НЕГІЗДЕРІ

Курмангалиева Ләзат — Қазтұтынуодағы Қарағанды университетінің PhD докторанты

E-mail: lyazat2013@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-8419-7952>;

Аймағамбетов Ерқара Балқараұлы — экономика ғылымдарының докторы, Қазтұтынуодағы Қарағанды университетінің профессоры

E-mail: Rector@keu.ru, <https://orcid.org/0000-0003-4590-8242>;

Жазықбаева Балдырған — доцент, философия ғылымдарының докторы (PhD)

E-mail: baldirgan_keu@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-0738-2526>;

Бағдат Спанова — философия ғылымдарының докторы (PhD) Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті

E-mail: spanova.bagdat@bk.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7226-3796>.

Аннотация. Мақала халықтың табыстары мен олардың қалыптасу процесін зерттеудің теориялық және әдістемелік негіздерімен байланысты. Халықтың табысын зерттеу адамдардың әлеуметтік-экономикалық жағдайын түсіну үшін, сондай-ақ халықтың әл-ауқатын арттыруға бағытталған тиімді саясат пен бағдарламаларды әзірлеу үшін маңызды. Мақалада халықтың кірістерін зерттеудің әртүрлі тәсілдері мен әдістері, сондай-ақ оларды талдау үшін пайдаланылатын негізгі ақпарат көздері қарастырылады. Адами капитал моделі, табыс теңсіздігі моделі және т.б. сияқты халық табысының қалыптасу процестерін түсіндіруге көмектесетін теориялық модельдерге ерекше назар аударылады. Сондай-ақ мақалада халықтың табысының қалыптасуына әсер ететін факторлар, мәселен, білім, жұмыспен қамту, нарық жағдайы, әлеуметтік бағдарламалар және т.б. Табыс теңсіздігінің себептері мен салдары, сондай-ақ оны азайту үшін үкімет пен басқа да мүдделі тараптар қабылдаған шаралар зерттеледі. Зерттеудің негізгі нәтижелерін халықтың табыс деңгейін арттыруға, табыс теңсіздігін төмендетуге және қоғамда табысты неғұрлым әділ бөлуді қамтамасыз етуге бағытталған саясаттар мен бағдарламаларды әзірлеу үшін пайдалануға болады.

Түйін сөздер: еңбек табысы, халықтың табысы, халықтың табысының қалыптасуы, жалақы, еңбек нарығы және жұмыспен қамту

© Л.А. Курмангалиева*, Е.Б. Аймагамбетов, Б.К. Джазықбаева,
Б.К. Спанова, 2023

Карагандинский университет Казпотребсоюза.

E-mail: lyazat2013@mail.ru

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ДОХОДОВ НАСЕЛЕНИЯ И ИХ ФОРМИРОВАНИЯ

Курмангалиева Лязат — аспирант Карагандинского университета Казпотребсоюза

E-mail: lyazat2013@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-8419-7952>;

Аймагамбетов Эркара Балкараевич — доктор экономических наук, профессор Карагандинского университета Казпотребсоюза

E-mail: Rector@keu.ru, <https://orcid.org/0000-0003-4590-8242>;

Джазықбаева Балдырган — доцент, доктор философских наук (PhD)

E-mail: baldirgan_keu@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-0738-2526>;

Багдат Спанова — доктор философских наук (PhD) Карагандинского университета Казпотребсоюза

E-mail: spanova.bagdat@bk.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7226-3796>.

Аннотация. Статья связана с теоретико-методологическими основами исследования доходов населения и процессом их формирования. Исследование доходов населения имеет важное значение для понимания социально-экономического положения людей, а также для разработки эффективных политик и программ, направленных на улучшение благосостояния населения. В статье рассматриваются различные подходы и методы исследования доходов населения, а также основные источники информации, используемые для их анализа. Особое внимание уделяется теоретическим моделям, которые помогают объяснить процессы формирования доходов населения, такие как модель человеческого капитала, модель доходного неравенства и другие. В статье также обсуждаются факторы, влияющие на формирование доходов населения, такие как образование, занятость, рыночные условия, социальные программы и другие. Исследуются причины и последствия доходного неравенства, а также меры, принимаемые правительством и другими заинтересованными сторонами для его снижения. Основные результаты исследования могут быть использованы для разработки политик и программ, направленных на повышение уровня доходов населения, уменьшение доходного неравенства и обеспечение более справедливого распределения доходов в обществе.

Ключевые слова: трудовой доход, доходы населения, формирование доходов населения, заработная плата, рынок труда и занятость

Introduction

Employment income is the income of persons employed and the income of self-employed persons. Employees receive income from the sale of their labor – wages, bonuses, commissions, tips, overtime and other forms of monetary remuneration.

Entrepreneurs receive income from the sale of another factor of production – entrepreneurial ability – and receive entrepreneurial income.

At the present stage, the problem of incomes of the population has become central, and the direction of further transformations and stability in society depend on its solution. Orientation to the market changes the nature, sources and structure of incomes of the population.

A retrospective analysis of the evolution of the views of economists on the problems of generating incomes of the population showed that for the first time, representatives of mercantilism raised questions related to the search for a source of income. At the same time, scientists of this direction associated the process of generating incomes of the population only with the sphere of circulation of commercial capital, and any production was considered only a means to ensure income. According to the theory of mercantilism, the income of the population and each individual is associated with the sale of goods (Atkinson, 2018).

The Physiocrats considered production as a source of wealth. However, the only kind of real income, in their opinion, was land rent, which was a gift of nature. All other income stemmed from it.

Table 1 - Theoretical and methodological rules for the situation of the population

Representatives of various economic schools	Methodological basis of the provision
classical political economy	They linked the problem of incomes and their distribution with the theory of value. Scientists have proposed a labor theory of value that derives the final basis of prices and the final source of income from labor costs in the production process.
Marxism	The main thing in this theory is the substantiation of the essence of profit as a form of surplus value, which is created in the labor process. The surplus value created by hired labor is the source of income for all owners of the means of production. The creation of wealth and income is increasingly dependent on the general level of science and its technological application.
neoclassical	Neoclassicists excluded from economic thought the question of the primacy of the sphere of production or consumption, for the first time announcing the close relationship of these areas through a single mechanism of interaction between supply and demand.
Keynesian	used a macroeconomic approach in studying the income of the population. The problems of income and their distribution were considered by scientists in connection with the effective use of material, monetary and labor resources in society, the problem of employment.
institutionalism	the process of income generation was interpreted with the help of non-economic factors and social elements were actively used. The formation of income in the sphere of production, scientists of this direction considered as the result of certain social functions - creation, management. The level of income, in their opinion, is the result of the balance of power between the agents of the economy and their groups. According to the theory of institutionalism, the market is not the only mechanism for generating income, and incomes are not always formed on the basis of marginal productivity.

Thus, extensive knowledge has been accumulated in the field of income research. Modern theoretical developments of this problem have as a methodological basis the provisions developed by representatives of various economic schools: classical political economy, Marxism, neoclassical, Keynesian, institutionalism. These theoretical and methodological provisions, reflecting the evolution of views on the problems of generating incomes of the population, make it possible to clarify the role of the latter in improving well-being.

One of the shortcomings of the considered theories is the lack of a scientific apparatus that characterizes the essence and economic content of the population's income. Consideration of any economic category, including the category of "income of the population", involves the disclosure of such concepts as essence, content, form (Aleksandrova, 2020).

The essence of the category "income of the population" includes internal, common, the most important elements and connections that determine the content of this category and its nature as a whole. The essence expresses the specifics of the category, its place in the system of economic categories. In the essence of the category, its necessary aspects and relationships are fixed, therefore it is characterized by relative stability, static character, and qualitative certainty. The content of "income of the population" is a broader component in comparison with the essence, and is a set of elements that form it in their interconnection. These elements are embodied in real economic processes and are characterized by mobility and variability. Consequently, the content is based on the essence of the category, they are inextricably linked. You can say that the content of a category is its essence in dynamics, in development. Therefore, the content category is more specific than the essence.

Sertteu materials men adisteri

In the study of the population's income, it is methodologically important to define the categorical concept of income. Income is one of the most complex concepts in economics. Until now, there is no consensus in the literature regarding its definition. The definitions of income formed in scientific works have undergone significant changes. Our analysis of theoretical sources revealed that, depending on the goals of the analysis, the concept of income is defined differently.

Thus, the English economist J. Hicks noted the complex nature of the concept of income. In his opinion, the concept of income is only an approximation to reality, which is necessary to solve practical issues.

A.N. Dobrynin and L.S. Tarasevich define income as "inflow of money". We believe that the definition of the income of the population only through the inflow of money is incorrect, since it does not take into account their natural form. For any person, not only the growth of money is important, but also the most complete satisfaction of his needs for goods and services, and this can be ensured through non-monetary income. The rapid development of personal subsidiary plots of the population has led to the fact that most rural households and a significant part of urban households have a significant budget degree is focused on the flow of resources from this source. The role of in-kind forms of income from enterprises and the state is also great.

According to another approach (Maslov et al.), the population can satisfy a number of their needs using the services of public health, education, culture and art institutions free of charge or at reduced prices. Commonly consumed goods form the income of a household, an individual.

In our opinion, subsidies and some state-paid services can improve living conditions. However, according to the System of National Accounts, various discounts and free services are not considered as income of citizens. However, at the level of an individual family, the use of free services and benefits increases their resources by saving the revenue side of the budget. Since any concept should reflect the essence of the object of study, in the interpretation of income only as an "inflow of money", in our opinion, it is not disclosed deeply enough (Bordeau, 2017).

The income of the population determines the satisfaction of human needs, its relationship with various sectors of the economy, economic behavior in various markets (labor, capital, goods and services, etc.). When characterizing income, in our opinion, it is necessary to use an integrated approach that would include its connection with consumption.

In our opinion, the definition of income proposed by J. Hicks is of interest: "income is the maximum amount of funds that he (an individual) can consume." Based on the concept of J. Hicks, the new System of National Accounts of 1993 is based on the calculation of indicators, where income is defined as the maximum amount that can be spent on consumption over a certain period and at the same time save at the end of this period the capital that was at the beginning.

Another point of view is expressed by A.T. Zasukhin, who believes that "income ... is characterized by utility and value. They are sold and bought (material goods and services – B.L.) at prices that fluctuate around the cost. There is another side of income - consumer, reflecting the vital unequal necessity, importance, urgency of various material goods and services. One cannot but agree that in the welfare system, not only the amount of income is important, but also the completeness of satisfaction of needs. The importance of the latter is noted by a number of scientists who are supporters of the "extended" concept of income.

A.A. Fedchenko defines the income of the population from the point of view of its reproduction, considering them as "a set of monetary and in-kind resources, as well as services correlated with the subsistence minimum and used to meet a variety of human needs in order to maintain an appropriate physical, moral, economic and intellectual level" (Sartanova, 2018).

We believe that the correlation of the income of the population with the subsistence minimum is important, since the latter is one of the indicators of the standard of living and allows you to determine the degree to which people are provided with life's benefits, means of subsistence, and their well-being.

It is important to determine the period for assessing income, although not all authors establish the frequency of its receipt. This issue is debatable. So, the shortest period for calculating income – a week – is adopted in the UK. The longest – is considered the length of the life of the individual. The latter is due to the fact that

income is influenced by the life cycle of a person. Throughout life, income is distributed more evenly than during the year. This is due to a change in the social status of a person. In our opinion, the shorter the period for assessing income, the stronger short-term fluctuations in their distribution will be. Based on this, in our opinion, the period of their evaluation should also be determined.

An analysis of various approaches to the concept of "income of the population" allows us to conclude that this category is most fully revealed by the understanding of income as a set of funds, material goods and services received by the population and individual citizens over a certain period of time from various sources, providing a certain level of satisfaction their needs.

Result and discussion

At the end of 2022, the average salary in the Republic of Kazakhstan amounted to 309,867 tenge, which is 23.8 % more than in 2021, in real terms, wages increased by 7.6 %.

From January 1, 2023, the minimum wage is set at 70,000 tenge.

The median salary in the Republic of Kazakhstan for 2022 was 204,149 tenge. Nominal wages increased by 23.1 % compared to 2021, up 8.7 % in real terms.

In 2022, in the regional context, the maximum average monthly nominal wage was set in the Atyrau region, which amounted to 523,210 tenge, in the Mangistau region – 459,953 tenge, in the city of Astana – 409,021 tenge.

The highest growth compared to last year was recorded in the Ulytau region – by 36.9 %, the Mangistau region - by 31.6% and the Atyrau region – by 28.8 %.

The minimum wage is marked in the North Kazakhstan region – 227,021 tenge, Zhetysu region – 229,760 tenge, Zhambyl region – 234,526 tenge and Shymkent – 234,729 tenge.

Table 2 - Number and average monthly wages of employees in the context of urban and rural areas by region

No.	By region	I toqsan 2023 average monthly nominal wage per employee, tenge	including	
			in an urban area average monthly nominal wage per employee, tenge	in an urban area average monthly nominal wage per employee, tenge
1	The Republic of Kazakhstan	340 636	357 466	291 399
2	Abai	282 665	281 383	285 560
3	Akmola	273 822	279 769	264 335
4	Aktobe	298 067	301 652	283 224
5	Almaty	277 721	252 894	288 393
6	Atyrau	618 420	603 819	663 186
7	Western Kazakhstan	292 400	326 270	229 829
8	Jambul	254 646	251 126	259 839

9	Zhetysu	246 203	242 305	252 735
10	Karaganda	314 620	314 453	315 477
eleven	Kostanay	274 646	290 285	237 959
12	Kyzylorda	293 498	295 569	290 548
13	Mangistau	509 818	581 367	296 794
14	Pavlodar	303 731	312 132	270 347
15	North Kazakhstan	241 102	254 155	226 187
16	Turkestan	257 874	233 214	270 126
17	Ulytau	450 889	478 526	269 042
18	East Kazakhstan	328 528	352 619	262 121
19	Astana	432 197	432 197	-
20	Almaty city	390 322	390 322	-
21	Shymkent	254 202	254 202	-

According to statistics, the salary of the city is higher than the salary of the village. Higher wages of workers are observed in Mangistau and Atyrau regions, the minimum wage is in Zhetysu and West Kazakhstan region.

Table 3 - Average monthly wages by main types of economic activity

No.	By service area	2019	2020	2021	2022	2023 (January-March)
		Annual salary				
1	Total	186 815	213 003	250 311	309 867	340 636
2	Agriculture, forestry and fisheries	115 371	130 178	150 705	190 086	179 388
3	Industry	260 538	285 521	327 090	418 811	474 938
4	Mining and quarrying	415 584	450 809	503 930	653 345	766 555
5	Manufacturing industry	209 406	234 496	276 544	349 930	391 999
6	Power supply, gas supply, steam supply and air conditioning	170 009	186 423	213 455	268 615	281 875
7	Water supply; sewerage, collection and control of waste distribution	123 377	131 072	154 587	189 274	201 884
8	Construction	243 293	252 504	300 887	416 940	472 084
9	Wholesale and retail trade; car and motorcycle repair	175 387	186 243	217 783	268 469	293 442
10	Transport and storage	229 848	252 955	292 124	386 787	437 364
eleven	Accommodation and meals	156 503	184 065	206 349	272 811	338 783
12	Information and communication	262 261	291 254	340 545	436 980	541 218
13	Financial and insurance services	368 339	387 471	465 580	560 459	602 114
14	Real estate transactions	166 223	183 468	188 520	228 393	234 366
15	Professional, scientific and technical service	331 287	342 408	378 797	458 832	468 905
16	Administrative and support services	231 360	220 253	243 518	308 465	359 965
17	Public administration and defense; compulsory social security	157 152	185 666	208 859	263 843	290 149
18	Education	126 132	165 292	205 183	248 575	261 077

19	Health and social services	133 499	175 484	227 618	249 834	273 128
20	Arts, entertainment and recreation	149 241	162 480	160 499	185 040	203 031
21	Provision of other types of services	218 738	226 625	248 249	292 656	249 425

We observe that the size of the average monthly salary for the main types of economic activity increases from year to year. Currently, the mining industry shows high wages in the field of activity.

Growth of wages: One of the priorities of regulation is to ensure the growth of wages of employees. In an effort to improve the living conditions of the population and increase purchasing power, governments and private sector organizations can take steps to increase the wages of workers.

Income inequality: Income inequality is a serious problem and trend assessment and regulation should include measures to reduce this inequality. It is important to strive for a more equitable distribution of income and better social protection for the poorest segments of the population.

Labor Market and Employment: An analysis of labor income trends should also take into account the state of the labor market and the level of employment. Increasing the level of employment and creating quality jobs can contribute to the growth of labor incomes of the population.

Inflation and the cost of living: Estimates of earned income should take into account the impact of inflation and the cost of living. The regulation of labor income may include measures to curb inflation and ensure the availability of basic goods and services for the population.

Education and Skills: In light of the rapidly changing global labor market, it is also important to pay attention to the education and skills development of the population. Educational programs and trainings can help to improve professional opportunities and raise working incomes.

The obtained data on the incomes of the population are subjected to statistical analysis and interpretation.

Conclusion

Theoretical and methodological foundations for studying the incomes of the population and their formation play an important role in the analysis of socio-economic processes. Understanding the theoretical concepts and methodology for studying the income of the population allows developing effective measures to reduce inequality, improve living standards and social justice in society.

The labor income of the population is one of the important factors determining the standard of living and well-being of people. In this article, an assessment of trends in changes in the labor income of the population was carried out and the issues and priorities for their regulation were considered.

An assessment of the trends showed that in recent years, the labor income of the population in many countries has been growing, but the growth is not always uniform and fair. Income inequality remains a pressing issue, and some population groups such as young workers, women and low-paid workers often face low incomes and job insecurity [Davis,2018].

To regulate the labor income of the population, it is necessary to pay attention to several priority areas. First, it is important to ensure a fair determination of the minimum wage level, which should provide decent living conditions for workers. This may include setting a minimum wage and updating it regularly to reflect inflation and changes in the average wage.

Second, workers' access to quality education and training needs to be improved to improve their skills and competitiveness in the labor market. This will allow workers to get better paying jobs and expand their opportunities to raise incomes [Tumashev, 2020].

Thirdly, attention should be paid to reducing income inequality, especially in relation to vulnerable groups of the population. This may include the introduction of a progressive taxation scale, the provision of social benefits and the protection of workers' rights.

In addition, it is important to develop a social protection system that provides a minimum level of income for those who cannot work or find themselves in a difficult life situation. Such measures will help reduce social inequalities and ensure

REFERENCES

- Atkinson, Anthony B., 2018 — *Inequality: What Can Be Done?*. Moscow: All the World, 2018
- Arnold James E., 2016 — *Labor Economics*. Moscow: Williams. 2016
- Atkinson, Anthony B. and Burkat, Richard, 2018 — *Even More Unequal: Why Rising Wealth Leads to Rising Inequality*. Moscow: All the World. 2018.
- Aleksandrova A.I., Skripnichenko M.V., Zhuzhoma Yu.N., 2020 — *Financial planning: textbook / AI Alexandrova, MV Skripnichenko, Yu.N. Zhuzhoma*. -St. Petersburg: "IBIN", 2020. - 146 p.
- Bordeaux, Michael & Lee, Hoang, 2017 — (eds.). *Inequality, Social Mobility and Economic Growth: New Perspectives*. Moscow: NRU HSE Publishing House. 2017
- Sorokina, Peter A., 2016 — *Poverty and wealth of nations*. Moscow: Central Chamber of Commerce and Industry of the Russian Federation. 2016
- Sevryukova S.V., Korosteleva O.N., 2017 — *Formation of monetary income of the population as a socio-economic aspect of the regulation of living standards // Scientific and methodological electronic journal "Concept"*. - 2017. - № 11 (November).
- Sartanova N.T., Maikopova G.S., Lesova A.M., 2018 — *From 20 Introduction to finance. tutorial*. - Kostanay: KSU im. A. Baitursynova, 2018. - 233 p.
- Davis, Stephen D. and Herrington, John, 2018 — *American inequality: What to do?*. Moscow: Ad Marginem Press. 2018
- Lazarev, Vladimir & Bartenev, Oleg (eds.), 2017 — *Inequality and social policy in post-industrial countries*. Moscow: Gaidar Institute Publishing House. 2017
- Loginova, Svetlana Leonidovna, 2020 — *Socio-economic statistics: textbook / SL Loginova*. Ekaterinburg: Publishing house Ros. state prof.-ped. un-ta, 2020. 99 p.
- Milotic Aleksandar & Sablik Ivan (eds.), 2018 — *Income, Inequality and Poverty: Measurement Theory and Practice*. Moscow: NRU HSE Publishing House. 2018)
- Michelson, Michael, 2015 — *Standard distribution of income and wealth on a global scale*. Moscow: Mann, Ivanov and Ferber. 2015
- Piketty Thomas, 2013 — *Capital in the XXI century*. Moscow: Ad Marginem Press. 2015.
- Tumashev A.R., 2020 — *Macroeconomics: textbook / AR Tumashev, MV Tumashev*. - Kazan: Kazan University Press, 2020. - 170 p.

BULLETIN OF NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
ISSN 1991-3494
Volume 3. Number 403 (2023), 507-518
<https://doi.org/10.32014/2023.2518-1467.525>

UDC 364.465

© **G. Nurbayeva***, **A. Xembayeva**, **B. Mubarakova**, **G. Beisembayeva**,
B. Smailov, **A. Kuniyazova**, 2023

Toraigyrov University, Pavlodar, Kazakhstan.

E-mail: nuvi79@mail.ru

FINANCIAL ASPECTS OF SUPPORTING CHILDREN WITH SPECIAL NEEDS

Nurbayeva Gulmira — candidate of economic sciences, «Department of Finance and Accounting», Toraigyrov University, Pavlodar, Kazakhstan

E-mail: nuvi79@mail.ru. ORCID: 0000-0001-7006-4403;

Xembayeva Almira — Master of Economics and Business, Toraigyrov University, Senior Lecturer Department of Finance and Accounting, Pavlodar, Kazakhstan

E-mail: alike1977@mail.ru. ORCID: 0000-0001-5881-6246;

Mubarakova Bakhtygul — Master of Economic Sciences, Toraigyrov University, Senior Lecturer Department of Economics Pavlodar, Kazakhstan

E-mail: Salimzhanova@mail.ru. ORCID: 0000-0003-3864-8884;

Beisembayeva Gulmira — Master of Economics and Business, Senior Lecturer Department of Finance and Accounting, Toraigyrov University, Pavlodar, Kazakhstan

E-mail: gulmira_din@mail.ru. ORCID: //0000-0002-2258-4364;

Bolat Smailov — lecturer (assistant) «Finance and Accounting», Toraigyrov University, Pavlodar, Kazakhstan

E-mail: bolat.smailov.70@bk.ru. ORCID: 0009-0000-9961-9855;

Kuniyazova Aliya — Master of Economic Sciences, Toraigyrov University, Senior Lecturer Department of Economics Pavlodar, Kazakhstan

E-mail: kuniyazova2018@mail.ru. ORCID: 0000-0001-7021-7692.

Abstract. This article presents the theoretical and practical aspects of financial support for children with special needs. The article presents theoretical aspects of the development of a support system for children with special needs. The article presents the current situation in support of such children, describes the legislative framework for the promotion and support of such families. Numerous laws regulating the rights of people/children with disabilities over the past two decades have helped to provide a solid basis for the social protection of these categories. In addition, they have also helped in drawing attention to the problems and special needs faced by children with disabilities and their families. The main goal of the state social policy in the interests of children with disabilities is to create equal opportunities for their successful integration into society, ensuring their rights to education, health

care, comprehensive development and self-expression. Only 3 % of children in Kazakhstan are registered as children with disabilities and special needs. This figure is significantly inferior to other countries of the world, where this figure is 10–15 % of children. This difference is primarily due to the difference in the methodology for identifying children with disabilities from the methods and classifications in other countries — the methodology of Kazakhstan still considers the medical side of disability. Identified urgent problems of supporting children with developmental disabilities, the solution of which will lead to a change in the situation and improve the development of such children, since they constantly need medical, social and financial support. Theoretical analysis of scientific socio-economic and special literature on the research problem; analysis of legislative and regulatory documents on social and financial support for the disabled; methods of processing statistical data.

Key words: children with special needs, inclusion, disability, social protection, allowance, state budget, social insurance

© Г.Е. Нурбаева*, А.Н. Ксембаева, Б.Б. Мубаракова, Г.К. Бейсембаева,
Б.К. Смаилов, А.Ж. Куниязова, 2023
Торайғыров университеті, Павлодар, Қазақстан.
E-mail: anargull1982@mail.ru

ҚАЗАҚСТАНДА ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ КОММЕРЦИЯЛАНДЫРУДЫҢ ДАМУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Нурбаева Гульмира Ержанована — экономика ғылымдарының кандидаты, Торайғыров Университеті, «Қаржы және есеп» кафедрасы, Павлодар, Қазақстан
E-mail: nuvi79@mail.ru. ORCID: 0000-0001-7006-4403;

Ксембаева Альмира Нуриденовна — экономика және бизнес магистрі, Торайғыров Университеті, «Қаржы және есеп» кафедрасының аға оқытушысы, Павлодар, Қазақстан
E-mail: alike1977@mail.ru. ORCID: <https://0000-0001-5881-6246>;

Мубаракова Бактыгуль Бакиевна — магистр экономикалық ғылымдар, Торайғыров Университет. Старший преподаватель кафедры «Экономика», Павлодар, Қазақстан
E-mail: Salimzhanova@mail.ru. ORCID: 0000-0003-3864-8884;

Бейсембаева Гульмира Құлхановна — магистр экономика және бизнес, Торайғыров Университет. Старший преподаватель кафедры «Финансы и учет», Павлодар, Қазақстан
E-mail: gulmira_din@mail.ru. ORCID: 0000-0002-2258-4364;

Смаилов Болат Капсаттарович — преподаватель-ассистент кафедры «Финансы и учет», Торайғыров Университет, Павлодар, Қазақстан
E-mail: bolat.smailov.70@bk.ru;

Куниязова Алия Жаныбековна — экономика ғылымдарының магистрі, Торайғыров Университеті, «Экономика» кафедрасының аға оқытушысы, Павлодар, Қазақстан
E-mail: kuniyazova2018@mail.ru. ORCID: 0000-0001-7021-7692.

Аннотация. Бұл мақалада ерекше қажеттіліктері бар балаларға қаржылық қолдау көрсетудің теориялық және практикалық аспектілері берілген. Мақалада ерекше қажеттіліктері бар балаларды қолдау жүйесін дамытудың теориялық

аспектілері берілген. Мақалада мұндай балаларды қолдаудың қазіргі жағдайы көрсетілген, мұндай отбасыларды ынталандыру мен қолдаудың заңнамалық негіздері сипатталған. Соңғы екі онжылдықта мүгедектердің/балалардың құқықтарын реттейтін көптеген заңдар осы санаттарды әлеуметтік қорғау үшін берік негіз жасауға көмектесті. Сонымен қатар, олар мүмкіндігі шектеулі балалар мен олардың отбасылары кездесетін мәселелер мен ерекше қажеттіліктерге назар аударуға көмектесті. Мүмкіндігі шектеулі балалардың мүддесі үшін мемлекеттік әлеуметтік саясаттың басты мақсаты — олардың қоғамға ойдағыдай кірігуіне, олардың білім алуға, денсаулық сақтауға, жан-жақты дамуына және өзін-өзі көрсетуге құқықтарын қамтамасыз ету үшін тең мүмкіндіктер жасау. Қазақстандағы балалардың 3 пайызы ғана мүмкіндігі шектеулі және ерекше қажеттіліктері бар балалар ретінде тіркелген. Бұл көрсеткіш балалардың 10–15 % құрайтын әлемнің басқа елдерінен айтарлықтай төмен. Бұл айырмашылық, ең алдымен, мүгедек балаларды анықтау әдістемесінің басқа елдердегі әдістер мен жіктеулерден айырмашылығына байланысты — Қазақстанның әдістемесі әлі де мүгедектіктің медициналық жағын қарастырады. Дамуында кемістігі бар балаларды қолдаудың өзекті мәселелері анықталды, оларды шешу жағдайды өзгертуге және мұндай балалардың дамуын жақсартуға әкеледі, өйткені олар үнемі медициналық, әлеуметтік және қаржылық қолдауды қажет етеді. Зерттеу мәселесі бойынша ғылыми әлеуметтік-экономикалық және арнайы әдебиеттерге теориялық талдау жасау; мүгедектерді әлеуметтік және қаржылық қолдау мәселелері бойынша заңнамалық және нормативтік құжаттарды талдау; статистикалық мәліметтерді өңдеу әдістері.

Түйін сөздер: ерекше қажеттіліктері бар балалар, инклюзия, мүгедектік, әлеуметтік қорғау, жәрдемақы, мемлекеттік бюджет, әлеуметтік сақтандыру

© Г.Е. Нурбаева*, А.Н. Ксембаева, Б.Б. Мубаракова, Г.К. Бейсембаева,
Б.К. Смаилов, А.Ж. Кунязова, 2023

Торайғыров университет, Павлодар, Қазақстан.

E-mail: nuvi79@mail.ru

ФИНАНСОВЫЕ АСПЕКТЫ ПОДДЕРЖКИ ДЕТЕЙ С ОСОБЕННОСТЯМИ РАЗВИТИЯ

Нурбаева Гульмира Ержановна — кандидат экономических наук, Торайғыров Университет, кафедра «Финансы и учет», Павлодар, Қазақстан

E-mail: nuvi79@mail.ru. ORCID: 0000-0001-7006-4403;

Ксембаева Альмира Нуриденовна — магистр экономики и бизнеса, Торайғыров Университет. Старший преподаватель кафедры «Финансы и учет», Павлодар, Қазақстан

E-mail: alike1977@mail.ru. ORCID: <https://0000-0001-5881-6246>;

Мубаракова Бактыгуль Бакиевна — магистр экономических наук, Торайғыров Университет. Старший преподаватель кафедры «Экономика», Павлодар, Қазақстан

E-mail: Salimzhanova@mail.ru. ORCID: 0000-0003-3864-8884;

Бейсембаева Гульмира Кулхановна — магистр экономики и бизнеса, Торайғыров Университет. Старший преподаватель кафедры «Финансы и учет», Павлодар, Қазақстан

E-mail: gulmira_din@mail.ru. ORCID: 0000-0002-2258-4364;

Смаилов Болат Капсагтарович — преподаватель-ассистент кафедры «Финансы и учет», Торайгыров Университет, Павлодар, Казахстан

E-mail: bolat.smailov.70@bk.ru;

Куниязова Алия Жаныбековна — магистр экономических наук, Торайгыров Университет. Старший преподаватель кафедры «Экономика», Павлодар, Казахстан

E-mail: kuniyazova2018@mail.ru. ORCID: 0000-0001-7021-7692.

Аннотация. В данной статье представлены теоретические и практические аспекты финансовой поддержки детей с особенностями развития, а также текущая ситуация по поддержке таких детей, охарактеризована законодательная база по содействию и поддержке таких семей. Многочисленные законы, регламентирующие права людей/ детей с инвалидностью, за последние два десятилетия помогли в обеспечении прочной основы для социальной защиты этих категорий. Кроме того, они также помогли в привлечении внимания к проблемам и особым потребностям, с которыми сталкиваются дети с инвалидностью и их семьи. Основной целью государственной социальной политики в интересах детей-инвалидов является создание равных возможностей для успешной интеграции их в жизнь общества, обеспечения их прав на образование, здравоохранение, всестороннее развитие и самовыражение. Всего лишь 3 % детей в Казахстане зарегистрированы как дети с инвалидностью и специальными потребностями. Данная цифра значительно уступает другим странам мира, где этот показатель составляет 10–15 % детей. Такая разница в первую очередь обусловлена отличием методики определения детей с инвалидностью от методик и классификаций в других странах — методика Казахстана все еще рассматривает медицинскую сторону инвалидности. Выявлены актуальные проблемы поддержки детей с особенностями развития, решение которых приведет к изменению ситуации и улучшит развитие таких детей, так как им постоянно необходима медицинская, социальная и финансовая поддержка. Теоретический анализ научной социально-экономической и специальной литературы по проблеме исследования; анализ законодательных и нормативных документов по социальной и финансовой поддержке инвалидов; методы обработки статистических данных.

Ключевые слова: дети с особенностями развития, инклюзия, инвалидность, социальная защита, пособие, государственный бюджет, социальное страхование

Кіріспе

Ерекше қажеттіліктері бар адамдарға көрсетілетін қызметтердің қолжетімділігін қамтамасыз ету саласындағы құрылыс нормалары мен стандарттарына қатысты заңнамалық актілер мүгедек балалардың барлық қажеттіліктерін көрсетпейді, бірақ олардың қажеттіліктерін жанама түрде ескереді (<https://alldef.ru/ru/articles/almanah-39/children-with-special-educational-needs-in-the-system-of-concepts-of-cultural-historical-psychology>).

Қазақстанда жүктіліктің ерте кезеңдеріндегі мүгедектерді дер кезінде

анықтауға ықпал ететін жаңа ережелер қабылданды. Жаңа ережелер антенаталдық, перинаталды және неонаталдық скринингті қамтиды. Сондай-ақ балалық шақтағы ауруларды және ерте жастағы балаларды дамытуды кешенді басқарудың жаңа әдісі енгізілді. Білім беру, денсаулық сақтау және әлеуметтік қорғау сияқты секторлар жаңа деңгейге көшті және мүгедек балаларды анықтау, қорғау, инклюзивті және тең мүмкіндіктерді қамтамасыз ету тұрғысынан өздері үшін жаңа рөлдерге ие болды. Білім беру саласындағы педагогикалық бағалаулар дамудың артта қалуын анықтауға көмектесті. Әлеуметтік қорғау секторы баланың мүгедектігінің дәрежесін бағалайды және ауырлығына қарай еңбек нарығына қосу оның бір бөлігі болып табылатын әлеуметтік инклюзия перспективаларын бағалайды. Барлық секторлардағы күш-жігер біріктірілді және ерте балалық шақтағы даму қаупін анықтау үшін балалардың жаппай стандартталған скринингі басталды, бұл адамның өмір бойы интеграциялану стратегияларын әзірлеуге көмектеседі.

Материалдар және әдістер

Зерттеу мәселесі бойынша ғылыми әлеуметтік-экономикалық және арнайы әдебиеттерге теориялық талдау жасау; мүгедектерді әлеуметтік және қаржылық қолдау жөніндегі заңнамалық және нормативтік құжаттарды талдау; статистикалық деректерді өңдеу әдістері.

Соңғы онжылдықта балалық шақтағы мүгедектік жағдайларының мониторингі айтарлықтай жақсарды. 2005–2020 жылдар аралығында Елімізде тіркелген мүгедек балалардың саны өсті, бұл Қазақстан Республикасындағы мүгедек балалардың абсолютті және салыстырмалы санының өсуін ғана емес, сонымен бірге мүгедектігі бар балаларды анықтау, есепке алу және кейіннен қорғау жағдайларының өсуін көрсетеді. Мүгедектік. Мүгедектікке байланысты әлеуметтік стигма азайғанымен, мүгедектігі бар балалар туралы белгілі бір дәрежеде жеткіліксіз хабарлау әлі де бар. Құзырлы органдарға ресми түрде хабарланбаған және мүгедек ретінде тіркелмеген көптеген адамдардың «жасырын мүгедектігі» бар екендігі туралы кейбір деректер бар. Қазақстандағы мүгедек балаларды бөлу халықтың жалпы құрылымына сәйкес келеді, мүмкіндігі шектеулі балалардың ең көп абсолютті саны халқы ең тығыз орналасқан аймақтарда (Қарағанды, Алматы, Жамбыл және Оңтүстік Қазақстан облыстары) тіркелген. Мүгедек балаларды тіркеу көрсеткішінің артуы бүкіл ел бойынша мемлекеттік қызметтермен және соған байланысты жеңілдіктермен көбірек балалар қамтылғанын көрсетеді. Мәселен, денсаулық сақтау жүйесінің деректері 16 жасқа дейінгі барлық мүгедек балалардың 88,2 пайзы алғашқы медициналық-санитарлық көмек көрсету ұйымдарында есепте тұрғанын, мүгедек балалардың 96 пайыздан астамы мемлекеттік жәрдемақы алатынын көрсетеді. Мүгедектігі бар балалар мен ересектер бұл модельде автоматты түрде мүгедек болып саналады және олардың отбасыларына жиі бірдей қарайды. Қоғам негізінен «медициналық» емдеуді ұсынса, мұндай модель мүгедектер мен олардың отбасыларының қоғамның «қалыпты» мүшесі болуын талап ететіні қатты сынға алынып, бұл модельден бас тартуға әкелді.

Соңғы онжылдықтарда әлеуметтанушылар мен мүгедектік зерттеушілері мүгедектікті әлеуметтік контекстпен тығыз байланысты деп қарайды және әлеуметтік оқшаулау және онымен тығыз байланысты басқа да кемшіліктер сияқты салдарға назар аударды

Нәтижелер мен талқылаулар

Жалпы алғанда, Қазақстан Республикасында мүгедек адамдар мен балаларды әлеуметтік қорғаудың қазіргі жүйесі 2000 жылдардың басында қабылданған бірнеше негізгі заңдарға, бұйрықтарға, кодекстерге және қаулыларға негізделеді. Осы кезеңде қабылданған кейбір маңызды заңдар мен заңнамалық актілер өзгерді. Соңғы екі онжылдықта адамдардың/ мүгедек балалардың құқықтарын реттейтін көптеген заңдар осы санаттарды әлеуметтік қорғаудың берік негізін қамтамасыз етуге көмектесті. Сонымен қатар, олар мүгедектігі бар балалар мен олардың отбасыларының проблемалары мен ерекше қажеттіліктеріне назар аударуға көмектесті. Заңнамалық базаның негізгі мақсаты мүгедек балаларға медициналық, заңдық, әлеуметтік және экономикалық қолдау көрсету болып табылады. "Қазақстан Республикасындағы Баланың құқықтары туралы" Қазақстан Республикасының 2002 жылғы 8 тамыздағы № 345-ІІ Заңына сәйкес мүгедектігі бар балалардың дені сау балалармен теңдей олардың қадір-қасиетін қамтамасыз ететін жағдайларда толыққанды өмір сүру құқықтары бар, білім алуға, кәсіп таңдауға және шығармашылық және қоғамдық қызметке қатысуға, сондай-ақ білім алуға құқығы бар медициналық-әлеуметтік көмек (pavlodar.com/zakon/?all=all&dok=02168). Мемлекет медициналық, құқықтық, әлеуметтік-экономикалық қызметтерді қамтитын қызметтер кешенін ұсыну арқылы мүгедек балаларға қолдау көрсетеді. Осылайша, мемлекеттік органдар оларды оқыту, кәсіптік даярлау және жұмысқа орналастыру үшін тиісті мүмкіндіктерді қамтамасыз етуге тиіс. Осыған ұқсас "Қазақстан Республикасында мүгедектерді әлеуметтік қорғау туралы" 2005 жылғы 13 сәуірдегі № 39-ІІІ ҚР Заңында мүгедек адамдардың Конституцияда және басқа да заңнамалық актілерде бекітілген әлеуметтік-экономикалық және жеке құқықтары мен бостандықтары барынша толық екендігі айтылған. Бұдан басқа, мүгедек адамдардың мемлекеттік және өзге де ұйымдарда бірінші кезекте қызмет көрсетілуіне, сондай-ақ шығармашылық қабілеттерін қолдауға құқығы бар (https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z050000039_/links).

Оларды әлеуметтік қорғау олардың қоғам өміріне қатысуы үшін басқа азаматтармен тең мүмкіндіктер жасауға және оларға әлеуметтік көмек, оның ішінде төлемдер көрсетуге бағытталған. Мүгедектіктің тиісті тобы 16 жасқа толған кезде медициналық-әлеуметтік сараптама жүргізу арқылы айқындалады және оңалтудың жеке бағдарламасы әзірленеді. Мүгедек адамдарды медициналық оңалтуға қалпына келтіру терапиясы, реконструктивті хирургия, протездік-ортопедиялық көмек кіреді. Санаторий-курорттық емдеу жеке оңалту бағдарламаларына сәйкес ұсынылады. Мүгедек адамдарды әлеуметтік оңалту негізгі әлеуметтік дағдыларға оқытуды, техникалық көмекші жүріп-тұру құралдарын беруді, сондай-ақ құқықтық көмек көрсетуді, үйде және

мекемелерде әлеуметтік қызмет көрсетуді және қажет болған кезде жеке көмекшіні немесе ымдау тілі маманын беруді қамтиды. Үйде және аумақтық әлеуметтік қызмет көрсету орталықтарында әлеуметтік қызмет көрсету бюджет қаражаты есебінен жүзеге асырылады. Сонымен қатар, осы заң мемлекет мүгедектігі бар адамдарға сурдоаударма беру арқылы ақпаратқа қол жеткізуді қамтамасыз етеді деп бекітеді. Мүгедектігі бар адамдарға тегін бастауыш, негізгі, жалпы орта білім алуға кепілдік беріледі. Арнайы балабақшалар, басқа арнайы түзету ұйымдары құрылады немесе қажет болған жағдайда үйде оқыту жүргізіледі. Мемлекет мүгедек адамдардың білім алуы кезеңінде оларды күтіп-бағуға арналған шығыстарды толық немесе ішінара көтереді. Жергілікті атқарушы органдар сәулет, қалалық жоспарлау, тұрғын үй құрылысы және көлік инфрақұрылымы мүгедек адамдардың қажеттіліктерін ескеруді қамтамасыз етеді.

Жергілікті атқарушы органдар мүгедек адамдарға мәдени-ойын-сауық іс-шараларына, сондай-ақ дене шынықтырумен және спортпен шұғылдану үшін спорт ғимараттарына баруға жағдай жасайды. Мүгедектігі бар балаларды ерте тексеру сияқты балалар арасындағы мүгедектікті анықтаудың маңызды аспектілерінің бірі Денсаулық сақтау министрінің бірнеше бұйрықтарымен реттеледі. Қазақстан Республикасы Денсаулық сақтау министрінің «Кемтар балаларды әлеуметтік және медициналық-педагогикалық түзеу арқылы қолдау туралыерте жастағы балалардың психофизикалық бұзылуларының скринингін ұйымдастыру қағидаларын бекіту туралы» бұйрығы (Қазақстан Республикасының 2002 жылғы 11 шілдедегі N 343 Заңы) психофизикалық дамуды тексеру үш кезеңде жүзеге асырылатын бес қарап-тексеруден тұруын ұйғарады. Ол тәуекел факторлары болған жағдайда әрекеттерді реттейді және жасалатын қадамдарды белгілейді. Оң нәтиже болған жағдайда тереңдетілген аудиологиялық тексеру жүргізу қажет. (https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z020000343_#z11)

Денсаулық сақтау министрінің "скринингті ұйымдастыру Ережелерін бекіту туралы" тағы бір бұйрығы (2010 жылғы 9 қыркүйектегі, № 704) әртүрлі деңгейдегі пренатальды және неонатальды скринингті ұйымдастыруға және Феллинг ауруының немесе туа біткен гипотериоздың оң диагнозына медициналық жауап беру шараларына қатысты барлық техникалық нұсқамаларды егжей-тегжейлі сипаттайды (<https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V2100024136>). Мемлекет мүгедек адамдарды оқыту кезеңінде оларды күтіп-бағу жөніндегі шығыстарды толық немесе ішінара көтереді. Мүгедектік тобына байланысты бұл қызметтер бюджет қаражаты есебінен 50 % немесе 100 % төленеді.

Жоғарыда айтылғандай, қолданыстағы заңнамалық база мүгедек балаларға мемлекеттік бюджет есебінен тегін білім алуға, әлеуметтік қамсыздандыруға және денсаулық сақтау қызметтеріне кепілдік береді. Бұған мектепке дейінгі, бастауыш және орта білім беру, барлық әлеуметтік және медициналық көмек, сондай-ақ педагогикалық коррекциялық қолдау кіреді. Мүгедектігі бар адамдарға арналған жәрдемақылар мен арнаулы әлеуметтік қызметтерге де мемлекеттік бюджет қаражаты кепілдік береді.

Мүгедек баласы бар отбасыларда материалдық қауіпсіздік деңгейі сау балаларыбаротбасыларғақарағанда төмен. Бұл бір қатар себептерге байланысты: мүгедек балалардың көптеген аналарының кәсіби қызметке мәжбүрлі түрде қатыспауы; қысқартылған жұмыс күнін ресімдеу; еңбекақысын жоғалтумен жұмысты мәжбүрлі ауыстыру; баланы емдеу және сауықтыру мақсатында күтіп-бағуды сақтамай демалысты ресімдеу; қажетті дәрі-дәрмектерді, қосымша техникалық оңалту құралдарын сатып алуға жұмсалатын шығындар, дәрігерлерге, мейірбикелерге, массажистерге ақы төлеу мамандарды даярлау, сондай-ақ баланы санаторий-курорттық сауықтыру.

Әлеуметтік жәрдемақыларға қол жеткізудің кейбір кедергілері келесі бөлімде қарастырылғанмен, бақылауды жүзеге асыру және жәрдемақыларды пайдалану туралы, сондай-ақ жәрдемақы алуға кедергі келтіретін факторлар мен кез-келген кедергілерді жою құралдары туралы сенімді мәліметтер жинау маңызды. Ықтимал себептерді бағалау және осы көрсеткіштің мониторингін жүзеге асыру уақыт өте келе халықтың осы санаттары арасында кедейліктің алдын алу мақсатында Үкімет үшін жақсы индикатор бола алады.

Ата-анасының қамқорлығынсыз қалған балалар - ата-анасының екеуінің де немесе жалғыз басты ата-анасының қамқорлығынсыз қалған 18 жасқа дейінгі балалар, мынадай жағдайларда:

- ата-анасының қайтыс болуы (жетім балалар);
- ата-анасының ұзақ уақыт болмауы;
- ата-аналарды ата-ана құқықтарынан айыру, олардың ата-ана құқықтарын шектеу;
- ата-аналарды хабар-ошарсыз кеткен, әрекетке қабілетсіз (әрекетке қабілеті шектеулі) деп тану;
- ата-ана аурулары;
- ата-аналардың бас бостандығынан айыру түріндегі жазаны орындайтын мекемелерде жазасын өтеуі, қылмыс жасауда сезіктілер мен айыпталушыларды қамауда ұстау орындарында болуы;
- ата-аналардың балаларды тәрбиелеуден немесе олардың құқықтары мен мүдделерін қорғаудан жалтаруы, соның ішінде ата-аналардың балаларын тәрбиелеу, емдеу мекемелерінен, балаларды заңда белгіленген тәртіппен ата-анасының қамқорлығынсыз қалған деп танудың өзге де жағдайларында қолдануға құқығы бар.

1 Сурет – Мүгедек баланың күтімі бойынша төлемдердің мөлшері

Жұмыспен қамту және әлеуметтік бағдарламалар министрлігінің мәліметтерін зерттей отырып, әлеуметтік жәрдемақы мөлшерінің өсуі бір жылдан басталғанын атап өтуге болады, бұл елдің әлеуметтік-экономикалық дамуындағы оң өзгерістерді көрсетеді, сонымен қатар 2023 жылы оларды арттыру жоспарлануда.

Мүгедек балаларды тәрбиелеп отырған отбасылардың мәселелерін, олардың өмір салтының ерекшеліктерін, қазіргі Қазақстан қоғамындағы әлеуметтік мәртебесін зерттеу өте маңызды. Тиісті қолдау шараларын таңдау олардың қажеттіліктерін түсініп, отбасылардың әлеуметтік жағдайын талдау негізінде ғана мүмкін болады. Оған отбасылардың әлеуметтік, материалдық, психологиялық ресурстарын, сондай-ақ баланың жасы мен оңалту әлеуетін анықтау кіреді. Мүгедек балалары бар отбасылардың өмір салты, олардың әлеуметтік жағдайы, қоғамға кірігу дәрежесі негізінен қазіргі заманғы қоғамды ұйымдастыру көбінесе ересектер мен мүгедек балалардың мүдделеріне қайшы келетін жүргізіліп жатқан мемлекеттік саясатқа байланысты. Әдетте, мүгедектік жазылмайды, мемлекет мүмкіндігі шектеулі жандардың өзін шеттетілген адам ретінде сезінбеуі үшін барынша қолдау көрсетуі керек. Ересек мүгедек мүгедек балаларға қарағанда мүгедектікті әлдеқайда жеңіл қабылдайды, сондықтан мемлекет балалар мүгедектігіне көп күш салуы керек. Мүгедек балалар мүддесіндегі Мемлекеттік әлеуметтік саясаттың негізгі мақсаты оларды қоғам өміріне табысты интеграциялау, олардың білім алуға, денсаулық сақтауға, жан-жақты дамуы мен өзін-өзі танытуға құқықтарын қамтамасыз ету үшін тең мүмкіндіктер жасау болып табылады (strategy2050.kz/ru/news/kakuyu-podderzhku-poluchayut-invalidy-ot-gosudarstva-v-rk/).

Жоғарыда айтылған мәселелерді толығырақ қарастырайық.

1. Медициналық. Бұл проблемаларға мыналар жатады: алдағы қиындықтар туралы толық және уақтылы ақпарат алу мүмкін еместігі; баланың ауруы, аурудың ағымы, болжамы туралы; медициналық ұсыныстарды жүзеге асырудың практикалық дағдыларын меңгеру; баланың ауруы бойынша қосымша консультациялар алу, оны ауруханаға жатқызу, санаторийге жолдама алу. Көбінесе әлеуметтік көмек және емдеу дер кезінде диагноз қойылмауынан жүзеге асырылады (А. Сыздықбаев, 2022 // www.inform.kz/ru/v-dva-raza-vyroslo-kolichestvo-detey-invalidov-v-kazahstane-za-10-let_a4010533)

2. Экономикалық. Мүгедек баласы бар отбасыларда материалдық қамтамасыз ету деңгейі сау балалары бар отбасыларға қарағанда төмен. Бұл бірқатар себептерге байланысты: мүгедек балалы аналардың көпшілігінің кәсіби қызметке мәжбүрлі түрде қатыспауы; қысқартылған жұмыс күнін тіркеу; жұмысты мәжбүрлі ауыстыру, көбінесе жалақыны жоғалту; баланы емдеуге және оңалтуға арналған ақысыз демалысты ресімдеу; қажетті дәрі-дәрмектерді, оңалтудың қосымша техникалық құралдарын сатып алуға, дәрігерлерге, медбикелерге, массажисттерге және басқа да мамандарға ақы төлеуге, сондай-ақ баланы санаториялық-курорттық сауықтыруға арналған шығыстар. (Примкулова, 2019)

Отбасында мүгедек баланың пайда болуы оның барлық мүшелері үшін ауыр психологиялық сынақ болып табылады. Балаға деген уайымның күшеюі, уақыт өте келе күшейетін күйзеліс пен шатасушылық көбінесе отбасының бұзылуына себеп болады.

4. Білім беру, тәрбиелеу, мүгедек баланы күту және одан әрі жұмысқа орналастыру саласындағы мәселелер. Бұл мәселеге мыналар жатады: баланы мектепке дайындау және оның одан әрі білім алуы; өзіне-өзі қызмет көрсету және өз бетінше қозғалу, техникалық құралдарды, қоғамдық көлікті пайдалану дағдыларын қалыптастыру; баланың әлеуметтік бейімделуі бойынша мақсатты және кезең-кезеңмен жұмыс жүргізу, оның бұзылған функцияларын дамытуға және өтеуге ықпал ететін бос уақытын және ойын әрекетін ұйымдастыру (cyberleninka.ru/article/n/gosudarstvennaya-politika-po-podderzhke-semey-s-detmi-invalidami).

5. Мүмкіндігі шектеулі балаларға қоғамның қатынасы мәселесі. Көбінесе мүгедек бала тәрбиелеп отырған отбасы қоғам тарапынан теріс көзқарасты бастан кешіреді. Айналадағы адамдар көбінесе қарым-қатынастан қашқақтайды, осылайша, мүмкіндігі шектеулі балалардың қарым-қатынас шеңбері күрт шектеледі, толыққанды әлеуметтік қарым-қатынасқа, әсіресе дені сау құрдастарымен қарым-қатынас жасауға мүмкіндіктер жоқ. Мұның бәрі тұлғаның бұзылуына, әлеуметтік дезадаптацияға, одан да көп оқшаулануға, интеллектуалды дамудың тежелуіне, қарым-қатынас мүмкіндіктерінің бұзылуына әкелуі мүмкін, бұл кейіннен баланың айналасындағы дүниеге бұрмаланған көзқарасты қалыптастырады (Притворова и др., 2022)

Қорытынды

Қазақстан ерекшелігін ескере отырып, Қазақстанның әрбір облыстарында тұрғындардың барлық санаттарын, соның ішінде мүгедек балалары бар отбасыларды қамтитын тұрғындардың әлеуметтік-экономикалық жағдайына кешенді зерттеулерді жүйелі түрде жүргізу орынды сияқты. Негізгі қиындық ведомствоаралық өзара іс-қимылдың нақты тұжырымдалған тұжырымдамасының жоқтығында жатыр. Билік органдары, жергілікті өзін-өзі басқару органдары және мүгедек балалармен жұмыс істейтін түрлі мекемелер мен ұйымдар қатысатын бірлескен жұмыстың күрделі технологиялары жоқ. Мүмкіндігі шектеулі балаларды қоғамда толыққанды өмір сүруге табысты дайындаудың ең маңызды шарты белсенді қоғамдық және мемлекеттік қолдау болып табылады. Мүгедек балаларды күтудің негізгі ауыртпалығы қазіргі әлеуметтік-экономикалық жағдайда жоғарыда айтылған көптеген қиындықтарды бастан кешіріп жатқан, тиісінше, ерекше осал жағдайда тұрған отбасыларға түседі.

Балалардың мүгедектігі – бұл ешбір қоғам айналып өтпейтін әлеуметтік құбылыс және әрбір мемлекет өзінің әлеуметтік-экономикалық басымдықтарына қарай мүмкіндігі шектеулі балаларға арналған әлеуметтік-экономикалық саясатты қалыптастырады. Алайда, баланың мүгедектігіне қарсы күрестегі қоғамның мүмкіндіктері мәселенің өзін түсіну деңгейімен ғана емес, сонымен бірге қолданыстағы экономикалық ресурстармен де анықталады. Бүгінгі күні

негізгі мәселе мүгедек балаларды мемлекеттік әлеуметтік саясаттың әсер ету объектісі ретінде қабылдау болып табылады, ал әлеуметтік-экономикалық даму деңгейі жоғары елдердің әлеуметтік саясаты балалар туралы объектілер туралы ғана емес, сонымен бірге қоғамдық өмірдің белсенді субъектілері туралы идеялардың әсерінен қалыптасады.

ӘДЕБИЕТТЕР

Гончарова Е.Л., Никольская О.С., Кукушкина О.И., 2019 — «Дети с особыми образовательными потребностями в системе понятий культурно-исторической психологии» // Альманах Института коррекционной педагогики. - 2019. - № 39 // <https://alldef.ru/ru/articles/almanah-39/children-with-special-educational-needs-in-the-system-of-concepts-of-cultural-historical-psychology>

Закон Республики Казахстан от 08.08.2002 N 345-II «О правах ребенка в Республике Казахстан» <http://pavlodar.com/zakon/?all=all&dok=02168>

Қазақстан Республикасында мүгедектігі бар адамдарды әлеуметтік қорғау туралы Қазақстан Республикасының 2005 жылғы 13 сәуірдегі N 39 Заңы. // https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z050000039_links

«Кемтар балаларды әлеуметтік және медициналық-педагогикалық түзеу арқылы қолдау туралыерте жастағы балалардың психофизикалық бұзылуларының скринингін ұйымдастыру қағидаларын бекіту туралы» бұйрығы (Қазақстан Республикасының 2002 жылғы 11 шілдедегі N 343 Заңы https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z020000343_#z11

"Скрининг ұйымдастыру бекіту туралы ұйымдастыру ережесін бекіту туралы" Қазақстан Республикасы Денсаулық сақтау министрінің 2010 жылғы 9 қыркүйектегі № 704 бұйрығына өзгерістер енгізу туралы // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V2100024136>

strategy2050.kz/ru/news/kakuyu-podderzhku-poluchayut-invalidy-ot-gosudarstva-v-rk/

Азамат Сыздықбаев, 2022 — «В два раза выросло количество детей-инвалидов в Казахстане за 10 лет». - 2022 // https://www.inform.kz/ru/v-dva-raza-vyroslo-kolichestvo-detey-invalidov-v-kazhastane-za-10-let_a4010533

Социальная работа с различными категориями населения [Электронный ресурс]: курс лекций / авт.-сост. – Электрон. дан. (745 Кб). – Костанай: Костанайская академия МВД РК им. Ш. Кабылбаева, 2018. – 120 с. Пугачев А.С. «Инклюзивное образование» // Молодой ученый. - 2012. - №10. - С. 374–377.

Цинченко Г.М. — «Государственная политика по поддержке семей с детьми-инвалидами» - 2018. // Социальное управление. - №1. - С.5–16. // <https://cyberleninka.ru/article/n/gosudarstvennaya-politika-po-podderzhke-semey-s-detmi-invalidami>

Притворова Т.П., Темирбаева Д.М., Гелашвили Н.Н. и др., 2022 — Система поддержки домохозяйств с детьми инвалидами: концептуальные основы, эффективные практики, механизмы развития в Казахстане: коллективная монография. – Караганда: ТОО «PEGASO», 2022. – 274 с.

REFERENCES

Goncharova E.L., Nikolskaya O.S., Kukushkina O.I., 2019 — "Children with special educational needs in the system of concepts of cultural and historical psychology" // Almanac of the Institute of Correctional Pedagogy. - 2019. - № 39 // <https://alldef.ru/ru/articles/almanah-39/children-with-special-educational-needs-in-the-system-of-concepts-of-cultural-historical-psychology>

Law of the Republic of Kazakhstan dated 08.08.2002 N 345-II "On the rights of the child in the Republic of Kazakhstan" <http://pavlodar.com/zakon/?all=all&dok=02168>

Kazakhstan Republikasynda mugedektigi bar adamdardy aleumettik korgau turaly Kazakhstan Republikasyn 2005 zhylygy 13 sauirdegi N 39 Zany. // https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z050000039_links

"Kemtar balalardy aleumettik zhane meditsinalyk-pedagogicalyk tyzeu arkyly koldau turalyerte zhastagy balalardyn psychophysicalyk buzylularynyn screening uyymdastyru kagidalaryn bekitu turaly" buyrygy (Kazakhstan Republikasyn 2002 zhylygy 11 shildedegi N 343 Zany https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z020000343_#z11

"Screening of uymdastyru bekitu turaly uymdastyru yerezhesin bekitu turaly" Kazakhstan Republikasy Densaulyk aktau ministrin 2010 zhylygy 9 kyrkuyektegi No. 704 buyrgyna ozgerister engizu turaly // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V2100024136>

strategy2050.kz/ru/news/kakuyu-podderzhku-poluchayut-invalidy-ot-gosudarstva-v-rk/

Azamat Syzdykbayev — "The number of disabled children in Kazakhstan has doubled in 10 years." – 2022 // https://www.inform.kz/ru/v-dva-raza-vyroslo-kolichestvo-detey-invalidov-v-kazahstane-za-10-let_a4010533

Social work with various categories of the population [Electronic resource]: a course of lectures / author-comp. – Electron. dan. (745 Kb). – Kostanay: Kostanay Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan named after Sh. Kabyrbayev, 2018. – 120 p.

Pugachev A.S., 2012 — "Inclusive education" // Young scientist. - 2012. - № 10. - Pp. 374–377.

Tsinchenko G.M., 2018 — "State policy to support families with disabled children" - 2018. // Social Management. - № 1. - Pp.5–16. // <https://cyberleninka.ru/article/n/gosudarstvennaya-politika-po-podderzhke-semey-s-detmi-invalidami>

Pritvorova T.P., Temirbaeva D.M., Gelashvili N.N., etc., 2022 — The system of support for households with disabled children: conceptual foundations, effective practices, development mechanisms in Kazakhstan: a collective monograph. – Karaganda: PEGASO LLP, 2022. – 274 p.

BULLETIN OF NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
ISSN 1991-3494
Volume 3. Number 403 (2023), 519-533
<https://doi.org/10.32014/2023.2518-1467.526>

UDC 332.1

© **L.A. Omarbakiyev**^{1*}, **Zh.T. Rakhymova**¹, **M.T. Bayetova**²,
I.M. Baubekova³, 2023

¹Turan University, Almaty, Kazakhstan;

²University of International Business named after K. Sagadiev,
Almaty, Kazakhstan;

³South Kazakhstan State University named after M.Auezov,
Shymkent, Kazakhstan.

E-mail: la.omarbakiyev@mail.ru

INFLUENCE OF FACTORS OF ACTIVATION OF ENTREPRENEURSHIP DEVELOPMENT IN KAZAKHSTAN, INCLUDING INNOVATIVE

Omarbakiyev Lutpulla Amurullamovich — Doctor of Economics, Professor of the Finance Department. Turan University, Almaty, Kazakhstan

E-mail: la.omarbakiyev@mail.ru. ORCID: 0000-0002-3474-6244;

Rakhymova Zhadira Talgatovna — PhD. Turan University, Almaty, Kazakhstan

E-mail: rakhimova.zhadira@gmail.com. ORCID: 0009-0007-1053-8436;

Bayetova Manshuk Temirbolatovna — Candidate of Economic Sciences, Associate Professor of the Department of Finance and Accounting. University of International Business named after K. Sagadiev, Almaty, Kazakhstan

E-mail: viper89@mail.ru. ORCID: 0000-0002-2437-2103;

Baubekova Indira Medeubayevna — Candidate of Economic Sciences. M. Auezov South Kazakhstan State University, Shymkent, Kazakhstan

E-mail: indira2277@mail.ru. ORCID: 0009-0006-4465-1587.

Abstract. This article examines the financial mechanism that stimulates the process of innovation, as well as analyzes the factors affecting the activation of innovative activities of organizations. Further prospects for the development of innovative entrepreneurship in Kazakhstan depend on what strategy of scientific and technological development of the country will be implemented, as well as on what measures will be taken by the state to support the private sector, including innovative entrepreneurship. Analyzing the development of innovative entrepreneurship abroad, it is possible to predict its development (Nozimov, 2020). Many researchers are trying to use the data prepared by Global Entrepreneurship Monitor to analyze a country or a group of countries (Plotnikov & Salamzadeh, 2019). Some researchers have conducted an analysis at the level of several countries. For example, Wach (2015) conducted a study on the countries of the European Union according to the GEM

report. They evaluated various groups of factors influencing a new business, and finally noted that individual perception factors are the strongest tool in predicting an individual's ability to show entrepreneurial initiative in this case. This study shows a clear picture of entrepreneurship indices around the world and allows you to analyze this issue using more relevant factors. In addition, this study presents a formula for predicting trends for the next years, which is another tool that helps policy makers in this area to identify the causes of such a wide variety of processes and factors, as well as to structure them (Plotnikov & Salamzadeh, 2019). The purpose of the article is to study scientific and practical approaches to the development and formation of factors contributing to the activation of entrepreneurial activity, including innovation.

Key words: Innovation, Entrepreneurship, Financing

Financing: The study was not sponsored (own resources).

Conflict of interest: The authors declare that there is no conflict of interest.

© Л.А. Омарбакиев^{1*}, Ж.Т. Рахымова¹, М.Т. Баетова²,
И.М. Баубекова³, 2023

¹Туран Университеті, Алматы, Қазақстан;

²Қ. Сағадиев атындағы Халықаралық бизнес университеті,
Алматы, Қазақстан;

³М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан.
E-mail: la.omarbakiyev@mail.ru

ҚАЗАҚСТАНДА КӘСІПКЕРЛІКТІ ДАМУДЫ ЖАНДАНДЫРУ ФАКТОРЛАРЫНЫҢ, ОНЫҢ ІШІНДЕ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ФАКТОРЛАРДЫҢ ӘСЕРІ

Омарбакиев Лутпулла Амурулламович — экономика ғылымдарының докторы, «Қаржы» кафедрасының профессоры. Туран Университеті. Алматы, Қазақстан

E-mail: la.omarbakiyev@mail.ru. ORCID: 0000-0002-3474-6244;

Рахымова Жадра Талғатовна — PhD докторанты. Туран Университеті. Алматы, Қазақстан

E-mail: rakhimova.zhadira@gmail.com. ORCID: 0009-0007-1053-8436;

Баетова Маншук Темирбулатовна — э.ғ.к., «Қаржы және есеп» кафедрасының доценті. Қ. Сағадиев атындағы Халықаралық бизнес университеті. Алматы, Қазақстан

E-mail: viper89@mail.ru. ORCID: 0000-0002-2437-2103;

Баубекова Индира Медеубаевна — э.ғ.к. М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті. Шымкент, Қазақстан

E-mail: indira2277@mail.ru. ORCID: 0009-0006-4465-1587.

Аннотация. Бұл мақалада инновация процесін ынталандыратын қаржылық механизм зерттеледі, сонымен қатар ұйымдардың инновациялық қызметін жандандыруға әсер ететін факторлар талданады. Қазақстанда инновациялық кәсіпкерлікті дамытудың одан әрі перспективалары елдің ғылыми-техникалық дамуының қандай стратегиясы жүзеге асырылатынына, сондай-ақ инновациялық кәсіпкерлікті қоса алғанда, жеке секторды қолдау үшін мемлекет қандай шаралар қабылдайтынына байланысты болады. Шетелде инновациялық

кәсіпкерліктің дамуын талдай отырып, оның дамуын болжауға болады (Nozimov, 2020). Әлемдік ғылыми және инженерлік қоғамдастық мойындаған әлемдік жетістіктер, сондай-ақ тұрақты дәстүрлер бар ғылымды қажетсінетін өнім салаларына ерекше назар аудару қажет. Көптеген зерттеушілер Global Entrepreneurship Monitor дайындаған деректерді елді немесе елдер тобын талдау үшін пайдалануға тырысады (Plotnikov & Salamzadeh, 2019). Кейбір зерттеушілер бірнеше ел деңгейінде талдау жүргізді. Мысалы, Wach (2015) Gem есебіне сәйкес Еуропалық Одақ елдері бойынша зерттеу жүргізді. Олар жаңа бизнеске әсер ететін факторлардың әртүрлі топтарын бағалады және ақырында жеке тұлғаны қабылдау факторлары бұл жағдайда жеке тұлғаның кәсіпкерлік бастаманы жүзеге асыру қабілетін болжаудағы ең күшті құрал екенін атап өтті. Бұл зерттеу бүкіл әлем бойынша кәсіпкерлік индекстерінің нақты көрінісін көрсетеді және неғұрлым сәйкес факторларды қолдана отырып, осы тақырып бойынша талдау жасауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, бұл зерттеу келесі жылдарға арналған трендтерді болжау формуласын ұсынады, бұл осы саладағы саясаткерлерге процестер мен факторлардың алуан түрлілігінің себептерін анықтауға және оларды құрылымдауға көмектесетін тағы бір құрал (Plotnikov & Salamzadeh, 2019). Мақаланың мақсаты кәсіпкерлік қызметті, оның ішінде инновациялық қызметті жандандыруға ықпал ететін факторларды дамыту мен қалыптастырудың ғылыми-практикалық тәсілдерін зерттеу болып табылады. қорытынды жасап, ел өңірлерінің біркелкі дамуын тежейтін факторлардың тізбесін анықтады.

Түйін сөздер: инновация, кәсіпкерлік, қаржыландыру

Қаржыландыру: Зерттеуге демеушілік қолдау көрсетілмеді (меншікті ресурстар).

Мүдделер қақтығысы: Авторлар осы мақалада мүдделер қақтығысы жоқ деп мәлімдемейді.

© Л.А. Омарбакиев^{1*}, Ж.Т. Рахымова¹, М.Т. Баєтова²,
И.М. Баубекова³, 2023

¹Университет Туран, Алматы, Қазақстан;

²Университет Международного Бизнеса имени К. Сағадиева,
Алматы, Қазақстан;

³Южно-Қазақстанский университет имени М. Ауезова, Шымкент, Қазақстан.
E-mail: la.omarbakiyev@mail.ru

ВЛИЯНИЕ ФАКТОРОВ АКТИВИЗАЦИИ РАЗВИТИЯ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В КАЗАХСТАНЕ, В ТОМ ЧИСЛЕ ИННОВАЦИОННОГО

Омарбакиев Лутпулла Амурулламович — доктор экономических наук, профессор кафедры «Финансы». Университет Туран. Алматы, Қазақстан

E-mail: la.omarbakiyev@mail.ru. ORCID: 0000-0002-3474-6244;

Рахымова Жадыра Талғатовна — PhD докторант. Университет Туран. Алматы, Қазақстан

E-mail: rakhimova.zhadira@gmail.com. ORCID: 0009-0007-1053-8436;

Баетова Маншук Темирбулатовна — к.э.н, доцент кафедры «Финансы и учёт». Университет Международного Бизнеса имени К.Сагадиева. Алматы, Казахстан

E-mail: viper89@mail.ru. ORCID: 0000-0002-2437-2103;

Баубекова Индира Медеубаевна — к.э.н. Южно-Казахстанский университет имени М. Ауезова. Шымкент, Казахстан

E-mail: indira2277@mail.ru. ORCID: 0009-0006-4465-1587.

Аннотация. В данной статье изучается финансовый механизм, который стимулирует процесс инноваций, а также проанализированы факторы, воздействующие на активизацию инновационной деятельности организаций. Дальнейшие перспективы развития инновационного предпринимательства в Казахстане зависят от того, какая стратегия научно-технического развития страны будет осуществлена, а также от того, какие меры будут приняты государством для поддержки частного сектора, включая инновационное предпринимательство. Анализируя развитие инновационного предпринимательства за рубежом, можно прогнозировать его развитие (Nozimov, 2020). Особое внимание следует уделить тем областям наукоемкой продукции, где имеются мировые достижения, признанные мировым научным и инженерным сообществом, а также устойчивым традициям. Многие исследователи пытаются использовать данные, подготовленные Global Entrepreneurship Monitor, для анализа страны или группы стран (Plotnikov & Salamzadeh, 2019). Некоторые исследователи провели анализ на уровне нескольких стран. Например, Wach (2015) провели исследование по странам Европейского Союза согласно отчету GEM. Они оценили различные группы факторов, влияющих на новый бизнес, и, наконец, отметили, что факторы восприятия индивидов являются сильнейшим инструментом в прогнозировании способности индивида проявлять предпринимательскую инициативу в данном случае. Это исследование показывает четкое представление об индексах предпринимательства по всему миру и позволяет провести анализ по этому вопросу, используя более релевантные факторы. Кроме того, в этом исследовании представлена формула для прогнозирования тенденций на следующие годы, что является еще одним инструментом, помогающим политикам в этой области выявить причины такого большого разнообразия процессов и факторов, а также структурировать их (Plotnikov & Salamzadeh, 2019). Цель статьи заключается в исследовании научно-практических подходов развития и формирования факторов, способствующих активизации предпринимательской деятельности, в том числе инновационной.

Ключевые слова: инновация, предпринимательство, финансирование

Финансирование: исследование не имело спонсорской поддержки (собственные ресурсы).

Конфликт интересов: авторы заявляют об отсутствии конфликта интересов.

Introduction

The most expedient way of implementing the state scientific and technical policy in Kazakhstan is the way combining strategies of selective development and borrowing of advanced scientific and technical developments.

The article discusses two approaches to state regulation of innovation processes in Kazakhstan. The first approach focuses on developing the basic sectors of the economy using the existing scientific and technical potential and prioritizing state scientific and technical policy. The second approach addresses poorly developed industries that significantly lag behind the world level but are crucial for the republic's socio-economic development.

The purpose of the article is to study scientific and practical approaches to the development and formation of factors contributing to the activation of entrepreneurial activity, including innovation.

The state uses a range of tools to regulate innovation processes, including socio-economic and scientific-technical forecasts of state policy, state-administrative, general economic, and market regulators, state and regional programs, optimization models of economic processes, government orders and modern contract systems, indicative mechanisms and regulators for state-owned enterprises, and integration mechanisms of regulators and structures.

During the transformation of the country's economy, the state aims to encourage the adoption and dissemination of innovations through the use of new types of equipment, technology, management methods, and production organization. This will expand the range and volume of production, enhance the competitiveness of domestic products in domestic and foreign markets, and attract foreign investment.

State support has enabled many companies to import equipment and technologies to produce competitive goods and services for domestic consumption and export. Thus, domestic companies receive the most modern complexes for the production of high-tech products, building materials, food, printing products, modernization of existing production, expansion of the range of goods and servants to increase labor productivity.

In spite of the adverse effects of the COVID-19 pandemic on the world economy, Kazakhstan displayed the highest growth in net foreign direct investment (FDI) among 17 transition economies and 34 landlocked nations by the conclusion of 2021. Against the background of a reduction in their total volume worldwide by more than one third, to the lowest since 2005, Kazakhstan received 34.9 % more net FDI than a year earlier (Analytical report, 2021). The investment attractiveness of the region is defined in the study as a set of factors affecting the feasibility, effectiveness and risk level of investment investments. These factors are an active background for all investment projects implemented on the territory of Kazakhstan, and affect the risk and their profitability.

Literature Review

Countries such as Japan and the newly industrialized countries of Southeast Asia have focused on purchasing high-tech innovations and research developments in

other countries at the pre-production or laboratory development stage to advance their own innovation efforts (Zhilkina & Vodennikov, 2019; Edquist & Hommen, 2011). The study being referred to in this text focuses on the provision of expanded reproduction, which is a tool of public finance. An effective way to achieve this function is through the introduction of an innovative development model for the national economic system (Edquist et al., 2009).

Various economic publications by foreign and local researchers highlight state financial incentives for innovative activities (Drucker, 1985), with a particular emphasis on the implementation and operation of innovation financing mechanisms. These mechanisms include public investment, tax regulations, preferential budget programs, price control, subsidies, and others available through the state (Karakay, 2009).

The rapid pace of financial innovation, particularly in the financial system, has a significant impact on a dynamic economic environment in terms of quantity and value (Błach, 2011; Ülgen, 2019). Financial innovation promotes economic activity by increasing financial accessibility, facilitating international trade transactions, providing remittances, and improving financial efficiency, all of which play a vital role in fostering economic growth. Financial innovation offers an opportunity for the development of the financial sector (Napier, 2014; Ndako, 2010) in developing countries, such as Bangladesh, as it promotes financial development by diversifying financial services (Silve and Plekhanov, 2014; Bianchi et al., 2011; Merton, 1992; Dempere & Pauceanu, 2022), facilitating effective financial intermediation (Johnson & Kwak, 2012), encouraging technological development (Valverde et al., 2007; Michalopoulos et al., 2011), and providing a new channel for the efficient allocation of resources for production, which ultimately accelerates sustainable economic growth (Duasa, 2014; Sood & Ranjan, 2015; Economidou et al., 2018).

An efficient financial sector mobilizes economic resources, promotes capital accumulation, and increases the level of efficiency in the financial system, ultimately leading to economic growth (Saad, 2014; Michael et al., 2015).

Research Material and methods

The article examines several factors that impact the entrepreneurial activity of different countries worldwide. It presents various criteria to organize data based on specific indicators that measure them, which is particularly useful for assessing entrepreneurship. Utilizing big data analysis methods and customized calculations for different countries, a comprehensive evaluation system can identify crucial trends in the entrepreneurship domain. The authors propose a quantitative analysis of global entrepreneurial activity data to identify reasons for the wide array of processes and factors, as well as to categorize them.

The basis of the research were the works of modern domestic and foreign scientists, such as Edquist et al., 2009, Hoffmann, 2007, Zhilkina & Vodennikov, 2019; Edquist & Hommen, 2011, Błach, 2011; Ülgen, 2019, Silve and Plekhanov, 2014; Bianchi et al., 2011; Merton, 1992; Dempere & Pauceanu, 2022; and others.

The AHM model is a discrete-time Schumpeterian growth model that focuses

on economic activity across k countries. These countries do not exchange goods or factors of production, but they do utilize each other's technological ideas. In each country, there is a continuum of individuals, each of whom has a fixed population, N , that is normalized to one. This means that aggregate and per capita quantities are equivalent. Each individual lives for two periods and is endowed with three units of labor in the first period but none in the second period. The utility function is linear in consumption, where $U = c_1 + \beta c_2$. Here, c_1 represents consumption in the first period of life, c_2 represents consumption in the second period of life, and β is a discount factor that falls within the range of $(0, 1)$, which represents the rate at which individuals discount the utility of consumption in the second period relative to that in the first period.

$$Z_t = N^{1-\alpha} \int_0^1 A_{i,t}^{1-\alpha} x_{i,t}^\alpha di; \quad \alpha \in (0, 1),$$

The formula describes the relationship between the amount of intermediate goods, technology level, labor supply, and the final good. Specifically, $x_{i,t}$ represents the quantity of intermediate good i produced in period t with the technology level of $A_{i,t}$. The labor supply is denoted as N . The final good, denoted as Z , is utilized for consumption, as an input into entrepreneurial and financial innovation, and as an input into the production of intermediate goods.

The production of the final good, which serves as the numeraire, takes place in a perfectly competitive market setting (as noted by Laeven in 2015). Therefore, the price of each intermediate good corresponds to its marginal product.

$$p_{i,t} = \alpha \left(\frac{A_{i,t}}{x_{i,t}} \right)^{1-\alpha}$$

Results and discussion

Entrepreneurial activity has become an increasingly relevant topic in the study of all economic entities. It aims to identify the unique role of entrepreneurship in hastening the transition to an innovative economy, analyze the need for wider utilization of entrepreneurship as a strategic resource for the development of Kazakhstan's economy, and contribute to the completion of the theoretical framework of entrepreneurship.

Despite the many criteria available to assess entrepreneurial activity at the country level, the diversity of these factors can create ambiguity as there are several different results for each factor in the real world.

To analyze a country or a group of countries, many researchers utilize data from the Global Entrepreneurship Monitor (Plotnikov & Salamzadeh, 2019). Some researchers, such as Wach (2015), have conducted analyses on multiple countries using the GEM report. They evaluated various groups of factors affecting a new

business and concluded that individual perception factors are the strongest tool in predicting an individual's ability to show entrepreneurial initiative.

Hessels et al. (2008) also employed the GEM report to evaluate criteria such as motives for starting a business and a country's social security level in 29 countries worldwide. They proposed that a country's orientation towards innovation, expectations of job growth, and export orientation are indicators of entrepreneurial aspirations, and these factors are the most influential in determining citizens' entrepreneurial intentions.

Other studies in different countries have assessed key global trends in the business environment, such as those conducted by Wennekers et al. (2002), Amorys et al. (2013), and Bosma & Schutjens (2009).

Despite the numerous indices developed to assess entrepreneurship in various contexts, a global and unique set of criteria is still needed for making global decisions. This gap has been noted by other researchers, who emphasize the necessity for a more reliable foundation for internationally comparable entrepreneurship indicators (Hoffmann, 2007).

To provide decision-makers with a comprehensive view of business activity worldwide, this study proposes the use of two final indexes based on an analysis of GEM reports, which can simplify decision-making in accordance with these criteria.

According to the National Bank, for 2010–2021, the gross inflow of FDI to Kazakhstan amounted to about \$354.9 billion, including \$23.7 billion in 2021 (an increase of 37.7 % compared to 2020) and \$17.2 billion in 2020 (a decrease of 29.7 % compared to 2019) (Analytical report, 2021).

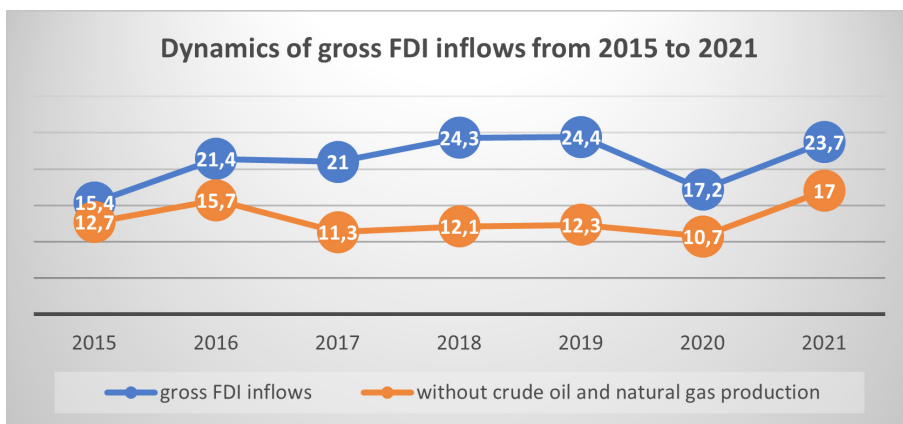

Fig. 1. Dynamics of gross FDI inflows from 2015 to 2021

Note - compiled by the authors based on the source: National Bank of the Republic of Kazakhstan

By the end of 2021, the volume of gross inflow of foreign direct investment, excluding the volume of investments in the production of crude oil and natural gas, increased by 58.3% compared to 2020 and amounted to \$17 billion.

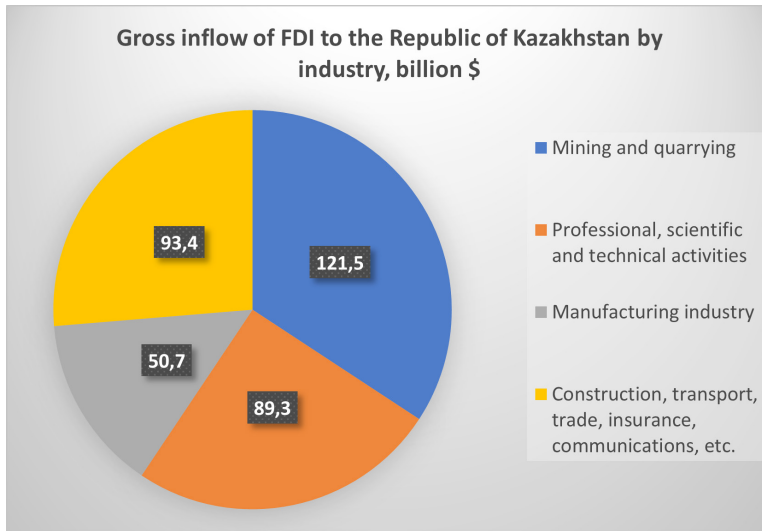

Fig. 2. Gross inflow of FDI to the Republic of Kazakhstan by industry, billion \$

Note - compiled by the authors based on the source: National Bank of the Republic of Kazakhstan

JSC "NWF "Samruk-Kazyna", JSC "NUH "Baiterek", Direct Investment Fund, AIFC and others are actively involved in the process of attracting investments into the country's economy. As a result, since 2015, 12 projects of multinational companies worth 967 million US dollars have been implemented in the processing sectors of the economy with the creation of about 3.5 thousand jobs, and together with "anchor investors" in such sectors of the economy as logistics, gas chemistry and metallurgy, 5 projects worth 412 million US dollars have been implemented with the creation of 690 jobs (Analytical report, 2021).

Public-private partnership (PPP) serves as a means to attract investments in social infrastructure projects, such as the creation of highways, wholesale distribution centers, provision of broadband internet access in rural areas, and other similar initiatives. At a time when quarantine restrictions were in effect all over the world, production was suspended, borders were closed, timely measures were taken in Kazakhstan to prevent the "freezing" of projects and attract new investors.

Thus, according to the Ministry of Foreign Affairs, 41 investment projects with foreign participation totaling \$ 1.6 billion were implemented in 2020, creating more than 7 thousand jobs. Despite the global crisis, Kazakhstan remains attractive for foreign direct investment and is the undisputed leader in the inflow of foreign investment in the Central Asian region. Nonetheless, to sustain and enhance its current position amidst the prevailing geo-economic and geopolitical circumstances, Kazakhstan must proactively compete for foreign investment and establish the most favorable investment climate. At the same time, today there is a relatively low share of reinvested income in the total inflow of FDI to Kazakhstan (15 % for 2005–2021). In the world, this figure is 30–35 %.

According to the Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan, investments in fixed assets have increased from 4.7 to 12.3 trillion tenge since 2010. However, the share of IOC in the country's GDP practically does not change and is about 16–18 %. Despite the steady growth of investments in fixed assets, most sectors of the economy, except for extractive industries, are experiencing a shortage of funds to finance investment projects. This is evidenced by the high level of depreciation of fixed assets and insufficient diversification of attracted investments. Obsolescence in individual industries reaches 50–70 %. The main investment-intensive industry remains the mining industry, which has accounted for an average of 34 % of total investments since 2010.

Table 1. Investments in fixed assets by the size of enterprises, million tenge

	Mastered investments in fixed assets	Including		
		small businesses	medium-sized enterprises	large enterprises
2020	12270145	6007371	885203	5377572
2021	13242234	7127646	1128595	4985995
2022	15064432	8281499	823890	5959044

Source: BNS RK

About half of the national volume of capital investments is carried out by large and medium-sized enterprises. Almost 60% of the total costs are for construction and major repairs of buildings and structures, more than a quarter of the total amount is for the purchase of machinery, equipment and vehicles.

The predominant sources of investment financing remain the own funds of economic entities, the volume of which in January-December 2022 amounted to 11083.2 billion tenge or 73.6 % of the total. In terms of investment in fixed assets, budgetary funds accounted for 15,6 % of the total investment, which represents 7,3 % increase from the previous year. However, the banking sector's contribution to financing the real sector of the economy remained low, with only 2,2 % of total investment in fixed assets being accounted for by this sector. Additionally, loans from foreign banks only made up 0,3 % of the total investment volume.

To promote investment activities within Kazakhstan, the government has implemented various measures and established a legal framework consisting of the Business Code, the Law of the Republic of Kazakhstan "On Special Economic and Industrial Zones", the Code "On Subsoil and Subsoil Use", and tax, customs, and land legislation. A multi-level infrastructure has been created and is functioning to support investors by establishing an open and constructive dialogue with them, special attention is paid to creating open, stable and predictable conditions for attracting investment capital.

In Kazakhstan, much attention is paid to all aspects of a favorable business climate for investors: reducing administrative barriers and simplifying procedures, improving customs and tax administration.

The general rate of taxes and social charges. Kazakhstan ranks 5th in terms of tax policy in the IMD rating.

Simplified procedures for starting a business:

- 1 day for registration of a legal entity
- 3 days for property registration
- 100 days to obtain construction permits

Government support measures include:

- 13 special economic zones (0% - corporate income tax, land tax, customs duties and VAT on the import of goods into special economic zones, property tax). SEZs provide a plot of land, access to the established infrastructure.;

- 24 industrial zone (availability of ready-made infrastructure, long-term lease agreements and repayment schedules based on the cost of land, absence of industry restrictions, the possibility of concluding an investment contract).

The Astana International Financial Center also operates, one of the tasks of which is to assist in attracting investments into the country's economy on the principles of the law of England and Wales and the standards of international financial centers.

In addition, a new tool for large investment projects is the investment agreement, which provides for:

- Reduction of tax liabilities up to 20 %;
- Stability of legislation (up to 25 years);
- Reimbursement of up to 20 % of the cost of construction and installation works and purchase of equipment;
- Provision of additional preferences provided for by the Legislation of the Republic of Kazakhstan in agreement with the Government.

To address both specific and systemic issues faced by investors, several councils have been established in Kazakhstan, including the Council of Foreign Investors under the President of the Republic of Kazakhstan, the Council for Improving the Investment Climate, and the Council for Attracting Investors chaired by the Prime Minister of the Republic of Kazakhstan. Furthermore, the Prime Minister of the Republic of Kazakhstan has been assigned the role of Investment Ombudsman to oversee and facilitate investment-related issues.

At the same time, the previous experience of implementing strategic policy documents in the field of investments and the ongoing changes in the global competitive environment dictate the need for further improvement of the current system and state policy in the field of attracting and retaining investments.

Table 2. SWOT analysis revealed the following aspects that affect the effectiveness of attracting investments

Strengths	Weaknesses
<p>1. Increased attention on the part of the state to the issue of attracting investments within the framework of the implemented state policy.</p> <p>2. Favorable business climate.</p> <p>3. High investment attractiveness of the country due to the possession of a significant mineral resource base.</p> <p>4. Favorable geographical location of Kazakhstan with access to large consumer markets The EAEU, Central Asia, China and India.</p> <p>5. The existence of a system of development institutions aimed at promoting investment in the country's economy.</p>	<p>1. Low level of investor confidence in the judicial system.</p> <p>2. Insufficient efficiency of public investments.</p> <p>3. Insufficiently effective interdepartmental interaction between various state bodies and development institutions in the framework of attracting and retaining investments.</p> <p>4. An insufficiently developed system of information and communication support for investors.</p> <p>5. Lack of a policy to protect and promote external investments.</p> <p>6. Insufficiently developed infrastructure for investors (transport and logistics, production, engineering, trade infrastructure).</p> <p>7. A high degree of depreciation of fixed assets in the economy and, as a consequence, a high level of costs and low labor productivity.</p> <p>8. Imperfection of investment legislation.</p> <p>9. Low involvement of investors in the process of drafting and discussing draft laws and other regulatory documents.</p> <p>10. Currency risks for investors.</p>
Opportunities	Threats
<p>1. Further liberalization of the investment regime in the country, strengthening the positive investment image of the country in the world capital markets.</p> <p>2. Revision of existing investment agreements taking into account structural changes in the world economy and the economy of Kazakhstan.</p> <p>3. Implementation of projects contributing to the gradual transition to a "green" economy and the development of digital technologies.</p> <p>4. Implementation of market-oriented projects The EAEU, in particular, Russia and the countries of Central Asia.</p> <p>5. Creation of separate incentive measures for investment projects that meet the Sustainable Development Goals.</p> <p>6. Application of the AIFC platform, including its rights and mechanisms for resolving investment dispute</p>	<p>1. The decline in the investment attractiveness of the country as a result of political instability.</p> <p>2. Depletion of the mineral resource base.</p> <p>3. The decrease in the investment attractiveness of Kazakhstan's natural resources as a result of the transition of countries to carbon neutrality.</p> <p>4. Low investment activity of domestic investors and a decrease in the inflow of foreign capital.</p> <p>5. The persistence of high risks in the economy due to structural imbalances of the economy and the direction of investment.</p> <p>6. The loss of existing competitive advantages and industrial potential of the country due to a reduction in growth rates and (or) low investment in fixed assets, as well as foreign direct investment.</p> <p>7. Aggravation of global competition for investment, including from neighboring countries, and as a result, a possible flow of foreign investment from Kazakhstan.</p>

Investment decisions are often the most complex, requiring a multivariate, multi-criteria assessment of various trends and factors that can sometimes be incompatible. While the territorial aspect of investments, including the country, territory, and region, is straightforward, the key aspect of any investment decision is the evaluation of the

territory's investment attractiveness. The accuracy of this evaluation is crucial for the investor, the regional economy, and the state as a whole.

Innovative enterprises are typically partnered with manufacturing enterprises and research institutions to create and promote innovative products and services, while financial institutions such as commercial banks, stock exchanges, and currency exchanges provide financial support. In Kazakhstan's economy, venture capital is still in its early stages and primarily supports innovative activities. The support of innovative entrepreneurship should help the subjects of innovative activity overcome the barriers of organization, communication, competence.

As a result, the model introduces two novel characteristics. Firstly, financiers participate in a costly but potentially lucrative innovation process, where they have the opportunity to develop improved methods for selecting entrepreneurs. Secondly, as technology advances, the effectiveness of any selection process diminishes. The model proposes that if financiers fail to innovate, technological progress and economic growth will ultimately come to a halt. Empirical findings support this dynamic and synergistic model of financial and technological innovation.

Conclusion

Thus, financial innovations have a profound impact on the structure and functioning of the financial system. Regulation and competition are the two main drivers of financial innovation. Most financial innovations exploit the inefficiency of regulatory and management mechanisms. Regulation should be aimed directly at systemic risk containment. Financial innovation can become a short-term safety valve when policy and regulation stall or cease to function. The task of regulation should be to develop a reliable system for restoring the freedom of bankruptcy. Therefore, it is necessary to radically change the approach to financial regulation.

The degree of satisfaction of existing investors is an important factor affecting the inflow of foreign investment into the country. The reason for this is as follows: when making investment decisions, as a rule, potential investors pay great attention to information and feedback from existing investors, and consider it a reliable and trustworthy source. Thus, the survey of investors is of great importance and gives a good idea of how foreign investors perceive the business climate in the country and its individual components.

It is fitting that the innovation policy of the state:

- contributes to fostering innovation activity, thereby facilitating the growth of competitiveness in domestic products by leveraging scientific and technological advancements and the rejuvenation of production.
- prioritizes comprehensive support for fundamental and incremental innovations, which serve as the foundation for the contemporary technological paradigm.
- integrates state regulation of innovation activity with the efficient functioning of a competitive market innovation mechanism.
- aids in the expansion of interregional and international technology transfer, international investment cooperation, and protection of the interests of national innovative entrepreneurship.

REFERENCES

- Amorys et al., 2013 — *Amorys J.E., Bosma N., & Levie J.* Ten years of global entrepreneurship monitor: Accomplishments and prospects // *International Journal of Entrepreneurial Venturing*. – 2013. – 5(2) – Pp. 120–152.
- Analytical report, 2021 — *Analytical report*. A study of the degree of investor satisfaction and assessment of the investment climate in Kazakhstan [Issledovanie stepeni udovletvorennosti investorov i ochenki investicionnogo klimata Kazahstana]. Electronic resource. – URL: <https://invest.gov.kz/upload/iblock/15b/15b36131afbc549891f9f4a677c88638.pdf> (in Russ.)
- Bianchi et al., 2011 — *Bianchi J., Boz E., & Mendoza E.* Macro-prudential Policy in a Fisherian Model of Financial Innovation // Paper presented at the 12th Jacques Polak Annual Research Conference, Washington. – 2011.
- Blach 2011 — *Blach J.* Financial Innovations and Their Role In The Modern Financial System – Identification and Systematization Of The Problem // *Financ Internet Q e-Finance*. – 2011. – 7(3). – Pp. 13–26.
- Bosma & Schutjens, 2009 — *Bosma N.S. & Schutjens.* Mapping entrepreneurial activity and entrepreneurial attitudes in European regions // *International Journal of Entrepreneurship and Small Bussiness*. 2009. – 7(2) – Pp. 191–213.
- Dempere & Pauceanu, 2022 — *Dempere J. & Pauceanu A.* The impact of economic-related freedoms on the national entrepreneurial activity // *Journal of Innovation and Entrepreneurship*. <https://doi.org/10.1186/s13731-022-00237-0>
- Drucker, 1985 — *Drucker, P.* *Innovation and Entrepreneurship* // Harper & Row, New York, USA. – 1985. – P. 288.
- Duasa, 2014 — *Duasa J.* Financial Development and Economic Growth: The Experiences of Selected OIC Countries // *Int J Econ Manage*. – 2014. – 8(1). – Pp. 215–228.
- Economidou et al., 2018 — *Economidou C., Grilli L., Henrekson M., & Sanders M.* Financial and Institutional Reforms for an Entrepreneurial Society // *Small Bus Econ*. – 2018. – 51. – Pp. 279–291. <https://doi.org/10.1007/s11187-018-0001-0>
- Edquist & Hommen, 2011 — *Edquist C., Hommen L.* Comparing national systems of innovation in Asia and Europe: Theory and Comparative Framework. In: Edquist C, Hommen L, Edward E (Eds.), *Small country innovation systems: Globalization, change and policy in Asia and Europe*. Published in Chinese by Science Press, Beijing.
- Edquist C., Luukkonen T., Sotarauta M., 2009 — *Edquist C., Luukkonen T., Sotarauta M.* Broad-based innovation policy, sub-report // *Evaluation of the finish national innovation system*. Full Report, Helsinki. – 2009. – Pp. 11–69.
- Johnson & Kwak, 2012 — *Johnson S., Kwak J.* Is Financial Innovation Good For The Economy? In: Lerner J, Stern S (eds) *Innovation Policy and the Economy*, USA: University of Chicago Press. – 2012. – 12. – Pp. 1–15.
- Hessels et al., 2008 — *Hessels J., Van Gelderen M. & Thurik R.* Entrepreneurial aspirations, motivations, and their drivers. *Small Business Economics*. – 2008. – 1(3) – Pp. 323–339.
- Hoffmann, 2007 — *Hoffmann N.A.* A rough guide to entrepreneurship policy. In Roy, T., Audretsch, D., & Grilo, I. (Eds.), *Handbook of Research on Entrepreneurship Policy*. Edward Elgar Press. – 2007.
- Karakay, 2009 — *Karakay Yu.V.* State regulation of innovation development // *Economic Bulletin of NTUU KPI: Collection of Sciences. Work*. – 2009. – 6. – Pp. 691–696.
- Laeven et al., 2015 — *Laeven L., Levine R. & Michalopoulos S.* Financial innovation and endogenous growth // *Journal of Financial Intermediation, Elsevier*. – 2015. – 24(1). – Pp. 1–24. <https://doi.org/10.1016/j.jfi.2014.04.001>
- Merton, 1992 — *Merton R.* Financial Innovation and Economic Performance // *J Appl Corp Financ*. – 1992. – 4(4). – Pp. 12–24.
- Michael et al., 2015 — *Michael N., Ojiegbe U., Peter O.* Bank And Non-Bank Financial Institutions And The Development of the Nigerian Economy // *Int J Innov Educ Res*. – 2015. – 10(2). – Pp. 23–36.
- Michalopoulos et al., 2011 — *Michalopoulos S., Laeven L., Levine R.* Financial Innovation and Endogenous Growth // USA: National Bureau of Economic Research. – 2011. – Pp. 1–33.

Napier, 2014 — *Napier M.* Real Money, New Frontiers: Case Studies of Financial Innovation in Africa // *FinancInnovStud.* – 2014. – 10(2). – Pp. 1–10.

Ndako, 2010 — *Ndako U.* Financial Development, Economic Growth, and Stock Market Volatility: Evidence from Nigeria and South Africa. South Africa: University of Leicester. – 2010.

Nozimov, 2020 — *Nozimov E.A.* Strengthening the role of the financial mechanism for regulating the innovative activity of enterprises in the field of entrepreneurship [Usilenie roli finansovogo mekhanizma regulirovaniya innovacionnoj aktivnosti predpriyatij sfery predprinimatel'stva]. *Young scientist.* – 2020. – 10 (300). – Pp. 188–190. Electronic resource. – URL: <https://moluch.ru/archive/300/67907/> (in Russ.)

Plotnikov & Salamzadeh, 2019 — *Plotnikov A., Salamzadeh Y.* Features of Entrepreneurial Activities Indice in the world: Trends and Prospects // *International Journal of Entrepreneurship.* – 2019. – 23(1). Electronic resource. – URL: <https://www.abacademies.org/articles/features-of-entrepreneurial-activities-indice-in-the-world-trends-and-prospects-7963.html>

Saad, 2014 — *Saad W.* Financial Development and Economic Growth: Evidence from Lebanon // *Int J Econ Financ.* 2014. – 6(8). <https://doi.org/10.5539/ijef.v6n8p173>

Silve & Plekhanov, 2014 — *Silve F., Plekhanov A.* Institutions, innovation, and growth: cross-country evidence // *European Bank for Reconstruction and Development, London.* – 2014 – P. 28.

Sood & Ranjan, 2015 — *Sood V., Ranjan P.* Financial Innovation in India: An Empirical Study // *J Econ Bus Rev.* – 2015. – 10(1). Pp. 1–20.

Ülgen F., 2019 — *Ülgen F.* Innovation dynamics and financialisation: Is another regulation possible to re-industrialise the economy? // *Journal of Innovation Economics & Management.* – 2019. – 29. <https://doi.org/10.3917/jie.029.0133>

Valverde et al., 2007 — *Valverde C., Del Paso R., Fernández F.* Financial innovations in banking: Impact on regional growth. *Reg Stud.* – 2007. – 41(3). – Pp. 311–326.

Wach, 2015 — *Wach K.* Impact of cultural and social norms on entrepreneurship in the EU: Cross country evidence based on GEM Survey Results // *Zarządzanie w Kulturze.* – 2015. – 16(1). – Pp. 15–29.

Wennekers et al., 2002 — *Wennekers S., Uhlaner L., Thurik R.* Entrepreneurship and its conditions: A macro perspective // *International Journal of Entrepreneurship Education.* – 2002. – 1(1). – Pp. 25–64.

Zhilkina & Vodennikov, 2019 — *Zhilkina Y., Vodennikov D.* Financial Mechanism of State Support for Innovative Activity of Business Entities // *Nov Res Sci.* – 2019. – 2 (1). NRS.000529.2019. <https://doi.org/10.31031/NRS.2019.2.000529>

BULLETIN OF NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
ISSN 1991-3494
Volume 3. Number 403 (2023), 534-546
<https://doi.org/10.32014/2023.2518-1467.527>

UDC 334.027
SCSTI 06.39.31

© **A. Tapalchinova^{1*}, N. Kaftunkina¹, M. Mukhamedova¹, N.A. Mazhitova²,
U.D. Berikbolova², 2023**

¹Toraigyrov University, Pavlodar, Kazakhstan;

²Kyzylorda University named after Korkyt At.

E-mail: anargul1982@mail.ru

FEATURES OF THE DEVELOPMENT OF TECHNOLOGY COMMERCIALIZATION IN KAZAKHSTAN

Tapalchinova Anargul — Master of Economics and Business, Toraigyrov University, Senior Lecturer «Department of Finance and Accounting», Pavlodar, Kazakhstan

E-mail: anargul1982@mail.ru. ORCID: 0000-0001-8505-8073;

Kaftunkina Natalya — PhD, Professor «Department of Finance and Accounting», Toraigyrov University, Pavlodar, Kazakhstan

E-mail: natalia_kaf@mail.ru. ORCID: 0000-0002-8224-7204;

Mukhamedova Madina — Master of Management, Toraigyrov University, Senior Lecturer «Department of Finance and Accounting», Pavlodar, Kazakhstan

E-mail: madina_muratova@mail.ru. ORCID: 0000-0001-7488-4011;

Mazhitova Nurziya Abdikaiyrkyzy — master of education, MBA, Department of 'Economics and Management', Institute of Economics and Law, Kyzylorda University named after Korkyt Ata

E-mail: nurziya_mazhitova@mail.ru. <https://orcid.org/0009-0003-3604-0880>;

Berikbolova Ulzhan Dосkalieвна — MCs (Economics), Department of Economy and management, Institute of Economics and law, Kyzylorda University named after Korkyt

E-mail: Ataulzhan.73@mail.ru. <https://orcid.org/0000-0001-7899-8147>. Scopus Author ID: 57193949608.

Abstract. Due to the limited economic resources, the question of the effectiveness of state investments in the field of science and innovation always remains acute. Science is the main element of national innovation activity in the country. Science should not only make discoveries, bring profit to the state, but also compete in the international technology market. The existing scientific literature reflects the results of research on the effectiveness of public investments, both at the national level and at the level of various state development programs. In Kazakhstan, this research issue is rather poorly studied. The article attempts to contribute to this research gap. The article presents the main achievements in the field of support, science, innovation, intellectual property. The reflection of intellectual property in the Messages of the President of the Republic of Kazakhstan is also considered. The article also reflects

data on state support and development of innovations and technologies through grant funding organized through JSC Science Foundation. Based on the analysis of the implementation of grant funding for scientific and (or) scientific and technical projects and a survey among scientists on their needs in the field of technology commercialization, the article presents problems in the field of intellectual property commercialization. It is proposed to pay special attention to the conclusion of contracts with business partners interested in the development, implementation of developments in existing enterprises, participation in various competitions and exhibitions and attracting investors, commercialization mentors. In turn, JSC "Fund of Science" developed a business model for establishing links between business and science, thanks to the presented interaction, more projects were financed.

Key words: technology commercialization, intellectual property, commercialization infrastructure, science, innovation

© А.С. Тапалчинова^{1*}, Н.С. Кафтункина¹, М.М. Мухамедова¹,
Н.А. Мажитова², У.Д. Берикболова², 2023

¹Торайғыров университеті, Павлодар, Қазақстан;

Қорқыт ата атындағы университет.

E-mail: anargul1982@mail.ru

ҚАЗАҚСТАНДА ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ КОММЕРЦИЯЛАНДЫРУДЫҢ ДАМУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Тапалчинова Анаргүль Сынтасовна — экономика және бизнес магистрі, Торайғыров Университеті, «Қаржы және есеп» кафедрасының аға оқытушысы, Павлодар, Қазақстан
E-mail: anargul1982@mail.ru. ORCID: 0000-0001-8505-8073;

Кафтункина Наталья Сергеевна — PhD, Торайғыров Университеті, «Қаржы және есеп» профессор, Павлодар, Қазақстан
E-mail: natalia_kaf@mail.ru. ORCID: 0000-0002-8224-7204;

Мухамедова Мадина Муратовна — менеджмент магистрі, Торайғыров Университеті, «Қаржы және есеп» кафедрасының аға оқытушысы, Павлодар, Қазақстан
E-mail: madina_muratova@mail.ru. ORCID: 0000-0001-7488-4011;

Мажитова Нүрзия Әбдікайырқызы — Білім магистрі, MBA, экономика және менеджмент кафедрасы, Экономика және құқық институты, Қызылорда университеті. Қорқыт ата
E-mail: nurziya_mazhitova@mail.ru. <https://orcid.org/0009-0003-3604-0880>;

Берикболова Ұлжан Досқалиевна — Қызылорда университетінің Экономика және құқық институтының экономика және менеджмент кафедрасы экономика ғылымдарының магистрі. Қорқыт Ата
E-mail: ulzhan.73@mail.ru. <https://orcid.org/0000-0001-7899-8147>. Scopus Author ID: 57193949608.

Аннотация. Экономикалық ресурстардың шектеулі болуына байланысты ғылым мен инновациялар саласындағы мемлекеттік инвестициялардың тиімділігі туралы мәселе әрқашан өзекті болып қалады. Ғылым – елдегі ұлттық инновациялық қызметтің негізгі элементі. Ғылым жаңалық ашып, мемлекетке пайда әкеліп қана қоймай, халықаралық технология нарығында бәсекеге түсуі керек. Қолданыстағы ғылыми әдебиеттер ұлттық деңгейде де, түрлі мемлекеттік

даму бағдарламалары деңгейінде де мемлекеттік инвестициялардың тиімділігін зерттеу нәтижелерін көрсетеді. Қазақстанда бұл зерттеу мәселесі аз зерттелген. Мақала осы зерттеу олқылығына үлес қосуға тырысады. Мақалада қолдау, ғылым, инновация, зияткерлік меншік саласындағы негізгі жетістіктер берілген. Қазақстан Республикасы Президентінің Жолдауларында зияткерлік меншіктің көрініс табуы да қарастырылған. Мақалада сондай-ақ «Ғылым қоры» АҚ арқылы ұйымдастырылған гранттық қаржыландыру арқылы инновациялар мен технологияларды мемлекеттік қолдау және дамыту туралы деректер көрсетіледі. Ғылыми және (немесе) ғылыми-техникалық жобаларды гранттық қаржыландыруды іске асыруды талдау және олардың технологияларды коммерцияландыру саласындағы қажеттіліктері туралы ғалымдар арасында сауалнама жүргізу негізінде мақалада зияткерлік меншікті коммерцияландыру саласындағы мәселелер ұсынылған. Әзірлеуге, жұмыс істеп тұрған кәсіпорындарға әзірлемелерді енгізуге, түрлі конкурстар мен көрмелерге қатысуға және инвесторларды, коммерцияландыру бойынша тәлімгерлерді тартуға мүдделі іскер серіктестермен келісім-шарттар жасауға ерекше назар аудару ұсынылады. Өз кезегінде «Ғылым қоры» АҚ бизнес пен ғылым арасындағы байланысты орнатудың бизнес моделін әзірледі, ұсынылған өзара іс-қимылдың арқасында көбірек жобалар қаржыландырылды.

Түйін сөздер: технологияны коммерцияландыру, зияткерлік меншік, коммерцияландыру инфрақұрылымы, ғылым, инновация

© А.С. Тапалчинова^{1*}, Н.С. Кафтункина¹, М.М. Мухамедова¹,
Н.А. Мажитова², У.Д. Берикболова², 2023

¹Торайгыров университет, Павлодар, Қазақстан;

²Кызылординский университет им. Коркыт Ата.

E-mail: anargull1982@mail.ru

ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ КОММЕРЦИАЛИЗАЦИИ ТЕХНОЛОГИЙ В КАЗАХСТАНЕ

Тапалчинова Анаргүль Сынтасовна — магистр экономика и бизнеса, Торайгыров Университет. Старший преподаватель кафедры «Финансы и учет», Павлодар, Казахстан

E-mail: anargull1982@mail.ru. ORCID: 0000-0001-8505-8073;

Кафтункина Наталья Сергеевна — PhD, Торайгыров Университет. Профессор кафедры «Финансы и учет», Павлодар, Казахстан

E-mail: natalia_kaf@mail.ru. ORCID: 0000-0002-8224-7204;

Мухамедова Мадина Муратовна — магистр менеджмента, Торайгыров Университет. Старший преподаватель кафедры «Финансы и учет», Павлодар, Казахстан

E-mail: madina_muratova@mail.ru. ORCID: 0000-0001-7488-4011;

Мажитова Нурзия Абдикайырқызы — магистр образования, МВА, кафедра «Экономика и управление», институт Экономика и права, Кызылординский университет им. Коркыт Ата

E-mail: nurziya_mazhitova@mail.ru. <https://orcid.org/0009-0003-3604-0880>;

Берикболова Улжан Доскалиевна — магистр экономических наук, кафедра «Экономика и управление», институт Экономика и права, Кызылординский университет им. Коркыт Ата

E-mail: ulzhan.73@mail.ru. <https://orcid.org/0000-0001-7899-8147>. Scopus Author ID: 57193949608.

Аннотация. В связи с ограниченностью экономических ресурсов остается всегда острым вопрос об эффективности государственных вложений в сферу науки и инноваций. Основным звеном национальной инновационной деятельности в стране является наука. Наука должна не только делать открытия, приносить прибыль государству, но и конкурировать на международном рынке технологий. Существующая научная литература отражает результаты исследований по тематике эффективности государственных вложений, как на национальном уровне, так и на уровне различных государственных программ развития. В Казахстане этот исследовательский вопрос достаточно слабо изучен. В статье осуществляется попытка внести вклад в данный исследовательский пробел. В статье представлены основные достижения в области поддержки, науки, инноваций, интеллектуальной собственности. Также рассматривается отражение интеллектуальной собственности в Посланиях Президента РК. Также в статье отражены данные по государственной поддержке и развитию инноваций, технологий за счет грантового финансирования, организуемого через АО «Фонд науки». На основе анализа реализации по грантовому финансированию по научным и (или) научно-техническим проектам и проведенного опроса среди учёных на их потребности в области коммерциализации технологий в статье представлены проблемы в области коммерциализации интеллектуальной собственности. Особое внимание предлагается уделить заключению договоров с бизнес-партнерами, заинтересованными в разработке, внедрению разработок в действующие предприятия, участию в различных конкурсах и выставках и привлечению инвесторов, наставников по коммерциализации. В свою очередь АО «Фонд науки» разработал бизнес-модель по установлению связей между бизнесом и наукой, благодаря представленному взаимодействию были профинансированы большее количество проектов.

Ключевые слова: коммерциализация технологий, интеллектуальная собственность, инфраструктура коммерциализации, наука, инновации

Введение

Сегодня наша страна нуждается в эффективной стратегии и инфраструктуре коммерциализации для обеспечения профессионального управления интеллектуальными правами собственности, являющихся результатом научных исследований. Это необходимо для удовлетворения потребности промышленности и общества, формирования отдачи от инвестиций, вкладываемых в исследования научных организаций. Инфраструктура коммерциализации должна обеспечивать привилегии по доступу к критической массе всего спектра научных исследований и быть географически близка к результатам НИОКР, связана с глобальным бизнесом (Баймуратов, 2005, <https://bizmedia.kz/2023/02/14/voprosy-kommerczializaczii-rezultatov-nauchnoj-i-nauchno-tehnicheskoy-deyatelnosti-rassmotreny-v-rk/>).

На сегодняшний день главным системным фактором, обеспечивающим эффективное взаимодействие науки с реальным сектором экономики, становится создание в Казахстане Национальной инновационной системы.

Для ее реализации уже созданы ключевые институты развития – Банк развития Казахстана, Национальный инновационный фонд, АО «Национальное агентство по развитию инноваций «QazInnovations», Фонд науки и другие. Быстрыми темпами создается современная инновационная инфраструктура – технопарки национального, регионального и местного уровней, технологические бизнес-инкубаторы, венчурные фирмы и фонды. Тем самым закладываются организационные, экономические и институциональные основы будущего массированного внедрения в экономику страны самых передовых научных достижений (<https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1500000381>).

Таким образом, в Казахстане создана определенная база инфраструктуры коммерциализации объектов интеллектуальной собственности.

Несмотря на активные действия Правительства в области коммерциализации объектов интеллектуальной собственности можно сделать вывод, что в Казахстане механизм организационно – экономических отношений при коммерциализации объектов интеллектуальной собственности пока еще мало развит. По оценке Всемирного банка, уровень развития науки в Казахстане очень низкий по сравнению с другими странами, несмотря на то что государство инвестирует около 100 млн. долларов в научно-исследовательские институты (<https://www.vsemirnyjbank.org/ru/country/kazakhstan>). Ключ к решению проблемы — в налаживании отношения между научно-исследовательскими центрами и коммерческими и промышленными предприятиями

В то же время обвинять во всем лишь государство было бы не вполне справедливо. С одной стороны, идут улучшения факторов в стране, а с другой общество становится все более безразличным по отношению к инновациям. Гипотеза следующая: улучшение внешних факторов — заслуга государства, как элемента общества, которое осознает, что необходимо уходить от сырьевой экономики и инвестирует в улучшение факторов зависящих от него, возможной причиной общего ухудшения отношения общества лежит не только в финансовых, экономическим, но и социокультурных факторах (Вуин и др., 2018). Следовательно, вполне закономерно отставание Казахстана и по уровню зарубежного патентования, который составляет менее 1 % от общего количества подаваемых заявок в национальное патентное ведомство. Такая ситуация представляет значительную опасность для формируемого экспорта отечественной наукоемкой продукции и высоких технологий.

Проблема коммерческого использования объектов интеллектуальной собственности актуальна практически во всех странах мира, и, прежде всего в странах постсоветского пространства. Сегодня она не только привлекает внимание специалистов различных отраслей знания и лиц, занимающихся инновационной деятельностью, но является предметом особого интереса со стороны государства. При этом в условиях формирования и развития отечественной национальной инновационной системы, необходимость формирования методологии, позволяющей оптимизировать процессы управления коммерциализацией объектов интеллектуальной собственности, обусловили выбор данной темы исследования.

Материалы и основные методы

Материалами послужили научные работы казахстанских (Уразбаева, 2007) и зарубежных ученых по вопросам интеллектуальной собственности и инновационного развития (Bansi, 2018; Dias и др., 2018//<https://www.scopus.com>, Han, 2017, <https://www.scopus.com/record/display.uri>.; Timanjuk, Chernenko, // <https://www.scopus.com/record/display.uri>)

Информационной базой исследования послужили законодательные акты и нормативно-правовая база в области защиты объектов интеллектуальной собственности, Указы Президента и Постановления Правительства РК, статистические сборники, Интернет-ресурсы, периодическая литература.

В ходе исследования были использованы основные методы экономического анализа: системный и комплексный анализ, ситуационный подход, метод сравнений, экспертно-аналитический метод, структурирование.

Методологическую основу исследования сформировал инструментарий общей экономической теории, дополненный другими общенаучными методами и способами количественного анализа эмпирических данных и современные методы системного анализа.

Результаты и обсуждение

Государство активно поддерживает и развивает предпринимательство в стране, основывающееся на разработке новых продуктов креативной экономики. Основными достижениями за 2021–2022 года стали представители интеллектуальной собственности, показанные на рисунке 1 (<https://gosreestr.kazpatent.kz/>).

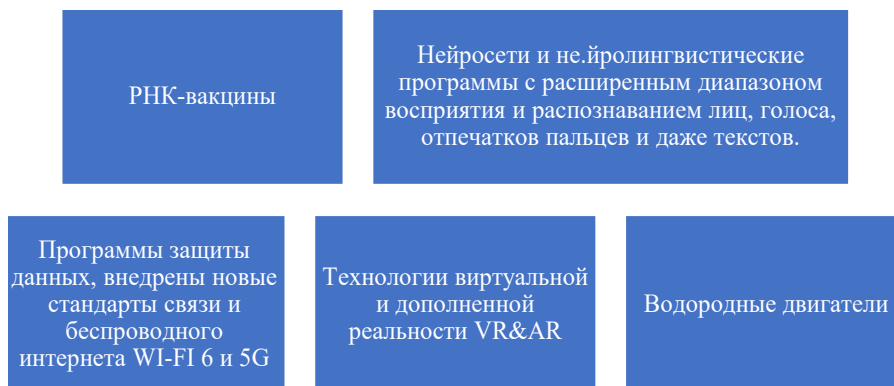

рисунок 1 – Основными достижениями за 2021–2022 года

Сохранение авторских прав на интеллектуальную собственность является неотъемлемой составляющей развития экономики и культуры страны. За последние несколько лет в стране разрабатывались и реализовывались стратегии и программы по развитию инновация и технологий, что также привело к росту активности в области охраны интеллектуальной собственности.

Авторские права позволяют ее владельцам узаконить свои преимущества перед конкурентами и в дальнейшем монетизировать эти права.

Отражение вопросов интеллектуальной собственности в нормативных актах показано в таблице 1 (<https://online.zakon.kz>; /https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1015368&pos=2;-35#pos=2;-35; //<https://www.akorda.kz/assets/media/dsc-2634-2.jpg>; //<https://www.akorda.kz/assets/media/dsc-2634-2.jpg>; https://www.akorda.kz/ru/events/astana_kazakhstan/participation_in_events/poslanie-prezidenta-respubliki-kazahstan-lidera-nacii-nursultana-nazarbaeva-narodu-kazahstana-strategiya-kazahstan-2050-novyi-politicheskii-; <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000100>)

Таблица 1 – Отражение вопросов интеллектуальной собственности в Посланиях Президента РК

Нормативный акт	Описание
Послание Президента РК «Казахстан – 2030»	Определяет необходимость разработки стратегии индустриально-инновационного развития экономики с достаточным набором инструментов, одним из которых является защита авторских прав
Послание Президента РК «Стратегия вхождения Казахстана в число 50-ти наиболее конкурентоспособных стран мира»	Указывает на необходимость участия государства в капитале международных компаний, разрабатывающих инновационные технологии и продукты для дальнейшего использования их интеллектуальной собственности в Казахстане. Ужесточение факторов использования прав интеллектуальной собственности, назначение различного рода наказаний за их нарушение поможет разнообразить экономику страны и привлечь инвесторов и иностранных производителей
Послание Президента РК «Новый Казахстан в новом мире»	Описывает направления развития и поддержки инноваций и технологического сектора, что тесно взаимосвязано с укреплением защиты интеллектуальной собственности Также было упоминание о создании общедоступной базы авторских прав с целью их дальнейшего финансирования
Послание Президента РК «Казахстан – 2050»	Указывает на необходимость пересмотра нормативных актов, регулирующих охрану интеллектуальной собственности
План нации – 100 конкретных шагов по реализации пяти институциональных реформ	Иницирует разработку Закона «О коммерциализации результатов научной и (или) на научно-технической деятельности» для конкретизации вопросов коммерциализации и внедрения в процесс производства

Также охрана прав интеллектуальной собственности и ее узаконивание, необходимость развития новых видов инноваций были отражены в различных концепциях и стратегиях, таких как Концепция охраны прав интеллектуальной собственности, Концепция правовой политики РК на период с 2010 до 2020 года, Концепция правовой политики РК до 2030 года и другие. Также государство поддерживает развитие инноваций за счет грантового финансирования, организуемого через АО «Фонд науки». Количество конкурсов программно-целевого финансирования в Казахстане на 2021–2023 годы показана на рисунке 2 (<https://www.parlam.kz/mazhilis/download/19599>).

рисунок 2 – Количество конкурсов программно-целевого финансирования в Казахстане, срок реализации которых 2021–2023 годы

По грантовому финансированию одобрены конкурсы организованные:

- Министерством образования и науки РК (со сроком реализации 12 месяцев) – 123 конкурса в 2020-2022 годы;
- Министерством образования и науки РК (со сроком реализации 12 месяцев) – 325 конкурсов в 2020-2022 годы;
- Министерством образования и науки РК (ГФ молодых ученых) – 151 конкурс в 2021–2023 годы;
- Министерство образования и науки РК (со сроком реализации 12 месяцев) – 386 конкурсов в 2021-2023 годы;
- Министерство образования и науки РК – 172 конкурсов в 2021–2023 годы.

В период с 2018-2020 годы по грантовому финансированию по научным и научно-техническим проектам из 1059 проектов реализованы 181 проекта (<https://nauka-nanrk.kz/assets>). По грантовому финансированию по научным и (или) научно-техническим проектам на 2020–2022 годы со сроком реализации 12 месяцев за период с 2020–2021 годы из 123 проектов получил внедрение только один проект. Данные факты говорят о низкой реализуемости проектов по грантовому финансированию.

Опишем проблемы в области коммерциализации интеллектуальной собственности:

- окончание прав на патенты по истечении срока действия (срок зависит от вида патента, варьируется от 5–35 лет) и в случае неуплаты за поддержание охранного документа в силе;
- многие патенты не коммерциализируются, доля лицензированных договоров на использование и на уступку патента очень мала (1-2 %);
- проблемы в самих разработке: невостребованность на рынке, недостаточная новизна проекта, незнание основ предпринимательства и маркетинга.

Наиболее распространенные проблемы по коммерциализации стартапов показаны на рисунке 3.

рисунок 3 – Проблемы коммерциализации стартапов

АО «Фонд науки» провел опрос ученых на их потребности в области коммерциализации, после чего было выявлено, что:

- 50 % опрошенных хотели бы передать права на объекты интеллектуальной собственности;
- 20 % опрошенных хотели бы предоставить МТБ для внедрения новых технологий;
- 10 % опрошенных хотели бы привлечь инвестиции;
- 5 % опрошенных хотели бы наставничества, софинансирования (<https://science-fund.kz/>).

Вузы также участвуют в процессе разработки и лицензировании проектов. Основные проблемы лицензирования проектов показаны на рисунке 4.

рисунок 4 – Проблемы лицензирования проектов

Для решения проблем в области коммерциализации представим основные положения на рисунке 5.

рисунок 5 – Пути увеличения доли коммерциализации интеллектуальной собственности

Также АО «Фонд науки» разработал бизнес-модель по установлению связей между бизнесом и наукой, которая включает три направления:

- оценка всех проектов на уровень привлекательности для бизнеса и заключение с ними соглашений;
- привлечение предпринимателей, готовых к сотрудничеству в качестве бизнес-партнеров, покупателей и менторов;
- акселерация проектов и заключение договоров. На данном этапе проектам помогают грамотно разработать бизнес-модель, подобрать подходящий способ коммерциализации, рассчитать финансовую модель, составить презентацию. Таким образом, бизнес-сообществу будут предоставлены «упакованные» проекты вместо «сырых» проектов, рисунок 6.

рисунок 6 – Количество успешных проектов коммерциализации

В 2021 году благодаря описанному взаимодействию были профинансированы 9 проектов: из них 6 проектов выиграли гранты и 3 привлекли инвестиции.

Заключение

Необходимо отметить, что в РК были реализованы определенные механизмы коммерциализации технологий:

- созданы специальные экономические и промышленные зоны, техно-

парки, центры коммерциализации технологий, отделы коммерциализации при вузах, НИИ, инновационные кластеры;

- разработан ряд нормативно-правовых актов в области коммерциализации технологий и инновационных технологий (<https://science-fund.kz/commercialization-infrastructure-facilities/>)

Современные государственные программы создают условия для формирования инновационной инфраструктуры. Возможности для внедрения инновационных проектов в Казахстане предлагают кластеры, стартап-акселераторы, бизнес-инкубаторы и технопарки в разных регионах страны.

Несмотря на действия Правительства в области развития инновационной политики РК, современная ситуация на рынке интеллектуальной собственности и инноваций в РК подвержена высоким рискам и необходимо дальнейшее развитие инновационной инфраструктуры.

ЛИТЕРАТУРА

Баймуратов У., 2005 — Деньги и финансы: нелинейная система: научно-популярное издание. – Алматы: Экономика, 2005. – Т. 3. – 320 с.

Вопросы коммерциализации результатов научной и научно-технической деятельности рассмотрены в РК// <https://bizmedia.kz/2023/02/14/voprosy-kommerczializaczii-rezultatov-nauchnoj-i-nauchno-tehnicheskoy-deyatelnosti-rassmotreny-v-rk/>

Закон Республики Казахстан от 31 октября 2015 года № 381-V «О коммерциализации результатов научной и (или) научно-технической деятельности» (с изменениями от 04.07.2018 г.)// <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1500000381>

Доклад об экономике Казахстана – Весна 2023 // <https://www.vsemirnyjbank.org/ru/country/kazakhstan>

Уразбаева Н.А., 2007 — Интеллектуальная собственность в индустриально – инновационной сфере Республики Казахстан: механизмы формирования и совершенствования. – Алматы: Казак университети, 2007. – 295 с

Timanjuk V., Chernenko Y., 2018 — Technological innovation strategy: how do technology life cycles change by technological area//International Journal of Engineering and Technology (UAE), 2018.–7 (4.3 Special Issue 3). Pp. 519–523// <https://www.scopus.com/record/display.uri>

Byun J., Sung T.-E., Park H., 2018 — Technological innovation strategy: how do technology life cycles change by technological area //Technology Analysis and Strategic Management. – 2018. – 30(1). – Pp. 98–112. // <https://www.scopus.com>

Bansi R., 2018 — Management of innovation - Constraints on commercialization of university innovation: Evidence from SA// Proceedings of the European Conference on Innovation and Entrepreneurship, ECIE. – 2018. –September. – Pp. 87–93// <https://www.scopus.com/record/display>

Dias A.A., Porto G.S., 2018 — Technology transfer management in the context of a developing country: evidence from Brazilian universities//Knowledge Management Research and Practice. – 2018. – 16(4). – С. 525–536// <https://www.scopus.com>

Han J., 2017 — Technology commercialization through sustainable knowledge sharing from university-industry collaborations, with a focus on patent propensity//Proceedings of the 12th International Scientific and Technical Conference on Computer Sciences and Information Technologies, CSIT 2017. 2,8099430. Pp. 75–82// <https://www.scopus.com/record/display.uri>

Государственные реестры изобретений, полезных моделей, промышленных образцов, товарных знаков, наименований мест происхождения товаров, селекционных достижений Республики Казахстан// <https://gosreestr.kazpatent.kz/>

Постановление Правительства Республики Казахстан от 28 октября 2004 года № 1111 Вопросы

Министерства образования и науки Республики Казахстан (с изменениями и дополнениями по состоянию на 13.06.2019 г.)// <https://online.zakon.kz>

Послание Президента РК «Казахстан – 2030»//https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1015368&pos=2;-35#pos=2;-35

Послание Президента РК «Стратегия вхождения Казахстана в число 50-ти наиболее конкурентоспособных стран мира»// https://adilet.zan.kz/rus/docs/K060002006_/links

Послание Президента РК «Новый Казахстан в новом мире»//<https://www.akorda.kz/assets/media/dsc-2634-2.jpg>

Послание Президента РК «Казахстан – 2050» // https://www.akorda.kz/ru/events/astana_kazakhstan/participation_in_events/poslanie-prezidenta-respubliki-kazahstan-lidera-nacii-nursultana-nazarbaeva-narodu-kazahstana-strategiya-kazahstan-2050-novy-politicheskii-

План нации – 100 конкретных шагов по реализации пяти институциональных реформ // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000100>

Анализ текущей ситуации наука (2020–2022) // <https://www.parlam.kz/mazhilis/download/19599>

Анализ текущей ситуации наука (2018-2020) <https://nauka-nanrk.kz/assets/2021/%D0%B4%D0%BE%D0%BA%D0%BB%D0%B0%D0%B4%20%D0%B3%D0%BE%D1%82/%D0%9D%D0%B0%D1%86-%D0%B4%D0%BE%D0%BA%D0%BB%D0%B0%D0%B4%D1%8B%20%D1%80%D1%83%D1%81-13-12-2021.pdf>

Проблемы коммерциализации научных проектов в Казахстане // https://pharmnews.kz.com/ru/news/problemy-kommercializacii-nauchnyh-proektov-v-kazahstane_20846

АО «Фонд науки» // <https://science-fund.kz/234-2/>

АО «Фонд науки» // <https://science-fund.kz/>

АО «Фонд науки» // <https://science-fund.kz/commercialization-infrastructure-facilities/>

REFERENCES

Baymuratov U., 2005 — Money and Finance: Nonlinear System: Popular Science Edition. - Almaty: Economics, 2005. - V. 3. - 320 p.

The issues of commercialization of the results of scientific and scientific and technical activities are considered in the Republic of Kazakhstan// <https://bizmedia.kz/2023/02/14/voprosy-kommercializacii-rezultatov-nauchnoj-i-nauchno-tehnicheskoy-deyatelnosti-rassmotreny-v-rk/>

Law of the Republic of Kazakhstan dated October 31, 2015 № 381-V "On the commercialization of the results of scientific and (or) scientific and technical activities" (as amended on July 4, 2018) // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1500000381>

Kazakhstan Economy Report - Spring 2023 // <https://www.vsemirnyjbank.org/ru/country/kazakhstan>

Urazbayeva N.A., 2007 — Intellectual property in the industrial and innovative sphere of the Republic of Kazakhstan: mechanisms of formation and improvement. - Almaty: Cossack University, 2007. - 295 p.

State registers of inventions, utility models, industrial designs, trademarks, appellations of origin of goods, breeding achievements of the Republic of Kazakhstan// <https://gosreestr.kazpatent.kz/>

Decree of the Government of the Republic of Kazakhstan dated October 28, 2004 № 1111 Issues of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan (as amended and supplemented as of June 13, 2019) // <https://online.zakon.kz>

Message of the President of the Republic of Kazakhstan "Strategy for Kazakhstan to become one of the 50 most competitive countries in the world"// https://adilet.zan.kz/rus/docs/K060002006_/links

Message of the President of the Republic of Kazakhstan "New Kazakhstan in the New World"// <https://www.akorda.kz/assets/media/dsc-2634-2.jpg>

Message of the President of the Republic of Kazakhstan "Kazakhstan – 2050" // https://www.akorda.kz/ru/events/astana_kazakhstan/participation_in_events/poslanie-prezidenta-respubliki-kazahstan-lidera-nacii-nursultana-nazarbaeva-narodu-kazahstana-strategiya-kazahstan-2050-novy-politicheskii-

Nation's Plan – 100 Concrete Steps to Implement Five Institutional Reforms // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000100>

Analysis of the current situation science (2020-2022) // <https://www.parlam.kz/mazhilis/download/19599>

Analysis of the current situation science (2018-2020) <https://nauka-nanrk.kz/assets/2021/%D0%B4%D0%BE%D0%BA%D0%BB%D0%B0%D0%B4%20%D0%B3%D0%BE%D1%82/%D0%9D%D0%B0%D1%86-%D0%B4%D0%BE%D0%BA%D0%BB%D0%B0%D0%B4%D1%8B%20%D1%80%D1%83%D1%81-13-12-2021.pdf>

Problems of commercialization of scientific projects in Kazakhstan // https://pharmnews.kz.com/ru/news/problemy-kommercializacii-nauchnyh-proektov-v-kazahstane_20846

Science Fund JSC // <https://science-fund.kz/234-2/>

Science Fund JSC // <https://science-fund.kz/>

Science Fund JSC // <https://science-fund.kz/commercialization-infrastructure-facilities/>

BULLETIN OF NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
ISSN 1991-3494
Volume 3. Number 403 (2023), 547-557
<https://doi.org/10.32014/2023.2518-1467.528>

UDC 338.48
SCSTI 06.39.31

© **R.Sh. Takhtaeva^{1*}, Y. Abeukhanova², M. Moldazhanov¹, K. Khassenova³,
L. Parimbekova³, 2023**

¹Alikhan Bokeikhan University, Semey, Republic of Kazakhstan;

²L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana city;

³Shakarim state University of Semey.

E-mail: rimmatahtaeva@mail.ru

EVALUATION OF TOURISM POTENTIAL IN EASTERN KAZAKHSTAN

Takhtayeva Rimma — Ph.D. student of the educational program. 8D04101. «Economics». Alikhan Bokeikhan University, Semey, Republic of Kazakhstan
<https://www.orcid.org/0000-0002-0029-9992>;

Abeukhanova Yerkezhan Bakhytbekovna — Ph.D. Student in Tourism, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana city, 071410, Semey, Narodnaya st. 58, fl.5
E-mail: erkejana77@mail.ru, <https://www.orcid.org/0009-0000-8249-4080>;

Moldazhanov Marat — PhD, lecturer at ALIKHAN BOKEIKHAN UNIVERSITY. Faculty of Information Technology and Economics Department of Business and management
E-mail: Mmarat84@inbox.ru, <https://www.orcid.org/0000-0003-0872-5797>;

Klara Khassenova — Non-profit joint-stock company «Shakarim University of Semey», Kazakhstan, Semey. 071412. Glinka str., 20 a, Faculty of Humanities and Economics, Department of «Economics and Finance»
E-mail: klarita_khassenova@mail.ru, <https://www.orcid.org/0000-0002-0063-8536>;

Parimbekova Lyazzat Zaitkhanovna — Candidate of Economic Sciences, acting associate professor of the Department "Economic and finance" of Shakarim University, 071410. Semey. Bogenbayuly st. 34,
E-mail: lyazzat-p@mail.ru, <https://www.orcid.org/0000-0001-6962-4418>.

Abstract. This article examines the methods of identifying and utilizing the tourism potential for tourism development and discusses improvements in this regard. It analyzes the indicators of tourism development in the Eastern Kazakhstan region, such as the growth dynamics of official statistical data, the number of tourists visiting tourist sites in recent years, and the employment figures in the tourism industry. The tourism industry is an integral part of the country's economy, contributing to the socio-economic development of the republic through the utilization of recreational resources. Kazakhstan is currently undertaking significant efforts to reform tourism and develop tourism business strategies. The issue of sustainable and social tourism development has been and remains relevant throughout the historical development of

the Republic of Kazakhstan. Tourism development contributes to the improvement of the region's socio-economic status by fostering entrepreneurship, generating income, creating job opportunities, and reducing poverty. This article explores the main types of tourism in the Eastern Kazakhstan region and offers an analysis of the key indicators of its development and current state.

Keywords: tourism economy, tourism management, recreation, tourism development issues, cluster, tourism industry

© Р.Ш. Тахтаева^{1*}, Е.Б. Абеуханова², М.Б. Молдажанов¹, К.Е. Хасенова³,
Л.З. Паримбекова³, 2023

¹Alikhan Bokeikhan University, Семей, Қазақстан;

²Л.Н. Гумилев атындағы Еуразиялық ұлттық университеті, Астана қаласы;

³Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті.

E-mail: rimmatahtaeva@mail.ru

ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАННЫҢ ТУРИСТІК ӘЛЕУЕТІН БАҒАЛАУ

Тахтаева Римма Шаймарданқызы — 8D04101 «Экономика» білім бағдарламасының докторанты, Alikhan Bokeikhan University, Семей қ., Қазақстан Республикасы
<https://www.orcid.org/0000-0002-0029-9992>;

Абеуханова Еркежан Бахытбековна — «Туризм» кафедрасының докторанты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразиялық ұлттық университеті, Астана қаласы. 071410, Семей қаласы, Народная көшесі 58, 5 пәтер,

E-mail: erkejana77@mail.ru, <https://www.orcid.org/0009-0000-8249-4080>;

Молдажанов Марат — PhD докторы Әлихан Бөкейхан атындағы университет, Ақпараттық технологиялар және экономика факультеті Бизнес және менеджмент кафедрасы

E-mail: Mmarat84@inbox.ru, <https://www.orcid.org/0000-0003-0872-5797>;

Хасенова Клара — «Семей қаласының Шәкәрім университеті» коммерциялық емес акционерлік қоғамы, Қазақстан, Семей қ., 071412, Глинка к-сі, 20 а, гуманитарлық-экономикалық факультет, «Экономика және қаржы» кафедрасы

E-mail: klarita_khassenova@mail.ru, <https://www.orcid.org/0000-0002-0063-8536>;

Паримбекова Ләззат Зайтқанқызы — Экономика және қаржы кафедрасының доцент м.а., экономика ғылымдарының кандидаты (Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті, Семей қаласы); Қазақстан 071410, Семей қ., Бөгенбай ұлы көшесі 34, п.48

E-mail: lyazzat-p@mail.ru, <https://www.orcid.org/0000-0001-6962-4418>.

Аннотация. Бұл мақалада туризмді дамытудың туристік әлеуетін анықтау және пайдалану жолдары, оларды жетілдіру туралы мәліметтер қарастырылады. Шығыс Қазақстан облысындағы туризмнің даму көрсеткіштері талданады: ресми статистикалық көрсеткіштердің өсу динамикасы, соңғы жылдардағы туристік нысандардың туристерді қабылдауы, туризм саласында жұмыспен қамтылғандар саны. Туризм индустриясы рекреациялық ресурстарды пайдалану негізінде республиканың әлеуметтік-экономикалық дамуын анықтайтын ел экономикасының бір бөлігі болып табылады. Қазақстанда бүгінде туризмді реформалау және туристік бизнесті дамыту стратегиясы бойынша үлкен жұмыстар атқарылуда. Туризмнің тұрақты және әлеуметтік

дамуы проблемасы Қазақстан Республикасының бүкіл тарихи дамуында өзекті болды және болып қала береді. Туризмді дамыту өңірдің әлеуметтік-экономикалық жағдайын жақсартуға ықпал етеді: кәсіпкерлікті дамыту, табыс алу, жұмыс орындарын ашу, сол арқылы кедейшілікті азайту. Мақалада Шығыс Қазақстан облысындағы туризмнің негізгі түрлері қарастырылып, сонымен қатар осы аймақтағы туризмнің дамуының негізгі көрсеткіштері мен қазіргі жағдайына талдау ұсынылады.

Түйін сөздер: туризм экономикасы; туризмді басқару; демалыс; туризмді дамыту мәселелері; кластер; туризм индустриясы

© Р.Ш. Тахтаева^{1*}, Е.Б. Абеуханова², М.Б. Молдажанов¹, К.Е. Хасенова³,

Л.З. Паримбекова³, 2023

¹Alikhan Bokeikhan University, Семей, Қазақстан;

²Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана;

³Университет имени Шакарима, города Семей.

E-mail: rimmatahtaeva@mail.ru

ОЦЕНКА ТУРИСТСКОГО ПОТЕНЦИАЛА ВОСТОЧНОГО КАЗАХСТАНА

Тахтаева Римма Шаймардановна — докторант образовательной программы 8D04101 "Экономика", Alikhan Bokeikhan University, г. Семей, Республика Казахстан
<https://www.orcid.org/0000-0002-0029-9992>;

Абеуханова Еркежан Бахытбековна — докторант кафедры «Туризм», Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, г. Астана. 071410, г. Семей, ул. Народная 58, кв 5

E-mail: erkejana77@mail.ru, <https://www.orcid.org/0009-0000-8249-4080>;

Молдажанов Марат — доцент университет им. Алихана Бокейхана, Факультет информационных технологий и экономики Кафедра бизнеса и менеджмента

E-mail: Mmarat84@inbox.ru, <https://www.orcid.org/0000-0003-0872-5797>;

Клара Хасенова — Некоммерческое акционерное общество «Университет имени Шакарима города Семей», Казахстан, г. Семей, 071412, ул. Глиники, 20 а, Гуманитарно-экономический факультет, кафедра «Экономика и финансы»

<https://www.orcid.org/0000-0002-0063-8536>;

Паримбекова Ляззат Зантхановна — кандидат экономических наук, и.о. доцента кафедры "Экономика и финансы", Университет Шакарима, г. Семей, 010000, г. Семей, ул. Богенбай улы, 34, кв.48

E-mail: lyazzat-p@mail.ru, <https://www.orcid.org/0000-0001-6962-4418>.

Аннотация. В данной статье рассматриваются пути выявления и использования туристского потенциала развития туризма, сведения об их совершенствовании. Анализируются показатели развития туризма Восточно-Казахстанской области: динамика роста официальных статистических показателей, прием туристов туристскими объектами за последние годы, количество занятых в сфере туризма. Индустрия туризма является частью экономики страны, определяющее социально-экономическое развитие

республики на основе использования рекреационных ресурсов. В Казахстане сегодня проводится огромная работа по реформированию туризма и стратегии развития туристического бизнеса. Проблема устойчивого и социального развития туризма была и остается актуальной на протяжении всего исторического развития РК. Развитие туризма способствует улучшению социально-экономического положения региона: предпринимательству, получению доходов, рабочих мест, тем самым, снижению бедности. В статье рассмотрены основные виды туризма в Восточно-Казахстанской области, а также предлагается анализ основных показателей развития и современного состояния туризма данного региона.

Ключевые слова: экономика туризма; управление туризмом; рекреация; проблемы развития туризма; кластер; туриндустрия

Введение

Предпосылками для развития туризма в Республике Казахстан являются уникальные природные достопримечательности, богатая история, а также в достаточной мере развитая инфраструктура, которыми обладают практически все регионы страны.

Для развития этой отрасли в республике и реализации поставленных перед ней целей необходимо решить следующие задачи:

- активизация государственной политики в области туризма;
- совершенствование системы регулирования туристской деятельности;
- обеспечение безопасности, защиты прав туристов и туристских организаций страны и их объединений;
- формирование имиджа Казахстана как привлекательного туристского объекта;
- стимулирование развития инфраструктуры туризма путем привлечения отечественных и иностранных инвестиций для реконструкции и строительства туристских объектов;
- развитие международного сотрудничества в области туризма.

Одним из семи приоритетных отраслей развития экономики государства является туризм, который является высокорентабельной отраслью, при условии ее конкурентоспособности и качественного обслуживания в соответствии с международными стандартами.

Сегодня актуальные проблемы туризма и пути их решения в республике должны рассматриваться как основа инновационного подхода в развитии отечественного международного туризма. В современных условиях развития туризм становится одной из ведущих и динамично развивающихся отраслей. По данным ЮНВТО, туризм занимает четвертое место в мировом экспорте товаров и услуг, а по доходности — третье место в мире после нефтедобывающей промышленности и автомобилестроения.

Современный Казахстан имеет богатый туристско-рекреационный потенциал, однако он характеризуется недостаточным уровнем развития туризма (Карбетова и др., 2013).

Особенно интересен туристский потенциал Восточного Казахстана, который расположен в центре Евразийского континента на стыке границ Казахстана, Китая, Монголии и России. Возможности данного региона являются источником благоприятного развития туристической индустрии.

Материалы исследования и методы

Восточно-Казахстанская область имеет высокие потенциалы развития туристской отрасли. Регион славится уникальной красотой природой, имеются все виды ландшафта, которые дают возможность развивать практически все виды туризма (Егорина и др., 2016).

Ежегодно наблюдается динамика роста по всем показателям отрасли, о чем свидетельствует официальная статистика.

Восточный Казахстан занимает пятое место по количеству мест размещения туристов. Так, за 3 квартал 2022 года в области работает 308 мест размещения.

Количество обслуженных посетителей также ежегодно растет и в третьем квартале 2022 года составило 259 907 человека:

- Количество посетителей въездного туризма (нерезидентов) увеличилось на 327 % и составило 12 641 человек.

- Количество посетителей по внутреннему туризму (резидентов) увеличилось на 11 % и составило 247 266 человек.

Объем услуг мест размещения (без учета услуг ресторанов) за 9 месяцев 2022 года увеличился по сравнению с аналогичным периодом 2021 года на 44 % и составил 3 816 млн.тенге. Сравнение приводится с показателями районов, оставшимися в составе Восточно-Казахстанской области.

Интересной особенностью Восточного Казахстана является возможность изучения всех видов ландшафта, имеющегося в Центральной Азии, где можно увидеть песчано-пустынные зоны, глинистые каньоны, степные зоны, горную местность, леса и тайгу, альпийские луга, горные вершины, которые превышают 4500 м над уровнем моря.

Благодаря своему уникальному ландшафту и биологическому разнообразию наш регион входит в 200 приоритетных глобальных экологических регионов мира по версии «WWF LivingPlanet».

Достопримечательностью мирового класса является Катон-Карагайский национальный природный парк, который был включен в глобальный список ЮНЕСКО. Это парк республиканского значения со статусом «природоохранного и научного учреждения», площадь его охраняемой территории составляет 46,6 га.

Целью его создания является сохранение и восстановление уникальных природных комплексов Южного Алтая. Потенциал парка развивается на основе концепции рационального и экологичного природопользования и здесь активно трудятся представители Всемирного фонда дикой природы.

Национальный природный парк вошёл в ТОП-50 объектов карты туристификации Казахстана (Тахтаева, 2021).

Область имеет близкое расположение к крупным государствам Российской

Федерации (Алтайский край, Республика Алтай) и Китайской Народной Республики (Синцзянь-Уйгурский автономный район), откуда есть перспектива притока дополнительных иностранных туристов.

Развитие туризма напрямую связано с развитием транспортной инфраструктуры. На территорию нашей области туристы-нерезиденты в основном прибывают автодорожным или воздушным транспортом. В целях внутреннего туризма чаще используется автодорожный. Организация туров и экскурсионных маршрутов зависит от состояния автомобильных дорог.

Протяженность автомобильных дорог общего пользования в области составила 5265,7 км, из них дороги республиканского значения 1238 км, 1587 км дороги областного значения и 2440,7 км дороги районного значения.

Одним из основных факторов, влияющих на развитие международного и внутреннего туризма, являются пассажирские авиаперевозки.

В настоящее время аэропорт города Усть-Каменогорск допущен к международным авиаперевозкам. В 2022 году полностью завершена реконструкция аэропорта. Выполнено устройство нового асфальтобетонного покрытия искусственной взлётно-посадочной полосы с удлинением до 2 800 м., строительство грузового терминала, склада временного хранения грузов, строительство вспомогательных объектов для наземного обслуживания воздушных судов (О расширении списка памятников всемирного наследия ЮНЕСКО).

Основные виды туризма, представленные в ВКО:

Пляжный туризм динамично развивается на побережьях Бухтарминского водохранилища и Сибирских озерах, которые за сезон посещают порядка полумиллиона человек. Более 20 % всех поверхностных водных запасов Казахстана сосредоточены в Восточно-Казахстанской области. В области насчитывается более 800 рек, общая протяженность которых составляет свыше 10 тыс. км. Кроме того, имеется более 900 озер, и большое количество мелких озер, водохранилищ, из которых самым крупным является Бухтарминское водохранилище.

Зимний туризм. В ВКО самая высокая продолжительность сохранения снежного покрова по Казахстану. Зимний туристский сезон в области длится около 6 месяцев. Горнолыжный туризм характерен в Глубоковском, Алтайском районах и в г.Риддер. В регионе имеется 3 горнолыжные базы с более чем 20 горнолыжных склонов общей протяженностью трасс 30–40 км, с перепадом по высоте до 1500 м, протяженностью спусков до 5 км.

Лечебно-оздоровительный туризм является одним из основных направлений развития туристской отрасли в ВКО. Так, в Восточном Казахстане действуют 19 пантолечебниц, большинство которых сосредоточены в Катон-Карагайском районе. Наша область является лидером в этом направлении, поголовье маралов и оленей в области составляет 8005 голов.

Культурно-познавательный туризм является одним из основных видов туризма в области, т.к. именно этот вид отдыха позволяет сочетать в себе

познавательные экскурсионные поездки с посещением исторических, архитектурных и культурных достопримечательностей. Территория Восточного Казахстана поистине является центром зарождения тюркской цивилизации. Доказательством того является открытие Берельских курганов, находка Золотого человека (Аманжолов, 2016).

Результаты и обсуждения

В регионе насчитывается более 300 памятников истории.

Уникальным является археологический памятник, аналогов которому нет в Казахстане – Берельские курганы (Долина царей), расположенный в Катон-Карагайском районе.

Курганы насчитывают не менее 72-х погребально-поминальных сооружений (курганов), 30 из которых – самые крупные, в т.ч. с захоронением сакского князя, датируемый IV веком до н.э.

В 2018 году в ходе раскопок кургана «Елеке Сазы» в Тарбагатайском районе во главе с известным археологом З. Самашевым найдено захоронение элиты сакского общества, «Золотой Человек». Находка датируется VIII-VII веками до н.э. В 2019 году на некрополе в погребальном сооружении кургана «Патша» был обнаружен клад из золотых артефактов. Это уникальные литые золотые фигурки архаров, барсов, грифонов, предположительно VIII в. до н.э.

В 2019-2020 гг. археологами под руководством А. Толеубаева раскопаны 11 курганов некрополя «Елеке Сазы», в одном из которых был найден самый многочисленный клад. Общее количество золотых изделий в нем составило 830 единиц. Предварительно находки датируются V-IV вв. до н.э.

Не менее интересны широкомасштабные исследования комплекса Акбауыр, которые велись в 2019–2021 годы под руководством З. Самашева. В ходе раскопок открыто 5 раннесакских поселений XI-IX вв. до н.э., которые можно назвать протогородом (Тахтаева, 2021).

Экологический туризм характерен в Катон-Карагайском, Курчумском районах, г.Риддер. В области 24 природоохранных зон общенационального значения, площадь которых составляет более 1 723 072 га. Самыми крупными среди них являются: Катон-Карагайский национальный природный парк, Маркакольский природный заповедник, Заповедник Западного Алтая.

Леса занимают 16,5 % территории области. В основном лесные массивы расположены на отрогах хребтов Алтайских гор. В области произрастает более 3500 видов растений, из них 38 видов лекарственных трав.

Одним из видов экологического туризма является – охота и рыбалка. Именно разнообразие природных зон области дает возможность заниматься этим видом туризма. Так как в области обитает порядка 489 видов животных и 37 видов рыб, из них разрешено на ловлю 25 видов.

По информации управления предпринимательства и индустриально-инновационного развития Восточно-Казахстанской области, основная цель развития туризма в регионе — создание конкурентоспособной индустрии, развитие туристских ресурсов, обеспечение транспортной доступности

дестинаций и объектов, повышение качества и доступности продуктов и услуг (Тахтаева, 2021)

Белуха — снежная диадема Алтая. Гора Белуха — одна из природных достопримечательностей Восточного Казахстана, высочайшая из вершин не только Алтая, но и всей Сибири. Отметим, что гора Белуха – Памятник Всемирного Природного Наследия. По верованию буддистов, эти края – это пуп земли, для христиан-староверов — Беловодье, страна благодатная. Это место сакрального и спортивного туризма, здесь находится множество курганов, в предгорьях Белухи обнаружены царские захоронения III-II вв. до н.э. Горы ежегодно посещает большое число альпинистов из разных уголков мира. Сочетание всевозможных условий: большие высоты, крутосклонный рельеф, различные формы оледенения – позволяют совершать восхождения на горные вершины различной категории сложности.

Другим местом, привлекательным для туристов, является Маркакольский заповедник; озеро Маркаколь, природный памятник республиканского значения, называют жемчужиной этого региона. Оно находится во впадине, окруженной Курчумской горной цепью на севере и Азутаускими горами на юге. Маркаколь – одно из самых крупных озер на Алтае, его длина 38 км, ширина 19 км., площадь озера составляет 455 кв.км. Вода в озере Маркаколь чистая и очень мягкая, однако, основным его богатством является ускуч – рыба семейства лососевых, причем ускуч водится только в этом озере. Гордостью Маркакольского заповедника является не только озеро, но и таежные леса, прозрачные горные реки, светящиеся источники.

Живописные горные склоны Маркаколя украшены густыми елями. Субальпийские луга богаты различными травами, редкими медицинскими растениями (золотой и маралий корень, бадан и др.). Территория, включающая Маркакольский национальный природный заповедник и расположенный поодаль Катон-Карагайский государственный национальный природный парк, создавалась как ключевой ареал Международной программы GEF, UNDP, WWF, NABU and GTZ для сохранения Алтай-Саянского биологически разнообразного экологического региона.

Акбаур – древний астрономический комплекс, он находится в 38 км от города Усть-Каменогорска, в верховье ручья Акбаур за поселком Сагыр, на горе Коржимбай. Название он получил по одноименной сопке с природным отверстием "на крыше" и росписями внутри. Здесь находится древняя астрономическая лаборатория с сохранившимися гранитными плитами, несущими на себе информацию астросетки с изображением созвездия Большой Медведицы, и площадка с нанесенной разметкой солнечных часов.

Недалеко в гранитном массиве находится грот, сохранивший на своей поверхности символы и знаки, описывающие момент приземления космического корабля в этом месте. Каменные ступеньки, ведущие в грот, тоже связаны с космологической символикой – восхождением к некому вершинному миру. Среди символов грота много разнообразных крестов -

знаков Солнца. Скорее всего, это карта звездного неба, какой ее видели наши предки. Писаницы подтверждают выводы ученых о том, что здесь велись систематические астрономические наблюдения, а схематические петроглифы неолита свидетельствуют о зарождении пиктографического письма (Абишев, 2015).

На одной из скал есть искусственные лунки, если в одну из них налить воду, то на восходе в день весеннего равноденствия луч Солнца отразится и попадет в верхнюю лунку. По мнению некоторых исследователей, комплекс Акбаур – уникальный энергетический и информационный генератор, имеющий четко разграниченную полярность по сторонам горизонта. Наиболее благоприятные дни для посещения этого уникального места – дни солнцестояния: 22 марта и 22 сентября.

Большим туристско-рекреационным потенциалом обладает Катон-Карагайский государственный национальный природный парк. По разнообразию и красоте природных высокогорных ландшафтов, богатству животного и растительного мира кедровой тайги и горных лугов, наличию бурных рек, богатых хариусом, шумных и стремительных водопадов, целебных источников и других достопримечательностей Катон-Карагайский район заметно выделяется среди других районов Восточного Казахстана.

В пределах территории Восточного Казахстана находится две значительные и наиболее интересные рекреационные зоны: Северо-Восточная (Белухинская) и Восточная (Маркакольская). На этих территориях сосредоточены основные природные, культурные и исторические достопримечательности региона, которые привлекают многочисленных туристов не только СНГ, но и дальнего зарубежья. Эти зоны в значительной мере отличаются друг от друга и имеют свою туристическую "специализацию" (Тахтаева, 2013).

Северо-Восточная (Белухинская) рекреационная зона находится на северо-востоке Восточно-Казахстанской области в пределах Катон-Карагайского государственного национального природного парка. Площадь рекреационной зоны составляет 1100 кв. км. и практически все виды ландшафтов этой рекреационной зоны представляют интерес в плане их использования в туристско-рекреационных целях: горно-долинный (водный - аквальный, - реки и озера), горно-таежный, горно-луговой, нивальный и высокогорный с горным массивом Белухи.

На территории зоны находятся памятники природы республиканского значения: Коккольский водопад, термальные минерализованные источники (санаторий) Рахмановские Ключи, уникальные Берельские раскопки – аналог Пазырыкским курганам, брошенный старинный Коккольский рудник, расположенный на высоте 3000 м, Северная Золотая Ветвь Великого Шелкового Пути, верховья популярной сплавной реки Катунь, девственные кедровые и лиственничные леса, места обитания снежного барса, сибирского козерога и др. (Аманжолов, 2016).

Все эти «жемчужины» природы связывают многочисленные нити маршрутов,

включающие в себя альпинистские, пешие, конные, сплавные, рыболовные и научные туры. Такая специфика туров (комбинированные маршруты) ведет к сравнительно равномерной нагрузке всех видов ландшафтов в контексте туризма (в пределах маршрутов). Не менее интересна для туризма и Восточная (Маркакольская) туристско-рекреационная зона.

Это наиболее популярные и посещаемые туристами территории Восточного Казахстана; Алтай и район Белухи, в частности, был и остается одним из популярнейших туристских регионов бывшего Советского Союза еще с пятидесятих годов прошлого века.

Заключение

Таким образом, туристско-краеведческая деятельность Восточно-Казахстанской области развивается весьма активно и идет «в ногу со временем». Прежде всего, это объясняется тем, что государство вкладывает определенные инвестиции в реализацию туристских проектов. Развивается также инфраструктура области, которая, в свою очередь, является связующим звеном в организации туристско-краеведческой деятельности. Надо сказать, что область располагает в себе большим количеством памятников природы, который вызывают бурный интерес у людей, посещающих их. И для того, чтобы у людей был доступ к этим памятникам, строятся и ремонтируются дороги.

Также развивается и туристская деятельность Восточно-Казахстанской области. Стоит отметить, что наш необъятный край пользуется большим интересом у иностранных туристов. И даже свойственные нашему краю минусы, вроде недостаточной развитости сети автомобильных дорог, представляются в глазах туристов в абсолютно ином облике.

Изучение опыта создания и функционирования подобных туристско-рекреационных комплексов в развитых в контексте туризма странах мира и адаптация этого опыта на территории Восточного Казахстана, безусловно, даст возможность сформировать механизм интенсивного развития туристской индустрии и связанных с ней секторов экономики Республики Казахстан (Тахтаева Р.Ш., 2021).

В целях развития туризма в области акиматом ведется разработка планов мероприятий по развитию туризма в районах Алтай, Катон-Карагай, Самар и г. Риддер на 2023–2025 года. Мероприятия направлены на повышение уровня инфраструктуры районов, и их туристской привлекательности.

На ежегодной основе Туристским информационным центром разрабатываются и выпускаются различные карты, путеводители-брошюры о туристском потенциале региона. Путеводители также распространяются на международных, региональных туристских выставках, в крупных торговых домах и аэропортах. Также ежегодно в целях продвижения внутреннего туризма проводятся информационные туры по популярным туристским направлениям Восточно-Казахстанской области для представителей туристской индустрии, СМИ и тревел-блогеров.

ЛИТЕРАТУРА

Аманжолов Т.К., Самойлов Ю.Е., 2016 — Энциклопедия Восточно-Казахстанской области. - Усть-Каменогорск, 2016.

Абишев Б.Р., 2015 — Свод памятников истории и культуры Уланского района Восточно-Казахстанской области. Усть-Каменогорск, 2015.

Егорина А.В., Калиакперова Н.З., Канаткызы Н., 2016 — РЕКРЕАЦИОННЫЕ ВОЗМОЖНОСТИ ВОСТОЧНОГО КАЗАХСТАНА ДЛЯ РАЗВИТИЯ ТУРИЗМА // Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. – 2016. – № 2–3. – С. 384–388;

Карбетова З.Р., Карбетова Ш.Р., 2013 — Стратегические приоритеты совершенствования туризма в Казахстане // Вестник КазНУ, 2013

Тахтаева Р.Ш., 2021 — Стратегическое управление развитием туристической индустрии Восточного Казахстана: монография. / Тахтаева Р.Ш. – СПб.: ИБИН, 2021. – 188 с.

Тахтаева Р.Ш., 2013 — Формирование корпоративной культуры как эффективного механизма повышения конкурентоспособности турфирмы // Вестник Национальной академии туризма, 2013. № 3 (27). С.49–52.

REFERENCE

Amanzholov T.K., Samoilov Yu.E., 2016 — Encyclopedia of the East Kazakhstan region. - Ust-Kamenogorsk, 2016.

Abishev B.R., 2015 — Code of monuments of history and culture of the Ulan district of the East Kazakhstan region. Ust-Kamenogorsk, 2015.

Egorina A.V., Kaliakperova N.Z., Kanatkyzy N., 2016 — RECREATIONAL OPPORTUNITIES OF EASTERN KAZAKHSTAN FOR THE DEVELOPMENT OF TOURISM // International Journal of Applied and Fundamental Research. - 2016. - № 2–3. – Pp. 384–388;

Karbetova Z.R., Karbetova Sh.R., 2013 — Strategic priorities for improving tourism in Kazakhstan // Bulletin of KazNU, 2013

Takhtaeva R.Sh., 2021 — Strategic management of the development of the tourism industry in East Kazakhstan: monograph. / Takhtaeva R.Sh. - St. Petersburg: IBIN, 2021. - 188 p.

Takhtaeva R.Sh., 2013 — Formation of corporate culture as an effective mechanism for increasing the competitiveness of a travel agency // Bulletin of the National Academy of Tourism, 2013. № 3 (27). Pp.49–52.

BULLETIN OF NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
ISSN 1991-3494
Volume 3. Number 403 (2023), 558-576
<https://doi.org/10.32014/2023.2518-1467.529>

FTAMP 06.71.57

© **Sh.A. Trusheva***, **A.T. Tleubayeva**, **R.B. Sartova**, **A.A. Zhakupov**,
A.T. Kaidarova, 2023

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

E-mail: sharafat.trusheva.80@mail.ru

ASSESSMENT OF THE IMPLEMENTATION OF POLICY IN THE FIELD OF MICE TOURISM IN KAZAKHSTAN BASED ON THE CLUSTER APPROACH AND REGRESSION MODEL

Trusheva Sharafat Aitmukhametovna — PhD. Doctoral student. L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

E-mail: sharafat.trusheva.80@mail.ru. ORCID: 0009-0007-7594-032X;

Tleubayeva Aitolkyn — PhD, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

E-mail: aitolkyn.t@mail.ru. ORCID: 0000-0002-5749-4289

Sartova Rysty — candidate of economic sciences, associate professor of the Department of Business Technology non-profit joint Stock Company Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

E-mail: sartova2010@mail.ru. ORCID: 0000-0001-7982-0957;

Zhakupov Altynbek Amanzholovich — Associate Professor of the Department of Tourism, NJSC L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

E-mail: jakypov-alt@mail.ru. ORCID: 0000-0002-0381-6799;

Kaidarova Anar Toleutaevna — Master of Economics, Department of Business and Management, Innovative Eurasian University LLP, Pavlodar, Kazakhstan

E-mail: anara_kaidarova@mail.ru. ORCID: 0000-0001-5657-0772.

Abstract. The MICE tourism is one of the most efficient and diversified. The MICE tourism often plays a stimulating role for other sectors of the national economy. The MICE tourism is a dynamically developing sector of a modern tourist destination, it has formed in the tourism industry as a separate independent industry and plays an important role in the development of the national economy of any country, actively promotes concentration on the world market, is an essential condition for the success of modern companies' business, makes an important contribution to the development of the economy and the relevance of the topic, the development of MICE tourism contributes to the solution of contributes to economic and social problems. The article conducted an expert survey to determine the feasibility of using a cluster approach in the development of MICE tourism. In addition, on the basis of survey studies, a regression analysis was carried out on the number of visits of guests to MICE tourism using the SPSS method and appropriate conclusions were drawn. Thus, the

conducted research allowed us to determine which barriers hinder the development of MICE tourism in our country.

Keywords: MICE tourism, business tourism, cluster approach, regression model, business tourism infrastructure, inbound tourism

© Ш. А. Трушева*, А.Т. Тлеубаева, Р.Б. Сартова, А.А. Жақупов,
А.Т. Кайдарова, 2023

Л.Н. Гумилев ағындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

E-mail: sharafat.trusheva.80@mail.ru

ҚАЗАҚСТАНДА MICE ТУРИЗМ САЛАСЫНДАҒЫ САЯСАТТЫ КЛАСТЕРЛІК ТӘСІЛ МЕН РЕГРЕССИЯЛЫҚ МОДЕЛЬ НЕГІЗІНДЕ ІСКЕ АСЫРУДЫ БАҒАЛАУ

Трушева Шарафат Айтмұхаметқызы — PhD Докторанты. Л.Н. Гумилев ағындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

E-mail: sharafat.trusheva.80@mail.ru. ORCID: 0009-0007-7594-032X;

Тлеубаева Айтолкын Тлеубайқызы — PhD, Л.Н. Гумилев ағындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

E-mail: aitolkyn.t@mail.ru. ORCID: 0000-0002-5749-4289;

Сартова Рысты Бозманаевна — экономика ғылымдарының кандидаты, «Бизнес - технология» кафедрасының қауымдастырылған профессоры (доценті) Әл - Фараби ағындағы Қазақ ұлттық университеті коммерциялық емес акционерлік қоғамы. Алматы, Қазақстан

E-mail: sartova2010@mail.ru. ORCID: 0000-0001-7982-0957;

Жақупов Алтынбек Аманжолұлы — «Л.Н. Гумилев ағындағы Еуразия ұлттық университеті» КЕАҚ, туризм кафедрасының доценті м.а., Астана, Қазақстан

E-mail: jakupov-alt@mail.ru. ORCID: 0000-0002-0381-6799;

Кайдарова Анар Төлеутайқызы — экономика магистрі, «Бизнес және басқару» кафедрасы, «Инновациялық Еуразия университеті» ЖШС., Павлодар, Қазақстан

E-mail: anara_kaidarova@mail.ru. ORCID: ORCID: 0000-0001-5657-0772.

Аннотация. Туризмнің іскерлік бағыты ең тиімді және әртараптандырылған түрлерінің бірі болып табылады. Көбінесе іскерлік туризм ұлттық экономиканың басқа секторлары үшін ынталандырушы рөлін атқарады. Іскерлік туризм заманауи туризм бағытындағы қарқынды дамушы сектор, ол туристік индустриясында жеке дербес сала ретінде қалыптасты және кез-келген елдің ұлттық экономикасының дамуында маңызды рөл атқарады, әлемдік нарыққа шоғырлануына белсенді ықпалын тигізеді, заманауи компаниялардың бизнес жетістігінде ажырамас шарт болып экономиканың дамуына маңызды үлес қосады және тақырыптың өзектілігі мен іскерлік туризмнің дамуы - экономикалық-әлеуметтік мәселелерді шешуге ықпал етеді. Мақалада іскерлік туризмді дамытудағы кластерлік тәсілді пайдаланудың орындылығын анықтау үшін сараптамалық сауалнама жүргізілді. Сонымен қатар, сауалнамалық зерттеулердің негізінде MICE туризмі бойынша келген келушілер санына SPSS әдісі көмегімен регрессиялық талдау жүргізіліп, тиісті қорытындылар жасалды. Сонымен, еліміздегі MICE туризмінің дамуына қандай кедергілер тосқауыл болып тұрғанын анықтау үшін жасалған зерттеулер мүмкіндік берді.

Түйін сөздер: МІСЕ туризм, іскерлік туризм, кластерлік тәсіл, регрессиялық модель, іскерлік туризм инфрақұрылымы, келу туризмі

©Ш.А. Трушева*, А.Т. Тлеубаева, Р.Б. Сартова, А.А. Жакупов,
А.Т. Кайдарова, 2023

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева,
Астана, Казахстан.

E-mail: *sharafat.trusheva.80@mail.ru*

ОЦЕНКА РЕАЛИЗАЦИИ ПОЛИТИКИ В ОБЛАСТИ МІСЕ-ТУРИЗМА В КАЗАХСТАНЕ НА ОСНОВЕ КЛАСТЕРНОГО ПОДХОДА И РЕГРЕССИОННОЙ МОДЕЛИ

Трушева Шарафат Айтмухаметовна — PhD Докторант. Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

E-mail: *sharafat.trusheva.80@mail.ru*. ORCID: 0009-0007-7594-032X;

Тлеубаева Айтолкын Тлеубайқызы — PhD, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

E-mail: *aitolkyn.t@mail.ru*. ORCID: 0000-0002-5749-4289;

Сартова Рысты Бозманаевна — кандидат экономических наук, ассоциированный профессор (доцент) кафедры «Бизнес - технологии», некоммерческого акционерного общества Казахский национальный университет имени аль - Фараби

E-mail: *sartova2010@mail.ru*. ORCID: 0000-0001-7982-0957;

Жакупов Алтынбек Аманжолович — и.о.доцента кафедры «Туризм» НАО «Евразийский национальный университет им.Л.Н.Гумилева», Астана, Казахстан

E-mail: *jakupov-alt@mail.ru*. ORCID: 0000-0002-0381-6799;

Кайдарова Анар Толеутаевна — магистр экономических наук, кафедры «Бизнес и управление», ТОО «Инновационный Евразийский университет»

E-mail: *anara_kaidarova@mail.ru*. ORCID: ORCID: 0000-0001-5657-0772.

Аннотация. Деловое направление туризма является одним из наиболее эффективных и диверсифицированных. Часто деловой туризм играет стимулирующую роль для других секторов национальной экономики. Деловой туризм является динамично развивающимся сектором современного туристского направления, он сформировался в туристской индустрии как отдельная самостоятельная отрасль и играет важную роль в развитии национальной экономики любой страны, активно способствует концентрации на мировом рынке, является неотъемлемым условием успеха бизнеса современных компаний, вносит важный вклад в развитие экономики и актуальность темы, развитие делового туризма способствует решению социально-экономических проблем. В статье проведен экспертный опрос для определения целесообразности использования кластерного подхода в развитии делового туризма. Кроме того, на основе опросных исследований был проведен регрессионный анализ по количеству посещений гостей в МІСЕ-туризме с помощью метода SPSS и были сделаны соответствующие выводы. Таким образом, проведенные исследования позволили определить, какие барьеры препятствуют развитию МІСЕ-туризма в нашей стране.

Ключевые слова: МІСЕ-туризм, деловой туризм, кластерный подход, регрессионная модель, инфраструктура делового туризма, въездной туризм

Кіріспе

Халықаралық нарықта іскерлік туризм саласы қарқынды дамып келеді және үлкен өсу әлеуетіне ие. Сондай-ақ, осы индустрияның жапсарлас салаларға да ықпалын, жалпы ел экономикасына қосқан үлесін ескерген жөн. Сонымен, халықаралық сарапшылардың пікірінше, индустрияның мультипликативті әсері 1:7 қатынасына жетуі мүмкін. Бұл осы салаға салынған әрбір теңге және онымен байланысты сегменттерге 5–7 теңге табыс әкелетінін білдіреді: туризм, көлік, қонақжайлылық, тамақтану, мәдениет, сауда және басқа да салалар үшін табысты бола алады. Болжам бойынша, әлемдегі іссапар шығындары 2022 жылға қарай 1,7 трлн долларға дейін өсуі керек еді. Алайда, COVID-19 пандемиясына байланысты болжамдар жүзеге аспады. Шығыстар 2020 жылы 53,8 % төмендегеннен кейін (661 млрд долл.-ға дейін), жаһандық шығындар 2021 жылы 14 % өсіп, 754 млрд доллар жетеді деп күтілген еді [1].

Алайда, болжам ақталмады және 2021 жылы іскерлік сапарларға жаһандық шығын 697 млрд долларды құрады. Іскерлік сапарлардың жаһандық шығындары 2021 жылғы деңгеймен салыстырғанда 2022 жылы 34% өсті, яғни 933 миллиард долларға дейін, пандемияға дейінгі деңгейдің 65% қалпына келді [2]. GBTA (Іскерлік туризмнің халықаралық қауымдастығы) 2026 жылға қарай іскерлік сапарлар толық қалпына келеді деп болжануда [3].

Іскерлік туризмнің әртүрлі салалары мен үрдістерін талдаған ғалымдарға - Архипова О.В., Бабкин А.В., Белянский В.П., Гончарова И.В., Джафари Дж. және т.б. жатады. Іскерлік туризмді ұйымдастыру қағидағтары, осы саланы дамыту бағыттары туралы заманауи түсініктерді қалыптастыру жолдары А.Ю. Александрованың, Ю.К. Бронскаяның, Е.В. Вавилованың, В.Ю. Воскресенскийдің, В.Г. Гуляевтың, Д.А. Дыбальдың, Л.И. Иванованың, Е.Л. Ильинаның, А.А. Перованың, В.В. Рицидың және басқа зерттеушілердің еңбектерінде берілген. Ал Қазақстанда іскерлік туризмді дамыту мәселелері Н.Е. Дабылтаева, А.Е. Молдағалиева, А.М. Нұржанова, Б.У. Сыздықбаева және т.б. еңбектерінде көрсетілген.

ҚР Үкіметі, ұлттық туризм индустриясын дамыту үшін «Қазақстан Республикасының 2025 жылға дейінгі Ұлттық даму жоспары» басым сала ретінде көрсетіп және «Қазақстан Республикасының туристік саласын дамытудың 2023 жылға дейінгі тұжырымдамасында» міндеттері қойылған [4, 5].

Туристік қызмет нарығында өз алдына жеке бағыт ретінде іскерлік туризмге сұраныс - жалпы экономикалық жүйенің және бизнестің дамуымен бірге өсті. Іскерлік туризм өңірлер мен елдер арасында іскерлік, мәдени және ғылыми байланыстарды дамытуда маңызды рөл атқарады. Ұлттық экономиканы дамыту және оны әлемдік нарыққа біріктіруде - іскерлік туризм саласын дамыту процесіне әсер етеді.

МІСЕ – бұл іскерлік іс-шараларды, конференцияларды, көрмелерді және

басқа да іс-шараларды өткізуді қамтитын туризм түрі, елдегі қонақ үй, көлік, мәдени және инфрақұрылымдық салаларды дамыту үшін үлкен экономикалық әлеуетке ие. Еуразия орталығында орналасқан Қазақстан, МІСЕ туризм саласында табысты іс-шараларды ұйымдастыру үшін барлық мүмкіндіктерге ие. Алайда, биліктегілер мен кәсіпкерлердің жоғары уәжіне қарамастан, бүгінгі таңда бұл бағыт өзінің толық әлеуетіне жете алмай келеді.

Зерттеудің мақсаты – Кластерлік тәсіл мен регрессиялық модель негізінде, Қазақстанда іскерлік туризм саласындағы саясатты іске асыруды бағалау болып табылады.

Зерттеу әдістері

Зерттеудің негізі болып - сарапшылар арасында жүргізілген сауалнама алға қойылды. Қазақстан Республикасының ресми статистикалық деректері - ақпарат көздері ретінде алынды. Қойылған мақсатқа жету үшін жіктеу әдісін, құрылымдық, регрессиялық, кластерлік тәсіл, жалпылау, талдау және салыстыру әдістері, зерттеудің экономикалық және статистикалық әдістері қолданылды.

Талқылаулар мен нәтижелер

Кластерлік тәсіл және регрессиялық модель негізінде Қазақстанда іскерлік туризм саласындағы саясатты іске асыру мәселесі ретінде бағаланды.

Қазақстанның 17 аймағына, оның ішінде Ақмола, Ақтөбе, Алматы, Атырау, Батыс Қазақстан, Жамбыл, Қарағанды, Қостанай, Қызылорда, Маңғыстау, Павлодар, Солтүстік Қазақстан, Түркістан, Шығыс Қазақстан облыстары және де Алматы, Астана, Шымкент қалаларына талдау жасалған.

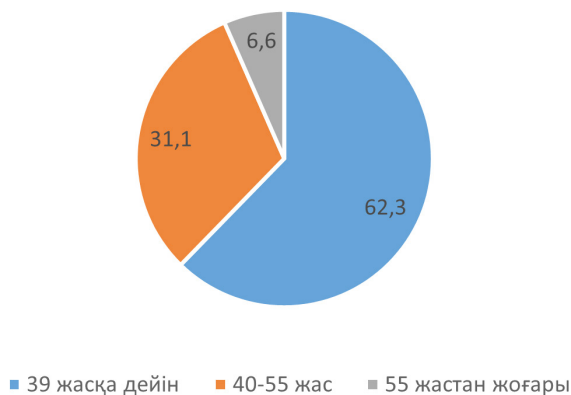
Әрбір өңір бойынша Қазақстанда іскерлік туризм саласындағы саясатты іске асыруды бағалаудың келесі көрсеткіштері алынған:

- туристік ресурстардың даму деңгейі (орналастыру орындарының саны);
- туристік өнімдер мен қызметтердің сапасы мен қолжетімділігі (орналастыру орындарының бір жолғы сыйымдылығы (төсек-орын));
- қолайлы туристік климат; қонақүйлердің толымдылығы, %;
- орналастыру орындарындағы нөмірлер саны;
- ішкі туризм бойынша орналастыру орындарымен келушілерге қызмет көрсетілгені (резиденттер);
- келушілер туризмі бойынша орналастыру орындарымен келушілерге қызмет көрсетілгені (резидент еместер);
- орналастыру орындарында қызмет көрсетілген келушілер саны;
- орналастыру орындарында көрсетілген қызметтер көлемі, мың теңге;
- іскерлік туристерге берілген, орналастыру орындарымен төсек-тәулік;
- аймақта ірі халықаралық іс-шараларды өткізу тәжірибесі;
- аймақтың оқиғалар индустриясы саласындағы саясаты және мамандандырылған үйлестіру органдарының қызметінің болуы.

Регрессия моделіндегі тәуелді айнымалы ретінде аймақтағы МІСЕ туризмі бойынша келушілер саны қарастырылды.

Зерттеу шеңберінде іскерлік туризмді дамытуда кластерлік тәсілді

пайдаланудың орындылығын анықтау үшін сараптамалық сауалнама жүргізілді. Сараптамалық сауалнамаға 61 сарапшыдан тұратын түрлі жастағы адамдар қатысты (сурет 1).

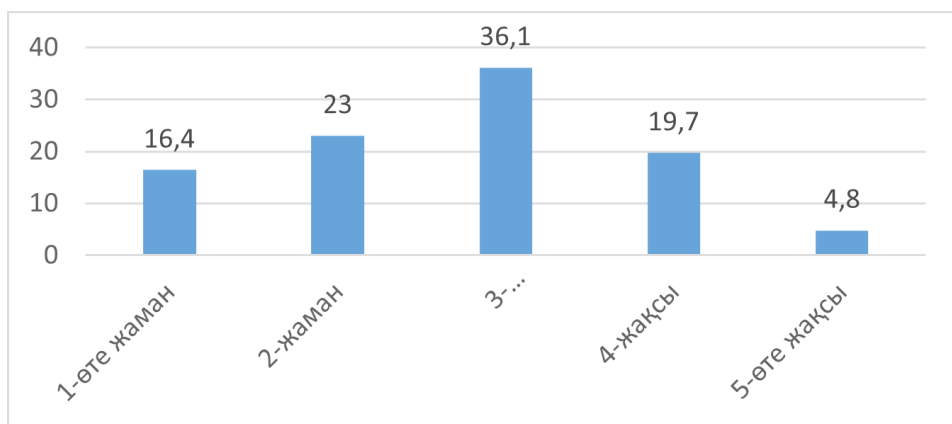

Сурет 1 – Сарапшыларды жасы бойынша бөлу

Ескертпе – авторлармен сауалнама нәтижелері бойынша құрастырылған.

39 жасқа дейінгі жас тобы 62,3 % (38 адам) құрады. Бұдан кейін 40-55 жас аралығындағы санат – 31,1 % (19 адам). 55 жастан асқан адамдар санаты сарапшылардың 6,6% құрады (4 адам).

Сарапшылардың 24,5 %-ы Қазақстанның туризм саласындағы кластерлік саясатын оң бағалады. Оның ішінде 19,7 % туристік саладағы кластерлік бастамалар «4» (жақсы) бағасына лайық деп санайды және сарапшылардың 4,8 % кластерлік саясатты «5» (өте жақсы) деп бағалады (сурет 2).

Сурет 2 – Қазақстанның туристік саласындағы кластерлік саясатының бағалануы жайлы пікір, %

Ескертпе – авторлармен сауалнама нәтижелері бойынша құрастырылған.

Сарапшылар түсініктемелерде Қазақстан Республикасының Үкіметі 2004 жылы бастамашы болған «Қазақстан экономикасын жетіспейтін салаларында кластерлерді дамыту арқылы әртараптандыру» жобасы туристік сала үшін әлі де оң нәтижелер беріп отырғанын, анығында бірінші қазақстандық кластерлік бастаманың негізі қаланғанын атап көрсетеді. МІСЕ туризм саласында туристік кластерді қалыптастырудың маңыздылығын ескере отырып, еліміздің қалған өңірлерінің туристік әлеуетін зерттеу мақсатында «IPK International» халықаралық компаниясымен 65 млн теңге сомасына шарт жасалды. Зерттеу қорытындысы бойынша еліміздің бәсекелестік артықшылықтары мен кластерлік бастамаларын ескере отырып, туристік саланы одан әрі дамыту стратегиясы бойынша ұсынымдары және олардың шеңберінде Оңтүстік Қазақстан, Шығыс Қазақстан, Ақмола және Маңғыстау облыстарының пилоттық туристік кластерлерінің мастер-жоспарларының жобалары әзірленген болатын.

Жоғарыда баяндалғанды негізге ала отырып, республикамызда туристік саладағы қазақстандық кластерлік бастаманы нақты іске асыру бойынша тиімді жұмыс жүргізілді деп айтуға негіз бар. Алайда, нәтижелер жеміс бергеннен гөрі теріс болып шықты, себебі туристік кластерлерді дамытудың бірде-бір пилоттық жобасы практикалық іске асыру сатысына толық көлемде қол жеткізе алмады.

Мәселен, мемлекет басшысының Қазақстан халқына жыл сайынғы жолдауларын іске асыру жөніндегі негізгі бағыттардың (іс-шаралардың) жалпыұлттық жоспарын және «Қазақстан өңірлерінде әлеуеті бар туристік кластерді дамыту» тармағы шеңберінде Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2022–2025 жылдарға арналған бағдарламасын орындау жөніндегі іс-шаралар жоспарының жүзеге асыру барысы туралы ақпаратқа сәйкес ОҚО әкімдігі келесі басым туризм орталықтарын анықтады: Шымкент, Түркістан, Сайрам, Созақ, Төлеби, Отырар, Бәйдібек және Түлкібас аудандары. Шебер-жоспардың жобасы әзірленді, оның шеңберінде Түркістан қаласы мен Отырар ауданындағы Жібек Жолы орталығында төменде көрсетілген туристік объектілердің құрылысына жобалау-сметалық құжаттама дайындалған. Алайда, аталған туристік объектілердің ешқайсысы салынбаған, ал туристік кластердің шебер-жоспары іске асырылмаған.

Көріп отырғанымыздай, Бағдарламада қойылған мақсат нақты және қол жетімді нәтижелерді қамтамасыз етпестен анық емес және дерексіз тұжырымдалған. Мұндай мақсаттарды іске асыру мерзімі, шын мәнінде, шектеусіз. Осыған байланысты міндеттерді тұжырымдау дұрыстығын бағалау қиынға соғады. Бағдарлама шеңберінде жүргізілген туризмнің қазіргі жай-күйіне талдау негізсіз болып табылады, нақты мәселелері де анықталмаған. Өңірлік туризмді табысты дамытудың халықаралық тәжірибесі де көрініс таппауда. Бағдарламаны іске асыру жөніндегі іс-шаралар жоспары қойылған мақсаттар мен міндеттерге сәйкес келмейді. Бағдарлама бойынша күтілетін нәтижелерге толық көлемде қол жеткізілмеген. Іс-шаралар жоспарын орындау барысы мен нәтижелері туралы бағдарлама әкімшісінің мерзімді есептерін дайындау - міндеті болып табылатын мониторинг жүйесі де орын алмаған [7].

Сондықтан, зерттеу сарапшыларының 75,5% – туристік саланың кластерлік саясатын сыни бағалап, 1 (өте нашар) – ден 3 (қанағаттанарлық) балға дейін баға берілген. 2022 жылы туындаған негізгі мәселелердің ішінде сарапшылар төмендегілерге тоқталған болатын:

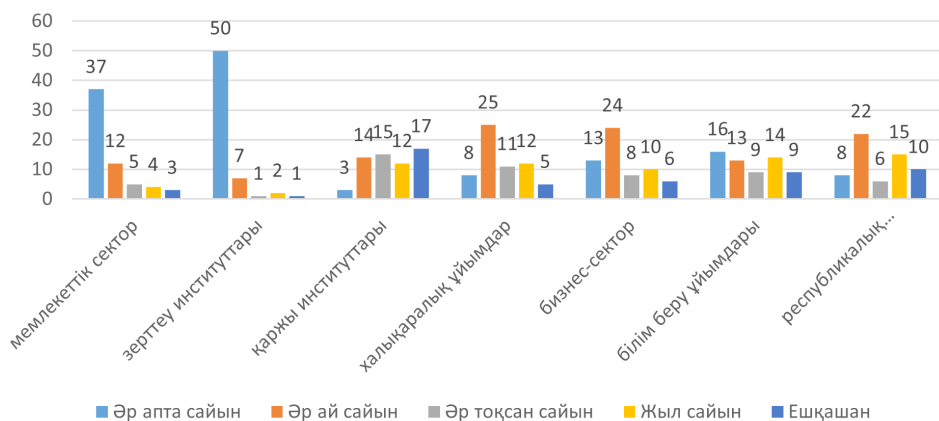
- билік тарапынан жобаның толық игерілмеуі;
- мемлекет - бизнес-ғылым моделінің элементтері арасында жолға қойылған өзара іс-қимылдың болмауы;
- нашар қаржыландырылу;
- кадрлардың төмен деңгейде даярлануы;
- мәлімделген мақсаттар мен міндеттерді іске асыруды бақылау жүйесінің болмауы (сурет 3).

Сурет 3 – Кластерлік саясатты бағалау жайлы пікір, %
Ескертпе – авторлармен сауалнама нәтижелері бойынша құрастырылған.

Сараптамалық сауалнама нәтижелері көрсеткендей, әріптестік қатынастардың және «мемлекет-бизнес-ғылым» моделінің элементтері арасындағы жолға қойылған өзара тығыз қатынастың болмауы 2021 жылы Қазақстанның туристік саладағы кластерлік саясатын іске асырудағы негізгі мәселелер тізімінде бірінші орынға ие. Ал стейкхолдерлермен тиімді өзара іс-қимыл кластердің іргелі міндеттерінің бірі болып табылады. Мінсіз кластерде Үкімет бизнесті қолдайды. Зерттеушілер бизнесмендермен үнемі диалог жүргізеді. Оқу орындары кластерді қажетті дағдылар мен құзыреттермен еңбек ресурстарымен қамтамасыз ету мақсатында компаниялармен өзара әрекет жасайды. Қаржы институттары компаниялармен ынтымақтасады және қажетті капиталды қамтамасыз етеді.

Осыған байланысты, біздің зерттеуіміздің аясында бүгінгі күні стейкхолдерлер бір-бірімен қаншалықты жиі өзара әрекеттесетіні бағаланған (сурет 4).

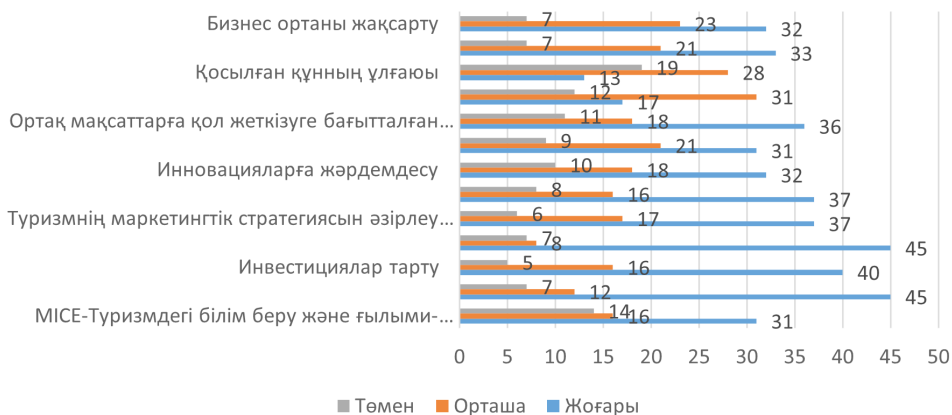

Сурет 4 – Искерлік туризм нарығындағы өзара қатынасы мен ынтымақтастығының басым түрлері жайлы пікір, %

Ескертпе – авторлармен сауалнама нәтижелері бойынша құрастырылған.

Нәтижелер апта сайынғы өзара әрекеттесудің оң статистикасын көрсетілген болатын. Бизнес-сектормен байланыста 50 сарапшы, мемлекеттік сектормен 37 сарапшы және республикалық коммерциялық емес ұйымдармен 16 сарапшы болды. Алайда халықаралық және білім беру ұйымдарымен өзара іс-қимылда төмен позициялар байқалған (8 жауаптан), ал зерттеу институттарымен апта сайын тек 3 сарапшы жұмыс істеді. Сонымен қатар, зерттеу институттарымен ай сайынғы өзара әрекеттесу нәтижелері жоғары статистиканы көрсеткен (14 жауап). Сондай-ақ, білім беру (25 жауап), қаржы (24 жауап) және халықаралық ұйымдармен (22 жауап) өзара іс-қимылда оң позициялар орын алған.

Туристік кластерді құру мақсаттарының басымдылығы мен деңгейлерін бағалау нәтижелері - осының дәлелі болып табылады (сурет 5).

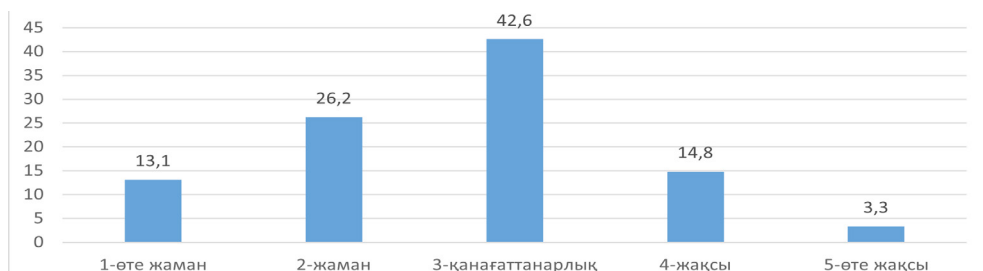

Сурет 5 – Искерлік туризм кластерін құру мақсаттарының басымдық деңгейлерін бағалау жайлы пікір, адам

Ескертпе – авторлармен сауалнама нәтижелері бойынша құрастырылған.

Сарапшылардың пікірінше, аталған мақсаттардың барлығы дерлік басымдықтың жоғары деңгейіне ие. Олардың ішінде кластерге қатысушылар арасында әріптестік қатынастарды құру және дамыту; туристік инфрақұрылымды дамыту; инвестициялар тарту; ортақ мақсаттарға қол жеткізуге бағытталған бірлескен орта құру; туризмнің маркетингтік стратегиясын әзірлеу және ілгерілету; жаңа туристік өнімдерді әзірлеу; жұмыспен қамтуды ұлғайту; туризмдегі білім беру және ғылыми-зерттеу ортасын жандандыру сияқты мақсаттар ең жоғары көрсеткіштерге ие.

Іскерлік туризм кластерінің негізгі стейкхолдерлерінің бірі білім беру ұйымдары болып табылады. Осыған байланысты біз сарапшылардан Қазақстандағы туризмнің білім беру және ғылыми кеңістігін бағалауын сұрадық. Осылайша, респонденттердің 42,6 % туризмдегі білім беру және ғылыми қызметке «қанағаттанған» бағасын берді (сурет 6).

Сурет 6 – Қазақстандағы туризмнің білім беру және ғылыми кеңістігін қалай бағалайтыны жайлы пікір, %

Ескертпе – авторлармен сауалнама нәтижелері бойынша құрастырылған.

Бұл ретте 1-ден 5-ке дейінгі шкала бойынша респонденттердің 26,2 % туризмнің білім беру және ғылыми кеңістігін 2-ге (нашар) бағалады, бұл ретте кадрлар даярлаудың төмендігін және білім беру бағдарламаларының нарық талаптарына сәйкес еместігін атап өтті.

Осыған байланысты іскерлік туризм саласындағы кадрлық әлеуетті сарапшылардың 49,2 % 3-ке бағалады (қанағаттанарлық), түлектердің басқарушылық және практикалық дағдыларының жоқтығын, коммуникативтік қабілетінің дамымағандығын және ағылшын тілін нашар білетіндігін атап өткен (сурет 7).

Сурет 7 – «Қазақстанның іскерлік туризм саласындағы кадрлық әлеуетін қалай бағалайтыны жайлы пікір, %

Ескертпе – авторлармен сауалнама нәтижелері бойынша құрастырылған.

Сарапшылардың 18,4 % іскерлік туризм кадрларын 4-ке (жақсы) және 6,6 % 5-ке (өте жақсы) бағалайды.

Бұл нәтижелер туризмдегі білім беру стандарттарын өзгерту, ең алдымен білім беру мен өндірістік практика бағдарламаларын қайта қарау қажеттілігін растайды.

«Іскерлік туризмдегі кластерді құру бойынша бастаманы кім қабылдауы керек?» деген сұраққа сарапшылардың 72,1 % мемлекет те, бизнес те тең дәрежеде деп жауап берген (сурет 8).

Сурет 8 – Іскерлік туризмдегі туристік кластерді құру бойынша бастаманы кім қабылдауы керектігі жайлы пікір, %

Ескертпе – авторлармен сауалнама нәтижелері бойынша құрастырылған.

Сарапшылардың 14,8 % – іскерлік туризмдегі туристік кластер құру жөніндегі бастаманы мемлекет қана өз мойнына алуға тиіс деп есептейді. Ал сарапшылардың 11,5 % – кластерлік бастамалар бизнес тарапынан-төменнен жоғары қарай жүруі тиіс деп санайды.

Іскерлік туризмдегі туристік кластерді құру және оның жұмыс істеуі жөніндегі қаржыландыру мәселелерін сарапшылардың 57,4 % мемлекет те, бизнес те бірдей дәрежеде өз мойнына алуға тиіс (сурет 9).

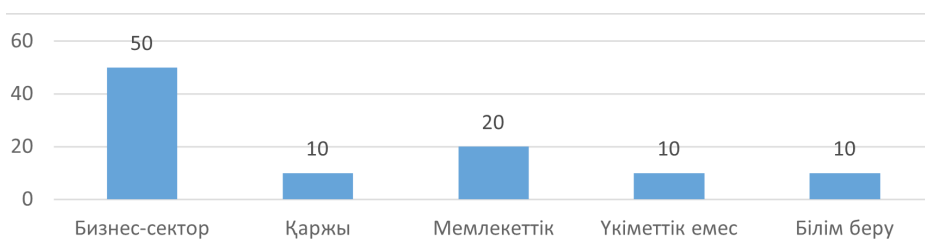
Сурет 9 – Құру бастамасын кім қаржыландыруы керектігі және туристік кластердің жұмыс істеуі жайлы пікір, %

Ескертпе – авторлармен сауалнама нәтижелері бойынша құрастырылған.

Бұл ретте сарапшылардың 32,8 % – қаржыландыру көзі ретінде мемлекет болуы тиіс деп санайды және сарапшылардың 8,2% іскерлік туризмдегі туристік кластер қызметін қаржылық қамтамасыз етумен бизнес-орта айналысуы тиіс деп есептеген.

Туристік кластер қызметін қаржыландыру көздерінің бірі -қатысушылардың жарналары болып табылады. Сарапшылардың 57,6% жыл сайынғы жарналарға оң көзімен қарады, алайда сарапшылардың 42,4 % бұл пікірмен келіспеді (сурет 9).

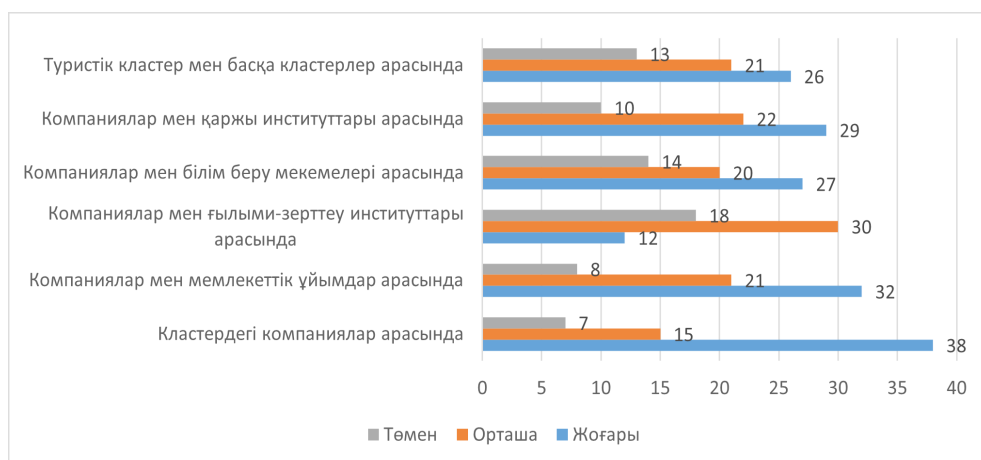
Сарапшылардың пікірінше, іскерлік туризмдегі Туристік кластер кеңесіне секторлардың мынадай өкілдері кіруі тиіс: 50 % – бизнес секторы, 20 % – мемлекеттік сектор, 10% - қаржы секторы, 10 % – үкіметтік емес сектор, 10 % – білім беру секторы (сурет 10).

Сурет 10 – MICE Туристік кластерінің кеңесіне қай сектордың өкілдері кіруі керектігі жайлы пікір, %

Ескертпе – авторлармен сауалнама нәтижелері бойынша құрастырылған.

Зерттеу шеңберінде іскерлік туризмдегі туристік кластердің өзара іс-қимылы мен ынтымақтастығының басым түрлері айқындалды (сурет 11).

Сурет 11 – Іскерлік туризмдегі туристік кластердің өзара іс-қимылы мен ынтымақтастығының басым түрлерін бағалау жайлы пікір, %

Ескертпе – авторлармен сауалнама нәтижелері бойынша құрастырылған.

Сарапшылардың пікірінше, өзара іс-қимылдың ең басым түрі — туристік кластердегі компаниялар арасындағы тікелей тиімді ынтымақтастық болып табылады. Екінші орында – компаниялар мен мемлекеттік ұйымдар арасындағы өзара іс-қимыл, үшінші орында-компаниялар мен қаржы институттары арасындағы өзара іс-әрекет. Көшбасшылардың рейтингін - туристік кластер мен басқа кластерлер арақатынасын, білім беру мекемелері арасындағы ынтымақтастық орнын толтырады.

Туристер мен шетелдік қонақтардың жоғары қажеттіліктеріне жауап беретін, жаңа сапалы және қазіргі заманғы жұмыс орындарын құруға, шетелдік инвестицияларды тартуға және Қазақстанды әлемдік туристік нарықта ілгерілетуге ықпал ететін MICE туризм саласындағы бәсекеге қабілетті туристік кластерді дамыту қажеттігі айқындалды.

Әрі қарай, көрсетілген параметрлердің тәуелді айнымалыға әсерін анықтау үшін – аймақтағы MICE туризмі бойынша келген келушілер санына SPSS әдісі көмегімен регрессиялық талдау жүргізілді (2011-2021 жылдардағы көрсеткіштер бойынша орташа деректер SPSS бағдарламасы арқылы өңделді).

Жалпы Қазақстан Республикасы бойынша 2011–2021 жылдарға арналған айнымалылар бойынша сипаттамалық статистика кесте1 мен 2 келтірілген.

Кесте 1 – MICE туризм үдерісінің SPSS-тапдауына арналған деректері

Көрсеткіштер	Бел- гі леу	2011ж	2012ж	2013ж	2014ж	2015ж	2016ж	2017ж	2018ж	2019ж	2020ж	2021ж
MICE туризмі бойынша келушілер саны	Y	1797971	2115260	2072954,8	1480682	1882581,4	1861428, 8	1692208	1649902,8	1480682	1247223	1443696
Орналастыру орындарының саны	X1	1463	1626	2000	2081	2114	2439	3338	3083	3444	3514	3670
Орналастыру орындарының біржолғы сыйымдылығы (төсек-орын)	X2	49221	61526	73831	86136	110747	104594	116284	123052	153815	183619	191653
Қонақ үйлерді толтыру, %	X3	20,09	22,32	22,55	17,86	18,98	21,88	16,49	16,84	17,01	17,36	20,99
Орналастыру орындарындағы нөмірлер саны	X4	32135	36106	40118	51434	59119	59716	62859	63494	75588	77131	79957
Келушілерге орналастыру орындары (резиденттер) қызмет көрсетті	X5	1452049, 35	1528473	1681320,3	2139862,2	2353848, 42	2567834, 64	2598404, 1	3209793,3	4279724,4	3328614	3882858
Резидент емес келушілерге қызмет көрсетілді	X6	425654,07	478263	526089,3	669568,2	645655,05	698263, 98	860873,4	946960,74	1004352,3	151673	208536
Орналастыру орындарымен көрсетілген қызметтер көлемі, мың теңге	X7	70176928, 48	87721160,6	83335102,57	96493276,66	122809624, 8	131581740, 9	15789 8089,1	156143 665,9	174565 109,6	6686 0328	7890 5119
Орналастыру орындарымен төсек-тәулік берілді	X8	3627619, 939	3701652, 999	3084710,832	3586873,061	4598555 ,206	5285695, 64	4805 177,854	4953791, 602	5566057, 98	5679651	6814509

Ескертпе – [6] дереккөзі негізінде құралған.

Кесте 2 – MICE туризм үдерісінің мәнін анықтауға арналған сипаттамалық статистика көрсеткіштері

Көрсеткіштер	Минимум	Орташа	Максимум
MICE туризмі бойынша келушілер саны	1247223	1702235	2115260
Орналастыру орындарының саны	1463	2615	3670
Орналастыру орындарының біржолғы сыйымдылығы (төсек-орын)	49221	114043	191653
Қонақ үйлерді толтыру, %	16,5	19,3	22,6
Орналастыру орындарындағы нөмірлер саны	32135	57968	79957
Келушілерге орналастыру орындары (резиденттер) қызмет көрсетті	1452049	2638434	4279724
Резидент емес келушілерге қызмет көрсетілді	151673	601444	1004352
Орналастыру орындарымен көрсетілген қызметтер көлемі, мың теңге	66860328	111499104	174565109
Орналастыру орындарымен төсек-тәулік берілді	3084710	4700390	6814509

Осылайша, MICE туризм саласындағы қызмет көрсетілген келушілердің орташа саны (резиденттер) талданған кезеңде 1702235 адамды құрады. Орташа алғанда, орналастыру орындарының сыйымдылығы барлық өңірлер бойынша 114043 төсек-орынды құрады. Қонақ үйлердің орташа толымдылығы 19,3 % құрайды. Орта есеппен 111499104 мың теңге сомаға орналастыру орындарымен қызметтер көрсетілгенін байқатты.

Корреляциялық талдау нәтижелері бойынша қонақүйлердің толтырылуы және MICE туризмі бойынша келушілер саны сияқты айнымалылар арасында мықты корреляция байқалады, сондай-ақ MICE туризмі бойынша төсек-орын мен келушілер саны берілген (кесте 3).

Кесте 3 – MICE туризм үдерісін анықтауға арналған жиынтықтық көрсеткіштері (үлгі)

Үлгі үшін жиынтық көрсеткіштері										
Модель	R	R-квадрат	Түзелген R-шаршы	Стандартты бағалау катесі	Өзгеру статистикасы					Дарбин-Уотсон
					R квадратын өзгерту	F Өзгерту	ст.св.1	ст.св.2	F өзгерісінің маңыздылығы	
1	1,0	0,999	0,996	16592,4	0,999	340,25	8	2	0,003	3,235
<p>а. Предикторлар: (константа), MICE келушілерге қызмет көрсетілді резидент еместерге, Қонақ үйлерді толтыру, %;</p> <p>Орналастыру орындарының саны; Келушілерге ішкі туризм бойынша орналастыру орындары (резиденттер) қызмет көрсетті; Орналастыру орындарының біржолғы сыйымдылығы (төсек-орын); Келушілерге келу туризмі бойынша орналастыру орындарымен қызмет көрсетілді (резидент еместер); Орналастыру орындарымен төсек-тәулік берілді; Орналастыру орындарындағы нөмірлер саны; Орналастыру орындарында қызмет көрсетілген келушілер саны; Орналастыру орындарымен көрсетілген қызметтер көлемі, мың теңге,</p> <p>б. Тәуелді айнымалы: MICE бойынша келушілерге қызмет көрсетіледі резиденттер</p>										

Жоғарыда келтірілген кестені талдай отырып, модель - статистикалық тұрғыдан маңызды, ал оны R-коэффициенті растайтын квадрат 0,999 тең екеніне көз жеткізіп отырмыз.

ANOVA регрессиялық моделінің параметрлері төмендегі кестеде келтірілген (кесте 4).

Кесте 4 – MICE туризм үдерісін талдауға арналған ANOVA регрессиялық моделінің көрсеткіштері

Модель	Квадраттар сомасы	ст.св.	Орташа квадрат	F	Маңыздылығы
1 Регрессия	749394073883,658	8	93674259235,457	340,252	0,003
2 Қалдық	550616667,528	2	275308333,764		
3 Барлығы	749944690551,186	10			

а. Тәуелді айнымалы: MICE бойынша келушілерге қызмет көрсетіледі резиденттер

б. Предикторлар: (константа),
MICE келушілерге қызмет көрсетілді резидент еместерге,
Қонақ үйлерді толтыру, %,
Орналастыру орындарының саны,
Келушілерге ішкі туризм бойынша орналастыру орындары (резиденттер) қызмет көрсетті,
Орналастыру орындарының біржолғы сыйымдылығы (төсек-орын),
Келушілерге келу туризмі бойынша орналастыру орындарымен қызмет көрсетілді (резидент еместер),
Орналастыру орындарымен төсек-тәулік берілді,
Орналастыру орындарындағы нөмірлер саны,
Орналастыру орындарында қызмет көрсетілген келушілер саны,
Орналастыру орындарымен көрсетілген қызметтер көлемі, мың теңге.

Регрессия моделі коэффициенттерінің көрсеткіштері төмендегі кесте 5 келтірілген.

Кесте 5 – MICE туризм үдерісін талдауға арналған регрессиялық модель коэффициенттері

Модель	Стандарталмаған коэффициенттер		Стандартталған коэффициент	t	Маңыздылығы
	B	Стандартталған қате	Бета		
1 (Константа)	875350,917	102933,869		8,504	0,014
2 Орналастыру орындарының саны	-196,549	26,756	-0,583	-7,346	0,018
3 Орналастыру орындарының біржолғы сыйымдылығы (төсек-орын)	21,396	2,097	3,664	10,204	0,009
4 Қонақ үйлерді толтыру, %	67655,645	3531,919	0,579	19,155	0,003
5 Орналастыру орындарындағы нөмірлер саны	-44,296	3,977	-2,671	-11,139	0,008

6	Келушілерге орналастыру орындары (резиденттер) қызмет көрсетті	-0,394	0,044	-1,359	-8,986	0,012
7	Резидент емес келушілерге қызмет көрсетілді	0,368	0,245	0,373	1,501	0,272
8	Орналастыру орындарымен көрсетілген қызметтер көлемі, мың теңге	0,008	0,001	1,137	6,381	0,024
9	Орналастыру орындарымен төсек-тәулік берілді	0,018	0,027	0,073	0,660	0,577
а. Тәуелді айнымалы: МІСЕ туризмі бойынша келушілер саны						

МІСЕ туризмі бойынша келушілер санының қалдық статистикасы төмендегі кестеде келтірілген (кесте 6).

Кесте 6 – МІСЕ туризм үдерісін талдауға арналған қалдық статистикасы

	Минимум	Орташа	Максимум	Стандартты ауытқу	N
Болжамды мағынасы	1255370,5000	1702235,4364	2128123,7500	273750,62993	11
Қалдық	-12863,85156	0,00000	7927,22803	7420,35489	11
Стандартты Болжамды мағынасы	-1,632	0,000	1,556	1,000	11
Стандартты Қалдық	-0,775	0,000	0,478	0,447	11
а. Тәуелді айнымалы: МІСЕ туризмі бойынша келушілер саны					

Осылайша, Қазақстанда МІСЕ туризм саласындағы саясатты іске асыруды айқындайтын регрессиялық модель төменде келтірілген:

$$\begin{aligned} \text{Өңірде МІСЕ – туризмі бойынша келушілер көлемі} &= 875350,917 \\ &+ 67645,555 \text{ Орналастыру орындарының біржолғы сыйымдылығы (төсек} \\ &\text{– орын)} + 954,69 \text{ Қонақүйлердің толтырылуы} \\ &- 44,296 \text{ Орналастыру орындарымен төсек тәулік берілді} \end{aligned}$$

Мұндағы:

- Аймақтағы МІСЕ – туризмге келушілер саны
- x_1 -Орналастыру орындарының саны
- x_2 -Бір жолғы сыйымдылық
- x_3 -Қонақүйлердің толымдылығы
- x_4 -Орналастыру орындарындағы нөмірлер саны
- x_5 -Келушілерге қызмет көрсету (резиденттер)
- x_6 -Келушілерге (резидент еместерге) қызмет көрсетілді
- x_7 -Қызмет көлемі
- x_8 -Төсек тәулік берілген

Осылайша, тәуелді айнымалыға орналастыру орындарындағы сандар саны сияқты көрсеткіш теріс әсер етеді екен. Тәуелді айнымалыға оң әсерін тигізетін параметрлер: орналастыру орындарының біржолғы сыйымдылығы (төсек-орын), қонақ үйлердің толтырылуы.

Қорытынды

Регрессиялық модель негізінде MICE туризмінің дамуын тиімді жоспарлау мен болжау арқылы іскерлік туризмнің оң даму саясатын қалыптастыруға болады.

Іскерлік туризмді дамыту саласындағы міндеттерді негізге ала отырып, елімізде іскерлік туризмді дамытудың негізгі бағыттарын айқындап көрсете аламыз:

- іскерлік туризм саласын дамытуды нормативтік-құқықтық қамтамасыз етуді жетілдіру;

- іскерлік туризм саласын дамытудың ұйымдық және экономикалық шарттарын жетілдіру;

 - Қазақстан өңірлерінде іскерлік туризмді дамыту стратегиясын қалыптастыру;

 - іскерлік туризмге, қатысушылардың барлық топтарының өзара іс-қимыл тетіктерін үйлестірудің заманауи жүйесін құру;

 - іскерлік туризмді әдістемелік және ақпараттық-талдамалық қамтамасыз ету;

 - іскерлік туризм индустриясын материалдық-техникалық қамтамасыз етуді жақсарту;

 - іскерлік туризм индустриясы саласындағы білікті мамандарды даярлау;

 - іскерлік туризмді дамытуды инновациялық-технологиялық қамтамасыз ету;

 - Қазақстанның іскерлік туризм индустриясын халықаралық туристік қызметтер нарығына жылжытуды жарнамалық-маркетингтік қамтамасыз ету.

Қалай болғанда да, Қазақстандағы MICE туризм тиімді бағыт болуы мүмкін. Республикамыздағы MICE туризм бірінші кезекте ішкі туризмді жетілдіруге сүйенеді, яғни ішкі туризмді дамытуға - ұлттың өзі мүдделі болуы тиіс. Талдау барысы MICE саласының даму мәселелерін анықтауға мүмкіндік берді. Ең алдымен, қызметкерлердің кәсіби деңгейін арттыру қажеттілігі туындады. Бүгінгі күні осы саланың мамандары үшін базалық білім беру бағдарламалары іс жүзінде жоқ. Негізінен барлығы біліктілікті арттыру немесе қайта даярлау курстарымен ғана шектеледі.

ӘДЕБИЕТТЕР

WPTM Outlook Annual Global Report & Forecast, 2021 // 25.07.2022.

Global business travel recovery stalled by recent headwinds // 17.02.2023.

GBTA Projects Full Business Travel Recovery by, 2026 // 17.02.2023.

Қазақстан Республикасы Президентінің Жарлығы. Қазақстан Республикасының 2025 жылға дейінгі Ұлттық даму жоспарын бекіту және Қазақстан Республикасы Президентінің кейбір жарлықтарының күші жойылды деп тану туралы: 2018 жылдың 15 ақпанда, №636 бекітілген // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U1800000636>. 27.02.2019.

Қазақстан Республикасы Үкіметінің Қаулысы. Қазақстан Республикасының туристік саласын дамытудың 2023 жылға дейінгі тұжырымдамасын бекіту туралы: 2017 жылдың 30 маусымы, №406 // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1700000406>. 27.08.2019.

Қазақстан туризмі 2017–2021: стат. жин. / Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігі – Нұр-Сұлтан, 2022. – 65 б.

Trusheva Sh., Abdramanova G., Zhakupov A. et al. Assessment of the impact of regional characteristics and the development of event tourism on business tourism in the Republic of Kazakhstan based on clusterization and a regression model // Journal of Environmental Management and Tourism. – 2022. – Vol. 13. Issue 4 (60). – Pp. 985–994.

REFERENCES

BTI™ Outlook Annual Global Report&Forecast – 2021 // [https:// revistatravelmanager.com/wp-content/uploads/2022/02/2021-gbta](https://revistatravelmanager.com/wp-content/uploads/2022/02/2021-gbta). 25.07.2022.

Global business travel recovery stalled by recent headwinds // [https:// insights.ehotelier.com/global-news/2022/08/25/global-business-travel](https://insights.ehotelier.com/global-news/2022/08/25/global-business-travel). 17.02.2023.

GBTA Projects Full Business Travel Recovery by 2026 // [https://www. businessstravelexecutive.com/news/gbta-projects-full-business-travel](https://www.businessstravelexecutive.com/news/gbta-projects-full-business-travel). 17.02.2023.

Qazaqstan Respublikasy Prezidentiniñ Jarlyǵy. Qazaqstan Respublikasynyñ 2025 jylǵa deingı Últtyq damu josparyn bekitu jáne Qazaqstan Respublikasy Prezidentiniñ keibir jarlyqtarynyñ kúshı joiyldy dep tanu turaly: 2018 jyldyñ 15 aqpannda, №636 bekitilgen // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U1800000636>. 27.02.2019.

Qazaqstan Respublikasy Úkımetinıñ Qaulysy. Qazaqstan Respublikasynyñ turistik salasyn damytudyñ 2023 jylǵa deingı tıjyrymdamasyn bekitu turaly: 2017 jyldyñ 30 mausymy, № 406 // [http:// adilet.zan.kz/kaz/docs/P1700000406](http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1700000406). 27.08.2019.

Qazaqstan turizmi 2017–2021: stat. jin. / Qazaqstan Respublikasy Strategialyq josparlau jáne reformalar agenttigi – Nūr-Súltan, 2022. – 65 p.

Trusheva Sh., Abdramanova G., Zhakupov A. et al. Assessment of the impact of regional characteristics and the development of event tourism on business tourism in the Republic of Kazakhstan based on clusterization and a regression model // Journal of Environmental Management and Tourism. – 2022. – Vol. 13. Issue 4 (60). – Pp. 985–994.

BULLETIN OF NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
ISSN 1991-3494
Volume 3. Number 403 (2023), 577-590
<https://doi.org/10.32014/2023.2518-1467.530>

IRSTI 06.71

© A.S. Ualtayeva^{1*}, Laszlo Vasa², M.D. Ualtayev³, 2023

¹Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology;

²Budapest Metropolitan University;

³Institute of Economics CS MES RK.

E-mail: altyn.lazzat@mail.ru

ANALYSIS OF THE LABOR MARKET OF KAZAKHSTAN: INFORMAL EMPLOYMENT

Ualtayeva Altyn Slamkaidar — Candidate of Historical Sciences, Associate Professor at the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, 050010. Almaty. Kazakhstan
E-mail: altyn.lazzat@mail.ru. ORCID 0000-0002-6058-6061;

Laszlo Vasa — PhD Professor Vice Rector for Scientific Affairs, Budapest Metropolitan University, Budapest, Hungary
E-mail: Laslo_basa@mail.ru.

Ualtayev Mukhtar Dulatovich — PhD of the Institute of Economics CS MES RK, Almaty, Republic of Kazakhstan
E-mail: mukhtar_8282@list.ru.

Abstract. The article is a study of the labor market in the republic with an emphasis on informal employment. The authors of the article analyze various aspects of informal employment in Kazakhstan, including its level, dynamics, causes and consequences. The article examines informal employment as a widespread phenomenon, which made up a significant proportion of the total number of employed Kazakhstanis in the modern period. The authors note that it has its advantages, such as more flexible work schedules and the ability to earn income without formal employment. However, the disadvantages of informal employment, such as low wages, lack of social guarantees and instability, have also been studied. The article analyzes various reasons for the emergence of new forms of employment in the republic, such as: economic crisis, low income and difficulties in official employment. In addition, the authors investigated the negative consequences of informal employment, such as increase in income inequality and a low level of social protection of workers. The results of the study of informal employment in Kazakhstan are introduced into scientific discourse as emerging new and important aspects of the labor market that need regulation and support from the state. The article speaks in favor of the necessity to create a more stable and protected environment for workers in the informal sector

of the economy, which in the future can become the main forms of employment not only in the republic, but also in the across the globe.

Key words: Economic crisis, labor market, informal employment, digital platforms

© *А.С. Уалтаева*^{1*}, *Laszlo Vasa*², *М.Д. Уалтаев*³, 2023

¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты;

²Будапешт Метрополитен университеті;

³ҚР БҒМ ҒК Экономика институты.

E-mail: altyn.lazzat@mail.ru

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ЕҢБЕК НАРЫҒЫН ТАЛДАУ: БЕЙРЕСМИ ЖҰМЫСПЕН ҚАМТУ

Уалтаева Алтын Слямқайдаровна — тарих ғылымдарының кандидаты, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының қауымдастырылған профессоры, 050010. Алматы, Қазақстан

E-mail: altyn.lazzat@mail.ru. ORCID 0000-0002-6058-6061;

Ласло Васа — PhD, профессор, Ғылыми жұмыс жөніндегі проректор Будапешт Метрополитен университеті

E-mail: Laslo_basa@mail.ru;

Уалтаев Мухтар Дулатович — ҚР БҒМ ҒК Экономика институтының PhD докторанты, Алматы, Қазақстан Республикасы

E-mail: mukhtar_8282@list.ru.

Аннотация. «Қазақстандағы еңбек нарығын талдау: бейресми жұмыспен қамту» мақаласы бейресми жұмыспен қамту мәселесіне назар аудара отырып, республикадағы еңбек нарығын зерттеу болып табылады. Мақала авторлары Қазақстандағы бейресми жұмыспен қамтудың әртүрлі аспектілерін, оның ішінде оның деңгейін, динамикасын, себептері мен салдарын талдайды. Мақалада бейресми жұмыспен қамту қазіргі кезеңде жұмыспен қамтылған қазақстандықтардың жалпы санының елеулі бөлігін құрайтын жалпы құбылыс ретінде қарастырылады. Авторлар оның икемді жұмыс кестесі және ресми жұмыссыз табыс табу мүмкіндігі сияқты артықшылықтары бар екенін атап өтеді. Дегенмен, бейресми жұмыспен қамтудың төмен жалақысы, әлеуметтік кепілдіктердің жоқтығы және тұрақсыздық сияқты кемшіліктері де зерттелді. Мақалада республикада жұмыспен қамтудың жаңа түрлерінің пайда болуының әртүрлі себептері талданады, мысалы: экономикалық дағдарыс, төмен табыстар және ресми жұмыспен қамтудағы қиындықтар. Сонымен қатар, авторлар бейресми жұмыспен қамтудың келеңсіз салдарын, мысалы, табыс теңсіздігінің артуы және жұмысшылардың әлеуметтік қорғалу деңгейінің төмендігін зерттеді. Қазақстандағы бейресми жұмыспен қамтуды зерттеу нәтижелері мемлекет тарапынан реттеу мен қолдауды қажет ететін еңбек нарығының жаңа және маңызды аспектілері ретінде ғылыми айналымға енгізілді. Экономиканың бейресми секторындағы жұмыскерлер үшін болашақта тек республикада

ғана емес, сонымен қатар жаһандық әлемде жұмыспен қамтудың негізгі нысандарына айналуы мүмкін неғұрлым тұрақты және қауіпсіз органы құру қажеттігі айтылады.

Түйін сөздер: Экономикалық дағдарыс, еңбек нарығы, бейресми жұмыспен қамту, цифрлық платформалар

© А.С. Уалтаева^{1*}, Ласло Васа², М.Д. Уалтаев³, 2023

¹Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова;

²Будапештский столичный университет, Будапешт;

³Институт экономики КН МОН РК.

E-mail: altyn.lazzat@mail.ru

АНАЛИЗ РЫНКА ТРУДА КАЗАХСТАНА: НЕФОРМАЛЬНАЯ ЗАНЯТОСТЬ

Уалтаева Алтын Слямкайдаровна — кандидат исторических наук, ассоциированный профессор Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, 050010, Алматы, Казахстан
E-mail: altyn.lazzat@mail.ru. ORCID 0000-0002-6058-6061;

Ласло Васа — PhD, профессор, проректор по научной работе Будапештского столичного университета, Будапешт, Венгрия

E-mail: Laslo_basa@mail.ru;

Уалтаев Мухтар Дулатович — PhD докторант Института экономики КН МОН РК, г. Алматы, Республика Казахстан

E-mail: mukhtar_8282@list.ru.

Аннотация. Статья «Анализ рынка труда Казахстана: неформальная занятость» представляет собой исследование рынка труда в республике с акцентом на неформальную занятость. Авторы статьи анализируют различные аспекты неформальной занятости в Казахстане, включая ее уровень, динамику, причины и последствия. В статье исследуется неформальная занятость как распространенное явление, составившее значительную долю от общего числа занятых казахстанцев в современный период. Авторы отмечают, что она имеет свои преимущества, такие как более гибкие графики работы и возможность получения дохода без официального трудоустройства. Однако изучены и недостатки неформальной занятости, такие как низкий уровень заработной платы, отсутствие социальных гарантий и нестабильность. В статье анализируются различные причины появления новых форм занятости в республике, такие как: экономический кризис, низкий уровень доходов и сложности при официальном трудоустройстве. Кроме того, авторы исследовали негативные последствия неформальной занятости, например, такие, как увеличение неравенства доходов и низкий уровень социальной защищенности работников. В научный оборот вводятся результаты исследования неформальной занятости в Казахстане как формирующиеся новые и важные аспекты рынка труда, которые нуждаются в регулировании и поддержке со стороны государства. Аргументируется необходимость создания

более стабильной и защищенной среды для работников неформального сектора экономики, которые в перспективе могут стать основными формами занятости не только в республике, но и в глобальном мире.

Ключевые слова: экономический кризис, рынок труда, неформальная занятость, цифровые платформы

Финансирование. Данное исследование финансируется Комитетом по науке Министерства образования и науки Республики Казахстан (ИРН OR11465469 «Разработка академического издания «История Казахстана с древнейших времен до наших дней» в семи томах»).

Введение

Вследствие экономического кризиса, по причине введения ограничительных карантинных мероприятий возникли национальные и региональные ограничения на передвижение людей, направленные на замедление распространения COVID-19 во всем мире, и это привело к закрытию предприятий и негативным последствиям для рынков рабочей силы во всем мире, в особенности в неформальном секторе.

Проблема неформальной занятости усложнилась из-за эпидемии. Если игнорировать неформальную экономику при разработке пакетов, стимулирующих занятость во время и после пандемии, это может усугубить социальные проблемы.

Высокая безработица и низкая заработная плата в официальном секторе экономики является одной из причин распространения неформальной занятости в Республике Казахстан. Низкая заработная плата официально работающих работников вынуждает их к поиску дополнительных источников дохода, и это зачастую приводит к неофициальной занятости.

Для анализа трудового рынка и неформальной занятости, в частности, необходимо выбрать методы, дающие достоверные и полезные данные о данном явлении. В силу скрытого и неформального характера, неформальная занятость представляет собой сложную проблему для исследователей. В связи с этим не существует универсально применимого единого метода анализа неформальной занятости. Это вызвано множеством факторов, связанных с самой природой неформальной занятости, ее разнообразием и контекстуальными особенностями разных стран и регионов.

Материалы и методы

Одной из причин отсутствия единой методологии является отсутствие единого определения неформальной занятости. Разные исследователи, организации и страны могут использовать разные концепции и критерии для определения неформальной занятости, что затрудняет ее сравнение и анализ. Например, одни исследователи могут считать неформальной занятостью только ту, которая не регистрируется в официальных статистиках, в то время как другие могут включать в нее и деятельность без трудовых договоров или социальной защиты. Еще одним фактором, способствующую на отсутствие единого

метода, является сложность получения надежных и репрезентативным данных о неформальной занятости. Из-за скрытой и неофициальной природы этого явления, сбор данных становится сложной задачей. Некоторые неформально занятые лица не желают раскрывать информацию о своей деятельности, что ограничивает возможности использования традиционных методов сбора данных, таких как опросы и официальные статистические источники.

Более того, неформальная занятость часто связана с экономическими и социальными неравенствами, что создает дополнительные трудности при ее анализе. Важно учитывать контекстуальные факторы, такие как культурные, правовые, и институциональные особенности каждой страны или региона. Это означает, что методы анализа неформальной занятости должны быть гибкими и адаптированными к конкретному контексту и целям исследования.

С учетом этих факторов, для анализа неформальной занятости необходимо использовать комбинацию методов и подходов. Это может включать количественные, качественные и эконометрические методы, опросы и интервью, анализ данных из официальных источников, цифровые источники, качественные исследования, бенчмаркинг и экономическое моделирование. Комбинирование этих методов дает более полную и точную картину неформальной занятости.

Рассмотрим основные методы анализа неформальной занятости, которые широко используются для ее анализа.

Первым методом для анализа неформальной занятости являются опросы и интервьюирование. Этот метод позволяет собрать информацию о трудовой деятельности от самого источника – от неформально занятых лиц. Исследователи могут задавать специально разработанные вопросы, которые помогают определить масштабы неформальной занятости, условия работы, мотивацию и другие важные аспекты этого явления. Однако важно помнить, что некоторые люди могут быть несклонными раскрывать информацию о своей неофициальной деятельности, опасаясь негативных последствий.

Второй метод, который можно использовать, заключается в использовании статистических данных по количеству зарегистрированных предприятий и индивидуальных предпринимателей в определенной отрасли или регионе. Одним из преимуществ такого подхода является то, что эти данные могут дать общее представление об секторе экономики и степени его формализации. Кроме того, эти данные помогают определить масштаб неформальной занятости в той или иной отрасли или регионе. Однако данный подход не учитывает неформальные малые и средние предприятия, а также индивидуальных предпринимателей, которые не зарегистрированы и не участвуют в налогообложении. Также возможно недостаточное количество данных о занятости и заработной плате в этих предприятиях, что может привести к недооценке объема неформальной занятости.

Третий метод, который становится все более популярным, заключается в использовании данных из цифровых источников. С развитием информационных

технологий и социальных сетей, люди все больше оставляют цифровые следы своей деятельности. Анализ таких данных может дать ценную информацию о неформальной занятости, например, путем анализа профилей в социальных сетях или онлайн-платформ. Однако использование таких данных требует соблюдения этических принципов и учета проблемы конфиденциальности.

Четвертый метод — это использование данных налоговых органов, связанных с выплатами заработной платы и уплатой налогов. Одним из основных преимуществ является возможность получения точной информации о выплаченной заработной плате и уплаченных налогах, что может значительно улучшить оценку объема неформальной занятости. Кроме того, такие данные могут использоваться для выявления теневых схем оплаты труда и уклонения от уплаты налогов. Однако есть и недостатки в использовании этих налоговых органов. Например, такие данные могут быть недоступны для научных исследований из-за их конфиденциальности. Кроме того, данные налоговых органов могут не учитывать работу, выполняемую на «черном рынке» и не подлежащую налогообложению. Также существует вероятность ошибок и неточностей в сборе и обработке данных налоговых органов. Таким образом, использование данных налоговых органов может быть полезным инструментом для изучения неформальной занятости, но требует осторожности в интерпретации полученных результатов и дополнительной проверки на достоверность.

Пятый метод, который можно использовать при анализе неформальной занятости — это использование эконометрических моделей. Эконометрический анализ выявляет связи и зависимости между различными переменными, такими как доход, образование, возраст и вероятность занятости в неформальном секторе. Использование эконометрики помогает понять факторы, влияющие на неформальную занятость, и оценить эффективность политики и мер, направленных на снижение неформальности.

Конечно, каждый из этих методов имеет свои преимущества и ограничения, и наиболее эффективным подходом может быть их комбинированное использование. Кроме того, стоит отметить, что анализ неформальной занятости является динамическим процессом, требующим постоянного обновления методов и подходов, для отражения меняющуюся природу этого явления. В заключение следует отметить, что выбор методов для анализа неформальной занятости должен основываться на конкретных целях исследования, доступных ресурсах, доступности данных и других соответствующих факторах. Важно выбрать методы, которые позволят получить наиболее точные и всесторонние результаты, чтобы лучше понять и эффективно решать проблемы, связанные с неформальной занятостью и ее последствиями.

При исследовании трудового рынка и неформальной занятости применялся комплекс методов, но согласно поставленной цели исследования основным методом является использования статистических данных. Этот метод позволяет использовать существующие базы данных и официальную статистику для изучения различных аспектов неформальной занятости.

Первоначально проведен обзор доступных баз данных и источников статистики, которые содержат информацию о неформальной занятости. Это может быть национальная статистика о труде и занятости, обследования населения, данные о доходах и другие релевантные источники.

Затем проведен анализ собранных статистических данных. Использовалась дескриптивная статистика, а именно распределение неформальной занятости по географическим областям, возрастным группам, образованию и другим характеристикам. Также мы применим статистические методы, такие как регрессионный анализ для выявления факторов, влияющих на неформальную занятость и оценки их воздействия.

Кроме того, мы можем провести сравнительный анализ неформальной занятости в разных регионах страны, используя статистические данные. Это позволит выявить различия и сходства в масштабах, характеристиках и последствиях неформальной занятости, а также исследовать эффективность различных политик и мер, принятых для ее регулирования.

Метод использования статистических данных является мощным инструментом для анализа неформальной занятости. Он позволяет получить объективные и количественные данные, которые могут служить основой для принятия решений и разработки рекомендаций в области трудовой занятости.

Результаты исследования

В сложившихся реалиях политической, экономической и социальной обстановки в мире, которые повлияли на экономическую ситуацию в Республике Казахстан, а также нехватка квалифицированных рабочих мест в формальном секторе также способствуют распространению неформальной занятости. Из-за этого показатель неформальной занятости в нашей стране достаточно высокий. По имеющимся данным, доля людей, работающих в неформальном секторе, составляет 40-45% экономически активного населения страны (Основные показатели рынка труда в Республике Казахстан, 2022). Согласно официальным сведениям, доля неформальной занятости в 2020 году составила около 13 % рабочей силы. К тому же, показатель неформальной занятости предельно высокий в торговле, строительстве, транспорте и, конечно же, в производстве, а больше половины в сельском хозяйстве. Поэтому необходимо создание достойных условий труда для людей, работающих в нестандартных формах труда, включая тех, кто работает через цифровые и онлайн платформы, самозанятых и неформально занятых, а еще и помочь в официальном оформлении на работу.

В период с 2016 по 2020 гг. увеличилось число занятых на 2,1 процент или на 179 000 человек и составило 8,7 млн. человек (Основные показатели рынка труда в Республике Казахстан, 2022). Доля мужчин среди занятого населения находится на постоянном уровне 52–53 %, а в 2020 году их количество увеличилось до 4,5 млн. человек. При этом доля занятого населения в городах увеличилась с 57,2 % до 60,1 % (4,9 млн. в 2016 г. и 5,1 млн. в 2020 г.). За отчетный период зафиксирован наибольший рост (в 30 раз) численности

работников, оказывающих услуги по договорам ГПХ: 2016 г. – 1,9 тыс., 2020 г. – увеличилось до 57,4 тыс. человек. К тому же, в 2020 году численность трудоустроенного населения (по сравнению с прошлым годом) уменьшилась на 49 тыс. человек, остановив ежегодный рост предыдущих лет, одной из причин чего стали ограничительные меры, введенные из-за COVID-19. В итоге произошло снижение на 157 тысяч человек, в том числе работники организаций – на 89 тысяч, самозанятые, работающим за свой счет, по договорам ГПХ и в ЛПХ – на 50, 10,2 и 8 тысяч соответственно. Это было частично компенсировано увеличением найма работников из числа физических лиц (на 53 тысяч человек). В 2016–2020 годах основные изменения в отраслевой структуре занятости произошли в торговле и сельском хозяйстве. (Основные показатели рынка труда в Республике Казахстан, 2022). Например, доля занятых в общей численности занятых в торговле увеличилась с 15,3 % до 16,3 % (1,4 млн. человек), то в сельском хозяйстве, наоборот, наблюдается устойчивая тенденция к снижению с 16,2 % до 13,5 % (1,2 млн. человек). Также за рассматриваемый период численность занятых в строительной отрасли уменьшилась на 48 тысяч человек или на 7 %. В 2020 году снижение численности занятых произошло во всех основных отраслях экономики, кроме образования (осталось на прежнем уровне), а также здравоохранения и социальных услуг (увеличилось на 9 тысяч человек или 1,8 %).

В региональном разрезе наибольшее количество занятых проживает в Алматинской, Туркестанской, Восточно-Казахстанской, Карагандинской областях и городе Алматы (4 млн. человек или 46 % в 2020 году). Кроме того, численность в 2020 году (по сравнению с предыдущим) уменьшилась в основном в Костанайской (на 19 тыс.), Алматинской (на 17 тыс.), Восточно-Казахстанской (на 12 тыс.) и Акмолинской (на 10 тыс.) областях, а города Алматы и Астана стали центрами трудового притяжения, где количество работающих увеличилось на 22 и 10 тысяч человек соответственно (Основные показатели рынка труда в Республике Казахстан, 2022). В 2020 году (по сравнению с прошлым годом) численность сезонных занятых увеличилась в 2,5 раза, а численность работников, занятых по договору на выполнение определенного объема работ, увеличилась на 30%. В это же время почти все занятые на сезонных и поденных работах были задействованы в сельском хозяйстве. В период 2016–2020 гг. доля сельского хозяйства в отраслевой структуре работников, работающих по срочному контракту, увеличилась почти вдвое (с 21 % до 41 %), а торговли и строительства, наоборот, снизилась (с 29 % до 16 % и с 16 % до 8 % соответственно). Вместе в этих трех отраслях было занято две трети этих рабочих. Это связано с ограничениями, введенными в связи с пандемией COVID-19.

В 2020 году 628 тыс. человек (7,2 % занятого населения) совмещали основную работу с подработкой, большая часть из них была занята в собственном подворье (445 тыс. человек) в качестве основного занятия. Для сравнения в 2016 году количество таких работников составляло 755 тысяч

человек (8,8% занятого населения). Кроме того, в 2020 году (по сравнению с прошлым годом) городская численность, совмещающих основную работу с дополнительной работой в собственном подворье, увеличилась в 1,5 раза или на 15 тыс. человек. Учитывая во внимание дополнительную работу занятых (183 тыс. человек в 2022 году), следует отметить, что значительная часть этих работников (около 99%) работают в сельском хозяйстве. Так же, в 2016–2020 гг. в среднем 80 % у занятых на дополнительных заработках была семидневная рабочая неделя, значит, в самом деле, они постоянно совмещали основную работу с дополнительной работой.

В 2016–2020 гг. численность работников с начальным, основным, общим средним и начальным профессиональным образованием уменьшилась на 761 тысячу человек или на 32 %, составив 1,6 млн. человек. Кроме того, увеличилась доля работников с высшим и средним специальным образованием с 73 % до 82 %, что свидетельствует о качественном повышении квалификации занятого населения. В 2016–2020 годах численность занятых лиц в возрасте от 16 до 28 лет уменьшилась на 7,5 % или 163 тыс. человек, а численность лиц пенсионного возраста уменьшилась на 12 % или 28 тыс. человек. В рассматриваемый период в структуре занятого населения преобладала возрастная категория с 35 до 54 лет, а в 2020 г. их численность увеличилась на 125 тыс. человек по сравнению с 2016 г. и составила более 4 млн. человек (46 % занятого населения). Так же, в 2020 году (по сравнению с предыдущим годом) трудоустроенных лиц в возрасте 25–34 и 45–54 лет стало на 68 тысяч меньше. В 2017–2020 годах трудовая миграция внутри страны уменьшилась на 20 % или 139 тысяч человек, и в 2020 году составила 572 тысячи человек.

Согласно методике оценки теневой экономики по видам экономической деятельности относительно о неформальной занятости, по официальным данным доля невидимой экономики в ВВП Казахстана уменьшилась с 27,5 % в 2015 году до 23,7 % в 2019 году (Об утверждении Методики оценки ненаблюдаемой экономики, 2019). В 2019 году 72 % всей неуправляемой экономики приходилось на пять секторов: торговля, транспорт, сельское хозяйство, строительство и производство. Во время рассматриваемого периода доля вышеуказанных секторов ВВП по сути не менялась и составила 46,3 %. При этом весьма показательное резкое падение теневой экономики в сделках с недвижимостью с 6,9 % до 0,8 %, а также пятикратное увеличение теневого сектора в образовании с 0,2 % до 1 % ВВП. Согласно Методике по формированию показателей неформальной занятости населения, по официальным данным, численность неформально занятых в 2020 году уменьшилась на 753 тысячи или 38 % по сравнению с 2015 годом и составила 1,2 млн. человек (*Занятое население, 2023*). Все же в связи со сложной экономической ситуацией в 2020 году показатель неформально работающих увеличился на 1,7 % или 21 тыс. человек по сравнению с прошлым годом. За крайние 5 лет доля неформальной занятости в общей численности рабочей силы и занятого населения снизилась до 13,4 % и 14,1 % соответственно. Так

же, в соответствии с доступными наиболее ранними статистическими данными самый высокий уровень неформальной занятости был зарегистрирован в 2006 году, который составил 39% к рабочей силе и 42% к занятому населению (3 122 тыс. человек). Тем более, если врать во внимание долю теневой экономики на уровне 23,7 % ВВП в 2019 году, то уровень неформальной занятости (13,4 % в рабочей силе) кажется оптимистичным и немножко заниженным. Кроме того, необходимо выделить, что темп роста рабочей силы и занятости (3,3 % и 3,5 %) отстает от темпа роста населения, которое увеличилось на 6,9 % в 2020 году по сравнению с 2015 годом. На фоне этого численность безработных демонстрирует существенную стабильность и за рассматриваемый период составила в среднем 446 тыс. человек. В 2020 году доля самозанятых в структуре неформальной занятости составила 44 % (537 тыс. человек), при этом значительную группу неформально занятых составляют самозанятые в ЛПХ (445 тыс. человек или 36 %). Невзирая на общую тенденцию к снижению, численность неформально занятых наемных работников в КХ/ФХ выросла в 2,3 раза с 76 тысяч в 2016 году до 173 тысяч в 2020 году, а по договорам ГПХ – в 10 раз с 1,9 тысяч до 20 тысяч человек. Также уменьшилась численность неформальных работников в организациях на 58 % (264 тыс.), а самозанятых, работающих за свой счет, – на 68 % (57 тыс.). Количество неформально занятых мужчин больше, чем женщин (640 тыс. против 587 тыс. в 2020 году), но при этом численность неформально самозанятых женщин превышает численность самозанятых мужчин (276 тыс. против 261 тыс. в 2020 году). Необходимо подчеркнуть, что более половины неформально занятых (около 56 % или 689 тыс. человек) трудятся на предприятиях формального сектора. В 2020 году показатель неформально занятых в 5 видах деятельности: сельском хозяйстве, торговле, строительстве, транспорте и перерабатывающей промышленности составляет 84 % или 1026 тыс. человек. К тому же, если сравнить с 2016 годом практически в 2 раза или на 160 тысяч человек сократилось количество неформально занятых в сфере торговли, на 39 % или 55 тысяч человек в строительном секторе, на 35 тысяч (5 %) в сельском хозяйстве. По вопросу доли неформально занятых в 5 отраслях (гостинично-ресторанный бизнес, сектор аренды, проката и лизинга, профессиональная, научная и техническая деятельность, образование и операции с недвижимым имуществом) за анализируемый период составила порядка 8-9% от общей численности неформальной занятости. В вышеуказанной отраслевой группе больше всего сократилось количество неформально занятых в сфере образования (на 46 % или 11 тыс. человек), операциях с недвижимостью (на 37% или 7 тыс. человек) и в секторе HoReCa (на 29 % или 16 тыс. человек).

Показатель неформально занятых в 2020 году со сравнением с 2019 годом больше всего увеличился в следующих секторах:

- образования (на 30 % или 3 тыс. человек);
- обрабатывающая промышленность (на 28 % или 11 тыс. человек);
- сделки с недвижимостью (на 20 % или 2 тыс. человек);

- сектор аренды, проката и лизинга (на 19 % или 3 тыс. человек);
- профессиональные, научные и технические деятельности (на 13 % или 2 тыс. человек);
- строительство (на 12 % или 9 тыс. человек).

В 2020 году 89 % (1 092 тыс. человек) неформально занятых лиц были привлечены на предприятиях и в организациях, личных подворьях и фермах (*Методика формирования показателей неформальной занятости населения, 2023*).

В настоящее время платформенная занятость вовсе не регистрируется в статистике Республики Казахстан и ее крайне сложно отделить от общей статистики занятости по секторам. Следует отметить, что по статистике работающие люди могут заниматься платформенной работой в свободное от основной работы время для получения дополнительного заработка. Такси и курьерские агрегаторы являются основными игроками в сфере занятости платформы, все же их деятельность не регулируется специальным законодательством. Разработка программного обеспечения также связана с работой платформы в индустрии IT-услуг, где отдельные работники сферы услуг часто уязвимы для правовой защиты и часто не получают вознаграждения под видом выполнения тестовых задач клиентов. Кроме того, существуют посреднические цифровые площадки, где неограниченное количество физических лиц имеет возможность заказывать различные виды услуг – от бытовых до профессиональных, часто неофициально с трудом или какими-либо условиями, а оплата таких услуг производится неофициально без уплаты налогов и социальных платежей. Трудностью определения таких работников препятствует объединению в профсоюзы, несомненно, профсоюзы могут выступить с инициативами по юридическому признанию их работниками, расширению трудового законодательства и государственных гарантий социальной защиты на них. При этом в мае 2021 года курьеры 4-х служб доставки еды (Wolt, Glovo, Yandex, Chocofood) объявили о создании Казахстанской ассоциации курьеров (своеобразного профсоюза) после серии акций протеста, в процессе которых они заявили свое несогласие с данными тарифной политики агрегаторов, что привело к снижению их заработка. В целом, занятость на цифровых платформах можно назвать новейшей формой неформальной занятости. Вообще, работу на цифровых платформах можно охарактеризовать новой формой неформальной занятости, которая образовалась и приобрела быстрое развитие и распространение в последнее десятилетие, когда количество платформ в мире увеличилось в среднем в 5 раз (*Численность неформально занятых в Республике Казахстан 2022*).

Одной из проблем неформальной занятости в Республике Казахстане является отсутствие социальной защиты для неофициальных работников. Эти работники не имеют возможность на социальные льготы, т.е. право на медицинское страхование и пенсионное обеспечение, это делает их уязвимыми перед социальными и экономическими рисками. В связи с этим Правительство

Республики Казахстан ведет активную работу по улучшению условий труда и социальной защиты неформальных работников. Одним из шагов в этом направлении является создание системы регистрации, это даст неофициальным работникам получить доступ к социальной защите. К тому же были проведены налоговые реформы, позволяющие неформальным работникам узаконить свою деятельность и получать более высокую заработную плату за счет снижения налогового бремени. А именно – была введена единая система социального налогообложения, которая позволяет неформальным работникам узаконить свою деятельность и добиться социальной защиты. Также Правительство Казахстана ведет активную работу по созданию новых рабочих мест и развитию предпринимательства в формальном секторе экономики. В рамках данной работы был реализован ряд мер по поддержке малого и среднего бизнеса, а также стимулированию инвестиций в экономику страны.

Цифровая платформа предлагает широкий спектр услуг и продуктов, проникая во все отрасли экономики страны. Ее главная особенность — это посредничество в организации трудовой деятельности. Цифровая платформа связывает компании или же заказчиков с работниками, трансформируя существующие трудовые процессы и отношения, и этим кардинально влияя на всю сферу работы. Цифровую платформу условно можно делить на 2 огромных групп:

1) глобальные онлайн веб – платформы, где работа выполняется удаленно (на расстоянии);

2) локальные платформы, где работники выполняют так называемые микрозадания собственными силами в конкретном физическом пространстве.

Если мировые цифровые платформы вначале выполняют более трудные задачи (предоставление финансовых, юридических и патентных услуг, проектирование и разработка программного обеспечения, анализ данных и т. д.), то локальные платформы предлагают услуги такси и доставки, а также бытовые услуги. Значит, правительства стран, чаще всего, в состоянии регулировать деятельность лишь цифровых платформ второй группы, которые оказывают услуги на их территории. Такие платформы часто рассматриваются как перспективные источники занятости населения, прежде всего в развивающихся странах.

Заключение

Основываясь на проведенного исследования неформальной занятости, основанного на доступных ресурсах и данных, предлагаем следующие эффективные рекомендации:

Во - первых, развитие и поддержка микрофинансирования. Микрофинансирование предоставляет финансовые услуги малому бизнесу и самозанятым лицам. Предоставление доступного кредита, обучения в финансовой грамотности и консультационных услуг поможет неформально занятым лицам развивать свой бизнес и перейти в формальную занятость.

Во - вторых, расширение социальной защиты. Разработка и реализация

программ социальной защиты, включающих неформально занятых работников, играют важную роль в снижении уязвимости и повышении уровня жизни. Это могут быть системы обязательного социального страхования, медицинское обслуживание, пенсионные отчисления и другие социальные льготы.

В - третьих, поддержка и развитие инфраструктуры. Повышение доступности качественной инфраструктуры, такой как дороги, электричество, водоснабжение и телекоммуникации, будет способствовать развитию формального бизнеса. Это создает благоприятные условия для привлечения инвестиций и создания новых рабочих мест.

В - четвертых, обучение и профессиональная подготовка. Развитие системы образования и профессиональной подготовки, а также предоставление доступа к образовательным программам и квалификационным курсам, позволит работникам в неформальной занятости повысить их навыки и повышать свою конкурентоспособность на рынке труда.

В - пятых, влиять на организацию работников и создавать механизмы защиты их прав. Поддержка организаций работников и профсоюзов может помочь защищать права неформально занятых работников и улучшать их рабочие условия. Развитие механизмов коллективного представительства и участия работников в принятии решений способствует повышению степени их вовлеченности и защищенности.

В - шестых, создание более гибких и простых процедур регистрации и лицензирования. Упрощение процедур регистрации бизнеса и лицензирования поможет снизить барьеров для официальной деятельности и позволяет предпринимателям легализовать свою деятельность. Это поможет привлечь инвестиции и созданию новых рабочих мест.

В-седьмых, содействие развитию трудовых рынков. Разработка эффективной правовой базы и законодательства, направленных на стимулирование создания новых рабочих мест и развитие формальной занятости, будет способствовать сокращению неформальной занятости. Это может включать поддержку предпринимательства, привлечение инвестиций, создание инноваций и развитие ключевых секторов экономики.

Также необходимо содействие информационной поддержке, а именно предоставление информации и консультационных услуг о правах и возможностях работников в неформальной занятости, что поможет повысить их осведомленность и будет способствовать улучшению их условий труда. Это можно сделать с помощью информационных кампаний, создание онлайн-платформ и консультационных центров.

Внедрение этих эффективных рекомендаций требует сотрудничества и координации со стороны государства, работодателей, организаций работников и других заинтересованных сторон. Комплексный подход, основанный на этом наборе рекомендаций, поможет сократить уровень неформальной занятости, построить более устойчивую экономику и обеспечить достойные условия труда для всех работников.

ЛИТЕРАТУРЫ

Основные показатели рынка труда в Республике Казахстан, 2022 г. [Электронный ресурс]. Режим доступа: URL <https://stat.gov.kz/industries/labor-and-income/stat-empt-unempl/publications/19985/> (Дата обращения 10.04.2023 г.).

Об утверждении Методики оценки ненаблюдаемой экономики. Приказ Председателя Комитета по статистике Министерства национальной экономики Республики Казахстан от 7 августа 2019 года № 4. /Казakhstanская правда, 10 августа 2019.

Занятое население [Электронный ресурс]. Режим доступа: URL <https://stat.gov.kz/industries/labor-and-income/stat-empt-unempl/publications/> (Дата обращения 12.04.2023 г.).

Методика формирования показателей неформальной занятости населения [Электронный ресурс]. Режим доступа: URL

<https://stat.gov.kz/industries/labor-and-income/stat-empt-unempl/publications/19985/> (Дата обращения 12.04.2023 г.).

Численность неформально занятых в Республике Казахстан (2022 г.) [Электронный ресурс]. Режим доступа: URL

<https://stat.gov.kz/industries/labor-and-income/stat-empt-unempl/spreadsheets/> (Дата обращения 12.04.2023 г.).

REFERENCES

Main indicators of the labor market in the Republic of Kazakhstan, 2022. [Electronic resource]. Access mode: URL <https://stat.gov.kz/industries/labor-and-income/stat-empt-unempl/publications/19985/> (Accessed 10.04.2023).

Approval of the methodology for assessing the non-observed economy. Order of the Chairman of the Committee on Statistics of the Ministry of National Economy of the Republic of Kazakhstan dated August 7, 2019. № 4. /Kazakhstanskaya Pravda, August 10, 2019.

Employed population [Electronic resource]. Access mode: URL <https://stat.gov.kz/industries/labor-and-income/stat-empt-unempl/publications/> (Accessed 12.04.2023).

Methodology for the formation of indicators of informal employment of the population [Electronic resource]. Access mode: URL

<https://stat.gov.kz/industries/labor-and-income/stat-empt-unempl/publications/19985/> (Accessed 12.04.2023).

The number of informally employed in the Republic of Kazakhstan, 2022. [Electronic resource]. Access mode: URL

<https://stat.gov.kz/industries/labor-and-income/stat-empt-unempl/spreadsheets/> (Date of access 04/12/2023).

**МАЗМҰНЫ
ПЕДАГОГИКА**

Р.С. Ахитова, Л.Б. Бегалиева, Г. Мурсалимова, Ж. Абельтаева, Г.А. Джамашова КЕЙС ТЕХНОЛОГИЯСЫ НЕГІЗІНДЕ БОЛАШАҚ МҰҒАЛІМДЕРІНІҢ БІЛІМ САПАСЫН АРТТЫРУ.....	5
Р. Булатбаева, С. Жүсіпбаев, В. Әділова, Ж. Жақиянова, З. Айчанова DIGITAL-РЕСУРСТАР БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ АКАДЕМИЯЛЫҚ ҮЛГЕРІМІН АРТТЫРУДЫҢ МОТИВАЦИЯЛЫҚ ФАКТОРЛАРЫ РЕТІНДЕ ("ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ" ПӘНІН ОҚИТУ ТӘЖІРИБЕСІНЕН).....	13
Н.Г. Галымова, Ж.С. Мукатаева, Н.С. Жусупбекова, М. Оразбаева БОЛАШАҚ ХИМИЯ МҰҒАЛІМДЕРІН ДАЯЛАРДАУДА ӘЛЕУМЕТТІК – ГУМАНИТАРЛЫҚ ҚАУІПСІЗДІКТІ ЖҮЗЕГЕ АСЫРУ ЖОЛДАРЫ.....	32
А.Қ. Ділдабек, М.А. Ермаганбетова, А.А. Тумышева ЗАМАНАУИ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ ЗЕРТТЕУЛЕРДЕГІ "SMART-ТЕХНОЛОГИЯЛАР" ҰҒЫМЫНЫҢ МӘНІН ТАЛДАУ.....	45
А.С. Елубай, Г. Сарсеке, Н. Бирай ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ТҮРІК МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРІН СТУДЕНТТЕРДІҢ ӨЗІНДІК ЖҰМЫСТАРЫН ҰЙЫМДАСТЫРУДА ҚОЛДАНУДЫҢ АЛҒЫ ШАРТТАРЫ.....	56
Н.Н. Ерболатов, А.Т. Байкенжеева, Н.А. Ахатаев, И.О. Аймбетова, Д.У. Сексенова ҚАЗАҚСТАН ЖОО МАГИСТРАТУРА БОЙЫНША БІЛІМ БЕРУ БАҒДАРЛАМАЛАРЫН САЛЫСТЫРУ ЖӘНЕ БИОЛОГ МАГИСТРЛЕРДІ ДАЙЫНДАУДА ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ.....	68
Е. Ергөбек, Ш. Раманкулов, Е. Досымов STEM ОҚИТУ НЕГІЗІНДЕ БІЛІМГЕРЛЕРДІҢ СЫН-ТҮРҒЫСЫНАН ОЙЛАУЫН ДАМУ ТӘСІЛІСІНІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ.....	83
А.С. Ерсұлтанова., Н. Карелхан, Г.Т. Азиева, М.С. Уайсова, Л.М. Абдибекова ИНКЛЮЗИВТІ СЫНЫПТА ЦИФРЛЫҚ САУАТТЫЛЫҚ ПӘНІН ОҚИТУДАҒЫ БІЛІМ БЕРУ РЕСУРСТАРЫ.....	92
Р.З. Жилмагамбетова, Ж.Б. Копеев, К.Р. Кусманов, Д.И. Кабенов, А.А. Джаккина ДЕРБЕС БЕЙІМДЕП ОҚИТУ: ТАЛДАУ, САЛЫСТЫРУ, ҚОРЫТЫНДЫЛАР.....	102

Ж.А. Жұмабаева, А.К.Рысбаева, М.Н. Оспанбекова, А.Д.Рыскулбекова, С.Ж.Турикпенова БАСТАУЫШ БІЛІМ БЕРУ ПӘНДЕРІН МЕТАПӘНДІК ТҮРҒЫДА ОҚЫТУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ШАРТТАРЫ.....	114
Р.Ш. Избасарова Г.Н. Бектемирова КӨПТІЛДІ ОРТАДА БОЛАШАҚ БИОЛОГИЯ МҰҒАЛІМДЕРІНІҢ АҚПАРАТТЫҚ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ШАРТТАРЫ.....	131
Г.Б. Кожаметова ОҚЫТУДЫҢ ОРТА КЕЗЕҢІНДЕГІ ҚАЗАҚ ТІЛІ САБАҚТАРЫНДА ӘРТҮРЛІ СӨЙЛЕУ ТИПТЕРІМЕН ЖҰМЫС ІСТЕУ.....	146
Г.А. Наби, Б.К. Сактағанов, Ш.С. Султанбеков, Ш.К. Тухмарова, Л.Ш. Арипбаева БОЛАШАҚ ӘЛЕУМЕТТІК ПЕДАГОГТАРДЫҢ ЭМОЦИОНАЛДЫҚ ИНТЕЛЛЕКТІН ДАМУЫ.....	160
Ш. Раманқұлов, М. Нуризинова, Е. Досымов, А. Аханова БОЛАШАҚ ФИЗИКА МҰҒАЛІМДЕРІНЕ ФИЗИКАНЫ АҒЫЛШЫН ТІЛІНДЕ ОҚЫТУДЫҢ ҚАҒИДАЛАРЫ МЕН МАЗМҰНЫ.....	172
М.С. Сабыржанова, С.В. Ананьева ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРЫНДАРЫНДА ЕРМЕК ТҮРСЫНОВТЫҢ «МӘМЛҰК» РОМАНЫН ЗЕРДЕЛЕУДІҢ ӘДІСТЕРІ МЕН ТӘСІЛДЕРІ.....	187
М. Серік, Д.Ш. Тлеумагамбетова РУТНОН ПРОГРАММАЛАУ ОРТАСЫНДА КРИПТОГРАФИЯ АЛГОРИТМДЕРДІ ЖҰЗЕГЕ АСЫРУ ӘДІСТЕРІ.....	203
М.М. Слямхан, Д.Б. Сыдықов ҚАЗАҚСТАН ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ МАТЕМАТИКАДАН ФУНКЦИОНАЛДЫҚ САУАТТЫЛЫҚТАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	218
А.С. Смыков, З.К. Кульшарипова, Л.С. Сырымбетова, З.Ш. Шавалиева, И.О. Сайфурова, З.Е. Бурашова ҚАЗІРГІ БІЛІМ БЕРУ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ МӘДЕНИЕТ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	231
Э.Ә. Сұлтанова, Б.Н. Нүсіпжанова, Ж. Бисенбаева, Б.З. Медеубаева, Р.Қ. Досжан ПЕДАГОГТЕРДІҢ КӘСІБИ ҚЫЗМЕТІНДЕГІ МӘДЕНИ ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТІ ДАМУЫ.....	246

К.Ж. Утеева, А.С. Жармағамбетова, Г.К. Касымова
ЖАҒАНДЫҚ ӘЛЕМДЕГІ МӘДЕНИЕТАРАЛЫҚ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТА
ҰЛТТЫҚ БІРЕГЕЙЛІКТІ САҚТАП ОҚЫТУДЫҢ МАҢЫЗЫ.....257

ЭКОНОМИКА

А. Абдимомынова, А. Жайшылық, И. Ким, Э. Темирбекова, А. Алибекова
ӨНІРДІҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ӘЛЕУЕТІ: ҚҰРЫЛЫМДЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ
ЖӘНЕ БАСЫМДЫҚТАРДЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ.....267

Ш.К. Абикенова, А.П. Коваль, Л.М. Шаяхметова, А.Б. Бекмағамбетов,
Ш.Т. Айтимова
ҚАЗІРГІ ЕҢБЕК ЖАҒДАЙЛАРЫ, ҰЛТТЫҚ СТАТИСТИКА ДЕРЕКТЕРІ
ЖӘНЕ БАСҚА ДА АҚПАРАТ КӨЗДЕРІ НЕГІЗІНДЕ ӨНДІРІСТІК
ЖАРАҚАТТАНУ ДЕНГЕЙІ.....281

Д.Т. Алиасқаров, Р.Т. Исақова, Қ.Қ. Мұздыбаева, И.Қ. Райымбекова,
С. Н. Мищук
ЭКОНОМИКАЛЫҚ ҚАУІПСІЗДІК ПЕН ӘЛЕУМЕТТІК ТҰРАҚТЫЛЫҚ
ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ КӨШІ-ҚОН МӘСЕЛЕЛЕРІН КЕҢІСТІКТІК
ТАЛДАУ.....298

Ж.К. Алтайбаева, В.П. Шеломенцева, Д.З. Айгужинова,
Ш.Е. Муталляпова, Р.К. Алимханова
МАЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ БИЗНЕС-ПРОЦЕСТЕРДІ
ҚАРЖЫЛЫҚ МОДЕЛЬДЕУ.....315

Ж.А. Бабажанова, Ж.З. Баймукашева, Г.Ж. Рысмаханова,
Ж.Қ. Басшиева, А.К. Оразғалиева
ЭТНИКАЛЫҚ РЕПАТРИАЦИЯ САЯСАТЫН ТИІМДІ ЖҮЗЕГЕ
АСЫРУДЫҢ ЖОЛДАРЫ.....327

М. Баймағанбетова, М. Рахымбердинова, С. Баймағанбетов
МҰНАЙДЫҢ ҚАЗАҚСТАННЫҢ МАКРОЭКОНОМИКАЛЫҚ
ЦИКЛДАРЫНА ӘСЕРІ.....341

А.Ж. Бұхарбаева, Г.Н. Бисембаева, Ш.Ж. Сейітжағыпарова,
Б.К. Нурмағанбетова, А.Ж. Машаева
АГРОӨНЕРКӘСІПТІК КЕШЕНДЕ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ҮРДІСТЕРДІ
ЖҮЗЕГЕ АСЫРУДЫҢ ӘЛЕМДІК ТРЕНДТЕРІ.....354

Н.Б. Давлетбаева, Ж.А. Бабажанова, З.Б. Ахметова, Г.М. Мухамедиева,
С. Серикбаев
ЗЕРТТЕУ ЕЛДЕРІНДЕГІ ЭТНИКАЛЫҚ РЕПАТРИАЦИЯНЫҢ
ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТИІМДІЛІГІ.....366

- С.Т. Дошманова, Б.Ж. Болатова, Г.А. Мауина, А.Ж. Жолмұханова, М. Замирбекқызы**
ҒЫЛЫМНЫҢ ЭКОНОМИКАНЫҢ БӘСЕКЕГЕ ҚАБІЛЕТТІЛІГІНЕ
ӘСЕРІ.....382
- Р.Ә. Есберген, Г.Н. Асрепов, А.К. Оразғалиева, Г.М. Сагиндыкова, Ш.У. Ниязбекова**
АҚТӨБЕ ОБЛЫСЫ АУЫЛДЫҚ ОКРУТ ӘКІМДЕРІНІҢ ҚЫЗМЕТІ:
ТИІМДІЛІГІН АРТТЫРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ МЕН
ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ.....391
- Б.А. Жүнісов, Г.К. Демеуова, М.Г. Қайырғалиева, Г.М. Сағындықова, Т.Ф. Алхассан**
ЖАСТАРДЫҢ АРАСЫНДАҒЫ ЖҰМЫСПЕН ҚАМТУДЫ ШЕШУДІҢ
ЖЕТІЛДІРУ ЖОЛДАРЫ.....407
- З.О. Иманбаева, А.К. Оралбаева, А.Ж. Наурызбаев, М.А. Умирзакова, Б.Х. Айдосова**
КАЛЬКУЛЯЦИЯЛАУДЫҢ ЗАМАНАУИ ЖҮЙЕЛЕРІ ЖӘНЕ ОЛАРДЫ
ОТАНДЫҚ КӘСІПОРЫНДАРДА ҚОЛДАНУ ТӘЖІРИБЕСІ.....423
- Г.Е. Кайрлиева, Г.К. Жанибекова, К.Б. Утегенова, А.Т. Султанов, Е.А. Богданова**
АУЫЛДА ӨЗІН-ӨЗІ ЖҰМЫСПЕН ҚАМТУ ЖӘНЕ АУЫЛ
ШАРУАШЫЛЫҒЫ ЕМЕС КӘСІПКЕРЛІКТІ ДАМУ.....439
- А.М. Кулагина, Д.Е. Нурмуханбетова, С.З. Сайдуллаев**
ТҰЖЫРЫМДАМАЛЫҚ АППАРАТТЫ ЖҮЙЕЛЕУ ЭЛЕМЕНТІ РЕТІНДЕ
ТАМАҚТАНУ ҚЫЗМЕТТЕРІН ЖІКТЕУДІ ӨЗІРЛЕУ.....452
- А.А. Куланов, М.А. Айтказина, Э.А. Рузиева, А.Д. Каршалова, А.К. Саулембекова**
ЖАСЫЛ ҚҰРАЛДАРДЫҢ ҚАРЖЫ ЖҮЙЕСІНІҢ ЖАҒДАЙЫНА
ӘСЕРІ.....470
- Г.Т. Кунуркульжаева, А.К. Бакпаева, И.Т. Иманғалиева, Г.К. Демеуова, Ж. Байшукурова, А.А. Нурғалиева**
АУЫЛ ТҰРҒЫНДАРЫНЫҢ ӨМІР САПАСЫН БАҒАЛАУ ҮШІН
АҚПАРАТТЫҚ БАЗАСЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ.....483
- Л.А. Курманғалиева, Е.Б. Аймағамбетов, Б.Қ. Джазықбаева, Б.К.Спанова**
ХАЛЫҚТЫҢ ТАБЫСТАРЫН ЖӘНЕ ОНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫН
ЗЕРТТЕУДІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ-ӘДІСТЕМЕЛІК НЕГІЗДЕРІ.....497

- Г.Е. Нурбаева, А.Н. Ксембаева, Б.Б. Мубаракова, Г.К. Бейсембаева,
Б.К. Смаилов, А.Ж. Қуниязова**
ҚАЗАҚСТАНДА ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ КОММЕРЦИЯЛАНДЫРУДЫҢ
ДАМУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....507
- Л.А. Омарбакиев, Ж.Т. Рахымова, М.Т. Баєтова, И.М. Баубекова**
ҚАЗАҚСТАНДА КӘСІПКЕРЛІКТІ ДАМУДЫ ЖАНДАНДЫРУ
ФАКТОРЛАРЫНЫҢ, ОНЫҢ ІШІНДЕ ИННОВАЦИЯЛЫҚ
ФАКТОРЛАРДЫҢ ӘСЕРІ.....519
- А.С. Тапалчинова, Н.С. Кафгункина, М.М. Мухамедова, Н.А. Мажитова,
У.Д. Берикболова**
ҚАЗАҚСТАНДА ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ КОММЕРЦИЯЛАНДЫРУДЫҢ
ДАМУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....534
- Р.Ш. Тахтаева, Е.Б. Абеуханова, М.Б. Молдажанов, К.Е. Хасенова,
Л.З. Паримбекова**
ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАННЫҢ ТУРИСТІК ӘЛЕУЕТІН БАҒАЛАУ.....547
- Ш. А. Трушева, А.Т. Тлеубаева, Р.Б. Сартова, А.А. Жакупов,
А.Т. Кайдарова**
ҚАЗАҚСТАНДА МІСЕ ТУРИЗМ САЛАСЫНДАҒЫ САЯСАТТЫ
КЛАСТЕРЛІК ТӘСІЛ МЕН РЕГРЕССИЯЛЫҚ МОДЕЛЬ НЕГІЗІНДЕ
ІСКЕ АСЫРУДЫ БАҒАЛАУ.....558
- А.С. Уалтаева, Laszlo Vasa, М.Д. Уалтаев**
ҚАЗАҚСТАННЫҢ ЕҢБЕК НАРЫҒЫН ТАЛДАУ:
БЕЙРЕСМИ ЖҰМЫСПЕН ҚАМТУ.....577

СОДЕРЖАНИЕ

ПЕДАГОГИКА

Р.С. Ахитова, Л.Б. Бегалиева, Г. Мурсалимова, Ж. Абельтаева, Г.А. Джамашова ПОВЫШЕНИЕ КАЧЕСТВА ПОДГОТОВКИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ НА ОСНОВЕ КЕЙС-ТЕХНОЛОГИИ.....	5
К. Булатбаева, С. Жусупбаев, В. Адилова, Ж. Жакиянова, З. Айтчанова DIGITAL-РЕСУРСЫ КАК МОТИВАЦИОННЫЕ ФАКТОРЫ ПОВЫШЕНИЯ АКАДЕМИЧЕСКОЙ УСПЕВАЕМОСТИ ОБУЧАЮЩИХСЯ (ИЗ ОПЫТА ПРЕПОДАВАНИЯ ПРЕДМЕТА «ИСТОРИЯ КАЗАХСТАНА»).....	13
Н.Г. Галымова, Ж.С. Мукатаева, Н.С. Жусупбекова, М. Оразбаева ПУТИ РЕАЛИЗАЦИИ СОЦИАЛЬНО-ГУМАНИТАРНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ ПРИ ПОДГОТОВКЕ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ ХИМИИ.....	32
А.Қ. Ділдабек, М.А. Ермаганбетова, А.А. Тумышева АНАЛИЗ СУЩНОСТИ ПОНЯТИЯ “SMART ТЕХНОЛОГИИ” В СОВРЕМЕННЫХ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ НАУЧНЫХ ИССЛЕДОВАНИЯХ.....	45
А.С. Елубай, Г.Сарсеке, Н. Бирай ПРЕДПОСЫЛКИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ КАЗАХСКИХ И ТУРЕЦКИХ ПОСЛОВИЦ ПРИ ОРГАНИЗАЦИИ САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ СТУДЕНТОВ.....	56
Н.Н. Ерболатов, А.Т. Байкенжеева, Н.А. Ахатаев, И.О. Аймбетова, Д.У. Сексенова СРАВНЕНИЕ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ПРОГРАММ МАГИСТРАТУРЫ ВУЗОВ КАЗАХСТАНА И ПРИМЕНЕНИЕ ИННОВАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ ПРИ ПОДГОТОВКЕ МАГИСТРОВ-БИОЛОГОВ.....	68
Е. Ергобек, Ш. Раманкулов, Е. Досымов ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ ОБУЧАЮЩИХСЯ НА ОСНОВЕ ОБУЧЕНИЯ STEM.....	83
А.С. Ерсұлтанова., Н. Карелхан, Г.Т. Азиева, М.С. Уайсова, Л.М. Абдибекова ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ РЕСУРСЫ ПО ПРЕПОДАВАНИЮ ЦИФРОВОЙ ГРАМОТНОСТИ В ИНКЛЮЗИВНОМ КЛАССЕ.....	92

Р.З. Жилмагамбетова, Ж.Б. Копеев, К.Р. Кусманов, Д.И. Кабенов, А.А. Джакина ПЕРСОНАЛИЗИРОВАННОЕ АДАПТИВНОЕ ОБУЧЕНИЕ: АНАЛИЗ, СРАВНЕНИЕ, ВЫВОДЫ.....	102
Ж.А. Жумабаева, А.К. Рысбаева, М.Н. Оспанбекова, А.Д. Рыскулбекова, С.Ж. Турикпенова ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ МЕТАПРЕДМЕТНОГО ОБУЧЕНИЯ ПРЕДМЕТОВ НАЧАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ.....	114
Р.Ш. Избасарова Г.Н. Бектемирова ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ФОРМИРОВАНИЯ ИНФОРМАЦИОННОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ БИОЛОГИИ В ПОЛИЯЗЫЧНОЙ СРЕДЕ.....	131
Г.Б. Кожаметова РАБОТА С РАЗЛИЧНЫМИ ТИПАМИ РЕЧИ НА УРОКАХ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА НА СРЕДНЕМ ЭТАПЕ ОБУЧЕНИЯ.....	146
Г.А. Наби, Б.К. Сактағанов, Ш.С. Султанбеков, Ш.К. Тухмарова, Л.Ш. Арипбаева РАЗВИТИЕ ЭМОЦИОНАЛЬНОГО ИНТЕЛЛЕКТА БУДУЩИХ СОЦИАЛЬНЫХ ПЕДАГОГОВ.....	160
Ш. Раманкулов, М. Нуризинова, Е. Досымов, А. Аханова ПРИНЦИПЫ И СОДЕРЖАНИЕ ПРЕПОДАВАНИЯ ФИЗИКИ НА АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ ДЛЯ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ ФИЗИКИ.....	172
М.С. Сабыржанова, С.В. Ананьева МЕТОДЫ И ПРИЕМЫ ИЗУЧЕНИЯ РОМАНА ЕРМЕКА ТУРСУНОВА «МАМЛЮК» В ВУЗЕ.....	187
М. Серік, Д.Ш. Тлеумагамбетова МЕТОДЫ РЕАЛИЗАЦИИ КРИПТОГРАФИЧЕСКИХ АЛГОРИТМОВ В СРЕДЕ ПРОГРАММИРОВАНИЯ PYTHON.....	203
М.М. Слямхан, Д.Б. Сыдыхов МЕТОДИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ ФУНКЦИОНАЛЬНОЙ ГРАМОТНОСТИ ПО МАТЕМАТИКЕ КАЗАХСТАНСКИХ ШКОЛЬНИКОВ.....	218

А.С. Смыков, З.К. Кульшарипова, Л.С. Сырымбетова, З.Ш. Шавалиева, И.О. Сайфурова, З.Е. Бурашова
ПРОБЛЕМЫ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ В УСЛОВИЯХ
СОВРЕМЕННОГО ОБРАЗОВАНИЯ.....231

Э.А. Султанова, Б.Н. Нусипжанова, Ж. Бисенбаева, Б.З. Медеубаева, Р.К. Досжан
РАЗВИТИЕ КУЛЬТУРНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ В ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ
ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПЕДАГОГОВ.....246

К.Ж. Утеева, А.С. Жармағамбетова, Г.К. Касымова
ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ СОХРАНЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ
ИДЕНТИЧНОСТИ В МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОММУНИКАЦИИ
В ГЛОБАЛЬНОМ МИРЕ.....257

ЭКОНОМИКА

А. Абдимомынова, А. Жайшылык, И. Ким, Э. Темирбекова, А. Алибекова
ЭКОНОМИЧЕСКИЙ ПОТЕНЦИАЛ РЕГИОНА: СТРУКТУРНЫЕ
ОСОБЕННОСТИ И ФОРМИРОВАНИЕ ПРИОРИТЕТОВ.....267

Ш.К. Абикенова, А.П. Коваль, Л.М. Шаяхметова, А.Б. Бекмагамбетов, Ш.Т. Айтимова
СОВРЕМЕННЫЕ УСЛОВИЯ ТРУДА, УРОВЕНЬ
ПРОИЗВОДСТВЕННОГО ТРАВМАТИЗМА НА ОСНОВЕ ДАННЫХ
НАЦИОНАЛЬНОЙ СТАТИСТИКИ И ДРУГИХ ИСТОЧНИКОВ
ИНФОРМАЦИИ.....281

Д.Т. Алиаскаров, Р.Т. Искакова, К.К. Муздыбаева, И.К. Райымбекова, С.Н. Мищук
ПРОСТРАНСТВЕННЫЙ АНАЛИЗ ПРОБЛЕМ МИГРАЦИИ В УСЛОВИЯХ
ЭКОНОМИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ И СОЦИАЛЬНОЙ
СТАБИЛЬНОСТИ.....298

Ж.К. Алтайбаева, В.П. Шеломенцева, Д.З. Айгужинова, Ш.Е. Муталляпова, Р.К. Алимханова
ФИНАНСОВОЕ МОДЕЛИРОВАНИЕ БИЗНЕС-ПРОЦЕССОВ
В ЖИВОТНОВОДСТВЕ.....315

Ж.А. Бабажанова, Ж.З. Баймукашева, Г.Ж. Рысмаханова, Ж.К. Басшиева, А.К. Оразгалиева
ПУТИ ЭКОНОМИЧЕСКИ ЭФФЕКТИВНОЙ РЕАЛИЗАЦИИ ПОЛИТИКИ
ЭТНИЧЕСКОЙ РЕПАТРИАЦИИ.....327

М. Баймаганбетова, М. Рахымбердинова, С. Баймаганбетов ВЛИЯНИЕ НЕФТИ НА МАКРОЭКОНОМИЧЕСКИЕ ЦИКЛЫ КАЗАХСТАНА.....	341
А.Ж. Бухарбаева, Г.Н. Бисембаева, Ш.Ж. Сейітжағыпарова, Б.К. Нурмаганбетова, А.Ж. Машаева МИРОВЫЕ ТРЕНДЫ РЕАЛИЗАЦИИ ИННОВАЦИОННЫХ ПРОЦЕССОВ В АГРОПРОМЫШЛЕННОМ КОМПЛЕКСЕ.....	354
Н.Б. Давлетбаева, Ж.А. Бабажанова, З.Б. Ахметова, Г.М. Мухамедиева, С. Серикбаев ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ЭФФЕКТИВНОСТЬ ЭТНИЧЕСКОЙ РЕПАТРИАЦИИ В СТРАНАХ ИССЛЕДОВАНИЯ.....	366
С.Т. Дошманова, Б.Ж. Болатова, Г.А. Мауина, А.Ж. Жолмұханова, М.Замирбекқызы ВЛИЯНИЕ НАУКИ НА КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТЬ ЭКОНОМИКИ.....	382
Р.А. Есберген, Г.Н. Асрепов, А.К. Оразгалиева, Г.М. Сагиндыкова, Ш.У. Ниязбекова ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ АКИМОВ СЕЛЬСКИХ ОКРУГОВ АКТЮБИНСКОЙ ОБЛАСТИ: ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ.....	391
Б.А. Жүнісов, Г.К. Демеуова, М.Г. Қайырғалиева, Г.М. Сағындықова, Т.Ф. Алхассан ПУТИ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ РЕШЕНИЯ ПРОБЛЕМЫ ЗАНЯТОСТИ СРЕДИ МОЛОДЕЖИ.....	407
З.О. Иманбаева, А.К. Оралбаева, А.Ж. Наурызбаев, М.А. Умирзакова, Б.Х. Айдосова СОВРЕМЕННЫЕ СИСТЕМЫ КАЛЬКУЛЯЦИИ И ОПЫТ ИХ ПРИМЕНЕНИЯ НА ОТЕЧЕСТВЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЯХ.....	423
Г.Е. Кайрлиева, Г.К. Жанибекова, К.Б. Утегенова, А.Т. Султанов, Е.А. Богданова САМОЗАНЯТОСТЬ И РАЗВИТИЕ НЕСЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА НА СЕЛЕ.....	439
А.М. Кулагина, Д.Е. Нурмуханбетова, С.З. Сайдуллаев РАЗРАБОТКА КЛАССИФИКАЦИИ УСЛУГ ПИТАНИЯ КАК ЭЛЕМЕНТА СИСТЕМАТИЗАЦИИ ПОНЯТИЙНОГО АППАРАТА.....	452

- А.А. Куланов, М.А. Айтказина, Э.А. Рузиева, А.Д. Каршалова,
А.К. Саулембекова**
ВЛИЯНИЕ ЗЕЛЕННЫХ ИНСТРУМЕНТОВ НА СОСТОЯНИЕ
ФИНАНСОВОЙ СИСТЕМЫ.....470
- Г.Т. Кунуркульжаева, А.К. Бакпаева, И.Т. Имангалиева, Г.К. Демеуова,
Ж. Байшукурова, А.А. Нургалиева**
ФОРМИРОВАНИЕ ИНФОРМАЦИОННОЙ БАЗЫ ОЦЕНКИ КАЧЕСТВА
ЖИЗНИ СЕЛЬСКОГО НАСЕЛЕНИЯ.....483
- Л.А. Курмангалиева, Е.Б. Аймағамбетов, Б.К. Джазықбаева,
Б.К. Спанова**
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИССЛЕДОВАНИЯ
ДОХОДОВ НАСЕЛЕНИЯ И ИХ ФОРМИРОВАНИЯ.....497
- Г.Е. Нурбаева, А.Н. Ксембаева, Б.Б. Мубаракова, Г.К. Бейсембаева,
Б.К. Смаилов, А.Ж. Куниязова**
ФИНАНСОВЫЕ АСПЕКТЫ ПОДДЕРЖКИ ДЕТЕЙ С ОСОБЕННОСТЯМИ
РАЗВИТИЯ.....507
- Л.А. Омарбакиев, Ж.Т. Рахымова, М.Т. Баетова, И.М. Баубекова**
ВЛИЯНИЕ ФАКТОРОВ АКТИВИЗАЦИИ РАЗВИТИЯ
ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В КАЗАХСТАНЕ, В ТОМ ЧИСЛЕ
ИННОВАЦИОННОГО.....519
- А.С. Тапалчинов, Н.С. Кафтункина, М.М. Мухамедова, Н.А. Мажитова,
У.Д. Берикболова**
ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ КОММЕРЦИАЛИЗАЦИИ
ТЕХНОЛОГИЙ.....534
- Р.Ш. Тахтаева, Е.Б. Абеуханова, М.Б. Молдажанов, К.Е. Хасенова,
Л.З. Паримбекова**
ОЦЕНКА ТУРИСТСКОГО ПОТЕНЦИАЛА ВОСТОЧНОГО
КАЗАХСТАНА.....547
- Ш.А. Трушева, А.Т. Тлеубаева, Р.Б. Сартова, А.А. Жакупов,
А.Т. Кайдарова**
ОЦЕНКА РЕАЛИЗАЦИИ ПОЛИТИКИ В ОБЛАСТИ МІСЕ-ТУРИЗМА В
КАЗАХСТАНЕ НА ОСНОВЕ КЛАСТЕРНОГО ПОДХОДА
И РЕГРЕССИОННОЙ МОДЕЛИ.....558
- А.С. Уалтаева, Ласло Васа, М.Д. Уалтаев**
АНАЛИЗ РЫНКА ТРУДА КАЗАХСТАНА: НЕФОРМАЛЬНАЯ
ЗАНЯТОСТЬ.....577

CONTENTS
PEDAGOGY

R.S. Akhitova, L.B. Begaliyeva, G. Mursalimova, J. Abiltayeva, G.A. Dzhamashova IMPROVING THE QUALITY OF EDUCATION OF FUTURE TEACHERS BASED ON CASE TECHNOLOGY.....	5
K. Bulatbaeva, S. Zhusupbayev, V. Adilova, J. Zhakiyanova, Z. Aitchanova DIGITAL RESOURCES AS MOTIVATIONAL FACTORS FOR IMPROVING THE ACADEMIC PERFORMANCE OF STUDENTS (FROM THE EXPERIENCE OF TEACHING THE SUBJECT «HISTORY OF KAZAKHSTAN»).....	13
N.G. Galymova, Zh.S. Mukataeva, N. Zhussupbekova, M. Orazbayeva WAYS TO IMPLEMENT SOCIAL AND HUMANITARIAN SECURITY IN THE PREPARATION OF FUTURE TEACHERS OF CHEMISTRY.....	32
A.K. Dildabek, M.A. Yermaganbetova, A.A. Tumysheva ANALYSIS OF THE ESSENCE OF THE CONCEPT OF “SMART TECHNOLOGY” IN MODERN PEDAGOGICAL SCIENTIFIC RESEARCH....	45
A.M. Elubay, G. Sarseke, N. Biray PREREQUISITES FOR THE USE OF KAZAKH AND TURKISH PROVERBS IN THE ORGANIZATION OF STUDENTS INDEPENDENT WORK.....	56
N.N. Yerbolatov, A.T. Baikenzheeva, N.A. Akhatayev, I.O. Aimbetova, D.U. Seksenova COMPARISON OF EDUCATIONAL PROGRAMS OF MASTER'S STUDIES OF HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS OF KAZAKHSTAN AND APPLICATION OF INNOVATIVE TECHNOLOGIES IN TRAINING MASTERS OF BIOLOGY.....	68
E. Ergobek, Sh. Ramankulov, E. Dosymov THEORETICAL ASPECTS OF THE PROBLEM OF DEVELOPING STUDENTS' CRITICAL THINKING BASED ON STEM LEARNING.....	83
A. Yersultanova, N. Karelkhan, G.T. Azieva, M.S. Uaisova, L.M. Abdibekova EDUCATIONAL RESOURCES FOR TEACHING DIGITAL LITERACY IN AN INCLUSIVE CLASSROOM.....	92

R.Z. Zhilmagambetova, Z.B. Kopeyev, K.R. Kusmanov, D.I. Kabenov, A.A. Jakina PERSONALIZED ADAPTIVE LEARNING: ANALYSIS, COMPARISON, CONCLUSIONS.....	102
Zh.A. Zhumabayeva, A.K. Rysbayeva, M.N. Ospanbekova, A.D. Ryskulbekova, S.Zh. Turikpenova PEDAGOGICAL CONDITIONS OF TEACHING PRIMARY EDUCATION SUBJECTS THROUGH A META-SUBJECT APPROACH.....	114
R.Sh. Izbassarova, G.N. Bektemirova PEDAGOGICAL CONDITIONS FOR FORMING INFORMATION COMPETENCY OF FUTURE BIOLOGY TEACHERS IN A MULTILINGUAL ENVIRONMENT.....	131
G.B. Kozhakhmetova WORKING WITH DIFFERENT TYPES OF SPEECH IN THE KAZAKH LANGUAGE CLASSROOM AT THE MIDDLE STAGE OF LEARNING.....	146
G.A. Nabi, B.K. Saktaganov, Sh.S. Sultanbekov, Sh. Tukhmarova, L.Sh. Aripbayeva DEVELOPMENT OF EMOTIONAL INTELLIGENCE OF FUTURE SOCIAL EDUCATORS.....	160
SH. Ramankulov, M. Nurizinova, Y. Dosymov, A. Akhanova PRINCIPLES AND CONTENT OF TEACHING PHYSICS IN ENGLISH FOR FUTURE PHYSICS TEACHERS.....	172
M.S. Sabyrzhanova, S.V. Ananyeva APPROACHES AND METHODS OF STUDYING ERMEK TURSYNOV'S NOVEL "MAMLUK" IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS.....	187
M. Serik, D.Sh. Tleumagambetova, METHOD IMPLEMENTATION OF CRYPTOGRAPHIC ALGORITHMS IN PYTHON.....	203
M.M. Slyamkhan, D.B. Sydykhov METHODOLOGICAL FEATURES OF FORMING FUNCTIONAL LITERACY IN MATHEMATICS OF KAZAKHSTAN STUDENTS.....	218
A.S. Smykov, Z.K. Kulsharipova, L.Sh. Syrymbetova, Z.Sh. Shavaliyeva, I.O. Saifurova, Z.Y. Burashova PROBLEMS OF PEDAGOGICAL CULTURE IN THE CONDITIONS OF MODERN EDUCATION.....	231

E.A. Sultanova, B.N. Nussipzhanova, Zh. Bissenbayeva, B.Z. Medeubayeva, R.K. Doszhan
DEVELOPMENT OF CULTURAL COMPETENCE IN THE PROFESSIONAL ACTIVITY OF TEACHERS.....246

K.Zh. Uteeva, A.S. Zharmagambetova, G.K. Kassymova
TEACHING SIGNIFICANCE OF PRESERVING NATIONAL IDENTITY IN INTERCULTURAL COMMUNICATION IN THE GLOBAL WORLD.....257

EKONOMICS

A. Abdimomynova, A. Zhaishylyk, V. Kim, E. Temirbekov, A. Alibekova
ECONOMIC POTENTIAL OF THE REGION: STRUCTURAL FEATURES AND FORMATION OF PRIORITIES.....267

Sh. Abikenova, A. Koval, L. Shayakhmetova, A. Bekmagambetov, Sh. Aitimova
MODERN WORKING CONDITIONS, THE LEVEL OF OCCUPATIONAL INJURIES BASED ON NATIONAL STATISTICS AND OTHER SOURCES OF INFORMATION.....281

D.T. Aliaskarov, R.T. Iskakova, K.K. Muzdybaeva, I.K. Raiymbekova, S. N. Mishchuk
SPATIAL ANALYSIS OF MIGRATION PROBLEMS IN CONDITIONS OF ECONOMIC SECURITY AND SOCIAL STABILITY.....298

Z.K. Altaibayeva, V.P. Shelomentseva, D.Z. Aiguzhinova, Sh.E. Mutallyapova, R.K. Alimkhanova
FINANCIAL MODELLING OF BUSINESS PROCESSES IN LIVESTOCK.....315

Zh. Babazhanova, Zh. Baimukasheva, G. Rysmakhanova, Z. Basshieva, A. Orazgaliyeva
WAYS TO COST EFFECTIVELY IMPLEMENT THE POLICY OF ETHNIC REPATRIATION.....327

M. Baimaganbetova, M. Rakhymberdinova, S. Baymaganbetov
THE IMPACT OF OIL ON KAZAKHSTAN'S MACROECONOMIC CYCLES.....341

A.Z. Bukharbayeva, G.N. Bisembayeva, S.Z. Seiitzhagyparova, B.K. Nurmaganbetova, A.Z. Mashayeva
WORLD TRENDS IN THE IMPLEMENTATION OF INNOVATIVE PROCESSES IN THE AGRO-INDUSTRIAL COMPLEX.....354

N. Davletbayeva, Zh. Babazhanova, Z. Akhmetova, G. Mukhamediyeva, S. Serikbayev ECONOMIC EFFICIENCY OF ETHNIC REPATRIATION IN STUDY COUNTRIES.....	366
S.T. Doshmanova, B. Bolatova, G.A. Mauina, A.Zh. Zholmukhanova, M. Zamirbekkyzy IMPACT OF SCIENCE ON COMPETITIVENESS OF THE ECONOMY.....	382
R.A. Yesbergen, G.N. Asrepov, A. Orazgaliyeva, G.M. Sagindykova, N. Shakizada ACTIVITY OF AKIMS OF RURAL DISTRICTS OF AKTOBE REGION: PROBLEMS AND PROSPECTS OF EFFICIENCY IMPROVEMENT.....	391
B.A. Zhunusov, G.K. Demeuova, M.G. Kaiyrgalieva, G.M. Sagindykova, T.F. Alhassan WAYS OF IMPROVING EMPLOYMENT AMONG YOUNG PEOPLE.....	407
Z.O. Imanbayeva, A.K. Oralbayeva, A.Zh. Nauryzbayev, M.A. Umirzakova, B.H. Aydosova MODERN SYSTEMS OF CALCULATION AND EXPERIENCE OF THEIR APPLICATION IN DOMESTIC ENTERPRISES.....	423
G. Kairliyeva, G. Zhanibekova, K. Utegenova, A. Sultanov, Y. Bogdanova SELF-EMPLOYMENT AND DEVELOPMENT OF NON-AGRICULTURAL ENTREPRENEURSHIP IN THE RURAL COUNTRY.....	439
A.M. Kulagina, D.E. Nurmukhanbetova, S.Z. Saidullaev DEVELOPMENT OF CLASSIFICATION OF FOOD SERVICES AS AN ELEMENT OF SYSTEMATIZATION OF THE CONCEPTUAL APPARATUS.....	452
A.A. Kulanov, M.A. Aitkazina, E.A. Ruziyeva, A.D. Karshalova, A.K. Saulembekova THE IMPACT OF GREEN INSTRUMENTS ON THE STATE OF THE FINANCIAL SYSTEM.....	470
G.T. Kunurkulzhayeva, A. Bakpayeva, I. Imangaliyeva, G. Demeuova, Zh. Baishukurova, A. Nurgaliyeva FORMATION OF THE INFORMATION BASE FOR ASSESSING THE QUALITY OF LIFE OF THE RURAL POPULATION.....	483

L. Kurmangaliyeva, E. Aimagambetov, B. Jazykbayeva, B. Spanova THEORETICAL AND METHODOLOGICAL FOUNDATIONS OF THE STUDY OF INCOMES OF THE POPULATION AND THEIR FORMATION.....	497
G. Nurbayeva, A. Xembayeva, B. Mubarakova, G. Beisembayeva, B. Smailov, A. Kuniyazova FINANCIAL ASPECTS OF SUPPORTING CHILDREN WITH SPECIAL NEEDS.....	507
L.A. Omarbakiyev, Zh.T. Rakhymova, M.T. Bayetova, I.M. Baubekova INFLUENCE OF FACTORS OF ACTIVATION OF ENTERPRENEURSHIP DEVELOPMENT IN KAZAKHSTAN, INCLUDING INNOVATIVE.....	519
A. Tapalchinova, N. Kaftunkina, M. Mukhamedova, N.A. Mazhitova, U.D. Berikbolova FEATURES OF THE DEVELOPMENT OF TECHNOLOGY COMMERCIALIZATION IN KAZAKHSTAN.....	534
R.Sh. Takhtaeva, Y. Abeukhanova, M. Moldazhanov, K. Khassenova, L. Parimbekova EVALUATION OF TOURISM POTENTIAL IN EASTERN KAZAKHSTAN.....	547
Sh.A. Trusheva, A.T. Tleubayeva, R.B. Sartova. A.A. Zhakupov, A.T. Kaidarova ASSESSMENT OF THE IMPLEMENTATION OF POLICY IN THE FIELD OF MICE TOURISM IN KAZAKHSTAN BASED ON THE CLUSTER APPROACH AND REGRESSION MODEL.....	558
A.S. Ualtayeva, Laszlo Vasa, M.D. Ualtayev ANALYSIS OF THE LABOR MARKET OF KAZAKHSTAN: INFORMAL EMPLOYMENT.....	577

Publication Ethics and Publication Malpractice in the journals of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan

For information on Ethics in publishing and Ethical guidelines for journal publication see <http://www.elsevier.com/publishingethics> and <http://www.elsevier.com/journal-authors/ethics>.

Submission of an article to the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan implies that the work described has not been published previously (except in the form of an abstract or as part of a published lecture or academic thesis or as an electronic preprint, see <http://www.elsevier.com/postingpolicy>), that it is not under consideration for publication elsewhere, that its publication is approved by all authors and tacitly or explicitly by the responsible authorities where the work was carried out, and that, if accepted, it will not be published elsewhere in the same form, in English or in any other language, including electronically without the written consent of the copyright-holder. In particular, translations into English of papers already published in another language are not accepted.

No other forms of scientific misconduct are allowed, such as plagiarism, falsification, fraudulent data, incorrect interpretation of other works, incorrect citations, etc. The National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan follows the Code of Conduct of the Committee on Publication Ethics (COPE), and follows the COPE Flowcharts for Resolving Cases of Suspected Misconduct (http://publicationethics.org/files/u2/New_Code.pdf). To verify originality, your article may be checked by the originality detection service Cross Check <http://www.elsevier.com/editors/plagdetect>.

The authors are obliged to participate in peer review process and be ready to provide corrections, clarifications, retractions and apologies when needed. All authors of a paper should have significantly contributed to the research.

The reviewers should provide objective judgments and should point out relevant published works which are not yet cited. Reviewed articles should be treated confidentially. The reviewers will be chosen in such a way that there is no conflict of interests with respect to the research, the authors and/or the research funders.

The editors have complete responsibility and authority to reject or accept a paper, and they will only accept a paper when reasonably certain. They will preserve anonymity of reviewers and promote publication of corrections, clarifications, retractions and apologies when needed. The acceptance of a paper automatically implies the copyright transfer to the National Academy of sciences of the Republic of Kazakhstan.

The Editorial Board of the National Academy of sciences of the Republic of Kazakhstan will monitor and safeguard publishing ethics.

Правила оформления статьи для публикации в журнале смотреть на сайте:

www: nauka-nanrk.kz

ISSN 2518–1467 (Online),

ISSN 1991–3494 (Print)

<http://www.bulletin-science.kz/index.php/en>

Заместитель директор отдела издания научных журналов НАН РК *Р. Жалиқызы*

Редакторы: *М.С. Ахметова, Д.С. Аленов*

Верстка на компьютере *Г.Д. Жадырановой*

Подписано в печать 30.06.2023.

Формат 60x881/8. Бумага офсетная. Печать - ризограф.

40,0 п.л. Тираж 300. Заказ 3.

Национальная академия наук РК
050010, Алматы, ул. Шевченко, 28, т. 272-13-19